ધર્મ દેશના.

કર્ત્તા

શાસ્ત્રવિશારદ-જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ

પ્રકાશક

શ્રીયશોવિજયજૈનગ્રંથમાળાના વ્યવસ્થાપકમંડળ તરફથી

શેઠ પ્રેમચંદ રતનજી

તથા

શેઠ ચંદૂલાલ પૂનમચંદ

ભાવનગર

વીર સં ૨૪૪૬] [સન ૧૯૨૦

સહાયક
માગરોળ નિવાસી એક ગૃહસ્થ
તરફથી
એક હજાર નકલો ભેટ

વડોદરા-લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રેસ
વિઠ્ઠલભાઇ આશારામ ઠક્કરે
તા ૧-૯-૨૦ નારોજ
છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું

શાસ્ત્રવિશારદ – જૈનાચાર્ય
શ્રી વિજયધર્મ સૂરિ મહારાજ

બે બોલ.

સુવિખ્યાત શાસ્ત્રવિશારદ-જૈનાચાર્ય **શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીના** નામથી કોણ અજાણ્યુ છે ? જેઓ જૈનજાતિના ઉદ્ધારને માટે અવિશ્રાન્ત શ્રમ કરી રહ્યા છે જહેમણે મ્હોટા મ્હેટા ફગાની સ્હામે થઇને પણ **કાશી** જેવા ક્ષેત્રમા એક મહતી પાઠશાળા સ્થાપન કરી અનેક જૈન વિદ્વાનો તૈયાર કર્યા છે જહેમણે ઉત્તર હિંદુસ્થાન, મગધ અને બગાલ જેવા દૂર દેશાન્તરોમા વિચરી હજારો માસાહારિયોને શુદ્ધાહારી બનાવ્યા છ જહેમણે જૈનસમાજમા લુપ્તપ્રાય થઇ ગયેલ સસ્કૃત-પ્રાકૃતના અભ્યાસક્રમનો ઉદ્ધાર કરી સમસ્ત મુનિમ-ડ અને ગૃહસ્થ વર્ગમા પણ ત્હેના અભ્યાસનુ આન્દોલન શરૂ કર્યું છે, જહેમણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પોતાના સેંકડો અનભ્ય પુસ્તકો પૂરા પાડીને અને તેઓના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપીને યૂરોપ વિગેરેમા પણ જૈનસાહિત્યનો પ્રચાર કરવા સતત પરિશ્રમ કર્યો છે, જહેમણે કાશીનરેશ, દરભગાનરેશ, ઉદયપુરનામહારાણા અને એવા બીજા રાજા-મહારાજાઓને મળીને તેઓને જૈનધર્મની શ્રેષ્ઠતા અને જૈનધર્મના અકાટ્ય સિદ્ધાન્તો સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યો છે, જહેમણે પોતાના ચારિત્રના પ્રભાવથી આબૂના જૈનમંદિરોમા અગ્રેજો બૂટ પહેરીને જતા હતા, એ ભયકર આશાતનાને દૂર કરવાના અસાધારણ સામર્થ્યવાળુ કાર્ય કર્યું છે, જહેમણે પોતાના મારવાડ, અને ગુજરાત, કાઠિયાવાડના વિહાર દરમિયાન ગામેગામ જાહેર ભાષણો આપીને જૈનોને શુદ્ધ માર્ગમા લાવવા ઉપરાન્ત તેઓમા અજ્ઞાનજન્ય ચાલી આવેલી ઘણી ખરી કુરૂઢિયોને નાબૂદ કરાવી છે, જહેમના ઉપદેશથી સ્થાપન થયેલ આજે અનેક બોર્ડિંગો, બાળાશ્રમો

અને પુસ્તકાલયો હયાતી ધરાવે છે, જ્હેમના પરિશ્રમથી કલકત્તા યુનિવર્સિટીમા જૈનન્યાય અને વ્યાકરણના **તીર્થ** સુધીના ગ્રથો દાખલ થયા છે જેઓને કલકત્તાની એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ્ બગાલે સોસાયટીના **એશુસીએટ મેમ્બર** બનાવવાનુ ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે જેઓ જૈનપબ્લિશિગ સોસાઇટી ઑફ્ આરાના પેટ્રન હોવાનુ માન પામ્યા છે જેમણે મુબઇમા લાખોનુ ફડ કરાવી, જૈનોમા ઉપદેશકોની ખામી દૂર કરવા **શ્રીવીરતત્ત્વ પ્રકાશક મડળની** સ્થાપના કરાવી છે જેઓનુ પવિત્ર જીવનચરિત્ર હિન્દી, ગુજરાતી, બગાળી અને સિંહની ભાષા ઉપરાન્ત અગરેજી, ફ્રેચ અને ઇટાલીયન ભાષા જેવી પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમા પણ પ્રકટ થયનુ છે અને જેમણે જૈનસમાજના ઉદ્ધારને માટે કેટલીક રૂઢિયોમા ફેરફાર કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન હાથ ધર્યો છે એજ સુનામ ધન્ય જગદ્વિખ્યાત **શાસ્ત્રવિશારદ–જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી** આ ગ્રન્થરત્નના કર્તા છે જ્હે આચાર્યશ્રીની ઓજસ્વીની કલમથી લખાએલ **अहिंसादिग्दर्शन, जैनशिक्षादिग्दर्शन जैनतत्त्वादिग्दर्शन, पुरुषार्थदिग्दर्शन, इंद्रियपराजयदिग्दर्शन ब्रह्मचर्यदिग्दर्शन** વિગેરે ગ્રથોની બબ્બે, પાચ પાચ અને છેવટે દશ દશ હજાર કાપિયો અત્યાર સુધીમા છપાઇ જવા પામી છે, તેજ આચાર્યશ્રીની ઓજસ્વિની લેખિનીથી લખાએલ આ પણ ગ્રન્થ છે

લગભગ ચાર વર્ષ ઉપર આ અસાધારણ ઉપકારી ગ્રન્થની બે હજાર કાપિયો આ ગ્રન્થમાળા તરફથી છપાવવામા આવી હતી, પરન્તુ તે બહાર પડતાજ, આ ગ્રન્થ લોકોમા એટલો બધો રૂચિકર થઇ પડ્યો કે–થોડાજ વખતમા બધી કાપિયો ખપી ગઇ અને તુર્તજ અમારે તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવી પડી હતી તે બીજી આવૃત્તિ પણ બહુ જલદીજ ખપી જતા આજે ત્રીજી આવૃત્તિ જનતાના કરકમલમા મૂકવા અમે ભાગ્યશાળી થઇએ છીએ

ઉપરની હકીકતજ આપણને આ ગ્રન્થની ઉપયોગિતા બતાવી આપે છે સૂરીશ્વરજીના જ્હે ઉપદેશથી કોણ જૈન, કોણ મુસલમાન કે કોણ પારસી-એવ કોણ સ્ત્રી કે કોણ પુરૂષ-સમસ્ત આબાલવૃદ્ધ મનુષ્યો મુગ્ધ થઇ જાય છે, તેજ ઉપદેશનો આ પુસ્તકમા સગ્રહ છે, એમ કહીએ તો કઇ ખોટુ નથી સૂરીશ્વરજી જગતના મનુષ્યોને ઉપદેશ આપવામા જ્હેમ વાર્ત્તમાનિક સ્થિતિ વિગેરેનો સપૂર્ણ ધ્યાન રાખે છે, તેવી રીતે આ પુસ્તકની રચનામા પણ તમામ પ્રકરનો ખ્યાલ રાખેલો છે ટૂકામા કહીએ તો આચાર્યશ્રીના સુનવિત ઉપદેશથી મનુષ્યોને જ્હે પ્રસન્નતા થાય છે, તે પ્રસન્નતા તેઓશ્રીનો આ ગ્રન્થ વાચનાથી થાય છે આ ગ્રન્થની અમે શુ પ્રશસા કરીએ ? પ્રાય હિન્દી-ગુજરાતી તમામ પત્રોમા આ ગ્રન્થની પ્રશસા છપાઇ ચુકી છે ત્હેમા વિદ્વાનોએ આ ગ્રન્થને વર્ત્તમાન સાહિત્યમા ઉચ્ચી પંક્તિમા મૂકેલો છે અને તે એટનાજ માટે કે, આ પુસ્તકમા ઠેકાણે ઠેકાણે **નીતિ** અને **સદાચાર** એ શી વસ્તુ છે ? ત્હેનુ સરસ સ્પષ્ટીકરણ કરેલુ છે ગ્રન્થની ઉપયોગિતામા ઓર વધારો તો એથી થયેલો છે કે-સૂરીશ્વરજીએ દરેક વિષયને અનુકૂળ-તે તે વિષયને પુષ્ટ કરનારા સુભાષિતો અને અપૂર્વ રસ ઉત્પન્ન કરનારા દૃષ્ટાન્તો પણ આપેલા છે આથી વાચનારને તે તે વિષય સમજવાને અથવા મગજમા ઠસાવવાને ઘણીજ સરળતા થઇ પડે છે અત એવ સામાન્ય પ્રજાને માટે જ્હેમ આ ગ્રન્થ ઉપયોગી છે, તેમ ઉપદેશકોને માટે પણ ખાસ વાચવા લાયકજ નહિ પરતુ પાસે રાખવા લાયક છે

આ ત્રીજી આવૃત્તિમા કેટલોક સુધારો-વધારો પણ કરવામા આવેલો છે પ્રસગ પ્રસગ પર વિવેચનનો વિસ્તાર, મનોહર-શ્લોકોની પૂર્ત્તિ અને નવા દૃષ્ટાન્તોનો ઉમેરો-એ બધુ જ્હેમ વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે, તેમ એક એક પ્રકરણમા આવેલ જુદી

જુદી બાબતોને છૂટી પાડી ગૌણ પ્રકરણો કરવામા આવેના છે, તે પણ વાચનારને ઘણીજ સરળતા પ્રાપ્ત કરાવશે.

ટૂંકમા એટલુજ કે-આ ગ્રન્થ મનુષ્યમાત્રને, પછી તે ગમે તે ધર્મનો, ગમે તે સમાજનો કે ગમે તે પંથનો અનુયાયી કેમ ન ન હોય, દરેકને એક સરખો ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે અને અમારી એ ધારણા-દઢમ ન્ત્વ્ય પ્રમાણે આ ગ્રન્થથી દરેક મનુષ્યો લાભ ઉઠાવો અને આત્મને ઉચ્ચ સ્થિતિમા લાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ ગુણોને પ્રાપ્ત કરો એવી અંત કરણની ભાવના પૂર્વક વિરમીએ છીએ-

શ્રીયશોવિજયજૈનગ્રંથમાળા
હેરીસ રાડ—ભાવનગર
પ્ર શ્રાવણ વદિ ૧ વીરસં ૨૪૪૬

પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

પ્રથમ પ્રકરણ

બીજુ પ્રકરણ

ત્રીજુ પ્રકરણ

ચોથુ પ્રકરણ

॥ अर्हम् ॥

पूज्यपादवृद्धिचन्द्रगुरुभ्यो नम ।

ધર્મદેશના.

ત કાળનો સમય યોગી યા ભોગી, રોગી યા નીરોગી સમસ્ત જીવોને સુખકારી છે વનસ્પતિ જલબિંદુથી તૃપ્ત થઇ રહી છે, મંદ મંદ પવનની શીતલ લહરી ચાલી રહી છે, ભક્તજનો દેવપૂજા યા ગુરૂવન્દન સારૂ જવા માટે કોલાહલ કરી રહ્યા છે, પક્ષિગણો મધુર સ્વરે આનન્દ ગીત ગાઇ રહ્યા છે, વિદ્યાર્થીગણ સરસ્વતી મહાદેવીની આરાધનામાં મગ્ન થઇ રહ્યો છે, મહામુનિજનો આત્મકલ્યાણને અર્થે શુભક્રિયાની શ્રેણીરૂપ વેણીમાં ગુંથાઇ ગયા છે, સૂર્યના ધીમા કિરણો પારેવાના ચરણની માફક લાલરંગવાળા માલૂમ પડી રહ્યા છે, મલીમસ–અન્ધકાર ચોતરફથી સ્વસ્થાન છોડી પલાયનસ્થાને ભજી રહ્યો છે, ચોર, જાર, રાક્ષસાદિ નિશાચરોનો દુષ્ટ પ્રચાર બંધ થએલ છે, વેપારી લોકો અહીં તહીં દરિયાણાની રાહ જોઇ રહ્યા છે, ભાવથી પૂર્ણ

ગાડી, ઘોડા, એકા ઊંટ, મન, પોઠીઆ વિગેરે વેપારના પીઠ ભણી ધીમે ધીમે ચાલ્યા આવે છે, રાજા-મહારાજાદિ સુખીજનો આગળ સુખબોધક ગીતો ગવાઇ રહ્યા છે, પંડિત જનો ત્વરાપૂર્વક સંસ્કૃતપાઠશાળા ભણી પ્રયાણ કરી રહ્યા છે, વનમાં, શહેરમાં, ઉદ્યાનમાં સર્વત્ર શાંતિ છવાઇ રહી છે નદી-સરોવરાદિના પાણી સ્વચ્છતાવાળા દૃષ્ટિગોચર થઇ રહ્યા છે, પાંથજનો પોતપોતાના વતન તરફ ગમન કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે આવા અનેક પ્રકારના સુખકારી સમયે દેવરચિત સમવસરણમાં અશોક વૃક્ષની નીચે સિંહાસન પર બેસી શ્રીઅરિહંત પ્રભુ ભવ્યપ્રાણિઓના હિતને અર્થે સામાન્ય રીતે એક પ્રહર સુધી દેશના દે છે આ દેશના સાત **નય**, ચાર **નિક્ષેપ**, બે **પ્રમાણ** અને **સપ્તભંગી-સ્યાદ્વાદ**શૈલીયુક્ત હોય છે તે દેશનાને ગણધરો બુદ્ધિના આઠ ગુણ પૂર્વક શ્રવણ કરે છે અને ગ્રહણ કરેલ અર્થને અનુસરી દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે અર્થની અપેક્ષાએ આ દ્વાદશાંગી **નિત્ય** છે, કારણ કે સમસ્ત તીર્થંકર મહારાજના મુખકમળમાંથી નિકળેલો અર્થ સરખોજ હોય છે જ્યારે શબ્દની રચનામાં ફારફેર હોવાની અપેક્ષાએ **અનિત્ય** છે ચોવીશે તીર્થંકર મહારાજના ગણધરો "**उपन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा**" અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપ ત્રિપદી પામીને દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે છતાં તેમાં ખૂબી એ છે કે તમામનો અર્થ સરખોજ હોય છે તે દ્વાદશાંગીમાં રહેલ શબ્દોને સ્વયંભૂરમણસમુદ્રની ઉપમા દઇ શકાય ખરી, પરંતુ અર્થ તો અનંત હોવાથી અનુપમેય છે એટલે કે તેને કોઇની ઉપમા આપી શકાય નહિ '**एगस्स सुत्तस्स अणंतो अत्थो**' એક સૂત્રના અર્થો અનંત છે એવા સંખ્યાબંધ સૂત્રો છે તેથી તેના અર્થોને અનંત કહેવામાં શો બાધ દેખાતો નથી

પૂર્વોક્ત વાક્ય ઉપર એક અલ્પબુદ્ધિવાળા માણસે **સમય-**

ુકર નામના ઉપાધ્યાયજીનુ ઉપહાસ્ય કર્યુ કે-' સાહેબ ! ઠીક ાગ પહોરના ગપાટા હાકયા છે, ' આ વાત ઉપર તે કુશાગ્ર-ુદ્ધિ ઉપાધ્યાય મહારાજે એક વાકયના આઠ લાખ અર્થો કરી તાવ્યા હતા, કે જે ગ્રથ હજુ પણ વિદ્યમાન છે, અને ' **અષ્ટ-ાક્ષી** ' ના નામથી ઓળખાય છે (આ ગ્રથ તેમણે લાહોરમા ૧૭૪૬ મા બનાવ્યો હતો) આ ઉપાધ્યાય મહારાજે કરેલા એક વાક્યના આઠ લાખ અર્થો સાભળીને તે પ્રશ્ન કરનાર પુરૂષ શીઘ્ર ઉપાધ્યાય મહારાજના ચરણકમળમા પડી પોતાનો અપરાધ ખમાવી બોલ્યો -" **સર્વજ્ઞનુ જ્ઞાન, અલ્પજ્ઞ પામરોને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, પરતુ તત્ત્વજ્ઞોને કાઇ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતુ નથી.** " કવિવર શ્રીમાનસાગરે પણ **શતાર્થી** બનાવેલ છે, અને તેવીજ રીતે **શ્રીઉદયધર્મગણિએ** વિ સ ૧૬૦૬ મા **શતાર્થી** બનાવી છે, કે જેમા **ઉપદેશમાલાની** એકજ ગાથાના સો અર્થો કરવામા આવ્યા છે ઇત્યાદિ અનેક દષ્ટાતો તથા ગ્રથો દેખવામા આવે છે, તો શ્રીતીર્થકર મહારાજના વાક્યોમાથી અનત અર્થ નિકળે, તેમા આશ્ચર્ય જેવુ શુ છે ? કાળના પ્રભાવથી પ્રતિસમય અને પ્રતિવ્યક્તિ, દીપમાલ (ઓછુ) થતા થતા આજે સમુદ્રમાથી બિંદુમાત્ર જ્ઞાન રહ્યુ નથી એ પ્રમાણે અવશેષ રહેલા અતિઅલ્પ જ્ઞાનને પણ પૂરી રીતે ગ્રહણ કરવા આજ કાલ કોઇ સમર્થ હોય, એમ કલ્પી શકાતુ નથી

જે સમયે તીર્થકર મહારાજે દેશના આપી, તે સમયે તે દેશનાને ગ્રહણ કરનાર સાક્ષાત્ ગણધરો હતા, તો પણ તેઓ અનતગુણહીન ધારણ કરી શક્યા, ત્યારે મારા જેવા અલ્પત પામર જીવો દેશનાનુ સ્વરૂપ લખવા હિંમત ધરે તો તે એક જાતના સાહસ સિવાય બીજુ શુ ગણી શકાય ?

તથાપિ મનના ઉત્સાહને આધીન થઇ, હું જે કંઇ સ્થૂલરીત્યા લખવાને પ્રવૃત્તિ કરું છું, તેની અંદર પ્રામાદિક દોષ, મતિભ્રમથી થએલો દોષ કે અજ્ઞાનવિલસિત દોષ-જે કંઇ દૃષ્ટિગોચર થાય, તેને, આશા રાખું છું કે સજ્જન વાચકો શુદ્ધ કરીને વાંચશે, અને તે સબંધી મને મિત્રભાવથી સૂચના આપશે, તો હું સાનંદ મારી ભૂલ સુધારના ભાગ્યશાળી બનીશ

કહેવું આવશ્યક છે કે-પરોપકારી નિષ્કારણબંધુ, જગદ્ગુરૂ શ્રીજિનરાજ ભગવાનની દેશના સમસ્ત જીવોને ગુણકારી છે દાખલા તરીકે, જો કે રસાયણ ઔષધ પુષ્ટિકર છે, તોપણ અહીં પાત્રાપાત્રનો વિચાર કરવો પડશે જેમકે જેનો કોઠો સાફ હોય, તેને રસાયણ ગુણ કરે છે, પરંતુ તે સિવાય બીજાઓને નવી વ્યાધિ પેદા કરે છે તેજ પ્રમાણે જેના મનમાં સમભાવ છે-કોઇ પણ જાતનો આગ્રહ નથી, તેમજ જેની મતિ વસ્તુધર્મની ઓળખાણ કરવાની લાલસાવાળી છે તેને માટે **દેશના** ગુણ દેવાવાળીજ છે કદાચિત્ કોઇ શંકા કરે કે 'જ્યારે પ્રભુની દેશના પાત્ર' ગુણીનેજ હિતકર થાય છે, અપાત્ર કે નિર્ગુણીને ઉપકારક થતી નથી, ત્યારે તો તેમાં તેટલી ન્યૂનતાજ કેમકે યોગ્યને ઉપકાર કરે તેમાં કાંઇ વિશેષ નથી, જ્યારે અયોગ્યને પણ ઉપકાર કરે ત્યારેજ દેશનામાં કાંઇ પણ વિશેષ ગુણ છે એમ માની શકાય "

આના ઉત્તરમાં સમજવું જોઇએ કે-જો કે સૂર્યના કિરણો જગતભરને પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળા છે, છતાં ઘૂવડને પ્રકાશ કરી શક્તા નથી, ઉલટું તેને અંધ બનાવે છે, તો તેમાં સૂર્યનો શો દોષ છે? સંપૂર્ણ ક્ષીરતુલ્ય પાણીથી ભરેલ ક્ષીરસમુદ્રમાં નાખેલ ફૂટેલો ઘડો ભરાતો નથી, તો તેમાં સમુદ્રનો શો દોષ? અને વસંત ઋતુમાં જ્યારે સમસ્ત વનસ્પતિને પત્ર, પુષ્પ આવે

છે, જ્યારે કરીર વૃક્ષને (કેરડાના ઝાડને) પત્ર આવતા નથી, તેમ જવાસા સૂકાઇ જાય છે, તો તેમા વસત ઋતુનો કાઇ દોષ નથી હોય તો તે તે વસ્તુઓના નિર્ભાગ્યપણાનોજ છે તેજ પ્રમાણે ભગવતની દેશના સર્વથા સામર્થ્યવાળી છે, છતા અભ્યતર જીવનો સ્વભાવ કઠોર હોવાથી, તેને કાઇ લાભ ન થાય, તો તેમા દેશનાનો દોષ જરા પણ કહી શકાય નહિ વળી જૂઓ કે સાકર સ્વભાવે સુંદર છે, પણ ગર્દભને હિતકર નથી એનડી મીઠી છે, પણ ઊંટને માટે વિષ તુલ્ય છે ઘી આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, છતા પણ જ્વરાક્રાંત પ્રાણીને દોષ કરનાર થાય છે, તેવીજ રીતે તીર્થકર મહારાજની દેશના મિથ્યાત્વવાસિત મનુષ્યને ન રૂચે, તો તેથી દેશના દૂષિત નહિ, કિન્તુ સાભળનારજ દૂષિત છે

આટલો ઉપક્રમ કર્યા પછી, હવે પ્રતિજ્ઞાત વિષયની મીમાસા પર આવીશ પ્રારભમાજ એ કહેવામા આવ્યુ છે કે, આ દેશના **નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણ અને સપ્તભગી–સ્યાદ્વાદથી** ભરપૂર છે, માટે પ્રથમ તે સમજનાની અપેક્ષા હોવાથી પૂર્વોક્ત **નયાદિનુ સ્વરૂપ** ટૂકમા આપવુ જરૂરનુ જણાય છે

નયાદિનુ સ્વરૂપ.

નયનું સ્વરૂપ.

શ્રુતનામના પ્રમાણથી વિષયીભૂત થએલ અર્થના એક અશનો (બીજા અશોનો નિષેધ કર્યા સિવાય) બોધ જે વડે થાય, તે વક્તાના અભિપ્રાયવિશેષને '**નય**' કહેવામા આવે છે આ '**નય**' બે પ્રકારના છે –(૧) દ્રવ્યાર્થિક અને (૨) **પર્યાયાર્થિક**

(૧) દ્રવ્યાર્થિક નયના વળી ત્રણ ભેદ છે –(૧) **નૈગમ નય** (૨) **વ્યવહાર નય** અને (૩) **સગ્રહ નય**

(૨) પર્યાયાર્થિક નયના ચાર ભેદ-(૧) ઋજુસૂત્ર (૨) શબ્દ (૩) સમભિરૂઢ (૪) એવંભૂત આ સાત નયોનું વર્ણન અહીં નહીં આપતા 'જૈનતત્ત્વદિગ્દર્શન'[1] જોવા ભલામણ ... નયચક્રમાં સાત નયોના સાતસો ભેદો બતાવેલ છે ... સમ્મતિતર્કમાં લખ્યું છે કે—'જેટલા નય છે, તેટલા વચનપથ છે' તેમજ 'જેટલા વચનમાર્ગ છે, તેટલાજ ... દુનિયામાં પ્રચલિત છે,' પરંતુ એટલું સમજવું જોઈએ ... અન્યનયવિરૂદ્ધ એક નયનું કથન મિથ્યા છે જ્યારે એક ... નયથી અવિરૂદ્ધ સાતે નયોનું કથન સમ્યક્ છે અહીં શંકા ... થવાનો અવકાશ છે ... જ્યારે એ નયનું કથન મિથ્યા ... તો સાતે નયોના કથનમાં સમ્યક્ત્વ ક્યાંથી આવી શકે? ... એક વેળુના કણમાં તેલ નથી દેખાતું, તો વેળુના સમુદાયમાંથી પણ તેલ નથી મળતું

વાત ઠીક છે પરન્તુ સમજવું જોઈએ કે—જો કે એક મોતીમાં ... નથી રહેતી પરંતુ મોતીના સમુદાયમાં માળા રહેલી છે ... રીતે એક નયમાં સમ્યક્ત્વ નથી પણ તેના સમુદાયમાં તે ... એક મોતીને કોઈ 'માળા છે' એમ બોલી શકે નહિ અને ... તો મૃષાવાદી ગણાય તેમજ એક નયમાં સમ્યક્ત્વ નથી, ... કોઈ ધીઠો થઈ બોલે તો તે પણ જૂઠોજ છે નિદાન એક વસ્તુમાં જે ગુણ ન હોય, તે ગુણ તેના સમુદાયમાં પણ નજ હોય, એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે કેમકે પદાર્થધર્મની અચિંત્ય શક્તિ છે

નિક્ષેપનું સ્વરૂપ

'निक्षिप्यते-स्थाप्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति निक्षेपः' જેના

[1] આ પુસ્તક શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા ઓફીસ, ભાવનગરમાં મળે છે —પ્રકાશક

વડે વસ્તુતત્ત્વનુ સ્થાપન કરવામા આવે, તેને **નિક્ષેપ** કહેવામા આવે છે આ નિક્ષેપના સામાન્ય પ્રકારે ચાર ભેદો છે વિશેષ ભેદ તો જેવો ક્ષયોપશમ હોય, તેના પ્રમાણમા થઈ શકે છે ૭, આઠ, દશ, વીશ જેટના કરવા હોય તેટલા નિક્ષેપના પ્રકારો થાય છે અહી ચાર પ્રકાર તપાસીએ **–નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ**

આ ચારે ભેદો, '**જીવ**' પદાર્થને છોડીને દરેક પદાર્થ ઉપર ઘટાવી શકાય છે કેટલાએક આચાર્યો તો જીવમા પણ કથંચિત્ ઘટના કરી બતાવે છે અહીંઆ આપણે આ ચાર નિક્ષેપ 'ઘટ' (ઘડા) ઉપર ઘટાવી જોઈએ જેમકે, **નામઘટ, સ્થાપનાઘટ, દ્રવ્યઘટ** અને **ભાવઘટ**. જડ કે ચેતનનુ અથવા તે બન્નેનુ **ઘટ** નામ હોય, તે '**નામઘટ**' કહેવાય પુસ્તક, પ્રાસાદ અથવા કોઈ પણ સ્થળે ઘટની આકૃતિ આલેખેલ હોય તેને '**સ્થાપનાઘટ**' કહીએ જે મૃત્તિકા (માટી) થી ઘટ ઉત્પન્ન થનાવાળો છે, તે માટીને '**દ્રવ્યઘટ**' અને જળ લાવવુ, લઈ જવુ આદિ ક્રિયા કરતી વખતે વપરાશમા આવતો ઘટ '**ભાવઘટ**' કહેવાય છે આ ચાર ભેદની અંદર, **દેશઘટ** તથા '**કાળઘટ**' એવા બે ભેદો પણ મેળવીએ તો નિક્ષેપના ૬ ભેદ પણ થાય અમુક દેશમા ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ તે '**દેશઘટ**' અને અમુક કાળમા ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ તે '**કાળઘટ**' ઇત્યાદિ પ્રકારે એમ વસ્તુ ઉપર એ ૭ બે તથા તે કરતા બીજા વધારે ભેદ પણ સંભવી શકે

પ્રમાણનુ સ્વરૂપ

પ્રમાણ બે માનેલ છે **પ્રત્યક્ષ** અને **પરોક્ષ** પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બે પ્રકારનુ છે (૧) **સાવ્યવહારિક** અને (૨) **પારમાર્થિક**

આની અ દર વળી સા યવહારિ પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનુ છે (૧) **ઇંદ્રિયનિબ ધન** અને (૨) **અનિંદ્રિયનિબ ધન** આ બન્ને **સાવ્યવહારિક** પ્રત્યક્ષના દરેના ચાર ચાર ભેદો છે તે આ —(૧) **અર્થાવગ્રહ** (૨) **ઈહા** (૩) **અપાય** અને (૪) **ધારણા**

(૧) **અર્થાવગ્રહ** વ્યજનાવગ્રહ થયા પછી થાય છે, જેમકે કોઇ પણ વસ્તુનો એટલે કે શબ્દાદિકનો મન અને ચક્ષુને છોડી બીજી કોઇ ઇંદ્રિય સાથે સનિકર્ષ (સબધ) થયો, તે સમયે તેનો **વ્યજનાવગ્રહ** થયો, અને ત્યારબા **અર્થાવગ્રહ** થાય છે નૈયાયિક લોકો આ જ્ઞાનને **નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન** માને છે

(૨) આવુ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન થયા બાદ ' આ શબ્દ (વિગેરે) કોનો હશે ? ક્યાથી આવ્યો ? ઇત્યાદિ વિચારનુ નામ **ઈહા** છે

(૩) ત્યાર બા નિર્ણય થાય જે, ' આ તો માણસનો શબ્દ છે, તેમા વળી અમુક જ માણસનો છે ' એવા નિશ્ચય પૂર્વક થયેલા જ્ઞાનને ' **અપાય** કહે છે

(૪) તેમજ આ પ્રમાણે થએના નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાનને જે અમુક વખત સુધી દૃઢ રીતે મનમા ધારણ કરી રખાય, તેને ' **ધારણા** કહે છે

આ પ્રમાણે બે પ્રકારના સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનુ વર્ણન કર્યા બાદ હવે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ભેદો કહેવામા આવે છે

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તેને કહેવામા આવે છે કે—જે જ્ઞાન, ઇંદ્રિયાદિકની અપેક્ષા વિના કેવળ આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, આ

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનુ છે (૧) સકલ અને (૨) વિકલ વિકલપારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનુ-(૧) અવધિ અને (૨) મન પર્યાય સકલપારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનો એક જ ભેદ છે, તેને '**કેવલજ્ઞાન**' કહે છે

હવે આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત બને પ્રકારનુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ (પરોક્ષની માફક) બે પ્રકારનુ છે (૧) **સ્વાર્થ** અને (૨) **પરાર્થ**

જેમ કે આભૂષણો સહિત શ્રીતીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિના જે પોતાને દર્શન થયા, તે '**સ્વાર્થ પ્રત્યક્ષ**' અને ત્યાર પછી બીજાને-આ આભૂષણોથી અલંકૃત શ્રીજિનરાજની પ્રતિમા છે-એમ જે કહેવુ, તે '**પરાર્થ પ્રત્યક્ષ**' કહેવાય છે

હવે બીજુ જે **પરોક્ષપ્રમાણ** છે, તેના પાચ ભેદો બતાવે છે (૧) **સ્મરણ** (૨) **પ્રત્યભિજ્ઞાન** (૩) **તર્ક** (૪) **અનુમાન** અને (૫) **આગમ**

(૧) સસ્કારોના જાગૃત થવાથી ઉત્પન્ન થએલુ પૂર્વ અનુભવેલા અર્થને વિષય કરનારૂ જે જ્ઞાન, તેને '**સ્મરણ**' કહે છે જેમકે—આ તેજ (મે અમુક વખતે જોયુ હતુ તેજ) તીર્થંકરનુ બિબ છે

(૨) અનુભવ તથા સ્મૃતિરૂપ હેતુઓ વડે કરીને તિર્યગ ઊર્ધ્વતા સામાન્યાદિ વિષયનુ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષમિશ્રિત સકલના-સ્વરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે, તેને '**પ્રત્યભિજ્ઞાન**' કહે છે, દાખલા તરીકે જેમ (૧) આ ગોપિંડ (ગાય રૂપ પદાર્થ) તેજ જાતીય (તેવીજ જાતનો) છે (૨) ગવય (રાઝ) ગાયના જેવો હોય છે

(૩) અન્વય-વ્યતિરેકથી ઉત્પન્ન થએલ તથા ત્રણે કાલ

સહિત જે સાધ્ય સાધનનો સંબંધ, તેજ સંબંધ જેને વિષે આલંબન રૂપ હોય એવું અને અમુક વસ્તુ હોય તો અમુક વસ્તુ હોય તથા અમુક વસ્તુના અભાવમાં અમુક વસ્તુ ન હોય, એવા આકારનું જે સંવેદન (જ્ઞાન) તેને ઊહ અથવા તર્ક કહે છે જેમકે દરેક પ્રકારનો ધૂમ વહ્નિ રહેતેજ હોય છે, એટલે કે ધૂમ હોય ત્યાં વહ્નિ હોયજ અને વહ્નિના અભાવમાં ધૂમનો અભાવજ હોય આવા પ્રકારના જ્ઞાનનું નામ ' તર્ક ' છે

(૪) પ્રતિજ્ઞા હેતુ ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમનાદિ અવયવોથી જે જ્ઞાન પ્રમાતા પુરુષને થાય છે તેને **' અનુમાન '** કહે છે

અનુમાન બે પ્રકારનું છે (૧) **સ્વાર્થાનુમાન** અને (૨) **પરાર્થાનુમાન.**

(૧) કોઇ એક પુરૂષને રસોડાદિકમાં ઘણીજ વાર એવો અનુભવ થયેલો છે કે ' જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં વહ્નિ હોયજ છે હવે ધારો કે તે પુરૂષ કોઇ કારણસર પર્વતની સમીપમાં ગયો અને તે પર્વત ઉપર લાગેલો ધૂમ તેણે છેટેથી જોયો તે વખતે તેને પૂર્વ રસોડાદિકમાં અનુભવેલ ધૂમ તથા વહ્નિનું સાહચર્ય-જ્ઞાન યાદ આવવાથી તેના મનમાં એવો નિશ્ચય થયો કે જ્યાં ધૂમ હોય છે, ત્યાં વહ્નિ નક્કી હોયજ છે કારણ કે ધૂમ વહ્નિનો વ્યાપ્ય છે, તો તેથી કરીને જરૂર આ પર્વત વહ્નિવાળો છે' આવા પ્રકારના જ્ઞાનને તર્કરસિક જનો **સ્વાર્થાનુમાન** કહે છે (૨) બીજું જે **'પરાર્થાનુમાન** છે તેમાં ઉપર કહેલા પાંચ અવયવોની અપેક્ષા છે કારણ કે જેની મતિ વ્યુત્પન્ન નથી, તે ઉપર કહેલા પાંચ અવયવોની મદદ સિવાય અનુમાન કરી શકે

નહિ વખતે તેની અદર દશ અવયવોની પણ દરકાર રહે છે, જ્યારે વ્યુત્પન્નમતિવાળા માણસને તો બે અવયવોથી પણ અનુમાનનો સભવ થઇ શકે છે

(૫) પદાર્થને જે યથાર્થ રીતે જાણે છે તથા જેવુ જાણે છે તેવુજ કહે છે, તે **'આપ્તપુરૂષ'** કહેવાય આ-આપ્ત બે પ્રકારના હોયછે ૧ **લૈકિક** અને ૨ **લેકોત્તર** ૧ જનકાદિ **લૈકિકઆપ્ત** અને ૨ તીર્થકરાદિ **અલૈકિકઆપ્ત** છે આ બન્ને માહેના લેકોત્તર આપ્ત પુરૂષના વચનોથી પ્રકટ થએના અર્થનુ જે જ્ઞાન તેને **'આગમ'** કહેવામા આવે છે ઉપચારથી આપ્તપુરૂષના વચનોને પણ **આગમ** કહી શકાય છે

આ **આગમનુ** કાર્ય, સપ્તભગીના ખરા સ્વરૂપને સમજાવવાનુ છે **સપ્તભગી**દ્વારા **સ્યાદ્વાદ** અથવા **અનેકાતવાદનુ** રહસ્ય જાણી શકાય છે તેટના માટે પ્રથમ **સપ્તભગી** જોવી જોઇએ આ સપ્તભગી દરેક વસ્તુઓ ઉપર ઘટાવી શકાય છે

સપ્તભગીનુ સ્વરૂપ.

આ **સપ્તભગી** પૂર્વોક્ત **નય** અને **પ્રમાણની** સાથે સબધ ધરાવે છે કારણ કે **નય** વિકલાદેશરૂપ છે, જ્યારે **પ્રમાણ** સકલાદેશરૂપ છે

આટલુ જાણ્યા પછી હવે 'ઘટ' પદાર્થ ઉપર સપ્ત ભગ સામાન્ય રીતે તેના અર્થ સહિત જૂઓ —

(૧) **સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટ** — કથચિત્ ઘટ છે

(૨) **સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ઘટ** — કથચિત્ ઘટ નથી

(૩) स्यादस्ति नास्ति च घट—કથંચિત્ ઘટ છે, કથંચિત્ ઘટ નથી

(૪) स्यादवक्तव्य एव घट—કથંચિત્ ઘટ અવક્તવ્ય છે

(૫) स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घट—કથંચિત્ ઘટ છે, અને અવક્તવ્ય છે

(૬) स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च घट—કથંચિત્ ઘટ નથી, અને અવક્તવ્ય છે

(૭) स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च घट—કથંચિત્ ઘટ છે, કથંચિત્ ઘટ નથી અને તે અવક્તવ્ય છે

પૂર્વોક્ત સાત ભંગો કરતાં વધારે આમાં ભંગ કોઈ પણ થઈ શકતો નથી, કારણ કે વચનના પ્રકાર સાત છે જો કે વસ્તુ અનંત હોવાથી તેનો આશ્રય કરીને ભંગ અનંત છે પરંતુ પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપર તો આ સાતજ ભંગો ઘટે છે સપ્તભંગીનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ તત્ત્વજ્ઞાની જાણી શકે છે આ સપ્તભંગીનું યુક્તિપૂર્વક વિસ્તારસહિત સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ 'રત્નાકરાવતારિકા'[1] નો ચતુર્થ પરિચ્છેદ, **'સ્યાદ્વાદમંજરી'** ના ૨૩ મા શ્લોકની વ્યાખ્યા અને **'સપ્તભંગીતરંગિણી'** નામનો ગ્રંથ-વિગેરે ગ્રંથો જોવા જોઈએ

સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલા એક પદા

૧ આ પુસ્તક, ભાવનગરની શ્રીયશોવિજય ગ્રંથમાળા ઓફીસમાં મળે છે— **પ્રકાશક**

થમા પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા અનેક ધર્મોનો પણ સાપેક્ષ રીતે સમાવેશ થાય, તેનુ નામ ' **સ્યાદ્વાદ** ' છે

ઉદાહરણ તરીકે, જેમ એકજ પુરૂષમા અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, પુત્રત્વ, પિતૃત્વ, સ્વામિત્વ, સેવકત્વ, ભાગિનેયત્વ, માતુલત્વ, જીવત્વ, મનુષ્યત્વ, બ્રાહ્મણત્વ, વાચ્યત્વ અને પ્રમેયત્વાદિ અનેક ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે

આ વાત સ્વાનુભવસિદ્ધ છે, છતા એનો વિષય છે કે, લોકો આગ્રહને આધીન થઇ પદાર્થના યથાવત્ સ્વરૂપનો ઇનકાર કરવામા જરા પણ આચકો ખાતા નથી

અહીં [illegible] કોઇ વાદી એવી શકા કરે કે—' તમારી માનેલી સ્યાદ્વાદ પ્રક્રિયામા સકર વ્યતિકર અને વિરોધ આદિ દોષો પ્રકટ જોવામા આવે છે '

આનો ઉત્તર આપતા પહેલા વાદીને પૂછવુ પડશે કે—"પચાવયવ વાક્યની અદર પ્રથમ **અવયવ** ' પ્રતિજ્ઞા ' છે અને ત્યાર પછી હમેશા હેતુની જરૂરિયાત હોય [illegible] કારણ કે હેતુ વિના સાધ્યની સિદ્ધિ થનાર નથી, પરતુ હેતુ જે હોય છે, તે હમેશા સાધ્યનો સાધક અને સાધ્યાભાવનો બાધક હોય છે હવે આ પ્રમાણે વિચાર કરતા હેતુની અદર સાધકત્વ અને બાધકત્વ ઉભય ધર્મ રહેલા છે આ પ્રમાણે એકજ હેતુમા બન્ને ધર્મોનો સમાવેશ અનાયાસ થવાથી તમારા કથનાનુસાર તમારો હેતુ, સકર વ્યતિકર અને વિરોધાદિ દૂષણોથી દૂષિત થશે હવે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે, આ પ્રમાણે દૂષિત થએલો હેતુ કદી પણ સાધ્યનો સાધક થશે ખરો ? "

આ પ્રમાણે જ્યાર તેમને પૂછવામા આવશે, ત્યારે જરૂર

કહેવું પડશે કે "અમે હેતુની અંદર સાધકત્વ અને બાધકત્વ બન્ને ધર્મો અપેક્ષિત માનીએ છીએ" ત્યારે તો બસ ! જૈનો પણ ક્યાં નિરપેક્ષિત માને છે ? જુદી જુદી અપેક્ષાથી એક વસ્તુની અંદર પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો માનવા, તેનું નામજ **સ્યાદ્વાદ** છે.

ગમે તે માર્ગે જઇએ, પરંતુ સત્ય માર્ગને ગ્રહણ કર્યો સિવાય ઇચ્છિત નગરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અને જૈનેતર દરેક દર્શનાનુયાયિ જનોએ પ્રકારાંતરથી પણ સ્યાદ્વાદને સ્વીકાર્યોજ છે તેની ટૂંક નોંધ અહીંઆ લેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય તો નહિજ ગણાય.

પ્રથમ **સાંખ્ય** મતની પ્રક્રિયા વિચારી જોઇએ. તેઓ **સત્વ** **રજસ્** અને **તમસ્** એ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન (મૂલ) પ્રકૃતિ માને છે. તેમ છતાં તે મતની અંદર પ્રસાદ, લાઘવ, શોષ, તાપ અને વારણાદિ ભિન્ન સ્વભાવવાળા અનેક ધર્મોનો એકજ ધર્મીની (પ્રકૃતિની) અંદર સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તો હવે વિચારવાનું છે , આનું નામ **અનેકાન્તવાદ-સ્યાદ્વાદ** નહિ, તો બીજું શું કહી શકાય ?

તેમજ વળી પૃથિવીમાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ એવા પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મોનો સ્વીકાર **નૈયાયિકો**એ કરેલો છે તે પણ **સ્યાદ્વાદ** નહિ તો બીજું શું છે ?

પંચવર્ણિ રત્નનું નામ મેચક છે, **બૌદ્ધો** આવા મેચકના એક જ્ઞાનને અનેકાકારમાં માને છે, તે પણ **સ્યાદ્વાદજ** છે.

મીમાંસકો 'घटमहं जानामि' (હું ઘટને જાણું છું) એવા પ્રકારના અનુભવથી એકજ જ્ઞાનમાં પ્રમાતા પ્રમિતિ તથા પ્રમેયરૂપ વિષયતાનો સ્વીકાર કરે છે, આનું નામ પણ **સ્યાદ્વાદ** સિવાય બીજું

કાઇજ નથી ખરૂ પૂછો તો એ મતમતાતરવાળાઓએ ' અધ ભુજગ ' ન્યાય કરે ફરીને પણ મૂળ માર્ગનેજ માન આપ્યુ છે અર્થાત્ જેમ અધભુજગ (સર્પ) ફરી ફરીને તેજ બિલ (રાફડા) ઉપર આવ્યો હોય, છતા મનમા એવુ સમજે કે હુ ઘણો દૂર ચાલી ગયો છુ તેજ પ્રમાણે જૈનથી ઇતર મતાનુયાયિઓ સ્યાદ્વાદની સીધી સડક ઉપર આવ્યા છતા, પોતાને એકાત પક્ષમા સમજીને અનેકાતપક્ષને બુરી દૃષ્ટિથી નિહાળે છે, તેનુ કારણ જો તપાસીશુ તો મિથ્યાદૃષ્ટિતા સિવાય બીજુ કાઇ જણાઇ શકશે નહિ

વળી વાદિદેવસૂરિના શબ્દોમા કહીએ તો દરેક ઠેકાણે **સ્યાદ્વાદ** શાર્દૂલજ (સ્યાદ્વાદસિહજ) વિજયને મેળવે છે, યથા —

प्रत्यक्षद्वयदीप्तनेत्रयुगलस्तर्कस्फुरत्केसर
शाब्दव्यात्तकरालवक्त्रकुहर सद्धेतुगुञ्जारव ।
प्रक्रीडन्नयकानने स्मृतिनखश्रेणीशिखाभीषण
सञ्ज्ञावालधिवन्धुरो विजयते स्याद्वादपञ्चानन ॥ १ ॥
[स्याद्वादरत्नाकर]

અર્થાત્—સાવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એ બે પ્રત્યક્ષરૂપ દીપ્ત (તેજસ્વી) નેત્રવાળો, સ્ફુરાયમાન તર્કપ્રમાણરૂપી કેશરવાળો, શાબ્દ [આગમ] પ્રમાણરૂપ પહોળા કરેલ મુખવાળો, સારાહેતુરૂપ ગુજારવવાળો, પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ પૂછડાવાળો, સ્મૃતિરૂપ નખશ્રેણીની કાતિથી ભયકર એવો **સ્યાદ્વાદરૂપી સિહ ' નય '** રૂપ વનની અદર ક્રીડા કરતો વિજય પામે છે

પૂર્વોક્ત **સ્યાદ્વાદ** પચાનન જેને દૃષ્ટિગોચર થએલ છે, તેને અસત્પદાર્થરૂપ ઉન્મત્ત હાથિઓ ઉપદ્રવ કરતા નથી એકાતવાદીઓ

જેમ એકજ પદાર્થમા નિત્યાનિત્ય, સદસત્, અભિલાપ્ય-અનભિલાપ્ય અને સામાન્યવિશેષ એ ચાર ધર્મો કોઇ પ્રકારે સિદ્ધ થતા નથી, તેમ ઉપક્રમ અનુગમ નય અને નિક્ષેપ પણ સિદ્ધ થતા નથી, કહ્યુ છે કે —

एकान्तवादो न च कातवादोऽप्यसम्भवो यत्र चतुष्टयस्य।
उपक्रमा वानुगमा नयश्च निक्षेप एते प्रभवन्ति तद्वत् ॥ ४३ ॥
[जैनस्याद्वादमुक्तावली]

આ પ્રમાણે પ્રસગોપાત્ત નય નિક્ષેપ અને પ્રમાણાદિનુ વિવેચન કર્યાં બાદ હવે 'દેશના ના વિષય ઉપર આવીશુ

દેશનાના ભેદ

દેશના એટલે ઉપદેશ ઉપદેશ દુનિયામા બે પ્રકારનો જોવામા આવે છે ૧ સ્વાર્થોપદેશ અને ૨ **પરમાર્થોપદેશ**

રાગી પ્રાણિનો ઉપદેશ **સ્વાર્થોપદેશ** કહેવાય છે જ્યારે વીત રાગ પ્રભુનો ઉપદેશ **પરમાર્થોપદેશ** કહેવાય છે

ધન, યશોવાદ અને પુણ્યના લોભથી જે ઉપદેશ થાય છે તે **સ્વાર્થોપદેશ** ગણાય છે પરન્તુ ઉપર કહેના ધનાદિકની અપેક્ષા વિના જે ધર્મોપદેશ દેવાય છે તેનુ નામ **પરમાર્થોપદેશ** છે આ ઉપદેશ તીર્થકરપ્રભતિદ્વારા થાય છે કેમકે શ્રીતીર્થકરને ધન યશોવાદ અને પુણ્યની બિલકુલ દરકાર નથી દીક્ષા સમયની પૂર્વે એક વર્ષ સુધી તીર્થકરો વાર્ષિક દાન આપે છે તેની સખ્યા, ત્રણ અબજ અઠયાશી કરોડ એશી લાખ સોના મહોર પ્રમાણની છે આવુ દાન દેનાર દાનવીર ધનની આશા રાખે ખરા કે? કદાપિ નહિ. વળી જેમનો યશોવાદ ચોસઠ ઇન્દ્રો જન્મ સમયથી લઈને

નિર્વાણુસમય સુધી બરાબર ક તા રહે છે, તે તીથ કર મહારાજ શુ લૌકિક યશોવાદની ચાહના રાખે ખરા કે ? અને તેજ પ્રમાણે જેમણે અતુન પુણ્યપ્રકર્ષના પ્રભાવથી ' તીર્થ કર ' નામકર્મ બાંધેલુ છે, તેને ખપાવવા માટેજ વિહાર, ધર્મોપદેશાદિ કાર્ય કરવામા જેમની પ્રવૃત્તિ છે, તેના પુરૂપ શુ પુણ્યની આકાંક્ષાવાળા સભવી શકે ખરા કે ?

સસારની અ દર કેટલાએક રાગી પુરૂષો ધનને માટે ઉપદેશ કરતા જોવામા આવે છે કેટલાએક દુનિયામા પોતાનો યશ ફેલાય તેટલા સારૂ ઉપદેશકુશળતા મેળવે છે, છેવટે વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ વિગેરે બિરૂદો પ્રાપ્ત થવાથી પોતાની કૃતાર્થતા પણ થએલી સમજે છે જ્યારે કેટલાએક નિ સ્પૃહી તથા ત્યાગી વૈરાગી મુનિવરો, જો કે ભવ્ય જીવોને ધમ નો ઉપદેશ તેઓના કલ્યાણને માટે આપે છે, પર તુ તેઓ ધર્મોપદેશ દ્વારા જે શુભ પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે, તેને મોક્ષનુ કારણ સમજતા હોવાથી તેઓને પણ પુણ્યની અભિલાષા છે, એમ કહી શકાય અને તેટના માટે તમામ ઉપદેશને **સ્વાર્થોપદેશમા** દાખલ કરી શકાય

હવે શ્રીવીતરાગ ભગવાનનો જે ઉપદેશ છે, તે **પરમાર્થો-પદેશ** છે આમ માનવાની સાથે આપણને **પુરુષવિશ્વાસે વચન વિશ્વાસ** એ ન્યાયને આગળ કર્યા વિના ચાલશે નહિ અને તેટલાજ માટે પ્રથમ પરમાર્થોપદેશ દેનાર પુરૂષનુ ચરિત્ર તથા લક્ષણ કેવા પ્રકારનુ હોય તેનો ધડીભર વિચાર કરીશુ, તો તે અપ્રાસગિક નહિજ ગણાય

તીર્થંકરોનુ ટૂ ક ચરિત્ર

જે જીવ ભવિષ્યમા તીથ કર થનાર હોય છે, તે જીવ સ્વાભા

વિક રીતેજ સર્વ સ્થળે ઊંચ ગણી ઉપર રહે છે દાખલા તરીકે, તે જીવ કદાચ પૃથ્વીકાયમાં ઉત્પન્ન થાય, તો પણ ખારી માટીની અંદર ઉત્પન્ન નજ થાય, પરંતુ સ્ફટિકરત્ન વિગેરે ઉચ્ચ જાતિના પૃથ્વીકાયમાંજ ઉત્પન્ન થાય તેજ પ્રમાણે જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયની અંદર પણ જો તે જીવ ઉત્પન્ન થાય, તો ત્યાં પણ તે તે કાયની અંદર જે ચીજ ઉત્તમ ગણાતી હોય, તેમાંજ તે ઉત્પન્ન થાય છે

આ પ્રમાણે એકેંદ્રિયમાં ભવભ્રમણ કર્યા બાદ તે જીવ અનુક્રમે દ્વીન્દ્રિયાદિકમાં ગતિ કરતા કરતા છેવટે દેવ અને મનુષ્યાદિના ભવને પામે છે મનુષ્યના ભવની અંદર વૈરાગ્યવાસિત અંતઃકરણવાળો થઈ તે તીર્થંકરનો જીવ વીશ સ્થાનકના તપની યા તેમાંના એકાદ તપની આરાધના કરે છે, અને તેને પરિણામે અત્યુત્તમ '**તીર્થંકર નામકર્મ**' બાંધવા ભાગ્યશાળી બને છે મનુષ્યભવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ પૂર્ણ કરી તે પ્રાયઃ દેવલોકની ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે કદાચિત્ નરકગતિમાં જાય છે, તોપણ તે બન્ને ગતિઓની અંદર મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન હોવાથી, તે જ્ઞાનના પ્રતાપથી પોતાનો ચ્યવનસમય જાણી લે છે તથા 'હું અમુક સ્થળે ઉત્પન્ન થઈશ તે પણ જાણે છે ત્યાર પછી તે દેવ અગર નરકગતિમાં જેટલી આયુષ્યની સ્થિતિ પોતાને ભોગવવાની હોય, તે પૂરી કરીને માનસરોવર પ્રત્યે જેમ હંસ ઉતરી આવે છે, તેમ તીર્થંકર માતાની કૂખે અવતરે છે

સામાન્ય મનુષ્યની માફક તીર્થંકર પણ નવ માસ પર્યન્ત ગર્ભાવાસમાં રહે છે પરંતુ ઇતર મનુષ્યો ગર્ભમાં જેટલી વેદના ભોગવે છે તેટલી વેદના તીર્થંકરનો જીવ ભોગવતો નથી હવે તમામ તીર્થંકર મહારાજાઓ **શ્રીમહાવીર** ભગવાનની માફક નવ

માસ અને સાડા સાત દિવસ સુધી ગર્ભવાસમા રહે, એવો નિયમ નથી કોઇ તીર્થંકર તેનાથી અધિક સમય, તો કોઇ તેથી ન્યૂન સમય પણ રહે છે

જ્યારે શ્રીતીર્થંકર મહારાજનો જન્મ થાય છે, ત્યારે તેજ વખતે 'સૌધર્મ' નામનુ ઇંદ્રનુ આસન કપાયમાન થાય છે તે સમયે તે ઇંદ્ર અવધિજ્ઞાન વડે ઉપયોગ આપી શ્રીતીર્થંકર મહારાજનો જન્મ થયો, એમ જાણી જાય છે, અને તત્કાળ સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતરી, જે દિશામા શ્રીતીર્થંકર દેવનો જન્મ થયો હોય છે, તે દિશા તરફ સાત આઠ પગના ચાની નમસ્કાર પૂર્વક શ્રીભગવાનની સ્તુતિ કરે છે

શ્રીપ્રભુનો જન્મોત્સવ કરવા માટે જેમ સૌધર્મેન્દ્ર સપરિવાર આવે છે તેજ પ્રમાણે અનુક્રમે બીજા ઇંદ્રો પણ પ્રભુના જન્મોત્સવમા લાભ લે છે

સૌધર્મેન્દ્ર પ્રભુને મેરૂશિખર ઉપર લઇ જાય છે, અને ત્યા પાડુક વનની અદર પાડુકશિલા નામની શિલા ઉપર સિંહાસન રચી, તે ઉપર પ્રભુને ખોળામા લઇને બેસે છે ત્યારબાદ અન્ય ઇન્દ્રો પણ લૌકિક તીર્થોના જળ તેમજ પુષ્પ વિગેરે સુગધી દ્રવ્યમિશ્રિત જળ વડે પ્રભુનો અભિષેક કરે છે પછી અનેક પ્રકારના ભક્તિભાવ પૂર્વક પ્રભુજીને લઇ જઇને તેમની માતાજી પાસે મૂકી આવે છે

ત્યાર પછી ઇંદ્રો આ જબૂદ્વીપથી આઠમા નદીશ્વર દ્વીપમા જઇ શાશ્વત જિનમદિરોની અદર અઠ્ઠાઇમહોત્સવ કરે છે તે પૂર્ણ થયા બાદ આત્માને ધન્ય માનતા પોતપોતાના સ્થાનક પ્રત્યે જાય છે

હવે અહીંઆ પ્રભુ પણ દ્વિતીયાના ચદ્રની માફક દિવસે

વૃદ્ધિગત થતા જાય છે, અને તેમની આકૃતિ પણ અતિસુંદર હોય છે કહ્યું છે કે —

द्विजराजमुखो गजराजगतिररुणोष्ठपुटः सितदंततति ।
शितिकेशभरोऽम्बुजमञ्जुकरः सुरभिश्वासितः प्रभयोल्लसितः ॥१॥

मतिमान् श्रुतिमान् प्रथितावधियुक् पृथुपूर्वभवस्मरणो गतरुक् ।
मतिकान्तिधृतिप्रभृतिस्वगुणजगतोऽप्यधिको जगतीतिलकः ॥२॥

અર્થાત્–જેમનું મુખ ચંદ્રમા જેવું છે, ઐરાવત હાથી જેવી જેની ગતિ છે, ઓષ્ઠરૂપી પત્ર લાલ છે, દાંતની શ્રેણી સફેદ છે, કેશનો સમૂહ કાળો છે, કમળના જેવો નાજુક જેમનો હાથ છે સુગંધીવાળો શ્વાસ છે, કાંતિથી જેઓ દેદીપ્યમાન છે, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોવા સાથ જેમનું અવધિજ્ઞાન પણ વિસ્તારવાળું છે, પૂર્વભવનું સ્મરણ પણ જેમને વિસ્તારવાળું હોય છે, તેમજ રોગરહિત હોઇ મતિ કાંતિ અને ધીરજ વગેરે ગુણોવડે કરીને જેઓ સમસ્ત જગતથી ચઢીઆતા છે એવા શ્રીપ્રભુ જગતના તિલક સમાન છે

જ્યારે પ્રભુ યૌવનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે માત-પિતાઓ વિવાહને માટે આગ્રહ કરે છે આ અવસરે પ્રભુજી અવધિજ્ઞાન દ્વારા પોતાને ભોગ્યકર્મ બાકી છે કે નહિ તેનો વિચાર કરી લે છે જો તેમને 'ભોગ્યકર્મ હજુ બાકી છે,' એવું માલુમ પડે, તો (પોતાના સિર પર રહેલું કરજ દેવું જ પડશે, એમ ધારી) વિવાહિત થાય છે અને જો ભોગ્ય કર્મ બાકી નથી એમ તેમને માલુમ પડે, તો શ્રીનેમનાથજી અને મલ્લિનાથજીની માફક વિવાહમાં જોડાતા નથી વિવાહિત થએલ તીર્થંકરોને પુત્રાદિક પણ થાય છે તેવી રીતે જ્યારે ભોગ્યકર્મના અંત થતા જાવે છે, ત્યારે લોકા

તિકદેવો શ્રીપ્રભુ પાસે આવી પ્રાર્થનાપૂર્વક સૂચના કરે છે કે " હે ભગવન્ ! કર્મરૂપ કિચ્ચડમા ડૂબી રહેલા આ સસારનો ઉદ્ધાર કરો, અને તીર્થને પ્રવર્તાવો " જો કે પ્રભુજી સ્વય પોતાના અવ ધિજ્ઞાન વડે દીક્ષાના સમયને જાણે છે, તથાપિ આ લોકાતિકદેવોનો અનાદિ કાળથી એવો આચાર હોવાથી તેઓ પૂર્વોક્ત પ્રાર્થના કરે છે આ વખતે દરેક તીર્થકરો પોતાના માતપિતા અગર વડિલ બધુ પ્રમતિની સમ્મતિ લઇ વાર્ષિક દાન દેવુ શરુ કરે છે એક પ્રહર સુધી યાચકો જે કાઇ માગે તેટલુ તેની ઇચ્છાપ્રમાણે દાન આપે છે

હમેશા એક કરોડ અને આઠ લાખ સોનામહોરોનુ દાન કરે છે એકદર, એક વરસની અદર, જેટલી સોના મહોરોનુ દાન કરે છે, તેની સખ્યા આ છે —

> वत्सरेण हिरण्यस्य पदौ कोटीशतत्रयम् ।
> अष्टाशीतिं च कोटीना लक्षाशीतिं च नाभिभू ॥१॥

અર્થાત્—એક વર્ષમા ૩૮૮ ક્રોડ અને ૮૦ લાખ સોના મહોરોનુ દાન આપે છે

વળી પોતાનુ રાજ્ય પણ પુત્રાદિકને વહચી આપે છે, કે જેથી કરીને પાછળથી કલેશ પેદા ન થાય આવી રીતે સમસ્ત પ્રકારની મુર્છા ઉતારીને મહોત્સવપૂર્વક શિબિકા (પાલખી) મા આરોહિત થઇ શહેરની બહાર અશોકવૃક્ષની નીચે જઇ શિબિકાથી નીચે ઉતરે કે અહીંયા જેવી રીતે મયૂર પોતાના પીછાનો ત્યાગ કરે, તેવી રીતે સમગ્ર આભૂષણો ઉતારી નાખી પ્રભુજી સ્વયમેવ પચમુષ્ટિ લોચ કરે છે, અર્થાત કેશાપનયન કરે છે આ સમયે ઇન્દ્ર મહારાજ આવીને પ્રભુને દેવદૂષ્ય (દિવ્ય વસ્ત્ર) અર્પણ કરે છે, આજ વખતે ભગવાનને ચતુર્થ મન પર્યાયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય

છે હવે ભગવાન્ સર્વ પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરી, અનગાર પદ ધારણ કરી, જ્યાં દીક્ષા લીધી હોય ત્યાંથી વિહાર કરી ગ્રામાનુ ગ્રામ વિચરે છે

પરંતુ જ્યાં સુધી પોતાને પાચમું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યાં સુધી પોતે મૌન રહે છે અર્થાત્ કોઇને ઉપદેશ આપતા નથી કારણ કે જ્યાં સુધી પોતાને સૂક્ષ્મ તેમજ વ્યવહિત અને ઘણે દૂર રહેલી વસ્તુનું જ્ઞાન યથાસ્થિત થાય નહિ, ત્યાં સુધી વચન વર્ગણામાં ફારફેર થઇ જવાનો સભવ છે, માટેજ પ્રભુજી કેવળ જ્ઞાનને પામ્યા સિવાય કોઇને ઉપદેશ આપતા નથી

કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક ભવનપતિ, અને વૈમાનિક એ નામોથી ઓળખાતા ચાર પ્રકારના દેવતાઓ, જે સમવસરણ રચે છે, તેની અંદર પોતે બિરાજમાન થઇ દ્વાદશ પરિષદ્ (સભા) સમક્ષ ધર્મોપદેશ દેવા શરૂ કરે છે તેને **દેશના** કહે છે આ દેશનાના રહસ્યનો અનુભવ આગળ ઉપર વાચકોને સારી રીતે કરાવવામાં આવશે

જ્યાં સુધી તીર્થંકર મહારાજાઓને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધીમાં પોતે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચોએ કરેલા ઘોર ઉપસર્ગ અને પરીષહોને સમભાવપૂર્વક સહન કરે છે જેમકે —

पन्नगे च सुरेन्द्रे च कौशिके पादसस्पर्शि ।
निर्विशेषमनस्काय श्रीवीरस्वामिने नम ॥ १ ॥

એક વખત શ્રીવીરપ્રભુના ચરણકમળનો સ્પર્શ ઇંદ્રમહારાજે ભક્તિના આવેશથી કર્યો હતો તેજ વીરપ્રભુના ચરણકમળનો સ્પર્શ ચંડકૌશિકનામના સર્પે દ્વેષબુદ્ધિથી કર્યો હતો ચંડકૌશિક સર્પે વિ

ચાયુ હતુ કે—'અરે ! આ વળી મ્હારા સ્થાનમા કોણ આવીને ઉભો છે ? હુ સપાટામા દશ મારીને તેને જમીન ઉપર પટકી દઇ પંચત્વને પમાડી દઉંછુ '

આ પ્રમાણે બન્ને કૌશિક (એક કૌશિક ઇંદ્ર અને બીજો કૌશિક સર્પ) ના સ્પર્શ કરવાના વિચારમા તદ્દન વિરૂદ્ધ ભાવ હતો, (એકની ભક્તિ અને બીજાનો દ્વેષ) છતા ભગવાન્ વીરદેવની બુદ્ધિ તો બન્નેના ઉપર એક સમાનજ રહી આવા રાગ-દ્વેષરહિત પરમાત્મા વીરને મ્હારો નમસ્કાર થાઓ અહો ! પરમાત્માનુ કેટલુ બધુ કારૂણ્ય ? વળી જૂઓ —

कृतापराधेऽपि जने कृपामन्थरतारयो ।
ईषद्बाष्पार्द्रयोर्भद्रं श्रीवीरजिननेत्रयो ॥ १ ॥

અર્થાત્-સંગમદેવે એક રાત્રીની અદર શ્રીવીરપ્રભુને અતિ કઠોર એવા વીશ ઉપસર્ગો કર્યા હતા જે માહેના માત્ર એકજ ઉપસર્ગથી મજબૂત બાંધાવાળા લૌકિક પુરૂષનું શરીર પણ એક ક્ષણ વારમા નાશ પામી જાય, એવા વીશ ઉપસર્ગો પ્રભુએ સમભાવથી સહન કર્યા એટલુજ નહિ પરંતુ તે અપરાધ કરનાર સગમ નામના દેવ ઉપર પણ પ્રભુને અપૂર્વ કૃપાની લહેરી આત્મામા ઉત્પન્ન થઇ, અને ' આ બિચારો મારા નિમિત્તે કર્મબંધન કરીને દુર્ગતિએ જાય છે ' આવા વિચારમા ઉતરતા વિચારાધીન પ્રભુના નેત્રમા જરા જળજળીઆ આવી ગયા એવા શ્રીવીર પ્રભુના નેત્રોનુ કલ્યાણ થાઓ

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ હેમચદ્રાચાર્ય જેવા ધુરંધર કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યો પણ મુક્ત કઠથી પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે

આની રીતે રેક તીર્થંકરોએ ઉપસર્ગાવસ્થામાં સમભાવને સાચવી રાખ્યો છે જૂઓ, શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ એક સમયે તાપસ આશ્રમની પાછળ વડ નીચે ધ્યાનમાં આરૂઢ થઇ સ્થિર રહ્યા હતા, તે સમયે કમઠ નામના એક અસુરે પ્રભુને ઘોર ઉપસર્ગો કરવામાં કાંઇપણ બાકી રાખી નહોતી જ્યારે ધરણેંદ્રકુમારે તે ઉપસર્ગોનું ભક્તિભાવથી નિવારણ કરી પ્રભુપ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી, તો પણ ભગવાનની મનોવૃત્તિ તો તે બન્નેના ઉપર સમાનજ રહી —

कमठे धरणेन्द्रे च स्वोचित कर्म कुर्वति ।
प्रभुस्तुल्यमनोवृत्ति पार्श्वनाथ श्रियऽस्तु व ॥ १ ॥

એ પ્રકારે સત્કવિઓએ જેની સ્તુતિ કરી છે એવા શ્રીભગવાન કિલષ્ટ કર્મના ક્ષયને અર્થે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં અપ્રતિબદ્ધ થઇ, પોતે શત્રુ-મિત્રને સમદ્રષ્ટિથી દેખત ભૂપીઠપર વિચરે છે તે આ પ્રમાણે —

પ્રથમ તો **નિર્મમ** એટલે **મમત્વરહિતપણે** પ્રભુ વિચરે છે બીજુ '**અકિંચન** એટલે દ્રવ્યાદિ પરિગ્રહરહિતપણે વિચરે છે, વળી 'કાંસ્યપાત્રની માફક સ્નેહરહિતપણે એટલે જેમ કાંસ્યપાત્ર પાણીથી ખરડાતું નથી તેમ ભગવાન કોઇપણ પદાર્થમાં ન ખરડાતા નિર્લેપપણે રહે છે વળી જીવની માફક અપ્રતિહત ગતિવાળા' 'ગગનની માફક નિરાધાર' 'શરદ ઋતુના જળની માફક સ્વચ્છહૃદયવાળા' 'કમળની માફક નિર્લેપ' 'કચ્છપની માફક ગુપ્તેન્દ્રિય' 'સિંહની માફક નિડર' 'ભારંડપક્ષિની માફક અપ્રમાદી' 'કુંજરની માફક શૌંડીર્યવાન' 'વૃષભની માફક બળવાન' એટલે કે જેમ બળદ ભાર વહન કરવામાં સમર્થ છે તેમ પ્રભુ પણ પોતે સ્વીકારેલા પંચમહાવ્રતોનો ભાર વહન કરવામાં સમર્થ

છે ' મેરૂની માફક નિષ્પ્રકંપ ' ' સાગરની માફક ગંભીર ' એટલે જેમ સમુદ્ર પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી, તેમ પ્રભુ પણ હર્ષ-વિષાદના કારણો મળવા છતા પણ અવિકૃતસ્વભાવવાળા રહે છે, વળી ' ચંદ્રની માફક શાંત ' ' સૂર્યની માફક તેજસ્વી ' તેમજ ' સુવર્ણની માફક સ્વચ્છસ્વભાવી ' એવા પ્રભુજી હોય છે, અર્થાત્ જેમ સુવર્ણ તાપ તાડનાદિ કષ્ટના સમયમાં પણ પોતાના સ્વભાવને છોડતુ નથી, તેમ ભગવાન કષ્ટપરંપરા પ્રાપ્ત થયે છતે પણ સ્વભાવને છોડતા નથી ' વસુંધરાની માફક સર્વ સહ ' ઇત્યાદિ અનેક વિશેષણવિશિષ્ટ એવા શ્રીભગવાન તપસ્યાદિક કરતા છદ્મસ્થ ભાવને વ્યતીત કરે છે ભગવાન જે તપસ્યાઓ કરે છે, તે તમામ ' નિર્જલ ' હોય છે

દાખલા તરીકે, શ્રીમહાવીર ભગવાને બાર વર્ષ ઉપરાન્ત ઘોર તપસ્યા કરી હતી તેની અંદર ફક્ત ૩૪૯ પારણા થયા હતા, તેમજ પૂર્વોક્ત સમયમાં નિદ્રા પણ માત્ર એક રાતી પ્રમાણજ કરી હતી એકંદર રીતે શ્રીમહાવીરદેવે નીચેની તપસ્યાઓ કરી હતી —

૧ છમાસી, ૧ પાંચદિવસ ન્યૂન છમાસી, ૯ ચોમાસી, ૨ ત્રિમાસી, ૨ અઢી માસી, ૬ દ્વિમાસી, ૨ દોઢમાસી, ૧૨ માસક્ષપણ, ૭૨ પંદર ઉપવાસ, ૨ દિન ભદ્રપ્રતિમા, ૪ મહાભદ્રપ્રતિમા, ૧૦ સર્વતો ભદ્રપ્રતિમા, ૨૨૯ છઠ, ૧૨ અઠ્ઠમ

આ પ્રમાણે હિસાબ લગાવતા કુલ ૩૪૯ પારણા કર્યા હતા પૂર્વોક્ત ઘોર તપસ્યાના પ્રભાવથી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અને અંતરાય-એ ચાર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરી લોકાલોકને પ્રકાશ કરનારૂં એવું કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ આ પ્રમાણે કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ શ્રીપ્રભુજી પૂર્વોક્ત સમવસરણની અંદર બેસી દેશના આપે છે આ દેશના અર્ધમાગધી ભાષામાં હોય છે દેવ,

મનુષ્ય અને તિર્યંચની મળીને બાર પરિષદ્ એટલે પરખદાઓ આ સમયે ભરાય છે સમસ્ત જીવો પરસ્પર વૈરભાવનો ત્યાગ કરીને શાન્તિપૂર્વક શ્રીપ્રભુજીના વચનામૃતનું પાન કરે છે હવે અહીંઆ જરૂર શંકા થશે કે 'તિર્યંચો કેવી રીતે સમજતા હશે ?' તેના ઉત્તરમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, ભગવાનના વચનોમાંજ એવા પ્રકારની શક્તિ હોય છે કે જેના પ્રભાવથી સમસ્ત જીવો બરાબર સાંભળી શકે છે, તેમજ તેનો અર્થ સ્વસ્વભાષામાં સમજી પણ શકે છે વર્ત્તમાન સમયમાં ઉદ્યમશીલ દેશની અંદર ઉદ્યમી પુરૂષો આજકાલ તિર્યંચોની ભાષા પણ સમજવા લાગ્યા છે તેમજ તિર્યંચોને સમજાવવા માટે તો ભારતવર્ષના આજકાલના મનુષ્યો પણ શક્તિમાન છે તો હવે અહીં વિચાર કરવાની વાત છે કે જ્યારે આમ છે તો આના કરતાં સરસ જમાનાની અંદર મહાપ્રતિભાશાલી શ્રીતીર્થંકર જેવા લોકોત્તર પુરૂષો તિર્યંચોને પોતાનું વક્તવ્ય સમજાવી શકે, તેમાં કાંઇ વિશેષ આશ્ચર્ય, વિચાર કરતાં જણાશે નહિ માટે તેમાં શંકા કરવાની જરૂરત નથી વળી જાતિ અને જન્મવૈરનો ત્યાગ પણ તિર્યંચો કેમ કરતા હશે ? તો તેનો ઉત્તર નહિ આપતાં હું યોગશાસ્ત્રાદિ ગ્રંથો જોવાની ભલામણ કરૂં છું યોગીઓનો પ્રભાવ અવાચ્ય અને અગમ્ય છે કે જે પ્રભાવનો ખ્યાલ પણ આપણા અલ્પબુદ્ધિજનોના મનમાં એકદમ આવી શકતો નથી પરંતુ આ વાત તમામ દર્શનકારો અવશ્ય કબૂલ રાખે છે

આજકાલ સાયન્સવિદ્યાના પ્રતાપે વૈજ્ઞાનિકશાસ્ત્રીઓ વનસ્પતિ જેવા એકેન્દ્રિય પદાર્થમાં પણ અપૂર્વ શક્તિઓનો અનુભવ કરી શકયા છે તો જેઓએ તપ જપ સમાધિ વિગેરે ગુણો વડે કરીને આત્મશક્તિ પ્રગટ કરી છે એવા યોગિઓનો પ્રભાવ અચિંત્ય હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? અલબત્ત ! એટલું તો ખરૂં કે સૃષ્ટિ–

વિરૂદ્ધ કાર્યોની અંદર બુદ્ધિમાન માણસ મળતો થઇ શકતો નથી જેમકે —

અપૌરૂષેય વચન (કારણ કે વચન અને વળી અપૌરૂષેય એ બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે), કુમારી કન્યાને પુત્રનો જન્મ થવો, શિરોભાગમાંથી ધ્વનિ નિકળવી, પર્વતની પુત્રી, સમુદ્રનું પાન અને તેને પાછું પેશાબ દ્વારા બહાર કાઢ્યું, કાનથી પુત્રનો જન્મ, જંઘાથી પુત્રનો જન્મ, માછલીથી મનુષ્યનો જન્મ, કુશાથી મનુષ્યની પેદાશ, ચાર હાથવાળો પુરૂષ, દશ શિરનો મનુષ્ય, ઇત્યાદિ વાતો કે જે અનુભવથી વિચારતા અઘટિત માલૂમ પડે છે, તેવી એક પણ વાત શ્રીતીર્થંકર મહારાજની પ્રરૂપેલી નથી કેવળ જગજ્જીવના હિતને માટે, તેમજ પોતાની ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલોના ક્ષયને અર્થે અગ્લાનપણે તેઓ દેશના આપે છે, તે દેશનાનું યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે —

દેશનાનું સ્વરૂપ

હે ભવ્ય જીવો ! આ સંસારના કલેશોથી જો તમે કંટાળ્યા હો, જન્મ, જરા અને મરણના દુઃખોથી ઉદ્વિગ્ન થયા હો અને આ ભવાટવીનો સંગ છોડી મુક્તિમંદિરમાં જવાની જો તમારી વાસ્તવિક ઇચ્છા હોય, તો વિષય રૂપી વિષવૃક્ષની છાયા તળે એક ક્ષણવાર પણ વિશ્રામ કરશો નહીં વિદેશ જનાર તરૂણવયવાળા પુરૂષને જેમ એક વૃદ્ધ માણસ હિતશિક્ષા આપે કે ' તું અમુક સ્થળમાં જઇશ નહિ, અને કદાચ જઇ ચડે તો સાવચેતી રાખજે ' તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરૂષોએ પૂર્વોક્ત હિતશિક્ષા કલ્યાણની અભિલાષાવાળા ભવ્ય પુરૂષોને આપેલી છે વિષયરૂપ વિષવૃક્ષની શક્તિ ઘણીજ અજબ છે તે વિષયની છાયા ત્રણ જગતની સીમા પર્યન્ત

વિસ્તાર પામેલી છે તે છાયાના પ્રતાપમાથી કોઇ ભાગ્યેજ બચી શકે છે તેણે નામધારી ત્યાગીઓને ભોગી બનાવી દીધા છે જ્યારે ભોગીઓને તો સર્વથા પાયમાલ જ કરી મૂકયા છે ઝાઝુ કયા સુધી કહેવુ ? તેણે દેવ, દાનવ, હરિ, હર, બ્રહ્મા વિગેરે દેવોની પાસે પણ દાસપણે આચરણ કરાવેલુ છે આ વિષયરૂપ વિષવૃક્ષની છાયામાથી સર્વથા અલગ રહેવા સારૂ મહાપુરૂષોનો હિતોપદેશ પરપરાથી ચાલતો આવેલો છે જે લોકો આવા મહાપુરૂષોના વચનો ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખતા સ્વતત્રતામા ખેચાઇ જાય છે, અને પછી મન કલ્પિત વિચારશ્રેણીમા ગુથાઇ જઇ પૂર્વોક્ત વિષયરૂપી વિષવૃક્ષની છાયા તળે વિશ્રામ લેવા દોરાઇ જાય છે, તેઓ ક્ષણવારમા આત્મસત્તાનો નાશ કરી, મોહમદિરાના પાનથી મૂર્ચ્છિત થઇ કૃત્યાકૃત્યસબધી વિવેકબુદ્ધિને જલાજલી આપી મનમા આવે તેમ બોલવા અથવા આચરણ કરવા લાગે છે ખરૂ કહીએ તો વિષય વિષ કરતા પણ બળવાન છે, કારણ કે વિષ તો જીવને આભવમાજ મરણ રૂપી દુઃખ આપનાર છે પરતુ વિષય ભવોભવમા મરણના અનિષ્ટ ફળોને દેનાર કરે છે ચોરાશી લાખ જીવયોનિ એટલે કે જીવોની ઉત્પત્તિના સ્થાન છે તેની અદર અનાદિ કાળથી પરિભ્રમણ કરાવનાર પણ ખરેખર આ વિષયજ છે

એ વાતને દરેક દર્શનકારો એકી અવાજે સ્વીકારે છે કે, આ સસારની અદર સર્વથી ઉત્તમ યોનિ મનુષ્યનીજ છે, કારણ કે મનુષ્ય યોનિ વિના ઇતર યોનિદ્વારા મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી અલબત ! કેટલીક ઇતર યોનિદ્વારા સ્વર્ગગતિ પામી શકાય છે સા માન્ય રીતે તમામ યોનિની અદર પ્રાણીમાત્રને વિષયસેવનની ઇચ્છા થાય છે કેટલીએક જગ્યાએ વિષયનુ સેવન બરાબર હોય છે જ્યારે કેટલીએક યોનિઓમા વિષયની ચેષ્ટા માત્ર હોય છે, તોપણ વિષયનો સર્વથા અભાવ તો કોઇ ઠેકાણે નથી છતા મનુષ્ય

યોનિની અંદર જો માણસમા તત્ત્વજ્ઞાન પેદા થાય, તો વિષયનો અભાવ થઇ શકે છે તેજ કારણથી મનુષ્યયોનિની શ્રેષ્ઠતા છે અન્યથા મનુષ્યયોનિમા પણ અનાદિ કાળથી વિષયસેવન ચાલ્યુ આવેલુ હોય છે, અને તેજ કારણથી પરમ પૂજ્ય વાચકમુખ્ય **શ્રીઉમાસ્વાતિજી** મહારાજ કહે છે —

भवकोटीभिरसुलभं मानुष्यं प्राप्य कः प्रमादो मे ? ।
न च गतमायुर्भूयः प्रत्येत्यपि देवराजस्य ॥ १ ॥

અર્થાત્—ક્રોડો જન્મ વડે કરીને પણ અત્યત દુર્લભ એવા મનુષ્ય ભવને પામીને મને આ શો પ્રમાદ છે ? કેમકે દેવરાજ એટલે કે ઇન્દ્રને પણ ગએલું આયુષ્ય ફરી મળનાર નથી

તાત્પર્ય એ છે કે વ્યાવહારિક પક્ષમા સમર્થ એવા ઇંદ્ર દેવતાઓ પણ મરણની આગળ શરણાગત થઇ જાય છે, તો પછી આપણા જેવા પામરોની શી ગતિ ? પ્રમાદ ભવ્ય જીવોના શિર ઉપર રહેલો એક પનો દુશમન છે પ્રમાદ એજ કટ્ટો વૈરી છે કે જે જીવોને ઉપાડીને સસારસમુદ્રમા ફેંકી દે છે ઉપરના શ્લોકની અદર ' कः प्रमादो मे ' એમ જે કહેવામા આવ્યુ, તેમા ' પ્રમાદ ' શબ્દથી પાચે પ્રકારના પ્રમાદોનું ગ્રહણ થઇ શકે છે પરતુ તે પાચની અદર પણ મુખ્ય **વિષય**જ છે બાકીના ચાર જે **મદ્ય, કષાય, નિદ્રા,** અને **વિકથા** છે, તે તો તેના કાર્યરૂપ છે કારણ કે વિષયી પુરૂષ પ્રાય વ્યસની હોય છે વળી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ—આ ચાર કષાયો પણ વિષય નિમિત્તેજ થાય છે રાગ–દ્વેષ તો તેના સહચારીજ છે જ્યારે નિદ્રા અવ્યભિચરિત રીતે વિષયી માણસની સેવા કરે છે તેમજ સ્ત્રીકથાદિ વિકથાઓ તો વિષયી માણસના શિરપર વિધિના લેખની માફક લખાએલીજ હોય છે **શ્રીશીલાંકાચાર્યજી** સૂત્રકૃતાગની ટીકામા લખે છે કે —

निर्वाणादिसुखप्रदे नरभवे जैनेन्द्रधर्मान्विते
लब्धे स्वल्पमचारु कामजसुखं नो सेवितुं युज्यते ।
वैडूर्यादिमहोपलौघनिचिते प्राप्तेऽपि रत्नाकरे
लातुं स्वल्पमदीप्तिकाचशकलं किं चोचितं साम्प्रतम्? ॥१॥

અર્થાત્—શ્રીજૈનેન્દ્રના ધર્મથી યુક્ત તેમજ નિર્વાણ અને સ્વર્ગાદિના સુખને આપનાર એવા મનુષ્ય જન્મને પામીને, અમનોજ્ઞ અને અલ્પ એવા વૈષયિક સુખને સેવવું કદાપિ યોગ્ય નથી, જેમકે વૈડૂર્યાદિ મહારત્નરાશિથી પરિપૂર્ણ એવા રત્નાકરની પ્રાપ્તિ થયા પછી થોડી કાન્તિવાળા કાચના ટુકડાને ગ્રહણ કરવો શું ઉચિત છે? કદાપિ નહિ રે ભવ્ય પ્રાણીઓ! થોડા માટે ઝાઝું ગુમાવવું વ્યાજબી નથી નિગોદમાથી ચડતા ચડતા મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હવે માત્ર વિષયનો સંગ તજવો, એજ બાકી છે જો તે ક્રકમ વાળા પાપી વિષયનો તમે સંગ નહિ તજશો તો કલ્યાણ તમારાથી સેંકડો ગાઉ દૂર ભાગતું રહેશે, એ વાત નિર્વિવાદ પણે તમારે હૃદયમાં ધારણ કરી રાખવી

મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતા દેખાડવા માટે શાસ્ત્રકારોએ દશ દૃષ્ટાન્તો આપેલા છે, કે જેનો ઉલ્લેખ અન્ય પ્રસંગે આગળ ઉપર કરવામાં આવનાર હોવાથી અત્રારે તેને અહીં નહિ બતાવતા સંસારની અંદર ઉત્તરોત્તર કઇ કઇ વસ્તુઓ દુર્લભ છે, તેજ બતાવવું ઉચિત સમજાય છે કહ્યું છે કે—

भूतेषु जङ्गमत्वं तस्मिन् पञ्चेन्द्रियत्वमुत्कृष्टम् ।
तस्मादपि मानुष्यं मानुष्येऽप्यार्यदेशश्च ॥ १ ॥
देशे कुलं प्रधानं कुले प्रधाने च जातिरुत्कृष्टा ।
जातौ रूपसमृद्धी रूपे च बलं विशिष्टतमम् ॥ २ ॥

भवति बले चायुष्क प्रकृष्टमायुष्कतोऽपि विज्ञानम् ।
विज्ञाने सम्यक्त्व सम्यक्त्वे शीलसम्प्राप्ति ॥ ३ ॥
एतत्पूर्वश्चाय समासतो मोक्षसाधनोपाय ।
तत्र च बहु सम्प्राप्त भवद्भिरल्प च सम्प्राप्यम् ॥ ४ ॥
तत्कुरुतोद्यममधुना मदुक्तमार्गे समाधिमाधाय ।
त्यक्त्वा सगमनार्य कार्य सद्भि सदा श्रेय ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —એકેન્દ્રિયમાથી ત્રસપણુ પામવુ દુર્લભ છે ત્રસપણામા પચેન્દ્રિયપણ ઉત્કૃષ્ટ છે, પચેન્દ્રિયપણ પામે પણ મનુષ્યભવ, મનુષ્યભવમા પણ આર્યદેશ, (૧) આર્યદેશમા પણ પ્રધાનકુળ, પ્રધાનકુળ પામ્યા છતા પણ ઉત્કૃષ્ટ જાતિ, ઉત્કૃષ્ટ જાતિની અદર પણ રૂપ અને સમૃદ્ધિ વળી રૂપ સમૃદ્ધિનો જોગ થયા છતા પણ વિશિષ્ટતમ બળની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે (૨) બળ પ્રાપ્ત થતા પણ દીર્ઘ આયુષ્ય અને દીર્ઘ આયુષ્યમા પણ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પુણ્યોદયથીજ થાય છે, તેમજ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા છતા પણ સમ્યક્ત્વ દુર્લભ અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમા પણ સદાચારની પ્રાપ્તિ ઘણીજ દુર્લભ છે (૩) આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સક્ષેપ થકી મોક્ષ સાધનનો ઉપાય બતાવ્યો છે

ભવ્યો ! તમોને ઘણુ મળી ચૂક્યુ છે, હવે માત્ર થોડુ મળવુ બાકી છે, (૪) માટે હે ભવ્યો ! મે કહેલા માર્ગમા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ રૂપ સમાધિને સ્વીકારવા હમણા ઉદ્યમ કરો, કારણ કે અનાર્ય સગતનો ત્યાગ કરી હમેશા સત્પુરૂષોએ શ્રેય સાધન કરવુ, એજ ઉચિત છે કદાપિ વિષય-કષાયાદિ દુર્ગુણોમા પડવુ જોઇએજ નહિ

મહાપુણ્યરાશિ વડે આ મનુષ્યજન્મરૂપી કલ્પવૃક્ષ પ્રાપ્ત

થયુ છે સત્ય સતોષ, પરોપકાર, ઇન્દ્રિયજય, દાન શીલ, તપ, ભાવ, સમભાવ વિવેક અને વિનયાદિક આ મનુષ્યજન્મરૂપ કલ્પવૃક્ષના પુષ્પો છે, માટે તેની રક્ષા કરો જેનાથી સ્વર્ગ અને અપવર્ગાદિ ઉત્તમ અને અક્ષય ફળોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે

દુનિયામા લાખો બલ્કે કરોડો વસ્તુઓ કર્મબન્ધનના હેતુભૂત છે, પરન્તુ તેની અદર લૌકિક વ્યવહારમા જમીન, જોરૂ અને જર–એ ત્રણ કલેશના ઘર છે, એમ આબાલગોપાલ દરેકના મનની અદર પ્રતિબિમ્બિત થયેલ છે વળી આ ત્રણ ચીજોની અદર પણ જોરૂ (સ્ત્રી) એ સૌથી બળવાન્ કલેશનુ કારણ છે તેનુ કારણ એજ છે કે, જ્યારે માણસને સ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેણીની ખાતર તેને જમીનની પણ તપાસ કરવી પડે છે વળી જમીન અને સ્ત્રી–એ બે જ્યારે ભેળા થાય ત્યારે તેને જરની (પૈસાની) જરૂરીઆત પડે છે જર નીતિ વડે ઉપાર્જન કરવા છતા પણ તેમા અનેક પાપસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થવા સભવ છે, તો પછી તેને (પૈસાને) અનીતિ પૂર્વક પેદા કરનાર કેવા કર્મ વડે બદ્ધ થઈ શકે, તેનો વિચાર વાચકવર્ગ સ્વય કરી શકે તેમ છે સ્ત્રીસગથી વિમુક્ત થએલ પુરૂષ સર્વ પાપથી વિમુક્ત છે, એમ કહેવામા કશી જાતની અતિશયોક્તિ નથી, અને સ્ત્રીસગમા ફસાએલો પુરૂષ પોતાનું સર્વસ્વ હારી ગયો છે, એમ સમજવુ પણ લગારે ખોટુ નથી એક કવિએ ઠીકજ કહ્યુ છે કે હે સસાર! વચમા વનિતારૂપી મહાનદી ન પડેલી હોત, તો તને તરવામા લગારે મુશ્કેલી જેવુ ન્હોતું યત –

संसार! तव निस्तारपदवी न दवीयसी।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे! मदिरेक्षणा ॥ १ ॥

જીવોને સસારરૂપ મહાઅરણ્યમા ફસાવવા સારૂ દુષ્ટ કર્મ

હારાજાએ કામિની રૂપી જાળ પાથરેલી છે, કે જેની અન્દર જાણુ
અને અજાણુ બન્ને ફસાઇ જાય છે કહ્યુ છે કે—

हयविहिणा ससारे महिलारूवेण मण्डिय पास ।
यज्झन्ति जाणमाणा अजाणमाया वि यज्झन्ति ॥ १ ॥

'જગતમા શરવીર કોણ ?' એવો જો પ્રશ્ન કરવામા આવે, તો તેનો સાચો જવાબ એ છે કે 'જે સ્ત્રીચરિત્રથી ખડિત ન થાય તેજ' ભવ્યો ! સ્ત્રીનુ ચરિત્ર અનિગહન છે જે મહાપુરૂષો જગતના આધારરૂપ ગણાતા હતા, તેઓ પણ સ્ત્રીચરિત્રના ફાસલામા ફસાઇ લોકલજ્જાને ત્યાગ કરી, દુખના ભાજન થયેલા આપણે પ્રત્યક્ષ અને શાસ્ત્રીય કથાઓથી જોઇએ છીએ

એક વખત મુજરાજા પોતે ભિક્ષા માગવા ગયો હતો, તેવામા એક સ્ત્રીએ એક માડાના બે ટુકડા કર્યા, તેમાથી ઘીના બિદુ નીચે ટપકવા લાગ્યા, આ જોઇને તરત મુજરાજાના મનમા નીચે પ્રમાણે કલ્પના થઇ, અને તે બોલ્યો—

रे ! रे ! मडक ! मा रोदीयदहं खण्डितोऽनया ।
रामरावणमुञ्जाद्या स्त्रीभि के के न खण्डिता ? ॥ १ ॥

અરે મડક ! આ સ્ત્રીએ તને ખડિત કર્યો, તેથી તુ રો નહિ સ્ત્રીએ તને એકલાને ખડિત ક્યા કર્યો છે ? રામ, રાવણ અને મુજ પ્રમુખ સર્વે-એટલે આખુ જગત્ સ્ત્રીઓ વડે ખડિત થએલુ છે

આજ મુજરાજા એક વખત કૂવાને કિનારે જઇને ઉભો હતો, તેવામા સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવી આ વખતે કૂવા ઉપર બનાવેલુ યત્ર (રેંટ) સ્ત્રીઓના ચલાવવાથી શબ્દ કરવા લાગ્યુ તે જોઇને મુજ બોલ્યો—

रे ! रे ! यन्त्रक ! मा रोदीः यं कं न भ्रमयन्त्यमूः ।
कटाक्षाक्षेपमात्रेण कराकृष्टस्य का कथा ? ॥ १ ॥

અરેરા યંત્ર ! તું શો નહિ સ્ત્રીઓએ કેવળ ભૃકુટીના ભમ ડવા વડે કરીને કોને કોને નથી ભમાડ્યા ? તને તો ભલા બે હાથ ભમાડે છે, તો તારા ભ્રમણમા મને કંઇ પણ આશ્ચર્ય નથી તેટલ માટે તું તારી કમતાકાત સમજતો નથી

આ વિષયને હવે વધારે નહિ લંબાવતા ભવ્યપુરુષોને મા માત્ર એટલીજ ભલામણ બસ થશે કે—હે ભવ્યો ! તમે બનત કોશિશે વિષય ત્યાગ કરવાને પ્રયત્નશીલ થાઓ આવો ઉત્ત ભવ પામી શાસ્ત્રશ્રવણ શુદ્ધશ્રદ્ધા, દેવગુરુની સેવા અને શક્તિને વિચાર કરીને સ્વીકાર કરેલા નિયમોને પાળો આગળ વધો અ વિષયરૂપ વિષવૃક્ષની છાયાથી હમેશા બચતા રહો

શ્રીઋષભદેવ ભગવાન્ જે વખતે શ્રીઅષ્ટાપદ પર્વત ઉપ સમોસર્યા હતા, તે વખતે ભરતરાજાની આજ્ઞાથી ચીડાએલા, ક્રોધ દાવાનળથી સંતપ્ત થએલા, માન વિષધરથી ડસાએલા, માયા જ ળમા ફસાઇ ગએલા અને લોભ મહાસમુદ્રથી પરાજિત થએલા એવ શ્રીભગવાનના અઠ્ઠાણું પુત્રો પ્રભુ પાસે આવ્યા પ્રભુના દર્શનમાત્ર તેઓ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી રહિત બની, શાન્ત થઇ હાથ જોડી માન મોડી, વિનયભાવથી નમ્રીભૂત થઇ વંદના કરીને જ્યારે નીચે બેઠા, ત્યારે કેવળજ્ઞાનથી પ્રભુએ સર્વ ભાવ જાણી તેઓને અંગાર દાહનું દૃષ્ટાંત આપ્યું આ દૃષ્ટાન્તનો સારાંશ એ છે કે—એ અંગારદાહક (અંગારાને બનાવનાર) પોતાને પીવા જેટલું પાણ લઇ વનમા જ્યા ભઠ્ઠી હતી તે ઠેકાણે ગયો પરંતુ તાપના વિશે જોરથી પાણી જેટલું એ તે કરતા વધારે વપરાયું છેવટે તાપ વધતે ગયો, અને પાણી તો થઇ રહ્યું તૃષાથી પીડિત થએલો તે ઘર તરફ

જ્યો રસ્તામા એક ઝાડ જોયુ, તેની નીચે બેઠા ક્ષણવારમા નિદ્રા
આવી અને સ્વપ્નવશ થયો સ્વપ્નાવસ્થામા તે તૃષિત હોવાથી પાણી પીવા
લાગ્યો નદી, સરોવર, કૂવા વિગેરે સર્વ પી ગયો, પણ તૃષા શાત
ન થઇ એટલે એક વનની અદર એક ઉજડ કૂવો જોયો, ત્યા
ગયો ઘાસના પૂળાવતી તેમાથી પાણી કાઢવા લાગ્યો, તેની અદર
જરા જરા જલબિન્દુ ટપકતા હતા, તેને પીવા લાગ્યો હવે હે
મહાનુભાવો ! આ સ્થળે વિચારવાની વાત છે કે, નદી, સરોવર
અને કૂવાના પાણીનુ પાન કરવા છતા પણ જેની તૃષા શાત ન થઇ,
તેની તૃષા ઘાસના અત ભાગમા લટકતા બિદુથી શાત થાય ખરી ?
કદાપિ નહિ તેવીજ રીતે આ જીવે અનાદિ કાળથી સસારચક્રમા
ભમતા ભમતા સુરાસુરોના ભોગો બહુશ ભોગવેલ છે, તે જીવને
હવે આ ક્ષણભગુર મનુષ્યના તુચ્છ ભોગોથી તૃપ્તિ થાય ખરી કે ?

આ સાભળી અઠ્ઠાણુ પુત્રોમાથી સૌથી મ્હોટા પુત્ર બોલ્યો —
હે પ્રભો ! આપની વાત સત્ય છે આપના સ્વહસ્તથી મળેલી રાજ્ય
લક્ષ્મી વડે અમે સતુષ્ટ છીએ, અધિકની ઇચ્છા અમે રાખતા નથી,
તોપણ અમારી વિનતિ એટલીજ છે કે ભરત, વારવાર અમારા પર
દૂતો મોકલી અમારા માનનો ભગ કરે છે, જેથી કરીને ક્રોધ, માન,
માયા અને લોભ વિગેરે ઉત્પન થયા છે અમારો મનનો વિચાર
ભરતની સાથે યુદ્ધ કરવાનો થયો છે, ફક્ત આપની આજ્ઞા બાકી
છે, આવા પ્રકારના પુત્રના વચનો સાભળીને કરુણાસાગર પ્રભુએ
આ પ્રમાણે દેશના દેવી શરૂ કરી —

પ્રભુની દેશના.

दुष्पाप प्राप्य मानुष्यं सौम्या ! सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
धर्मे सर्वात्मना यत्न कार्यं स्वात्मसुखार्थिभि ॥ १ ॥

હે સૌમ્ય જનો ! દુ ખે કરીને પામવા લાયક અને સર્વાંગ સુન્દર એવા મનુષ્ય જન્મને પામીને સ્વાત્મકલ્યાણના અર્થિ પ્રાણી ઓએ સવ પ્રકારે ધમારાધનમા યત્ન કરવો તે મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થયા પછી જે કઇ કરવાનું છે, તે આ છે —

दुष्कर्म बन्धनोपाया अन्तराया सुखश्रियाम् ।
तपसामामया हेया कषाया प्रथम बुधै ॥ १ ॥

દુષ્ટકર્મબન્ધનના હેતુભૂત, સુખરૂપ લક્ષ્મીમા અન્તરાયભૂત અને તપસ્યાઓની અન્દર રોગભૂત એવા કષાયોને પંડિત પુરૂષોએ પ્રથમ ત્યાગ કરવા જોઇએ વળી કહેલ છે કે —

सकषाया नर सत्सु गुणवानपि नाच्यते ।
यतो न विषसपृक्त परमान्नमपीष्यते ॥ १ ॥
यथा प्रज्वलितोऽरण्य दवाग्निर्दहति द्रुतम् ।
कषायवशगो जन्तुस्तथा जन्मार्जित तप ॥ २ ॥
धर्मश्चित्ते दुराधेय कषायकलुषात्मनाम् ।
रङ्गो यथा कुसुम्भस्य नीलीवासितवाससि ॥ ३ ॥
यथाऽन्त्यज स्पृशन् स्वणधारिणापि न शुध्यति ।
सकषायस्तथा जन्तुस्तपसाऽपि न शुद्धिभाक् ॥ ४ ॥

જે માણસ સત્પુરૂષોની અન્દર ગુણવાન ગણાતો હોય, છતા જો તે કષાયે કરીને સહિત હોય, તો તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી કારણ કે પય પાક (દૂધપાક) વિષમિશ્રિત હોય, તો તે પણ ઇચ્છવા લાયક નથી (૧) જેમ સળગેલો દાવાનલ જલદી વનના વૃક્ષોને ભસ્મસાત્ કરે છે તેમ ક્રોધ, માન માયા અને લોભ—એ ચાર કષાયોને વશ થએલ જીવ, જન્મથી એકઠા કરેલ તમામ તપને નષ્ટ કરી નાખે

છે (૨) જેમ ગળીવાળા વસ્ત્રમા કસુંભાનો રંગ ચઢી શકતો નથી, તેમ કષાયો વડે જેનો આત્મા કલુષિત થયો હોય છે, એવા જીવોના અંતઃકરણમા ધર્મ દુઃખે કરી નિવાસ કરી શકે છે. (૩) જેમ ચંડાળનો સ્પર્શ કરનાર પુરૂષ સોનાના પાણીથી પણ શુદ્ધ થતો નથી, તેજ પ્રમાણે કષાયયુક્ત જીવ તપ વડે કરીને પણ શુદ્ધ થતો નથી (૪)

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે કષાયોનુ સ્વરૂપ બતાવ્યા બાદ, હવે તે કષાયોમાના પ્રથમ ક્રોધનુ સ્વરૂપ અહીં પ્રકાશિત કરવામા આવે છે —

ક્રોધનુ સ્વરૂપ.

हरत्येकदिनेनैव तेज पाण्मासिक ज्वर ।
क्रोध पुन क्षणेनापि पूर्वकोट्यार्जित तप ॥ १ ॥

તાવના એક દિવસ આવવાથી ૭ માસનુ શરીરનું તેજ નષ્ટ થાય છે, જ્યારે ક્રોધ તો એક ક્ષણવારમા પૂર્વક્રોડી વર્ષો વડે ઉપાર્જન કરેલ તપને પાયમાન કરે છે

सन्निपातज्वरेणेव क्रोधेन व्याकुलो नर ।
कृत्याकृत्यविवेके हा ! विद्वानपि जडीभवेत् ॥ १ ॥

જાણે કે સન્નિપાત જ્વર હોયની ! તે પ્રમાણે ક્રોધ વડે આકુલ વ્યાકુલ થએલો પુરૂષ, વિદ્વાન્ હોય તોપણ, હા ! ઇતિ ખેદે, કૃત્યાકૃત્યના વિવેકની અંદર પોતે જડ બની જાય છે

આજ વાતને લગાર વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઇએ તાવ આવવાથી શરીરના અવયવો શિથિલ થઇ જાય છે, તેજ પ્રમાણે તેજ તાવ જ્યારે સન્નિપાતનું રૂપ પકડે છે, ત્યારે જીવ અનેક પ્રકારની

ચેષ્ટા કરવા લાગે છે, નહિ બકવાનું બકે છે, લોકોના મનમાં એમ થાય છે કે, આ જીવ હવે બચે ત્યારે ખરો—બસ, તેવીજ રીતે ક્રોધાવેશમાં આવેલ પુરૂષના અવયવો શિથિલ થઈ જાય છે, વચન વર્ગણાની વ્યવસ્થા રહેતી નથી, શરીરની સ્થિતિ વિલક્ષણ દેખાય છે, તેમજ ધર્મરૂપ જીવનનો જાણે અન્ત સમય પ્રાપ્ત ન થયો હોય, તેનો દેખાવ થઈ રહે છે વળી કહ્યું છે—

तपोभिर्भृशमुत्कृष्टैरावर्जितसुरौ मुनी ।
करटधारटौ कोपात् प्रयातौ नरकावनीम् ॥ १ ॥

ઘણા ઉગ્ર તપ વડે કરીને દેવતાઓને જેણે વશવર્તી કર્યા હતા, એવા કરટ અને ધારટ નામના બે મુનિઓએ કોપ વડે કરીને નરકપૃથ્વી પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું વિચારવાની વાત છે કે જ્યારે કોપ, મુનિઓના તપ-સંયમાદિ ધર્મકૃત્યોનો પણ નાશ કરી તેમને નરકે લઈ જાય છે ત્યારે ઇતર મનુષ્યોની તો વાતજ શી કરવી ?

વળી આજ વાતની દૃષ્ટાંતમાં કહ્યું છે—

जीवोपतापकः क्रोधः क्रोधो वैरस्य कारणम् ।
दुर्गतेवर्तनी क्रोधः क्रोधः शमसुखार्गला ॥ १ ॥
उत्पद्यमानः प्रथमं दहत्येव स्वमाश्रयम् ।
क्रोधः कृशानुवत् पश्चादन्यं दहति वा न वा ॥ २ ॥
अर्जितं पूर्वकोट्या यद्वर्षैरष्टभिरूनया ।
तपस्तत्तत्क्षणादेव दहति क्रोधपावकः ॥ ३ ॥
शमरूपं पयः प्राग्यपुण्यसभारसंचितम् ।
अमर्षविषसंपर्कादसेव्यं तत्क्षणाद् भवेत् ॥ ४ ॥
चारित्रचित्ररचनां विचित्रगुणधारिणीम् ।
समुत्सर्पन् क्रोधधूमो श्यामलीकुरुतेतराम् ॥ ५ ॥

જીવોને સતપ્ત કરનાર ક્રોધ છે, ક્રોધ વેરનુ કારણ છે, દુર્ગતિનો માર્ગ ક્રોધ છે, તેમજ શાતિરૂપ સુખને બધ કરવામા અર્ગલા (ભોગળ) સમાન પણ ક્રોધજ છે (૧) અગ્નિની માફક ક્રોધ પણ ઉત્પન્ન થઇ પ્રથમ પોતાના આશ્રયનેજ બાળે છે પછી બીજાને બાળે અથવા ન બાળે ભાવાર્થ એ છે કે અગ્નિની માફક ક્રોધથી પણ ભવ્ય પુરૂષોએ હમેશા ડરતા રહેવુ જોઇએ (૨) આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોડી વર્ષો વડે જે તપ એકઠુ થયેલ હોય છે, તે તપને, ક્રોધ રૂપી અગ્નિ ક્ષણવારમા બાળી નાખે છે અર્થાત્ તે તપનો નાશ કરે છે (૩) મોટા પુણ્યના સમૂહ વડે સચય કરવામા આવેલુ શાતિરૂપ દૂધ, ક્રોધ રૂપ વિષની સાથે સબધ પામવાથી તત્કાળ અસેવ્ય થઇ જાય છે (૪) વૃદ્ધિ પામતો એવો ક્રોધ રૂપી ધૂમાડો, વિચિત્ર ગુણોને ધારણ કરવાવાળી ચારિત્ર રૂપી ચિત્રની રચનાને, અત્યન્ત શ્યામતાવાળી બનાવે છે (૫) આવા દુષ્ટ ક્રોધનો સર્વથા નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

यो वैराग्यशर्मीपत्रपुटै शामरसोऽर्जित ।
शाकपत्रपुटाभेन क्रोधनोत्सृज्यते स किम् ॥ १ ॥

વૈરાગ્ય રૂપી શમીપત્રના પડીયા વડે કરીને જે શાતિ રૂપી રસ એકઠો થયો હોય છે, તે શાતિરસનો, શાકપત્ર ॥ પડીયા તુલ્ય ક્રોધ વડે ત્યાગ કરવો જોઇએ ? કદાપિ નહિ

શમીપત્ર (ખીજડાના પાના) ઘણાજ નાના હોય છે અને તેથી તેમા રસ બહુજ થોડો રહી શકે અર્થાત્ તેનાથી રસને ભેગો કરતા ઘણીજ વાર લાગે, તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વડે કરીને શાતરસ મહા મહેનતે એકઠો થઇ શકે છે હવે શાકપત્ર મોટા હોય છે, તેથી તેમા ઘણો રસ સમાય છે, તો તેના મોટા પડીયાઓ વડે કરીને,

શમીપત્રના નાના પડીયાઓ વડે એકઠા થએલા શાંતિ રૂપ રસને ઉલેછી નાખતા વાર લાગે નહિ તેમ વૈરાગ્ય વડે એકઠો થએલો શાંતરસ ક્રોધ વડે તરતજ નાશ પામે છે માટે મહા મહેનતે જે ચીજ એકઠી કરી હોય તે ચીજનો લગાર વારમા નાશ કરી નાખવો, તે બુદ્ધિમાનોનુ કર્તવ્ય નથી એટલા માટે ક્રોધ કરવો, એ સર્વથા નુકસાન કર્તાજ છે વળી,

प्रवर्धमान क्रोधोऽयं किमकार्यं करोति न ?।
भाविनी द्वारिका द्वैपायनक्रोधानले समित् ॥ १ ॥

વધતો એવો આ ક્રોધ કયા અકાર્યને નથી કરતો ? અર્થાત્ તમામ અકાર્યોને કરે છે દ્વૈપાયનના ક્રોધાગ્નિમા દ્વારિકા નગરી કાષ્ટ રૂપ હોણહાર (ભવિષ્યમા થનારી) છે (આ ઠેકાણે भाविनी એ ભવિષ્યત્ કાળનો પ્રયોગ આપેલો છે, તેનુ કારણ એ છે કે દ્વૈપાયન ઋષિ વડે દ્વારિકા નગરીનો દાહ તો નેમનાથ ભગવાનના વારામા થએલ છે, જ્યારે આ દેશના તો શ્રીઆદીશ્વર ભગવાને તે સમયની પહેલા આપેલી હોવાથી ભવિષ્યકાળ વપરાએલો છે) પૂર્વોક્ત શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે, યાદવોએ દ્વૈપાયન ઋષિને અપરાધ બનાવ્યા હતા, તે સમયે દ્વૈપાયન ઋષિએ એવો નિયમ કર્યો કે–' જો મારા તપનો પ્રભાવ હોય તો હુ આ પછીના ભવમા આ શહેરનો દાહ કરનાર થાઉં ' તે ઋષિ તપના પ્રભાવે અગ્નિકુમાર નામના દેવ થયા તેમણે પોતાના પૂર્વભવમા કરેલો નિયમ પૂર્ણ કરીને દ્વારકાનો દાહ કર્યો હતો. આ દૃષ્ટાન્તથી સારાશ એ લેવાનો છે કે–તે દ્વૈપાયન ઋષિએ ક્રોધ વડે કરીને પોતાના તપનુ ફળ હારી જઇ સસારને વધાર્યો માટે સજ્જન પુરુષોએ ક્રોધથી હમેશા ડરતા રહેવુ કદાચ કોઇ માણસ એમ સમજે કે–ક્રોધ સિવાય કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, તો તે મતવ્ય બિલકુલ ઠીક નથી, કેમકે—

क्रुध्यन् कार्यसिद्धिर्या न सा क्रोधनिबन्धना ।
जन्मान्तरार्जितोर्जस्विकर्मणः खलु तत्फलम् ॥ १ ॥

ક્રોધ કરનારને કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તો તે કાર્યસિદ્ધિમા કારણ ક્રોધ નથી, કિન્તુ જન્માંતરમા અતિશય માહાત્મ્યવાળા કર્મનુ ફળ છે, એમ નક્કી સમજવુ જોઇએ

स्वस्य लोकद्वयोच्छित्त्यै नाशाय स्वपरार्थयो ।
धिगहो ! दधति क्रोधं शरीरेषु शरीरिणः ॥ १ ॥

અહો ધિક્કાર છે કે, આ ભવ તેમજ પરભવના નાશને માટે, તેમજ પોતાના અને બીજાના અર્થનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે પ્રાણીઓ શરીરમા ક્રોધને ધારણ કરે છે !

વિચારવાની વાત છે કે-દુનિયામા એવો કોણ મૂર્ખ હશે કે, જે ચીજ સર્વથા દુખ દેનાર તેમજ પરિણામે અતિદારૂણ હોય, તેને પોતાની પાસે રાખે ? ખેદની વાત છે કે જાણતા છતા પણ જડ મનુષ્યો ક્રોધનો ત્યાગ કરતા નથી અરે ખરૂ કહીએ તો ક્રોધ સમસ્ત પ્રકારના અનર્થોનુ મૂળ છે

क्रोधान्धाः पश्य निघ्नन्ति पितरं मातरं गुरुम् ।
सुहृदं सोदरं दारानात्मानमपि निर्घृणाः ॥ १ ॥

તુ જો કે, નિર્દય ક્રોધાંધ માણસો પિતા, માતા, ગુરૂ, મિત્ર, ભાઇ અને સ્ત્રીને, એટલુ જ નહિ, પરન્તુ પોતાના આત્માને (શરીરને) પણ હણી નાખે છે

જ્યારે પુરૂષ ક્રોધથી પરવશ થાય છે ત્યારે તેમા વિવેક રહેતો નથી પરમોપકારી પિતા-માતાઓને મારવા પ્રયત્ન કરે છે અને કોઇવાર મારે છે પણ ખરો કોઇવાર પોતાના આત્માને ક્રોધાવેશમા

મરણને શરણે પહોંચાડે છે પરંતુ તેના માણસોના હૃદયમાંથી જ્યારે ક્રોધ દૂર થાય છે, ત્યારે તે પણ પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે મે આ શું કર્યું ? આત્મઘાત કરનાર માણસ પણ પ્રથમ સાહસ કરે છે તો ખરો, પરંતુ જ્યારે પ્રાણ જવાનો સમય થાય છે ત્યારે વેદનાના વેગમાં વિચારે છે કે જો આ અકાર્ય ન કર્યું હોત તો ઠીક હતુ હવે કેમ બચી શકું ? વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની વાત છે કે આત્મઘાત કરનાર માણસ કાચા વીર્યવાળો સિદ્ધ થાય છે કારણ કે જો પરિપક્વવીર્યવાન હોય તો કદાપિ વિષાદિ પ્રયોગથી પ્રાણનો ત્યાગ કરેજ નહિ, તેમજ जीवन्नर शत भद्राणि पश्यति એટલે કે જીવતો પુરૂષ સેંકડો કલ્યાણને જૂએ છે, એવા સામાન્ય ન્યાયનું પાલન કરવા કદાપિ પાછો હઠે નહિ શાસ્ત્રકારો આત્મઘાતીને મહાપાપી બતાવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, મ્હોટામાં મ્હોટા અજ્ઞાન સિવાય આત્મઘાત રૂપ મોટું અકાર્ય થાયજ નહિ અજ્ઞાની મનુષ્ય ઘણા જ ભવો સુધી સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે માટે સર્વ અનર્થોનું મૂળ–ક્રોધ ચંડાળ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવા હમેશા પ્રયત્નશીલ રહેવું ઉચિત છે

ક્રોધનો જય

ઉપર પ્રમાણે ક્રોધનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી હવે તેનો ત્યાગ કરવાની રીતિ કંઇક બતાવવી જરૂરની છે કહ્યું છે કે—

क्रोधवह्नेस्तदह्नाय शमनाय शुभात्मभिः ।
श्रयणीया क्षमैकैव संयमारामसारणिः ॥ १ ॥

કલ્યાણના અભિલાષી પુરૂષોએ ક્રોધાગ્નિને શાંત કરવા માટે સંયમરૂપ બગીચાને વધારવામાં નીક સમાન એક ક્ષમાનોજ આશ્રય કરવો જોઇએ.

હવે એ વિચારવાનુ જરૂરનુ છે કે, ક્ષમાનો આશ્રય જલદી કરવો, એ તો ઠીક, પરતુ ગુન્હેગાર ઉપર ક્ષમા કેમ થઇ શકે ? એવી શકા કરનારના સમાધાનને માટે પણ કહેવામા આવ્યુ છે કે —

अपकारिजने कोपो निरोद्धु शक्यते कथम् ? ।
शक्यते सत्त्वमाहात्म्यादथवा भावनयानया ॥ १ ॥
अङ्गीकृत्यात्मन पाप यो मा बाधितुमिच्छति ।
स्वकर्मनिहतायास्मै कः कुप्येद्बालिशोऽपि सन् ? ॥ २ ॥

અપરાધી મનુષ્યના ઉપર કોપ કરવો કેમ રોકી શકાય ? તેના ઉત્તરમા સમજવુ કે-તે કોપ, પરાક્રમના માહાત્મ્યથી અથવા તો આ ભાવના વડે રોકી શકાય છે કે –(૧)-પોતાના આત્માને પાપનો ભાગી બનાવી જે માણસ મને અડચણ કરવા ઇચ્છે છે, તે માણસ પોતાનાજ કર્મ વડે હણાએલો હોવાથી તેના ઉપર કયો મૂર્ખ પુરૂષ કોપ કરે ? (૨)

વળી જૂઓ —

प्रकुप्याम्यपकारिभ्य इति चेदाशयस्तव ।
तत्किं न कुप्यसि स्वस्य कर्मणे दु खहेतवे ? ॥ १ ॥

'હુ અપરાધિઓનો ઉપર કોપ કરૂ છુ ' એવો જો તારા કહેવાનો આશય છે, તો ખરા અપરાધી, દુ ખના કારણભૂત, જે તારા કર્મો છે, તેના ઉપર કેમ કોપ કરતો નથી ?

કહેવાની મતલબ કે, બીજા અપરાધિઓ કરતા કર્મ વધારે અપરાધી છે, કારણ કે બીજા અપરાધી તો થોડા કાળ સુધી માત્ર અલ્પ દુ ખ આપનારા છે, પરતુ કર્મ તો અનાદિ કાળથી અનન્ત દુ ખને આપનાર હોવાથી વાસ્તવિક અપરાધી છે, માટે વાસ્તવિક

અપરાધીને છોડી અન્ય-અવાસ્તવિક અપરાધી ઉપર કોપ કરવો, તે બિલકુલ કર્તવ્યથી બહારજ ગણી શકાય જગતમા શત્રુ અને મિત્ર પ્રાચીન કર્મના પ્રભાવથી માલૂમ પડે છે જો કર્મનો નાશ થાય, તો તેની સાથેજ શત્રુમિત્ર ભાવનો પણ અભાવ થઇ જાય, શત્રુમિત્ર ભાવનો અભાવ થવાથી રાગદ્વેષનો અભાવ થાય, અને રાગદ્વેષના અભાવથી મોક્ષ થાય છે

માટેજ મૂળ શુદ્ધિને તપાસનાર બુદ્ધિમાન ગણાય છે વળી સમજવુ જોઇએ કે જેમ ક્રોધ કર્મનુ કારણ છે તેમ કર્મ પણ ક્રોધનુ કારણ છે માટે 'કર્માભાવે ક્રોધાભાવ અને 'ક્રોધાભાવે કર્માભાવ' એ પ્રકારની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તાત્પર્ય એજ છે કે કોઇ પણ પ્રકારે ક્રોધનો નિગ્રહ કરવો તે પુરૂષનુ પરમ પુરૂષાર્થ છે

વિચારવાની વાત છે કે —

उपेक्ष्य लोष्टक्षेप्तारं लोष्टं दशति मण्डलः ।
मृगारिः शरमुत्प्रेक्ष्य शरक्षेप्तारमृच्छति ॥ १ ॥

કૂતરાનો સ્વભાવ છે કે,તે પત્થર ફેંકનારને નહિ કરડતા પત્થરને કરડવા દોડે છે પરતુ સિંહ બાણ પ્રત્યે નહિ દોડતા, બાણ ચલાવનાર તરફ ધસે છે

અર્થાત્—મનુષ્યે સિંહ જેવુ થવુ યોગ્ય છે, કૂતરા જેવુ થવુ યોગ્ય નથી જેમ સિંહ મૂળ કારણ ઉપર જાય છે, તેમ ભવ્ય પુરૂષે મૂળ કારણભૂત-સ્વકર્મ ઉપર દૃષ્ટિ દેવી જોઇએ એમ વિચાર કરવો કે, આ બિચારો મારૂં બુરૂ કરવાની જે કોશીશ કરે છે તે મારા કર્મની પ્રેરણાને લીધે છે તેટના વાસ્તેજ શમ- માદિ ધર્મો વડે કર્મશત્રુનો નાશ કરવો ઉચિત છે અન્યથા કૂતરાની ઉપમા લાગુ પડતા વાર લાગશે નહિ તેથી મનુષ્યોએ સિંહ જેવા બનવુ, પરંતુ શ્વાન જેવા બનવુ નહિ વળી

त्रैलोक्यप्रलयत्राणक्षमाश्चेद्‌ाश्रिता क्षमाम्।
कदलीतुल्यसत्त्वस्य क्षमा तव न किं क्षमा ? ॥ १ ॥

ત્રણ લોકના નાશ અને રક્ષણમા સમર્થ એવા વીર પુરૂષોએ પણ ક્ષમાનો આશ્રય કર્યો છે, તો કેળના જેવા સત્ત્વવાળા તારા જેવા માણસે શુ ક્ષમા કરવી યુક્ત નથી ? અપિતુ, દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને પ્રકારે ક્ષમા કરવી ઉપયોગી છે વળી સ્મરણમા રાખો કે —

तथा किं नाकृथा पुण्यं यथा कोऽपि न बाधते ? ।
स्वप्रमादमिदानीं तु शोचनङ्गीकुरु क्षमाम् ॥ १ ॥

જેથી કોઇ પણ માણસ બાધા ન કરે, એવા પ્રકારનુ પુણ્ય તે કેમ ન કર્યુ ? હવે તો પોતાના પ્રમાદને યાદ કરી ક્ષમાનો અગીકાર કર

પ્રાણીઓએ પ્રથમથીજ પુણ્ય એવુ ઉપાર્જન કરવુ કે, જેથી કરીને કોઇ પણ અન્ય પ્રાણી પોતાને લગારે બાધા કરવા સમર્થ થાય નહિ જો બારીકીથી નિરીક્ષણ કરવામા આવે તો આ દુનિયામા તમામ રચના પુણ્ય-પાપના કારણવાળી માલૂમ પડે છે કોઇ રક, કોઇ રાય, કોય રોગી, કોઇ નીરોગી, કોઇ શોકી કોઇ આનદી, કોઇ કુરૂપી, કોઇ સુરૂપી, કોઇ દરિદ્રી, કોઇ ધનાઢ્ય ઇત્યાદિક પ્રત્યક્ષ વિષમતાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેટના માટે જરૂર સમજવુ જોઇએ કે, જો સુખની ચાહના હોય તો પુણ્યના કારણોનુ સેવન કરો અને પાપના કારણોને દૂર કરો વળી કહ્યુ છે કે —

क्रोधाद्यस्य मुनेश्चण्डचण्डालस्य च नान्तरम्।
तस्मात् क्रोधं परित्यज्य भजोज्ज्वलधिया पदम् ॥ १ ॥

ક્રોધાન્વ મુનિ અને ચડાળ એ બન્નેની અદર કાઇ પણ તફા વત નથી માટે ક્રોધને છોડી શાન્તિપ્રધાન પુરૂષોના પદનુ સેવન કર

વિચાર કરતા માલૂમ પડે છે કે, ક્રોધી પુરૂષ ખરેખર ચડાળ જેવો છે, જેમ ચડાળ નિર્દય કામ કરે છે, તેમ ક્રોધાધ માણસ અમુક નિર્દયપણાનુ કામ કરવામા વાર લગાડતો નથી વળી ક્રોધા વસ્થાની અદર સજ્જન-દુર્જનની ઓળખાણુ પણ તટસ્થ પુરૂષને એકદમ પડી શકતી નથી તેને માટે એક સાવુ અને ધોબીનુ ઉદા હરણુ અહીં આપવુ યોગ્ય થઇ પડશે —

" એક સાધુ ઘણો ક્રિયાપાત્ર હતો, તેના તપ-સયમના પ્રભા વથી કોઇએક દેવતા તેને વશ થયો અને તે હમેશા તેની સેવા કરવા લાગ્યો એક સમયે તેજ સાવુ કાયચિતા માટે બહાર ગયો અને ત્યા એક ધોબીના ઘાટ ઉપર જઇને વડીનીતિ કરી (જગલ ગયો) આ જોઇને ધોબી ઘણો ક્રોધ્યો અને સાધુને ગાળો ભાડવા લાગ્યો સાધુને પણ શાતિ રહી નહિ, તે પણ પોતાના ધર્મવિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવી ધોબીને સામી ગાળો દેવા લાગ્યો ધોબીએ સાધુનો હાથ પકડયો જ્યારે સાધુએ ધોબીનો હાથ પકડયો ધોબી લષ્ટપુષ્ટ હોવાથી અને સાધુ શરીરે કૃશ હોવાથી ધોબીએ સાધુને ખૂબ માર માર્યો હવે સાધુ માર ખાઇને પોતાને સ્થાને આવ્યો અને થોડી વાર વિશ્રામ લીધો એટલામા પેલો તેની સેવા કરનાર દેવ આવ્યો અને કહેવું ' મહારાજ ! સુખશાન્તિ છે ? ' એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન કર્યો આવો પ્રશ્ન સાભળી તરતજ સાધુ બોલ્યા-' અલ્યા દેવ ! ધોબીએ મને માર્યો, તે વખતે તુ કયા ગયો હતો ? દેવે ઉત્તર આપ્યો - ' મહારાજ ! હુ આપની પાસેજ ઉભો હતો, સાધુએ કહ્યુ-' ત્યારે તે તેને કેમ રોક્યો નહિ ?

આ સાભળી દેવે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો કે મહારાજ ! તે સમયે મને સાવુ કોણ અને ધોબી કોણ તેની ઓળખાણ પડી નહિ '

આ પ્રમાણેના દેવના વચનો સાભળીને સાધુ શાત થઇ વિચા રમા પડ્યા કે, "દેવનુ કહેવુ બરાબર છે મારી મોટી ભૂલ થઇ છે મે પોતાનો ક્ષમાધર્મ છોડી ઉલટે માર્ગે ચાલવાથીજ માર ખાવો છે"

આ ઉપરથી સમજવાનુ કે ક્રોધ સાધુને અસાધુ, જ્ઞાનીને અજ્ઞાની અને સજ્જનને દુર્જન બનાવે છે, માટેજ ક્રોધ ન કરવો, એ કહેવાની મતલબ છે આજ વાતની પુષ્ટિમા વળી કહ્યુ છે —

मर्मतुद्भिर्वचः शस्त्रैस्तुद्यमानो विचिन्तयेत्।
चेत्तथ्यमेतत् क कोपोऽथ मिथ्योन्मत्तभाषितम् ॥ १ ॥

મર્મનુ ભેદન કરનાર વચનરૂપ શસ્ત્રો વડે દુખી થતા પુરૂષે વિચાર કરવો જોઇએ કે, જો સામા માણસનુ કહેવુ સાચુજ છે' તો પછી તેના ઉપર કોપ કરવો વ્યર્થ છે, તેમજ જો તે માણસનુ કહેવુ મિથ્યા છે, તો પણ તેના પર ક્રોધ કરવો ફોકટનોજ છે

પોતાનામા અમુક દોષ હોય અને તેથી કોઇ માણસ નિંદા કરે, તો તે સમયે વિચારવુ કે મારો દોષ છે અને તેથી તે નિંદા કરે છે, તો પછી મારે તેના ઉપર કોપ કરવો ઉચિત નથી અને મારામા દોષ નથી, છતા તે નિંદા કરે છે, તો મને તેમા કઇ હરકત નથી દૂષિત હોય તેનેજ દુખ થાય, પરતુ નિર્દોષને ઉલટો આનદ છે સામા માણસ ઉપર તે ઉલટો દયા ધારણ કરે અર્થાત્— આ બિચારા જીવો, પરની કીર્ત્તિ સહન નહિ કરી શકવાથી, અસત્ય આરોપ ચડાવી દુર્ગતના ભાજન થાય છે, કરેલી ક્રિયાનો નાશ કરે છે, પામેલ ધર્મને હારી જાય છે અને સસારની વૃદ્ધિ કરે છે ઇત્યાદિ ભાવનાવાસિત અન્ત કરણવાળો બને, પરન્તુ કદાપિ કોપ કરે નહિ

ત્યારે શુ કરે —

ક્રોધાન્ધ મુનિ અને ચંડાળ એ બન્નેની અંદર કાંઈ પણ વિશેષતા નથી માટે ક્રોધને છોડી શાન્તિપ્રધાન પુરૂષોના પદનું સેવન કર

વિચાર કરતા માલૂમ પડે છે કે, ક્રોધી પુરૂષ ખરેખર ચંડાળ જેવો છે, જેમ ચંડાળ નિર્દય કામ કરે છે, તેમ ક્રોધાંધ માણસ અમુક નિર્દયપણાનું કામ કરવામાં વાર લગાડતો નથી વળી ક્રોધાવસ્થાની અંદર સજ્જન-દુર્જનની ઓળખાણ પણ તટસ્થ પુરૂષને એકદમ પડી શકતી નથી તેને માટે એક સાધુ અને ધોબીનું ઉદાહરણ અહીં આપવું યોગ્ય થઈ પડશે —

' એક સાધુ ઘણો ક્રિયાપાત્ર હતો, તેના તપ-સંયમના પ્રભાવથી કોઈએક દેવતા તેને વશ થયો અને તે હમેશા તેની સેવા કરવા લાગ્યો. એક સમયે તેજ સાધુ કાયચિંતા માટે બહાર ગયો અને ત્યાં એક ધોબીના ઘાટ ઉપર જઈને વડીનીતિ કરી (જંગલ ગયો) આ જોઈને ધોબી ઘણો ક્રોધ્યો અને સાધુને ગાળો ભાંડવા લાગ્યો સાધુને પણ શાંતિ રહી નહિ તે પણ પોતાના ધર્મવિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવી ધોબીને સામી ગાળો દેવા લાગ્યો ધોબીએ સાધુનો હાથ પકડ્યો જ્યારે સાધુએ ધોબીનો હાથ પકડ્યો ધોબી લષ્ટપુષ્ટ હોવાથી અને સાધુ શરીરે કૃશ હોવાથી ધોબીએ સાધુને ખૂબ માર માર્યો હવે સાધુ માર ખાઈને પોતાને સ્થાને આવ્યો અને થોડી વાર વિશ્રામ લીધો એટલામાં પેલો તેની સેવા કરનાર દેવ આવ્યો અને કહેલ ' મહારાજ ! સુખશાંતિ છે ? ' એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન કર્યો આવો પ્રશ્ન સાંભળી તરતજ સાધુ બોલ્યા-' અત્યા દેવ ! ધોબીએ મને માર્યો તે વખતે તું ક્યાં ગયો હતો ' ? દેવે ઉત્તર આપ્યો - ' મહારાજ ! હું આપની પાસેજ ઉભો હતો, ' સાધુએ કહ્યું-' ત્યારે તેં તેને કેમ રોક્યો નહિ ? '

આ સાંભળી દેવે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો કે ' મહારાજ ! તે સમયે મને સાધુ કોણ અને ધોબી કોણ તેની ઓળખાણ પડી નહિ '

આ પ્રમાણેના દેવના વચનો સાભળીને સાધુ શાત થઇ વિચા રમા પડ્યા કે, "દેવનુ કહેવુ બરાબર છે મારી મોટી ભૂલ થઇ છે મે પોતાનો ક્ષમાધર્મ છોડી ઉલટે માર્ગે ચાલવાથીજ માર ખાધો છે"

આ ઉપરથી સમજવાનુ કે ક્રોધ સાધુને અસાધુ, જ્ઞાનીને અજ્ઞાની અને સજ્જનને દુર્જન બનાવે છે, માટેજ ક્રોધ ન કરવો, એ કહેવાની મતલબ છે આજ વાતની પુષ્ટિમા વળી કહ્યુ છે —

अरुंतुदैर्वच शस्त्रैस्तुद्यमानो विचिन्तयेत्।
चेत्तथ्यमेतत् क कोपोऽथ मिथ्यो मत्तभाषितम् ॥ १ ॥

મર્મનુ ભેદન કરનાર વચનરૂપ શસ્ત્રો વડે દુ ખી થતા પુરૂષે વિચાર કરવો જોઇએ કે, જો સામા માણસનુ કહેવુ સાચુ જ છે' તો પછી તેના ઉપર કોપ કરવો વ્યર્થ છે, તેમજ જો તે માણસનુ કહેવુ મિથ્યા છે તોપણ તેના પર ક્રોધ કરવો ફોકટનોજ છે

પોતાનામા અમુક દોષ હોય અને તેથી કોઇ માણસ નિંદા કરે, તો તે સમયે વિચારવુ કે મારો દોષ છે અને તેથી તે નિંદા કરે છે, તો પછી મારે તેના ઉપર કોપ કરવો ઉચિત નથી અને મારામા દોષ નથી, છતા તે નિંદા કરે છે, તો મને તેમા કઇ હરકત નથી દૂષિત હોય તેનેજ દુ ખ થાય, પરતુ નિર્દોષને ઉલટો આનદ છે સામા માણસ ઉપર તે ઉલટો દયા ધારણ કરે અર્થાત્ આ બિચારા જીવો, પરની કીર્ત્તિ ન સહન નહિ કરી શકવાથી, અસત્ય આરોપ ચડાવી દુર્ગતિના ભાજન થાય છે, કરેલી ક્રિયાનો નાશ કરે છે, પામેલ ધર્મને હારી જાય છે અને સસારની વૃદ્ધિ કરે છે, ઇત્યાદિ ભાવનાવાસિત અન્ત કરણવાળો બને, પરન્તુ કદાપિ કોપ કરે નહિ

ત્યારે શુ કરે ?—

वधायोपस्थितेऽ यस्मिन् हसेद्विस्मितमानस ।
वधे मत्कर्मसाध्ये वृथा नृत्यति बालिश ॥ १ ॥

મારવાને માટે તૈયાર થએના પુરૂષને જોઇને પોતે મનમા વિસ્મય પામીને હસે કે–' વધ મારા કર્માધીન છે, તેમા આ મૂખ માણસ ફોગટનો નાચે છે '

મરનાર પુરૂષનું કર્મ અશુભ હોય તો જ મારનાર ફાવી શકે છે, નહિ તો મારનારના તમામ પ્રયોગો નિષ્ફળ જાય છે અહીંઆ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ભાવના રાખવાની છે કે–" મારૂ મરણ આ નિમિત્તે થવાનુ છે તેજ થાય છે મારનારની ચેષ્ટા નકામી છે " એમ ધારી મરનાર પુરૂષ વૈરાગ્યગરગિત બનીને હસે છે, અથાત્ મારનાર ઉપર સમભાવવાળો થાય છે અન્યથા ખરૂં જોઇએ તો મરણ જેવો ભય બીજો કોઇ પણ નથી

ખરી રીતે કોપ કોના ઉપર કરવો ?

सर्वपुरुषार्थचौरे कोपे कोपो न चेत्तव ।
धिक्त्वा स्वल्पापराधेऽपि परे कोपपरायणम् ॥ १ ॥

સર્વ પુરૂષાર્થને ચોરી જનાર એવો જે કોપ, તેની ઉપર જો તને કોપ નથી તો પછી થોડો અપરાધ કરનાર અન્ય માણસની ઉપર કોપપરાયણ થના એના તને ધિક્કાર છે

ધમ, અથ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થનો નાશ કરનાર કોપની ઉપર કોપ કરવો ઉચિત છે અને ખાળથી ક્રોધને લીધે આ જીવ દુર્ગતિનુ ભાજન થાય છે માટે જેમ અપરાધીને દેશનિકાલજ કરવામા આવે છે તેમ આ ક્રોધને પણ શરીરરૂપી દેશમાથી દેશવટો આપી ક્રોધરૂપ અપરાધીને યોગ્ય દંડ આપવો

જોઇએ પરંતુ બીજા પુરૂષ ઉપર કોપ કરી ક્રોધ—અપરાધીને ઉત્તેજન આપવું કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી

હવે એક અન્તિમ શ્લોક આપી ક્રોધની વ્યાખ્યા ખતમ કરતાં કહેવું જોઇએ કે —

सर्वेन्द्रियग्लानिकरं प्रसर्पन्तं ततः सुधी ।
क्षमया जाङ्गुलिक्या जयेत् कोपमहोरगम् ॥ १ ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયોને શિથિલ કરનાર વૃદ્ધિને પામતા ક્રોધરૂપ મહાસર્પને ક્ષમારૂપ જાંગુલિ મંત્ર વડે જીતી લેવો

જૂઓ, સર્પ, જે માણસના ઉપર દંશ કરે છે, તેની તમામ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઇ જાય છે, અને તેનો વેગ આગળ વધતો જાય છે, એટલે કે ઝેર ચડે છે અન્તમાં જો જાંગુલીમન્ત્રનો જોગ ન બને, તો પ્રાણ પણ હરણ કરે છે તેજ પ્રમાણે ક્રોધ જેના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તે માણસની ઇન્દ્રિયોને શિથિલ બનાવી, શરીરને તપાવી નાખી લોહીનો નાશ કરે છે, અને ભાન ભૂલવી નાખે છે તેજ સમયે જો ક્ષમારૂપ મન્ત્રની પ્રાપ્તિ થઇ હોય, તો ક્રોધ ચડાળ વેગળો થાય, નહિ તો તે ધર્મરૂપી પ્રાણનો નાશ કરે છે, માટે હે ભવ્યજીવો ! ક્રોધથી દૂર રહો ! દૂર રહો ! !

માનનું સ્વરૂપ.

ક્રોધ નહીં કરવા વિષે પુત્રોને ઉપદેશ આપ્યા બાદ, હવે શ્રીપ્રભુ **માન** (અહંકાર) નહિ કરવા વિષે દેશના દેવી શરૂ કરે છે —

" હે જીવો ! માન કરો નહીં માન કરવાથી વિનયનો નાશ થાય છે વિનય નહીં હોવાથી વિદ્યા સંપાદન થઇ શકતી નથી

વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા વિના માણસમાં વિવેક આવતો નથી અને વિવેકના અભાવમાં તત્ત્વજ્ઞાન થઈ શકતું નથી, કે જે તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે તેટલા માટે સર્વ વિનાશનું કારણ જે માનરૂપી અજગર છે, તેને છોડવાની ખાસ જરૂરીઆત હોવાથી માનના દોષો, તેનું સ્વરૂપ અને કેવા પ્રકારના વિચારોથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે, તે આ માનના અધિકારમાં અનુક્રમવાર બતાવવામાં આવે છે

विनयश्रुतशीलाना त्रिवगस्य च घातक ।
विवेकलोचन लुम्पन् मानोऽधकरणो नृणाम् ॥ १ ॥

વિનય, શાસ્ત્ર, સદાચાર તેમજ ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનો ઘાત કરનાર વિવેક-ચક્ષુનો લોપ કરનાર અને મનુષ્યને અંધ કરનાર માન છે

આ માનના આઠ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે —

जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुतै ।
कुर्वन् मदं पुनस्तानि हीनानि लभते जन ॥ १ ॥

જાતિ વડે, લાભ વડે, કુળ વડે, ઠકુરાઈ વડે, બળ વડે, રૂપ વડે, તપ વડે અને શ્રુત વડે મદ કરનાર પુરૂષ જન્માન્તરને વિષે ઉપર કહેલી આઠ વસ્તુઓમાંથી જેનો મદ કર્યો હોય છે, તે વસ્તુ હીન પામે છે

મદ અને માન તે એ જ છે કેટલાક પુરૂષોને જાતિનું અભિમાન હોય છે, કેટલાકને લાભનું અભિમાન હોય છે એટલે કે તેઓ એમ સમજે છે કે, મારા જેવો લાભ કોઈને મળ્યો નથી હું ભાગ્યશાળી છું ઈત્યાદિ કોઈકને કુળનું અભિમાન હોય છે,—'મારૂં કુળજ સર્વથી ઉત્તમ, બીજાના કુળો મારા કરતા નીચા છે ' તેજ

પ્રમાણે કોઇને બલનુ અભિમાન હોય છે, જ્યારે કેટલાકને રૂપનું અભિમાન થાય છે, અર્થાત્ તે એમ સમજે છે જે મારા જેવી આકૃતિ અથવા કાન્તિ કોઇમા છેજ નહિ કેટલાકને તપનુ અભિમાન હોય છે એટલે કે ' હુ તપસ્વી છુ મારા જેવી તપસ્યા કરનાર આ જગતમા કોણ છે ?' વળી કેટલાએક જીવોને જ્ઞાનનુ અભિમાન થાય છે, તે એવી રીતે કે ' મારા જેવુ જ્ઞાન કોને છે ? દરેક મારી આગળ મૂર્ખ છે હુ જે વ્યાખ્યા કરૂ છુ, ભણાવુ છુ યા તત્ત્વ બેસુ છુ, તેવો કોઇ માણસ હજુ સુધી મે જોયો નથી ' ઇત્યાદિ પ્રકારે અભિમાન કરતો મનુષ્ય જન્માન્તરમા તે તે વસ્તુઓની હીનતાને પામે છે, અને પરિણામે દુખી થાય છે જૂઓ —

(૧) જાતિનો મદ કરનાર હરિકેશી નીચ ગતિને પામ્યો (૨) લાભનો મદ કરનાર સુભૂમચક્રવર્તી નરકે ગયા (૩) કુલનો મદ કરનાર મરીચિ ઘણા કાળ સુધી સસારમા ભમી અંતે શ્રીમહાવીર સ્વામીના જન્મમા ભિક્ષુક કુળમા ઉત્પન્ન થયા, પરન્તુ દેવોએ હરણ કરી તેમને સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયના કુલમા મૂક્યા (૪) ઐશ્વર્યનો મદ કરનાર દશાર્ણભદ્ર રાજા જ્યારે અહકારમા આવી ગયો, ત્યારે ઇંદ્ર મહારાજાએ તેને સ્વઋદ્ધિ દેખાડી, તે જોઇ દશાર્ણભદ્ર મદરહિત થઇ સાધુ થયો, (૫) બળ મદથી શ્રેણિક રાજા નરકાધિકારી બન્યો (૬) રૂપ મદથી સનત્કુમાર ચક્રવર્તી રોગગ્રસ્ત થયા (૭) તપ મદથી કુરગડુ ઋષિ તપનો અતરાય પામ્યા (૮) તેમજ શ્રુત મદથી સ્થૂલિભદ્ર જેવા મહામુનિ પણ સપૂર્ણ શ્રુતના અર્થથી વચિત ગ્યા માટેજ કલ્યાણાર્થી જનોએ આ મદોથી સદા દૂર રહેવુ, એજ ઉચિત વાત છે

માનનો જય.

કહ્યુ છે કે —

जातिभेदानेकविधानुत्तमाधममध्यमान् ।
दृष्ट्वा को नाम कुर्वीत जातु जातिमदं सुधी ? ॥ १ ॥
उत्तमां जातिमाप्नोति हीनामाप्नोति कर्मतः ।
तत्राशाश्वतिकीं जातिं को नामासाद्य माद्यतु ? ॥ २ ॥

ઉત્તમ અધમ અને મધ્યમ એવા અનેક પ્રકારના જાતિના ભેદોને જોઇને કોણ સારી બુદ્ધિવાળો માણસ જાતિમદ કરે વારૂ ? મતલબ કે કોઇજ ન કરે (૧) જીવો કર્મથકીજ ઉત્તમ જાતિ પામે છે, તેમજ નીચ જાતિ પણ કર્મથીજ પામે છે, માટે સંસારમાં અનિત્ય જાતિને પામી કોણ મદ કરે ? અર્થાત્ કોઇજ ન કરે (૨) હવે બીજા લાભમદને શી રીતે તજવો ? તે બતાવવામાં આવે છે —

अन्तरायक्षयादेव लाभो भवति नान्यथा ।
ततश्च वस्तुतत्त्वज्ञो ना लाभमदमुद्वहेत् ॥ १ ॥

લાભાન્તરાયકર્મનો ક્ષય થવાથીજ લાભ થઇ શકે છે, અન્યથા થતો નથી માટે વસ્તુતત્ત્વના જાણ પુરૂષોએ લાભ મદને ધારણ કરવો ન જોઇએ

કોઇ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિમાં શુભાશુભ કર્મજ કારણ હોય છે શુભકર્મના ઉદયથી અને અશુભકર્મના ક્ષયથી લાભ મળે છે માટે લાભની પ્રાપ્તિ થાય તે સમયે જરા પણ મદ કરવો ઉચિત નથી ઉલટું એમ વિચારવું જોઇએ કે, મારા પૂર્વના શુભ કર્મનો વ્યય થયો છે, તો તેમાં હું શાને માટે મદ કરૂં ? વળી કહ્યું છે કે —

परप्रसादशक्त्यादिभवे लाभे महत्यपि ।
न लाभमदमृच्छन्ति महात्मानः कथञ्चन ॥ १ ॥

પરપ્રસન્નતાની શક્તિ આદિથી થએલ મોટા લાભમા પણ મહાત્મા પુરૂષો કોઇ રીતે લાભમદને પ્રાપ્ત થતા નથી

હવે કુલમદને ત્યાગ કરવાનો પ્રસગ કહેતા કહે છે —

अकुलीनानपि प्रेक्ष्य प्रज्ञाश्रीशीलशालिन ।
न कर्तव्य कुलमदो महाकुलभवैरपि ॥ १ ॥
किं कुलेन कुशीलस्य सुशीलस्यापि तेन किम्? ।
एव विदन् कुलमद विदध्याद् न विचक्षण ॥ २ ॥

અકુલીન એટલે નીચા કુળમા ઉત્પન્ન થએલા માણસોને જ્ઞાન, લક્ષ્મી અને આચાર વડે શોભતા દેખીને ઊંચા કુળમા ઉત્પન્ન થએલા માણસોએ પણ કુળમદ કરવો વ્યાજબી નથી (૧)

જે માણસ કુશીલ એટલે દુરાચારી છે, તેને કુળવડે કરીને શુ ? તેમજ સુન્દર આચારવાળાને પણ કુળનુ શુ પ્રયોજન છે ? એમ જાણીને વિચક્ષણ પુરૂષોએ કુલ મદ કરવો ન જોઇએ (૨)

આ જગતમા અકુલીન પુરૂષો વિદ્યા, લક્ષ્મી આદિ પદાર્થોથી વિભૂષિત જોવામા આવે છે તેનુ કારણ એ છે કે, જોકે તેઓએ પૂર્વજન્મમા પુણ્ય તો ઉપાર્જન કરેલ છે, પરન્તુ તેની સાથે નીચકુળનુ કર્મ પણ બાધેલ હોવાથી આ જન્મમા નીચકુલને ધારણ કરેલ હોય છે વળી કેટલાએક ઉચ્ચગોત્રકર્મ બાધેલ હોય છે, છતા પુણ્ય ઉપાર્જન કરેલ નથી હોતુ, તો કુલ ઉત્તમ છતા ધનધાન્યાદિ ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ વિના હોય છે માટે તે તમામને શુભાશુભ કર્મની રચના જાણી કુળમદ ન કરવો અરે, જેને દુર્ગુણોએ પોતાનો દાસ બનાવેલ છે, તેવા પાપાત્માને કુળથી શુ ફાયદો થનાર છે ? તેમજ વળી જેને સદાચાર ઉપર સ્વાભાવિક પ્રેમ છે, તેને પણ હલકા કુળથી શુ હાનિ છે ? પ્રાપ્ત થયેલ ઉચ્ચકુળ લૌકિક ખ્યાતિ

ભલે આપે, પરતુ તે કદાપિ લોકોત્તર ગુણોને કરનાર નથી ઉત્તમકુળ નિમિત્તે જો કર્મબધ થતો હોય, તો ઉત્તમકુળ પણ શસ્ત્રરૂપ થયેલુ ગણાય, કારણ કે જો તેવુ કુળ ન પામ્યો હોત, તો કર્મબધ કરવાનો વખત આવત નહિ, પ્રત્યુત ન્યૂનતાનીજ ભાવના ભાવત યાદ રાખો કે સારી વસ્તુ સુદર વિચારવાળા પુરૂષનેજ હિતકર થાય છે

હવે ઐશ્વર્યના મદને માટે જૂઓ —

श्रुत्वा त्रिभुवनैश्वर्यसंपदं वज्रधारिणः ।
पुरग्रामधनादीनामैश्वर्ये कीदृशो मदः ? ॥ १ ॥
गुणोज्ज्वलादपि भ्रश्येद् दोषवन्तमपि श्रयेत् ।
कुशलस्त्रीवदैश्वर्यं न मदाय विवेकिनाम् ॥ २ ॥

ઇંદ્ર મહારાજની ત્રણ ભુવનના ઐશ્વર્ય (ઠકુરાઇ)ની સંપદાને સાભળીને શહેર, ગામ અથવા ધનાદિકના ઐશ્વર્યમા મદ કેવો ? અર્થાત્ મદ કરવો યુક્ત નથી (૧) વ્યભિચારિણી સ્ત્રીની માફક જે ગુણવાન પુરૂષને પણ તજી જાય છે તેમજ જે દોષવાન્ પુરૂષનો પણ આશ્રય કરે છે, એવા ઐશ્વર્યથી વિવેકી પુરૂષોને મદ થતો નથી (૨)

વિચાર કરો કે, ઇન્દ્રની ઋદ્ધિ આગળ મનુષ્યની ઋદ્ધિ શી ગણતરીમા છે ? જ્યારે તે કશા હિસાબમા નથી તો પછી ઐશ્વર્યનો મદ કરવો શુ વ્યર્થ નથી ? ઇદ્ર પણ અવસર થયેથી પોતાની ઋદ્ધિને છોડી જાય છે, ત્યારે મનુષ્યની તો વાતજ શી ? માટે અનિત્ય એવી ઋદ્ધિને માટે નિત્ય એવા આત્માને દુઃખી કરવો કોઇ પણ બુદ્ધિમાનને માટે ઉચિત નથી

અમુક પુરૂષ ગુણવાન્ છે, એમ જાણી ઐશ્વર્ય કોઇ તેની પાસે આવતું નથી, તેમજ તે નિર્ગુણી છે, એમ સમજી દૂર જતુ નથી, માત્ર તે પૂર્વપુણ્યની રચનાના આધાર ઉપર રહેતુ છે પુણ્યના ક્ષયમા તેનો ક્ષય થાય છે અને પુણ્યની વૃદ્ધિમા તે વિકસિત રહે છે તાત્પર્ય એ છે કે ઐશ્વર્યનુ કારણ પુણ્ય છે, અને તે પુણ્ય પણ આખરે હેય એટલે તજવા લાયકજ છે તથાપિ પરપરાવડે મોક્ષનુ કારણ હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ પવિત્ર પુણ્યોનો આશ્રય કરેલો છે તેટના માટે પુણ્યઉપાર્જન કરવા વાસ્તે પ્રયત્નશીલ થવુ, પરન્તુ ઐશ્વર્યનો મદ તો કદાપિ કરવોજ નહિ

હવે બલ મદને છોડી દેવાની ભલામણ કરતા કહે છે કે —

महाबलोऽपि रोगाद्यैरबल क्रियते क्षणात् ।
इत्यनित्यबले पुसा युक्तो बलमदो न हि ॥ १ ॥
बलवतोऽपि जरसि मृत्यौ कर्मफलान्तरे ।
अबलाश्चेत्ततो हन्त ! तेषा बलमदो मुधा ॥ २ ॥

મહાબળવાળો પુરૂષ પણ રોગાદિના પ્રકોપથી ક્ષણવારમા નબળો થઇ જાય છે, એટલા ઉપરથી અનિત્ય એવા બળની અદર પુરૂષોએ બળમદ કરવો વાજબી નથી (૧) બળવાન પુરૂષો પણ જરા (ઘડપણ)મા, મૃત્યુમા તેમજ કર્મથી થએલ બીજા ફળોને વિષે જો બળરહિત છે, તો તેઓનો બળમદ ફોગટ છે (૨)

આત્મા સબધી બળનો મદ કોઇ કરતુ નથી, પરતુ જીવો શારીરિક બળનો મદ કરતા હોય, એમ જોવામા આવે છે ભાઇઓ ! અહીં વિચારવાની વાત છે કે-બળના આશ્રયરૂપ જે શરીર છે, તે પણ સર્વથા વિનાશી છે, તો તેમાથી ઉત્પન્ન થનાર-

બળ સુતરા અનિત્ય છે અને અનિત્ય પદાર્થો વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી બુદ્ધિશાળી માણસે મદ નજ કરવો જોઇએ

જો બળ, કદાચ જરા મૃત્યુ તેમજ કર્મનો નાશ કરતુ હોય, તો તેનો મદ કરવો વાજબી પણ ગણાય પરતુ આ તો ઉલટુ જરા, મૃત્યુ અને કર્મ બળનોજ નાશ કરનારા છે મોટા મોટા યોદ્ધાઓને જરાએ જર્જરીભૂત કર્યા છે મૃત્યુએ બળવાન પુરૂષોને પણ ક્ષણમાત્રમા હરણ કર્યા છે, કર્મરાજાએ બળવતોને નિર્બળ બનાવી પરાધીન કરી મૂક્યા છે તેના માટે બળ કર્માધીન છે અને તે પરાધીન ચીજ છે, તેનો મદ ચતુર પુરૂષોની ચતુરાઇને કલકિત કરનારજ છે હવે પાચમા રૂપમદને પણ તિલાજલિ આપવાનુ ફરમાવે છે –

> सप्तधातुमये देहे चयापचयधर्मिण ।
> जरारुजादिभावस्य का रूपस्य मद वहेत् ? ॥ १ ॥
> सनत्कुमारस्य रूप क्षणात्क्षयमुपागतम् ।
> श्रुत्वा सकर्ण स्वप्नेऽपि कुर्यात् रूपमद किल ? ॥ २ ॥

સપ્ત ધાતુઓથી વ્યાપ્ત એવા શરીરને વિષે વૃદ્ધિ અને હાનિ પામવાના ધર્મવાળા, અને જરા, રોગ આદિ ભાવો જેને વિષે છે, એવા રૂપનો મદ કોણ કરે ? અર્થાત્ કોઈ ન કરે (૧) સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનુ રૂપ પણ ક્ષણવારમા ક્ષય પામ્યુ, એ સાભળીને વિદ્વાન્ પુરૂષો શુ સ્વપ્નમા પણ રૂપમદ કરશે ખરા કે ?

રૂપ હમેશા શરીરસહચારી છે, તેથી શરીરાવસ્થા પ્રમાણે રૂપાવસ્થા નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે શરીરમા જે સ્વાભાવિક ધર્મો વિધ્વસ વૃદ્ધિ, હાનિ વિગેરે છે-તે રૂપમા પણ છે વળી શરીર ધર્મનુ સાધન છે, રૂપ ધર્મનુ સાધન નથી રૂપ વિનાના

પ્રાણીઓ અર્થાત્ કદરૂપી જીવો પણ શરીરની સહાયતાથી ઉચ્ચ શ્રેણી ઉપર ચડ્યા છે હવે જ્યારે શરીર પર પણ મદ ન કરવો, એમ શાસ્ત્રકાર ફરમાવે છે, ત્યારે રૂપ પર મદ કરનાર માણસને જ્ઞાની કે અજ્ઞાની સમજવો ? તેનો ખ્યાલ કરવાનુ કામ બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિને સોપવામા આવે છે સનત્કુમાર જેવા ધર્માત્મા પુરૂષના મનમા જરા માત્ર રૂપનો મદ આવ્યો, કે તત્કાળ તેમનુ રૂપ નષ્ટ થઇ જવા સાથે સાત મહારોગોએ તેમના શરીરમા નિવાસ કર્યો હતો તે મહાપુરૂષનુ દૃષ્ટાન્ત અને તેના ઉપરથી ઉપજતી ભાવના આગળ ઉપર આપવાનુ મુલતવી રાખી, અહિં એ વિચારવાનુ છે કે, રૂપમદ, મહાપુરૂષને પણ અસહ્ય વેદનાનુ નિમિત્ત થઇ પડ્યો, તો આપણા જેવા પામર પુરૂષોને રૂપમદનો વિપાક કેવો ફળે, તેની તો કલ્પનાએ શી કરવી ?

હવે, તપમદના પરિહારના પ્રસગનુ પ્રરૂપણ કરતા કહેવામા આવ્યુ છે કે –

> नाभेयस्य तपोनिष्ठा श्रुत्वा वीरजिनस्य च ।
> को नाम स्वल्पतपसि स्वकीये मदमाश्रयेत् ? ॥ १ ॥
> येनैव तपसा शुद्ध्येत् तरसा कर्मसचय ।
> तेनैव मददिग्धेन धार्यते कर्मसचय ॥ २ ॥

ઋષભદેવ સ્વામીની અને શ્રીવીરપરમાત્માની તપ સબધીની વાર્તાને સાભળીને કયો માણસ પોતાના થોડા તપમા મદનો આશ્રય કરે ? (૧) જે તપ વડે કરીને જલદી કર્મસમૂહનો નાશ થાય છે, તેજ જો મદયુક્ત કરાય તો કર્મનો સમૂહ વૃદ્ધિને પામે છે

પહેલા અને છેલા તીર્થકરની તપસ્યા બીજા બાવીસ તીર્થકરો કરતા અધિક છે, તેટના માટે તેને અહીં દૃષ્ટાતમા લીધી છે

શ્રીઋષભદેવ ભગવાને એક વર્ષ સુધી આહાર લીધો નહિ, તેનું કારણ એ હતું કે, તે વખતમાં લોકો અન્નદાન આપવાનું સમજતા નહોતા તેથી કરીને તે લોકો ભગવાન આગળ હાથી, ઘોડા, રથ, કન્યા અને ધન વિગેરે ધારણ કરતા હતા પરંતુ ભગવાનને તે કલ્પતું નહિ હતું એક વર્ષને અંતે શ્રેયાંસકુમારે પારણું કરાવ્યું એક વર્ષ સુધી કોઇની બુદ્ધિ દાન દેવાની થઇ નહિ, તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, પૂર્વ ભવમાં ભગવાનના જીવે અંતરાયકર્મ બાંધ્યું હતું તે કર્મ ઋષભદેવ સ્વામીના ભવમાં ઉદય આવ્યું, કારણ કે કૃતકર્મનો વિના ભોગવ્યે છૂટકો થતો નથી કહ્યું છે કે–

उद्‌यति यदि भानुः पश्चिमायां दिशायां
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निः ।
विकसति यदि पद्मं पर्वताग्रे शिलायां
तदपि न चलतीयं भाविनी कर्मरेखा ॥ १ ॥

કદાપિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, મેરૂ ચલાયમાન થાય, અગ્નિ શીતળતાને પામે અને પર્વતના અગ્રભાગમાં રહેલા પથ્થરની અંદર કમળ વિકાસ પામે તોપણ ભવિષ્યમાં થનાર કર્મ કદાપિ અન્યથા થતું નથી આજ પ્રમાણે કર્મનું પ્રાધાન્ય અન્યદર્શનકારો પણ એજ અવાજે સ્વીકારે છે, જૂઓ, જે વખતે વશિષ્ઠઋષિએ રામચંદ્રજીને ગાદીએ બેસવાનું મુહૂર્ત આપ્યું હતું, તેજ વખતે રામચંદ્રજીને વનવાસ જવું પડ્યું હતું અને તેટલાજ માટે કહ્યું છે કે –

कर्मणो हि प्रधानत्वं किं कुर्वन्ति शुभा ग्रहाः ?।
वसिष्ठदत्तलग्नोऽपि रामः प्रव्रजितो वने ॥ १ ॥

આ વખતે રામચંદ્રજી પોતે પણ શો વિચાર કરે છે:—

यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपेति।
प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती
सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलतपस्वी ॥ १ ॥

અહો! જે મે ચિન્તવ્યુ હતુ, તે અત્યન્ત દૂર જાય છે, અને જે મનથી વિચાર્યું પણ નહોતુ, તે અહિં પાસે આવીને ઉભુ રહે છે, એટલે કે જે હુ પ્રાતઃકાલમા પૃથ્વીનો અધિપતિ-ચક્રવર્તી થવાનો હતો, તેજ હુ જટાવાળો તપસ્વી થઇને અત્યારે જગલમા જાઉં છુ

આ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટતયા માલૂમ પડે છે કે, દરેક દર્શનકારોએ યેન કેન પ્રકારેણ કર્મના પ્રાધાન્યનો સ્વીકાર કર્યો છે અર્થાત્ ઈશ્વરકર્તૃત્વને સ્વીકારવાવાળાઓ પણ અન્તે કર્મ ઉપર જ આવીને ઉભા રહે છે, ત્યારે તો પ્રથમથીજ કર્મને માનવુ તેજ બવારે શ્રેય છે

પ્રસ્તુતમા કહેવાનુ કે-ભગવાન્ ઋષભદેવે વાર્ષિક તપસ્યાદિ ઘણી તપસ્યાઓ કરીને અનેક પરીસહ-ઉપસર્ગો સહન કરીને, ઘાતિકર્મનો ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને અનેક પ્રાણીઓને શિવસુખના ભાગી કર્યા તેજ પ્રમાણે શ્રીમહાવીર પ્રભુએ ઘોર તપસ્યા કરી છે, તેનુ દિગ્દર્શન આ દેશનાની આદિમા ઉપોદ્ઘાતની અદર કરાવવામા આવેલુ છે, માટે વિશેષ ન લખતા એટલુજ કહેવુ બસ થશે કે, જ્યારે પરમાર્થદૃષ્ટિવાળા લોકોત્તર પુરૂષોની તપસ્યા આગળ આપણી ઘોર તપસ્યા પણ તુચ્છ છે, તો પછી સ્વલ્પ તપસ્યાનો ગર્વ કરવો શુ કોઇ રીતે પણ ઉચિત ગણી શકાય? જે તપ નિકાચિત કર્મનો ક્ષય કરવામા પણ સમર્થ છે, તે તપ દ્વારા ઉલટો કર્મબધ થાય, તે કેવુ શોચ્યાજનક ગણાય?

તેનો ક્ષણનાર વિચાર કરવામા આવે, તો કદાપિ તપનો મ૦ પણ ક્રવામા પ્રવૃત્તિ થાય નહિ

હવે શ્રીકરૂણાસાગર પ્રભુ આઠમા શ્રુતમદને બહિષ્કાર કરવા માટે ચેતવણી આપનાર સૂચના કરે છે કે —

स्वबुद्धया रचितान्यन्ये शास्त्राण्याघ्राय लीलया ।
सर्वज्ञोऽस्मीति मदवान् स्वकीयाङ्गानि खादति ॥ १ ॥
श्रीमद्गणधरेन्द्राणां श्रुत्वा निर्माणधारणम् ।
क: श्रयेत श्रुतमदं सकर्णहृदयो जन ? ॥ २ ॥

અન્ય આચાર્યોએ બનાવેલા શાસ્ત્રોનો પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર લીનામાત્રથી ગન્ધ લઇને સર્વજ્ઞપણાનો ગર્વ કરનાર માણસ પોતાના જ અંગને ખાય છે અર્થાત્ પોતેજ પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારે છે (૧) શ્રીમત શ્રેષ્ટ ગણધરોની રચનાશક્તિ અને ધારણા શક્તિને સાંભળીને કયો તાત્ત્વિક અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય શ્રુતમદનો આશ્રય કરશે વારૂ ? અપિ તુ કોઇજ ન કરે (૨)

કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા આચાર્ય મહારાજાઓએ પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરી, લીલા વડે અનેક શાસ્ત્રો બનાવેલા છે તથાપિ તેમના મનમા લગાર પણ મદાદ્ય થયો નથી આ વાતની ખાત્રી તેઓના ગ્રન્થોજ કરી આપે છે જ્યારે હે પામર જીવ ! તુ તેવા ગ્રન્થો બનાવવાને તો શક્તિમાન્ નથી કેવળ પાચ પચીશ તેઓના બનાવેલા ગ્રન્થો વાચવા માત્રથી મદવાળો થાય છે આથી તો પ્રામાણિક લોકોની દૃષ્ટિ આગળ તુ તારી મૂર્ખતા પ્રકટિત કરી કીર્તિને બદલે અપકીર્તિને પામે છે ઉન્નતિને બદલે અવનતિનો ભાગી થવાથી ગ્રન્થકારે સ્વાંગને ખાનાર જેમ કહ્યુ છે તે ઠીક જ છે શ્રીગણધર મહારાજાઓની ચમત્કારશક્તિ આગળ તુ અમની તુલનાને પણ

વારણ કરવા શકિતમાન્ નથી વિચાર તો કર કે જે મહાનુભાવોએ ફક્ત ત્રિપદીના જોરથી દ્વાદશાગીની રચના, બગાબર શ્રીઅર્હન્ દેવના આશયને અનુસરીને-બિલકુલ તેનાથી અવિરૂદ્ધપણે-કરી છે, અને જેઓની ધારણાશકિત અને રચનાશકિત દેવોને પણ આશ્ચર્યાવર્ત્તમા ઉતારે છે, તેના ગણધરોએ પણ કદાપિ કોઇ ઠેકાણે મદાશ માન પણ કર્યો નથી એટલે કે તેઓએ પણ મદને વિષતુલ્ય માનેલ છે, તો પછી તારી શકિત, ભકિત અને વ્યકિત શા હિસાબમા છે? તેટલા માટે હે ચેતન! શ્રુતમદાદિ કોઇ પણ મદ કરીશ નહિ અને નિર્મદ બની નિ સીમ સુખનો ભાગી બન

ઉપર મુજબ આઠે પ્રકારના માનની જુદી જુદી વ્યાખ્યા જોયા બાદ હવે માનનુ સમુચ્ચય સ્વરૂપ સામાન્ય પ્રકારે તપાગીએ કહ્યુ છે —

उन्मर्दयन् दापशाखा गुणमूलान्यधो नयन् ।
उन्मूलनीया मानद्रुस्तन्मार्दवसरित्पूरै ॥ १ ॥

વિનયરૂપી શાખાઓનો વિનાશ કરનાર, તેમજ ગુણ રૂપ મૂળી આઓને નીચે લઇ જનાર એવા માન રૂપી વૃક્ષને, કોમળતા રૂપી નદીના પ્રવાહ વડે જડમૂળથી ઉખેડી નાખવુ જોઇએ

આ માનનો નાશ કરવા ઇચ્છતા જનોએ તે।। ઔષધ તરીકે મૃદુતાનુ સેવન કરવુ જોઇએ કેમકે, કહ્યુ છે કે —

मार्दवं नाम मृदुता तच्चौद्धत्यनिषेधनम् ।
मानस्य पुनरौद्धत्य स्वरूपमनुपाधिकम् ॥ १ ॥
अन्त स्पृशत्र यत्रौद्धत्य जात्यादिगाचरम् ।
तत्र तस्य प्रतीकारहेतोर्मार्दवमाश्रयेत् ॥ २ ॥

માર્દવ એટલે મૃદુતા, તે ઉદ્ધતાઇને દૂર કરનાર છે, અને માનનુ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ ઉદ્ધતાઇ છે (૧)

અન્ત પ્રદેશની અન્દર જે જે જગ્યાએ જાતિમદ વિગેરે આઠે મદો સબંધી ઉદ્ધતના સ્પર્શ કરે, તે તે સ્થળે તેના વિનાશને માટે મૃદુતા ધારણ કરવી (૨)

રોગની શાંતિ માટે બુદ્ધિમાનો જેમ યોગ્ય ઔષધ-ઉપચારો કરે છે, તેમ આઠ મદનો સબંધ જ્યાં જ્યાં જણાય, ત્યાં ત્યાં કોમળ તાનો ઉપયોગ કરવો હિતકર છે મૃદુતા મદના સબંધને દૂર કર વામાં પરમાષધિ છે મૃદુતાગુણને ધારણ કરનાર પુરૂષ હમેશાને માટે સુખી રહે છે દાખના તરીકે આપણે એક પુષ્પ લઇએ

પુષ્પની મૃદુતા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે જૂઓ, આ પુષ્પને ભ્રમર જેવી જાતિ, કે જે કઠિન વસ્તુમાં પણ પ્રવેશ કરવાના સ્વભાવવાળી છે, તે પણ દુઃખ દેતી નથી, જો કે ભમરનો સ્વભાવ કઠિનની સાથે કઠિન થવાનો છે, ત્યારે ઇતર જનની તો વાત જ શી? માટે મૃદુતા સર્વથા ધારણ કરવામાં જ સાર છે કહ્યું પણ છે કે—

> सर्वत्र मार्दवं कुर्यात् पूज्येषु तु विशेषत ।
> येन पापाद्विमुच्येत पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ १ ॥

સર્વ ઠેકાણે મૃદુતા કરવી, પણ પૂજનીય પુરૂષોમાં વિશેષ કરીને કરવી કે જેથી પૂજનીયની પૂજના વ્યતિક્રમથી થએલ પાપમાંથી પ્રાણી મુક્ત થઇ શકે

આ પ્રસંગે માનને માટે બાહુબલીનું દૃષ્ટાંત વિચારવું બહુ જરૂરનું છે

બાહુબલીનું દૃષ્ટાંત

> मानाद् बाहुबली बद्धो लताभिरिव पादप ।
> मादवात्तत्क्षणान्मुक्त सद्य सप्राप केवलम् ॥ १ ॥

વેલડીઓ વડે ફરીને જેમ વૃક્ષ શોભતી ! તે પ્રમાણે માન વડે બાહુબલી બંધાણો અને તત્કાળ સરલતાના કારણથી તે બંધન-રહિત થયો અને તુરત કેવળજ્ઞાન સંપાદન કર્યું આ બાહુબલીની ટૂંકી કથા આ પ્રમાણે છે

"ભરત રાજાના લઘુબંધુ બાહુબલી, બાહ્લીક નામે દેશના અધિપતિ હતા. જ્યારે શ્રીભરતચક્રવર્તી ૭ ખંડોને જીતીને અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા, ત્યારે ચક્રરત્ન આયુધશાળાની અંદર પ્રવેશ કરી શક્યું નહિ ત્યારે મંત્રીઓએ કહ્યું, 'હે મહારાજ, આપણે હજુ જીતવું બાકી છે કેમકે જ્યારે સ્વગોત્રીઓ પણ આજ્ઞા માનતા નથી, તો બહારના કોણ લોકો આપની આજ્ઞા માનશે ?' ઇત્યાદિ વાક્યોથી ઉત્સાહિત બનેલ ભરતરાજાએ બાહુબલી ઉપર દૂત મોકલ્યો દૂત બાહ્લીક દેશને જોઇનેજ ચકિત થઇ ગયો ત્યાં તેણે હજારો ચમત્કારો જોયા તે દેશમાં ભરતનું નામ પણ કોઇ જાણતું નહોતું ભરત શબ્દનો વ્યવહાર માત્ર સ્ત્રિયોની કંચુકી ઉપર બનાવેલા ચિત્રને માટેજ કરવામાં આવતો હતો ધીમે ધીમે તે દૂત મુખ્ય શહેર તક્ષશિલા નામની નગરીએ પહોંચ્યો બાહુબલીની આજ્ઞા મળવાથી છડીદારે તેને સભામાં પ્રવેશ કરવા દીધો દૂતે ત્યાં પોતાનું કાર્ય સામ, દામ, દંડ અને ભેદવાળા વચનોથી યથાયોગ્ય રીતે બજાવ્યું તે સમયે બાહુબલીને ક્રોધ તો થયો, પરંતુ દૂતને અવધ્ય જાણી અપમાનપૂર્વક સભામાંથી બહાર કાઢ્યો દૂતે ભરતરાજા પાસે જઇ પોતાનું વૃત્તાંત મીઠું મરચું ભભરાવીને કહી સંભળાવ્યું, અને ભરત રાજાને લડવા માટે તૈયાર કર્યા બીજી તરફ બાહુબલી પણ તૈયાર થયા પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્ર જેમ ભેગા થાય, તેમ બન્ને પક્ષના સૈન્યો સામ સામે આવી ઉભા રહ્યા લડાઇની સંપૂર્ણ સામગ્રિયો તૈયાર થઇ ગઇ તે સમયે 'સૈન્યની લડાઇથી પ્રજાનો સંહાર થશે' એમ જાણી, દેવતાઓ મધ્યસ્થ બન્યા અને બન્ને

भाइओने लडवाने माटे ब दोमस्त कर्यो एक बाजु देव दानव, यक्ष, राक्षस, किन्नर अने विद्याधरो मध्यस्थताथी जोवाने माटे उभा रह्या बीजी बाजूए बन्नेना सैनिको बन्ने भाइओ वच्चे पाच प्रकारना युद्धनी प्रतिज्ञा थइ, (१) दृष्टि युद्ध, (२) वाग्युद्ध, (३) बाहुयुद्ध (४) दंडयुद्ध, अने (५) मुष्टियुद्ध मुष्टियुद्ध सिवा यना चारे युद्धोनी अदर बाहुबलीए भरत राजाने परास्त कर्या, ते वखते भरत राजा म्लानवदनवाळा मालूम पडवाथी, बाहुबलीए तेमने उत्साही बनावी पाचमु मुष्टियुद्ध करवु शरू कयु प्रथम भरत महाराजे बाहुबली उपर मुष्टिनो प्रहार कर्यो जेथी बाहुबली ढींचण सुधी जमीनमा पेसी गया क्षणवार नेत्रसपुट बध रह्या बाद बाहुबली सावचेत थया हवे पोतानो मुष्टि उपाडवानो वारो आव्यो बन्ने जण तद्भव मोक्षगामी होवाथी श्रीबाहुबलीनी विचारश्रेणी बदलाणी – जो आ मुष्टि भरत पर पडशे तो निसन्देह भरत पचत्वने पामशे हा ! ए क्षणिक क्षणु विनश्वर राज्यने माटे उभय लोकमा निन्दनीय कम करवु कोइ रीते योग्य नथी तेमज मुष्टि पाछी फेरववी ते पण योग्य नहि आम विचार करी तेज मुष्टि वडे बाहुबली स्वकेशनो लोच करी सर्व अत भाव परिग्रहना त्यागी बन्या —

इत्युदित्वा महासत्त्वः सोऽग्रण्यां शीघ्रकारिणाम् ।
तेनैव मुष्टिना मूर्ध्न उद्दधे तृणवत् कचान् ॥ १ ॥

श्रीभरत महाराजा, पोताना भाई बाहुबलीने त्यागी थएला जोई तत्काळ आ प्रमाणे खमाववा लाग्या —

भरतस्त तथा दृष्ट्वा विचार्य स्वकुकर्म च ।
बभूव न्यञ्चितग्रीवो विविक्षुरिव मेदिनीम् ॥ १ ॥

ज्यायांसं स मूर्त्तामिव भ्रातरं प्रणनाम च ।
नेत्रजैरश्रुभिः क्षोणीं क्षालयन्निव रोदन् ॥ २ ॥

मुक्त्वा तन्मुनेर्गुणस्तवपूर्वकम् ।
स्वनिन्दामित्यथ ...पात् स्वापराधक्षयकृते ॥ ३ ॥

ભરત મહારાજા બાહુબલીને સાધુ થએલા જોઈ પોતાના દુષ્કર્મનો વિચાર કરતા જાણે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છાવાળા ન હોય તેમ નીચી ગરદન કરી ઉભા રહ્યા (૧)

સાક્ષાત્ શાન્ત રસ જ હોયની! એવા પોતાના ભાઈને ભરત રાજાએ નમસ્કાર કર્યો, તે વખતે જાણે પોતે કિંચિત્ ઉષ્ણ એવા અનેત્રના આંસુ વડે નેત્ર જ્હેના આપને દેખાય હોયની શું? એવો પ્રતિભાસ થતો હતો (૨)

શ્રીબાહુબલી મુનિના ગુણોનું સ્તવન કર્યા બાદ ભરત મહારાજા પોતાના અપરાધની ક્ષમા માંગવા રૂપ આત્મનિંદાને નીચે પ્રમાણે કરવા લાગ્યા (૩)

શ્રીભરતેશ્વર પોતાના અપરાધ રૂપ રોગની શાંતિ માટે શ્રીબાહુબલી મહારાજાને ખમાવે છે અને આત્મનિંદા કરતા કહે છે —

धन्यस्त्वं त्यजे येन राज्यं मदनुकम्पया ।
पापोऽहं यदसन्तुष्टो दुर्मदस्त्वामुपाद्रवम् ॥ १ ॥

स्वशक्तिं ये न जानन्ति ये चान्याय प्रकुर्वते ।
जीवन्ति ये च लोभेन तेषामस्मि धुरन्धरः ॥ २ ॥

राज्यं भवतरोर्बीजं ये न जानन्ति तेऽधमाः ।
तेभ्योऽप्यहं विशिष्ये तद्जहानो विदन्नपि ॥ ३ ॥

त्वमेव पुनस्तातस्य यस्तातपथमन्वगा ।
पुत्राऽहमपि तस्य स्या चेद् भवामि भवादृश ॥ ४ ॥

મારા ઉપર અનુકંપાની ખાતર તે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, માટે તને ધન્ય છે જ્યારે અસંતોષી અને મદોન્મત્ત થઈને મે તને ઉપદ્રવ કર્યો એટના માટે હુ પાપી છુ (૧) જે લોકો પોતાની શક્તિને જાણતા નથી, જેઓ અન્યાય કરે છે તેમજ જેઓ લોભ વડે પોતાની જિન્દગી ગાળે છે તેઓની અંદર હુ ધુરંધર છુ મતલબ કે હુ સ્વશક્તિને જાણતો નથી અન્યાય કરુ છુ તેમજ લોભ વડે જીવુ છુ (૨) 'રાજ્ય એ સસારરૂપ વૃક્ષનુ બીજ છે એ પ્રમાણે જે લોકો જાણતા નથી તેઓ અધમ છે જ્યારે હુ તો તેઓ કરતા પણ વિશેષ અધમ છુ કારણ કે હુ તો ઉપર પ્રમાણે જાણતા છતા તેનો ત્યાગ કરતો નથી કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે ખરો જાણકાર તો તેજ ગણાય કે જે અમુક વસ્તુને અનિષ્ટ જાણીને તેનો ત્યાગ કરે કિન્તુ તેમ નહિ કરતા વ્યર્થ વાચાલતાને ધારણ કરનારાઓ જગતને ઠગનારા છે (૩) તુજ તાતનો ખરો પુત્ર છે કે જેણે તાતના માર્ગનુ અનુસરણ કર્યુ છે પણ જો તારા સરખો થાઉં તોજ તાતનો વાસ્તવિક પુત્ર ગણાઉં (૪)

ततो बाहुबलिं नत्वा भरत सपरिच्छद ।
पुरीमयोध्यामगमत् स्वाराज्यश्रीसहोदराम ॥ १ ॥

ત્યાર પછી બાહુબલિમુનિને નમસ્કાર કરીને ભરત મહારાજા પરિવાર સહિત ઇન્દ્રપુરીની સમાન શોભાવાળી અયોધ્યા નગરી પ્રત્યે ગયા

ભરત મહારાજાએ અંત કરણ પૂર્વક ઉપર મુજબ મહાત્મા

બાહુબલિની સ્તુતિ કરવા સાથે પોતાની ન્યૂનતા પ્રદર્શિત કરી, જેથી દ્રવ્ય અને ભાવ–એ બન્ને પ્રકારની લક્ષ્મી મેળવી સ્વસ્થાને ગયા

હવે અહીં બાહુબલીજીએ પણ શ્રીપ્રભુજી પાસે જવાનો વિચાર કર્યો કે તત્કાળ માન મહાશત્રુ આગળ આવીને ખડો થયો. અર્થાત્ તેમને એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ કે ‘જેમણે મારા કરતા અગાઉથી વ્રત ગ્રહણ કરેલા છે એવા નાના ભાઈઓને હું શું જઇને નમસ્કાર કરું? તેટલા માટે ઉચિત છે કે અહીંઆજ ઘાતી કર્મનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ તાતની સમીપે જાઉં’ એમ ધારી તેજ સ્થળે ધ્યાનારૂઢ થયા એક વર્ષ સુધી આહાર પાણી લીધા વિના સ્થાણુની માફક સ્થિર રહ્યા, જે દરમિયાન તેમની દાઢી અને મૂછોમાં પક્ષિઓએ માળા ઘાલ્યા વળી પશુઓ પોતાના શરીરમાં આવતી ખુજલીને દૂર કરવા સારૂ તેમને એક ઝાડ સમજી તેની સાથે ઘર્ષણ કરવા લાગ્યા ઇત્યાદિ અનેક આશ્ચર્યજનક ઘટના શ્રીબાહુબલીની થયા છતા, માન મહાશત્રુએ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા દીધુ નહિ છેવટે કરૂણામયુ અંતર્યામી ભગવાને બ્રાહ્મી અને સુંદરી એ બે સાધ્વીઓને બાહુબલીને ઉપદેશ કરવા સારૂ મોકલી, ભગવાને બતાવેલી નિશાની અનુસાર તેઓ બન્ને આવી, પરતુ બાહુબલી દૃષ્ટિગોચર થયા નહિ છતા ભગવાનના વચન પર પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ હોવાથી તેજ સ્થળે તેણીઓએ પુનઃ પુનઃ બારીકાઇથી તપાસ કરી મહાકષ્ટે બાહુબલીજીને ઓળખી લીધા બાદ તેઓ ભવ્ય સ્વરથી બોલી —‘હે બંધવ! ગજ ઉપરથી નીચે ઉતરો, ગજારૂઢ પુરૂષને કેવળજ્ઞાન થતુ નથી’ આ પ્રમાણે વાણીનુ ઉચ્ચારણ કરી સ્વસ્થાને પાછી આવી તેઓના ગયા બાદ ધીર, વીર અને ગંભીર એવા બાહુબલીજી મહામુનિએ સ્વતંત્ર વિચાર કરવા માડ્યો — ‘મે તમામ રાજ્યઋદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો છે, છતા સંયમધારિણી સાધ્વીઓએ મને ગજાવતરણ કરવાનુ કેમ કહ્યુ હશે? મારી પાસે

ગજ (હાથી) તો છે નહિ વળી સાધ્વીઓ કદાપિ જૂઠું બોલે નહિ' ઇત્યાદિ વિચારમાર્ગમાં ગોથાં ખાતાં બાહુબલી મહાત્માએ તત્ત્વદૃષ્ટિથી સાધ્વીઓનાં વચનનું રહસ્ય જાણી લીધું — 'હા! ધિક્! માન્! ધિક્! માનરૂપી ગજ ઉપર ચઢેલ પુરુષો કૈવલ્ય કદાપિ પ્રાપ્ત થાય નહિ માટે સાધ્વીઓનું કહેવું અક્ષરશઃ સત્ય છે, મારી કેવી અજ્ઞાનતા કે જગદ્વંદ્ય પુરુષોને નમસ્કાર કરવામાં પણ મને લજ્જા આવી? ખેર! હાનિ અન્યથા થતું નથી' ઇત્યાદિ વિચાર કરી વાંદવાને માટે જવા સારુ તૈયાર થયા —

इदानीमपि गत्वा तान् वन्दिष्येऽहं महामुनीन्।
चिन्तयित्वेति स महासत्त्वः पादमुदक्षिपत् ॥ १ ॥

लतावल्लीव त्रुटितेष्वभितो घातिकर्मसु।
तस्मिन्नेव पदे ज्ञानमुत्पेदे तस्य केवलम् ॥ २ ॥

'અત્યારે પણ જઈને તે મહામુનિઓને હું વાંદીશ' એમ વિચાર કરી તે મહાસત્ત્વશાળી બાહુબળી મુનિએ જેવો પગ ઉપાડ્યો કે તરતજ વેલડીઓની જેમ ચારે બાજુથી ઘાતિકર્મો તૂટ્યા અને તે પગને ઉપાડવાની સાથેજ તેમને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું.

ઉપરના દૃષ્ટાંત ઉપરથી સાર એ ગ્રહણ કરવાનો છે કે, માન રૂપ મહાશત્રુએ બાહુબળી જેવા મહામુનિના તપસ્તેજને પણ તિરોહિત (આચ્છાદિત) કરી નાખ્યું તો પછી તે, પામર માણસના ધર્મધ્યાનને તો નષ્ટ કરીજ નાખે એમાં આશ્ચર્ય શું છે? તેટલા માટે મોક્ષાભિલાષી મહાશયોએ માન કરવું નહિ, કદાચ અજ્ઞાનવશાત્ થઈ જાય તો બાહુબળી મહારાજના આ ટૂંક વૃત્તાંતને તુરત યાદ લાવી તેની માફક માનનો ત્યાગ કરી આત્મસુખાનંદી બનવું જોઈએ.

એકાંતમાં બેસીને વડીભર આત્મસાક્ષીએ વિચાર કરવામાં આવે તો, એ વાત અનુભવસિદ્ધ થાય છે કે, માન મનુષ્યોને તત્કાળ પ્રત્યક્ષ ફળો દેખાડે છે જે વસ્તુનો ગર્વ આપણા મનમાં આવ્યો હોય, તેજ વસ્તુમાં કાંઇ ગરબડ અથવા વિકૃતિ થયેલી આપણને થોડાજ વખતમાં માલૂમ પડે કદાચ વાગ કે ઉગ્ર પુણ્ય-પ્રકર્ષના જોરથી અભિમાનનું ફળ તત્કાલ ન મળે, તો પણ ભવા તરમાં તો તેનું ફળ જરૂર ભોગવવુંજ પડે, એમાં બિલકુલ સંશય નથી અભિમાનને મિથ્યાત્વનો પિતા (ઉત્પન્ન કરનાર) કહીએ, તો પણ ચાલે તેમ છે કારણ કે તે ધર્મી પુરુષના મનોમંદિરમા પેસી સુંદર ભાવના રૂપી સુગંધી દૂર કરી કદાગ્રહ રૂપ દુર્ગંધની વૃદ્ધિ કરે છે અને કદાગ્રહી માણસ તત્ત્વવેદી થઇ શકતો નથી જ્યાં તેની મતિ લાગેલી છે, ત્યાં યુક્તિ લઇ જાય છે, પરંતુ યુક્તિ-યુક્ત વસ્તુ પ્રત્યે તેની મતિ જતી નથી કદાગ્રહરૂપ ગ્રહ જેના શિરપર લાગેલો હોય છે તેની ભાગ્યદશા પરવારેલીજ સમજવી કેમકે કદાગ્રહી પુરુષને સદ્વિચારની મૂર્ત્તિ સ્વપ્નમાં પણ આવતી નથી

કદાગ્રહને કેટલીક વખત કુઠાર, અગ્નિ, વિષ, પત્થર, માટી, ભસ્મ, રોગ અને રોગાદિની જે ઉપમાઓ આપવામાં આવે છે, તે ખરેખર યથાર્થ છે, કારણ કે કુઠાર જેમ વનસ્પતિનો વિનાશ કરે છે, તેમ કદાગ્રહ સદ્ધ્યાનરૂપ વૃક્ષનો વિનાશ કરે છે બીજી, અગ્નિની ઉપમા એટલા માટે સાર્થક છે કે-જેમ અગ્નિ લતાસમૂહનો નાશ કરે છે, અને તેથી પરિણામે ફૂલ-ફળાદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે જેના હૃદયપ્રદેશમાં કદાગ્રહરૂપ અગ્નિ લાગેલ હોય છે, ત્યાં આગળ સદ્ભાવના રૂપ વેલડી ટકેનાર નથી, તો પછી તેમાંથી ઉદ્ભવ પામતાં સમતારૂપ પુષ્પો અને હિતોપદેશરૂપ ફળોની આશા રાખવી, તે દુરાશાજ છે વળી બીજું વિષનું ઉપમાન એટલા માટે ધરે છે કે, વિષ જેમ પુરુષના અવયવોને શિથિલ

કરી અનત વે નાઓનો અનુભવ કરાવી પ્રાણનો ત્યાગ કરાવે છે, તેમ જે માણસે ક દાગ્રહવિષ પાન કરેલ છે, તેના સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપ શરીરના અવયવો શિથિલ, અર્થાત્ અજ્ઞાન રૂપ થઇ જાય છે, વેદનાઓ ઉદ્ભવે છે અને છેવટે ભાવપ્રાણ તિરોહિત થાય છે વળી ચોથી પત્થરની ઉપમા પણ કદાગ્રહને લાગુ પડી શકે છે કેમ' પત્થરમા જેમ જળનુ બિન્દુ અવકાશ મેળવી શકતુ નથી તેમ જેના અત કરણમા કદાગ્રહરૂપ પત્થરે પ્રવેશ કરેલ હોય છે, તે અત કરણની અદર તત્ત્વજળનો પ્રવેશ થતો નથી વળી પાચમી માટીની ઉપમા પણ વ્યાજબીજ છે માટી જેમ કાચનને મલિન કરે છે તેમ કદાગ્રહ રૂપ માટી સ્વચ્છ સ્વરૂપવાન્ આત્માને કર્મરજ વડે મલિન કરે છે હવે ભસ્મની સાથે તેની તુલના કર વામા આવે તો તે પણ ઉચિતજ છે ભસ્મમા નાખવામા આવેલ ઘૃતાદિ જેમ વ્યર્થ છે તેમ કદાગ્રહરૂપ ભસ્મ જે ઠેકાણે વિદ્યમાન છે ત્યા પરમાર્થવૃત્તિરૂપ ઘતાદિ વ્યર્થ છે સાતમી રોગની સાથે તેની ઉપમા પણ વાજબી છે જેમકે જ્વરાદિ રોગ જેના દેહમદ ઘર કરી રહેલ હોય છે, તેને મિષ્ટાન્ન ઘી, દૂધ વિગેરે પદાર્થ રુચિકર થતા નથી તેની માફક કદાગ્રહરૂપ રાગ જેના શરીરમા લાગેલ છે, તેને સત્યપથ્ય રૂપ મિષ્ટાન્ન, તત્ત્વરુચિરૂપ દુગ્ધ અને વિવેકરૂપ ઘૃત રૂચિકર થતુ નથી વળી આઠમા શોકની સાથે તેનો મુકાબલો કરીએ શોકરૂપ શત્રુ જેના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે, તેના મન, વચન અને કાયા ગ્લાનિવાળા માલૂમ પડે છે, તેમજ કદાગ્રહરૂપ શોક જેના મનોમદિરમા વિદ્યમાન હોય છે, તેને દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ રૂપ ત્રિપુટીના સબધમા પણ ગ્લાનિ રહ્યા કરે છે, અર્થાત્ સુદેવ સુગુરૂ અને સદ્ધર્મની ઓળખાણ તેનાથી થઇ શકતી નથી તેટના માટે મુમુક્ષુ જીવોએ અભિમાન કરવુ ઉચિત નથી જ્યા અભિમાનનો અભાવ છે, ત્યા કદાગ્રહ

સ્વપ્નમા પણ દર્શન દઇ શકતો નથી, કારણ કે કારણ વિના કાર્યોત્પત્તિ થતી નથી આજ અભિમાનથી દુર્યોધન કેવી દુર્દશાને પામ્યો હતો, તેનો ઇતિહાસ આજ આબાલ-ગોપાલ સર્વત્ર જગ જાહેર છે શ્રીમહાવીરના શાસનમા તપ, નિયમ, સ્વાધ્યાય અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહાદિ કરનાર કેટલાક મુનિઓને પણ નિન્હવોની છાપ લાગી હતી, તેનુ મૂળ કારણ જો તપાસીશુ, તો કદાગ્રહ સિવાય બીજુ કાઇજ જણાશે નહિ

અભિમાનથીજ મનુષ્યો વિતંડાવાદ કરીને પોતાની જિન્દગી વ્યર્થ ગુમાવી દે છે ને પરભવમા અનેક દુ ખોના ભાગી થાય છે તે વખતે અભિમાન કાઇ આડુ આવતુ નથી, પરંતુ જીવ ઉલટો કોડીનો બને છે

નિરભિમાની પુરૂષો અહકાર-મમકારના શત્રુ હોવા સાથે સત્યપક્ષના પક્ષપાતી હોય છે તેઓના હૃદયકુહરમા વિવેક-વિનય અને શમ-ક્ષમાદિની દીવાળી પ્રકટે છે જેને લીધે વસ્તુત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રયીને જોઇ શકે છે તેમજ અન્યને પણ તેનો પ્રકાશ કરાવી શકે છે માનની અસ્તદશામા મનુષ્યો ગુણીના ગુણગાન કરવામા ભાગ્યશાળી નિવડે છે સ્વય ગુણી અને ગુણાનુરાગી-એ બે પ્રકારના પુરૂષો ચારિત્રગુણ અને દર્શનગુણ પામી શકે છે, તે સિવાયના અભિમાનપર્વત ઉપર ચઢેલા ગુણદ્વેષી પુરૂષો વાસ્તવિક વસ્તુને ન જાણવાથી મિથ્યાત્વભૂમિ ઉપર સ્થિત છે, એમ સભળાય છે તેને માટે જૂઓ નીચેના બે શ્લોકો —

गुणी च गुणरागी च गुणद्वेषी च साधुषु ।
श्रूयन्ते व्यक्तमुत्कृष्टमध्यमाधमबुद्धय ॥ ३० ॥

ते च चारित्रसम्यक्त्वमिथ्यादर्शनभूमय ।
अतो द्वया प्रकृत्येव वर्तितव्य यथाबलम् ॥ ३१ ॥
(श्रीमद्यशोविजयकृत मार्गद्वात्रिंशिका)

સ્વયગુણી, ગુણાનુરાગી અને સાધુજનોમા દ્વેષ ધારણ કરનાર એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે તેઓને અનુક્રમે ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમ અને અધમ સમજવા (૩૦) વળી તેઓને અનુક્રમે ચારિત્ર સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાદર્શનની ભૂમિ ઉપર રહેલા એટલે કે ચારિત્રી સમ્યક્ત્વી અને મિથ્યાદષ્ટિ સમજવા તેટલા માટે વિવેકી પુરુષે પ્રથમના બે પ્રકારના માર્ગમા યથાશક્તિ વર્તન કરવુ પરતુ ત્રીજાની એટલે કે ગુણદ્વેષીપણાની રીતભાતને દૂર તજવી (૩૧)

હવે શ્રીભગવાન્ ક્રોધ અને માનની વ્યાખ્યા કર્યા બાદ માયા કેવીતુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે

માયાનુ સ્વરૂપ

માયાનો સામાન્ય અર્થ, કપટ-પ્રપચ-છળભેદ-ઠગાઈ-દગો-વિશ્વાસઘાત ઇત્યાદિ થઇ શકે છે માયાથી મુક્ત પુરુષો પ્રાય મુક્ત છે, જ્યારે માયાથી બદ્ધ પુરુષો બધુધા બદ્ધજ સમજવા આત્મ કલ્યાણાભિલાષી પ્રાણીઓએ સર્વથા માયાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ માયાપાશમા ફસેલા જીવો સત્યતત્વથી વચિત રહે છે અને પોતે કરેલા દાન-પુણ્યાદિ સુકૃતના ફળોને પણ પામતા નથી માયા સમસ્ત દુર્ગુણોની ખાણ છે કહ્યુ છે કે —

असूनृतस्य जननी परशु शीलशाखिन ।
जन्मभूमिरविद्याना माया दुर्गतिकारणम् ॥ १ ॥

માયા, મૃષાવાદની માતા છે, બ્રહ્મચર્યરૂપ વૃક્ષને કાપવામાં કુહાડી સમાન છે, અવિદ્યાની ભૂમિ છે અને દુર્ગતિનું કારણ છે.

માયાવી પુરુષ અભિમાન રાખવા માટે અસત્ય વચન બોલતા અટકતો નથી અને જૂઠનું સેવન કરવામાં પોતાની બહાદુરી સમજે છે, તેમ પોતાના આચાર-વિચારને પણ જલાંજલિ આપી દે છે. માયાથી આ જગતમાં નિત નવા દુર્ગુણો પેદા થાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ દુર્ગતિ મળવામાં માયા સહજ કારણ છે. આ પંચમ કાળની અંદર માયા મહારાક્ષસીના પંજામાં કોઈ નહિ ફસાયો હોય, એમ વાત કરી શકાતું નથી. કેટલાક પ્રાણીઓ પોતપોતાના કાર્યને ઠીક બનાવવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરતા જોવામાં આવે છે અને બને છે એમ કે, આત્મકલ્યાણના હેતુભૂત તપ-સંયમાદિ કાર્યોને માયારૂપ મહાનાગણીના ફુત્કારથી નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરતા વાર લગાડતા નથી. લોકોમાં વાહ વાહ કહેવડાવવાની ખાતર અનેક પ્રકારે કષ્ટપરંપરા સહન કરવામાં આનંદ માનતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આત્મધ્યાનીપણાનો ડોળ કરી મહાપુરુષોના બિરુદો ધારણ કરવા ઉજમાળ થાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આત્મકવેરી બની સંસારસાગરની વૃદ્ધિ કરવામાં અને વિષક્રિયાની સાધના કરવામાં અગ્રેસર બને છે. આવા પુરુષોને ઠગ નહિ કહેતા આત્મસ્વરૂપથી ઠગાયેલા કહેવા જોઈએ. તેવા જીવો મિથ્યા થોડા માટે બહુ ગુમાવી દે છે. તેને માટે 'હૃદયપ્રદીપષટ્ત્રિંશિકા' માં આપેલા ઉદ્ગાર ખરેખર અનુકરણીય છે —

किं च किं ते परदोषदृष्ट्या कार्यं च किं ते परचिन्तया च ।
वृथा कथं खिद्यसि बालबुद्धे ! कुरु स्वकार्यं त्यज सर्वमन्यत् ॥ १ ॥

હે જીવ ! પારકાના દોષ દેખવાનું તારે શું પ્રયોજન છે ?

તેમ પરની ચિંતા કરવાનું પણ શું કામ છે ? હે બાલબુદ્ધિ જીવ ! ફોકટ ના માટે ખેદ પામે છે ? તું તારૂં કાર્ય કર અને બીજું બધું છોડી દે.

ઉપર્યુક્ત શ્લોકનો ભાવાર્થ પોતાના હૃદયાદર્શમાં પ્રતિબિમ્બિત કરી સ્વાત્મહિત કરવું અને તદ્દેતુક તથા અમૃતક્રિયાનો આશ્રય કરવો સર્વથા ઉચિત છે. પૂર્વોક્ત તદ્દેતુક અને અમૃતક્રિયા, માયાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય બનવી અશક્ય છે માટે બનતી મહેનતે માયાનો ત્યાગ કરો. વળી માયાની પુરૂષો પોતાના આત્માનેજ છેતરે છે, કહ્યું છે કે —

कौटिल्यपटव पापा मायया वकवृत्तय ।
भुवन वञ्चयमाना वञ्चय ते स्वमेव हि ॥ १ ॥

કુટિલતા કરવામાં ચતુર અને માયા વડે કરીને બકવૃત્તિ ધારણ કરનારા પાપિષ્ટ લોકો જગતને ઠગતા પોતાનેજ ઠગે છે.

હવે જુદી જુદી જાતના માયા-પ્રપંચનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન રીતે બતાવતા પ્રથમ **રાજપ્રપંચ** જોઈએ કહ્યું છે —

कूटषाड्गुण्ययोगेन छलाद् विश्वस्तघातनात् ।
अर्थलोभाच्च राजानो वञ्चयन्तेऽखिल जगत् ॥ १ ॥

કપટપૂર્વક ષાડ્ગુણ્યયોગ એટલે કે સંધિઆદિ, તે વડે કરીને છલથી વિશ્વાસુ પુરૂષોનો ઘાત કરવાથી અને અર્થના લોભથી રાજાઓ સમગ્ર જગતને ઠગે છે માટે તેઓ રાજાઓ નથી, કિંતુ વાસ્તવિક રંકો છે.

બીજું, **મુનિવેષને** ધારણ કરી લોકો દુનિયાને કેવી રીતે ઠગે છે, તે જૂઓ —

ये लुब्धचित्ता विषयादिभोगे वहिर्विरागा हृदि बद्धरागा ।
ते दाम्भिका वेषभृताश्च धूर्ता मनांसि लोकस्य तु रञ्जयन्ति॥१॥

જેઓ વિષયાદિ ભોગની અન્દર લુબ્ધચિત્તવાળા છે અને બાહ્યવૃત્તિથી રાગરહિત માલૂમ પડે છે, પરન્તુ અન્ત:કરણમાં બદ્ધ રાગવાળા છે તેવા લોકોને કપટી અને કેવળ વેષાડંબરી ધૂર્ત સમજવા જોઇએ. તેઓ તો માત્ર લોકોના ચિત્તને રંજન કરવાનેજ પ્રયત્નશીલ હોય છે.

અહીં વાચનારને જરૂર શંકા થશે કે-લોકો શું ગમાર છે કે, તેવા ધૂર્તોના વાક્યોપર વિશ્વાસ કરે? પરન્તુ નહિં, વાસ્તવમાં બને છે તેમજ—

मुग्धश्च लोकोऽपि हि यत्र मार्गे निवेशितस्तत्र रतिं करोति ।
धूर्तस्य वाक्यैः परिमोहितानां केषां न चित्तं भ्रमतीह लोके ?॥१॥

લોક ભદ્રિક છે, જે માર્ગમાં તેને દોરવામાં આવે, તે માર્ગમાં દોરવાઇને તેમાં સુખ માને છે, કારણ કે ધૂર્તોના વાક્યોથી મોહિત થએલા ક્યા પુરૂષોનું ચિત્ત ભ્રમિત થાય નહિં? અર્થાત્ દરેકનું ચિત્ત એકવાર તો ભ્રમિત જરૂર થાય છે. કપટી સાધુ જે અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવો અનર્થ અન્ય જનથી થવો મુશ્કેલ છે.

આ હિન્દુસ્તાનની અંદર વર્તમાન સમયમાં બાવનથી અઠ્ઠાવન લાખ જેટલા નામધારી સાધુઓ છે. તેઓમાંથી કેટલાક યશોવાદ-કીર્ત્તિ અને ધન-માલ વિગેરેને આધીન થઇ પોતાના આચારને જલાંજલિ આપે છે, ઉન્મત્તતામાં મસ્ત બની શાસ્ત્રમાર્ગને તિલાંજલિ દઇ સ્વેચ્છાચારીપણે વર્તતા જોવામાં આવે છે. કેમકે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો, જેવા કે **મનુસ્મૃતિ, કૂર્મપુરાણ, વરાહ-પુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, નરસિંહપુરાણ** આદિ ગ્રન્થોના વર્ણાશ્ર-

माधिमरनी अन्तगत सन्यस्ताधिमागमा सन्यासीओनो जे अधि-कार बतावनामा आवेलो छे ते अधिभागने तो तेमणे मूळथीज छोडी दीधेलो जोनाय छे लगार ते अधिभाग तरफ दृष्टिपात करीओ **नरसिंहपुराणना** अध्याय ६० पृष्ठ २६३ मां कहुं छे —

> तत प्रभृति पुत्रादौ सुखलाभादि वर्जयेत्।
> दद्याच्च भूमावुदकं सर्वभूताऽभयङ्करम् ॥ १ ॥

वानप्रस्थाश्रमनी पछी सन्यासी बने छे माटे तत प्रभृति ओ प्रमाणे आ श्लोकनी अन्दर कहेलुं छे अर्थात् दीक्षाना दिवसथी मांडीने मरणु पर्यन्त पुत्रादिनी अन्दर सुखना लोभ विगेरेनो त्याग करे पृथ्वी उपर जलाञ्जलि आपे, ओटले के ओवी प्रतिज्ञा करे के जे सर्व जीवने अभय करनार होय

दीक्षाना दिवसथी लइने मरणु पर्यन्त कोइ पण प्रकारनो प्रेमभाव पुत्र पुत्री स्त्री, तेमज धनदोलतमां करवो नहि कोइ जीवने दुःख थाय तेवी प्रवृत्ति करवी नहि अर्थात् सर्व जीवोनो बचाव थाय तेम वर्तवुं आ वाक्यथी तमाम प्रकारनी हिंसा प्रवृत्तिनो निषेध करवामा आवेलो छे, तेना पुरावाने माटे वळी स्मृतिना अने पुराणोना श्लोको तपासो —

> न हिंस्यात् सर्वभूतानि नानृतं वा वदेत् क्वचित्।
> नाहितं नाप्रियं ब्रूयान्न स्तेन स्यात् कथञ्चन ॥ १ ॥
> तृणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव च।
> परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

आ श्लोको जोवाथी अने तेना अर्थनुं मनन करवाथी जरूर प्रतीति थाय छे के—आधुनिक समयमां सन्यासी, उदासी, निर्मळा

પ્રાણી વિગેરે તમામ વાસ્તવિક આત્મીયતા ભૂલી જઈ, નિ
રોગધર્મમાં મગ્ન બની ઉન્માર્ગનું પોષણ કરતા હોય, એમ માલુમ
પડે એટલું જ નહિ, પરન્તુ ત્યાગ તેમજ તરંગી ત્યાગી સાધુઓના
આચાર વિચાર ઉપર જોશે તો તેમનો ત્યાગમાં મોટો ફેર છે.
આ ટૂંક નાકરથી વાચકને ત્યાગી અને ગૃહસ્થોના આચારનો મર્મ
સમજાઈ આવશે તે આ છે —गृहस्थस्य यद् भूषणं तत् साधूना
दूषण । તાત્પર્ય એ છે કે—ગૃહસ્થોને જે ભૂષણરૂપ છે, તે સાધુ
ઓને દૂષણરૂપ છે દાખલા તરીકે, ગૃહસ્થો ધન, તાન સ્ત્રી પરિ
વારવાળા હોય છે, તે તેમને ભૂષણ રૂપ થઈ પડે, એ સિદ્ધજ છે
ગૃહસ્થો ઘોડા ગાડી વિગેરે વાહનોમાં બેસી મુસાફરી કરે, તો તેમને
તે શોભારૂપ છે, પરન્તુ સાધુઓ તે કોઈ પણ સ્વારી કરે, તો
નિન્દાપાત્ર થાય છે રેલગાડી જેવા ભૂમિવિમાનમાં બેસનાર સાધુનો
ધર્મ સચવાઈ શકતો નથી આ વાત પ્રાય તમામ વિચારશીલ
યોગી ભોગી, જ્ઞાની, ધ્યાની, અને અભિમાની યુક્તિપૂર્વક સ્વીકારી
શકે એમ છે રેલમાં બેસનારા પરદર્શનના કોઈ પણ અનુયાયીને
પૂછશો, તો તેઓ સ્વાનુભવપૂર્વક સ્પષ્ટ રીતે કહેશે કે ધર્મ સચ-
વાતો નથી, તો પછી આત્માર્થી સાધુવર્ગનો માર્ગ સર્વથા નષ્ટ
થાય, તો તેમાં આશ્ચર્યજ શું છે ? એ વાત નિશ્ચયપૂર્વક સમજી
રાખવી કે, પરદર્શનના સાધુઓના સામાન્ય નિયમો તો પ્રાય
સરખાજ હોય છે જેવા કે—અહિંસા, સત્ય, ચોરી, પરિગ્રહ, બ્રહ્મ-
ચર્ય અને નિસ્પૃહતા શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ જણાવે છે કે—

पञ्चैतानि पवित्राणि सर्वेषां धर्मचारिणाम् ।
अहिंसासत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् ॥ १ ॥

આ પાંચ વ્રતો સર્વ ધર્માનુયાયીઓને માટે પવિત્ર છે, તે
પાંચના નામ-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ત્યાગ (નિસ્પૃહતા)

અને મૈથુનવર્જન (બ્રહ્મચર્ય) છે પરન્તુ ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે તેઓમાના કેટલાએક સ્વધર્માનુસાર આચાર વિચારથી પતિત થઇ જઇ મધુકરવૃત્તિને છોડી દઇ, હરકોઇ પ્રકારે સ્વોદરપૂર્તિમા તત્પર થાય છે અને સાધુજાતિ પર કલક આપે છે, સત્યમાર્ગના પ્રકાશક, મોક્ષમાર્ગના સાધક, કર્મશત્રુના બાધક, શત્રુ-મિત્ર પર સમભાવ ધારક સસાર સાગરથી ભવ્ય જીવોના તારક, રાગદ્વેષથી મુક્ત કચન-કામિનીના ત્યાગી અને વૈરાગી ઇત્યાદિ અનેક ગુણગણાલકૃત મુનિવરો ઉપર આક્ષેપ કરી, સત્યાચારને વખોડી કાઢી ભદ્રિક જીવોને ઠગતા જ્યા ત્યા ફરતા ફરે છે જો કે અન્તે તો સત્યમાર્ગ પ્રકાશમા અવશ્ય આવેજ છે તથાપિ થોડીવાર દુનિયાને દીવાની બનાવી ખરા માર્ગને નિન્દાવા ખોટે ભાગે કલ્પિત શ્લોક જોડી કાઢતા જોવામા આવે છે દાખલા તરીકે —

हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम् ।
न वदेद्यावनी भाषा प्राणै कण्ठगतैरपि ॥ १ ॥

હાથી મારે તો ભલે મરી જવાય તો પણ જૈન મન્દિરમા જવુ નહિ અને પ્રાણ કઠે આવે તો પણ યવનની ભાષા બોલવી નહિ આ શ્લોકના ઉત્તરમા કોઇ જૈનાચાર્ય પણ એવો શ્લોક જોડી કાઢે તો તે અનુચિત નહિ ગણાય કે —

सिंहेनाताड्यमानोऽपि न गच्छेच्छैवमन्दिरम् ।
न वदेद् हिंसिकीं भाषा प्राणै कण्ठगतैरपि ॥

મહાશયો ! ધ્યાન કરો કે દ્વેષબુદ્ધિથી કેવા આક્ષેપો થવા પામે છે ? ઉભયના બન્ને શ્લોકો આપ્ત નથી એ તો પ્રાય દડાદડી કેશાકેશી, મુષ્ટામુષ્ટિ યુદ્ધ સિવાય બીજુ કાઇજ નથી ખરું પૂછો તો કોઈ અલ્પબુદ્ધિવાળા પુરુષે જૈનો પર તે આક્ષેપ કરેલો જણાય છે કેમકે તે શ્લોક સ્મૃતિઓ અથવા પુરાણોમા તો

કોઇ સ્થળે જોવામાં આવતો નથી ફક્ત કોઇ દ્વેષી મહાશયે સ્વમતનો બચાવ કરવા માટે અને દુનિયામાં અનર્થ ઉત્પન્ન કરવાને તે શ્લોક બનાવેલો હોય, તેમ માલૂમ પડે છે ખરી રીતે જોવા જઇએ તો, જૈન મુનિઓ તટસ્થ રીતે જગજ્જીવને યથાસ્થિત ઉપદેશ આપતા હોવાથી નામધારી બ્રાહ્મણોની ઠગાઇ બન્ધ પડવા લાગી તેથી કરીને બ્રાહ્મણોએ જૈનધર્મ ઉપર ચાર અસદ્ભૂત કલંકો આપી જીવોને સત્યોપદેશથી વંચિત કર્યા છે પ્રથમ કલંક તો એ આપ્યું કે '**જૈનો નાસ્તિક**' છે, બીજુ એ કે '**જૈનો મલિન**' છે, ત્રીજુ કલંક '**જૈનોના દેવ નાગા**' છે અને ચોથુ કલંક એ કે **જૈનો 'બ્રાહ્મણોને પોતાના મન્દિરમાં મારે છે'**' વાચક! વિચારવાની વાત છે - જૈન ગૃહસ્થો અને જૈન સાધુઓ હમેશાં પરમ વૈરાગ્યના પંથમાં લીન રહે છે, અને જેઓ જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપાદિક હજારો પ્રકારે નિયમને પાળે છે તેમને **નાસ્તિક** કહેનાર પોતે કેવો ધર્મિષ્ઠ ગણાય વારૂ? બીજુ કલંક **મલિનતાનું** લગાવેલ છે, તે વિષયમાં વિચારવું જોઇએ કે, જૈનો કદાપિ અશુદ્ધ આહાર ખાતા નથી પાણી પણ ગળીને પીએ છે, હમેશાં દેવપૂજા વિગેરે, સ્નાનપૂર્વક કરે છે, છતાં જો તેઓને મલિન કહેવામાં આવે, તો દુનિયામાં શુદ્ધ કોણ? ખરૂ પૂછો તો મલિન તો તેનેજ કહી શકાય કે, જે ધર્મને બ્હાને જીવહિંસાદિ અકાર્યો કરી, લોકોને નરકાદિ દુઃખોના ભાગી બનાવી, પોતે તેનો સાથી બને છે જૈનોના દેવ નાગા છે, એ પ્રમાણેનું બ્રાહ્મણોએ આપેલું ત્રીજુ કલંક પણ નામુનાસીબ છે કેમકે ખાસ શ્વેતામ્બર જૈનમૂર્તિને લગાર ધ્યાન આપી જોશો, તો સ્હજ માલૂમ પડશે જો કે દિગમ્બર મૂર્તિ નગ્ન રહે છે, તો પણ તે જૈનેતર મૂર્તિઓ કરતાં ઘણે દરજ્જે યોગ્ય-લાયક છે, શંકર અને વિષ્ણુની મૂર્તિને બરાબર ધ્યાનથી જોશો, તો કોઇ જાતની અદબ નથી, એમ

કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી આ વાતને લખનારના જતા કઈ દુનીયામા ઉન્નતિ જેવુ થાય છે અને દુનીયામા ઉન્નતિ થી ગ્રન્થ લખવાનો ઉદ્દેશ ચરચવાનો નથી તેમ વિષયાન્તર થવાનો પણ પૂર્ણ ભય રહે છે માટે અહીંઆ ન લખતા માત્ર એટલુ જ કહીશુ કે જૈનો પોતાના માર્ગમા બ્રાહ્મણોનુ બલિદાન કરે છે તેનો જવાબ આપી હુ અતિશય ઉપર આવીશ જૈનોના કોઈ સિદ્ધાતમા અથવા ગ્રન્થમા કોઈ ઠેકાણે આ વાત આ લેખકે આજ સુધીની પોતાની લગભગ ૫૦ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમા વાચી નથી કદાચ હવે વાચવામા આવે તો તુરત જૈનશાસ્ત્રો કુશાસ્ત્ર માનવાને તૈયાર છે કારણ કે બચપણથીજ એવી માન્યતા છે કે જે કોઈ શાસ્ત્રની અન્દર મનુષ્યાદિ પચેન્દ્રિય જીવની વધની આજ્ઞા આવે, તેને કુશાસ્ત્ર માનવા અનુમત છે હિન્દુશાસ્ત્રની અન્દર તો યજ્ઞ શ્રાદ્ધ દેવપૂજાદિમા બલિદાન વિગેરેની આજ્ઞા જોવામા આવે છે નરમેધ અને કાલીની આગળ નરબલિની દન્તકથા કેટલેક ઠેકાણે સભળાય છે તો પણ નીતિકુશળ બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રતાપથી આ અન્યાય સર્વથા નાબૂદ થયો છે આવીજ રીતે જો તમામ હિંસા બધ થાય તો અનાથ પ્રાણીઓને પણ અભયદાન મળવા સાથે હિન્દુસ્તાનના બાળકો દૂધ ઘી અને ઉનના વસ્ત્રો પુષ્કળ મેળવવા ભાગ્યશાળી થવે પણ હતભાગ્ય હિદુસ્તાનનો એ સમય ક્યાથી હોય કે દેશ-કાળને દૃષ્ટિમા લઈ આવા કુરિવાજોને બદલી નાખે ? જે અન્ધ વિદ્વાનો પૂનોત જાહેર કરી આપી લોકોને સત્ય વક્તાઓના ઉપદેશથી વચિત રાખે છે તેવા દાભિક નરવરોથી દૂર રહો અને સન્માર્ગ પ્રકાશના સમાગમમા આવો, એજ આ લેખકની ભલામણ છે

હવે માયાની ધર્ત બ્રાહ્મણોનુ અપમાન સ્વરૂપ સમજાવવા એક શ્લોક રજુ કરવામા આવે છે —

त्रिलिकैर्मुद्रया मने क्षामतादर्शनेन च ।
अन्त शून्या बहि सारा वञ्चयन्ति द्विजा जनम् ॥ १ ॥

તિલક અને મુદ્રાવડે તેમજ દુર્બલતાનો ડોળ બતાવવા વડે કરીને અંતઃકરણમા શન્ય પરન્તુ બહારથી સારા જણાતા એવા બ્રાહ્મણો માણસોને ઠગે છે

અહિંસાદિ દશવિધ સત્યધર્મને છોડી આડબરમા આનદ માનનારા એ નામ માત્રથી બ્રાહ્મણો, પરન્તુ ખરૂ જોતા બ્રાહ્મણ શબ્દને લજવનારા પુરૂષો લાબા તિલક કરી, હાથમા દર્ભાસન લઇ કાખમા પોથી નાખી ભોળા લોકો આગળ શાતમુદ્રા ધારણ કરે છે વેદમા અર્થરહિતપણે અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરી કપિત અર્થો બતાવે છે યજમાન આગળ મહદ્ગિકતા બતાવી, સ્વોદરપૂર્તિ માટે અનેક ઉપાયો કરી લોકોને ઠગવાની બાજી રચે છે, તેવા બિચારા બ્રાહ્મણો લોકોના દેનાદાર થઇ અનેકવાર જન્મ-મરણાદિ કષ્ટપરપરા સહન કરશે અને તેવા બ્રાહ્મણોને દાન દેનાર દાતાએ પણ લેણ લેવા માટે જન્મ-જરા-મરણાદિક મહાદુઃખોથી ભરેલા આ સસારમા જન્મ લેવો પડશે, અને જ્યા જન્મ છે, ત્યા મરણ પણ છેજ માટે **પારાશર સ્મૃતિનો** આ શ્લોક ખાસ યાદ રાખવા લાયક છે—

यतिने काञ्चन दत्त्वा ताम्बूल ब्रह्मचारिणे ।
चौरेभ्योऽप्यभय दत्त्वा स दाता नरक व्रजेत् ॥ १ ॥

આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે જેને જેવુ ઉચિત હોય તેને તેવુ દાન આપવુ, પરન્તુ તેથી વિપરીત દેનારને નરક ગતિ થાય છે 'બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવી' અને ' સુપાત્ર પણ બ્રાહ્મણજ છે ' એવુ ઘણા હિંદુશાસ્ત્રોમા પ્રતિપાદન કરવામા આવેલુ

છે પરન્તુ તે બ્રાહ્મણો કેવા ગુણયુક્ત હોવા જોઇએ ? તે વાત પણ તેની અંદર જણાવેલી છે, જેમકે —

ब्राह्मणा ब्रह्मचर्येण यथा शिल्पेन शिल्पिक ।
अन्यथा नाममात्र स्यादिन्द्रगोपस्तु कीटवत् ॥ १ ॥

જેમ શિલ્પવિદ્યાના સદ્ભાવમાત્રજ શિલ્પી કહેવાય છે, તેમ બ્રહ્મચર્યનો ગુણ હોય તોજ બ્રાહ્મણ કહી શકાય પરન્તુ ઇન્દ્રગોપ નામના કીડાની માફક પૂર્વોક્ત ગુણના અભાવમા તો નામ માત્રજ બ્રાહ્મણ છે

ગુણ નહિ હોવા છતા ગુણી કદાપિ કહી શકાય નહિ જો તેમ થાય તો ઈશ્વર એવુ જે માણસનુ નામ છે તે પણ ઈશ્વરની માફક કેમ ન પૂજાય ? તેજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને ગાજતા ગુણોના અભાવમા માત્ર બ્રાહ્મણકુલમા જન્મ થવાથીજ બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ जन्मना जायते शूद्र આ વાક્યથી પણ એજ સિદ્ધ થાય છે કે જન્મથી કોઇ બ્રાહ્મણ હોઇ શકતો નથી તાત્પર્ય એ છે કે સર્વત્ર ગુણને માન છે જન્મને માન નથી માટે સત્ય સંતોષ તપ જપ, ધ્યાન અને જ્ઞાનાદિ ગુણો યુક્ત જે હોય તેજ બ્રાહ્મણ કહી શકાય વળી કહ્યુ છે કે —

सत्य ब्रह्म तपो ब्रह्म ब्रह्म चेन्द्रियनिग्रह ।
सर्वभूतदया ब्रह्म ह्येतद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥ १ ॥
सत्य नास्ति दया नास्ति नास्ति चेन्द्रियनिग्रह ।
सर्वभूतदया नास्ति ह्येतच्चाण्डाललक्षणम् ॥ २ ॥

બ્રાહ્મણ કોને કહેવો ? તે સબધમા શાસ્ત્રમા અનેક શ્લોકો વડે બતાવી ગયા છે ખરૂ જોતા લોકો પૂજ્યની પૂજા કરે

' पूजितपूजकों लोक ' જે નામમાત્ર બ્રાહ્મણ, તે શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે ઇંદ્રગોપ નામના કીડા જેવો છે અર્થાત્ ઇંદ્રગોપ નામના કીડાઓ ચોમાસાની આદિમા વરસાદના સમયની અંદર લાલરંગના થાય છે, તેઓનુ નામ જોકે ઇંદ્રગોપ છે, એટલે કે તેનો અર્થ 'ઇંદ્રને રક્ષક' એવો થાય છે, પરંતુ તે બિચારાઓને તો કાગડાઓ લઇ જાય છે અને રીબાવીને મારી નાખે છે આવો નામ માત્ર બ્રાહ્મણ પણ જો કદાચ ગરીબ દશામા હોય તો તેને જરૂર અન્ન પાન આપી સુખી કરવો, પરંતુ તેને સુપાત્ર માની ધન માનને લુટાવવો કોઇ રીતે વાજબી ગણી શકાય નહિ આનુ વધારે સ્પષ્ટીકરણ ગુરૂતત્ત્વાધિકારમા થવાનુ છે

હવે નેપાળી વર્ગ કેવી જાતનો પ્રપંચ રચી શકે છે ? જૂઓ –

कुटा कूटतुलामानाद्युत्क्रियासातियोगत ।
वञ्चयन्ते जन मुग्ध मायामाजो वणिग्जना ॥ १ ॥

માયાને સેવનાર પાખંડી વણિગ્જનો ખોટા તોલા અને ખોટા માપ વડે, નીચક્રિયા તેમજ સાતિયોગ એટલે લઘુતાવડી કળાથી મુગ્ધ લોકોને ઠગે છે

આ જગતમા વણિગ્જનોની ગાઇ સુપ્રસિદ્ધ છે ચંચળ દ્રવ્યને માટે નિશ્ચલ ધર્મને પણ કોડીના વેચતા તેઓ વાર લગાડતા નથી વિશ્વાસુ માણસને તો તેઓ બગાસુ ઠેતરે છે નીતિ અને ધર્મને જલાંજલી આપે છે, તોપણ પાપી પેટ ભરવાના સાંસા થઇ પડે આપણે જોઇએ છીએ આવા વ્યાપારીઓએ જાણવુ જોઇએ કે દેશની અંદર વ્યાપારીઓ એકજ ભાવ, એકજ જાતના તોલા અને માપ રાખી નીતિપૂર્વક વ્યાપાર કરે છે, તે દેશમા રાજા, પ્રજા

અને વ્યાપારીવર્ગ સર્વથા સુખી, ધનવાન્ તેમજ આબરૂદાર માલૂમ પડે છે આપણો આ ભારતવર્ષ પ્રાચીન કાળની અંદર ધર્મ કર્મ, વ્યાપાર, કલાકૌશલ્ય વિનય, વિવેક વિદ્યા આદિમા સર્વોત્તમ હતો, પરંતુ અત્યારે તેની જે અધોગતિ થઇ છે તે માયા-મહાદેવીનોજ પ્રસાદ છે, એમ કહીએ તોપણ કાંઇ ખોટુ નથી માયા મહાદેવી જો આ ભારતભૂમિમાથી પલાયન કરી જાય તો સ્વાર્થીજનો પરમાર્થી થઇ જાય સાધુજનો ખરખરા સાધુ અને સતો યથાર્થ સંત થાય વ્યાપારી અને સાહુકાર તે બરોબર સાહુકાર ગણી શકાય અને જો આમ થાય તો મોક્ષગતિ દુર્લભ નથી પરંતુ ખેદની વાત છે કે માયા દેવી માણસના રોમરોમમા વ્યાપેલી હોવાથી તેને દૂર કરવાનુ કામ મહાદુષ્કર છે જે માણસ માયા મહારાક્ષસીના પંજામાથી બચી શકે, તેને સાચા હીરાની અથવા માણિક્યની ઉપમા આપવામા આવે અગર તેને દુનિયાનો રાજા કે દુનિયાનો પૂજ્ય કહેવામા આવે તોપણ કંઇ હરકત નથી દુનિયાનો દાસ અથવા કિંકર તો તેજ છે કે જે માયા-જાળમા બંધાઇ ગયો છે

હવે વેપારીની વાત જવા દઇ વેશ્યાના માયાપ્રપંચ સંબંધી બાબત એકાદ શ્લોક તપાસીએ —

आरक्ताभिहावभावलीलागतिविलोकनैः ।
कामिनो रञ्जयन्तीभिर्वेश्याभिर्लुञ्च्यते जगत् ॥ १ ॥

હાવ, ભાવ લીલાવાળી ચાલવાની ગમ અને કટાક્ષપૂર્વક વિલોકન વડે કામી પુરુષોને ખુશી કરનારી અને પ્રેમનો ઢોંગ કરનાર વેશ્યાઓ વડે કરીને દુનિયા ઠગાય છે

વેશ્યા હમેશા નિંદનીય છે ધન તેમજ તનને ખરાબ કરનાર પણ વેશ્યા છે આ વેશ્યાને હજારો મનુષ્યો આધીન થઇ નષ્ટ-ભ્ર

થયાના ઉદાહરણો કાઇ શોધવા જવા પડે તેમ નથી આ પ્રમાણે જાણવા છતા પણ મોહરૂપી મહામલ્લને વશ થએલા પ્રાણીઓ વેશ્યાગામી બની સર્વથા હાનિ ઉઠાવે છે પૂર્વ દેશની અંદર એક અપૂર્વ વાત એ જોવામા આવે છે કે, જેણે એક બે સ્ત્રીઓ રાખેલી નથી હોતી, તે પ્રાય ગૃહસ્થ ગણાતો નથી કેટનેક ઠેકાણે રાખેલી સ્ત્રીના છોકરાઓના ભાગ પણ વહેચી દેવામા આવે છે આ પ્રમાણે જેમ પુરૂષ છૂટ લે છે, તેમ સ્ત્રી છૂટ લેતી નથી, પરંતુ એટલું તો જરૂર છે કે સ્ત્રીને પુરૂષ કરતા આઠ ગણો વિષય હોય છે આ ઉપરથી અહીંઆ એ સમજવાનુ છે, કે જો પુરૂષ સ્વદારાથી સંતોષી નહિ રહે, તો સ્ત્રી પોતાના કામવિષયો દબાવી શકશે નહિ અને જરૂર જુદો રસ્તો લેશે કારણ કે, તે સ્ત્રીની અંદર એટલો બધો વૈરાગ્ય નથી હોતો કે જેથી પોતાના કામવિકારને તે દબાવી શકે ઉલટુ તે સ્ત્રી એવો વિચાર કરશે કે જ્યારે મારો પતિ મને છોડી અન્ય માર્ગે જાય છે, તો હવે મારે શી હરકત છે ? આના રંગ ઢંગને પરિણામે જે ઓલાદ ઉત્પન્ન થશે, તે કેવા સ્વરૂપની થશે, તે વાત ઉપર ધ્યાન કરવો ઉચિત છે **શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્ર**ની અંદર સ્ત્રી રક્ષણ માટે ચાર ઉપાયો બતાવે છે–પ્રથમ તો તેણીને સ્વતંત્રતા આપવી નહિ, બીજુ ધન-મિલકત તેને સોંપવી નહિ, ત્રીજુ સમસ્ત ઘરકામ તેણીના શિરપર રાખવુ અને ચોથુ પરસ્ત્રીનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પરસ્ત્રી શબ્દ વડે કરીને અહીંઆ સ્વસ્ત્રીથી ભિન્ન તમામ પરસ્ત્રી સમજવી તેથી કરીને વેશ્યાનું પણ ગ્રહણ થઇ ચૂક્યુ, વેશ્યાગમન કરનાર કદાપિ ધર્મિષ્ઠ થઇ શકતો નથી, સુખી રહેતો નથી, તેમજ લોકની અંદર પણ તે પ્રામાણિક મનાતો નથી માટે કલ્યાણાભિલાષી મનુષ્યોએ વેશ્યાગમનથી સર્વથા દૂર રહેવુ, એજ વ્યાજબી છે.

હવે **જુગારીઓની** દશા જૂઓ

प्रतार्य कूटदापथै कृत्वा कूटकपर्दिकाम् ।
धनयन्त प्रतार्यन्ते दुरोदरपरायणे ॥ १ ॥

ખોટુ નાણુ અને ખોટા સોગન વડે કરીને જુગારી મનુષ્યો ધનવાન પુરૂષોને ઠગે છે

જુગારી માણસ પ્રાય સર્વ વ્યસનોમા પૂરો હોય છે, કોઇ કોઇ વાર તે ખૂન કરવા સુધીનું સાહસ પણ શિરપર ઉઠાવવા ચૂકતો નથી પૈસા જુગારમા હારી જવાથી જ્યારે પાસે એક પાઇ પણ રહેતી નથી, ત્યારે તે અનેક પ્રકારના પ્રપચો રચે છે માતા, પિતા ભાઇ, બેન, પુત્ર પુત્રી વિગેરે સમસ્તને ઠગવાના ઉપાયો કરવામા તે બિલકુલ પાછી પાની કરતો નથી કોઇ કોઇ વખતે તો એવા અનર્થો ઉભા કરે છે કે જેના શ્રવણ માત્રથી પણ કપારી છૂટે પાડવો અને નલરાજા જેવા સત્પુરૂષોની પણ દુરોદરે (જુગારે) કેવી દુર્દશા કરી તેનો વિચાર કરી જુગારનો સર્વથા ત્યાગ કરવોજ જોઇએ

આવા પ્રકારના માયા–પ્રપચને લીધે અન્યોન્ય સબધ હોવા છતા ઠગાઇ થવાનો પ્રસગ આવી લાગે છે જેવી રીતે કહ્યુ છે કે —

दम्पती पितर पुत्र सोदर्य सुहृदो निजा ।
ईशा भृत्यास्तथा येऽपि माययाऽन्योन्यवञ्चका ॥ १ ॥

માયા વડે કરીને પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીને અને સ્ત્રી પુરૂષને છેતરે છે ભાઇ ભાઇને અને મિત્ર પોતાના મિત્રને ઠગે છે સ્વામી સેવકને અને સેવક પોતાના સ્વામીને, એમ પોત પોતામા અન્યોઅન્ય ઠગાઇ કરે છે

આ સસારની અદર જીવો પોત પોતાના સ્વાર્થને લઇને પ્રપચ રચે છે જે જીવોને આપણે અજ્ઞાન સમજીએ છીએ, તે જીવો

પણ સ્વાર્થસમયે કેવા બુદ્ધિમાન બની જાય છે, તે જોવાનુ છે દાખના તરીકે, બગનુ જ્યારે તળાવમા જશે, ત્યારે પાણી જરા પણ હાલે ચાલે નહિ, તેની રીતે પગ ઉપાડશે અને મૂકશે, પરન્તુ જોવામા માછનુ અથવા દેડકુ હાથ લાગ્યુ, કે તરત એવી ચાચ ચલાવશે કે તે વખતે તેની તમામ ભગતાઇ દૂર ચાલી જશે આ એક સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત સમગ્ત સ્વાર્થાંધ પુરુષોમા ઘટાવી લેવા જેવુ છે

માયાનો જય

શાસ્ત્રકારો 'स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता' એમ કહે છે પરતુ આ 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા થાય છે, અને તેનો અર્થ એટલે કે આત્માના અર્થનો ભ્રશ થવો, તે મૂર્ખતા છે એ પ્રમાણેનુ શાસ્ત્રકારોનુ કહેવુ યથાર્થ છે અને તે પ્રમાણે આત્માર્થનો ભ્રશ, માયાને લીધે થવાનો સભવ છે, માટે માયાને સર્વથા છોડવી વાજબી છે

માયાના મહાદોષને લઇનેજ શ્રીમલ્લિનાથ જેવા તીર્થંકરને પણ સ્ત્રીવેદની પ્રાપ્તિ થઇ જૂઓ, કહ્યુ છે કે —

दम्भलेशोऽपि मल्ल्यादे स्त्रीत्वानर्थनिबन्धनम् ।
अतस्तत्परिहाराय यतितव्य महात्मभि ॥ १ ॥

શ્રીમલ્લિનાથ જેવા તીર્થંકરાદિ મહાપુરુષોને લેશમાત્ર દભ પણ સ્ત્રીવેદાદિ અનર્થનુ કારણ થયુ, તેટના માટે દભનો પરિહાર કરવા મહાત્મા પુરુષે યત્ન કરવો

ફૂત મે, જિનેન્દ્રના નાથને પણ છોડતુ નથી તો ઇતર મનુષ્યોની તો વાતજ શી ? શ્રીમલ્લિનાથજીનો દભ તો ધર્મની વૃદ્ધિ સબધે હતો તે આ પ્રમાણે –શ્રીમલ્લિનાથજી તીર્થંકરપણે ઉત્પન્ન થયા પહેલા ત્રીજા ભવમા પોતાના મિત્રો સાથે પોતે તપશ્ચર્યા

કરતા હતા તે વખતે તેમના મનમા એવી ભાવના આવી કે, હુ આ મિત્રો કરતા ઊચી હદ મેળવુ તો સારુ આવા ઉદ્દેશથી તે પોતાના મિત્રોને કહેતા હતા કે, 'તમે પારણુ કરો, હુ પછી પારણુ કરીશ પછી જ્યારે મિત્રો પારણુ કરી લેતા ત્યારે પોતે પારણુ નહિ કરતા તપસ્યા આગળ લબાવતા આવા પ્રકારના દભથી તીર્થકર નામકર્મ પ્રાપ્ત થયા છતા સ્ત્રીવેદ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું કર્મ કોઇની શરમ રાખતું નથી માટે સત્પુરુષોએ દભથી હમેશા ડરતા રહેવુ કેમકે દભ સયમનો નાશ કરનાર કહ્યો છે યથા –

दम्भो मुक्तिलतावह्निर्दम्भो राहु क्रियाविधौ ।
दौभाग्यकारण दम्भो दम्भोऽध्यात्मसुखार्गला ॥ ° ॥

મુક્તિરૂપ વેલડીનો નાશ કરવામા દભ અગ્નિ તુલ્ય છે ક્રિયા રૂપી ચદ્રનુ આચ્છાદન કરવામા દભ રાહુ તુલ્ય છે, વળી દૌભાગ્યનુ કારણ અને અધ્યાત્મ સુખને અટકાવવામા અગલા (ભોગળ) સમાન પણ દભ છે

જ્યા સુધી દભ અર્થાત્ કપટ છે, ત્યા સુધી ધર્મકરણી મોક્ષનુ સાધન થતી નથી અનેક પ્રકારની ક્રિયા કરવામા આવે તો પણ દભ તેને સફળ થવા દેતો નથી ચદ્ર પોતે શીતળ નિર્મળ અને રમણીય છે, છતા રાહુના સપાટામા જ્યારે આવે છે ત્યારે માટીની ઢાકણી જેવો નિસ્તેજ બને છે તેજ પ્રમાણે ધર્મરૂપી ચદ્રમા દભ દ્વારા કર્મરૂપી રાહુના સપાટામા આવી જાય છે જ્યા દભ પ્રવેશ કરે છે ત્યા દૌભાગ્યનો ઉદય જલદી થાય છે અને અધ્યાત્મસુખ તો દભીને સ્વપ્નાતરમા પણ મળવુ દુષ્કર છે એટલાજ માટે દભથી દૂર રહેવુ જોઇએ વળી દભ કેવો છે?

सुत्यज रसलाम्पट्य सुत्यज देहभूषणम् ।
सुत्यजा कामभोगाद्या दुस्त्यज दम्भसेवनम् ॥ १ ॥

રસની લપટતા ખુશીથી છોડી શકાય છે, દેહનું ભૂષણ પણ તજી દેવુ સુલભ છે, કામભોગાદિ પણ સહેલાઇથી તજી શકાય છે, પરતુ એક દભની સેના તજવી ઘણીજ મુશ્કેલ છે

અરે, કયા સુધી કહેવુ ? દભસેવનના ત્યાગ સિવાય શ્રીભગવદ્ભાષિત દીક્ષા પણ નિષ્ફળ છે —

अहो ! मोहस्य माहात्म्य दीक्षा भागवतीमपि ।
दम्भेन यद्विलुम्पन्ति कज्जलेनेव रूपकम् ॥ १ ॥

અહા ! મોહનુ કેવુ માહાત્મ્ય છે કે કાજળથી ચિંતામણિનો નાશ કરવાની માફક દભવડે માણસ શ્રીવીતરાગ ભગવાનની દીક્ષાનો નાશ કરી નાખે છે

વળી દભ ધર્મની અદર પણ કેવો વિઘ્નભૂત છે ?

अब्जे हिम तनौ रोगो वने वह्निर्दिने निशा ।
ग्रन्थे मौर्ख्यं कलि सौख्ये धर्मे दम्भ उपप्लव ॥ १ ॥

જેમ કમળની અન્દર હિમ, શરીરમા રોગ, વનમા અગ્નિ દિવસમા રાત્રિ, ગ્રન્થમા મૂર્ખતા અને સુખમા કલહ ઉપદ્રવભૂત છે, તેમ દભ પણ ધર્મની અન્દર વિઘ્ન કરનાર છે

વળી નીચેના શ્લોકો ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે દભપૂર્વક કરવામા આવેલા તપ-જપ પણ સસારને ઘટાડી શકતા નથી, અને જ્યા સુધી દભ છે, ત્યા સુધી તમામ નિષ્ફળ છે —

दम्भेन व्रतमास्थाय यो वाञ्छति पर पदम् ।
लोहनाव समारुह्य सोऽब्धे पार यियासति ॥ १ ॥
किं व्रतेन तपोभिर्वा दम्भश्चेन्न निराकृत ।
किमादर्शेन किं दीपैर्यद्यान्ध्य न दृशोर्गतम् ॥ २ ॥

केशलोचधराशय्याभिक्षाब्रह्मव्रतादिकम् ।
दम्भेन दुष्यते सर्वं त्रासेनेव महामणि ॥ ३ ॥

કપટભાવથી વ્રત સ્વીકારીને જે માણસ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, તે ખરેખર લોઢાના વહાણમા બેસી સમુદ્રને પાર પામવાની ઇચ્છા કરે છે (૧) જો દભને દૂર નથી કર્યો, તો છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ વિગેરે તપસ્યાઓ વડે પણ શુ ફાયદો ? જો દૃષ્ટિમાથી અધાપો દૂર થયો નથી તો દીવા અથવા આરીસા વડે કરીને પણ શો લાભ છે ? (૨) ત્રાસ નામના દોષ વડે જેમ મહામણિ દૂષિત થાય છે, તેમ દભવડે કેશનુ લુચન, પૃથ્વી ઉપર શયન, ભિક્ષા વડે શુદ્ધ આહારનુ ગ્રહણ અને અઢાર પ્રકારે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનુ પાલન વિગેરે તમામ દૂષિત થાય છે (૩)

કપટી પુરૂષનુ કલ્યાણ કોઇ ઠેકાણે થતુ નથી કપટી માણસના યમ-નિયમાદિ કૃત્યો સસારને વધારે છે યાવત્ ઘોર તપસ્યા પણ જન્મ-મરણાદિ મહા દુખોને વધારે છે બ્રહ્મચર્ય પણ મોક્ષનો હેતુ થતુ નથી, જેમ દોરાવાળુ મણિ અલ્પ કિમતમા ખપે છે તેજ પ્રમાણે મોક્ષના કારણરૂપ વ્રત, નિયમ તપ જપાદિ પણ દભી પુરૂષોને સસારના કારણરૂપ થઇ પડે છે મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિને ઠેકાણે લાવીને જો વિચાર કરે તો તરતજ તેને માલૂમ પડે કે દુનિયામા યશ કીર્તિને માટે કપટવાળી ક્રિયાનો આશ્રય લઇ, જે અનેક ઉપાધિઓ વોરી લેવામા આવે છે તેવીજ ક્રિયા જો નિષ્કપટ ભાવથી કરવામા આવે તો વાસ્તવિક યશોવાદ-કીર્તિવાદની પ્રાપ્તિ થાય કે જે કદાપિ નષ્ટજ થાય નહિ જ્યારે નિર્દભતા પૂર્વક વર્તન થશે, ત્યારેજ નરેશ, વિદ્યાધર અને દેવ-દાનવો પણ સેવા કરવા તત્પર થશે અને તે વખતે પોતે પોતાની થતી પૂજા ઉપર ઉદાસીનભાવ ધારણ કરી તે પૂજાને પણ ઉપાધિ માની

સ્વસંવેદ્ય સુખમા મગ્ન બની વિના ખાનપાન મસ્ત રહેશે, તેમ પરસ્પર વૈરભાવને છોડી તિર્યચો પણ તેના મુખમાથી નિકળતા વચનામૃતનુ પાન કરશે. જેમ કહ્યુ છે કે —

सारङ्गी सिंहशावं स्पृशति सुतधिया नन्दिनी व्याघ्रपोतं
मार्जारी हंसबालं प्रणयपरवशात् केकिकान्ता भुजङ्गमम्।
वैराण्याजन्मजातान्यपि गलितमदा जन्तवोऽन्ये त्यजेयु-
र्दृष्ट्वा साम्यकरूढं प्रशमितकलुषं योगिनं क्षीणमोहम्॥१॥

સમતામા આરૂઢ થએલા અને જેના પાપ શાંત થઇ ગયા હોય, એવા, તેમજ જેનો મોહ ક્ષીણ થયો હોય, એવા યોગીશ્વરને જોઇને જન્મથી ઉત્પન્ન થએલા સ્વાભાવિક પરસ્પર વૈરોને પણ અન્ય પ્રાણીઓ તજી દે છે જેમકે, સારંગી (હરિણી), સ્નેહના વશ થઇ સિંહના બચ્ચાને સ્વપુત્રની બુદ્ધિથી સ્પર્શ કરે છે, ગાય વાઘના બચ્ચાને, બિલાડી હંસના બાળકને અને ઢેલ (મયૂરી) સર્પના બચ્ચાને પુત્રબુદ્ધિથી સ્પર્શ કરે છે આ બધો યોગનોજ પ્રભાવ છે

આજકાલ ઘણાએક ત્યાગી ગણાતા મહાત્માઓ જ્યા વિચરે છે અગર જન્મ લે છે, ત્યા સમાજની અન્દર નવો ભેદ ઉત્પન્ન કરાવે છે, કારણ કે, આ પ્રમાણે ન કરે તો પોતે લોકોમા મહાત્મા ગણાય કેમ ? આવા પ્રકારના મહાત્માઓને પણ નવા અનર્થો પેદા કરવામા અને લોકોને ઠગવામા દંભનુ સેવન કરવુ પડે છે તેટલાજ માટે શાસ્ત્રકારો છૂટથી પોકારીને કહે છે કે ભાઇઓ ! જો સાધુતા તમારાથી ન બની શકતી હોય, તો ગૃહસ્થ બનો, અને તેમ કરવામા જો લાજ અથવા કુલની મર્યાદા નડતી હોય, તો નિર્દભતા ધારણ

પરંતુ સાધુનો સેવક છું ' અને તે સાથે કહેણી પ્રમાણે રહેણીમાં પણ રહો. કેમકે—

> अत एव न यो धर्त्तुं मूलोत्तरगुणानलम् ।
> युक्ता सुश्राद्धता तस्य न तु दम्भेन जीवनम् ॥ १ ॥
> परिहर्तुं न यो लिङ्गमप्यलं दृढरागवान् ।
> संविग्नपाक्षिकः स स्यान्निर्दम्भः साधुसेवकः ॥ २ ॥

કહેણી પ્રમાણે રહેણી નહિ રહી શકાવાથી, જે સાધુ પોતે મૂળ અને ઉત્તર ગુણોને ધારણ કરવા સમર્થ નથી તેણે શુદ્ધ શ્રાવક થવું ઉચિત છે, પરંતુ દંભ વડે જીવવું તો ઉચિત છેજ નહિ (૧) કદાચિત્ કોઈ માણસ સાધુ વેષ ઉપર દૃઢ રાગવાન હોવાથી સાધુવેષને છોડવા ન ચાહતો હોય, તો તેણે સંવિગ્નપક્ષી થવું. સંવિગ્ન પક્ષી, દંભરહિતપણે સાધુઓનો સેવક થઈને વિચરે પણ મિથ્યા ડંબર કરે નહિ (૨)

શ્રીવીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞા એવા પ્રકારની છે કે ધર્મકરણી યથાશક્તિ કરો અને જે કરો તે નિર્દંભતાપૂર્વક કરો. તેટલાજ માટે ઉપરના શ્લોકોમાં સાધુપણું છોડી ગૃહસ્થ થવાની ભલામણ કરી દીધી. તેમાં આશય એ છે કે—એક તરફ દરેક ઠેકાણે શાસ્ત્રોની અંદર સંસાર છોડવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે જ્યારે આ ઠેકાણે તો તે કરતા ઉલટો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેની અંદર શું રહસ્ય સમાયેલું છે, તે ખરેખર વિચારવા લાયક છે. અહિં તાત્પર્ય એ છે કે બિચારો જીવ અનાદિ કાળથી કર્મકિચ્ચડ વડે મલિન બનેલો છે અને તે મલિનતા કોઈક અંશે દૂર થાય, તેટલા માટે તે સાધુપણું સ્વીકારે છે, તેમ છતાં જ્યારે સાધુઅવસ્થામાં પણ તે અધિક મલિનતાના કારણો સેવે છે, ત્યારેજ શાસ્ત્રકારે

કહ્યું છે 'युक्ता सुधाद्धता तस्य न तु दम्भेन जीवनम्' આ પ્રકારના વાક્યની અંદર ભારે ગંભીર આશય રહેલો છે, તે શ્રીવીતરાગ ભગવાનના શાસન સિવાય અન્ય સ્થળે છેજ નહિ એ ચોક્કસ વાત છે સંસારની અંદર શિખી, મુંડી, જટી, કપાલી, નગ્ન વિગેરે સાધુઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેઓની અંદર વ્રતાદિની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જોવામાં આવતી નથી. અગર પ્રતિજ્ઞા લઇને પૂર્ણ રીતે પાળવાવાળા જો કોઇ પણ સાધુ દેખાતા હોય તો તે જૈન મુનિ વગેરેજ છે કે જેઓના આચાર-વિચારનું વર્ણન આ દેશનાની અંદર વાંચનારને કેટલેક સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થશે એ તો સર્વ કોઇ સ્વીકારી શકે તેમ છે. વેષમાત્રમાં ધર્મ નથી, પરંતુ પરિણામમાં ધર્મ છે અનુમત, કપડાં વિના રૂપ છે જેમ કે, ગણવેશ વિના વિના વાદેરની ઓળખ કરી શકતો નથી, તેમ મુનિના વેષ વિના મુનિ સ્વાચારને પાળી શકતો નથી કોઇ જીવનું કલ્યાણ બેશક મુનિવેષ ધારણ કર્યા સિવાય પણ થએલું છે, પરંતુ તે માર્ગ રાજમાર્ગ નથી, જ્યારે મુનિવેષ તો કલ્યાણનો રાજમાર્ગ છે માટે —

' માયા જાળ છોડી, શાન્તિમાં ચિત્ત જોડી,
ઇંદ્રિય-વ્યૂહને ધર્મ સાધનમાં જોડી
કલ્યાણની વાર છે હવે થોડી,
જાઓ સંતો મોક્ષ દોડી, જો નહિ રાખો માયા કોડી,
એમ કહે ધર્મ ધોરી, સત્ય વાત જરા ન ચોરી '

માયાવી પુરુષના, વિદ્યા-વિનય-વિવેકાદિ સદ્ગુણો આ વિશ્વમાં નિષ્ફળ થાય છે, એટલુંજ નહિ, પરન્તુ માયાવી માણસ વિશ્વાસને પાત્ર પણ રહેતો નથી તેના હાથથી થતાં શુભ કાર્યો પણ પ્રપંચમાં ખપે છે, તેટલાજ માટે માયા મહાનાગણીના સંબંધથી હમેશાં દૂરજ રહેવું

હવે તેનાથી દૂર રહ્યા છતા પણ કદાચ લોકો માયાવી કહે, તો તેની કઇ દરકાર કરવી નહિ કારણ કે સાચને આચ નથી હમેશા સત્યને જય છે વર્તમાન સમયમા લોકોની અંદર બુદ્ધિ માન પુરૂષોને માટે પણ પ્રપચી શબ્દથી વ્યવહાર કરવામા આવે છે પરતુ તેટના માટે ડરી જવુ નહિ ‘ લોક મૂકે પોક ’ એશક, અધર્મથી અવશ્ય ડરતુ વા૰ વિવા ના સમયની અદર જ્યારે યુક્તિ પ્રયુક્તિ ચાલે છે, ત્યારે એક જણને જય અને એકને પરાજય મળે છે તે વખતે જયી માણસને પ્રપચી અથવા પોલીપી-ન કહી, પરાભવ પામેલો માણસ ભદ્રિક પુરૂષોને ભ્રમમા નાખે છે, પરતુ તેથી કાઇ જયી પુરૂષ માયાવી ગણાતો નથી વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આ પ્રમાણે પોતાનો બોગ બચાવ કરનાર પરાભવ પામેલો માણસજ માયાવી ગણી શકાશે કારણ કે જ્યારે લોકોની આગળ તો પોતાની ન્યૂન શક્તિ બતાવી શકાય નહિ ત્યારે બીજાના શિર પર દોષ નાખી તે બિચારો પોતાનો બચાવ કરવા જતા સ્વય નષ્ટ ભ્રષ્ટ બને છે તેટના માટે આત્માર્થી પુરૂષોએ યથાર્થ વાત સિવાય એક વચનને પણ ફારફેર કરવા પ્રયત્ન કરવો નહિ હે ભ ય ! તુ લોકમા માનનીય પૂજનીય અને વદનીય વિગેરે થવાની આશાતતુઓને તોડી દે લૌકિક કાયને ઠીક ન જાણી તુ લોકોત્તર કાર્યમા આવેલ છે, તોપણ એ ની વાત છે કે તને મોહ મહારાજે માયારૂપ મહાબધનમા રાખેલ છે અને તે બધનને તુ તારે હાથે કરોળીઆની માફક મજબૂત કરે છે પરતુ તે તને સર્વથા ઉચિત નથી નિષ્કપટી નિર્લોભી અને નિર્માયી બની સ્વસત્તાનો ભાગી બન જગજ્જતુને હિતાવહ થા. અસ્તુ ! અધિક ન લિખુ ? માયાના સબધમા આટલુજ કહેવુ બસ છે

ભિન્ન ભિન્ન રૂચિવાળા લોકોની અન્દર વાસ કરી રહેલી

માયાનુ દિગ્દર્શન કરાવ્યા બાદ હવે શ્રીપ્રભુજી લોભના સબધમા સભાષણ શરૂ કરે છે —

कोहो पीई पणासेई माणो विणयनासणो ।
माया मित्ताणि नासेई लोहो सव्वविणासणो ॥ १ ॥
(श्रीदशवैकालिकसूत्रम)

ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરે છે માન વિનયનો નાશક છે, માયા મિત્રાચારીનો ધ્વસ કરે છે, જ્યારે લોભ સર્વ ગુણોને ભસ્મસાત્ કરે છે

લોભાધિકારમા જેટલુ કહીએ તેટલુ થોડુ છે અવગુણોનો સરદાર લોભ એક મહાપિશાચ છે લોભવશીભૂત પુરૂષોમા સર્વ અવગુણ નિવાસ કરે છે કહેવત છે કે —

' सब अवगुणको गुण लोभ भयो
तब और अवगुण भये न भये '।

સારાશ એ છે કે, લોભની વિદ્યમાનતામા સર્વ દુર્ગુણો આવીને ખડા થાય છે, અને લોભનો નાશ થવાની સાથેજ સર્વ દુર્ગુણો પલાયન કરી જાય છે લોભાધીન માણસ અન્યાયમા પ્રવર્ત્તમાન થાય છે જે જે ઠેકાણે લોભ છે, ત્યા સર્વ અન્યાય રહેલોજ હોય છે આ સિદ્ધાતની વ્યાપ્તિની અન્દર ક્વાપિ વિરોધ માલૂમ પડશેજ નહિ તત્ત્વવેત્તા પુરૂષો તરફથી લોભપિશાચને નીચે મુજબ પ્રમાણપત્ર મળેલુ છે —

आकर सर्वदोषाणा गुणग्रसनराक्षस ।
कन्दो व्यसनवल्लीना लोभ सर्वार्थबाधक ॥ १ ॥

સર્વ દોષોનુ ઉત્પત્તિ સ્થાન, ગુણોનો ગ્રાસ કરી જવામા

રાક્ષસ સમાન એવો કષ્ટરૂપ વેલડીના કાંદા તુલ્ય લોભ, તમામ અર્થોનો બાધ કરનાર છે

મનુષ્યને જેમ જેમ લાભ થતો જાય છે, તેમ તેમ લોભ પણ વધતો જાય છે 'लाभाल्लोभ प्रवर्धते' વળી આ લોભનો કોઇ રથળે પણ થાભ નથી —

> धनहीन शतमेकं सहस्रं शतवानपि ।
> सहस्राधिपतिर्लक्षं कोटिं लक्षपतिरपि च ॥ १ ॥
> कोटीश्वरो नरेन्द्रत्वं नरेन्द्रश्चक्रवर्त्तिताम् ।
> चक्रवर्त्ती च देवत्वं देवोऽपीन्द्रत्वमिच्छति ॥ २ ॥

નિર્ધન માણસ પ્રથમ સો પૈસાની ઇચ્છા કરે છે, જ્યારે તેની પ્રાપ્તિ થાય એટલે તેને હજાર મેળવવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે સહસ્રાધિપતિ લક્ષાધિપતિ થવાની વાંછા રાખે છે અને લાખ પછી કોટ્યધીશ થવાની અભિલાષા કરે છે (૧) કોટીશ્વર થયા બાદ મંડળેશ્વર થવા ચાહે છે અને મંડળેશ્વરની ઋદ્ધિ પણ ધારો કે સંપ્રાપ્ત થઇ તો પછી તે ચક્રવર્ત્તી થવાની આશા રાખે છે અને ચક્રવર્ત્તી દેવ થવા અને દેવ ઇન્દ્રની પદવી મેળવવાના મનોરથો ચલાવે છે (૨)

હવે ઇન્દ્ર થયા છતા પણ લોભ શાંતિને પામતો નથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની અંદર ઇચ્છાને આકાશની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે અર્થાત્ જેમ આકાશનો અંત નથી તેમ લોભસમુદ્રનો પણ પાર પામી શકાતો નથી પ્રથમ લોભનું સ્વરૂપ સ્વલ્પ હોય છે, પરંતુ ક્રમશ વધતા વધતા તે મોટું રાક્ષસીરૂપ ધારણ કરે છે અને લોભિષ્ટ માણસ પોતાની માતાને બાપ પિતાને ભાઇને કે બહેનને, સ્વામીને કે સેવકને તેમજ દેવને કે ગુરૂને પણ ઠગે છે,

એટલુજ નહિ, પરન્તુ વખત પર જાન લેવા પણ ચૂકતો નથી કહ્યું છે કે —

हिंसेव सर्वपापानां मिथ्यात्वमिव कर्मणाम् ।
राजयक्ष्मेव रोगाणां लोभः सर्वागसां गुरुः ॥ १ ॥

જેમ સર્વ પાપોનું કારણ હિંસા છે, સર્વ કર્મોનું કારણ મિથ્યાત્વ છે અને સર્વ રોગોનું કારણ ક્ષયરોગ છે, તે પ્રમાણે તમામ અપરાધોનો ગુરુ લોભ છે

જ્યાં હિંસા છે, ત્યાં સર્વ પાપો સ્વયં આવીને ઉભા રહે છે હિંસા સમસ્ત ધર્મોનો નાશ કરનારી છે તેટલા માટે હિંસાથી ધર્મ માનનાર ધર્મિષ્ઠ ગણાય કે નહિ ? તે વિચારવા લાયક છે હિંસા, મિથ્યાત્વ અને રાજયક્ષ્મા એ ત્રણ દૃષ્ટાંત આપ્યા આ લોભને સર્વ અપરાધનો ગુરુ સિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે આ લોભનું એક છત્ર સામ્રાજ્ય એકેંદ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય પર્યન્ત અખંડ રીતે પ્રવર્ત્તે છે —

अहो ! लोभस्य साम्राज्यमेकच्छत्रं महीतले ।
तरवोऽपि निधिं प्राप्य पादैः प्रच्छादयन्ति यत् ॥१॥

અહો ! લોભ મહારાજનું સામ્રાજ્ય પૃથ્વીતલમાં એકછત્ર પ્રવર્ત્તે છે, તે કેવું આશ્ચર્ય ! વૃક્ષો પણ નિધાનને પામીને તેને પોતાના મૂળો વડે ઢાંકી રાખે છે !

એકેન્દ્રિય પ્રાણી પણ દ્રવ્યના ભંડારને પોતાના મૂળ નીચે ગોપવી રાખે છે કે જેથી કરીને તે કોઇના દૃષ્ટિપથમાં આવી શકે નહિ શ્રીઅરિહંત ભગવાને બતાવેલું છે કે, ચાર સંજ્ઞાઓ સમસ્ત પ્રાણીઓની અન્દર રહેલી છે (૧) આહાર સંજ્ઞા, (૨)

ભય સંજ્ઞા, (૩) મૈથુન સંજ્ઞા, (૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા. આહાર સંજ્ઞાને લીધેજ વૃક્ષો પોતાના મૂળીઆ વડે પાણીને ખેંચી લઇ પાંદડા સુધી પહોંચાડી શકે છે ભય સંજ્ઞાના જોરથી લજામણી નામની વનસ્પતિ મનુષ્યના હાથની આગળી પોતા તરફ જવાથી સંકોચ પામે છે કેટલાક વૃક્ષોની અંદર મૈથુન સંજ્ઞા પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તેઓની અન્દર નર નારીના વિભાગ હોય છે તેઓ બન્ને જ્યા હોય છે તેજ વૃક્ષો ફળે છે અશોક અને બકુલ વિગેરે વૃક્ષો સ્ત્રીનો પગ અડકવાથી અથવા તો સ્ત્રીના મુખનુ પાણી તેના પર પડવાથી ફળવા લાગે છે વળી પરિગ્રહ સંજ્ઞાના જોરથી તરૂઓ પોતાના પત્ર, પુષ્પ અને ફળની રક્ષા પ્રકારાન્તરે કરે છે કેટલીએક વેલડીઓ ફળને પાંદડા તળે ઢાંકી રાખે છે, તેમજ પરિગ્રહ સંજ્ઞાના પ્રતાપથીજ અજ્ઞાત અવસ્થામાં પણ વૃક્ષો ધનની મમતા રાખે છે

આજ પ્રમાણે દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો પણ પરિગ્રહની સંજ્ઞાવાળા હોય છે જેમકે —

अपि द्रविणलोभेन ते द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ।
स्वकीयान्यधितिष्ठन्ति प्राग्निधानानि मूर्च्छया ॥ १ ॥

બેઇન્દ્રી તેઇન્દ્રી અને ચઉરિન્દ્રી જીવો દ્રવ્યના લોભ વડે કરીને પૂર્વના નિધાનોનુ સેવન કરે છે અર્થાત્ પોતે પૂર્વાવસ્થામાં જે જે જગ્યાએ દ્રવ્ય મૂકેલ હોય છે તેજ જગ્યાએ લોભના પરિણામના વશ થકી આવીને દ્વીન્દ્રિયાદિક પણે ઉત્પન્ન થાય છે

હવે પંચેન્દ્રિય જીવો લોભના વશથી કેવી કેવી વિડંબનાઓ સહન કરે છે, તે જૂઓ —

भुजङ्गगृहगोधा स्युर्मुख्या पञ्चेन्द्रिया अपि।
धनलोभेन जायन्ते निधानस्थानभूमिषु ॥ १ ॥

સર્પ, ગરોળી, ઉંદર, બિલાડી, શ્વાન અને વાનર વિગેરેના રૂપમા પચેન્દ્રિય જીવો ધનના લોભવડે કરીને નિધાનસ્થાનની ભુમિમા ઉત્પન્ન થાય છે

લોભને આધીન થએલો જીવ મરીને પણ પોતાના ભંડારની આસપાસ પચેન્દ્રિયતિર્યંચપણે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલુજ નહિ, પરન્તુ કોઇ પુરૂષ, સ્ત્રી યા કોઇ બીજો જીવ, જ્યારે તે નિધાનના સ્થાનપર જાય છે, ત્યારે તે જીવને સ્વાભાવિક દ્વેષ થાય છે, અને તેથી તે બીજા જીવને ઉપદ્રવ પણ કરે છે કદાચ કોઇ માણસ તે નિધાનને ખોદીને ત્યાથી ધન લઇ જાય, તો તે જીવ ફુરી ફુરીને પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે અનવ્રત, તેને એમ માલૂમ નથી હોતુ કે-આ દ્રવ્ય પોતાને ઉપયોગી છે, તો પણ પૂર્વભવના લોભને લીધે તે જીવ મોહને વશવર્ત્તી બને છે અને વ્યાકુળ બની દુ ખપરપરા ભોગવે છે વળી ત્યાથી અજ્ઞાનવશ મરણ પામી દુર્ગતિનો ભાજન થાય છે અથવા તો ત્યાને ત્યાજ નવા નવા જન્મ ધારણ કરે છે

વળી લોભ, ભૂત-પિશાચાદિકને પણ દુ ખી કરે છે, કહ્યુ છે કે—

पिशाचमुद्गलप्रेतभूतयक्षादयो धनम् ।
स्वकीय परकीय वाऽप्यधितिष्ठन्ति लोभत ॥ १ ॥

પિશાચ, વ્યતર, પ્રેત, ભૂત અને યક્ષાદિ દેવો, પોતાના અગર પારકા દ્રવ્યને લોભવશ થઇ દબાવી રાખે છે

એ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે, પિશાચ, વ્યતર અને ભૂત–પ્રેતાદિકને દ્રવ્યનુ કઇ પ્રયોજન નથી છતા લોભના વશથી તે દેવો પણ રાત દિવસ સચિત રહે છે તે દ્રવ્ય તેઓ બીજા કોઇને લેવા દેતા નથી, કદાચ કોઇ લઈ જાય તો તેને સુખ–શાતિથી તેનો ઉપભોગ પણ કરવા દેતા નથી

આ તો પિશાચાદિની વાત કહી, પરન્તુ ઉચ્ચજાતિના દેવો પણ લોભાધીન થઇ નીચ ગતિને પામે છે —

भूषणोद्यानवाप्यादौ मूर्च्छितास्त्रिदशा अपि।
च्युत्वा तत्रैव जायन्ते पृथ्वीकायादियोनिषु ॥ १ ॥

વિમાનવાસી દેવતાઓ પણ અલકાર, ઉદ્યાન અને વાવડીઓમા મોહિત થતા ચ્યવીને પૃથ્વીકાયાદિ યોનિઓને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે

વિમાનવાસી દેવતાઓ ક્રીડા કરવા બહાર ચાલ્યા જાય છે, ત્યા આયુષ્યની પરિસમાપ્તિ થવાથી જે વસ્તુમા તેઓ મોહિત થયા હોય છે, તેજ વસ્તુની અન્દર આવીને ઉત્પન્ન થાય છે, આની અન્દર પણ લોભજ પ્રબળ કારણ છે

આ પ્રસગે એ વાતનો કઇ ખ્યાલ રજૂ કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય કે–મનુષ્યો લોભવિવશ થઇ કેવા અનર્થો કરે છે અને કેવા કષ્ટો ઉઠાવે છે ? કહ્યુ છે કે —

पलामिषाभिलाषिणो सारमेया इव द्रुतम्।
सोदर्या अपि युध्यन्ते धनलेशजिघृक्षया ॥१॥

એક માસપેશીને માટે કૂતરાઓ જેમ તુરત લડાઇ કરે છે તેમજ એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થએલા ભાઇઓ પણ લગાર માત્ર ધન ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે

આશ્ચર્યની વાત છે કે, એકજ માતાના પુત્રો—જે સહોદરો કહેવાય છે તે સહોદરો પણ લોભરૂપ પિશાચને આધીન થઇ, સબન્ધને ગાળે મૂકી, બન્ધુ સાથે શત્રુપણાનું વર્તન ચલાવે છે આના દૃષ્ટાન્તમા ભરત બાહુબળીનુ યુદ્ધ, અને કૌરવ પાંડવોનુ યુદ્ધ જૈન તેમજ હિન્દુશાસ્ત્રોમા સુપ્રસિદ્ધ છે આ યુદ્ધો પાંડવચરિત્ર અને મહાભારતમા વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવેલ છે વર્તમાનકાળની અન્દર પણ તેના સેંકડો ઉદાહરણો આપણે નજરે દેખીએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ સ્વાર્થસાધકોની વાત તો બાજૂએ રહો, પરન્તુ પરમાર્થસાધકો, જેવા કે મોક્ષના સાથવાહ લેખાતા અને અને નિસ્પૃહી ગણાતા મુનિઓને પણ લોભ લૂટારો લૂટ્યા વિના છોડતો નથી કહેલુ છે કે —

प्राप्योपशान्तमोहत्व क्रोधादिविजये सति ।
लोभाशमात्रदोषेण पतन्ति यतयोऽपि हि ॥ १ ॥

ક્રોધ, માન અને માયાને જીતી લઇ, અગ્યારમુ ઉપશાતમોહ નામનું ગુણસ્થાનક પામ્યા છતા પણ, લોભાશ માત્ર વડે કરીને મુનિવરોનું પણ પતન થાય છે

જૈન શાસ્ત્રોમા જે ચૌદ ગુણસ્થાનક કહ્યા છે, તે અનુક્રમે એક બીજાથી ચડીઆતા છે જેમ જેમ આત્મગુણોની ઉન્નતિ થતી જાય છે તેમ તેમ જીવ ઉચ્ચ–ઉચ્ચતર ગુણસ્થાનક પર ચડતો જાય છે પરન્તુ તેઓની અન્દર પહેલા તો ચતુર્થ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થવી ઘણીજ દુષ્કર છે ચતુર્થ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ સમયે વસ્તુધર્મની ઓળખાણ થાય છે, અર્થાત્ દેવને દેવ તરીકે માને છે, ગુરૂને ગુરૂ તરીકે સ્વીકારે છે અને ધર્મને ધર્મ તરીકે અગીકાર કરે છે (આ દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ, એ ત્રણનુ સ્વરૂપ આગળ બતાવીશુ) ચતુર્થ ગુણસ્થાનક પર રહેલો જીવ તેવા

દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ—એ ત્રણેની ભક્તિમા તત્પર થાય છે આ પ્રમાણે ભક્તિ કરતા કરતા નત ઉદયમા આવે છે, એટને કે વ્રત આદરવાના પરિણામ થાય છે ત્યારબાદ જીવ પંચમગુણસ્થાનકવાળો ગણાય છે તે સ્થિતિમા શ્રાવકોના વ્રત પાળી સાધુ ધર્મ સ્વીકારે છે ત્યારે છઠ્ઠા કે સાતમા ગુણસ્થાનક ઉપર આવી શકે છે તદનન્તર જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર આત્મસત્તાની શુદ્ધતા થતી જાય છે, તેમ તેમ આગળ આગળ ગુણસ્થાનકોમા તે પ્રવેશ કરતો જાય છે જ્યારે દશમે ગુણસ્થાનકે તે પહોચે છે, ત્યારે તેને ક્રોધ, માન, માયા, એ ત્રણે ઉપશાત થયેલા હોય છે, ફક્ત લોભનો સૂક્ષ્મ અંશ અવશિષ્ટ રહે છે અગ્યારમા ગુણસ્થાનકની અન્દર સૂક્ષ્મ લોભ પણ ઉપશાન્ત દશામા રહેલો હોય છે, પરન્તુ તેજ લોભ અગ્યારમા ગુણસ્થાનક થકી જીવને લથડાવે છે ત્યાથી લથડેલ કોઈ જીવ તે ઉપશમશ્રેણીનો ત્યાગ કરવા સાથે સાતમે ગુણસ્થાનકે આવે છે અને ત્યાથી બીજી ક્ષપકશ્રેણી આરંભી મોક્ષગામી થવા ભાગ્યશાળી નિવડે છે જ્યારે બાકીનાઓમા કોઇક તો ત્યાથી લથડીને ઠેઠ પ્રથમ ગુણસ્થાનકે જઇ કાળ કરી નિગોદ ગતિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે આજ માટે લોભનુ જોર દશમા ગુણસ્થાનક સુધી છે, એ વાત સમસ્ત જૈનતત્ત્વવેત્તાઓ બતાવે છે લોભ, અગ્યારમા ગુણસ્થાનક થકી જીવને પાડે છે તે વાત કર્મગ્રથના રહસ્યનો જાણનાર સારી રીતે સમજી શકે છે જ્યારે લોભ આત્મસત્તાને ઓળખનાર પુરૂષોને પણ નીચા પાડે છે તો પછી અન્ય પામર જીવોની તો વાતજ શી ? આનુ સમયની સ્થિતિનો આપણે ઘડીભર વિચાર કરીશુ, તો લોભ લુટારાએ સમસ્ત વર્ગના સાધુઓની પણ દુર્દશા કરી મૂકી છે પ્રથમ તો ત્યાગી વૈરાગી ગણાતા જૈન મુનિઓને માટે આપણે ,ક્ષણભર વિચાર કરીશુ, તો આશ્ચર્ય થયા વિના રહેશે નહિ તેઓ અનગાર, ભિક્ષુ, મુનિ, મુમુક્ષુ, વિગેરે નામોને ધારણ કરવા

છતા પ્રેક્ષકોને તદ્દન ઉનટો પ્રતિભાસ કરાવે છે, તેનુ મૂળ કારણ તપાસીશુ, તો લોભવૃત્તિ સિવાય બીજુ કાઇ જણાશે નહિ. જેઓ સસાર છોડી મુનિપણુ સ્વીકારે છે, તેઓની અદર પણ લોભવૃત્તિનુ વિશેષ જોર જોવામા આવે છે તેનુ ખરૂ કારણ મોહદશાજ છે મોહનીય કર્મનુ જોર તત્ત્વજ્ઞાન થયા સિવાય હઠાવી શકાય તેમ નથી, અને તત્ત્વજ્ઞાન થવાને માટે **નિસ્પૃહતા** ગુણ પ્રથમ અપેક્ષિત છે પરતુ આ નિસ્પૃહતા ગુણ " ફલાણુ મારૂ અને ફલાણુ તારૂ " એમ જ્યા મારા-તારાપણુ રહેતુ છે, ત્યાથી હજારો ગાઉ દૂર ભાગતો ફરે છે મારા-તારામા પડી જઇ મુનિવરો લોભદ્વારા નીચે પડે છે તેઓને યશનો, કીર્ત્તિનો, શ્રાવકનો અગર પુસ્તક વિગેરેનો લોભ હોવાથી આવી વિકટ ચક્ર રચનામા તેઓ ફસાઇ જઇ જન્મ વ્યર્થ ગુમાવે છે જો કે અન્ય મુનિઓ કરતાં જૈન મુનિઓ ઘણે દરજ્જે ત્યાગી, વૈરાગી અને નિર્લોભી દૃષ્ટિગોચર થાય છે,/પરતુ અનીતિથી ઉપાર્જિત થએલ પૈસા વડે બનેલા અશુદ્ધ આહારના વપરાશ થકી તેઓ કોઇકવાર ઉનટે રસ્તે દોરાતા હોય એમ માલુમ પડે છે " **આહાર એવો ઓડકાર** " એ વાત યુક્તિયુક્ત અને ખરાબર છે જે મુનિવર્ગ સસારકાર્યથી તદ્દન મુક્ત થએલા છે, તેઓને મોહ થવાનો સભવ નથી, છતા જે મોહ માલુમ પડે છે તેમા આહારનો પણ દોષ છે કેટલેક ઠેકાણે સદાવ્રતની માફક દાન દેવાય છે, તેથી દાતાને અને દાન લેનારને વાસ્તવિક લાભ નથી પરતુ જો દાતા નીતિસપન્નપૈસાથી નિર્દોષ આહાર ફક્ત આત્મકલ્યાણને માટે આપે, અને લેનાર ફક્ત સયમનિર્વાહ માટે-માત્ર શરીર ટકાવી રાખવાના હેતુથીજ લે, તો તે બન્ને જણ સુગતિ પામે છે, અને તેથી ઉનટુ જો દાતા યશ-કીર્તિ માટે, ગમે તે રીતે ઉપાર્જન થયેલ પૈસાનુ દાન આપે, અને લેનાર, શરીરની પુષ્ટિ માટે લે, તો બન્ને જણ દુર્ગતિના ભાગી થાય છે

વાસ્તવિક મુનિપદ જ્યા હોય ત્યા લોભ ન હોવો જોઇએ, છતા ગૃહસ્થોના સબંધથી લોભાદિ દુર્ગુણો જોવામા આવે, માટે મુનિઓએ લોભવૃત્તિવાળા ગૃહસ્થોનો સસગ રાખવો ઉચિત નથી તે પ્રમાણે સસર્ગ નહિ રાખવા છતા જો લોભવૃત્તિ માલૂમ પડે, તો તે મુનિએ જાણવુ જે હજૂ પોતાને સસારપરિભ્રમણ અધિક કરવાનુ છે

લોભને વશીભૂત પ્રાણી અનેક અનથપરપરા ઉત્પન્ન કરે છે દેવદ્રવ્ય અને ગુરુદ્રવ્યને હોઇયા કરી જવાનુ શીખવનાર પણ લોભજ છે, અને પ્રાણીને અનીતિમા પ્રેરનાર પણ લોભ છે મનુષ્ય અનભવત પોતે સમજતો હોય છે કે મારે તમામ ચીજ છોડીને પરલોક જવાનુ છે તો પણ દ્રવ્યાધીન બની દરિદ્રાવસ્થા ભોગવે છે અહર્નિશ દ્રવ્ય માટે દીન બને છે, નહિ કરવાનુ કરે છે, અને નહિ બકવાનુ બકે છે તેમજ સબધીઓ સાથેના ઘણા કાલના સબધને પણ તોડી નાખે છે વળી લોભી માણસ અસદ્ વસ્તુનો પણ સદ્ભાવ બતાવે છે કહ્યુ છે કે —

हासशोकद्वेषहर्षानसतोऽप्यात्मनि स्फुटम् ।
स्वामिनोऽग्रे लोभवन्तो नाटयन्ति नटा इव ॥ १ ॥

લોભગ્રસ્ત પુરુષો પોતાની અદર હાસ્ય, શોક દ્વેષ અને હર્ષાદિ અવિદ્યમાન હોય, તોપણ તેઓ પોતાના શેઠની આગળ નટની માફક તે ભાવોનો દેખાવ આપે છે

લોભી માણસ જો કે અદરથી દુખી હોય છે તો પણ ધનવતની આગળ તેને સારુ લગાડવાની ખાતર બહારથી હસે છે વળી પોતાના માલિકનુ નુકશાન થતુ દેખી પોતાને વાસ્તવિક શોક ન થયો હોય, છતાં પણ મુખ, નેત્રનો વિકાર કરી નાખી ઉપરથી

શોક પ્રદર્શિત કરે છે પોતાના સ્વામીના શત્રુ ઉપર કદાચ પોતાને દ્વેષ ન હોય, તથાપિ દ્વેષ હોવાનો ડોળ કરે છે પોતાના સ્વામીથી પોતાને અલ્પ લાભ થએનો સમછ, જો કે તેને ચિત્તમા અફસોસ હોય, તોપણ તેની આગળ હર્ષ બતાવે છે, " અન્નદાતા ! આપનો પ્રબળ પ્રતાપ છે, આપના હાથથી મઝેની પ્રસાદી લાખો રૂપીઆ છે " ઇત્યાદિ ખુશામત લોભી માણસ કરે છે આટની આટલી ખુશામત કર્યા છતા આશા પૂર્ણ થતી નથી લોભ રૂપી ગર્ત્ત (ખાડા) ને જેમ જેમ તે પૂરના ધારે છે, તેમ તેમ તે વધતોજ જાય છે, તેને માટે કહ્યુ છે કે —

अपि नामैव पूर्येत पयोभि पयसापति ।
न तु त्रैलोक्यराज्येऽपि प्राप्ते लोभ मपूर्यते ॥१॥

સમુદ્રમા ગમે તેટલુ પાણી જાય, તોપણ તે પૂર્ણ થતો નથી તેમ ત્રણ લોકના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થયા છતા પણ લોભરૂપી સમુદ્ર કદી પૂર્ણ થતો નથી

સમુદ્ર જેમ જળથી પૂર્ણ થાય નહિ, તેમ લોભસમુદ્ર ગમે તેટલા દ્રવ્યાદિના લાભથી પણ પૂર્ણ થતોજ નથી બલ્કે જે વસ્તુમા જેમ જેમ લાભ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે વસ્તુમા લોભ તો વૃદ્ધિજ પામતો જાય છે

यथा लाभस्तथा लोभो लाभाल्लोभ प्रवर्धते ।

આ વાતનુ સમર્થન કરવાને માટે **શ્રીઉત્તરાધ્યયન** સૂત્રની અંદર સ્પષ્ટ રીતે લખાએલુ કપિલ કેવલીનુ દૃષ્ટાન્ત અહીં ટાંકી બતાવેલુ ઉચિત સમજાય છે

કપિલ કેવલીનું દૃષ્ટાન્ત.

કોશામ્બી નગરીમા **જિતશત્રુ** નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે શહેરની અંદર **કાશ્યપ** નામનો એક બ્રાહ્મણ રાજા અને પ્રજામા સત્કાર પામેલો હતો. તેને **યશા** નામની સ્ત્રી અને કપિલ નામનો પુત્ર હતો. કપિલની બાલ્યાવસ્થામાજ તેનો પિતા મરણ પામ્યો. કાશ્યપના અધિકાર ઉપર હવે કોઇ બીજો બ્રાહ્મણ આવ્યો. આ બ્રાહ્મણો રાજ દરબારમા થતો આદર અને આડબર જોઈ **યશા** દુખી થઇ રોવા લાગી ત્યારે કપિલે પૂછ્યુ– હે માત ! શા માટે રૂએ છે ?' યશાએ ઉત્તરમા જણાવ્યુ કે– હે પુત્ર ! જો તુ ભણ્યો હોત તો તારા પિતાનું સ્થાન બીજા કોઇના હાથમા જાત નહિ '

કપિલે પોતાની માતાને કહ્યુ –' હુ ભણીશ ' ત્યારે યશાએ શાંત થઇ તેને કહ્યુ કે ' આ શહેરની અંદર તો રાજમાન્ય પંડિતના ભયથી તને કોઇ ભણાવશે નહિ માટે તુ **શ્રાવસ્તી** નગરીમા જા ત્યા તારા પિતાનો મિત્ર ઇન્દ્રદત્ત નામનો પંડિત રહે છે, તે તને ભણાવશે.' માતાનુ વચન સાભળી કપિલ શ્રાવસ્તી ગયો. ઇન્દ્રદત્ત ઉપાધ્યાયને પોતાનું સમસ્ત વૃત્તાત નિવેદન કરવાથી તેણે જાણ્યુ કે–આ મારા મિત્રનો પુત્ર છે માટે મારે તેને ભણાવવો સર્વથા ઉચિત છે આમ ધારી તે ગામની અંદર **શાલિભદ્ર** નામનો એક દાનવીર શેઠ રહેતો હતો, તેને ત્યા સિફારશ પહોચાડીને કપિલને ખાન-પાનનો બંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો સુખે અન્નપાન મળવાથી તેણે અધ્યયન શરૂ કર્યું વિદ્વાન્ થવાના ચિહ્નો માલુમ પડવા લાગ્યા, પરતુ કર્મયોગે યૌવનાવસ્થાના કારણથી શેઠના ઘરમા કામ કરનાર દાસીની સાથે કપિલનો સબંધ થયો, અને દાસી તેનાથી ગર્ભિણી પણ થઇ, ત્યારે તે કપિલને કહેવા લાગી કે, ' હુ

તાગ સયોગથી ગર્ભવતી થઇ છુ, માટે પ્રસૂતિ સમયે થોડા પૈસાની જરૂરીઆત પડશે દાસીના આના વચનો સાભળી તે ગભરાયો અને રાતભર નિદ્રા આવી નહિ ત્યારે દાસીએ તેને સમજાવ્યુ કે ' ગભરાઓ છો શા માટે ? આ શહેરની અ ર ધન નામનો એક શ્રેષ્ઠી સૌથી પ્રથમ આશીષ આપનારને બે માસા સુવર્ણ આપે છે, તમે ત્યા જઇને આશીષ આપો ' આ સાભળી કપિલ ખુશ થયો સૌથી પ્રથમ આશીષ આપવાના વિચારમા સૂતો હતો તેવામા તે ચિંતામા ને ચિંતામા એકદમ રાત્રીના બાર વાગે જાગ્યો, અને મનમા ધાર્યું કે સવાર થઇ ગયુ હશે પરતુ આમ સમજી જ્યા બહાર નિકળે છે કે, રસ્તામા ચોકીવાળાએ પકડયો આખી રાત બેસારી મૂકી સવારમા તેને રાજા પાસે લઇ જવામા આવ્યો રાજાએ પૂછ્યુ—' મધ્ય રાત્રિએ કેમ બહાર નિકળ્યો હતો ? '

હવે કપિલે વિચાર કર્યો કે સાચને આચ નથી યથાર્થ વાત કહેનાર સુખી થાય છે આમ ધારી પોતાનુ અથથી ઇતિ સુધી વૃત્તાત રાજાને કહી સભળાવ્યુ રાજા તથ્યવાર્તા જાણી પ્રસન્ન થયો અને કહ્યુ કે ' તારી ઇચ્છા હોય તે માગ ' કપિલે કહ્યુ ' વિચાર કરીને માગીશ ' આ પછી તે વિચાર કરવા માટે અશોક વાટિકામા ગયો ત્યા જઇ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, બે માસાને બદલે દશ માસા માગુ પરતુ વળી વિચાર આવ્યો કે દશ માસાથી માત્ર વસ્ત્રાદિ પૂરા પાડી શકાશે પરતુ અલકારાદિ ખરીદી શકાશે નહિ એમ ધારી હજાર માસા માગવાનો વિચાર કર્યો, તો ત્યા પણ લોભે તેને ઠરવા દીધો નહિ ઘર, વાડી, ગાડી વિગેરેની જોગવાઇ કાઇ હજારથી થાય નહિ માટે લાખ માગુ, આવો વિચાર કર્યો તો પણ મન સ્થિર થયુ નહિ નોકર, ચાકર, હાથી, ઘોડા વિગેરે રાજાની માફક સાહિબી, કાઇ લાખ, માસાથી થઇ શકે નહિ,

માટે ક્રોડ માસા માગના ઠીક છે અને ક્રોડથી પણ મન સંતોષ પામ્યુ નહિ તેનામા શુભોદય થવાથી એકદમ વૈરાગ્ય ભાવના જાગૃત થઇ આવી અને નૈસગિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવા સાથે શમ, સંવેગ, નિર્વેદાદિ ગુણો ઉદ્ભવ્યા અને ત્યા વાટિકામાજ ભાવસાધુ બનીને લોચ કરવા તત્પર થયો તેટનામા દેવોએ તેને મુનિવેષ અર્પણ કર્યો તત્કાળ ત્યાથી ઉઠી રાજા પાસે આવ્યો રાજાએ ક્ષણવારમા બહુરૂપીની માફક તેને અન્ય વેષમા જોનો જોઇ પૂછ્યુ કે 'શુ વિચાર્યુ ?' ત્યારે તેણે ઉત્તરમા એટલુ જ કહ્યુ કે —

जहा लाहो तहा लोहो लाहा लोहो पवड्ढइ ।
दोमासाकणयकज्ज कोडीए वि न निवट्टिय ॥१॥

'જેમ લાભ તેમ લોભ લાભ લોભને વધારે છે બે માસા સુવર્ણને માટે હુ આવેલ હતો પરંતુ ક્રોડ માસાથી પણ મન ઠર્યું નહિ તેથી હે રાજન્! લોભનો ત્યાગ કરી મે મુનિવેષ ધારણ કર્યો છે દ્રવ્ય-ભાવથી હવે હુ સાધુ થયો છુ રાજાએ કહ્યુ કે ક્રોડ માસા આપવા પણ હુ તૈયાર છુ ' કપિલે કહ્યુ હે રાજન્!' સર્વપરિગ્રહનો મે ત્યાગ કર્યો છે ' એમ કહી ત્યાથી નિકળી શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતા કપિલ મુનિ ૭ માસને અંતે લોકાલોકપ્રકાશી કેવલી થયા. એકવાર રસ્તામા તેઓને ચોર મળ્યા તેઓને પ્રતિબોધવા નિમિત્તે તેઓના કહેવા પ્રમાણે પોતે નાટકના રૂપમા ઉપદેશ કરી બલભદ્ર પ્રમુખ ચોરોને પ્રતિબોધ્યા તેના ઉપદેશની માત્ર નમૂના દાખલ નીચેની એક ગાથા જૂઓ —

अधुवे असासयम्मि संसारम्मि दुक्खपउराए ।
किं नाम हुज्ज त कम्मय जेणाह दुग्गइ न गच्छेज्जा ॥१॥

આ અસ્થિર, અશાશ્વત અને દુ ખથી ભરપૂર સસારમા એવુ કાણ કર્મ છે કે જે કર્મ વડે હુ દુર્ગતિ ન જાઉ ? આ વાકય કપિલ કેવળીએ ચોરોને પ્રતિબોધના નિમિત્તે કહેલુ છે, કારણ કે કેવળી કૃતકૃત્ય અને સશયરહિત છે "

કપિલ કેવળીના દષ્ટાંત ઉપરથી મનુષ્યે સાર એ લેવો જોઇએ કે—જો કપિલે લોભનો ત્યાગ કર્યો, તોજ તેઓ અજરામર પદ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા, પરતુ કદાચ લોભને વળગી રહ્યા હોત, તો તેમની શી દશા થાત, તે ખરેખર વિચારવા જેવુ છે

લોભાધીન માણસ કોઇનું પણ ભલુ કરવા શકિતમાન થતો નથી અરે, બીજાનુ હિત કરવુ તો દૂર રહ્યું, પરન્તુ પોતાનુ લૌકિક હિત કરવા પણ ભાગ્યશાળી થઇ શકતો નથી લોભવાળી પ્રકૃતિ દુનિયામા ભારે વિડબનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે નાત-જાતમા સજ્જન-સમાજમા, ધર્મધામમા અને લૌકિક વ્યવહારમા સર્વત્ર અપયશ અને અપમાનને પાત્ર લોભી માણસ બને છે આ લોભ રૂપ અગ્નિ, સંતોષ રૂપ અમૃત વિના કદાપિ શાંત થઇ શકતો નથી કહ્યુ છે કે —

> शीतो रविर्भवति शीतरुचि प्रतापी
> स्तब्ध नभो जलनिधि सरिदम्बुतृप्त ।
> स्थायी मरुद्भिदहनो दहनोऽपि जातु
> लोभाऽनलस्तु न कदाचिददाहक स्यात् ॥१॥

સૂર્ય અમુક કાળવશાત્ શીતળ થાય, ચન્દ્ર કદાચિત્ પ્રતાપી થાય, આકાશ ધારો કે સ્તબ્ધ થાય, સમુદ્ર નદીઓના જલથી તૃપ્ત થતો નથી, તો પણ માની લઇએ કે તૃપ્ત થઇ જાય, પવન ચચલ છે, તથાપિ સમજો કે કદાચ સ્થિર સ્વભાવવાળો થાય અને અગ્નિ

બાળવાના સ્વભાવવાળો છે, તો પણ સત્યના પ્રભાવ થકી કદાચ અદાહક થાય પરન્તુ લોભાનલ તો કોઇ પણ દિવસે અદાહક થતોજ નથી

ખરેખર લોભ રૂપી અગ્નિ પ્રાણીઓના અંતઃકરણોને ભસ્મીભૂત કરી, લોહી માંસ સુકાવી નાખી શરીરને કેવળ અસ્થિપિંજર બનાવી મૂકે છે તદપિ લોભી માણસ લોભનો ત્યાગ કરી શકતો નથી કાષ્ઠને પામી જેમ અગ્નિ ભભૂકી ઉઠે છે, તેમ લોભ વડે લોભાનલ વધતોજ જાય છે વધતા વધતા તે એટલો બધો વધી જાય છે કે વિદ્યા આગમ, તપ, જપ શમ અને સંયમાદિ તમામ ગુણોનો નાશ કરી જગતના પૂજ્યને પણ અપૂજ્ય બનાવે છે લોભના જોરથી માણસ સ્વકર્તવ્ય વિસરી જઇ દુનિયાનો દાસ બને છે શાસ્ત્રકાર પ્રરૂપે છે કે—

आशाया ये दासास्ते दासा सर्वलोकस्य ।
आशा दासी येषा तेषा दासायते लोकः ॥ १ ॥

જે પુરૂષો આશાંના દાસ છે, તેઓ સર્વ લોકોના કિંકર છે પરન્તુ આશા જેની દાસી છે તેના સર્વ લોકો દાસ છે

ધનની આશા વિષયની આશા, કીર્તિની આશા, વિગેરે અનેક પ્રકારની આશાઓ હોય છે, તે તમોમનો લોભ-સાગરમાજ સમાવેશ થઇ જાય છે આશા વિષની વેલડી સમાન છે વિષ-વેલડીના ભક્ષણથી આ ભવમાજ મૃત્યુ થાય છે પરન્તુ આશાધીન પુરૂષો અનેક જન્મ-મરણાદિની કષ્ટપરંપરા સહન કરે છે ધનની આશા વડે કરીને માણસ નિધાનની શોધમા ફરતો ફરે છે, ભૂમિતળને ખોદે છે, સુવર્ણ સિદ્ધિને માટે અનેક વેષધારીઓ સિદ્ધ પુરૂષ તરીકે સમજી તેમની સેવા કરે છે તેના હુકમ પ્રમાણે વિજન

વનની અન્દર ઔષધિ માટે જાય છે પ્રાણની આશાને પણ બાજુએ રાખી પર્વતના વિષમ શિખર ઉપર પણ પ્રયાણ કરે છે આ પ્રમાણે મહા મહેનતે વનસ્પતિ અથવા ધાતુઓ લાવી ભટ્ટી બનાવી રાત દિવસ જાગરણ કરે છે, ધૂમાડા વેઠે છે, પરન્તુ ભાગ્ય વિના કાઇ પણ મળતુ નથી વળી તે કાર્યમા લાભ ન મળવાથી રાજાઓની સેવા કરે છે, પ્રસગ આવે પ્રાણ દેવા પણ હાજર રહે છે, તે જે કાઇ સાચુ યા જૂ ડુ બોલે, તે તમામને સત્ય ઠરાવવા ધર્મ કર્મને હારી બુદ્ધિનો વ્યય કરે છે, તથાપિ ધનાશા જ્યારે પૂર્ણ થતી નથી, ત્યારે કુટુંબ પરિવારને છોડી મોટી મોટી અટવીઓ અને સમુદ્રો ઓલઘી દેશાવરમા જાય છે જે દેશોની અન્દર જાનનું જોખમ હોય, ત્યા પણ ઘણી હુશીઆરી સાથે વેપાર કરે છે તો પણ અનેક વિઘ્નોના કારણોથી જ્યારે દ્રવ્ય મળતુ નથી, ત્યારે તે મત્રતત્રની શોધમા રહે છે કોઇ યોગી અથવા ફકીરને જોઇ વિચારે છે, કે આનાથી મારૂ કલ્યાણ થશે, આ પ્રમાણે તે યોગીની સેવા અને ફકીરની સેવા ખરા દિલથી કરવા લાગે છે ૧૪૮ વખતે જોગી સરાગી હોવાથી પૂછે છે કે —' क्यों भक्त ! कैसा है ? ' તે વખતે ધનાશામા વિહ્વલ બનેલો આ માણસ નમ્રતા અને દીનતા પૂર્વક જોગીના ચરણ કમળમા પડી કહે છે કે ' મહારાજ ! કોઇ રસ્તો બતાવો ' મહારાજ ધીમે રહી કહે છે —' बच्चा क्या काम है ? ' ત્યારે આ લોભી માણસ પોતાનુ પોત પ્રકાશે છે — ' મહારાજ ! કોઇ એવો મત્ર અથવા તત્ર બતાવો કે જેથી કરીને આપનો સેવક સુખી થાય એ ચાર વર્ષથી મારા પર ઉપરા ઉપર વિપત્તિઓ આવે છે ' ત્યારે મહારાજ પોથી ઉઘાડીને અથવા મોઢેથી કાઇક બતાવે છે તે બિચારો માણસ તેને ઠીક સમજી ધનાશાને પૂર્ણ કરવા માટે દેવપૂજા, સામાયિકાદિને વિસારી મૂકી પોતાનુ મન મત્ર ગણવામા લગાડે છે, પરન્તુ હતભાગ્ય એમ નથી

સમજતા કે મત, તત્ર, શકુન, ઔષધ વિગેરે તમામ ભાગ્યકાલમાજ સફળ થાય છે અભાગ્યને સમયે તો ઉલટા તે મત્રો મોટી વિક્રિયાઓને પેદા કરે છે, જેને પરિણામે તેનામા જે કઇ બુદ્ધિમત્તા હોય છે, તે પણ નષ્ટ થઇ જાય છે, અને તે ગાડા જેવો બને છે તેમજ ઉદ્યમને નષ્ટ કરી દરિદ્રી બને છે

હવે વિષયાશા કેવી વિપત્તિઓને ખડી કરે છે, તે જોઇએ વિષયી માણસ રક જેવો બને છે રાજા હોય કે સૈન્યનો નાયક હોય, દેવ હોય કે માનવ હોય અને ભૂત હોય કે પિશાચ હોય, તોપણુ શુ ? વિષયાશામા લપટ થવાથી તેઓ સ્ત્રીના કિંકર બને છે શિરપર જૂતા ખાય છે, જન સમૂહમા વગોવાય છે અને હલકા પડે છે આવીજ રીતે કીર્ત્તિકલ્લોલને માટે પણ લોભીઆ માણસો સ્વર્ગ અને મોક્ષના ફળને દેનાર ધર્માનુષ્ઠાનને ધૂળમા નાખે છે. ખોટા ઢોગ કરી માયાવી બની સસારને વધારે છે સત્ય સાધુઓ ઉપર લોકો શકિત થાય તેવા કાર્યો કરે છે અને ભક્તોની ભક્તિમા ખામી પડે તેવા કારણો મેળવે છે આશાધીન માણસો જગતના દાસ થાય છે, તે વાત અવાસ્તવિક અથવા અતિશયોક્તિવાળી નથી ધોબી મોચી, તેલી તબોળી લુવાર, સુતાર દરજી નાપિત અને પંડિત તમામ વર્ગ લોભાધીન થઇ બીજાની સેવામા લીન થએલા જોવામા આવે છે અરે, કયા સુધી કહેવુ ? લોભરૂપી દાવાનળ સમસ્ત વસ્તુઓનો નાશ કરવામા સમર્થ છે માટે ભવ્ય મનુષ્યોને ઉચિત છે કે–તેઓએ આવા લોભાનળને જ્ઞાનરૂપી મેઘથી ઉત્પન્ન થએલા સંતોષ રૂપી સુદર જળ વડે શાત કરવો જોઇએ

લોભનો જય.

પુણ્ય વિના દ્રવ્યનો લાભ પણ થઇ શકતો નથી કદાચ લાભ થાય તો તે ચિરકાળ રહેતો નથી, અને કદાચ ચિરકાળ રહે તોપણ

આત્મિક સુખને આપનો નથી, માટે વિચારશીલ પુરૂષે કદાપિ લોભ કરવો નહિ કારણ કે લોભ કરનાર કોઇ પણ પુરૂષ સુખી થયો નથી સાગર નામનો શેઠી લોભનાજ કારણથી સમુદ્રમા પડી ડૂબી મૂઓ કહેવાય છે કે —

अतिलोभो न कर्तव्यो लोभो नैव च नैव च ।
अतिलोभप्रसादेन सागरो सागर गत ॥ १ ॥

' અતિલોભ ન કરવો, તેમજ લોભ બિલકુલ કરવોજ નહિ, અતિલોભના પ્રસાદથીજ સાગરશ્રેષ્ઠી સમુદ્રમા ડૂબી ગયો ' વળી લોભનાજ જોરથી સુભૂમચક્રવર્તી, અન્ય ચક્રવર્તીઓ કરતા કાઇક નવુ કરવાની ઇચ્છાને ધારણ કરવા લાગ્યો એટલે કે તેણે એવો વિચાર કર્યો કે, છ ખડના અધિપતિઓ તો અનેક ચક્રવર્તીઓ થયા છે, પરતુ સાતમાનો કોઈ થયો નથી, માટે હુ સાતમા ખડનો અધિપતિ થાઉ આમ ધારી જ્યા સાતમો ખડ સાધવા ઉપડયો, કે તેવામા ત્યાંજ મરણને શરણ થઈ સાતમી નરકે ગયો સુભૂમચક્રવર્તીના દૃષ્ટાત ઉપરથી સમજવુ જોઇએ કે–સન્તોષરહિત માણસને ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ મળે અથવા તો વાસુદેવ–બળદેવની સાહેબી પ્રાપ્ત થાય, તોપણુ લોભ શાત થતો નથી

લોભ કરવાથી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ નિશ્ચળ લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે ચચળ અને વિનશ્વર લક્ષ્મી કદાચ પ્રાપ્ત થાય, તોપણુ તે રહેનાર નથી કાતો લક્ષ્મી ચાલતી થશે અથવા તો લોભી માણસ પોતેજ પરલોકનો માર્ગ પકડશે તેટલાજ માટે તૃષ્ણા મહાદેવીનો સગ સ્વપ્ને પણ કરવો નહિ તૃષ્ણા મહાદેવીના સગથી અનન્ત જીવો નષ્ટ–ભ્રષ્ટ થઇ દુર્દશા ભોગવી દુર્ગતિ પામ્યા છે તેમ આ લોકમા પણ મહાદુખી થયા છે દાખલા તરીકે મમ્મણ શેઠ કે

જેની પાસે અગણિત દ્રવ્ય હતુ, છતા પૂર્વભવના લોભથી તેને તેલ અને ચોળાજ ખાવા પડ્યા

" આ મમ્મણ શેઠનો જીવ, પૂર્વભવમા એક સામાન્ય વૈશ્ય હતો અને તે કુવારો હતો એક દિવસે કોઇ ધનાઢ્ય શેઠે પોતાની જ્ઞાતિની અન્દર લાડુનુ લાણુ કર્યું ત્યારે તે કુવારા વૈશ્યને એક લાડુ મળ્યો. તે લાડુ તેણે રાખી મૂક્યો, એવુ ધારીને કે આગળ ઉપર કોઇ વાર ખાવા થશે. એક દિવસે એવો જોગ બન્યો કે-પોતે નિશ્ચિત રીતે ઘરમા બેઠો હતો તેવામા પચમહાવ્રતધારી પરોપકારી, પાદચારી અને મામોપવાસી મુનિરાજ શુદ્ધ આહારની ગવેષણા કરતા પૂર્વના ભાગ્ય યોગે તેના ઘરે આવી પહોચ્યા. મુનિને જોઇ તેણે નમસ્કાર કર્યો અને વિચાર્યુ —' અહો ! હુ ધન્યભાગ્ય છુ કે, મારે ઘેર મુનિવરના પગલા થયા પરન્તુ રસોઇ તૈયાર થઇ નથી, હવે મુનિવરને શુ વોરાવવુ ? આ પ્રમાણે મનમા ક્ષણવાર આકુળ વ્યાકુળ થયા બાદ તરતજ યાદ આવ્યુ કે લાડુ પડ્યો છે, તે મુનિરાજને યોગ્ય છે આમ ધારી સાડીબાર સોનામહોરોના ખર્ચે બનેલો લાડુ મુનિરાજને વહોરાવ્યો મુનિરાજ વ્હોરીને વિદાય થયા અને તે શેઠ પણ આત્માને ભાગ્યશાળી સમજી એક સ્થાને બેઠો તેટલામા પાડોસણ તેને કહેવા લાગી કે પેલો લાડુ તમે ખાધો કે ?' તેના ઉત્તરમા જણાવ્યુ —' ના ' ત્યારે તે પાડોસણે કહ્યુ કે ' તે લાડુ કયા ગયો ? તેણે જવાબ આપ્યો કે ' એ તો મુનિવરને વહોરાવી દીધો ' પાડોસણે કહ્યુ—' અરે ભૂડા ! તે લાડુ ખાવા જેવો હતો ' આમ સાભળી પોતે લાડુવાળુ પાત્ર તપાસ્યુ તો લગારેક લાડુનો ભૂકો તેની અન્દર પડ્યો હતો તે મોઢામા નાખતા અપૂર્વ સ્વાદ આવ્યો અને તે સ્વાદ આવતાજ તેને વધારે ખાવાનો લોભ લાગ્યો. તે લોભે તેની ભાવનાને નષ્ટ કરી, અને તે

મણ શેઠના જીવને ઉન્માર્ગના રસ્તા ઉપર લઇ ગયો મુનિની
ળ તે દોડ્યો અને વનમા જતા મુનિવરને રસ્તામા રોકયા અને
વા લાગ્યો કે ' જે લાડુ આપને વહોરાવેલ છે, તે પાછો આપો '
ુએ કહ્યુ ' ભાઇ ! મુનિના પાત્રે પડેલુ અન્ન કદાપિ પાછુ આપી
ાય નહિ, ' ઇત્યાદિ પ્રકારે શાંત વચનોથી સમજાવ્યો, તથાપિ
ના લોભથી પાછો હઠયો નહિ અને મુનિરાજની સાથે ઝઘડો કરવા
યો, ત્યારે મુનિએ વિચાર્યુ કે–આ આહાર હવે મને કલ્પે નહિ,
જ આને પાછો પણ અપાય નહિ આમ સમજી તેમણે તે લાડુ
ા મમ્મણ શેઠના જીવ–વૈશ્યની સમક્ષ રાખમા ચોળી નાખ્યો.
ી તે વૈશ્ય નિરાશ થઇ પાછો વળ્યો મુનિ, વનમા જઇ મિતા–
ર કરી સ્વાધ્યાય–ધ્યાનમા લીન થયા મમ્મણ શેઠનો જીવ મુનિને
તરાય કરી, અતરાય કર્મ બાધી મરણ પામી **મમ્મણશેઠ** થયો
ા લાડુના ાનથી જો કે તેને દ્રવ્ય તો ઘણુ મળ્યુ, પરન્તુ ખા–
નો અતરાય કરવાથી પોતે તેલ ચોળા સિવાય બીજુ કાઇ
ાઇ શકતો નહિ "

આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે કે, કેટલાક પ્રાણીઓ ઘી,
ીનો રસ, દૂધ, દહીં વિગેરે પ્રાપ્ત થયા છતા પણ તે ખાઇ શકતા
થી કારણ તે જીવોએ જરૂર તત્સબધી અતરાય કર્મ બાધેલુ
ુ જોઇએ લોભ કરનાર જીવોના બીજા પણ ઘણા દષ્ટાન્તો છે
ખલા તરીકે, ધવળશેઠ, કે જેણે પાપથી ન ડરતા **શ્રીપાલને**
ારવા માટે અનેક પ્રપચો કર્યા હતા અને ધવળનો અત થયો
તો **સીતા** મહાસતીએ સુવર્ણ મૃગના લોભથી લોભાઇ જઇ પો–
ાના સ્વામી રામચદ્રને તે હરિણ લાવવા પ્રેરણા કરી, તેથી પોતે
નમા એકલી રહી, ત્યારે તેનુ હરણ થયુ અને મહાકષ્ટપરપરા
ામી વિગેરે અનેક દષ્ટાન્તો છે, તેને અહીં નહિ રજુ કરતા પ્રત્યક્ષ

રીતેજ આ દુનિયા લોભમા ડુબેન છે, તેની રચના યથામતિ બતાવવી ઉચિત લાગે છે દાખના તરીકે, એક માણસ માલ વેચે છે અને બીજો જણ તે ખરીદે છે હવે તેની અન્દર જો કદાચ વાધો પડે, તો કેવો કનેશ થાય છે ? શેઠ અને નોકર વચ્ચે પણ પગાર સબન્વી કનેશ પેદા થાય છે અને તેના કેસ કોરટે ચડે છે વળી મત્રી અને રાજા વચ્ચે લોભના જોરથી કનેશ પેદા થવાથી મત્રીના ઘર રાજા લૂટી લેછે તે મત્રી બીજા રાજાની સાથે મળી જઇ રાજ્યની પાયમાની કરના સાથે સ્વદેશની પણ પાયમાની કરે છે અતે વિદ્રોહના દૂષણથી દુ શા ભોગવે છે આવી અનેક બાબતો લોભના કારણુનાળી જોઇએ છીએ લોભવશ પ્રાણીઓ જાતિનું અથના દેશનુ કદાપિ ભનુ કરી શકતા નથી ગુરૂ–શિષ્ય વચ્ચેનો સબન્ધ આત્મકલ્યાણુ માટે થયેલો હોય છે, તો તેમા પણ જો કદાચ લોભ મહાગ્રહ આવી પડે તો ગુરૂ પોતાની ગુરૂતા છોડી દઇ ધૂર્તતા ધારણુ કરે છે અને શિષ્ય પોતાના શિષ્યભાવને મૂકી દઇને ઠગ બને છે આ પ્રમાણે ધૂર્ત અને ઠગની જોડી બની દાવ પેચને ખેને છે આત્મકલ્યાણને છોડી દ્રવ્યકલ્યાણુ ઉપર ચિત્ત લગાવે છે અને તેથી પઠન–પાઠન ક્રિયાકાડ, ધર્મોપદેશ વિગેરે તમામ માયામિશ્રિત થઇ જવાથી દુર્ગતિના કારણુ બને છે લોક–પૂજા અને કીતિવા , લોભરૂપ ધૂમકેતુના જોરથી નષ્ટ થાય છે લોભ લાખો ગુણોનો નાશક છે લોભ આત્મધર્મનો પકકો દુશ્મન છે લોભ પાપનો પોષક છે લોભ સયમગુણનો ચોર છે લોભ અજ્ઞાનાદિ મયૂરોને આનદિત કરવામા મેઘતુલ્ય છે લોભ મિથ્યાત્વ રૂપ ઘૂવડને સહાય કરવામા અધકારતુલ્ય છે લોભ ભ ઇર્ષ્યા, રતિ, અરતિ શોક સતાપ અને અવિવેકાદિ જલજન્તુઓનુ રક્ષણુ કરવામા મહાસમુદ્રતુલ્ય છે લોભ કામ-ક્રોધાદિ ચોરોને આશ્રય આપનારો એક મહાન્ પર્વત છે દીનતારૂપ હરિણો અને

ક્રૂરતારૂપ મહાસિંહોને રહેવા માટે લોભ સંસારમાં એક અટવી સમાન છે વળી લોભ ચોરી વિગેરે દુર્ગુણોરૂપી મહાસર્પોને રહેવાનો રાફડો છે તે લોભને જીતવા માટે ભવ્ય પુરૂષોએ લોભના કટ્ટા દુશ્મન અને સદાગમના સાચા પુત્રરત્ન **સંતોષને** પાસે રાખવો જોઇએ **સંતોષની** સહાયથી લોભ પરાજય પામે છે **સંતોષ**, તેના પિતા **સદાગમ** પાસે લઇ જાય છે, ત્યાં લઇ જઇ સંસારનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ રીતે થાય, તેવો રસ્તો બતાવે છે પૂર્વોક્ત રીતે **ક્રોધ, માન, માયા** અને **લોભનો** સંબંધ, તેમ તેની નિસારતા સમજ્યા બાદ હવે, ભવ્ય જીવોને વૈરાગ્ય રસનું આસ્વાદન કરવાની અભિલાષા થશે, તે અભિલાષા, સદાગમનીર વચનોદ્વારા તૃપ્ત કરી શકાશે. માટે સદાગમના પુત્રરત્ન **સંતોષની** પ્રથમ સંગત કરવા પ્રયત્ન કરો એટલીજ અંતમાં ભલામણ કર્યા બાદ લોભાધિકારને અહીંઆંજ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે

પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્ત.

બીજું પ્રકરણ.

જગતમા જેમ ઉપદેશકોની સખ્યા થઇ શકવી મુશ્કેલ છે, તેમજ મતોની ગણતરી પણ અ'પજોથી થવી અસભવિત છે આપણે સાપ્રતકાળમા ભરતક્ષેત્રનો વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે, પ્રાય તે સત્યોપદેશથી વચિત છે જેના મનમા જે વિચાર ઉદ્ભવે છે, તે તુરતજ જનસમાજની આગળ ઉપસ્થિત કરી દે છે, અને તે વિચાર જો દશ વીશ માણસોને અનુકૂળ થાય તો જાણવુ કે તેનો પણ એક નવો પ્રવાહ શરૂ થયો આજકાલ કેટલાક ઉપદેશકો પોતાના દેશાચારને જલાજલી આપી મોઠ પાગ્લૂન અને બૂટ આદિમા મશગૂલ બનતા જોવામા આવે છે રમણીવર્ગને સાથે લઇ, સમાજમા જઇ આપસ આપસમા ધન્યવાદ લઇ-દઇ, બે ચાર ગીતો ગાઇ થોડી સગીતકળાનો આસ્વા લઇ વિદાય થાય છે જ્યારે કેટલાકો જમાનાને અનુસાર પાચ પચાસ શબ્દો બોલી વાહવાહ કહેવરાવવામાજ કૃતાર્થતા સમજે છે કેટલાક બિચારા મોહમૂ બની પોતે ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ નહિ સમજ્યા છતા, અન્યને ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે કેટલાક ઉપદેશકો ફક્ત પ્રત્યક્ષપ્રમાણનેજ પ્રમાણભૂત માની જે પ્રત્યક્ષ દેખવામા આવે તેજ પદાર્થોને સ્વીકારે છે અને બીજાઓને પણ તેવોજ ઉપદેશ આપે છે કેટલાક જડવાદીઓ પચકે

સ્કન્ધ માની, આત્માદિ વાસ્તવિક પદાર્થોનો અપનાપ કરે છે, જ્યારે કેટનાક બૃહસ્પતિના સબધીપણાનો દાવો રાખનારાઓ પોતે મદ્યપાન, માસાહાર અને સ્ત્રીસેવનાદિ જુગુપ્સનીય દુષ્કૃત્યોને ધર્મ-રૂપ માની ભૂના ભમે છે, અને અન્યને પણ ભ્રમમા નાખે છે કેટલાક જન્મેના કરનારા મનુષ્યોનેજ દેવ માને છે અને ગૃહસ્થથી પણ ઉતરતા દરજ્જાવાળાને ગુરૂ માને છે અથાત્ જેઓ અનીતિ ભરેલી રીતે સ્ત્રીઓને એવો ઉપદેશ કરતા પણ ચૂકતા નથી કે, 'આ વૃન્દાવન છે, મને મધુસૂદન માન અને તારા આત્માને રાધિકા માની નિ શક થઈને વિહાર કર' ઉપર પ્રમાણે ગણાવેલા હજારો લાખો ઉપદેશકો પોતે સસારસાગરમા ડૂબે છે, એટલુ જ નહિ પરન્તુ અન્યને પણ ડૂબાની દે છે વર્ત્તમાન સમયની અંદર મોટા શહેરોમા રવિવાર જેવા દિવસે તપાસ કરવામા આવે તો, અનેક સભાઓ થતી હશે, તેની અદર જોવા જશો, તો નવી નવી કલ્પનાઓ અને વિચારભિન્નતા સિવાય બીજુ કાઇ જણાશે નહિ તત્ત્વજ્ઞાનની તો વાતજ શાની હોય ?

પૂર્વકાળમા ત્યાગી મહાત્માઓ જે ઉપદેશ કરતા હતા, તેઓ સ્વય ધર્મકૃત્યોનો આચરણ કરી, બીજાઓની પાસે તેનો પ્રચાર કરતા હતા, પરતુ આજકાલની માફક નહિ. આજકાલ તો –

> पण्डित भये मशालची, बातां करे बनाइ ।
> औरनको उजाला करे, आप अन्धारे जाइ ॥ १ ॥

શ્રીમાન્ મહાવીરદેવ આજથી ૨૪૪૩ વર્ષ પહેના જ્યારે આ ભરતક્ષેત્રમા વિદ્યમાન હતા, તે સમયે બુદ્ધ, પુરાણકાશ્યપ, મખલી ગોશાલ, કકુદકાત્યાયન, અજિતકેશકબલ અને સજયબેલાટ્ટપુત્ર વિગેરે ઉપદેશકો હતા, પરતુ તેઓને આપસમાં વૈરવિરોધ ઘણુજ એ કો હતો શ્રીમાન્ મહાવીરદેવ પોતે રાગ-દ્વેષ

રહિત અને સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમણે ભવ્યજીવોને કેવળ આત્મશ્રેયને માટે ઉપદેશ કરેલો છે તેમા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપાદિની પુષ્ટિ શાંતિપૂર્વક કરવામા આવેલી છે કોઇ કોઇ વાર બુદ્ધાદિએ શ્રીમાન્ મહાવીરસ્વામીના વિષયમા રાગ-દ્વેષ પ્રકટ કરેલ છે, જે વાત બૌદ્ધના પિટકાદિ ગ્રંથોથી માલૂમ પડે છે પરન્તુ **શ્રીવીર**પ્રભુએ તો કોઇપણ રીતે રાગદ્વેષની પરિણતિ બતાવેલી નથી તેજ મહાવીર પ્રભુના ઉપદેશની વાનગી આજ સુજ્ઞ વાચક જનો સમક્ષ રજુ કરવામા આવે છે આ ઉપદેશ, સાધુઓને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ પરીષહો સમભાવ પૂર્વક સહન કરવા બાબતનો છે, અને કેવળ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીની નિર્મળતા કરવા પરત્વે છે આને માટે જે પિસ્તાલીસ આગમો ચાલુ સમયમા વિદ્યમાન છે, તે માહેના **સૂયગડાંગ** સૂત્રના બીજા અધ્યયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશો માત્ર અહિંઆ વિવેચન સહિત બતાવવામા આવશે. તેવીજ રીતે પ્રસંગોપાત્ત સૂત્રોનો આસ્વાદ ભવ્ય પ્રાણીઓ લઇ શકે, એવી ભાવનાને મનોમન્દિરમા સ્થાન આપવા પૂર્વક બીજુ પ્રકરણ શરૂ થશે **પ્રથમ પ્રકરણની** અન્દર ક્રોધ, માન માયા અને લોભથી થતા દુર્ગુણો અને તેના પરિહારથી થતા ગુણો બતાવવામા આવ્યા છે હવે **બીજા પ્રકરણમા** વૈરાગ્યજનક ઉપદેશ, કે જે સયમ, અને કર્મક્ષયનુ કારણ છે તે અને તેમા થતા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોનુ પ્રતિપાદન કરનાર **વૈતાલિક** અધ્યયનનો સારાશ વિગેરે કેટલીક બાબતો શ્રોતૃજન આગળ મૂળ ગાથાઓની સાથે રજુ કરવામા આવે છે

વિવિધ બોધ

વૈરાગ્ય.

> सयुज्झह किं न बुज्झह, सबोही खलु पेच दुलहा ।
> णो हूवणमंति राईओ, नो सुलभ पुणरवि जीवियं ॥१॥

डहरा वुड्ढाय पासह, गब्भत्था वि चियंति माणवा।
सेणे जह वट्टय हरे, एवमाउक्खयम्मि तुट्टई ॥ २ ॥

અર્થાત્—હે ભવ્યો! સમજો સમજતા કેમ નથી? પરલોકમા ધર્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થશે ગયો કાળ પાછો મળનાર નથી મનુષ્ય જીવન ફરી ફરી મળવુ મુશ્કેલ છે કોઇક બાલ્યાવસ્થામા તો કોઇએક વૃદ્ધાવસ્થામા, અને કેટલાએક તો ગર્ભમાજ મરણને શરણ થાય છે આયુષ્યની સમાપ્તિ થતા જીવન કોઇ રીતે ટકી શકતુ નથી શ્યેન પક્ષી જેમ ચકલા પ્રમુખ ક્ષુદ્ર જીવોનો નાશ કરે છે, તેમ કાળ જીવોનો સહાર કરે છે

દુષ્ટ કાળ કરાળ પિશાચની દૃષ્ટિ જ્યા જરા વાકી થઇ, કે ત્યા ધન્વતરી વૈદ્યો કે ગમે તેવા મત્રતત્રવાદીઓ હોય, તોપણ તેઓનુ કાઇ તેની આગળ ચાલતુ નથી આ વાત સૌ કોઇના અનુભવની છે કે, જ્યારે ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ અથવા વલ્લભ પ્રાણીનુ મરણ થાય છે, ત્યારે જીવ આકુળ વ્યાકુળ બની જાય છે પરતુ જ્યા બે ચાર કલાક કે પાચ પચીસ દહાડા વીત્યા કે ભાઇ હતા તેવા ને તેવા એ લોઢુ અને એજ લુહાર ત્યારબાદ પૂર્વનો જરા પણ ખ્યાલ રહેતો નથી શાસ્ત્રકારો તો મુક્તકઠથી પોકાર કરીને કહી રહ્યા છે કે, જે જે ભાવ વડે તમારી ભાવના દૃઢતાને પામતી હોય, તે ભાવને કદાપિ છોડો નહિ પરતુ આ બહુલ સસારી જીવો, ઉલટા વિચારવમળમા પડે છે, અને વિચારે છે કે, ' સાધુજનની પાસે જવુ સારૂ નહિ. કારણ કે તેઓનો ધન્વો તો સસારને અસાર બતાવવાનો રહ્યો, ન માલૂમ કોઇ વખત કેવોએ સમય હોય અને કદાપિ વૈરાગ્યરગ લાગી જાય, તો તે ઠીક નહિ. માટે સાધુઓની પાસે જવુ નહિ વળી કોઇ

અન્ય માણસ જતો હોય, તો તેને પણ વારવો અને કહેવું કે, શું ભાઈ! સંસારમાં ધર્મારાધન થતું નથી?"

ઇત્યાદિ વિચાર કરનાર માણસ જન્માન્તરમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી તો પછી જ્ઞાન અને ચારિત્ર તો મળેજ ક્યાંથી? તેટલાજ માટે માતા પિતાદિકના સ્નેહમાં પડવાનો નિષેધ કરતા ભગવાન્ કહે છે કે —

मायाहिं पियाहिं लुप्पइ नो सुलहा सुगई य पेच्चओ।
भयाइं भयाइं पेहिया आरंभा विरमेज्ज सुव्वए ॥ ३ ॥
जमिणं जगती पुढोजगा कम्मेहिं लुप्पंति पाणिणो।
सयमेव कडेहिं गाहइ णो तस्स मुच्चेज्ज पुट्ठय ॥ ४ ॥

અર્થાત્—માતા પિતાના મોહ વડે મોહિત થએલ જીવ પરલોકમાં સુગતિનો ભાજન થતો નથી પ્રત્યુત દુર્ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે દુર્ગતિના છેદન ભેદન, તાડન, તર્જનાદિ દુઃખોને જોઈ આરંભાદિ ક્રિયાથી નિર્મલ જીવ સુવ્રતી ગણાય છે જેઓ આરંભથી નિવૃત્ત થતા નથી, તેવા પ્રાણીઓ આ અનિત્ય અને અશરણ જગતમાં સ્વકર્મ વડે એકલા લોપાય છે અર્થાત્ નાશ પામે છે, કારણ કે કરેલું કર્મ, ફળ આપ્યા વિના છોડતું નથી

અન્ય લોહમય સાંકળો શારીરિક બળથી તોડી શકાય પરંતુ માતા, પિતા પુત્ર, સ્ત્રી, ધન અને બન્ધુ રૂપ અલોહમય શંખલાઓ બળથી તૂટી શકતી નથી તેને તોડનારમાં પરમ વૈરાગ્ય રૂપ તીક્ષ્ણ કુઠારની અપેક્ષા છે મોહમાં મસ્ત બનેલો મનુષ્ય પરલોકમાં દુર્ગતિ પામે છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ આ ભવમાં પણ તે સુખે આહાર અને નિદ્રા પણ કરી શકતો નથી પ્રતિસમય હાય-

વોયમાજ વખત નિર્ગમન કરે છે પ્રથમ જે કાર્ય, સો રૂપિયાની આશાએ શરૂ કરે છે, તે કાર્ય પૂરૂ થતા ભાગ્યયોગે ઓની પ્રાપ્તિ થઇ જાય તો હજાર મેળવવા માટે ચિત્ત ચચળ કરે છે હજાર પણ મળ્યા તો લાખે લક્ષ્યબિન્દુ બધાય છે, તે પણ ભાગ્યોદયથી પ્રાપ્ત થાય તો કોટીશ થવા ક્રોડો ઉપાય કરે છે, કોટીશ થવા છતા પણ સન્તોષ સરદારની કૃપા તેના પર થતી નથી, ત્યારે કોટીશનુ મન રાજ-ઋદ્ધિ પર લલચાય છે, તે મનોરથ પણ સિદ્ધ થયો, તો મન ચક્રવર્ત્તીની સાહિબી ચાહે છે તે પૂર્ણ ભાગ્યોદયથી સાપડે તો વિચારે છે કે મનુષ્યના ભોગો તો દેવભોગો આગળ તુચ્છ છે, માટે હુ દેવ થાઉ તો ઠીક કદાચ દેવ પણ શુભ-કર્મ યોગે થયો, તો ચચળચિત્ત સુરપતિ થવાની ચાહના કરે છે. અતરમા ઇચ્છા આકાશની ઉપમાવાળી હોવાથી તેનો અત આવી શકતો નથી મનોરથભટની ખાડી કદાપિ પુરાતી નથી માટેજ વારવાર કહેવામા આવે છે કે-**સતોષ નરાધિપની** રાજધાનીમા વાસ કરો જ્યા આગળ **ઐાચિત્ય રૂપ નગર છે, ઉપશમ રૂપ** સુદર મદિરો શોભી રહ્યા છે, **સદ્ભાવના રૂપ સાવર્ગ** જ્યા રમણ કરે છે, જ્યા **તપ રૂપ રાજકુમારો** ક્રીડા કરે છે, જ્યા **સત્ય નામનો મત્રી** સર્વ પ્રજા વર્ગને આનદ ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે, અને જેમા **સયમ** રૂપિણી **મેના** નિવાસ કરે છે, તેવી **નીતિ અતિ રાજધાનીમા** રહેનારને દેવ, દાનવ, નરાધિપ અને દેવેન્દ્રાદિ તમામના સુખ કરતા અનત ગણુ સુખ **સતોષ નરેશના** નિષ્કટક રાજ્યમા પ્રાપ્ત થાય છે લૌકિક કહેણી પણ છે કે, અસત્ય જેવુ કોઇ પાપ નથી. શાતિ જેવો કોઇ તપ નથી પરોપકાર જેવુ કોઇ પુણ્ય નથી. અને સતોષ જેવુ કોઇ સુખ નથી

માટે હે ભવ્યો ! સતોષ સરદારની સગત કરો અને લોભ-

મમત્વને ઠોડો અલ્પકાળના સુખાભાસ માટે સાગરોપમ જેટના દુખ શા માટે વેરો છો ? તમે જે કુટુબ માટે પ્રયત્ન કરો છો, તે કુટુબ તમારી સાથ ચાનનાર નથી જે કુટુબીઓ તમારી સાથે ચાનનાર છે, તેને માટે જો થોડો પણ પ્રયત્ન કરશો તો વાસ્તવિક સુખી થશો સ્વકૃત કર્મ તમામ જીવો ભોગવે છે અન્ય કોઇ ભાગ વવા આવતો નથી અર્થાત્ દુખ સમયે કોઇ ભાગ લેવા આવનાર નથી કર્મની સત્તા સર્વ જીવો પર પ્રવર્તે છે કર્મ સ્વસત્તાનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય છૂટતા નથી કમના પ્રાધાન્ય માટે જૂઓ નીચે લખેલ ગાથાઓ શુ કહે છે ?

કર્મનુ પ્રાધાન્ય.

देवा गधव्वरक्खसा, असुरा भूमिचरा सिरिसिवा ।
राया नरसेट्ठिमाहणा, ठाणा तेवि चयति दुक्खिया ॥५॥
कामेहिं य सथवेहिं य गिद्धा कम्मसहा कालेण जतवो ।
ताले जह बधणच्चुए एव आउक्खयम्मि तुट्टति ॥६॥

અર્થાત્—પોતાના કરેલ કમની સત્તા વડે દુખિત થએલા જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક ગંધર્વ, રાક્ષસ, વ્યતરાદિક અને અસુર કુમારાદિ દશ પ્રકારના દેવો, ભૂચર સર્પાદિ તિર્યંચો, અને રાજા ચક્રવર્તી શ્રેષ્ઠિઓ તેમ બ્રાહ્મણો વિગેરે તમામ સામાન્ય પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો સ્વસ્થાન છોડી જાય છે (૫) વિષયવાંઠા વડે માત પિતાના સ્નેહ વડે અને સાસુ સસરાદિના સ્નેહ વડે લુબ્ધ થએલા જીવોને કરેલ કર્મ જ્યારે ભોગવવુ પડે છે, ત્યારે આકુલ વ્યાકુલ થઇ, હા માત ! ઇત્યાદિ શબ્દો બોલતા પરલોકનો માર્ગ પકડે છે જેમ તાલવૃક્ષ ઉપરથી ટૂટેલા ફળ ભૂમિ ઉપર પડે છે, તેમજ આયુષ્યના અભાવમા પ્રાણરહિત થઇ જાય છે એટલે મૃત્યુને પામે છે (૬)

પ્રાણીઓને પ્રાણ છોડતી વખતે ઘણુજ દુ ખ થાય છે કારણ કે, તે સમયે અસહ્ય વેદના અનુભવવી પડે છે શાસ્ત્રકારોએ મરણ વેદનાને, જન્મની વેદના કરતા અધિક બતાવેલ છે જન્મ સમયે જીવ મહાન્ કષ્ટો સહન કરે છે જેમ કારીગર રૂપાના વાળાને યત્રમાથી ખેચી કાઢી લાબો કરે છે, તેમ યોનિદ્વારા જીવને બહાર આવવુ પડે છે કેટલાક જીવો તેજ સમયે પ્રાણનો ત્યાગ કરી દે છે જન્મ સમયે વેદના કેવી થાય છે, તેને માટે એક દૃષ્ટાંત આપેલું છે કે-એક તરૂણ માણસ, કે જેની ૧૬ વર્ષની ઉમર હોય, કેળના ગર્ભ જેવું સુકુમાર શરીર હોય અને હમેશા સુખમા ઉછરેલો હોય, તેના રોમ રોમની અંદર તપાવેલી સોયો ઘોચવાથી જે વેદના તેને થાય, તેના કરતા આઠગુણી વેદના જન્મ સમયે જીવ ભોગવે છે તેટલાજ માટે શાસ્ત્રકારો જન્મ દુ ખ, જરા દુ ખ અને મરણ દુ ખનુ વારવાર ઉચ્ચારણ કરે છે, તેની અંદર પણ મરણનું દુ ખ અધિક છે એક રોગી, કે જે અશક્ત ઘણોજ હોય અને જેના હાથ પગ સ્વય ચાલી શકતા ન હોનાથી અન્ય માણસ તેને જ્યા ઉપાડીને મૂકે ત્યા પડયો રહેતો હોય, એવા જીવને પણ પ્રાણ ત્યાગ કરતી વખતે બારીક દૃષ્ટિથી તપાસવામા આવે તો તેના અંગો એવા તો ફરકતા માલૂમ પડશે, કે જે જોઇને જોનારને ક્ષણવાર જરૂર વૈરાગ્ય પેદા થયા સિવાય રહેશે નહિ તેના અનેક કષ્ટો ગાથામા ગણાવેલા દેવ-દાનવાદિક સમર્થ જીવોએ પણ સહ્યા, તો પછી આપણા જેવા પામરોની તો શી ગતિ છે? આ બધી કોની લીલા છે? કેવળ કર્મનીજ! આશ્ચર્યની વાત છે કે, આ પ્રમાણે સમજતા છતા પણ જીવો મોહરૂપ મદિરાના પાનથી ઉલટી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, પૂર્વસંસ્તવ જે માતા પિતાદિ અને પશ્ચાત્ સંસ્તવ જે સાસુ સસરાદિ, તેઓના અવાસ્તવિક સબધને વાસ્તવિક માની લઇ એવી વિષયવાટામા દોરાઈ જાય છે, કે જે વિષયનાટ અનાદિ કાળ

થયા દુઃખ દેતી આવે છે અને ભવિષ્ય કાળમા નરકાદિ દુર્ગતિ આપશે એ ચોક્કસ છે, છતા તેને સ્વકર્તવ્ય રૂપ સમજી લઇ, જીવ ભ્રાંતિમા પડે છે કેટલાક જીવોનો એવો અભિપ્રાય હોય છે કે, માત-પિતાદિ કુટુબને દશ પાચ વર્ષ પાળ્યા પછી અને વિષય તૃષ્ણાને ઉપભોગથી શાત કર્યા બાદ આત્મશ્રેય કરીશુ, પરતુ જો ત્રુતુ જોઇએ કે વિષય-તૃષ્ણા મધ્યાહ્નોત્તર કાળની છાયા જેવી છે અર્થાત્ જેમ બપોર પછીની શરીરની છાયા, તેની પછવાડે ગમે તેટલા દોડો તોપણ આગળને આગળ વધતી જાય છે તેજ પ્રમાણે મોહજન્ય સબધ અને વિષયતૃષ્ણા દિન પ્રતિદિન વધ્યાજ જાય છે અને તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થતા કર્મો અવશ્ય ભોગવવા પડે છે કર્મને કોઇની શરમ આવે તેમ નથી, જૂઓ આ વાતને દૃઢ કરનાર નીચેની ગાથા —

जे यावि बहुस्सुए सिया धम्मिय माहण भिक्खुए सिया।
अभिणूगकडेहि मुच्छिए तिव्व से कम्मेहि किच्चति॥७॥

અર્થાત્ —જે કોઇ બહુશ્રુત એટલે કે શાસ્ત્રના પારગામી હોય અથવા ધાર્મિક-હમેશા નિત્ય નિયમ કરનાર હોય પછી તે બ્રાહ્મણ હોય કે સાધુ તોપણ મૂર્છાવડે કરેલ કર્મથી તેઓ છૂટી શકતા નથી, અર્થાત્ કરેલા કર્મો તેઓને પણ જરૂર ભોગવવા પડે છે

શાસ્ત્રકારો પ્રરૂપે છે કે, કર્મની સત્તા તેજ સસારની સત્તા છે અને કર્મનો અભાવ તેજ સસારનો અભાવ છે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય પણ શ્રીમાન્ કુમારપાળ ભૂપાળને ઉપદેશ આપતા કહે છે —

धर्म कर्त च भोक्तृ च श्रद्धा ! जैनेन्द्रशासने।

આ વાક્યને જો કે જૈનો મુખ્યત્વે કરીને સ્વીકારે છે તેની સાથે બીજાઓ પણ તેજ ન્યાયની સીધી સડક પર આવે છે જૂઓ, જે રામચંદ્રજીને કેટલાક લોકો ઈશ્વર તરીકે સ્વીકારે છે, તેમને પણ કર્માનુસાર ગાદીએ બેસવાના મુહૂર્તમાજ વનમા જવુ પડ્યુ હતુ, આ વાતનો ઉલ્લેખ ઘણો સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યો છે,

વળી કર્મે હરિશ્ચંદ્ર રાજાની પણ કેવી વિડંબના કરી ?

सुतारा विक्रीता स्वजनविरह पुत्रमरण
विनीतायास्त्यागो रिपुवहुलदेशे च गमनम्
हरिश्चन्द्रो राजा वहति सलिलं प्रेतसदने
अवस्थाप्येकाहोऽप्यहह ! विषमा कर्मगतय ॥१॥

સુતારાદેવીને વેચવી, કુટુબનો વિરહ થવો, પુત્રનુ મરણ થવુ, અયોધ્યા નગરીનો ત્યાગ કરવો, ઘણા દુશ્મનોવાળા દેશની અંદર ગુપ્ત રીતે વિચરવુ, અને કેવળ પેટને માટે નીચને ઘરે પાણી ભરવુ, આ બધુ શુ ? કર્મની વિચિત્રતા કે બીજુ કઇ ? અહા ! એકજ ભવમા એકજ વ્યક્તિની આવી અનેક અવસ્થાઓ ! અહો ! કર્મની ગતિ વિષમ છે જેના ઘરમા સ્વભાવે છત્રીશ રાગરાગણીવાળા નૃત્યો થતા હતા અને જેના ઘરની આગળ હાથીઓના મદના ઝરવાથી કિચ્ચડ થતો હતો, તેના ઘરની પણ શૂન્ય સ્થિતિ કોને કટાક્ષ ન આપે ? કોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન ન કરાવે ? આવી કર્મકૃત વિચિત્રતાઓ આપણે હજારો સ્થાનોમા અનુભવીએ છીએ, તથાપિ 'ઈશ્વરની મરજી' એમ કહી મૂગી વાતથી બિનકુલ વંચિત રહીએ છીએ-કર્મ જે કરે છે, તે કોઇનાથી થઇ શકતુ નથી કર્મરાજા જીવોને ભૂમડળમા નવા નવા વેષોને ધારણ કરાવી જેમ ધારે છે, તેમ નાચ નચાવે છે કર્મ એક પ્રકારના

નાગકનો સૂત્રધાર છે આ દુનિયારૂપી રંગમંડપમાં તમામ જીવો પાત્રરૂપે વેષ ભજવે છે તેઓની પાસે ચોરાશી લાખ ભિન્ન ભિન્ન નાટકો તે કરાવે છે આ સૂત્રધારને તમામ લોકોએ માને છે જૈનો કર્મ કહે છે, જ્યારે બીજાઓ માયા પ્રપંચ, પ્રારબ્ધ, સંચિત, અદૃશ્ય વિગેરે નામોથી પોકારે છે કર્મ રામચંદ્રજી જેવા મહાપુરુષોને અને મહાવીરદેવ વિગેરે તીર્થંકરોને પણ ભોગ વવા પડ્યા, તો ઇતર જીવોને માટે તો કહેવુંજ શું ? કર્મ ધર્મને અધર્મ અને અધર્મને ધર્મરૂપે સમજાવે છે એટલે કે વાસ્તવિક વસ્તુને પણ ભૂલાવી નાખે છે

સમ્યક્જ્ઞાનની જરૂર

ભગવાન્ કથે છે કે —

> अह पास विवेगमुट्ठिए अ वितिन्ने इह भासई धुवं ।
> णाहिसि आरं कओ परं वेहासे कम्मेहिं किच्चति ॥ ८ ॥

અર્થાત્–પરિગ્રહના ત્યાગ પૂર્વક કેટલાક સંસાર છોડીને ઉભા થએલ હોય છે, પરંતુ વાસ્તવિક મુક્તિનું કારણ જે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે તેને નહિ જાણતા હોવાથી, કલ્પિત યોગમાર્ગને મુક્તિનું કારણ બતાવે છે મનમાં સમજે છે કે અમે કરીએ છીએ તેજ મોક્ષમાર્ગ છે તેમ હે શિષ્ય ! તું પણ તેઓના પ્રત્યે ચડીશ, તો સંસાર અને મોક્ષ, આ ભવ અને પરલોક તેમ ગૃહસ્થભાવ અને સાધુભાવના જ્ઞાનથી વંચિત રહીશ, એટલે કે અધવચ રહીને કર્મ વડે પીડિત થઇશ એ ખરી વાત છે કે–જ્યાં સુધી સમ્યક્જ્ઞાન હોતું નથી ત્યાં સુધી તમામ કષ્ટાનુષ્ઠાન ભવભ્રમણનું કારણ છે સમ્યક્જ્ઞાન વિનાનો સાધુ, ફોગટ સાધુપણાનો ગર્વ વહન કરી, પૂજા–સ્તુતિનો અભિલાષી બની, અનેક પ્રકારના ફૂડ

કપટ કરી આજીવિકા ચલાવે છે મુક્તિમાર્ગનું જ્ઞાન કદાચ ઘુણાક્ષર ન્યાયે થઇ જાય, અને કોઇ વાર તેને સત્ય માને પણ ખરા, પરંતુ મિથ્યાત્વવાસના અંતઃકરણરૂપ મંદિરમાં પ્રવિષ્ટ થયેલી હોવાથી નિરવદ્ય અનુષ્ઠાન કરી શકે નહી સાવદ્યક્રિયા-સ્નાનાદિ, સુખના સાધનભૂત માનીને તે કરે, તેમ કોઇક રાજ્ય-સ્વર્ગાદિની અભિલાષાથી કષ્ટ ક્રિયા પણ કરે, પરંતુ તે મુક્તિને આપવાવાળી નથી કેવલ સંસારવૃદ્ધિનું કારણ છે અહીં કોઇ એમ શંકા કરે કે, 'કોઇ એક જૈનેતર, ત્યાગી, વૈરાગી, નિષ્પરિગ્રહી અને ઉગ્ર તપ કરનાર હોય તો તેને મુક્તિ થાય કે નહિ?' તેના ઉત્તરમાં સમજવું કે-જો તે નિમાયી હોય તો **વલ્કલઋષિની** માફક સમ્યગ્જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિને પામી શકે પરંતુ જો કષાય કરનાર હોય, તો **અગ્નિશર્માની** માફક ઘણા ભવો સુધી ભ્રમણ કરે કહ્યું છે કે—

जइवि य णिगणे किसे चरे जइ वि य भुंजिय मासमंतसो।
जे इह मायाति मिज्जइ आगंता गब्भाय णंतसो ॥ ९ ॥

અર્થાત્—જો કે નગ્ન અને કૃશ શરીરવાળા થઇને વિચરે અને મહીના મહીનાને આંતરે આહાર કરે તથાપિ જો માયાથી અલગ ન થાય, તો તે અનંતવાર ગર્ભાવાસ કરે

કેટલાએક તાપસાદિ, ધન-ધાન્યાદિ બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી નગ્ન થઇ ભૂમંડળમાં ફરે છે તપશ્ચર્યાઓ કરી કરીને શરીરને કૃશ પણ કરે છે, પરંતુ માયા-કષાયાદિ આભ્યંતર પરિગ્રહ વિદ્યમાન હોવાથી તમામ કષ્ટાનુષ્ઠાન ભવજંજાળને વધારનાર થાય છે ભલે, મહીના મહીનાને આંતરે તુચ્છ અને નીરસ આહાર લે, ભલે ઉભા ઉભા જન્મ વીતાવે, ભલે ગંગા નદીની સેવાલથી પેટ ભરે, અથવા નર્મદા નદીની માટીથી નિર્વાહ કરે, તેમ એક પગે

ઉભા રહી, હાથ ઉચો રાખી કટ કરે, પરતુ જ્યા સુધી માયા (કપટ) છૂટતી નથી, ત્યા સુધી અનત જન્મ મરણ કરવા પડે છે ગમે તો વૈષ્ણવ હો, ચાહે બૌદ્ધ હો, અને ચાહે જૈન હો, પરતુ સરલ પ્રકૃતિ અને સમ્યક્જ્ઞાન વિના કદાપિ કલ્યાણ થતુ નથી તેમ કરેલ ક્રિયાઓનુ ફલ પણ યથાર્થ મળતુ નથી

જ્યા દભક્રિયા રહેલી છે, ત્યા ક્રોધાદિ કષાયો પણ સ્વય આવીને ઉભા રહે છે કે, જે કષાયો કરેલ ધર્મને નષ્ટ ભ્રષ્ટ કરી નાખી વેષધારી પુરૂષોને દુર્ગતિ આપે છે જ્યારે ઇતર પુરૂષોની તો વાતજ શી કહેવી ? આજ કારણથી પ્રભુ ઉપદેશે છે કે —

पुरिसो रम पावकम्मुणा पलियन्त मणुयाण जीविय।
सन्ना इह काममुच्छिया मोह जति असवुडा नरा ॥१०॥

અર્થાત્-હે ભવ્યો ! તમે પાપ કર્મથી નિવૃત્ત થાઓ કારણ કે મનુષ્યોનુ ઘણામા ઘણુ આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમનુ છે તેમા વળી સયમના અધિકારી તો પૂર્વ કોટી વર્ષમા ન્યૂન આયુષ્યવાળા છે તો થોડા કાલમા વિષયમગ્ન થઇ અવ્રતી પુરૂષો મોહ પામે છે વિવેકી અને વિરાગી જનો તો ધર્માનુરાગ વડે થોડુ પણ જીવન સફળજ કરે છે

વિચારવુ જોઇએ કે-મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કાળની અપેક્ષાએ ભરતક્ષેત્રમા પૂર્વ કોટી વર્ષનુ હતુ પરતુ પચમ કાળમા તો ૧૦૦ વર્ષનુ આયુષ્ય વ્યવહારથી ગણાય છે તે પણ, જે કોઇ ભાગ્યશાળી નિશ્ચિત અને રોગ-શોક રહિત હોય તેનેજ હોય છે અન્યથા વર્તમાન સમયમા તો ૫૦ કે ૬૦ વર્ષની ઉમ્મરમા જો કોઇ મરે છે, તો તેને પણ લોકો ભાગ્યશાળી માને છે વળી કેટલાક જીવો તો બાલ્યાવસ્થામાજ

મરણાધીન થાય છે કેટનાક તરૂણાવસ્થામા તરૂણીને વશવર્તી બની પોતાને હાથે આયુષ્યચંદનને વિષયાગ્નિથી ભસ્મસાત્ કરે છે માટે ખરી રીતે આયુષ્યરૂપ અમૂલ્ય ચંદનનો પરિભોગ ધર્મધ્યાનમા વ્યતીત કરવો એજ વાજબી છે સાસારિક તુચ્છ સુખોની આશાને લઇને જે કષ્ટો સહન કરવામા આવે છે, તેને ધ્યાનમા લઇ જો જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રની વૃદ્ધિ માટે ઉપસર્ગ–પરિષહો સહન કરાય, તો કેટનો બધો લાભ થઇ શકે ? ભગવાન્ કહે છે કે —

णवि ता अहमेव लुप्पए लुप्पंति लोअंमि पाणिणो।
एव सहिर्पाहि पासए अणिहेसे पुट्ठे अहियासए ॥११॥

અર્થાત્–' પરિષહ અને ઉપસર્ગ વડે હુજ દુખી નથી, પરતુ આ અસાર સસારચક્રમા અનેક જીવો પરવશતાને ભોગવતા દુખો સહન કરે છે ' એમ સમ્યક્ પ્રકારના વિચારપૂર્વક, મનુષ્યે પરિષહ, ઉપસર્ગોને સમભાવપૂર્વક સહન કરવા જોઇએ પરતુ ક્લેશભાવ તો નજ કરવો

કર્માધીન જીવોને પ્રતિસમય દુખ રહ્યા કરે છે, પરતુ કેટલાક દુખો સહ્ય થઇ ગયેલા હોવાથી જીવોને દુખરૂપ લાગતા નથી મનુષ્ય, દેવ, તિર્યચ અને નરક ગતિના જીવો અનેક કષ્ટ પરપરા સહે છે પરતુ જે કષ્ટ સહન થાય છે, તે અજ્ઞાનતા પૂર્વક અથવા પરવશતાપૂર્વક થતા હોવાથી લાભ થવાને બદલે ઉલટુ નુકસાન થાય છે તેજ કષ્ટો જો સમતાસહિત, જ્ઞાનપૂર્વક, વૈરાગ્યદશાથી સહન થાય તો, ઘણો લાભ થઇ શકે કેટલાક ધનાશાવાળા અને અશક્ત પુરૂષો દુર્જનોના વચનો બાહ્ય દૃષ્ટિથી સહન કરે છે કેટલાક લોકો વિદેશગમન અથવા રોગાદિને કારણે ઘરનુ સુખ તજી દે છે, પરતુ સતોષપૂર્વક તજી શકતા નથી. આવીજ રીતે આશાનુબદ્ધ કેટનાએક જીવો નહિ સહન કરી

શકાય તેના તાપ, ટાઢ, ઝેરી પવન વિગેરે કનેશો સહે છે, સમુદ્રયાત્રાદિ સમયે દુખ સહે છે તેમજ દ્રવ્યના લોભી જનો રાત દિવસ ચચન દ્રવ્યની ચિંતા એકાગ્ર ચિત્તે કરતા દિનભર ભૂખ્યા રહે છે, પરતુ તેજ પ્રમાણે જો પૂર્વોકત કષ્ટો ધર્મનિમિત્તે સહન કરવામા આવે, તો કાઇ બાકી રહે ખરૂ કે ? ગુરુના શિક્ષારૂપ હિતવચનો સહન કરવાપૂર્વક રૂપ, રસ ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દાદિ વિષયોનો સંતોષપૂર્વક ત્યાગ કરવાથી અને અન્ય પુરૂષોના કનેશો દષ્ટિમા રાખી મુનિધર્મ પાળવાથીજ તે મહાપુરૂષો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ધર્મની ઉજ્જ્વલતા સાથ ઉપસર્ગ પરિષહ સહન કરી શકે છે અને તેમ કરવાથીજ લૌકિક અને લોકોત્તર બને પ્રકારની શોભા વધારી શકાય છે યાદ રાખવુ જોઇએ કે, પાત્રમા આવેના અવગુણો પણ ગુણરૂપ થાય છે જેમ કે, ભિક્ષા માગવી લોકોમા હલકી ગણાય છે, પરતુ સાધુઓને તે શોભાભૂત છે ભૂમિશયન જો કે દરિદ્રતાનું સૂચક છે, તોપણ સાધુઓને તે ભૂષણરૂપ છે તેવીજ રીતે અનેક વસ્તુઓ જે ગૃહસ્થાવાસમા દૂષણરૂપ છે તે સાધુભાવમા ભૂષણભૂત છે અને તે અતમા સુખરૂપ પણ થાય છે તેવો માર્ગ થોડાજ પુરૂષોને રૂચે છે જ્યારે અહીં દુખ તેમજ પરલોકમા પણ દુખ, એમ ઉભય લોક જ્યા દુખમય છે, તે વાતને દીઠ માનનાર ઘણા જીવો છે વસ્તુત જે સુખને પર્યન્તે દુખ રહેલુ છે તે સુખ નથી કિંતુ દુખજ છે જ્યારે જે દુખને પર્યન્તે સુખ રહેલુ છે તે દુખ નથી પણ સુખ છે દષ્ટાન્ત તરીકે, જૂઓ -મુનિધર્મ દ્રવ્યથી દુખમય દેખાય છે, પણ ભાવથી સુખમય છે જેમ —

नो दुष्कमप्रयासो न कुयुवतिसुतस्वामिदुर्वाक्यदुःख
राजादौ न प्रणामोऽशनवसनधनस्थानचिन्ता न चैव ।

ज्ञानाप्तिर्लोकपूजा प्रशमसुखमयं प्रेत्य नाकाद्यवाप्तिः
श्रामण्येऽमी गुणाः स्युस्तदिह सुमतयस्तत्र यत्नं कुरुध्वम्॥१॥

સાધુ દશામાં દુષ્ટ કર્મનો પ્રયાસ નથી, કુટિલ સ્ત્રી અવિનયી પુત્ર અને સ્વામીના કટુ વચનોનો ભય નથી, રાજાદિ વર્ગને પ્રણામ કરવાનો સમય નથી, અશન (ભાત પાણી) વિગેરેની ચિંતા નથી, અભિનવ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે, લોકો પૂજે છે, પરલોકમાં સ્વર્ગાદિ શુભ ગતિ મળે છે અને પ્રશમ-સુખ કે જે નરેશ, દેવેશને પણ મળતું નથી, તે સાધુને મળે છે તે સાધુતામાં હે સુબુદ્ધિ જીવો ! તમે યત્ન કરો એક કવિ પણ કહે છે —

સાધુ રહેજો સુખિયા, દુખિયા નહિ લવલેશ,
અષ્ટ કર્મને જીતવા, પહેર્યો સાધુનો વેષ

તપોવિધાન

આવા સાધુઓએ ખાસ કરીને તપનો મુખ્ય ગુણ રાખવોજ જોઇએ કહ્યું છે કે —

थुणिया कुंम्मिय व लेवय विसए देहमणामणा इह ।
अविहिंसा मेव पव्वए अणुधम्मो मुणिणा पवेदितो ॥१२॥

અર્થાત્ —જેમ ભીંત ઉપર લગાવેલ ચૂનો કે છાણ વિગેરેનો લેપ ટિકળી જવાથી ભીંત જીર્ણ થાયછે, તેમ અનશનાદિ બાહ્ય તપ વડે કરીને દેહ કૃશ કરતા કર્મ પણ પાતળા થઇ જાય છે અને પછી સર્વજ્ઞ શ્રીવીતરાગ પ્રભુએ ગરૂપેલ સર્વોત્તમ અહિંસાપ્રધાન ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે

તપનું વિધાન ત્યાગીવર્ગ માટે કહ્યું છે તપ વિના બ્રહ્મચ-

ર્મની યથોચિત પરિશુદ્ધિ થવી લગાર દુઘટ છે ગૃહસ્થો પણ જો પ્રભુએ પ્રરૂપેલ પર્વતિથિએ પૌષધાદિકની ક્રિયા કરે, તો દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને પ્રકારના રોગોની શાંતિ થાય આજ કાલ દ્રવ્ય રોગની શાંતિ માટે મોટા મોટા ડાક્ટરો પણ ઉપવાસ કરવાની ભલામણ કરે છે અતએવ શરીરની રક્ષા માટે પણ તપસ્યા ખાસ જરૂરની છે, હવે આપણે ક્ષણવાર ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો ધાર્મિક વગના વિચારો પણ વ્યાજબી જણાશે જે શરીર માટે આ દુનિયામા મોટા મોટા અનર્થો થાય છે તે શરીર અહિંઆજ પડયુ રહેવાનુ છે અને આત્મા પરલોકમા જઇ દુ ખી બને છે આજકાલ ગમે તેને પૂછો તો એજ ઉત્તર મળશે કે મારૂ શરીર ઠીક નથી હજુ સ્નાન કરવુ છે, ભોજન કરવુ છે કોઇ સૂઈ રહેવુ છે, ઇત્યાદિ ક્રિયાએ કેવળ શરીર માટે થાય છે, પરન્તુ આત્મા માટે થતી નથી માટે શરીરને પાપનુ કારણ બતાવ્યુ તે વાજબી છે દુનિયામા જે માણસ અમુક માણસથી ઠગાય છે, તે પછી તે ઠગ માણસનો વિશ્વાસ કરતો નથી તો પછી ભવોભવ ઠગનાર અને દુર્ગતિને આપનાર શરીર ઉપર મૂર્છા કરી તપસ્યા વિગેરેથી સાથક નહિ કરી લેનાર કેવો ભોળો અને વિશ્વાસુ છે, તે વાચક સ્વય વિચાર કરશે આ શરીરનો જરા પણ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી કારણ કે કોણુ જાણે કેવા સમયે અને કેવી સ્થિતિમા આ શરીરરૂપ દુર્જન આત્મા રૂપ સજ્જનને છોડશે, તેની ખબર નથી તેટલાજ માટે મુનિવરો તપસ્યાવડે શરીરરૂપ દુર્જનને દુબલ કરે છે આવી રીતે દરેકે દરેક આત્મકલ્યાણાભિલાષી મનુષ્યોએ તપસ્યાનો આદર કરવો જોઇએ પરન્તુ એક વાત ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની છે, **તપસ્યાનુ ફળ ક્ષમા છે.** જે તપસ્યા કરવામા આવે, તે વખતે દૃઢતા અને શાંતિપૂર્વકજ કરવી જોઇએ ગમે તેવા કષ્ટ આવે, ગમે તેવા ક્રોધના કારણો મળી જાય, પરન્તુ

શાન્તરસમા ઝીનુ જોઇએ ઘણે ભાગે એમ જોવામા આવે છે કે-તપસ્વીઓને પારણા વખતે અશાન્તિ થઇ જાય છે આહારને પ્રાપ્ત થવામા લગાર પણ જો વાર લાગી ગઇ હોય, તો આત્મપ્રદેશો સતપ્ત થઇ જાય છે પરન્તુ તેમ થવુ ન જોઇએ આને માટે નદનઋષિનુ દષ્ટાન્ત ખાસ સ્મરણમા રાખવા જેવુ છે

નદનઋષિનુ દષ્ટાત.

નન્દનઋષિ સસારાવસ્થામા ઘણાજ દુ ખી હતા, તેની લાબી કથા અહીંઆ હિ રજુ કરતા કેવળ ઉપયોગી વિભાગ આપવામા આવે છે 'दु खगर्भ हि वैराग्य यागवुद्धिप्रवर्धकम्' આ વાક્ય, આ મહામુનિના વતનથી ખરેખર ચરિતાર્થ થાય છે મહામુનિશ્રી નન્દનઋષિજી જ્યારથી સાધુ થયા, તે દિવસથી લઇને મરણ પર્યન્ત તેમણે સાધુમેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને મહીના મહીનાના ઉપવાસ કરીને પારણુ કરતા હતા તેમણે કુલ ૧૧૮૦ ૯૫ માસખમણ કર્યાં હતા તે તમામના પારણા શાતિ અને મુનિમેવારૂપ પ્રતિજ્ઞાનુ યથાસ્થિત પાલન કરનાપૂર્વકજ આવી પવિત્ર જિદગીને ગાળનાર મહાપુરુષ, કર્મનો ક્ષય કરે તેમા કિંચિત આશ્ચર્ય નથી વળી દેવ અને દાનવો તેઓના ભક્તો થાય, તેમા પણ કઇ નવાઇ નથી

એક વખત સૌધર્મેન્દ્ર સભામા બેઠા હતા, તે અવસરે અવધિજ્ઞાન વડે પૂર્વોક્ત મહાપુરુષની શાન્તતા પવિત્રતા અને ઉગ્ર તપસ્યા જોઇ ઇન્દ્રો શિરકપ થયો, અર્થાત્ ઇન્દ્રે પોતાનુ માથુ ધુણાવ્યુ તુરતજ દેવતાઓ ઇન્દ્રની પાસે હાથ જોડી બોલ્યા 'હે મહારાજ! આ સમયે એવુ કાઇ પ્રયોજન નથી, કે જેથી આપને શિરકપ થાય, માટે આપના શિરકપથી અમે શકિત થયા છીએ, માટે કૃપા કરી જણાવો કે શિરકપનુ કારણ શુ છે?' ઇન્દ્ર બોલ્યા—

'હે મહાનુભાવો ! મે ભરતક્ષેત્રની અન્દર એક મહાપુરૂષના અવધિજ્ઞાન વડે દર્શન કર્યા, અને તેની અચળ અને અટળ પ્રતિજ્ઞા જોઇ મારા મનમા મોટુ આશ્ચર્ય થયુ મે મનથી તેને વંદન કર્યું ધન્ય છે આવા પુરૂષોને કે જેઓની હયાતીને લીધે મનુષ્ય લોક દેવલોક કરતા શોભિત અને ભાગ્યવાન્ છે ' ઇત્યાદિ ઇન્દ્રના વચનો સાભળી મિથ્યાત્વદૂષિત બે દેવો બોલ્યા ' મહારાજ ! આપ અમારા નાથ અને નેતા હોવાથી અમે હા હા કરીએ તે ભલે, પરંતુ કોઇ પણ મનુષ્યમા આવી અદ્ભુત શકિત હોય એ વાત અમારા અંતઃકરણમા સ્થિર થતી નથી અમે તે મુનિવરની પાસે જઇ તે વાતનો નિર્ણય કરીએ અને તે પછી અમે તે વાત સાચી માનીશુ ' એમ કહી તેઓ ઇન્દ્રસભાથી વિદાય થયા તે સમયે પૂર્વોક્ત મહામુનિને પારણાનો સમય હતો, જેથી તેઓ આહાર લાવી આલોચના કરી જેવામા આહાર કરવાની શરૂઆત કરે છે, તેવામા બે દેવમાંનો એક દેવ સાધુનો વેષ લઇ ત્યા આગળ આવી નન્દનઋષિને એવા અસહ્ય અને કઠોર વચનો કહેવા લાગ્યો કે — 'હે દુષ્ટ ! હે ઉદરભરિ ! હે કપટપટો ! આ પ્રમાણે ઠગાઇ કરીનેજ લોકોની અંદર કીર્તિનતાને વધારે છે ? એક અતિસાર ગ્લાન સાધુ બગીચામા છે, તેને ઔષધ-આહારાદિની જરા પણ સગવડ કરી આપ્યા સિવાય માત્ર પાપી ઉદર ભરવા મચ્યો છે તેથી ધિક્કાર છે તને અને તારા જન્મને ! તેમજ ધિક્કાર છે તારી પ્રતિજ્ઞાને ! ' ઇત્યાદિ વચનો સાભળી નન્દનઋષિ હાથમા કોળીયો હતો તે પાત્રમા મૂકી બોલ્યા—' મહાનુભાવ ! શાન્તિ રાખો, હુ ચાલુ છુ ' પાઠક ! ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે—આવા વિકટ સમયની અંદર પારણા વખતે વિના કારણ નાહક તિરસ્કાર કરનાર ઉપર ભાવ-ના લાવે આહાર છોડી દઇ સેવામા ચિત્ત લગાડીને શાંતિ પૂર્વક કયો વીરપુરુષ પરોપકાર માટે જાય વારૂ ?

મુનિવર આહારને ઉંચે લટકાવી કૃત્રિમ સાધુ સાથે ચા'ના
અને જ્યા ગ્નાનમુનિ હતા ત્યા ગયા ગ્નાન મુનિએ પણ તેમને
દશ વીસ સ્વસ્તિ સભળાવી દીધી અને નહિ કહેવા જેવા વચને
કહ્યા, પરંતુ શાંત સુધાનિધિ નંદનઋષિના એક રૂંવાડામા પણ
ક્રોધનો પ્રવેશ થયો નહિ, ઉલટો તેમને એવો વિચાર થયો
કે, આ મુનિને શાંતિ કેવી રીતે પમાડુ ? તુરત તે મહામુનિ
ઔષધ અને આહાર લેવા માટે ગામમા ગયા, પરંતુ પેલો બીજો
દેવ પ્રત્યેક ઘરમા આહારને અશુદ્ધ કરી નાખવા લાગ્યો શુદ્ધ
આહારનો ઉપયોગ કરવા મહીનાના ઉપવાસી મુનિવર બરાબર
એક પ્રહર સુધી ભમતાજ રહ્યા, ત્યારે ઘણી મહેનતે શુદ્ધ આહા
રની પ્રાપ્તિ થઇ, તે લઇને પેલા ગ્નાન મુનિની પાસે આવ્યા
તેવામા તે બનાવટી મુનિ અત્યન્ત ક્રોધ કરી બોલ્યો કે, ' આટલી
બધી વાર ! ' નન્દનઋષિ બોલ્યા કે, ' શુદ્ધ આહારની પ્રાપ્તિ
કરતા વાર લાગી ' ત્યારે તે કૃત્રિમ મુનિએ (દેવે) કહ્યુ—
' વાહ દુરાચારી ! કપટી ! બીજાને માટે તો શુદ્ધ આહાર લેવો
અને પોતાને માટે મન ગમતો આ કેવો ન્યાય ? ' ઇત્યાદિ
મર્મભેદક વચનો સાભળવા છતા પણ તેઓ શાંતિમહાદેવીને
પોતાના મનોમંદિરમા નિરૂપદ્રવ રાખી રહ્યા દેવો વિભંગદ્વારા
તપાસે છે, તો જરા પણ ફેરફાર દેખાતો નથી ત્યારબાદ મુનિ
પ્રવર કહે છે કે, ' હે મહાનુભાવો ! તમો શહેરમા ચાલો, ત્ય
દવા, આહાર વિગેરેની જોગવાઇ ઠીક થશે ' આ પ્રમાણે નંદન
ઋષિના વચનો સાભળતા ગ્નાન સાધુ બોલ્યો કે, ' સ્વાર્થ
સાધનને પરના દુ ખ ઉપર ધ્યાન રહેતુ નથી નાગી તેરી અ
વસ્થા નથી કે હુ એક પણ પગલુ ચાલી શકુ આવા સ્વાર્થાન
સાધુને વૈયાવચ્ચ કરનાર કોણે બનાવ્યા હશે ? એર ! પોતા
હાથે છાપ લીધી જણાય છે ' ઇત્યાદિ વચનો કર્ણગોચર

છતા ધીર, વીર અને ગભીર મહામુનિનો મનોભાવ જરા પણ ગ્નાન થયો નહિ પરતુ પેના ગ્નાનને શાતિ કરવાના મનોભાવ અને સદ્વિચારની શ્રેણીમા આરૂઢ થયા તેમણે ગ્નાન સાધુને કહ્યુ 'મહારાજ ! તમે મારા ખભા ઉપર બેસો, હુ તમને જરા પણ ઇજા ન થાય તેવી રીતે ઉપાશ્રયે લઇ જાઉ' કૃત્રિમ ગ્નાન સાધુ સ્કધ ઉપર ચ ો જ્યારે બીજો કૃત્રિમ સાધુ તેની સાથે સાથે ચાલ્યો જેમ જેમ તે મહાતપસ્વી આગળ વધવા લાગ્યા તેમ તેમ તે ગ્નાન સાધુ દેવશક્તિ વડે ભાર વધારતોજ ગયો ન ન્દ ઋષિ ભારની લીધે એક મ નીચા વળી ગયા તોપણ મનોબળ વડે આગળ ચાલતાજ રહ્યા પેમ ચાલતા ચાલતા શહેરનો મધ્ય ભાગ આ યો અને જ્યા આગળ હજારો મનુષ્યો વેપાર વિગેરે કામ માટે ગમનાગમન કરી રહ્યા હતા અને જ્યા મોટા સાહૂકારોની દુકાનો હતી એવા ઓ ની અ ર પેના ગ્લ–સાધુએ ન ન્દિષેણ સ્કન્ધ ઉપર અતિદુર્ગંધમય વિષ્ટા કરી ચાલી જેથી રુષિરનુ તમામ શરીર ખરાબ થયુ લોક તે દુર્ગન્ધથી કંટાળી પોતાનો ધંધો રોજગાર છોડી નાસવા લાગ્યા હાહા ર મચી રહ્યો પરન્તુ ન ન ઋષિ શુદ્ધ અન્ત કરણથી વિચાર કરવા લાગ્યા "–'અહો ! આ મુનિ ઘણા રોગી છે નાસ્તવિ રીતે તે ક્રોધી નથી પરતુ રોગે ઉપદ્રવ કરી ક્રોધી બનાવેલ છે હવે શી રીતે તેમના રોગની શાન્તિ થાય ? ઇત્યાદિ વિચારશ્રેણીમા ચડેલા મહામુનિ આગળ વધે છે તેવામા દેવો તનો નિર્ગ્રથમાન જોઇ ચકિત થયા અને તરતજ સ્કન્ધને છોડી મુનિવરની આગળ િ ન રૂપ ધારણ કરી ઉભા રહ્યા અને કહેવા લાગ્યા– મહામુનિવર ! અમે સુધર્માદેવલોકવાસી દેવો છીએ અત્યાર સુધી આપની અવજ્ઞા કરી આપને મોટુ દુ ખ દીધુ તેને માટે ક્ષમા ચાહીએ છીએ આપની પ્રશસા સૌધર્મેન્દ્રે કરી તેના ઉપર અમારી શ્રદ્ધા ન લાગવાથી અમે પરીક્ષા કરવાને આ-

વેના હતા જો કે ઉત્તમ પુરુષો પરીક્ષણીય હોઇ શકે જ નહિ, તથાપિ અમારા જેવા અલ્પન અને તુચ્છ જીવો પ્રત્યક્ષ થયા સિવાય સંતોષ પામતા નથી ' ઇત્યાદિ કહીને વિકારૂપ જે પુદ્ગલો મુનિવરના શરીર ઉપર માલૂમ પડતા હતા, તેને ચન્દન બનાવી મુનિને વન્દન કરી સ્વર્ગ પ્રત્યે વિદાય થયા. તે પછી મુનિવર હર્ષ-શોક રહિત, શાતવૃત્તિ પૂર્વક માસક્ષમણનુ પારણુ કરી ધર્મધ્યાનમા પ્રવૃત્ત થયા "

ઉપરના દૃષ્ટાંતનો સારાશ એ છે કે-તપ, શાંતિપૂર્વક થવાથી યથોચિત ફળને આપી શકે છે, અને આવી રીતે તપસ્યા કરનારાજ સાધુઓ કર્મનો ક્ષય કરી શકે છે તે માટે ભગવાન્ કહે છે –

सउणी जह पसुगुंडिया विहुणिय धंसयई सियं रयं।
एवं दविओवहाणवं कम्मं खवइ तवस्सी माहणे ॥ १५ ॥

અર્થાત્--જેમ પક્ષી પોતાના શરીર ઉપર લાગેલી ધૂળને પાંખ ફફડાવવા વડે દૂર કરે છે, એવી રીતે મુક્તિગમન યોગ્ય મુનિઓ તપસ્યા વડે પૂર્વજન્મમા બાંધેલા કર્મોનો ક્ષય કરે છે

પક્ષીઓ ગમે તેટલા મેલા થયા હોય, પરન્તુ જ્યારે પાંખ તેઓ ફફડાવે છે, ત્યારે મેલ દૂર થાય છે, અને પોતે સ્વચ્છ, નિર્મળ વર્ણવાળા સુશોભિત માલૂમ પડે છે, તેજ પ્રમાણે જે મુનિવર મુક્તિગમન યોગ્ય વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાકાંડ ક્રિયાઓ કરે છે, અને યથાશક્તિ તપ કરે છે, તેવા સુસ્થિર મુનિવરને અનુકૂળ ઉપસર્ગો કે જે ભલભલાને પણ ધર્મભ્રષ્ટ કરે છે, તે પણ તેઓને ભ્રષ્ટ કરી શકતા નથી

અનુકૂળ ઉપસર્ગ

ઉપસર્ગ બે પ્રકારના છે-૧ અનુકૂલ અને ૨ પ્રતિકૂલ અનુકૂલ ઉપસર્ગ, પ્રતિકૂલ ઉપસર્ગ કરતા અધિક બળવાન છે.

ગમે તેવો પુરૂષ હોય, પરન્તુ અનુકૂળ ઉપસર્ગથી હારી જાય છે કારણ કે મોહનીયકર્મ અનાદિકાળથી જીવને સંસાર તરફ ખેંચે છે જેમકે ગમે તેવું લોહું હોય, તોપણ ચમક તેને ખેંચે છે કદાચ ચમક ન્હાનો હોય, અને લોટું મોટું હોય તો તે ખેંચી ન શકે, તોપણ અસર તો જરૂર થાયજ તેજ પ્રમાણે જીવમાં કોઈ સંયોગથી આત્મનીય પ્રકટ થયું હોય, તો માતા-પિતાનો સ્નેહ ઘણો હોવા છતાં પણ ધર્મથી ચૂકે નહિ અન્યથા તો જરૂર તે ચૂકી જાય છે કહ્યું છે કે –

उट्ठियमणगारमेसणं समणं ठाणं ठियं तवस्सिणं।
डहरा वुड्ढा य पत्थए अवि सुस्से ण य तं लभेज्ज णो ॥१६॥

અર્થાત્—સંસાર છોડી સાધુધર્મ પ્રત્યે ઉભા થએલ, અને નિર્દોષ આહારનું ભોજન કરનાર તેમજ નાના પ્રકારના તપ કરનાર અણગારને અનુકૂળ ઉપસર્ગો સંયમના ઉત્તરોત્તર સ્થાનથી જરા પણ પરિભ્રષ્ટ કરી શકતા નથી બાળકો અને કુટુંબીઓ કદાચ પ્રાર્થના કરે કે, 'અમે આપથી પાળવા લાયક છીએ, અથવા તમે અમારાથી પાળવા લાયક છો માટે અમને છોડી આપ ચાલી નિકળો, તે વાજબી નથી' ઇત્યાદિ કાલાવાલા કરી તે લોકો ભલે થાકે, પણ સાધુ ચલાયમાન થાય નહિ તેવીજ રીતે સ્ત્રી-પુત્રાદિક પણ અનુકૂળ ઉપસર્ગ કરે છે, જેમ કહ્યું છે કે –

जइ कालुणियाणि कासिया जइ रोयंति पुत्तकारणे।
दवियं भिक्खुसमुट्ठियं णो लब्भंति ण संठवित्तए ॥ १७ ॥
जइ वि य कामेहि लाविया जइ णेज्जाहिण बंधिउं घरं।
जइ जीवित नावकंखए णो लब्भंति ण संठवित्तए॥ १८ ॥

અર્થાત્—જો કે માતપિતાદિ કરૂણાજનક વચનો કહે અથવા

સ્વય પુત્ર નિમિત્તે રુદન પણ કરે, પરન્તુ જો મુક્તિગામી સાધુ તેને વશ ન થાય તો ચારિત્રના સ્થાનથી તે પરિભ્રષ્ટ થાય નહિ ૧૭ જો કે તેને પોતાના સબધિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયની આશાઓ આપે, અર્થાત્ અનુકૂળ ઉપસર્ગ કરવા જેવુ કરે અને તેમ છતા ન માને, તો બાધીને ઘેર પણ લઇ જાય, તથાપિ વીર્યવાન સાધુ સયમથી ભ્રષ્ટ ન થાય અને અસયમજીવિતની ઇચ્છા રાખે નહિ, એટલે કે મરણ સ્વીકારવા તૈયાર થાય, પરન્તુ સ્વીકૃત ચારિત્રને તો નજ છોડે પરિણામે સ્વજનો તેને વશ ન કરી શકે અને સજમના અધ્યવસાયથી પાડી ન શકે વળી પણ કહ્યુ છે કે —

सेहंति य ण ममाइणो माया पिया य सुया य भारिया।
पोसाहिण पासओ तुम लोगपरपि जहासि पोसणो ॥१९॥

અર્થાત્—માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી, નવદીક્ષિત અથવા દીક્ષા લેવા સારૂ તૈયાર થએલ પ્રત્યે સ્નેહ કરી કહે કે, 'તુ અમારો છે, અમને દુ ખિતોને જો, તુ વિચારશીલ છે, જેમા લાભ જણાય તે કર જો તુ અમને ત્યાગ કરીશ, તો ઉભય લોકથી ત્યાગ થઇશ'

આની રીતે માતાપિતાદિક નવદીક્ષિત સાધુને સસારમા લઇ જવા માટે અનેક ઉપાયો કરે છે, આનો વિસ્તાર સ્વય સૂત્રકારે બીજા અધ્યયનથી ત્રીજા અધ્યયનના અત સુધી બતાવેલ છે, તેનુ ટૂકમા દિગ્દર્શન અહીં કરાવવામા આવે, તો તે અસ્થાને ગણી શકાશે નહિ કેટલાક પુરૂષો દીક્ષાના સબધમા સાધુઓ ઉપર ઘણીવાર ચીડાઇ જાય છે, તેમ તેમને ગાળો દે છે પરતુ તેમા આશ્ચર્ય નથી કારણ કે વીરપ્રભુના સમયમા પુત્રપર રાગદૃષ્ટિને લીધે વિવેક અને વીરવચન પર આસ્થાવાળા જીવો પણ તે પ્રમાણે કરતા હતા, અને એ પ્રમાણેની રાગદષ્ટિને લીધેજ **ભદ્રામાતાએ**

અનતિગુકુમાળને વૈરાગ્ય સમયે એજ કહ્યુ હતુ —'કોણે તને ભોળવ્યો કોણે નાખી ભૂરકી રે.' ઇત્યાદિ મોહજન્ય અજ્ઞાન, જેટલી ચેષ્ટાએ ન કરાવે તેટલી ઓછી છે દીક્ષા લેનારની કે દીક્ષા લીધેલાની પાસે માતા પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પરિવાર આવીને અનુકૂળ ઉપસર્ગો કરે છે અને તેમ છતા જ્યારે ન માને, ત્યારે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો કરે છે તે વિષે થોડો ઇશારો પ્રથમ લખાએલ ગાથામા આવી ગયેલ છે, માટે વિશેષ ન લખતા બીજા અધ્યયનના બીજા ઉદ્દેશામાથી અનુકૂળ ઉપસર્ગની કેટલીક બીના સામાન્ય અને વિશેષ ભદ્રિક પ્રકૃતિના મનુષ્યોના ઉપકારને માટે અહિ લખવામા આવે છે

દીક્ષા લીધેલાને અથવા દીક્ષા લેનારને માતપિતાદિ પરિવાર વીંટીને રૂદન કરતા કહે છે-'ભાઇ! બાલ્યાવસ્થાથી આજ સુધી અમોએ તારૂ પોષણ કરેલ છે, છતા જ્યારે અત્યારે તુ અમને પોષવા લાયક થયો ત્યારે ઘર છોડી ચાલ્યો જાય છે હવે અમને કોણ પાળશે? તારા વિના કોઇ પાળનાર નથી

હે પુત્ર! તારા પિતા હવે ઘરડા થયા છે, થોડા દિવસના મેમાન છે તારી બેન હજુ કુવારી છે આ તારા ભાઇઓ સર્વથા પાળવા લાયક છે, આ તારી માતા વિગેરે વગનુ પોષણ કર જેથી તારો આ લોક કીર્તિવાળો થાય અને પરલોક પણ સુધરે કેમકે નીતિશાસ્ત્રમા કહેલુ છે કે —

गुरवो यत्र पूज्यन्ते यत्र धान्यं सुसंस्कृतम् ।
अदन्तकलहो यत्र तत्र शक्र! वसाम्यहम् ॥ १ ॥

અર્થાત્—જ્યા માતા-પિતાદિક ગુરૂજનોની પૂજા થાય છે જ્યા ધાન્ય શુદ્ધ થએલ હોય છે, અને જ્યા દંતકલેશ થતો નથી

ત્યા હે શક ! ૬ વાસ ૮ ? છુ અથાત્ લક્ષ્મી શક્રને (ઈંદ્રને) કહે છે કે, પૂર્વોક્ત ત્રણ વસ્તુઓ જ્યા વિદ્યમાન હોય, ત્યા મારો વાસ છે માટે હે પુત્ર ! અમારા ઘરના રત્નસ્વરૂપ તુ જઈશ તો અમારે હમેશા ક્લેશ સહન કરવો પડશે, અને ક્લેશના સમયમા લક્ષ્મી રહેશે નહિ, અને તેથી અમે સવથા દુ ખી થઇશુ

હે પુત્ર ! તારા બાળકો નાના નાના છે, તારી સ્ત્રી નવયૌવના છે કદાચ તુ તેનો ત્યાગ કરીશ અને તેનાથી કુળની મર્યાદા ન બની રહી, તો લોકમા તારી અને અમારી હેલના થશે અર્થાત્ લોકાપવાદ રૂપ દૂષણ લાગશે

અમે જાણીએ છીએ કે, તુ પાપભીરૂ હોઇને સસારરૂપ કારાગ્રહથી ઉદ્વિગ્ન થએલ છે, તથાપિ હમણા તુ ઘેર ચાલ તુ આરભ સમારભનુ કાઇ કામ કરીશ નહિ કોઇ નવુ કાર્ય આવશે, તો અમે સહાયક થઇશુ એકવાર કાર્યથી થાકી જવાથી કામ ચાલે નહિ બીજીવાર કાર્યમા જોડાવુ તને સર્વથા ઉચિત છે, માટે અમારૂ વચન માની ઘેર ચાલ '

વળી બીજી રીતે પણ સમજાવે છે —" હે પુત્ર ! એકવાર ઘેર ચાલ, સ્વજન વગેરેનો મેળાપ કરી પાછો ચાલ્યો આવજે એટલામા અસાધુ નહિ થઇ જાય તુ ઘરનુ કામ કરીશ નહિ ઇચ્છિત ધર્માનુષ્ઠાન કરતા તને કોણ રોકનાર છે ? અથવા તુ યોગ્ય સમયે દીક્ષા લેજે કે, જેથી કરીને કામાદિ ઇચ્છાઓ તને સતાવા ન કરી શકે

હે પુત્ર ! અમે જાણીએ છીએ કે, તારે માથે દેણુ થએલ છે, તેથી તુ ચાલી નિકળેલ છે, પરન્તુ તારે જરા પણ તેની ચિન્તા ન કરવી અમે દેવુ પતાવી દીધુ છે હવે તને વેપારમા ઉપયોગી જે દ્રવ્યાદિક હશે તે દઇશુ જરા પણ ભય ન રાખીશ "

ધર્મમાં દૃઢતા.

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે અનુકૂળ ઉપસર્ગો કરે છે પરન્તુ દૃઢ, ધર્મીષ્ટ અને શૂરવીર જનો તેવા ઉપસર્ગોથી ચલાયમાન થતા નથી અને જે કાયર પુરૂષો પાછા ઘર તરફ દોડે છે, તેઓ ઉભયથા અપમાનને પામી દુર્ગતિના ભાગી થાય છે પૂર્વોક્ત અધિકાર, સૂત્રકૃતાંગની અંદર છે શ્રીઋષભદેવના ૯૮ પુત્રો જે સમયે વૈરાગ્ય પામ્યા હતા ત્યારે તેઓ કોઇની આજ્ઞા લેવા ગયા ન હતા કારણ કે ભક્તને અને જગતને અનાદિ કાળનું વૈર છે જગત્ ભક્તને વિઘ્નકર છે સર્વ આસ્તિક શાસ્ત્રકારો વૈરાગી પુરૂષો ભલામણ કરે છે કે પંડિત પુરૂષોએ જલદી શું કાર્ય કરવું ?' તો તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એજ જણાવવામાં આવે છે કે, ' સંસાર-સંતતિનો છેદ ' તેમાં વિલંબ ન કરવો કહ્યું છે કે —

त्वरितं किं कर्तव्यं विदुषा संसारसंततिच्छेदः ।

આ વાતને કેવળ જૈનોજ કહેતા નથી પરન્તુ વેદમતાનુયાયી જનો પણ બીજા શબ્દોમાં કહે છે કે, જ્યારે વિરક્તભાવ આવે તેજ વખતે દીક્ષિત થવું —

यदहरेव विरज्येत तदहरेव प्रव्रज्येत ।

વૈરાગી પુરૂષે તો વિલંબ કરવોજ ન જોઇએ વૈરાગ્યની સાથેજ સંસારથી બહાર નિકળી જવું એવા ઘણા દૃષ્ટાન્તો જોવામાં આવે છે કે-વૈરાગ્ય થયા છતાં 'કેમ થશે ?' 'શું થશે ?' આવી શંકામાંને શંકામાં મનુષ્યો પાછા સંસારમાં ધસી જાય છે આ ઉપર એક લૌકિક દૃષ્ટાન્તજ લ્યો —

" એક મોટી ખાઇ છે તેને પાર કરવા વાસ્તે બે પુરૂષોએ એવો નિર્ણય કર્યો કે આપણે ખાઇને પેલે પાર જવુ છે ખાઇ સો હાથ ઊંડી અને દશ હાથ પહોળી છે હવે બન્ને જણાએ ખાઇથી કેટલેક દૂર જઇ દોટ મૂકી, એક જણાએ તો બળવાન વેગ સાથે કુદકો માર્યો તેથી તે ખાડીને પેલે પાર જઇ પહોંચ્યો પરન્તુ બીજાએ દોડના રસ્તામા વિચાર કર્યો કે ' હુ કૂદી શકીશ કે નહિ ? ' આવો વિચાર આવતાજ તેનો વેગ ભગ થયો, અને ખાઇને કિનારે આવી ઉભો થઇ રહ્યો " તેજ પ્રમાણે સસારમા રહેલો જીવ જો વૈરાગ્યના વેગમા ને વેગમા પાર થઇ ગયો, તો તો ઠીક, નહિ તો, લગાર વિચારહીન થયો કે તરત વૈરાગ્ય મદ થઇ જાય છે અને ત્યાનો ત્યાજ પડી રહે છે પછી ગમે તેવી ભાવના યા પ્રતિજ્ઞા કરી હોય પરન્તુ તે તમામ ધીમે ધીમે વિપર્યાસ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે તેટલાજ માટે શાસ્ત્રકારોએ વિરાગ ભાવનામા વિલબ નહિ કરવાનુ સૂચવેલ છે

હવે, સસારના એવા મનુષ્યો કે જેઓ માતા પિતાદિના અનુકૂળ ઉપસર્ગો વડે પરાભવ પામી ધર્મ છોડી દે છે, તેઓના સબધમા કહેલુ છે કે —

अन्ने अन्नेहिं मुच्छिया मोहं जंति नरा असंवुडा ।
विसमं विसमेहिं गाहिया ते पावेहिं पुणो पगब्भिया ॥२०॥

અર્થાત્—અલ્પ પરાક્રમ વાળા જીવો, માતા પિતાદિ પરિવારથી ઉપદ્રવિત થઇને મોહ પામે છે અને સમસ્ત પ્રકારની મર્યાદા રહિત બનીને ગૃહસ્થાવાસ અગીકાર કરે છે વળી તેઓ ગૃહસ્થાવાસમા જઇ ફરીને ક્રૂર કર્મ વડે કર્મબધ કરે છે અથાત્ ફરી જે અવસ્થા થાય છે, તેથી અન્દર પૂર્વાવસ્થા કરતા વિશેષ ધીઠ બને છે

એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે ઊંચી ભૂમી ઉપર ગએલ પુરૂષ જ્યારે પડે છે ત્યારે તેને વિશેષ હાનિ થાય છે તેવી રીતે અગ્યારમે ગુણસ્થાનકે ગએલા જીવનો પાત થતાં તે પ્રથમ ગુણસ્થાનકે પણ આવી જાય છે સંયમભાવથી પરિભ્રષ્ટ થએલ જીવ પ્રાય શ્રાવકના વ્રતથી પણ પતિત થાય છે લૌકિક કહેવત છે કે 'વએલ બ્રાહ્મણી તરકડીમાંથી જાય.' તેમ પતિત જીવો વિશેષ પીડે છે, તેના માટે સાધુઓએ દરેક હેતુ એના પ્રમાણેનો ઉપદેશ સૂત્રકાર આ પ્રમાણે આપે છે —

तम्हा दवि इक्ख पडिए पावाओ विरतेभिनिव्वुडे ।
पणए वीरे महाविहिं सिद्धिपह नेआउय धुव ॥ २१ ॥

અર્થાત્—અનુકૂળ ઉપસર્ગો કાયર પુરૂષોને ધર્મધ્યાનથી પરિભ્રષ્ટ કરનારા હોવાથી, હે મુક્તિગમનયોગ્ય સાધો ! તું તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર કર સંસારસ્થ જીવો મહારંભ કરે છે તે કર્મનો વિપાક અતિ કટુ થાય છે તેને તું જો અને સ્વયં પાપથી શાન્ત થા, તથા પાપના કારણો જે પ્રાણાતિપાતાદિક આશ્રવો છે તેનાથી તું નિવૃત્ત થા, તેમજ સદસદ્ વિચારમાં કુશળ થઈ કર્મશત્રુનો નાશ કરવા વીરત્વને ધારણ કર અને યુક્તિયુક્ત જે મુક્તિ-માર્ગ છે, તેમાં લીન થા અર્થાત્ સદનુષ્ઠાનમાં તત્પર રહે આજ વાત વળી આગળની ગાથામાં પણ બતાવી છે —

वेयालिय मग्गमागओ मणवयसाकायण संवुडो ।
चिचावित्त च णायओ आरंभ च सुसंवुडे चरेज्जासि ॥२२॥
त्तिबेमि

અર્થાત્—સાધુ કર્મનો નાશ કરનાર જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ મુક્તિ માર્ગ પ્રાપ્ત થતાં મન વચન અને કાયાના દંડ

ગહિતપણે, પરિગ્રહ અને કુટુંબ પરિવારને વૈરાગ્ય ભાવનાથી છોડી, સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરી, તેમજ ઇંદ્રિયોના વિકાર રહિત બનીને વિચરે એ પ્રમાણે શ્રીસુધર્માસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે

શ્રીવીરપ્રભુનો ઉપદેશ કેવળ મોક્ષ પરત્વે છે સૂયગડાંગ સૂત્રના બીજા અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશામાં ૨૧ મી અને ૨૨ મી ગાથામાં જે ઉપદેશ આપેલો છે, તે આદરણીય અને માનનીય છે. તેની અંદર **ઇક્ખ** એ શબ્દમાં મોટું રહસ્ય રહેલું છે તેનો અર્થ 'જો' એટલે 'વિચાર કર' એવો થાય છે આ જગતમાં જીવો પોતપોતાના કરેલા કર્માનુસાર ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાં પરિભ્રમણ કરે છે તમામ શાસ્ત્રકારો કર્મ અને કર્માનુસાર ફલને માને છે કર્માનુસાર ફળ આપનાર ઈશ્વરને માનનાર ન્યાયદર્શનકાર વગેરે દર્શનકારોને બાદ કરતા બાકીના તો કર્માનુસાર ફળને સ્વીકાર કરે છે વાસ્તવિક વાત પણ તેમજ છે ઈશ્વર રાગ, દ્વેષ, મોહ, માયા, કામ, ક્રોધાદિ દૂષણોથી રહિત હોવાથી, દુનિયાનો વ્યાપાર માથે લે નહિ, કારણ કે દુનિયાનો વ્યાપાર લેવાના કારણો તેમને નથી, અને કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ અટલ સિદ્ધાંત છે જેમકે —

यादृशं क्रियते कर्म तादृशं भुज्यते फलम् ।
यादृशमुप्यते बीजं तादृशं प्राप्यते फलम् ॥ १ ॥

જેવું બીજ વાવવામાં આવે, તેવુંજ ફળ મળે છે જેમ જવ વાવી વઉ પમાય નહિ, તેમ જેવું કર્મ કરવામાં આવે, તેવુંજ ફલ મળે છે, તેટલા માટે કર્મ બાંધતી વખતે વિચારશીલ થવું કે, જેથી કરીને તેના વિપાકો ઉદય થતા હાય વોય કરવાનો વખત આવે નહિ શાસ્ત્રકારો અનેયુક્તિપૂર્વક જીવોને પોકાર-

કરીને સમજાવે છે કે હે જીવ! જરા તત્ત્વદ્રષ્ટિએ સ્વહિતનો વિચાર કર, જે શુભાશુભ કર્મ કરીશ તે તારે ભોગવવાના છે અન્ય કોઇ ભાગીદાર થતુ નથી હા, અનર્થ પાપથી એકઠું કરેલ ધન લેવા તો તેઓ તૈયાર થશે પણ તુ પાપજન્ય દુખ લેવા કોઇ તૈયાર થશે નહિ કોઇ અતિપ્રેમને વશ થઇ કદાચ કહે કે-"હુ ભાગ લઇશ" પરન્તુ તેમ બનતુ નથી કારણ કે કૃતનાશ અને અકૃતનો આગમ સન્માર્ગની અદર હોતો નથી માટે હે સુજ્ઞ! તુ પ્રત્યક્ષ જગત્‌નો વિચિત્ર ભાવ જોઇ લે આ અસાર સસાર રૂપ પારાવારમા જીવો આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિમા ગુથાએલા સ્વજીવનને દુ ખમય નિર્ગમન કરે છે જો તે જીવન જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રયની આરાધનામા ગાળ્યુ હોત તો કલ્યાણમાર્ગની પ્રાપ્તિમા કઇ વાર લાગત નહિ પરન્તુ જ્યા સુધી મોહ માતગ શિર પર બેઠેલ હોય, ત્યા સુધી જીવોને આગળ વધવાનો વિચાર થતો નથી શુ સસારમા રહેલ જીવો સસારને ઠીક માને છે? કદાપિ નહિ તથાપિ મોહ મહામલ્લ જેવા વેષ પહેરાવે, તેવા પહેરે છે જેમ નચાવે તેમ નાચે છે અને જેમ બકાવે તેમ બકે છે અર્થાત્ મોહવશ થએલાને કઇ વાત આચરણીય અથવા અનાચરણીય હોતી નથી સર્વને કૃત્ય પ સમજે છે તેટલાજ માટે સૂત્રકાર 'પડિત' પદ સાથેજ આપે છે

પડિત કોણ?

એકલા વિચારથી કાર્ય થતુ નથી, તેમ મોહમાતગ નિર્બળ પણ થતો નથી વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી જ્યારે મોહના મર્મો અને તેની ચેષ્ટાઓ માલમ પડે છે, ત્યારે કલ્યાણ લક્ષી વીરપુરૂષો સ્વસત્તાનો ઉપયોગ કરે છે અને પરસત્તાને તિલાજલી આપે છે અને ત્યારેજ તે **પડિત** ગણાય છે શાસ્ત્રકારો સાફ લખે છે કે

' य क्रियावान् स च पण्डित ' જે ક્રિયાવાન્ હોય, તેનેજ સાચો પંડિત જાણવો તે સિવાય અન્ય તો કેવળ નામધારીજ પંડિત છે તેજ વાતને ઉપદેશશતકકાર પણ બતાવે છે —

विद्वांसो न परोपदेशकुशलास्ते युक्तिभाषाविदो
नो कुर्वन्ति हित निजस्य किमपि प्राप्ता पराभ्यर्थनाम्।
तस्मात् केवलमात्मन किल कृतेऽनुष्ठानमादीयते
मर्त्यैर्ये सुकृतैकलाभनिपुणैस्तेभ्यो नम सर्वदा ॥१॥

અર્થાત્—પરોપદેશ દેવામાજ માત્ર કુશળતા રાખનારા માણસો ખરેખર વિદ્વાન્ નથી તેઓને કેવળ ભાષા-યુક્તિનાજ જાણુ સમજવા જોઇએ જેઓ લગાર પણ સ્વહિત કરતા નથી, તેઓ પરની અભ્યર્થના પામે છે, અર્થાત્ બીજાના કિંકર બને છે તેટલા માટે સુકૃતના અસાધારણ લાભમા જે ચતુર પુરુષો, કેવળ આત્મકલ્યાણને માટે શુભાનુષ્ઠાન સ્વીકારે છે, તે પુરુષો ખરેખર વંદનીય છે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-તેવા પુરુષોને મારો સર્વદા નમસ્કાર હો- ક્રિયાવાન્ પંડિત ગણાય છે કેવલ પોથી ભણી કુતર્ક કરનાર, અથવા અન્યને ઉપદેશ દઇ સ્વયં અનગ રહેનારને પંડિત ગણી શકાય નહિ વળી શતકકાર કહે છે કે —

हित न कुर्यान्निजकस्य यो हि परोपदेश स ददाति मूर्ख ।
ज्वलन्न मूल स्वकपादयोश्च द्रश्येत मूढेन परस्य गेहम् ॥२॥

જે પુરુષ પોતાનુ હિત કરતો નથી અને અન્યને ઉપદેશ આપે છે, તે મૂર્ખ માણસ પોતાના પગમા બળતુ જોતો નથી, પરન્તુ બીજાના ઘરો બળતુ જૂએ છે અર્થાત્ જે માણસ પોતાના આત્મા પર ધ્યાન નહિ દેતા બીજાને ઉપદેશ કરે છે, તે પંડિત નથી જે પોતાનુ કલ્યાણ કરવા પૂર્વક બીજાનુ કલ્યાણ કરવા

ઉદ્યમ કરે છે, તેજ પતિ છે અને મોહનો પણ તેજ હતી શકે છે તેટના માટે ગાથામા 'વીર' એવુ વિશેષણ આપેલુ છે બીજા વીર પુરૂષોની અપેક્ષાએ આજ વીર વાસ્તવિક **વીર** છે જગતને હતનાર, દેવ નામધારી કેટનાક દેવોને પણ સ્વાધીનસત્તી બનાવનાર, અને મુક્તિસોપાન પર આરૂઢ થનાર મુમુક્ષુ જનોને પણ સસારાર્ણવમા ફેકી દેનાર જે **મોહરાક્ષસ** છે, તેનો તિરસ્કાર કરનાર ખરા **વીર** ગણાય છે બીજા વીરો પાપ કર્મમા આસક્ત હોય છે, જ્યારે આ વીરને માટે તો ગાથાઓ **વિરય** એવુ વિશેષણ આપેલ છે પાપ કર્મથી વિરત એટલે કોઇપણ પાપકર્મ નહિ કરનાર સસારમા તેવો કોઇ જીવ નથી કે, જે પ્રતિસમય કર્મબન્ધ ન કરતો હોય, પરન્તુ વીરપ્રભુના કેટલાક એવા અણગારો હોય છે, કે જેઓ નવા કર્મોને આવવા દેતા નથી, અને પુરાણા કર્મોનો નાશ કરે છે પહેલા એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે "સસારમા તેવા કોઇ જીવો નથી, કે જેઓ પ્રતિસમય કર્મબધ ન કરતા હોય, તેના માટે **એવભૂતનયની** દૃષ્ટિમા જ્યા સુધી સિદ્ધ થએલ નથી ત્યા સુધી સસારસ્થ કહેવાય છે તેથી **શ્રીવીર** પ્રભુના સાધુઓ સસારસ્થ હોવા જોઇએ, અને જ્યારે એમ છે, તો કર્મબધ થવો જોઇએ અને તેમ ન માને તો સસારસ્થ જીવ પ્રતિસમય કર્મબન્ધ કરે છે, એ વાત સીદ્ધ કરતી નથી '

આના ઉત્તરમા જાણવુ જોઇએ કે, જરૂર તેઓ કર્મબધ કરે છે, પરન્તુ તે અલ્પતર હોવાથી અબધરૂપ છે જે પ્રમાણે કેવળી એક સમયે સાતાવેદનીય કર્મ બાધે અને તે બીજે સમયે ભોગવે, તેથી તે બધરૂપ નથી તેમ શુભાશય અકપાથી, જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના આરાધક એવા અપ્રમત્ત ભાવમા વર્તતા મુનિ કર્મબધ અલ્પતર કરે છે, અને વિશેષ નિર્જરે છે, તેથી

અબધક કહેવામા હરકત જેવુ નથી કર્મ **શુભ અને અશુભ** બે પ્રકારના છે અહીં 'અશુભકર્મથી નિરત' એમ બતાવેલ છે શુભકર્મનો બંધ, કથચિત્ પ્રકારે મુક્તિનો સાધક છે અનુત્તર વિમાનના દેવોનું નામ **સપ્તલવ** છે તેનુ કારણ એ છે કે-તેઓ પૂર્વ ભવમા શ્રેણિમા આરૂઢ થઇ મર્યા હતા, અને જો સાત લવ જેટલુ આયુષ્ય પૂર્વ ભવમા તેમને વધુ હોત, તો તેઓ પણ જરૂર મુક્તિ નગરીમા વાસ કરત પરન્તુ સાત લવ આયુષ્ય અધિક ન હોવાથી પુણ્યપુંજ બાકી રહી ગયો તેથી ૩૩ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવો થયા અહીં પુણ્ય મુક્તિનુ પ્રતિબંધક થયુ છે પરન્તુ મુક્તિની છાપ એકાવતારી પણાએ સિદ્ધ કરી આપી છે

ઇન્દ્રાદિ પદવી પુણ્યથી મળે છે, ઇન્દ્રાદિ અને ત્રિષષ્ટિ શલાકાદિ પુરૂષોને મુક્તિની છાપ લાગેલ છે, તેજ કારણથી પુણ્ય પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થવામા શુભસાધન છે અન્તમા તેનો ક્ષય છે જેમ મનુષ્યગતિ મુક્તિનું કારણ માનેલ છે તેનો પણ અંતે ક્ષય છે અર્થાત્ અંતમા ક્ષય થનાર કારણ થઇ શકે છે પુણ્ય પરંપરાથી કારણ છે, જ્યારે ક્ષાયિક જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર અનંતર કારણ છે માટે 'પાપથી વિરત' એ વિશેષણ આપેલ છે અન્યથા 'કર્મથી વિરત' કહેત, જેથી પુણ્યબંધનો ત્યાગ કહેવાત હવે અભિનિર્વૃત્તનો અર્થ એ છે કે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આદિથી શાંત થએલ ક્રોધાદિકથી અશાંત પુરૂષ પાપથી નિવૃત્ત થઇ શકતો નથી પૂર્વોક્ત વિશેષણ-વિશિષ્ટ પુરુષ ન્યાયયુક્ત અને યુક્તિયુક્ત જે મુનિમાર્ગ, તે પ્રત્યે પ્રાપ્ત થાય છે તેટલા માટે '**पणय**' એવુ વિશેષણ આપેલ છે, **તેનો** અર્થ એવો છે કે, સત્યમાર્ગને પ્રાપ્ત થએલ અથવા સમસ્ત પ્રકારના પરિગ્રહને છોડી વૈરાગ્ય-પત્નીને અનુસરેલ

મુનિયોની મહિમા

અહીં વાચકવર્ગે સમજવું જોઈએ કે, આત્મકલ્યાણ રૂપ **કલ્પવૃક્ષને લબ્ધિઓ** રૂપ ફૂલો ઉત્પન્ન થાય છે તે આત્મઋદ્ધિ ગણાય છે ઋદ્ધિઓનો ઉપયોગ તેઓ કરતા નથી કેવળ શાસનો ન્નતિના કારણમા તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે તે ઋદ્ધિનું દિગ્દર્શન અહીં કરાવવામા આવે છે

તપસ્વી મુનિવરોના નાસિકાદિકો મેલ ઔષધરૂપ થાય છે જેમ ચદ્રની કાંતિ વડે પર્વતની વનસ્પતિઓ ઔષધરૂપ થાય છે, તેમ તેમના શ્લેષ્માદિનો લવમાત્ર યદિ કુષ્ઠિના શરીરને લાગે તો તેનો રોગ સર્વથા નષ્ટ થાય છે, અને કોટિરસ વડે જેમ તામ્રરાશિ સુવર્ણ થાય છે તેમ રોગીનુ શરીર કચન જેવુ થાય છે કાન-નેત્રાદિથી ઉત્પન્ન થએલ અને શરીરથી ઉત્પન્ન થએલ મેલ સર્વ રોગિઓના રોગને નાશ કરવા સમર્થ થાય છે અર્થાત્ તે મુનિવરોના શરીરના સ્પર્શમાત્રથી પ્રાણીઓ ગમે તે રોગવાળા હોય તોપણ નીરોગ થાય છે જેમ વિજળીના સ્પર્શથી વાયુ નાશ પામે છે, અને ગધહસ્તિના મદના ગધ વડે અન્ય હસ્તીઓ પલાયન થાય છે તેમ ગમે તેવુ વિષમિશ્રિત અન્ન તે મુમુક્ષુઓના પાત્રમા અથવા મુખમા આવતાજ અમૃત થાય છે

જેમ મત્રાક્ષરના સ્મરણથી વિષ નાશ પામે છે, તેમ તે વાચયમોના વચનના શ્રવણ માત્રથી મ્હોટી વ્યાધિવાળા જીવોની સમસ્ત વ્યાધિઓ શાંત થાય છે નખો કેશો, દાંતો અને બીજા પણ શરીરના અવયવો ઔષધપણાને પામે છે સ્વાતિનક્ષત્રનુ પાણી શુક્તિમા મોતી, સર્પના મુખમા વિષ અને વાંસની અદર વશલોચન–ઇત્યાદિ ભાવોને પામવામા પાત્રજ કારણ છે, તેમ શરીરના

અત્યવો જો કે સ્વભાવથી અસુન્દર છે, તોપણ તપસ્તેજ વડે જરૂર પૂર્વોક્ત મહિમાને પામે, તેમા જરા પણ સશય કરવા જેવુ નથી આજ ચાલતા છીવો પૂર્વોક્ત વાતને હસી કાઢશે, પરન્તુ તેઓ જ્યારે યોગના માહાત્મ્ય પર દૃષ્ટિ દેશે, ત્યારે તેઓને જણાશે, કે તમામ દર્શનકારો યોગના મહિમાનુ વર્ણન કરતા અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ બતાવે છે, જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વ્યવહાર કરનાર મનુષ્યોને બુદ્ધિગમ્ય નથી, છતા વસ્તુત સાચી હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ યથામતિ વર્ણવેલ છે આના નામ માત્ર અહીં લખવામા આવે તે પહેલા, તેની સત્યતાને માટે એટલુજ કહેવુ જરૂરતુ છે કે—

શાસ્ત્રમા પદાર્થ બે પ્રકારના કહ્યા છે —**હેતુસિદ્ધ અને હેતુથી અગમ્ય** જે પદાર્થો હેતુગમ્ય નથી, તેમા આપણા જેવાઓની બુદ્ધિ કયા સુધી કાય કરી શકે ? પ્રથમ એટલો વિચાર કરવો જોઇએ કે શાસ્ત્રોને કહેનાર કોણ છે ? તેની પૂર્ણ મીમાસા થઇ ચૂકી હોય, તો તે વાત અક્ષરશ સત્ય માલૂમ પડે આ અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ કહેનાર, રાગ-દ્વેષ રહિત સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી **શ્રીમહાવીર** દેવ છે, તથા તેજ દેવનુ અનુકરણ કરનાર **બુદ્ધ અને પતંજલિ** વગેરે પણ છે તેઓ તમામ યોગ રૂપ કલ્પવૃક્ષના પુષ્પ સ્વરૂપ **અણિમાદિને** માને છે, અને તેનુ વાસ્તવિક ફળ **કેવળજ્ઞાન** બતાવે છે અને તે ફળનો આસ્વાદ **સપૂર્ણનિવૃત્તિ** છે, કે જે કદાપિ નાશ થનાર નથી

અણિમા, મહિમા, પ્રાકામ્ય ઇશિત્વ, વશિત્વ, લઘિમા, યત્રકામાવસાયિત્વ અને પ્રાપ્તિ એ આઠ સિદ્ધિઓ ઉપરાત બીજી અનેક મહાઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો થોડો અર્થ અહીં ટાકવામા આવે છે —

(૧) અણિમા, એટલે મોટા રૂપને અણુસ્વરૂપ બનાવે, અર્થાત્ સોયના છિદ્રમાંથી દોરાની માફક પેલે પાર જઈ શકે (૨) મહિમા, મેરૂથી પણ ઉચ્ચતર શરીર કરવાનું સામર્થ્ય થાય (૩) પ્રાકામ્ય, એટલે ભૂમિપર જેમ ચાલે તેમ જળમાં ચાલ વાની શક્તિ અને જેમ જળમાં ચાલે તેમ ભૂમિમાં ચાલવાની શક્તિ (૪) ઈશિત્વ, જેના વડે તીર્થંકર ચક્રવર્ત્યાદિકની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન થાય તે (૫) વશિત્વ, જેના વડે ક્રૂર જન્તુઓ વશવર્તી થાય તે (૬) લઘિમા જેના પ્રતાપે વાયુ કરતાં પણ હલકું શરીર થાય તે (૭) યત્રકામાવસાયિત્વ, જેના મહિમા વડે ઇચ્છિત નાના પ્રકારના રૂપો થઈ શકે તે (૮) પ્રાપ્તિ, જેના જોરથી મેરૂ પર્વતાદિ અથવા સૂર્ય મંડળનો સ્પર્શ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આ સિવાય બીજી પણ અનેક ઋદ્ધિઓ છે જેનો વિસ્તાર યોગશાસ્ત્ર અને ઋષભદેવચરિત્રને જોવાથી માલૂમ પડશે આટલુ પ્રસંગોપાત્ત કહી હવે બીજા ઉદ્દેશને તપાસીએ

મદાદિનો ત્યાગ

પ્રથમ ઉદ્દેશામાં શ્રીઋષભદેવ ભગવાને પોતાના પુત્રોને જે ઉપદેશ આપેલો છે, તેનેજ પુનઃ દૃઢ કરવાને માટે તેમજ ઉપશમભાવની વિશેષ વૃદ્ધિને માટે બીજા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ કરતા પ્રભુ કથે છે —

तय स च जहाइ सेरय इति संखाय मुणी ण मज्जइ ।
गोयप्रतरेण माहणे असेयकरी अन्नेसि इखणी ॥ १ ॥

जे परिभवइ पर जण ससारे परिवत्तइ मह ।
अदु इखणिया उ पाविया इति सखाय मुणी ण मज्जइ ॥२॥

અર્થાત્—જેમ સર્પ કાચળી છોડીને તેનાથી દૂર થાય છે, તેમ મુનિવરો કર્મનો ત્યાગ કરે છે કારણાભાવથી કાર્યનો પણ અભાવ છે, એમ સમજીને મુનિઓ ગોત્ર અથવા જાતિ, કુલ અને રૂપાદિના મદવડે ઉન્મત્ત થાય નહિ, તેમ બીજાની નિન્દા પણ કરે નહિ (૧) જે જીવો અન્યનો પરાભવ કરે છે, તેઓ દીર્ઘ સંસારરૂપ કાંતારમાં પરિભ્રમણ કરે છે પરનિન્દા એ મહાપાપનું કારણ છે, અને તેટલાજ માટે 'પાપિની' એવું વિશેષણ તેને આપેલું છે, તેમ જાણીને પોતે મદ કરે નહિ (૨)

હે ભવ્યો ! શ્રીવીતરાગ દેવનો ઉપદેશ ખરેખર ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે તેઓ શું કહે છે ? જેમ સર્પ, કાચળી ત્યાગ કરવા લાયક હોવાથી, તેનો ત્યાગ કરે છે, અને જો તેમ ન કરે, તો દુર્દશા પામે, તેવી રીતે મુનિનો મુખ્ય ધર્મ, કર્મનો નાશ કરવાનો છે ક્રોધાદિક કષાયને મુનિઓ કર્મનું કારણ સમજે છે, કર્મને અને કષાયને અન્વય વ્યતિરેક છે, એટલે કષાયની મરજુદશામાં કર્મની સત્તા અને કષાયના અભાવમાં કર્મનો અભાવ છે

જાણીને મુનિરત્નો કિંચિત્ કષાય કરે નહિ તેમજ આઠ મદમાંહેના કોઈ પણ મદને મનોમંદિરમાં પ્રવેશ પણ કરવા દે નહિ શ્રીતીર્થંકરોએ કર્મની નિર્જરાના મદને પણ નિવારેલ છે, તો પછી બીજા મદોનું કહેવું એ શું ? વળી મુનિવરોએ બીજાની નિન્દા પણ કદાપિ કરવી નહિ, પરની નિન્દા થવાના સમયને ઉપસ્થિત કરનાર મદાવસ્થા છે જ્યારે મનમાં ઉત્કર્ષભાવ થાય છે, ત્યારેજ બીજાની નિન્દા કરવાનો સમય આવે છે અને પરનિન્દા સમાન બીજું પાપ દુનિયામાં ભાગ્યેજ હશે પરનિન્દા કરનાર સ્વયં મહા નિન્દનીય કર્મ બાંધી સંસાર કાંતારમાં પશુની માફક પરિભ્રમણ કરે છે, અને અનન્ત જન્મ મરણાદિ કષ્ટો સહે છે તેજ કારણથી

સૂત્રકારે નિન્દાને 'પાપિણી' એવું વિશેષણ આપેલું છે હે મહાનુભાવો ! જો આત્મ કલ્યાણની અભિલાષા રાખતા હો, તો જાગૃતાવસ્થા તો દૂર રહી, પરન્તુ સ્વપ્નમાં પણ પરનિન્દા કરશો નહિ. કદાચિત્ નિન્દા કરવાનું વ્યસન પડ્યું હોય, અને તમારે નિન્દા કરવીજ હોય, તો તમારી પોતાની નિન્દા કરો કે જેથી કોઈવાર ઉદ્ધાર થઈ શકે વાસ્તવિક રીતે તો સ્વાત્મનિન્દાનો પણ નિષેધ કરેલો છે, કારણ કે આત્મા તો સ્વાભાવિક રીતે નિર્મળ છે, પરન્તુ વૈભાવિક દશાને લીધે જડીભૂત થએલો છે માટે સાધુઓએ મન, વચન અને કાયાથી પણ પરિભવનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ મનથી એમ ન ચિન્તવવું કે મારા જેવો કોઈ પણ સૂત્ર-સિદ્ધાન્તનો જાણકાર નથી, મારા જેવો કોઈ તપસ્વી નથી, અથવા કુલવાન નથી તેમજ મારા જેવો રૂપવાન પણ કોઈ નથી ઇત્યાદિ પ્રકારે મનમાં વિચાર ન કરવો અથવા વચનથી પણ તેમ બોલવું નહિ અને શરીરથી પણ વદન નેત્રાદિ દ્વારા તેવી ચેષ્ટા કરવી નહિ કારણ કે તેમ કરવાથી ભારે કર્મ બંધાય છે આજ વાતની દૃઢતામાં સૂત્રકાર પુન આગળ ચાલતા કહે છે —

जे यावि अणायगे सिया जे नियगे पेसगपेसए सिया।
जे मोणपयं उवट्ठिए णो लज्जे समयं सया चरे ॥ ३ ॥

सम अन्नयरम्मि संजमे संसुद्धे समणे परिव्वए।
जे आवकहा समाहिए दविए कालमकासि पंडिए ॥ ४ ॥

અર્થાત—જે સ્વયં નાયક અર્થાત્ નાયકરહિત ચક્રવર્તી પ્રમુખ તેમજ દાસનો દાસ—એ બન્નેએ જો મૌનીન્દ્રનું પદ સ્વીકારેલ છે અર્થાત્ ચારિત્ર અંગીકાર કરેલ છે, તો તેઓ લજ્જાને છોડી શિષ્ટ વ્યવહારની પાલના કરે, અર્થાત્ જો રંક પુરુષ ચક્રવર્તીના પહેલા

દીક્ષા લીધી હોય તો ચક્રવર્તી ગ.ને સરળ સ્વભાવથી નમસ્કાર કરે (૩) .ા લુ ? સામાયિકછેદોપસ્થાનીયાદિ ચારિત્રના સ્થાન મા રહી સમ્યક્પ્રકારે શુદ્ધભાવવાળો થઇ તેમજ તપની દ્રવ્ય અને ભાવપરિગ્રહથી મુક્ત, સુસમાહિતાદિ વિશેષણ વિશિષ્ટ યાવજ્જીવ લજ્જા મ વિગેરેના ત્યાગ પૂર્વક ચારિત્ર ધર્મની પાલના કરે (૪) પ્રથમ ની ગાથા ઉપરથી જૈનશાસનની અપૂર્વ ઉદારતા અને નિષ્પક્ષપાતતા દેખાઇ આવે છે

ખરેખર તીર્થંકર મહારાજના શાસનમા પક્ષપાતને જલાજલિ આપી છે જૈનશાસન જાતિપ્રધાન નથી પણ ગુણપ્રધાન છે જે કોઇ પુરૂષ પવિત્ર જૈનધર્મને માન આપે, તે જૈનજાતિ અતર્ભૂત થઇ શકે છે તમામ વર્ગનો ધર્માધિકાર સરખો છે મનુસ્મૃતિની માફક 'શૂદ્રોને ધર્મોપદેશ ન કરવો' ઇત્યાદિ કપોલકલ્પિત કથન વીતરાગના શાસનમા નથી ભલે ચક્રવર્તી હોય કે રાક હોય, પરતુ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો જે પ્રથમ સ્વીકાર કરે તે વદનીય ગણાય છે અને તેજ પ્રમાણે વ્યવહાર થાય છે જાતિ, ધન અને વયનુ પ્રાધાન્ય નથી પરન્તુ ગુણનુ પ્રાધાન્ય છે ક્ષત્રિયજાતિ સર્વોત્તમ ગણવામા આવેલ છે, તે કેવળ આત્મવીર્યને લઇનેજ, જો તેમા પણ આત્મવીર્ય ન હોય, તો તે પણ નામમાત્ર છે કેટલાક ધર્મોમા ગમે તેવો સન્યાસી મહાત્મા હોય, તો પણ તેને શાસ્ત્ર શ્રવણ કરાવવાનો અધિકાર નહિ તે તો ૐ નુ ધ્યાન કરે ઇત્યાદિ અનેક વાતો કે બ્રાહ્મણોએ સમય મેળવીને જે એક હથ્થુ સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, તે હવે જવા લાગી કે લોકો તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા લાગ્યા છે કેટલાએક જિજ્ઞાસુ બન્યા છે અને પક્ષપાત ને તિરસ્કારે છે વાસ્તવિક રીતે પક્ષપાત અધોગતિ કરનાર છે જુઓ પક્ષિકુળમા પક્ષ (પાખ) નો પાત, અર્થાત પડવુ-તે નીચે

પ્રતાનુ સૂચવે છે અને તેજ પ્રમાણે ભારતભૂમિમા આપણે પ્રત્યક્ષ આમને અનુભવીએ છીએ કહ્યુ પણ છે કે —

पक्षपाता भवेद्यस्य तस्य पातो भवेद् ध्रुवम् ।
दृष्ट वगकुलेष्वेव तथा भारतभूमिषु ॥ १ ॥

આનો અર્થ ઉપર લખેલ હકીકતમા આવી ગયેલ છે માટે વિશેષ ન લખાવતા ભવ્યપુરૂષોને ધર્મ કૃત્યમા લજ્જા અને મદ ન રાખવા ભલામણ કરી સૂત્રકાર પ્રકારાન્તરે લજ્જા અને મ નો ત્યાગ કરવા કેવો ઉપદેશ કરે છે તે બતાવવામા આવે છે —

दूर अणुपस्सिया मुणी तीत धम्ममणागय तहा ।
पुट्ठे परुसेहिं माहणे अविहण्णु समयम्मि रीयइ ॥ ५ ॥
पण्ण समत्ते सया जए समताधम्ममुदाहरे मुणी ।
सुहुमे उ सया अलूसए णो कुज्झे णो माणि माहणे ॥ ६ ॥

અર્થાત્—સમ્યક્ ધર્મ વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેને, અને ગયા કાળમા અને ભવિષ્ય કાળમા જીવોની શુભાશુભ ગતિને વિચાર કરી બ્રહ્મચારી મુનિઓએ કઠોર વચન અગર ભલેન્છોના પ્રહાર વડે જરા પણ ઉપાય ન કરતા ખધકશિષ્યોની માફક શાંતિમય જૈનશાસનાનુસાર વિચરવુ જોઇએ (૫) સુદર બુદ્ધિવાળા સાધુએ ભાવ શત્રુઓને જીતવા જોઇએ તેમ પ્રશ્ન કરનારથી હારવુ જોઇએ નહિ ઉત્તર દેવામા કુશળ થઇ શાંતિપૂર્વક અહિંસાદિ લક્ષણ ધર્મનો પ્રકાશ કરવો અને સૂક્ષ્મદષ્ટિ પૂર્વક સયમના આરાધક સાધુને કોઇ મારે, તો પણ ક્રોધ કરવો નહિ અને કોઇ પૂજે તો અભિમાન પણ ન કરવુ (૬)

' દૂર ' શબ્દથી સૂત્રકારે મોક્ષનો અર્થ કરેલ છે, તે બરાબર છે મોક્ષ ખરેખર દૂર જ છે અનેક પ્રકારના તપ જપ, જ્ઞાન, ધ્યાન, પરોપકાર, દયા વિગેરે શ્રીવીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞાપૂર્વક થાય

તોજ મુક્તિ નગરનો શુદ્ધ માર્ગ, કે જે, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ છે, તે મળે છે જ્યા સુધી જીવોની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનુ જ્ઞાન, ભૂતભવિષ્યકાળસબધી થાય નહિ, ત્યા સુધી સ્વકર્તવ્યમા દૃઢ થવાતુ નથી તેટલાજ માટે જીવોની કર્મકૃત શુભાશુભ ગતિ અને વિચિત્ર વર્તનને તુ જો એ પ્રમાણે સૂત્રકારે કહ્યુ છે જગત્ ભગતને અનાદિ કાળનુ વેર હોનાથી સાધુને કાઇ દુર્જનો માર મારે અથવા કઠોર વચન કહે, તો પણ સાધુ દ્વેષ ન કરતા નીચે લખેલ ભાવનાથી ભાવિત અત કરણવાળો થાય

જો કાઇ નિર્નિમિત્ત ઉપદ્રવ કરે, તો સાધુએ વિચારવુ કે, “ મારો ખરેખર ભાગ્યોદય છે, કે જેથી અનાયાસ મારા કર્મની નિર્જરા થશે. મારા તિરસ્કારથી લોકોને આનન્દ છે, તેનાથી અધિક આનદ થવાનો મને સમય છે કારણ કે જો તે થોડો સમય શાતિપૂર્વક સહન થશે, તો અનાદિ કાળના મારા દુ ખદાયક કિનષ્ટ કર્મો નાશ પામશે મને મારનાથી લોકોને સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તો ભલે લોકો સુખી થાય એકને અલ્પ દુ ખ થતા જો ઘણાઓને સુખ થતા હોય, તો તેનો કાણ મૂર્ખ નિષેધ કરે ? આ કઠોર વચન કહેનાર મારા પરમ બધુ છે, કારણ કે કર્મરૂપ દૃઢ ગાઢ મારા હૃદયકોશમા બધાએલ છે, તેને આ લોકો ખારા વચન રૂપ ઔષધથી ગાળે છે મારૂ તાડન-તર્જન ખૂબ કરો, સુવર્ણ ઉપર લાગેલ મેલ અગ્નિ વિના સાફ થતો નથી, તેમ આત્મા ઉપર અનાદિકાળથી લાગેલ કર્મમેલ ઉપસર્ગ-પરિષહો રૂપ જળના પ્રવાહ વિના શાત થનાર નથી, મને દ યથી દુ ખ દેનાર અને ભાવરોગને હરણ કરનાર મારા મિત્રોપર હુ કોપ કરૂ, તો કૃતઘ્ન ગણાઉં, કારણ કે, તેઓ મને દુર્ગતિના ખાડામાથી કાઢે છે અને સ્વય તેઓ તેમા પડે છે પોતાના પુણ્યના વ્યય વડે મારા પર જે

અનાદિમાનનું દેણું છે તેને જેઓ ચૂકાવે છે, તેના ઉપર હું કદાપિ કોપ કરી શકું ખરો કે? વધ બંધનાદિક મને દુઃખને માટે છે નહિ પણ તેઓ સંસાર રૂપ કારાગૃહથી મુક્ત થવાના કારણો છે. કાળ તસ્કરવધાદિ કરનારને થતી અસાધારણ મને અફસોસ કરાવે છે. આ દુનિયામાં કેટલાએક પુરુષો પરને સંતોષવા ધન શરીરાદિનો ત્યાગ કરે છે તો કેવળ મને દુઃખ દેવાથી આ લોકો ખુશી થાય છે તો થવા દો, મને આક્રોશ તાડન અને તર્જનાદિ શા હિસાબમાં છે?' વળી મુમુક્ષુ પુરુષોએ એ ભાવના કરવી કે, 'મારો ફલાણાએ તિરસ્કાર કર્યો પણ મને માર્યો તો નથી? અને માર્યો હોય તો એવો વિચાર કરવો કે 'મને લાકડી વડે હણ્યો પણ શસ્ત્રથી તો મારી નાખ્યો નથી? કદાચ ધારો કે પ્રાણ લેશે પણ મારો ધર્મ તો લઈ શકવાનો નથી' કહેવાની મતલબ કે કલ્યાણના અર્થી પુરુષોએ સમભાવથી વધ, બંધન, તાડન તર્જન અને આક્ષેપાદિ સહન કરવા. આ પ્રમાણે સહન કરવાથી સાધુને કષાયોદય થાય નહિ. ખંધક મુનિના ૪૯૯ શિષ્યોને એક અભવ્યે કરતા ને ઘાણીમાં પીલ્યા છતાં જરા પણ ક્રોધવશ ન થયા. આવી રીતે જે સાધુ સંયમની સંપૂર્ણ આરાધના કરે છે તેજ વાસ્તવિક અહિંસા ધર્મને પાળનાર અને અહિંસાનો ઉપદેશક છે કેમકે સાધુ ધર્મનો ઉપદેશક પણ હોવો જોઈએ કહ્યું છે કે —

बहुजणणमणम्मि संवुडो सव्वट्ठेहिं णरे अणिस्सिए ।
हरए व सया अणाविले धम्मं पादुरकासि कासवं ॥७॥

बहवे पाणा पुढो सिया पत्तेयं समयं उवेहिया ।
जे मोणपदं उवट्ठिते विरतिं तत्थ अकासि पंडिए ॥८॥

બાહ્ય અને અભ્યન્તર પરિગ્રહથી મુક્ત, મહાહ્રદની માફક સદા સ્વચ્છ હૃદયવાળો, અને બીજા ઘણા પ્રકારના ધર્મોની વચ્ચે સમાધિપૂર્વક આર્હતધર્મનો પ્રકાશ કરનાર (૭) 'પ્રત્યેક પ્રાણીઓ સ્વકર્માનુસાર પૃથક્ પૃથક્ રહેલા છે, તે તમામ પ્રાણિઓ સુખના અભિલાષી અને દુ ખના દ્વેષી છે' એ પ્રમાણે જોઇ જિનેન્દ્રધર્મ સ્વીકારી તેમા નિયમ કરે કે, 'કોઇ જીવને દુ માર નહિ, મરાવુ નહિ, અને મારે તેને ઠીક જાણુ નહિ' તેજ પંડિત ગણાય (૮)

સાચા ધર્મી કોણ?

સૂત્રકારે સાધુને મહાહ્રદ તુલ્ય બતાવ્યા છે, તે બરાબર છે મહાહ્રદમા મત્સ્ય, કચ્છપાદિ જતુઓ રહે છે તથાપિ મહાહ્રદ જરા પણ મલિન જળવાળો થતો નથી તેમજ ક્ષોભ પણ પામતો નથી તેવીજ રીતે ઉપસર્ગ અને પરિષહાદિના સસર્ગથી મહામુનિઓ જરા પણ ક્ષોભ પામતા નથી ઘણા પ્રકારના ધર્મો દુનિયામા વિદ્યમાન છતા, ક્ષાન્ત્યાદિ દશવિધ ધર્મોનો તેઓ પ્રકાશ કરે છે, જેથી કરીને લોકો વાસ્તવિક ધર્મી થઇ સ્વર્ગાપવર્ગના સુખો અનુભવે છે જ્યારે અવાસ્તવિક ધર્મવાળા તો ઘણા જીવો છે, તેના ઉપર એક દ્રષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે—

" મગધ દેશમા આવેલી **રાજગૃહી** નગરીમા શ્રેણિક રાજા એક દિવસ **અભયકુમાર** સહિત સભામા બેઠા હતા, તે વખતે અન્યાન્ય વાર્તાલાપની સાથે ધર્મ સબધી પણ ચર્ચા નિકળી સભામા બેઠેલા મનુષ્યો બોલ્યા, કે 'દુનિયામા **ધર્મી** પુરુષો થોડા છે અને **અધર્મી** ઘણા છે સર્વ કોઇએ આ વાત કબૂલ કરી, પરતુ તેવામા ચાર બુદ્ધિના ભડાર **શ્રીઅભયકુમારે** સભા સમક્ષ કહ્યુ કે, 'હે સભાજનો! તમે ભૂલો છો, દુનિયામા **ધર્મી** ઘણા છે અને

અવર્મી થોડા છે આ વાતની પ્રતીતિ તમને એક મ થશે નહિ માટે એક વખત તેની પરીક્ષા કરો ' સભાએ પરીક્ષા કરવાની ખુશીથી હા પાડી આ પ્રમાણે નિશ્ચય થવાથી અભયકુમાર એક કાળો અને એક ધોળો એના બે પ્રાસાદો તૈયાર કરાવ્યા, અને શહેરમા ઢંઢેરાઘોષણા કરાવી કે જેઓ ધાર્મિક હોય, તેઓ ધોળા પ્રાસાદમા પ્રવેશ કરે, અને તે સિવાયના બીજા લોકોએ કાળા પ્રાસા મા પ્રવેશ કરવો આ પ્રમાણે જાહેર કરવાથી તમામ લોકો ધોળા પ્રાસાદમા પેઠા માત્ર બેજ શ્રાવકોએ કાળા પ્રાસાદની અદર પ્રવેશ કર્યો હવે અભયકુમારાદિ સમસ્ત રાજવર્ગ અને અન્ય કે જેઓ પરીક્ષક નીમાએલા હતા, તેઓ પ્રાસાદના દ્વાર આગળ આવી ઉભા રહ્યા અને માણસો જેમ જેમ પ્રાસા માથી બહાર નિકળતા ગયા તેમ તેમ તેઓ પ્રશ્ન પૂછતા ગયા કે– બોલો તમોએ શુ સુકૃત કરેલ છે ? ' ઉત્તરમા ખેડુત બોલ્યો – હુ ખેડ કરૂ છુ ઘણા જાનવરો મારુ ધાન્ય ખાઈને જીવે છે તેમ કેટલાએક ભિક્ષુઓને હુ દાન આપુ છુ ' બીજો બોલ્યો કે, હુ બ્રાહ્મણ છુ, ષટ્કર્મ વડે ખ્યાતિ પામેલ છુ, વેદવિહિત કર્મ કરૂ છુ અને કરાવુ છુ તેમા કોઈવાર પશુઓને અને પશુ મારનાર બન્નેને સ્વર્ગના ભાગી બનાવું છુ ' ત્રીજો બોલ્યો કે ' હુ વણિકપુત્ર છુ, વેપાર કરી કુટુબનું પોષણ કરૂ છુ ' ચોથો બોલ્યો કે, ' હુ ભગી છુ, સ્વકુલાચારને પાળુ છુ જેથી અનેક માસાહારી પશુ–પક્ષીઓ માસ ખાઈ મારાથી જીવે છે, માટે હુ ધર્મી છુ ' ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તમામ લોકા પોતપોતાની મન કલ્પિત વાતોને ધર્મ માની ધર્મી બન્યા હવે તે પરીક્ષકો કાળા પ્રાસાદના મુખ આગળ ગયા, ત્યારે માત્ર બે શ્રાવકો તેમાથી બહાર નિકળ્યા અ ય કોઈપણ તે પ્રાસાદમા હતુ નહિ રાજા અને અમાત્ય વિગેરે ત્યા આવેલ વર્ગ તેઓને જોઈ ચકિત થયો તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, આ

બન્ને જણાએ ખરા ધર્મશીલ હોવા છતા શા માટે અધર્મના પ્રાસાદમા પેસ હશે ? આ પ્રમાણે આશ્ચર્યમા મગ્ન થયેલો પરીક્ષક વર્ગ તેઓ બન્ને જણને પૂછે છે કે, 'તમે શુ અધર્મ કરેલ છે ?' ત્યારે તે બન્ને ભાઇઓ સાશ્રુલોચન બોલવા લાગ્યા —

अवाप्य मानुष जन्म लब्ध्वा जैन च शासनम् ।
कृत्वा निवृत्ति मद्यस्य सम्यक् सापि न पालिता ॥ १ ॥

અતિ દુર્લભ મનુષ્ય જન્મને અને જિનેન્દ્રશાસનને પ્રાપ્ત કરીને મદ્યપાનનો અમે જે ત્યાગ કર્યો હતો, તેને પણ રૂડી રીતે પાળી શક્યા નહિ

अनेन व्रतभङ्गेन मन्यमाना अधार्मिकम् ।
अधमाधममात्मान कृष्णप्रासादमाश्रिता ॥ २ ॥

આ વ્રતનો ભગ થવાથી આત્માને અધમાધમ માનતા અમે કાળા પ્રાસાદનો આશ્રય લીધેલ છે કારણ કે શાસ્ત્રકારોએ ભગ્નવ્રત પુરૂષોનુ જીવન વ્યર્થ પ્રાય માનેલ છે જેમકે —

वर प्रवेष्टु ज्वलित हुताशन
न चापि भग्न चिरसञ्चितव्रतम् ।
वर हि मृत्यु सुविशुद्धचेतसो
न चापि शीलस्खलितस्य जीवितम् ॥ १ ॥

બળતા અગ્નિમા પ્રવેશ કરવો એક છે, પરન્તુ ચિરકાળથી પાળેલ વ્રતનો ભગ કરવો એ નથી વિશુદ્ધાત કરણ પૂર્વક મરણ સ્વીકાર કરવુ સુન્દર છે, પણ શીલથી પરિભ્રષ્ટ થએલ પુરૂષનુ

જીવન ઠીક નથી ઇત્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રના કથન મૂજબ અમે ધાર્મિકજન નહિ હોનાથી કાળા પ્રાસાદના અધિકારી બન્યા છીએ '

જગતમા વાસ્તવિક રીતે ધાર્મિક મુનિવર્ગ છે, બાકીના જે ધાર્મિક બને છે તે આડંબર માત્ર છે આજકાલનો જમાનો મહાત્માને અમહાત્માની પંક્તિમા મૂકે છે, અને ગૃહસ્થોને મહાત્માના ઇલકાબો સમર્પણ કરે છે, અથાત્ તેવા શબ્દોથી પોકારે છે અને તેઓ ધર્મના સરસ્વ થઇ બેઠેલ છે આ પણ કલિકાળનીજ મહિમા છે

આ ગાથાના દીપિકાકારે સ્પષ્ટ લખ્યુ છે કે ગાથામા ગણાવેલા ગુણોને ધારણ કરનાર સાધુઓજ ધર્મોપદેશ દેવાને અધિકારી છે ગૃહસ્થો નથી આ વાત યુક્તિયુક્ત ઠરે છે કારણ કે ત્યાગી વર્ગ સિવાય અન્ય કોઇ લોકોને વાસ્તવિક ત્યાગધર્મ બતાવી શકે નહિ અને ત્યાગ ધર્મ સિવાય બીજો કોઇ મોક્ષમા જવાનો રસ્તો નથી જ્યારે આજકાલ તો તેથી વિપરીત રીતભાત માલૂમ પડે છે આ સાથે સાધુઓને પણ ભલામણ કરવી ભૂલવી જોઇતી નથી કે, ગુરુકુલવાસમા રહી આત્મશ્રેય કેમ થાય તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ હે મુનિવરો ! આત્મશ્રેય કરવા સાથે શ્રીવીરપ્રભુના શાસનની ઉન્નતિમા આત્માનો ભોગ આપો હવે આગળ પ્રભુ સાધુઓને શો ઉપદેશ આપે છે, તે જોઇએ

ખાસ સાધુઓને ઉપદેશ

મૂર્છાનો ત્યાગ.

धम्मस्स य पारए मुणी आरभस्स य अतए ट्ठिए।
सोयतिय ण ममाइणो णो लब्भति णियं परिग्गह ॥९॥

इह लोग दुहावह विऊ परलोगे य दुह दुहावहं ।
विद्धंसणधम्ममेव त इति विज्ज को गारमावसे ॥ १० ॥

અર્થાત્—શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મના પારગામી તેમજ આરંભ, સમારંભ અને સંરંભથી જે દૂર રહેલ હોય તેજ મુનિ કહેવાય, પરંતુ જે લોકો એવા નથી હોતા અર્થાત્ પૂર્વે કહેલા ધર્મને જેઓ નથી કરતા, તેઓ મારૂ મારૂ કરી શોક કરતા વિનશ્વર વસ્તુમાં મોહ પામતા મરણ પામી દુર્ગતિમાં જાય છે (૯) ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહ આ લોકની અંદર દુઃખ દેનાર છે, એટલુંજ નહિ, પરન્તુ પરલોકમાં પણ અત્યન્ત દુઃખ આપનાર છે વળી ધર્મનો નાશ કરનાર પણ પરિગ્રહગ્રહ છે, આ પ્રમાણે જાણીને કયો બુદ્ધિમાન ગૃહસ્થાવાસને સેવે ? (૧૦)

પ્રથમ બે પદોની અંદર સત્યસાધુ કોણ કહેવાય, તેનું સ્વરૂપ બતાવવા પૂર્વક ઇહલોક અને પરલોકમાં પણ સાધુ સુખી છે, અને તેનાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિવાળા જીવો દુઃખી છે, તેમ બતાવેલ છે. હવે પરિગ્રહ દુઃખનું કારણ છે, એ વાત સ્પષ્ટરૂપે સમજાવવી પિષ્ટપેષણતુલ્ય છે, કારણ કે તમામ લોકોને અર્થના ઉપાર્જનમાં, રક્ષણમાં તેમજ ખર્ચમાં જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે ? તે કંઈ પરોક્ષ નથી તેજ કારણથી નીતિના જાણકાર પુરૂષોએ અર્થ નામના પુરૂષાર્થને ધિક્કારેલ છે જેમ કહ્યું છે કે —

अर्थानामर्जने दु खमर्जितानां च रक्षणे ।
आये दु ख व्यये दु खं धिगर्थान् दु खभाजनान् ॥ १ ॥

વળી પરિગ્રહગ્રહ ધર્મનો પણ નાશક છે દાખના તરીકે, જેમ વક્રગ્રહ જેના શિર ઉપર આવે, તેને અનેક વિપદાઓ ભોગવવી પડે

છે, તેજ પ્રમાણે મમત્વ રૂપ ગ્રહ સર્વથા દુ ખ આપનાર છે, એટલુજ નહિ, પરંતુ ન્હાનામા ન્હાના મનુષ્યોની સાથે વૈરભાવ કરાવનાર પણ તેજ છે વળી લોભાવિષ્ટ પુત્ર, માતા, પિતા, ભાઇ, બ્હેન વિગેરેના પણ પ્રાણુ પરલોકમા લઇ લે છે તેના પ્રત્યક્ષ અનેક દાખલાઓ લોકોમા વિદ્યમાન છે પરલોકમા પણ પરિગ્રહમહ જીવને શાંતિ પામવા દેતો નથી વધારે શું કહીએ ? આશાને તત્ત્વવેત્તાઓ વિષની વેલડી બતાવે છે, પરંતુ ખરૂ કહીએ તો વિષવેલડીનું પાન તો આ ભવમાજ દુ ખી કરનાર છે, જ્યારે આશાલતાનું પાન કરનાર ઉભય લોકની અંદર દુ ખી થાય છે લોભિયા લોકો દુનિયાના દાસ છે લોભવશવર્તી માણસોને કોઇ પણ અકૃત્યજ નથી, અર્થાત્ નહિ કરવાના કામ પણ કરે છે આમ જાણતા છતા કોણ વિદ્વાન્ માણસ ગૃહસ્થાવાસમા વાસ કરે ! કારણ કે કોઈ માણસ જાણી જોઇને કેદ બને નહિ, અને આ સંસાર તો સંપૂર્ણ રીતે કેદખાના જેવોજ છે જૂઓ —

प्रियास्नेहो यस्मिन्निगडसदृशो यामिकभटा-
 पम स्वीयो वर्गो धनमभिनवबन्धनमिव ।
महामेध्यापूर्णं व्यसनबिलसंसर्गविषम
 भव कारागेह तदिह न रति क्वापि विदुषाम् ॥१॥

અર્થાત્—જેની અંદર સ્ત્રિઓનો સ્નેહ બેડી સરખો છે, કુટુંબ વર્ગ ચોકીદાર છે, ધન્યધાન્યાદિ પરિગ્રહ મજબૂત બંધન છે, તેમજ વિષ્ટા મૂત્રાદિથી પૂર્ણ મહા દુર્ગંધિ વ્યસનરૂપ મોટો ખાડો જેમા છે આવા સંસારરૂપ કારાગૃહમા બુદ્ધિમાન પુરૂષોને કોઇ ઠેકાણે પણ સુખ થાય ખરૂ કે ? લગાર પણ નહિ આવીજ રીતે સંસારને જ્ઞાની પુરૂષોએ શ્મશાન રૂપ પણ બતાવેલ છે —

महाक्रोधो गृध्रोऽनुपरतिश्रृगाली च चपला
स्मरोलूको यत्र प्रकटकटुशब्द प्रचरति ।
प्रदीप्त शोकाग्निस्तत अपयशो भस्म परित
श्मशान ससारस्तदतिरमणीयत्वमिह किम् ॥ १ ॥

અર્થાત્—જેની અન્દર મહા ક્રોધ રૂપ ગૃધ્ર **પક્ષીઓ** રહેના છે, અશાતિરૂપ ચચળ **શૃગાલીઓ** જેમા વસે છે કામદેવ રૂપ ઘુવડો જેની અન્દર દુસ્સહ કટુ શબ્દોનુ ઉચ્ચારણ કરે છે, શોક રૂપ મહા અગ્નિ જેની અન્દર સળગી રહી છે, અને વિસ્તારવાળા મહા અપયશ રૂપી **ભસ્મના** ટગલાઓ જેમા પડેના છે, એવો સસાર સાક્ષાત્ **શ્મશાન** તુલ્ય છે આ સસારમા સુન્દરના શી છે, તેની તો કાઇ ખબરજ પડતી નથી છતા આશ્ચર્ય જેવુ છે કે આ સસારની અન્દર બુદ્ધિમાન અને નિબુદ્ધિ—બન્ને પ્રકારના મનુષ્યો સપડાય છે આનુ બીજુ કાઇજ કારણ **નથી** માત્ર મોહ રાજા ઉન્દુ જ્ઞાન કરાવે છે તેનુજ આ પરિણામ છે જેમકે કહ્યુ છે કે—

दारा परिभवकारा बन्धुजनो बन्धन विष विषया ।
कोऽयं जनस्य मोहो ये रिपवस्तेषु सुहृदाशा ॥ १ ॥

પરાભવ કરવામા સ્ત્રીઓ કારાગ્રહ તુલ્ય છે બન્ધુજનો બન્ધન રૂપ છે, તેમજ વિષયો વિષ સદ્દશ છે, છતા મનુષ્યોને આ શો મોહ છે કે જે શત્રુઓમા મિત્રની ભ્રાતિ કરાવે છે। ખરૂ છે કે, મિથ્યાજ્ઞાન છીપની અદર પણ રૂપાનો ભ્રમ પેદા કરાવે છે માટે આવા ગૃહસ્થધર્મમા કોઇ પણ જાતનો પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરતાં સાધુએ પોતાના ધર્મમા સાવધાન રહી કોઇ પણ વસ્તુ ઉપર મૂર્ચ્છા કરવી નહિ

એકાકીપણુ

હવે વિશેષ ઉપદેશ કરતા સૂત્રકાર કહે છે —

महयं पलिगोव जाणिया जा विय वंदणपूयणा इह।
सुहुमे सल्ले दुरुद्धरे विउमता पयहिज्ज संथवं ॥ ११ ॥

एगे चरे ठाणमासणे सयणे एगे समाहिए सिया।
भिक्खू उवहाणवीरिए वइगुत्ते अज्झत्तसंवुडे ॥ १२ ॥

અર્થાત્—લોકપૂજા અને વંદણાદિક મુક્તિમાર્ગમા કિચ્ચડ રૂપ છે, માટે સાધુ પુરૂષે તેને સૂક્ષ્મ શલ્ય જાણીને દૂરથી ગૃહસ્થોનો પરિચય તજવો જોઇએ અને એકાકી–રાગદ્વેષરહિતપણે ભૂપીઠ પર વિચરવુ જોઇએ વળી કાઉસગ્ગનુ સ્થાન, આસન, શયન વિગેરે દરેક જગ્યાપર સમાહિત રહી તપોવિધાનમા આત્મવીર્યને નહિ ગોપવતા વાગ્ગુપ્તિ અને અધ્યાત્મમા ચિત્ત લગાવી વિચરવુ જોઇએ

સત્કારપરિષહ સહન કરવો ઘણો દુષ્કર છે જોકે લોકનિંદા સહન થાય પરંતુ પૂજા અને સ્તુતિ સહન થવી ઘણી મુશ્કેલ છે તેટલાજ માટે સૂત્રકારે અભિમાનને મુક્તિનગરના માર્ગમા કિચ્ચડ સમાન બતાવેલ છે વળી સ્વાધ્યાય, તપ અને જપાદિ ઉત્તમ કાર્યને કલંકિત કરનાર પણ અભિમાનજ છે, માટે સાધુઓએ વંદના અને પુજાદિ સત્કારપરિષહથીદૂર રહેવુ જોઇએ આસન, શયન વિગેરેમા એકલો રહે ' એકના ' શબ્દથી સમુદાયને છોડીને રહેવાનુ પ્રભુ નથી સૂચવતા, પરંતુ રાગ–દ્વેષરહિત રહેવાનુ સૂચવે છે કારણ કે સાધુને એકના રહેવામા અનેક વિપત્તિઓનો સંભવ છે શ્રીદશ-

વૈકાલિક સૂત્રમાં અપવાદ પદે એકલાને વિહાર કરવાની આજ્ઞા આપેલ છે પરંતુ તેની સાથે નીચે લખેલ શબ્દો કહેલા છે 'સમાન ગુણવાન અથવા ગુણાધિક શુભ સહાયક ન મળે, તો કામદેવની તમામ ક્રિયાથી દૂર રહી આરંભ સરંભાદિ પાપના કારણોનો ત્યાગ કરી વિહાર કરે ' આ અર્થને કહેનારી ગાથા આ છે —

णया लभेज्जा निउण सहाय गुणाहिय वा गुणओ समं वा ।
इक्को वि पावाइ विवज्जयंतो विहरिज्ज कामेसु असज्जमाणो॥

(श्रीदशवैकालिकसूत्र, द्वितीयचूलिका)

ઉપર પ્રમાણે હોય, તોજ યોગ્ય સાધુ, મેળવેલ ગુરુની આજ્ઞાથી એકલ વિહારીપણે વિચરે, પરન્તુ અન્યને માટે પ્રભુની આજ્ઞા નથી તેમ છતાં ચતુરાઈ કરી તે પ્રમાણે વિચરે, તો તેને પ્રભુની આજ્ઞાની બહારજ જાણવો જોઈએ આજકાલ કેટલાએક બહુલ-સંસારી જીવો સમુદાયમાં ન રહેતા જુદા વિચરી બાહ્ય ત્યાગ-વૃત્તિ દેખાડી ભદ્રિક જીવોને પોતાના રાગી બનાવે છે અને પૂજાય છે, એટલુંજ નહિ પરન્તુ સમુદાયમાં રહેલ સાધુના અછતા દોષો બતાવે છે, તેઓ સ્વયં સ્વચ્છન્દી હોવાથી અવન્દનીય છે, કારણ કે-શ્રીઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજ પ્રરૂપે છે —

समुदाये मनागूदोषभीतै स्वेच्छाविहारिभि ।
मंथिग्भैरप्यगीतार्थै परेभ्यो नातिरिच्यते ॥ १ ॥

वदन्ति गृहिणा मध्ये पार्श्वस्थानामवन्द्यताम् ।
यथाच्छदतयात्मानमवन्द्य जानते न ते ॥ २ ॥

કેટલાક વૈરાગ્યવાન પુરુષો સમુદાયની અન્દર અશુદ્ધ આહા-

રાદિક અને ન્યૂનાધિક ક્રિયા રૂપ અલ્પ દોષોથી ડરી જઇ સ્વેચ્છા વિહારી બને છે તે અગીતાર્થ પ્રથમ વર્ણન કરેલા શિથિલાચારીથી ઉત્તમ નથી બનકે શિથિલવિહારી છે ગૃહસ્થોની આગળ, સમુદાયમા રહેલ નરમ ગરમ સાધુને અવદનીય દેખાવતો, એવ સ્વય સ્વચ્છદપણે વિચરતો તે પોતાના આત્માને અવદનીય જાણતો નથી વિહાર ગીતાર્થ અને ગીતાર્થની નિશ્રાનજે કરવાનુ ફરમાવેલ છે બીજા વિહાર માટે પ્રભુની આજ્ઞા નથી જો જૈનસાધુઓ ગમે તેમ વિચરવા માડે તો વર્તમાન ાજે પર લાખ બાવાઓની જે દુર્દશા આપણે નજરે અનુભવિએ છીએ, તે દશા વીરના સાધુઓની થાય તેમા શકા કરવા જેવુ નથી વર્તમાનકાળમા કેટલેક અશે સાધુવર્ગની અન્ર ક્રિયા યતના, ભાષા શ્રાદ્ધજન સાથે વ્યવહાર વિગેરે કઇક વિપરીત માલૂમ પડે છે તેથી ગૃહસ્થોએ સાધુઓની સાથે જે વિનયભાવ કરવો જોઇએ તે તેઓ કરતા નથી ઉલટુ પ્રસગોપાત્ત મન વચન અને કાયાથી સાધુની આશાતના કરે છે એટલુજ નહિ, પરતુ જરા અપમાન થતા સાધુને દુખ દેવા તેમજ ફજેત કરવા પણ તૈયાર થાય છે તેજ કારણથી ગૃહસ્થોનો પરિચય સાગવાનુ સૂત્રકારે કહેલ છે સાધુએ રાગ-દ્વેષ-રહિત યથાશક્તિ તપ પણ કરવો જોઇએ તપ વિના કર્મનો નાશ થતો નથી તપની સાથે વચનગુપ્તિની પણ રક્ષા કરવી જોઇએ કારણ કે, પ્રાય જીવોના પુણ્ય કર્મ હોવાથી તપસ્યા કરનારને ક્રોધોદય જલદી થાય છે, તેટલા માટે વચનઉપર પણ કાબુ રાખવો

જિનકલ્પી સાધુનો આચાર

જૈનશાસ્ત્રોમા સાધુ બે પ્રકારના કહેલા છે —૧ **જિનકલ્પી** અને ૨ **સ્થવિરકલ્પી.** આ પ્રસગે જિનકલ્પી સાધુઓનો થોડો આચાર બતાવતા પ્રભુ કહે છે —

णो पिहे ण या वपगुणो दार सुन्नघरस्स मजप ।
पुट्ठेण उदाहरे वाय ण समुच्छे णो मथरे तण ॥ १३ ॥

जत्थत्थमए अणाउले समविसमाई मुणी हियासए ।
चरगा य दुवावि भेरवा अदुवा तत्थ सरीसवा सिया ॥१४॥

અર્થાત્—જે શૂન્ય ઘરની અન્દર સાધુ શયન નિમિત્તે રહે, તે ઘરનુ બારણું ઉઘાડે નહિ, તેમજ બન્ધ પણ કરે નહિ કારણ કે-ઉઘાડવાથી અને બધ કરવાથી અકસ્માત્ જીવહત્યા થઈ જાય રસ્તામા ચાલતા કોઇ પ્રશ્ન કરે તો તેને ઉત્તર ન આપે અને ઉત્તર આપવા જેવુ હોય, તો અસત્ય વચન ન બોલે પરન્તુ સત્ય ઉત્તર આપે પડેલા રજાદિકને સાફ ન કરે, તેમ ઘાસ વગેરેને પાથરે પણ નહિ જે જગ્યાએ સૂર્ય અસ્ત પામે ત્યાજ ધ્યાનસ્થ રહે, ઉપસર્ગ પરિષહ વડે જરા પણ ડરે નહિ સાગરની માફક ગભીર રહે જગ્યામા ખાડાખડીઆ હોય, તો સમભાવ પૂર્વક સહન કરે, તેમ દશ-મશકાદિ, ભયકર ભૂત પિશાચાદિ અને સર્પ વગેરેના ઉપદ્રવો સહે, અર્થાત્ લગાર પણ રાગદ્વેષ કરે નહિ વળી આગળ ચાલતા કહે છે —

तिरिया मणुया य दिव्वगा उवसग्गा तिविहा हियासिया ।
लोमादिय पि ण हरिसे सुन्नागारगओ महामुणी ॥ १६ ॥

णो अभिकखेज्ज जीवियं नो विय पूयणपत्थए सिया ।
अब्भत्थमुविंति भेरवा सुन्नागारगयस्स भिक्खुणो ॥ १६ ॥

અર્થાત્—સિહ-વ્યાઘ્રાદિએ કરેલ ઉપસર્ગો, મનુષ્યોએ કરેલ અનુકૂળ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો, તેમ વ્યન્તરાદિક દેવોએ કરેલ ઉપસર્ગોને શૂન્ય ઘર વિગેરેમા રહેલ મુનિ સમભાવ પૂર્વક સહન કરે. એક રોમ માત્ર પણ ફરકાવે નહિ. વળી ઉપસર્ગ સમયે જીવિતની

ઇચ્છા પણ રાખે નહિ, અથવા ' આ ઉપસર્ગથી હુ મરી જઇશ ' એવી ભાવના પણ ન કરે, તેમજ ઉપસર્ગ દ્વારા પૂજા પ્રભાવના પણ ચાહે નહિ યાવત્ શૂન્યાગાર કે સ્મશાનાદિમા રહેલ મુનિ વારવાર થતા ઉપસર્ગોને સહન કરે

પૂર્વોક્ત ચાર ગાથાઓ **જિનકલ્પી** મુનિવરોને આશ્રયીને કહેલી છે જિનકલ્પ વ્યવહાર સાપ્રત કાળમા વ્યુચ્છિન થએલ છે ક્લિષ્ટ કર્મ ખપાવવા માટે પ્રથમ સઘયણ આદિક સામગ્રીને યોગે મુનિ મતગજો જિનકલ્પનો આદર કરતા હતા જ્યારે વર્તમાન કાળમા તો કેવળ **સ્થવિરકલ્પ** છે જિનકલ્પીનો વિશેષ વિસ્તાર **વ્યવહારસૂત્ર, બૃહત્કલ્પ, પ્રવચનસારોદ્ધાર** અને **પચવસ્તુ** વિગેરે ગ્રંથોમા ઘણો કરવામા આવેલો છે, હવે સાધુઓને સ્ત્રી, રાજા વિગેરેના સસર્ગથી દૂર રહેવા ઉપદેશ કરે છે

સ્ત્રી આદિના સસર્ગનો ત્યાગ

उवणीयतरस्स ताइणो भयमाणस्स विविक्कमासण ।
सामाइयमाहु तस्स ज जो अप्पाण भए ण दसए ॥ १७ ॥

उसिणोदगतत्तभोइणो धम्मठियस्स मुणिस्स हीमतो ।
ससग्गिअसाहु राईहिं असमाही उ तहागयस्स वि ॥१८॥

અર્થાત્—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની અ ર પોતાના આત્માને જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે, એવો, તેમજ સ્વપરનો રક્ષક, સ્ત્રી, પશુ ને નપુસકરહિત સ્થાનની અદર રહેનાર, થતા ઉપસર્ગ પરિષહાથી જે ડરે નહિ, તેને સામાયિક રૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ છે ચારિત્રધર્મમા સ્થિર અસયમથી લાજનાર ત્રિદડોત્કલિત ને અચિત્ત જળને ઉપયોગમા લેનાર, અથવા તો ગૃહસ્થના ઘરેથી

જેવુ આવેલુ હોય તેનુજ જલ પીનાર માટીના ભાજનોમ પાણીને દારે પણ નહિ એવા સાધુઓ પણ રાજાનો સસગ કરવાથી અસમાધિને જ પામે તેમ સ્વાધ્યાય પણ કરી શકે નહિ અથાત્ અસગ સાધુઓ કોઇ ગૃહસ્થનો પરિચય ન કરે તેમ રાજાને તો વિશેષ કરીને પરિચય ન કરે, કારણ કે સાધુને રાજાની દાક્ષિ ણ્યતાથી ધર્મક્રિયાનો સમય વ્યતીત કરવો પડે

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રયુક્ત પુરુષોને પણ ઉત્તમ કારણે સેવવાની શ્રીવીતરાગદેવ ભલામણ કરે છે કે–' સ્ત્રી, પશુ અને નપુ સકરહિત સ્થાનમા રહો ' જ્યારે આજકાલના શુષ્કજ્ઞાનિયો સ્ત્રી પાસે રહીને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો અભ્યાસ કરવા સૂચવે છે, તે કેવ મિથ્યાત્વ છે ? ભલા, આ પાસે રહીને બ્રહ્મચર્ય પાળનાર **શ્રીસ્થુ લિભદ્ર, સુદર્શન શેઠ અને વિજયશેઠ** જેવા વર્તમાનકાળમ કોઇ થાય તેમ છે ? જૂઓ દશવૈકાલિકસૂત્ર અધ્યયન આઠમુ, પૃ ૫૨૬–૨૮ મા શુ લખ્યુ છે ?—

जहा कुक्कडपोअस्स निश्च कुललओ भय ।
एव खु बभयारिस्स इत्थीविग्गहओ भय ॥ ५४ ॥

चित्तभित्ति न निज्झाए नारिं वा सुअलकिय ।
भक्खर पिव दट्ठूण दिट्ठिं पडिसमाहरे ॥ ५५ ॥

हत्थपायपलिच्छिन कन्ननासविगप्पिय ।
अवि वाससय नारिं बभयारी विवज्जए ॥ ५६ ॥

અર્થાત્—જેમ કૂકડાના બચ્ચાને બિલાડીનો સર્વદા ભા રહે છે, તેમ બ્રહ્મચારી પુરુષોને સ્ત્રીના શરીરથી બ્રહ્મચર્યના નાશને ભય છે (૫૪) આ કારણથી શ્રીવીતરાગદેવે ચિત્રામણની સ્ત્રી

પણ જોવાનો નિષેધ કરેલો છે અથવા તો સારી રીતે અનંકૃત સાક્ષાત્ સ્ત્રીને પણ જોવી નહિ, કોઈ કારણસર સ્ત્રી દૃષ્ટિગત થઈ હોય, તો સૂર્ય પર પડેલી દૃષ્ટિ જેમ ખેંચી લઈએ છીએ, તેમ દૃષ્ટિ ખેંચી લેવી (૫૫) હાથ પગ, કાન અને નાસિકા પણ જેના કપાયેલ હોય, તેમજ જેની સો વર્ષની અવસ્થા હોય, એવી સ્ત્રીનો પરિચય પણ બ્રહ્મચારીએ છોડી દેવો વ્યાજબી છે, તો પછી તરૂણાવસ્થાવાળીની તો વાતજ શી કરવી ? આ વાતને ભાગવત અને મનુસ્મૃતિ પણ સ્વીકારે છે ભાગવતના અગ્યારમા સ્કંધના ચૌદમા અધ્યાયમા અને મનુસ્મૃતિમા કહ્યુ છે કે —

स्त्रीणा स्त्रीसगिना सग त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।
क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रित ॥ १ ॥

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वासमपि कर्षति ॥ २ ॥

'સ્ત્રીઓનો અને સ્ત્રીઓનો સગ કરનાર પુરૂષોનો સગ દૂરથી છોડીને કલ્યાણમા આત્મ સત્તાવાળો થઈ એકાન્તમા બેસી મારૂ ધ્યાન કર માતા, બહેન અને પુત્રી સાથે એકાન્ત સ્થળમા કદાપિ એકાસન થવુ નહિ કારણ કે બળવાન ઇંદ્રિય સમૂહ વિદ્વાનને પણ વિષય તરફ ખેંચી જાય છે,' પૂર્વોક્ત ભાગવત અને મનુસ્મૃતિના શ્લોકો બિનકુલ ઉચિત વાતજ કહે છે અર્થાત જ્યા સ્ત્રીનો સસર્ગ હોય, ત્યા બ્રહ્મચારી વાસ ન કરે, એટલુજ નહિ પરતુ જૈન સિદ્ધાત તો પશુ અને નપુસકોના સસર્ગમા રહેવાની પણ સખત મનાઈ કરે છે, કારણ કે પશુઓને એવા પ્રકારનુ જ્ઞાન નથી હોતુ કે આ મહાત્મા બેઠા છે, માટે તેની દૃષ્ટિ સન્મુખ વિષય સેવન ન કરવુ તેઓ તો જરૂર અનાદિ કાળથી

સ્વશિર પર લાગેન મૈથુનસજ્ઞાને આધીન થએલ ચેષ્ટાઓ કરશી, પરન્તુ તે અપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનીએ જોવી જોઇએ નહિ અને પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાની-સર્વજ્ઞ તો સર્વ જગતને જૂએ છે, પરતુ તેઓને રાગ-દ્વેષનો સવથા અભાવ હોવાથી કોઇ દોષ થતો નથી ઇતર મહાત્મા પુરૂષોને સસારી જીવો કરતા રાગ ઓછો હોય છે, પરતુ સર્વથા તેનો નાશ નહિ હોવાથી જરૂર વિપ્રતિપત્તિનો ભય છે તેજ કાર ણુથી શ્રીવીતરાગ ભગવાને તત્ત્વદષ્ટિથી જોઇ, સ્ત્રી, પશુ અને નપુ-સકરહિત વસ્તિમા રહેવાની આજ્ઞા આપેલી છે લગાર વિચારવા જેવી વાત છે કે, એક તરફ તો સાધુઓને વ્યાઘ્રાદિના ભયથી નિડર રહેવાની ભલામણ કરી, અને બીજી તરફ આવા સ્ત્રિયો વિગેરેના ભયથી દૂર રહેવા જણાવ્યુ એનુ કારણ એટલુંજ છે કે-વ્યાઘ્રાદિના ભયો તો આ ભવ સબધી દ્રવ્ય પ્રાણુનોજ નાશ કર-નાર છે, પરતુ પૂર્વોક્ત સ્ત્રી આદિના ભયો ભાવપ્રાણુનો નાશ કર-નાર હોવાથી નિષેધેલ છે

વળી સાધુઓને તપ્ત જળ પીવાની આજ્ઞા કરવામા આવેલ છે, તે તપેલ જળ પણ જેવુ તેવુ નહિ, પરતુ ' ત્રિદણ્ડોત્કલિત ' અર્થાત્ ત્રણ વાર ઉકાળે ચડેલ હોવુ જોઇએ નામ માત્ર ગરમ કરેલ અથવા તો રાત્રીએ ચૂના ઉપર રાખેલુ પાણી સવારે પીવુ નહિં સાયન્સવેત્તાઓ પણ જળમા અમુક ડીગ્રી તાપ લાગે, ત્યારે તેને નિર્જીવ માને છે સૂત્રકારનો આશય યથાર્થ સમજીને ધુરધરાચાર્યોએ ટીકા દ્વારા તે પ્રકાશિત કર્યો છે, તેજ કારણથી ટીકાકારોને પણ ભગવાનની ઉપમા આપેલ છે છતા અફસોસનો સમય છે કે કેટલાએક અગુરૂકુલસેવી જનો, સૂત્રોના સ્વમતિથી કલ્પિત અર્થ કરી સ્વપરને દોષિત કરવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, પરન્તુ તેમ નહિ કરતા આત્માર્થી પુરૂષોએ સત્યની શોધ કરવી વાજબી

છે ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે કે સૂત્રની ટીકા બનાવનાર કોણ છે ? વળી કેના સમયમા તે થયેલ છે ? કદાચ કોઇ વાદી ખાતર કહે કે, ટીકાકારો શિથિલાચારી હતા, તો તે પ્રશ્ન જો કે જરા પણ સાંભળવા લાયક કે ધ્યાન દેવા લાયક નથી તથાપિ 'તુષ્યતુ દુર્જન' એ ન્યાય વડે ક્ષણવાર માની લઇએ, તો પણ તુરત એજ સવાલ ઉભો થાય છે કે જો તેઓ શિથિલાચારી હોય તો તેઓ કદાપિ ત્રણ વાર ઉકાળે ચડેલ જળ પીવા સબન્ધી કથન કરે ખરા કે ? કેમકે પાણીને વધુ ગરમ કરવાથી તેનો મૂળ સ્વભાવ ચાલ્યો જાય છે જ્યારે શિથિલાચારીઓ તો ભોગ સયોગના અભિલાષી હોય છે જૂઓ, સાપ્રતકાળમા જેઓ શિથિલાચારી છે તેઓ પ્રાય ગરમ પાણી પીતા નથી ઉલટા તેઓ તો સ્વચતુરાઇ કરી ગરમ પાણીને દૂષિત કરવા તૈયાર થાય છે માટે એટલુજ કહેવુ બસ થશે કે, શીલાગાચાર્ય જેવા ધુરન્ધર પુરુષો ઉપર અસદ્ભૂત કલંક ન આપતા ભાઇઓ! પોતાના કર્મનોજ દોષ સમજો કે જેને લીધે પૂર્વ પાપોદય પરિણામે તેવા સયોગોમા પડી અભક્ષ્યને ભક્ષ્ય અને અપેયને પેય માનો છો પરતુ તેમ માનનાર ચારિત્રપાત્ર ગણાય ખરા ? ? આચાર્ય તીર્થંકર તુલ્ય ગણાય છે, જેઓ સમ્યક્પ્રકારે જિનમતના પ્રકાશક હોય છે, તેવા આચાર્યોના વચનો માન્યા સિવાય બીજી કોઇ ગતિ નથી કારણ કે સૂત્રો અલ્પ છે, અને જ્ઞેય અનન્ત છે કોઈ પણ તીર્થંકરના સમયમા સમગ્ર વાત સિદ્ધાન્તોમા ગૂથાએલ નથી. સવિગ્ન અશઠ ગીતાર્થની પ્રવૃત્તિ અને આચરણ પણ માર્ગ-પ્રકાશક છે જે પ્રમાણે જિનવચન માર્ગ પ્રવર્તક છે તેમ ગીતાર્થની પ્રવૃત્તિ સર્વથા માન્ય છે જેણે ગીતાર્થની પ્રવૃત્તિને માન આપેલ નથી, તેણે તીર્થકરના વચનનો અનાદર કરેલ છે, એમ

કહેવામા કાંઇ પણ ખોટુ નથી શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી **યશોવિજયજી** મહારાજે કહ્યુ છે કે—

द्वितीयानादरे हन्त ! प्रथमस्याप्यनादर ।
जीतस्यापि प्रधानत्वं साम्प्रत श्रूयते यत ॥ १ ॥

બીજા પ્રમાણોનો અનાદર થતા પ્રથમ જે જિનવચન, તેનો પણ અનાદર થાય છે, કારણ કે વર્ત્તમાનકાળમા જીતકલ્પનું પ્રધાનપણુ છે

આજ પ્રકારનુ વચન ધર્મરત્ન પ્રકરણમા પણ છે—**मग्गो आगमणीई अहवा संविग्गबहुजणाइण्णत्ति**—માર્ગ આગમ પ્રમાણે જાણવો, અથવા તો સંવિગ્ન બહુ જનોથી આચીર્ણ જાણવો મૂલસૂત્ર માત્રને પ્રમાણ ગણનાર કેટલાક બાળબુદ્ધિ જીવો ઉપરની હકીકતથી મૂળસૂત્રનો અનાદર કરનાર થાય છે વીતરાગના શાસનમા સુવિહિતાચાર્યોનો એ મત છે કે, જે સૂત્રોમા કહેલ નથી, તેમ નિષેધેલ પણ નથી, અને ઘણા કાળથી જનસમૂહમા પ્રવૃત્તિ ચાલી આવે છે, તેને સ્વમતિ વડે દૂર કર્યા છે દોષો જેણે, એવા ગીતાર્થ પુરૂષો પોતાની મતિ વડે દૂષિત કરતા નથી દૂષિત કરવાથી પૂર્વોક્ત મહાન્ દોષનો ડર રહે છે માટે સ્વમતિની કલ્પના છોડી વીતરાગની આજ્ઞાનુસાર ધર્મસ્થિત અસયમ પ્રતિ લજ્જા ધારણ કરનાર મુનિપ્રવરોએ રાજાદિના સસર્ગમા નહિ પડતા સ્વાત્મકલ્યાણ કરવુ જોઇએ આ વચન પણ એકાન્ત નથી ગચ્છનાયક, કવિત્વ શક્તિમાન્ અને વા લબ્ધિસપન્ન પુરૂષો ખુશીની સાથે રાજાદિનો સસર્ગ કરે, એમ પણ આજ્ઞા આપેલી છે જેવી રીતે કે, **સિદ્ધસેન દિવાકર, મલ્લવાદી** પ્રભૃતિ થઇ ગયા કે, જેઓએ વીરશાસનની પ્રભાવના પૂર્વક રાજાઓને સત્યમાર્ગના અનુગામી

કર્યા હતા આ પ્રસંગે શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી સબન્ધી થોડી હકીકત અહીં વાચકવર્ગ સમ્મુખ રજુ કરવી સમુચિત સમજાય છે

સિદ્ધસેન દિવાકરનુ દૃષ્ટાન્ત

" ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા સિદ્ધસેન દિવાકરજી એક વખત ઉજ્જેણી નગરીમા પધાર્યા તે વખતે રાગદ્વેષથી પરવશ થયેન કેટલાક બ્રાહ્મણો વિગેરે જૈનમન્દિરની પ્રતિષ્ઠા થવા દેવામા લગાર વાંધો નાખતા હતા શ્રાવકોએ આચાર્ય મહારાજ સમ્મુખ પ્રાર્થના કરી કે આપ સ્વપર સમયના સપૂર્ણ જાણુ અને કવિત્વશક્તિ તેમજ તત્ત્વવિદ્યામા સમુદ્રરૂપ હોવાથી, દ્વેષીવર્ગના કથન પરથી રાજાના મનમા જે વિપ્રતિપત્તિ થવા પામેન છે, તેને દૂર કરો તોજ અમારો ઘણા દિવસનો કલેશ શાત થાય અને રાજા, કે જે કેવલ ઇતર જનોના વિશ્વાસથી સત્યધર્મ પર ઉદાસીન રહે છે, તેને પણ લાભ થાય ' ઇત્યાદિ શ્રાવકોના યુક્તિ યુક્ત વચનો સાભળી આચાર્યપુગવ ચાર શ્લોક હસ્તકમળમા લઇ રાજદ્વાર આગળ આવી ઉભા રહ્યા નિયમાનુસાર દ્વારપાળે રોકયા તેથી આચાર્ય મહારાજે જલદી એક શ્લોક બનાવી દ્વારપાળના હાથથી આપ્યો, અને કહ્યુ કે ' આ શ્લોક રાજા વિક્રમાદિત્યના કરકમળમા આપો ' તે શ્લોક આ પ્રમાણે હતો —

दिदृक्षुर्भिक्षुरेकोऽस्ति वारितो द्वारि तिष्ठति ।
हस्तन्यस्तचतु श्लोक किंवाऽऽगच्छतु गच्छतु ? ॥१॥

અર્થાત્—' ચાર શ્લોકોને હાથમા લઇ, દ્વારપાળે રોકી રાખેન (ઉભો રાખેલો) એક સાધુ આપની મુલાકાત કરવાની ઇચ્છાથી દ્વારમા ઉભેલ છે, તે આવે કે જાય ? પૂર્વોક્ત શ્લોક જોઇ ગુણજ્ઞ

રાજાએ ચમત્કાર પામી એક નવીન આ પ્રમાણેનો શ્લોક દ્વારપાળના હાથમા આપ્યો —

दीयन्तां दश लक्षाणि शासनानि चतुर्दश ।
हस्तन्यस्तचतु श्लोको यद्वाऽऽगच्छतु गच्छतु ॥ १ ॥

' દશ લાખ સોના મ્હોર અને ચૌદ શાસન આપો (પછી) જેમના હાથમા ચાર શ્લોકો છે, એવા સાધુજી, મરજી હોય તો આવે અને મરજી હોય તો જાય ' આ પ્રમાણે રાજા વિક્રમાદિત્યની ઉદારતા અને વચન ગૌરવ જોઇ આચાર્યપુગવ અત્યત પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા કે-' મ્હારે ગ્રામ કે ટકાનુ કઇ પ્રયોજન નથી,' એમ કહી રાજસભાપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું રાજસભામા જઇને જૂએ છે, તો ત્યા ચાર દ્વારવાળા સિહાસન ઉપર રાજાને પૂર્વ દિશા સમુખ મુખ કરીને બેઠેલ જોયા રાજાને જોઇને સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ કહ્યુ—

अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुत ? ।
मार्गणौघ समभ्येति गुणो याति दिगन्तरम् ॥ १ ॥

હે રાજન્ ! આપ આવી અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા કયાથી શીખ્યા ? કારણ કે ખરી રીતે તેની અદર બાણો (માર્ગણ સમૂહ) દૂર જવા જોઇએ, અને ધનુષ્યની દોરી (ગુણ) પાસે રહેવી જોઇએ પરતુ અહીંઆ તો તેનાથી તદ્દન ઉલટુ અનુભવાય છે, અર્થાત્ માર્ગણ સમૂહ (યાચકો) આપની સમીપ આવે છે, અને ગુણ દિગતરમા જાય છે ' આવો શ્લેષાર્થ જાણી વધુ પ્રસન્નતાપૂર્વક રાજા વિક્રમાદિત્ય, પૂર્વ દિશાનુ આસન છોડી દક્ષિણ દિશા તરફ જઇ બેઠો એટલે કે પૂર્વ દિશાનું રાજ્ય તેણે સૂરિવરને અર્પણ કર્યું.

હવે આચાર્ય મહારાજ દક્ષિણ દિશા તરફ જઈ આ પ્રમાણે બીજો શ્લોક બોલ્યા —

सर्वदा सर्वदोऽसीति मिथ्या संस्तूयसे बुधैः ।
नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥ २ ॥

'હે રાજન્! હમેશા તું બધું આપનાર છે, એ પ્રમાણે પંડિતો તારી મિથ્યા સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે રણમાં દુશ્મનો તારી પીઠને ચાહે છે અને પરસ્ત્રીઓ તારી દૃષ્ટિની ચાહના કરે છે પરંતુ તેઓ તેને મેળવી નહિ શકવાથી તેઓના મનોરથો પૂર્ણ થતા નથી' આ શ્લોક સાભળી રાજા દક્ષિણ દિશાને છોડી પશ્ચિમ તરફ સિંહાસનને શોભાવવા લાગ્યો સૂરીશ્વર તે દિશા તરફ જઇ ત્રીજો શ્લોક આ પ્રમાણે બોલ્યા —

आहते तव निःस्वाने स्फुटितं रिपुहृद्घटैः ।
गलितं तत्प्रियानेत्रे राजश्चित्रमिदं महत् ॥ ३ ॥

'હે રાજન્! આ તો મોટું આશ્ચર્ય છે કે-તારી યાત્રાભંભાના તાડન માત્રથી તારા શત્રુના હૃદય રૂપ ઘડાઓ ફૂટી ગયા, અને તેથી તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓના નેત્રો જળવાળા થયા

આમ સાભળી રાજા પશ્ચિમ સિંહાસનને છોડી ઉત્તરદિશા તરફના સિંહાસન પર આરૂઢ થયો કે, તત્કાળ સૂરિપ્રવર તે તરફ જઇ ચોથો શ્લોક આ પ્રમાણે બોલ્યો —

सरस्वती स्थिता वक्त्रे लक्ष्मीः करसरोरुहे ।
कीर्तिः किं कुपिता राजन्! येन देशान्तरं गता? ॥४॥

'આપના મુખકમળમાં સરસ્વતી રહેલી છે અને કરપંકજમાં

લક્ષ્મી વાસ કરે છે, તે જોઈને હે રાજન્! શું તારી કીર્તિ કુપિત થઈને દેશાંતરમાં ચાલી ગઈ છે?"

આ પ્રમાણે ચાર શ્લોકો સાંભળી રાજા અત્યન્ત સંતુષ્ટ થયો અને સિંહાસન ઉપરથી ઉતરી આચાર્યમહોદયના ચરણકમળમાં વિનયપૂર્વક મસ્તક નમાવી ચારે સિંહાસનો અર્પણ કર્યાં અને પછી કહેવા લાગ્યો કે-' આપ આપના આ સેવકને જે આજ્ઞા કરવી હોય તે કરો ' આચાર્ય મહારાજ બોલ્યા કે-' હે વિક્રમાર્ક ! મણી અને તૃણ, પથ્થર અને કાંચન એ બધાને તુલ્ય માનનાર અમને રાજ્યનું કંઈજ પ્રયોજન નથી હું તો—

पद्भ्यामध्वनि सचरेय विरस भुञ्जीय भैक्ष सकृ-
 ज्जीर्ण सिग् नियसीय भूमिवलये रात्रौ शयीय क्षणम् ।
निस्सगत्वमधिश्रयेय समतामुल्लासयेयाऽनिश
 ज्योतिस्तत्परम दधीय हृदये कुर्वीय किं भूभुजा ? ॥१॥

પાદચારી છું, એક વાર ભિક્ષાનું વિરસ ભોજન કરું છું, જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરું છું, ભૂપીઠ ઉપર રાત્રી સમયે ક્ષણવાર સુઉં છું, અસંગ ભાવનાનો આશ્રય કરું છું, રાતદિવસ સમતા દેવીને ઉલ્લસિત કરું છું, અને પરમજ્યોતિને હૃદયાદર્શમાં ધારણ કરું છું, તો હવે હું રાજા થઈને શું કરું ?' આગળ ચાલતા સૂરિજીએ એ પણ કહ્યું —

' જો કે શાસ્ત્રોમાં તો મુનિવરોનો આચાર ઘણોજ વિસ્તારથી પ્રગટ કરેલ છે, પરંતુ હું તેમાંથી સંક્ષેપ માત્ર આપને બતાવું છું —

पद्भ्या गत्दुपानद्भ्या सचरन्तेऽत्र ये दिवा ।
चारित्रिणस्त पय स्युर्न परे यानयायिन ॥ १ ॥

तथा च—

केशोत्तारणमल्पमल्पमशनं निर्व्यञ्जनं भोजनं
निद्रावर्जनमह्नि मज्जनविधित्यागश्च भोगश्च न।
पानं संस्कृतपायसामविरतं येषां किलेत्थं क्रिया
तेषां कर्ममयामयः स्फुटमयं स्पष्टोऽपि संक्षीयते ॥१॥

દિવસે ઉઘાડે પગે જે મહાપુરૂષો ઉપયોગ પૂર્વક સપ્રયોજન ગમનાગમન કરે છે, તેઓને ચારિત્રપાત્ર જાણવા વાહન પર ચઢી ગમનાગમન કરનાર ચારિત્રપાત્ર નથી વળી જેઓ શાસ્ત્રવિધિ પૂર્વક કેશલુંચન કરે છે, શાક રહિત અલ્પ અલ્પ ભોજન કરે છે, દિવસે સુતા નથી સ્નાન વિધિના ત્યાગી, ભોગના પણ ત્યાગી, અને ત્રિદંડોત્કલિત અચિત્ત જલને સેવનાર એ પ્રમાણે નિશ્ચય જેઓ પૂર્વોક્ત ક્રિયા કરે છે, તેવા પુરૂષોને અષ્ટવિધ કર્મરૂપ રોગ વિદ્યમાન હોય, તો પણ જરૂર ક્ષય થાય છે

આ પ્રમાણે સ્વાચાર કહી સંભળાવવા છતાં રાજાએ રાજપ્રદાનનો આગ્રહ જ્યારે ન છોડ્યો ત્યારે આચાર્ય મહારાજે કહ્યું કે, હે રાજન્! અમને ઉત્તમ ભોજન લેવાની પણ ઇચ્છા નથી તો પછી રાજ્યની તો વાતજ શી ? કેમકે કહેલું છે કે —

शमसुखशीलितमनसामशनमपि द्वेषमेति किमु कामाः ?।
स्थलमपि दहति झषाणां किमङ्ग! पुनरङ्ग्ज्वलो वह्निः ॥१॥

શમ-સુખ વડે શુક્ત જેનું મન છે, તેવા પુરૂષોને ભોજન પર પણ દ્વેષ છે, તો કામાભિલાષની તો વાતજ શી ? જેમ મત્સ્યોને સ્થલ (જમીન) દુઃખ દેનાર છે, તો પછી અગ્નિ વેદનાને માટે તો કહેવું જ શું ? વળી આગળ વધી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું —

'મહારાજ ! આપના રાજ્ય કરતા અમને અધિક સુખ છે, સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક સુખને છોડી પરતંત્ર-વૈભાવિક સુખની ચાહના કોઇ પણ માણસ કરેજ નહિ સાધુ અવસ્થામા કેવા સુખો રહેલા છે, તે માટે શ્રીભર્તૃહરિ પણ કહે છે —

महो रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
स्फुरद्दीपश्चन्द्रो विरतिवनिता सङ्गमुदितः
सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ १ ॥

રાજાની માફક જેને અતુલ ઋદ્ધિ છે, એવા શાંત મુનિ સુખ પૂર્વક શયન કરે છે એટલે રાજા સચિન્ત સૂએ છે, જ્યારે મુનિ તો નિશ્ચિન્ત સૂએ છે રાજાના સુખની સાથે મુનિના સુખની સરખામણી કરતા જતા કોઇ એમ શંકા કરે કે રાજા તો શય્યામા શયન કરે છે, તે સુખ મુનિને ક્યાથી હોય? તેના ઉત્તરમા કવિ કહે છે કે, રાજાની શય્યા તો નોકર તૈયાર કરે ત્યારે થાય, પરન્તુ મુનિઓને માટે પૃથ્વીરૂપ મનોહર શય્યા હમેશને માટે તૈયાર છે વળી રાજાને ઓશિકા હોય છે, તે મુનિઓને ક્યા છે? એ પ્રમાણેની શંકાના સમાધાનમા કહે છે કે, ભુજલતા એજ ઓશિકુ છે કે જે સૂતી વખતે મસ્તક નીચે રહે છે રાજાના ઓશિકા-તકિયા વિગેરેમા તો માકડ વિગેરેનો ઉપદ્રવ પણ થાય, પરન્તુ અહિંઆ તો તેની શંકા માત્રએ નથી વળી રાજા જ્યા સૂએ છે, ત્યા રંગબેરંગી ચાંદણી (ચંદ્રવો) રહે છે, તે મુનિઓને ક્યા છે? તો તેના ઉત્તરમા જાણવુ જે, સ્વચ્છ નિર્મળ તેમજ ગ્રહ, નક્ષત્ર તારાદિ રત્નોજડિત રંગબેરંગી આકાશરૂપ ચંદ્રવો હમેશને માટે તૈયાર છે રાજાને ત્યા પંખા ચાલે છે, તો મુનિયોને દશે દિશાઓનો અનુકૂલ પવન, સતતને માટે પંખોજ છે રાજાનો પંખો

ચલાવનાર માણસ પ્રમાદાધીન થાય તો તે પણ ક્ષણવાર પણ બંધ થાય, પરન્તુ તે ડર મુનિઓને બિલકુલ નથી એ બહુ તો ખરૂ, પણ દીવા વિના અંધારૂ, તે દીવો મુનિવરોને ક્યા છે ? તત્સંબંધી પણ જાણવું જોઇએ કે-દેદીપ્યમાન ચંદ્ર એજ મુનિવરોને માટે સ્વાભાવિક દીવો છે ચંદ્રમાને કાયમનો દીવો માનવામા કદાચ અસંતોષ હોય, તો તત્ત્વાર્થબોધ રૂપ દીપકલિકા મુનિવરોને માટે પ્રકાશ આપનાર છે રાજાનો દીવો જમીનને શ્યામ કરનાર અને પ્રયત્નસાધ્ય છે, જ્યારે મુનિઓનો દીવો તેથી ઉલટા ગુણવાળો છે રાજાની સેવામા કામિની વર્ગ રહે છે, તે મુનિઓ પાસે હોયજ ક્યાથી ? તેના જવાબમા પણ જણાવે છે કે **વિરતિ, શાંતિ, સમવૃત્તિ, દયા, દાક્ષિણતા** આદિ સ્ત્રી પરિવારથી વિંટાએલા મુનિ સદાને માટે સુખીજ છે રાજાને તો કોઇ વખત સ્ત્રીવર્ગથી આપત્તિનો પણ સંભવ હોય છે દાખલા તરિકે અમુક સ્ત્રી કોઇ કારણસર કુપિત થઇ હોય, તો તેને ચાટુ વચનો વડે પ્રસન્ન કરવી પડે છે વળી આપસમા ટંટો જાગે, તો રાજાના બુરા હાલ થાય છે એક કવિએ ઠીકજ કહ્યુ છે કે —

वहुत वणिज वहु वेटिया दो नारी भरतार ।
उसको है क्या मारना, मार रहा किरतार ॥ १ ॥

કર્મ રાજાથી મરેલને શો મારવો ? તેવુ દુ ખ મુનિવરને નથી, રાજા કરતા મુનિજન ઘણાજ દરજ્જે વધારે સુખી છે માટે હે રાજન ! અમે રાજ્યને શુ કરીએ ? "

ઇત્યાદિ કથનથી આચાર્ય મહારાજે રાજાને પોતાનો ભક્ત કર્યો અને ઓંકારમા જે મંદિર બનાવવામા દ્વેષિવર્ગે અટકાવ કર્યો હતો, તે વિઘ્ન દૂર કરાવ્યુ અને વીરશાસનની વિજયપતાકા ભૂપીઠપર અખંડાનંદ ફરકાવી "

આવા પ્રભાવક પુરૂષોને રાજાનો સગ ફલપ્રદ છે, પરન્તુ સામાન્ય પ્રકૃતિવાળાને રાજાદિનો સગ ફલપ્રદ નથી પૂર્વોક્ત મહાપુરૂષો કોઇવાર લોકદષ્ટિએ શિથિલ પણ દેખાઇ જાય, પરન્તુ તેઓ કારણ મળે પાછા તેવાને તેવાજ શૂરવીર દેખાય છે અને અશક્ત જનોને આના સસર્ગનો નિષેધ એટલા માટે કરવામા આવે છે કે—તેઓનો જો જરા સત્કાર થયો, તો અતમા રાજાના કિંકર થાય, રાજાની આજ્ઞા ઉઠાવવા માડે, અને સર્વ પ્રકારે પતિત થાય કેટલાક પંડિતો રાજાની દાક્ષિણતાથી ધર્મને છોડી હિંસા રૂપ અધર્મનો પણ સ્વીકાર કરે છે, પરન્તુ ખરા તત્ત્વવેત્તા પુરૂષો રાજાને હિતકર વાકયો શાતિપૂર્વક કહેજ છે, પછી ભલે તેને રૂચે યા ન રૂચે કારણ કે हितं मनोहारि च दुर्लभ वच । અસ આજ કારણથી આત્મતારક મુનિવરો રાજાદિનો સસર્ગ કરે નહિ એ પ્રમાણે સૂત્રકારે કહેલુ છે

વચન શુદ્ધિ.

अहिगरणकडस्स भिक्खुणो वयमाणस्स पसज्झ दारुण ।
अट्ठे परिहायति बहु अहिगरण न करेज्ज पण्डिए ॥१९॥

सीओदग पडिदुगञ्छिणो अपडिण्णस्स लवावसप्पिणो ।
सामाइय साहु तस्स ज जो गिहिमत्तेसण न भुञ्जति ॥२०॥

કલેશ કરનાર અને કલેશના કારણભૂત કઠોર વચનને બોલનાર સાધુ ઘણા કાળથી ઉપાર્જન કરેલા મુક્તિના કારણને–ચારિત્રને નષ્ટ કરે છે તેટલા માટે સત્‌સદ્‌વિવેકી મુનિ કદાપિ કલેશ કરે નહિ (૧૯) વળી ચારિત્રવાન તેજ સાધુ છે, કે જે સચિત્ત જળને કોઇ પણ સમયમા લેતા નથી નિયાણુ કરતા નથી, કર્મબધથી ડરે

છે, અર્થાત્ જે કાર્ય કર્મબંધનું કારણ હોય, તે કરતા નથી તેમજ ગૃહસ્થના ભાજનમા ભોજન પણ કરતા નથી (૨૦)

જેણે આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધને દૂર છોડેલ છે, અને કેવળ આત્મશ્રેય માટે નિરાગ પણી ગણે પ્રવર્તેલ છે તેવા પુરૂષને કલેશ થવાનુ કાઇ કારણ નથી છતા કલેશ કરે, કરાવે તો તેમા મહામોહનો ઉદયજ સમજાય છે તેજ કારણથી શાસ્ત્રકારોએ ક્રોધ કરનાર સાધુને પૂર્વકોટી વર્ષો સુધી પાળેલ સયમનો નાશક બતાવેલ છે સજ્જન પુરૂષો પોતાના મુખકમળથી કદાપિ કઠોર વચનો કાઢતા નથી અને જ્યારે સજ્જનના મુખકમળમાથી કઠોર વચન રૂપ અગ્નિ નિકળે તો તેને મુખકમળ નહિ પરતુ મુખ નાગણી સમજવુ જોઇએ કઠોર વચન સામા માણસના હૃદયકમળને દગ્ધ કરી મરણ ઉત્પન્ન કરાવે છે શસ્ત્રનો ઘા રૂઝાય છે પરતુ માર્મિક વચનનો ઘા રૂઝાતો નથી. માટે સજ્જનોની પંક્તિમા રહેલા ગૃહસ્થોએજ જ્યારે અસભ્ય વચનોનો પ્રયોગ કરવો ઉચિત નથી, તો પછી સાધુ મહાત્માઓએ તો ઘણીજ બારીક દૃષ્ટિથી વચનવર્ગણા કાઢવાની જરૂર છે એમ કહેવાની આવશ્યકતાજ શી છે ? જે વચનો કષાયકલુષિત મનુષ્યોને શાંતિ આપવામા ચંદન રૂપ થાય જે વચનો ક્રોધ દાવાનળનો ઉપશમ કરવામા જળરૂપ થાય, સમ્મોહ રૂપી ધૂળને દૂર કરવામા વાયુ સમાન થાય, અને મોહ— મહામલ્લનો છેદ કરવામા શસ્ત્રતુલ્ય થાય, તેવાજ વચનો સાધુઓએ કાઢવા જોઇએ અનાસક્ત સાધુ તરફથી ઉચ્ચારાતા 'મહાનુભાવ' 'દેવાનુપ્રિય' હે ભદ્ર 'હે ધર્મશીલ,' ઇત્યાદિ વચનો અસત્રૂપ નહિ હોવાની સાથે પરમાર્થભૂત અવશ્ય હોવા જોઇએ

લગાર બારીકાઇથી વિચારવામા આવે તો, પહેલા તો 'મુનિ'

શબ્દનો અર્થજ મૌનનુ સૂચન કરે છે અર્થાત્ વિના પ્રયોજન બોલે નહિ, અને જે કાઇ બોલે તે, હિત, મિત અને પથ્ય એ વિશેષણવિશિષ્ટ.બોને પન્નવણાસૂત્રમા ભાષા પદની અદર ભાષા બોલનાર માટે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામા આવેલો છે એક ભણક મુનિને માટે શય્યભવસૂરિએ સિદ્ધાતમાથી સાર ખેચીને દશવૈકાલિક સૂત્રની અદર ભાષાના સબધમા જે સાતમુ અધ્યયન આપેલ છે તેની અદર સાફ જણાવેલ છે કે, ચોરને ચોર અને કાણાને કાણો, ઈત્યાદિ વચનો પણ બોલે નહિ કારણ કે તે પરને પીડા કરનાર હોવાથી મૃષાવાદ રૂપ છે વળી આજ સૂત્રના આચરણપ્રણિધિ નામના આઠમા અધ્યયનમા એવુ લખેલુ છે કે, જે વચનથી લોકને અપ્રીતિ થાય, અર્થાત્ સામો માણસ કોપ પામે, એવી અહિતકારિણી ભાષા સાધુએ કદાપિ બોલવી નહિ જેમ કહ્યુ છે કે —

अपत्तिअं जेण सिआ आसु कुप्पिज्ज वा परो ।
सव्वसो त न भासिज्ज भास अहिअगामिणिं ॥ ४८ ॥

(दशवैकालिक, अध्ययन ८)

આજ ગાથાનો અર્થ ઉપર લખવામા આવ્યો છે નીતિમા પણ ' वाग्भूषण भूषण ' ઈત્યાદિક યુક્તિયુક્ત કથન છે કલેશ કરનાર અને કલેશકર વચન બોલનાર મનુષ્ય અન્યને અહિતકર થાય છે, એટલુજ નહિ, પરતુ સ્વય ચારિત્રરત્નને દૂષિત કરીને દુર્ગતિગામી બને છે તેજ કારણથી સૂત્રકાર કહે છે કે, ' પડિત તેજ છે કે જે કલહ કરે નહિ, કલહ કરાવે નહિ, કલહ કરનારને અનુમોદન આપે નહિ અને કેવળ સાધુપણામા રહીને કર્મની નિર્જરા કરે

અજ્ઞાનજન્ય પ્રવૃત્તિ

णय सखयमाहु जीविय तह वि य बालजणो पगब्भइ ।
बाले पापेहि मिज्जति इति सखाय मुणि ण मज्जति ॥२१॥

छदेण पाले इमा पया बहुमाया मोहेण पाउडा ।
वियडेण पलिति माहणे सीउण्ह वयसा हियासए ॥ २२॥

અર્થાત્—તૂટી ગએલ જીવનને સાધવાનો કોઇ ઉપાય નથી, તેમ જાણવા છતા પણ બાળજન ધીઠાઇ કરે છે અને પાપકર્મ વડે તે બાળ ડુબે છે એમ જાણી મુનિ કદાપિ મદ કરે નહિ લોકો પોતાનાજ અભિપ્રાય પ્રમાણે શુભાશયવાળા થાય છે, એટલે કે કેટલાક જનો જીવહિંસાથી ધર્મ માને છે, કેટલાક વળી આરંભાદિથી દ્રવ્ય મેળવી કુટુમ્બનું પોષણ કરવું તેનેજ ધર્મ માને છે, તેમજ કેટલાક માયા પ્રપચ વડે લોકોને ઠગે છે પરંતુ હે મુને! તારે તો નિર્માયિપણે કાર્ય કરીને વર્તવુ અને શીત–ઉષ્ણાદિ પરિષહોને મન, વચન અને કાયાએ કરીને સહન કરવા

ચચળ દ્રવ્ય માટે કેટલાક પુરૂષો વિકટ અટવીમા જાય છે કાળા પાણીને ઓળગે છે વચનક્રમને છોડે છે, અસેવ્યને સેવે છે અને અકૃત્યને કૃત્ય સમજે છે, એટલુજ નહિ પરન્તુ, જ્યા રહે છે, ત્યા મોટી ચિન્તા સહિત રહે છે દાખલા તરિકે કોઇ એક પુરૂષ રેલમા અથવા સ્ટીમરમા બેઠેલો છે, તેની કમરમા અથવા ખીસામા કંચિત્ કોઇ જોખમવાળી ચીજ હોય છે, તો તે માણસ સુખેથી નિદ્રા પણ લઇ શકતો નથી ધારો કે, કદાચ જરા નિદ્રા આવી જાય, તો તે પોતે વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યોના સમૂહમાજ બેઠેલો હોવા છતા તરત કમર ઉપર અથવા ખીસા ઉપર હાથ નાખશે. એટલેથીજ સતોષ

થશે, એમ નહિ, પરતુ બરાબર તપાસ કરશો જૂઓ, વિચાર કરવાની વાત છે કે, ચચળદ્રવ્યને માટે આટલી બધી કાળજી રાખવી પડે છે, જ્યારે, જે જીવન ક્રોડી રૂપીઆ ખર્ચવા છતા એક ઘડી માત્ર પણ મળી શકે તેમ નથી, તે જીવન પ્રમાદ, વિકથા અને વિનોદાદિકમા ચાલ્યુ જાય છે, તેની બિલકુલ દરકાર નથી જે મનુષ્યનુ આયુષ્ય મુક્તિરૂપ નગરમા પહોચવાને માટે એક સાધન તુલ્ય છે, તેને માટે જરા વિચાર સરખો પણ ન રાખવામા આવે, એ કેટલો બધો ખેદનો વિષય કહી શકાય? અને આજ કારણથી સૂત્રકારે 'બાળ' એવો શબ્દ આપેલો છે બાલની અજ્ઞાનજન્ય ક્રિયાને જોઇ વિચારોને મુનિઓએ બાળ થવુ નહિ, તે પ્રમાણે ભલામણ કરેલ છે લોકો અધર્મને ધર્મ માની હિસા કરે છે, અને મોહને લીધે કુટુબ પોષણને સુપાત્રદાન સમજે છે, તે પણ મિથ્યા છે કેટલાક લોકો માયા વડે ભદ્રિક પુરૂષોને ઠગે છે, પરતુ વસ્તુત તો તેઓ પોતે ઠગાય છે માટે હે સાધો ! તુ જરા પણ માયા કરીશ નહિ માયા કરનાર પુરૂષ હજારો કષ્ટાનુષ્ઠાન કરે, પણ તે નકામા છે નિર્મોહી થઇ સમભાવ પૂર્વક સુખ દુ ખને સહન કરવા સુખ આવ્યે જીવવાની આશા ન કરવી, દુ ખ આવ્યે મરણાકાક્ષા ન કરવી, અને શીત ઉષ્ણાદિક પરિષહોને સહન કરવા ઇત્યાદિક હિતશિક્ષા આપી, હવે દ્ષ્ટાત પૂર્વક સાધુઓને શ્રીવીતરાગના ધર્મ ઉપર દૃઢ રહેવા સૂત્રકાર ઉપદેશ કરે છે

कुजए अपराजिए जहा अक्खेहिं कुसलेहिं दीवय ।
कडमेव गहाय णो कलिं नो तिय नो चेव दावर ॥ २३ ॥

एवं लोगंमि ताइणा वुइए जे धम्मे अणुत्तरे ।
तं गिण्ह हिय ति उत्तमं कडमिव सेसवहाय पंडिए ॥२४॥

અર્થાત્—પાશા વડે અથવા કોડી વડે રમતો ઘૂતકાર અન્ય ઘૂતકાર વડે જીતાતો નથી, કારણ કે જે દાવથી તેને જય થયો હોય, તે દાવને તે અંગીકાર કરે છે ઉદાહરણ તરીકે, ચોકા વડે જીતેલ હોય તો એકા દુઈ ઇત્યાદિકને હાથ ધરતો નથી એટલે જેમ જુગારી જીતેલ દાવનેજ ગ્રહણ કરે છે, તેમ લોકોની અઢ જેમા અહિંસા પ્રધાન છે, એવા અને શ્રીવીતરાગે પ્રરૂપેલા સર્વોત્તમ ક્ષાન્ત્યાદિ દશ પ્રકારના ધર્મોને સાધુ સ્વીકારે છે કે, જેના વડે કરીને અનંત જીવો વિજયી થયા છે, થાય છે અને થશે જેમ તે જુગારી ચોકા વિના બીજા દાવને પરિહરે છે તેમ સાધુ પણ ગૃહસ્થ ધર્મ, પાસત્થાદિનો ધર્મ અને મિથ્યામાર્ગાનુગામિના ધર્મને પરિહરે છે કેવળ અહિંસાદિ ગુણગણ વિભૂષિત ધર્મનોજ સ્વીકાર કરે છે

'ધર્મ' શબ્દનો વ્યવહાર ઉચ્ચ નીચ તમામ જાતિએ કરે છે આસ્તિક કે નાસ્તિક તમામ ધર્મ માટે લડે છે, જેના ખંડન મંડનના લાખો બલ્કે ક્રોડો ગ્રન્થોની રચના થઇ છે, તથાપિ સત્ય ધર્મની પરીક્ષા જગજ્જન્તુ કરી શકયા નહિ અને જેણે પરીક્ષા કરી, તેને રાગદ્વેષનો અભાવજ થયો સમજવો અને જેને રાગ–દ્વેષનો અભાવ થાય છે, તેઓ તો, સર્વ જીવો સત્યધર્મગામી થાઓ યા નહિ તેની દરકાર નહિ કરતા કેવળ ભાષાપુદ્ગલોને ખપાવવા ઉપદેશ કરે છે, તે સમયે જેનો ભાગ્યોદય હોય છે, તેઓ તો મિથ્યાત્વ ભાવને છોડી સમ્યક્ત્વ દશામાં આવી જાય છે, જ્યારે કેટલાક દુર્ભવ્યો તો ઉલટા દ્વેષાનલમાં ઝંપાપાત કરી તેમજ સત્ય ધર્મની નિન્દા કરી ગાઢ મિથ્યાત્વી થાય છે જગતમાં અનાદિ કાળનો રીવાજ પણ ચાલ્યો આવે છે કે સત્યાન્વેષી થોડા હોય છે જ્યારે મિથ્યાડમ્બરી ઘણા દેખાય છે તે સાથે પોતાનો ફકો

ખરો કરવા માટે મિથ્યાશાસ્ત્રોની રચના પણ કરવામા આવે છે વળી તે મિથ્યાશાસ્ત્રનો પ્રચાર કરવા માટે સત્ય વાતનો અપલાપ થાય છે આપણે અહીંઆ માત્ર એકજ દષ્ટાન્ત લઇએ 'મનુસ્મૃતિ' ના પાચમા અધ્યાયમા એક શ્લોક છે—

न मासभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ १ ॥

આ શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ—બન્ને આપસમા વિરોધ ભાવને વહન કરે છે ઉત્તરાર્ધમા, **નિવૃત્તિ** કરવાની બાબતને મહા ફળવાળી બતાવી છે, પરતુ વિચાર કરવાની જરૂર છે કે ભલા, જો પ્રવૃત્તિમા દોષ ન હોય, તો નિવૃત્તિમા મહા ફળ ક્યાથી ? **સસાર** દોષગ્રસ્ત છે, તેટલાજ માટેજ **નિર્વાણ** નિર્દોષ કરે છે વિષય દુર્ગતિનુ કારણ છે, માટેજ બ્રહ્મચર્ય સ્વર્ગનુ કારણ છે તેવીજ રીતે જો પ્રવૃત્તિ સદોષ હરે, તોજ નિવૃત્તિ મહાફળવાળી ગણાય આ વાત બધબેસ્તી ત્યારેજ થઇ શકે કે, જ્યાર તે શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધનો અર્થ બાલબુદ્ધિ પૂર્વક ન જોતા જરા તત્ત્વદષ્ટિ પૂર્વક જોવાય „એટલે કે **न मास भक्षणे दोषो** એ પદની અન્દર **मासभक्षणे** અને **दोषो** એ બે શબ્દોની વચ્ચે લુપ્ત '**અકાર**' કાઢીને એ પદનો અર્થ કરવો જોઇએ એટલે કે એવો અર્થ કરવો જોઇએ કે, **માસભક્ષણમા અદોષ નહિ**, કિન્તુ દોષજ છે, તેમજ મદ્યપાનમા પણ '**अदोष**' નથી, પરતુ દોષજ છે, વળી મૈથુનમા પણ **अदोष** નથી, પણ દોષજ છે કારણ કે પ્રાણિઓની પ્રવૃત્તિ અનાદિકાળથી અજ્ઞાનજન્ય છે, તેથી જો નિવૃત્તિ કરે, તો મહાફળ છે આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ઠીક થાય છે જો કદાચ કદાગ્રહ કરવામા આવે અને એમ કહેવામા આવે કે, મનુજીનુ વાક્ય છે કે '**प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला**' અને તે વાક્યનો અર્થ પણ

એવોજ છે કે 'પ્રવૃત્તિમા દોષ નથી, પણ નિવૃત્તિમા ફળ છે' તો તે વાક્ય તટસ્થ માણસના મનોમંદિરમા પ્રવેશ કરશે નહિ આ અર્થની અંદર જ્યારે મનુજીનો આ શ્લોક પ્રામાણિક ગણાય તો કોઈ મધ્યસ્થ પુરુષ નીચેના શ્લોકો કહે તો તે પણ પ્રમાણિક કેમ ન ગણવા જોઈએ? જેમકે —

क्रोधे लोभे तथा दम्भे चौर्ये दोषो नहि नृणाम् ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ १ ॥
पैशून्ये परनिन्दाया माने दोषभ्रमोऽपि न ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ २ ॥
असत्ये दोषसत्ता न देवाज्ञाखण्डने तथा ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ३ ॥
कृतघ्नत्वे न वै दोषो मिथ्याधर्मोपदेशके ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ४ ॥
शूद्रवृत्तौ न वै दोषो म्लेच्छवृत्तौ तथैव च ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५ ॥
विप्रघाते च नो दोषो गोवधे नृवधे तथा ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ६ ॥
शक्रोत्थापने दोषो नहि पितृवधे तथा ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ७ ॥
श्राद्धाऽकृतौ न स्याद् दोषो विस्मृते चात्मकर्मणि
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ८ ॥
कियद् वच्मि महाभाग ! पापे नैवास्ति दूषणम् ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ९ ॥

ઇત્યાદિ શ્લોકો શુ પ્રામાણિક ગણાય ખરા કે? જો તે પ્રામાણિક ગણાય તો સસારમા પાપનો સર્વથા અભાવજ થાય અને કેવળ પુણ્યપ્રકર્ષજ અનુભવાય, પરન્તુ તેવુ તો નજરે જોવાતુ નથી, તેમજ અનુભવાતુ પણ નથી જગતને વિચિત્ર ઢગ વાળુ જોઇએ છીએ અને જેવુ કૃત્ય કરીએ, તેવુ ફળ અનુભવીએ છીએ માટે જ જેની અન્દર હિસા, અસત્ય ચોરી, વ્યભિચાર અને સસ્પૃહતા જોવામા આવે, તે અધર્મ અને તેનાથી વિપરીતને ધર્મ સમજવો જોઇએ પરન્તુ ખડન મડન અને બખેડાઓમા ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી કદાચ કોઇને શકા ઉદ્ભવે કે ' તમે न मासभक्षणे दोषो ઇત્યાદિ વાક્યોને લઇને અત્યાર સુધી બોલી ગયા, તે ખડન નહિ, તો બીજુ શુ છે ? ' તેના ઉત્તરમા સમજવુ જોઇએ કે–તે ખડન નથી, પરન્તુ તે તો માત્ર શ્લોકનો યથાર્થ અર્થ–ભાવ બતાવવાને માટે પ્રયત્ન કરેલો છે ધર્મી વર્ગ જો કે હિસા કરવા ખુશી નથી, છતા કોઇ માણસ તેવા વાક્યો ઉપર વિશ્વાસુ બની ફસાય નહિ, તેટલાજ માટે યથામતિ ભાવ બતાવવા પરિશ્રમ કરવામા આવ્યો છે છતા અધશ્રદ્ધાને આગળ કરી હિસાદિક દુષ્કૃત્યો કોઇ કરે, તો તે સૌ સૌના ભાગ્યની વાત છે અને એટલા માટે તો શ્રીવીતરાગ દેવોએ સાધુઓને દૃષ્ટાન્ત પૂર્વક વિશુદ્ધ માર્ગને પકડવાનો ઉપદેશ કરેલો છે

વિશુદ્ધમાર્ગ સેવન

વિષય ત્યાગ.

उत्तरमणुयाण आहिया गामधम्मा इइ मे अणुस्सुयं ।
जसि विरता समुट्ठिया कामवस्स अणुधम्मचारिणो ॥२८॥

जे पय चरति आद्दिय नापण महया महेसिणा ।
ते उट्ठिय ते समुट्ठिया अन्नोन्नं सारंति धम्मओ ॥ २६ ॥

અર્થાત્—સુધર્માસ્વામી જબુસ્વામી પ્રતે કહે છે કે-હે જબૂ! પ્રથમ ઋષભદેવે પોતાના પુત્રોને કહ્યુ ત્યારબાદ શ્રીમહાવીરદેવે મને કહ્યું, તે વાત હુ તને કહુ છુ તે એ છે કે —ઇન્દ્રિયોના વિષયો મનુષ્યોને અતિ દુર્જય છે શબ્દાદિકના ૨૩ વિભાગ પાડેલા છે તે વિષયોથી જે વિરાગ પામેલ હોય, તેઓજ શ્રીજિનોક્ત ધર્મના કરનાર અથવા પાલનાર સમજવા પૂર્વોક્ત ગ્રામધર્મોને જે જ્ઞાનપૂર્વક છોડે છે, તેઓજ કાશ્યપધર્મની સેવા કરે છે એટલે તેઓને શ્રીઋષભદેવ અને શ્રીમહાવીરસ્વામીના ધર્મના અનુચારી જાણવા તેઓનેજ સમ્યક્ પ્રકારે ઉદ્વેગ પામેલ, અત્યત વિરાગ પામેલ અથવા સારી રીતે ઉઠેલ પણ સમજવા તેઓ અ યો અન્ય સારણા, વારણા, ચોયણા અને પડિચોયણા ઇત્યાદિક કરે

ઇન્દ્રિયો પાચ છે (૧) સ્પર્શેન્દ્રિય (૨) રસનેન્દ્રિય (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય આ પાચ ઇન્દ્રિયોના યોગે જીવ પચેન્દ્રિય સજ્ઞાને પામે છે ન્યૂન ઇન્દ્રિયવાળા જીવો અનુક્રમે એકેન્દ્રિય દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયાદિ સજ્ઞાને ધારણ કરે છે આ ઇન્દ્રિયોના જે નામો પહેલા આપ્યા છે, તેજ પ્રમાણે અનુક્રમથી એક એકથી વધારે ઇન્દ્રિયો જાણવી જેમ એકેન્દ્રિયને કેવળ સ્પર્શેન્દ્રિય હોય છે, દ્વીન્દ્રિયને રસનેન્દ્રિય વધે તેમ અનુક્રમે એક એક ઇન્દ્રિયની વૃદ્ધિ કરવી અતમા પચેન્દ્રિયને શ્રોત્ર (કાન) હોય છે કેટલાક જીવોને કાનના સ્થાને કેવળ મીંડા જેવુ હોય છે લોકોમા કહેવત છે કે, ' મોંઢા એને ઇંડા ' ' કાન તેને થન (સ્તન) ' હોય છે દુનિયામા જીવો અનેક ભેદવાળા હોય છે, તે વાત તીર્થંકરના શાસ્ત્રો સિવાય અન્ય

૧૩

શાસ્ત્રોમા નથી, એમ તો નહિ, પરતુ હા તેનો વિચાર બીજે કયાય નથી, એમ પક્ષપાત રહિત કહેવામા લગારે વાધો નથી ખરૂ કહીએ તો જ્યા સુધી જીવાજીવનું જ્ઞાન નથી, ત્યા સુધી જીવદયાના હિમાયતી થઇ શકાતું નથી કારણ કે જ્યા સુધી કારણ-શુદ્ધિનુ જ્ઞાન નથી, ત્યા સુધી કાર્યશુદ્ધિ થવી દુર્ઘટ છે પ્રથમ તો જગતમા જીવો કેટલા પ્રકારના છે ? તેનો વિચાર સૂક્ષ્મદષ્ટિ પૂર્વક કરવો આવશ્યક છે કેવળ સ્થૂળબુદ્ધિ પૂર્વક ચોરાશી લાખ જીવયોનિ કહેવાથી જીવદયા પળાતી નથી ચોરાશી લાખ કેવા પ્રકારે છે, તેનો વિસ્તાર વેદમા જોવામા આવતો નથી અગર છે તો થોડો ઘણો પુરાણમા છે હવે મારી માન્યતા પ્રમાણે કેટલાક ભાગો પુરાણોની અન્દર જે કહેવામા આવ્યા છે, તે જૈનશાસ્ત્રા-નુસાર કહેવાએલ છે, જ્યારે અસભવ હકીકત તો મન કલ્પિત હોય તો ના નહિ આજકાલ કેટલાક વેદાનુયાયી લોકોની શ્રદ્ધા પુરાણોથી હઠતી જાય છે, તેનુ મૂળ કારણ પ્રણેતા પ્રામાણિક નહિ, એમ સમજાય છે તીર્થંકર મહારાજનો તો નિર્વિકારી, પરસ્પર વિરૂદ્ધ વાક્યોરહિત અને કેવળ આત્મશ્રેયને માટે ઉપદેશ થએલ છે જેમા જીવો ઉપર કર્મ કેમ લાગે છે ? કર્મ કેટના પ્રકારના છે ? અને તે કર્મોનો નાશ કેવી કરણી કરવાથી થાય છે ? ઇત્યાદિ વિવેચનથી ભરપૂર જૈનાગમ છે પરતુ ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે-વર્તમાન કાળમા જીવો ઇંદ્રિય સુખમા લપટ થઇ લગાર કઠિન કરણી જોઇને ત ત શકિત થાય છે અને વિચારે છે કે, 'આવી ખટપટિયા કરવાથી શુ ?' 'પરિણામ સુન્દર રાખવો ' ભાઇઓ ! વિષયોને છોડ્યા સિવાય કદાપિ પરિણામ સુન્દર થાય ખરો કે ? તેજ કારણથી શ્રીવીતરાગ પ્રભુએ શબ્દાદિ વિષયોને જીતવા માટે સાધુને પ્રથમ ઉપદેશ કરેલો છે એટલે કે-જે શબ્દાદિ વિષયોને જીતે, તેજ સાધુ કહેવાય આ સિવાય પરસ્પર ધર્મની ચર્ચા કર-

વાતુ કહેલ છે, તે પણ ઘણીજ સુદર વાત છે કારણ કે જે સમુદાયમા સારણા-વારણાદિક નથી તે ગચ્છ સાધુએ છોડી દેવો વળી જે ગચ્છની અદર સારણા-વારણાદિક હોય, ત્યા ગુરૂઆદિક કદાચ દડાથી તાડના કરે, તો પણ તે ગચ્છનો ત્યાગ કરવો નહિ જો સારણા-વારણા ન હોય, તો વર્ત્તમાનકાળમા હિન્દુ બાવાઓની જે દશા છે તેજ દશા વીતરાગનાં શાસનમાં વર્ત્તતા મુનિઓની પણ થાય માટે જરૂર હિતશિક્ષાદિ પૂર્વક ધર્મચર્ચા હોવી જોઇએ વળી વિષયના ત્યાગ માટે ઉપદેશ કરતા વધુમા કહે છે —

मा पेह पुरा पणामए अभिकखे उवहिं धुणित्तए ।
जे दूमण तेहिं णो णया ते जाणति समाहिमाहियं ॥२७॥

णो काहिए होज्ज सजए पासणिए ण य सपसारए ।
नच्चा धम्म अणुत्तर कयकिरिए ण यावि मामए ॥ २८ ॥

અથાત્—પૂર્વે ભોગવેલ વિષયોને જો નહિ ભવિષ્ય કાળમા વિષયની પ્રાપ્તિનો અભિલાષ પણ કર નહિ અને માયાને દૂર કર જે પુરૂષો દુષ્ટ મનથી વિષયાધીન થતા નથી તેઓ સર્વોત્તમ સમાધિધર્મને જાણે છે, એ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણનારા કહે છે

ગોચરી માટે ગયેલ સાધુ ગૃહસ્થોના ઘરમા કથા કરે નહિ પ્રાશ્નિક ન થાય, એટલે કે પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ ન આપે અને એમજ કહે કે, ' ગુરૂ આદિક સમ્યક્પ્રકારે ઉત્તર આપશે ' તેમજ કોઇ વરસાદ વિષે અથવા વસ્તુના ભાવ વિષે પૂછે, તો તે પણ કહે નહિ શ્રીવીતરાગનો ધર્મ સર્વોત્તમ છે, એમ જાણી સમ્યક્ અનુષ્ઠાનમા તત્પર થાય અને શરીરાદિમા મમત્વભાવ ન કરે

જે વસ્તુને યાદ કરવાથી અથવા જોવાથી મનોવૃત્તિ વિપરીત

થાય, તે વસ્તુને યાદ ન કરવી, તેમ જોવી પણ નહીં, એ સામાન્ય નિયમ પ્રાય સર્વ મનુષ્યોના અનુભવમા હશે તેમા વિશેષ કરીને આત્મશત્રુ શબ્દાદિ વિષયો તો આત્મા સબધી શાશ્વતી ઋદ્ધિના ચોર હોવાથી તેના પર દૃષ્ટિ દેવી નહિ તેમ તેને સ્મૃતિપથમા પણ લાવવા નહિ ભવિષ્યકાળમા પણ તેનો સબધ ન થાય, તેને માટે સાવચેતી રાખવી માયા અને અષ્ટપ્રકારના જે કર્મો તેને દૂર કરવા તાત્પર્ય એ છે કે, માયા કર્મનુ કારણ છે, માટે માયાને દૂર કરવાથી કર્મ સ્વાભાવિક રીતેજ દૂર થશે જે પુરૂષો ખરાબ વિચાર વડે વિષયવિવશ થયા નથી, તેઓનેજ જગત્મા શૂર, વીર, તત્ત્વજ્ઞ અને સમાધિધર્મના જાણકાર સમજવા જોઇએ

સાધુ ગૃહસ્થોના ઘરમા જઇ કથા ન કરે, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ એ છે કે-**વિકથા** ન કરે, અથવા ગપ્પ ન હાકે કદાચ એવો પ્રસગ હોય અને ગૃહસ્થના ઘરમા કથા કરે, તો બે ત્રણ સાધુ સાથે હોવા જોઇએ, સ્ત્રીવર્ગ પણ બહોળો હોવો જોઇએ, અને સાથે પુરૂષો પણ હોય અને તેમ ન હોય તો ધર્મકથા પણ ન કરે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની શક્તિ હોય છતા ગુરૂઆદિનું બહુમાન રાખવા માટે તેઓને ગુરૂ પાસે આવવાનુ કહે કદાચ કોઇ એવો સમય હોય, કે પ્રશ્નોત્તર નહિ આપવાથી શાસનની હેલના થતી હોય, અથવા લોકો અનેક કલ્પનાઓ કરે તેમ હોય, તો ઉત્તર શાતચિત્તથી અને ગભીર સ્વભાવ પૂર્વક આપે પરતુ વૃષ્ટિ વગેરે સાવદ્ય પ્રશ્નોનો તો ઉત્તર આપેજ નહિ તેવા પ્રશ્નોમા અનેક અનર્થો રહેલા છે કારણ કે શુભાશુભ કહેનાર પ્રત્યક્ષ રીતે આર્ત્તધ્યાનવાળો થાય છે. દાખલા તરીકે, એમ કહ્યુ હોય કે-અમુક દિવસની અદર અથવા અમુક દિવસે વૃષ્ટિ થશે, અને કદાચ ધારો કે તેમ ન થાય, તો

ભારે સતાપ થાય વળી કથન કરેલ દિવસોની અંદર હમેશા આકાશની સામે જોવું પડે, તેમ બહાર જઈને પવનની પરીક્ષા પણ કરવી પડે તેજ પ્રમાણે વસ્તુઓનો ભાવ કહેનાર પણ તેજ પ્રકાર દુખી રહે છે પોતાનું વચન સત્ય થવા ખાતર હજારો જીવોને નુકસાન થાય, તેનુ ધ્યાન રહેતુ નથી લોકોમા કેવળ વચનસિદ્ધિ બનાવના ખાતર મત્રાદિનો જાપ એકાગ્રચિત્તે કરવો પડે પરતુ જો તેવુજ ધ્યાન આત્મોને અર્થે થાય, તો રાગદ્વેષ જે અનાદિકાળના શત્રુઓ છે, તેનો ક્ષય થતા વાર લાગે નહિ, પરતુ તેવા ભાગ્ય હોય કયાથી ? ઉલટુ, જે ધ્યાનથી રાગદ્વેષ વૃદ્ધિ પામનાર છે તે ધ્યાન પર મન, વચન અને કાયા વડે લીન થવાય છે, તેટલાજ માટે જિનરાજ દેવે સાધુઓને ભવિષ્ય કાળના શુભાશુભ કહેવાની મનાઈ કરેલી છે યદ્યપિ સાધુઓ દરેક બાબત જાણે ખરા પરતુ કહે નહિ જેઓ સ્વદેહમા નિસ્પૃહ છે, તેઓ યશોના૦ કીર્તિવાદ, અથવા તો 'આ મારા ભક્તો છે, હું તેઓનો ગુરૂ યા સ્વામી છુ,' એવો આગ્રહ ખરા સાધુને હોય નહિ હવે સાધુઓને કપટના ત્યાગ પૂર્વક આત્મહિત કરવા પુન કહે છે —

નિષ્કપટ ભાવ

छन्न च पसस णो करे न य उक्कोस पगास माहणे ।
तेसि सुविवेगमाहिए पणया जेहिं सुजोसिय धुय ॥ २९॥

अणिहे सहिए सुसवुडे धम्मट्ठी उवहाण वीरिए ।
विहरेज्ज समाहि इदिए आत्तहिअ खु दुहेण लब्भइ ॥३०॥

'અર્થ'ત્—લક્ષણથી લક્ષ્યાર્થનો બોધ કરાવવા પૂર્વક ઉપદેશ કરે છે પ્રથમ છન્ન એટલે માયા, કારણ કે માયાવી માણસ

સ્વાભિપ્રાયને ગનો રાખે ે, તેને હે મુને ! તું ા કર વળી **પ્રશસ્ય** એટને **લોભ** જગજ્જતુ લોભને માન આપે છે, માટે તેનુ નામ **પ્રશસ્ય** છે, તેને ન કર તેમજ **ઉત્કર્ષ** એ **માનનુ** નામ છે તેને પણ ન કર મુખ વિકારાદિ ચેષ્ટા જેના ઉ યને કરે છે, તે **પ્રકાશ** અર્થાત્ **ક્રોધ** તેને પણ ન કર પૂર્વોક્ત **માયા, લોભ, માન** અને **ક્રોધ** જેઓ નથી કરતા, તેઓને સુવિવેકી જાણવા તે મહાપુરુષોએ સયમની સેવા કરેલી છે

અસ્નેહ એટને ? **મમત્વરહિત** અથવા તો પરિષહો વડે પરાજિત નહિ થએલ, અથવા તો **અણહ** અર્થાત્ અનઘ—નિષ્પાપ, જ્ઞાનાદિ ગુણ યુક્ત તેમજ સ્વહિત એટને ? આત્મહિતકારક, ભલે પ્રકારે અવૃતેન્દ્રિય તેમજ મનોવિકાર રહિત ધમાર્થી ઉપધાન, સૂત્રવિધિ પ્રમાણે યોગવહનાદિ ક્રિયા કરનાર તેમ વશીકૃતેન્દ્રિય એવો પૃથ્વીતલમા વિચરે કારણ કે, આત્મહિત ઘણુ દુર્લભ છે

માયા મહાદેવીએ જગતમા અનન્ત જીવોનો ભોગ લીધો છે, તથાપિ તે તેવી ને તેવીજ તૃપ્ણાવાળી છે **શ્રીયશોવિજયજી** મહારાજ આઠમા પાપસ્થાનકના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરતા કહે છે —

કેશ લોચ મલ ધારણા સુણો સતાજી,
ભૂમિશય્યા વ્રતયાગ, ગુણવતાજી,
સુકર સકલ છે સાધુને, સુણો સતાજી,
દુક્કર માયાત્યાગ, ગુણવતાજી,
નયન વચન આકારનુ, સુણો સતાજી,
ગોપન માયાવત, ગુણવતાજી,
જેહ કરે અસતી પરે, સુણો સતાજી,
તે નહિ હિતકર તત, ગુણવતાજી

ઇત્યાદિ કથન વિવેકી પુરૂષોએ વિચાર કરવા જેવું છે કેશ-લુંચન, કે જેને કેટલાક વૈરાગ્યરંગ ગણિતાત કરણુ કરી શકતા નથી, અને મનધારણુ અતિ દુસહ છે વળી ભૂમિપર સૂવુ, વ્રતનું પાળવું— એ બધું દુષ્કર છે, તોપણ તેને સુકર બતાવેલ છે પરંતુ માયાનો ત્યાગ અતિ દુષ્કર બતાવેલ છે વાત પણ ખરી છે, કારણ કે અનાદિ કાલનો દુશ્મન મોહરાજા સ્વમંત્રી માનને મનુષ્ય રૂપ પોતાની પ્રજા પાસે મોકલે છે આ માન મંત્રી પોતાની પુત્રી માયા સાથે ઘનિષ્ઠ સબંધ કરાવી પછી નિશ્ચિન્ત ભાવથી રહે છે ગમે તેવો ત્યાગી હોય, પરંતુ એક વખત તો માયાદેવી જરૂર ચકકર ખવરાવે છે માટેજ શાસ્ત્રકારો નિમાયી થવા વારંવાર ઉપદેશાતર કરે છે પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્યો કીર્ત્તિ-પૂજાદિકના અભિલાષી હોય છે, ત્યાં સુધી લોકરંજનને માટે ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા કરે છે તો પણ તે ક્રિયા સંસારની હાનિ કરવાને બદલે સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે અસતીની ચતુરાઇ દુર્ગુણની વૃદ્ધિ કરનાર છે સાધુએ પોતાનો વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવો જોઇએ, લોક પૂજે અગર ન પૂજે, તેની દરકાર કરવી નહિ લોકને માટે કંઇ ક્રિયા કરવી નહિ જે કાંઇ કરવું તે આત્મા માટેજ તેટલાજ માટે સાધુઓ હમેશા એક વૃત્તિવાળા કહ્યા છે એકાન્તમાં હો યા જનસમુદાયમાં હો રાત્રિ હો યા દિવસ હો ગામ હો યા અરણ્ય હો સર્વત્ર સમભાવ ભાવિતાત્મા રહેવું જો તેમ ન રહેવામાં આવે તો ક્રિયા કષ્ટરૂપ છે તેને માટે દૃષ્ટાન્ત જૂઓ —

"કુસુમપુરની અંદર એક શેઠને ઘેર બે સાધુઓ આવ્યા એક ઉપરની ભૂમિકામાં રહ્યા, અને બીજા નીચે રહ્યા ઉપર રહેલ સાધુ પંચ મહાવ્રતધારી શુદ્ધાહારી, પાદચારી સચિત્તપરિહારી એકલ વિહારી વિગેરે ગુણગણ વિભૂષિત હતા પરંતુ કેવળ લોક-પણામાં મગ્ન હતા જ્યારે બીજા શિથિલાચારી હોવા છતાં ગુણાનુરાગી નિમાયી-નિષ્કપટી હતા

હવે ભક્ત લોકો જ્યારે નીચેના સાધુને વદન કરી ઉપર ગયા, ત્યારે તે વાતની ઉપલા સાધુને ખબર પડતાજ તરત તેણે નીચેના સાધુની નિન્દા શરૂ કરી, અને કહ્યુ કે 'પાસત્થાને વદણા કરવાથી પાપ લાગે છે, પ્રભુની આજ્ઞાનો ભગ થાય છે,' ઇત્યાદિ જેમ મનમા આવ્યુ તેમ બોની શ્રાવકો પાસે નિન્દા કરી શ્રાવકોએ તો પાછા નીચે આવી, નીચે રહેલ સાધુને તમામ વૃત્તાન્ત જણાવ્યુ ગૃહસ્થો પ્રાય મીઠુ મરચુ ભભરાવીને એક બીજાની વાત કરવામા બહુ કુશળ હોય છે

તો પણ નીચે રહેલ સાધુ ગુણાનુરાગી હોવાથી શાન્તભાવથી બોલ્યા કે-'હે મહાનુભાવો! ઉપર રહેલા પૂજ્યવર્ય ઠીક કહે છે હુ અવદનીય છુ તેઓ ભાગ્યશાળી, સૂત્રસિદ્ધાતના પારગામી, ચારિત્રપાત્ર તેમજ શુદ્ધાહાર લેનાર છે હુ તો મહાવીરના શાસનને લજવનાર કેવલ વેષધારી છુ' ઇત્યાદિ વચનો સાભળી અહીંની વાત ત્યા કરનાર શ્રાવકો ચકિત થયા એવામા કોઇ કેવળજ્ઞાનીનું ત્યા આવવુ થયુ બેના બન્ને મુનિઓ સબધી વૃત્તાન્ત કહી પૂછ્યુ કે-"હે ભગવન્! તે બેમાથી હલકા કર્મવાળો કોણ છે?" જ્ઞાની પુરૂષે કહ્યુ-'નિદાના કરનાર દભીના ઘણા ભવ છે, જ્યારે બીજો પરિમિત ભવમા કર્મમુક્ત થઇ મુક્તિમદિરમા જશે."

વાચકો! માયા મહાદેવીના ચરિત્રને માટે હજારો પાના રોકવાના આવે, તોપણ પૂરૂ થાય નહિ, માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનથી તે પૂરૂ થઇ શકે તેમ છે માયાનો જનક **અભિમાન** મોહનો મત્રી છે મત્રી વશ થાય, તો રાજા પણ અનુકૂળ થાય છે તેમજ લોભ અને ક્રોધ પણ આત્માના દુશ્મનો છે અને મોહરાજાના સુભટો છે વિવેકી પુરૂષોએ દુશ્મનોની સેવા કરવી નહિ-

સૂત્રકારે આત્મહિત અતિ દુર્લભ બતાવેલ છે ભવભ્રમણ કરતા કરતા આ જીવે અનન્ત જન્મ મરણાદિ અસહ્ય દુ ખો સહ્યા છે ઘણીવાર અપમાનને પામેલ છે કોટિ અનંતમે ભાગે વેચાએલ છે, તેમજ ચારે ગતિમા પુણ્યના અભાવે ભવ પરંપરાને પામેલ છે જેમકે કહ્યુ છે કે —

अस्मिन्नसारसंसारे निसर्गेणातिदारुणे ।
अवधिर्नहि दु खाना यादसामिव वारिधौ ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —જેમ સમુદ્રમા જલજંતુની સખ્યા નથી, તેમ સ્વભાવથીજ અતિ ભયકર એવા આ અસાર સસારમા દુ ખોની સીમા નથી

સસારમા અગર સુખી કોઇ છે તો તે જિન અણગારજ છે તે વિના બીજું કોઇ સુખી નથી સુખી પુરૂષ પ્રાય ધાર્મિક ક્રિયામા ચિત્ત લગાવી શકે છે અહીં વર્ત્તમાન કાળની સ્થિતિ જોઇને જરૂર મધ્યસ્થ પુરૂષને શકા થશે કે– સુખી પુરૂષો ધર્મ કરતા નથી, જેટલાઓ ધર્મ કરે છે, તેઓ પ્રાય દુ ખી પુરૂષો હોવાથી દુ ખને દૂર કરવા ધર્મ કરે છે ' પરતુ તેના ઉત્તરમા સમજવુ જોઇએ કે–જેઓ જડ ચીજ પર પ્રેમ કરી જગતમા સુખી દેખાય છે, તેઓ સુખી નથી ખરી રીતે સકલ પરહિત પુરૂષ સુખી છે, તે સુખી પુરૂષ ધાર્મિક ક્રિયામા વિજયી નિવડે છે તેજ કારણથી આચાર્યોએ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને કથચિત્ મુક્તિનું કારણ માનેલુ છે સાક્ષાત્ મુક્તિનુ કારણ તો પુણ્ય પાપનો અભાવ છે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની આરાધના કરતા કર્મની નિર્જરા થાય છે તીર્થ કરોને પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય હોવાથી સામાન્ય કેવળી, ભગવાનની દેશના સમયે સમવસરણમા આવે છે તેઓ

કૃતકૃત્ય છે, અને તીર્થંકરત્વ નામના હોવા છતા તેઓ વ્યવહાર-નયને માન આપે છે કેવળીની પર્ષદ્ આગાડી છદ્મસ્થ ભાવ-વાળા ગણધરો બેસે છે, તેના બે કારણો છે એક તો પ્રશ્નોત્તર કરનાર ગણધરો છે, બીજુ તેઓ પદસ્થ છે આ તમામ વ્યવહાર પુણ્યાનુબંધને આભારી છે કેટલાક ગ્રથકારો ગ્રથની અતમા સ્પષ્ટ લખે છે કે- આ ગ્રથથી જે પુણ્ય બંધાએલ છે, તેથી મારા અનાદિના ખરા શત્રુ મોહ-રાગ દ્વેષાદિ ક્ષય થાઓ ' ત્યારે કેટલાક આચાર્યો ઉદાર ભાવથી એમ પણ કહે છે કે ' આ ગ્રથથી જે પુણ્ય થએલ છે, તે પુણ્ય વડે ભવી જીવો સુખી થાઓ ' પુણ્ય અને પાપને માટે ચઉભગી આ પ્રમાણે બતાવી છે —પુણ્યાનુબધી પુણ્ય પાપાનુબધી પુણ્ય, પાપાનુબધી પાપ અને પુણ્યાનુબધી પાપ જેવા અધ્યવસાય વડે કાર્ય થાય છે તેવોજ બધ થાય છે તેટલાજ માટે પ્રભુજી સાધુઓને વારવાર ઉપદેશ કરે છે '-' તમે કદાપિ કોઈને કકાસ કરશો નહિ સદા અપ્રમત્ત ભાવમા વિચરો આત્મકલ્યાણ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ' હવે ઉદ્દેશાની સમાપ્તિ કરતા પ્રભુ કહે છે —

णहि णूण पुरा अणुस्सुत अदुवा त तह णो समुट्ठिय ।
अदुवा अवितहणो अणुट्ठिय
मुणिणा सामाइआहितनाएण जगसव्वदंसिणा ॥ ३१ ॥
एव मत्ता महतर धम्ममिण सहिया बहू जणा ।
गुरुणो छदाणुवत्तगा विराया तिन्न महोघमाहित्त ॥ ३२ ॥
त्ति बेमि

સમભાવલક્ષણવાળુ સામાયિક (ચારિત્ર) કે જે સર્વદર્શી અને સર્વજ્ઞ શ્રીવીતરાગે કહ્યુ છે, તે કદાપિ પૂર્વકાળમા પ્રાણીઓ-ના સાભળવામા આવ્યુ નથી, અને કદાચ સાભળવામા આવ્યુ

હોય તો યથાસ્થિત અનુષ્ઠાનમા આવ્યુ નથી (પાઠાન્તર યથાર્થ અનુષ્ઠાન નહિ થવાથી આત્મહિત થવુ પ્રાણીઓને દુર્લભ છે) એ પ્રકારે આત્મહિત દુર્લભ માની મનુષ્યત્વ, આર્યદેશ ઇત્યાદિક સદનુષ્ઠાનનુ કારણ સમજી, ધર્મ ધર્મની અદર મોટુ અતર છે માટે વિશેષ ધર્મ જે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર ધર્મવાળા ગુરુની આજ્ઞાનવર્તી હજારો જીવો સસાર મહાસાગર તર્યા, એમ હુ તને કહુ છુ, એમ નહિ, પરતુ શ્રીઋષભાદિ તીર્થકરો કહી ગયા છે, તેમ કહુ છુ આ વચન શ્રીમહાવીરનું છે, તેને લઇ સુધર્મા સ્વામી જબૂસ્વામીને કહે છે

કેવળ જગજ્જતુહિતાવહ પુરુષોનો ઉપદેશ તત્ત્વથી ભરપૂર હોય છે આ અવસર્પિણી કાળમા તીર્થકરો ચોવીસ થયા, તેઓ તમામનો ઉપદેશ એકાકાર હોય છે શબ્દ રચનામા ભલે ફારફેર હોય પરન્તુ અર્થાશમા કોઇનો વિભેદભાવ નથી શબ્દરચના તો દેશ-કાળને અનુસરીને થાય છે વીરપરમાત્મા સસ્કૃત ભાષાને જાણતા હતા, સર્વભાષાકોવિદ હતા છતા બાલ, સ્ત્રી અને મદ-પ્રકૃતિવાળા પુરુષો અને ચારિત્ર ધર્માભિલાષી જીવોના ઉપકાર માટે સિદ્ધાતની રચના પ્રાકૃતમા કરી જેમ કહ્યુ છે કે —

बालस्त्रीमदमूर्खाणा नृणा चारित्रकाङ्क्षिणाम् ।
अनुग्रहार्थ तत्त्वज्ञै सिद्धान्त प्राकृत कृत ॥ १ ॥

પૂર્વોક્ત હેતુથી સિદ્ધાન્તો પ્રાકૃત ભાષામા નિબદ્ધ થયા શ્રી મહાવીર દેવના ઉપદેશમા શાન્તિની વૃદ્ધિ સિવાય અન્ય ઉદ્દેશ નથી શ્રીમહાવીર દેવનુ શાસન હજુ સુધી વિરોધ ભાવ રહિત ચાલ્યુ આવે છે, જે મતમતાતર-ગચ્છ વિગેરે થયા છે તે પ્રાય પદાર્થ વિલોપી નથી ક્રિયાકાડમા ભેદ છે તે ક્રિયા ભલે સ્વસ્વગચ્છાનુસાર કરે

જેની કરણી કષાયભાવ રહિત હશે, તેને ફળ જરૂ મળશે આત્મ કલ્યાણને માટે મિથ્યાદષ્ટિ અથવા સમ્યગ્દષ્ટિ જે કાંઇ ક્રિયા કરે, તે બન્નેને સકામનિર્જરા બતાવેલ છે હા, અલબત્ત સકામ-નિર્જરામા ન્યૂનાધિક ભેદ પડશે પરન્તુ ત્યાગ, વૈરાગ્ય ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપોવિધાનાદિક કોઇપણ જીવ આગ્રહ અને નિદાનરહિત કરે, તો તે જરૂર કર્મ કચ્ચરને સાફ કરવામા જળ રૂપ થઇ શકે છે પછી ગ્લાસ જળ રૂપ હો યા પ્રવાહ રૂપ હો તત્ત્વવેત્તાઓના વચન સરળ, સુન્દર અને પક્ષપાત રહિત હોય છે જૈનશાસ્ત્રમા સ્પષ્ટ લખે છે કે–' શ્વેતામ્બર હો યા દિગમ્બર, બુદ્ધ હો યા અન્ય કોઇ કપિલાદિ હો પરન્તુ જે સમભાવ વડે આત્માને ભાવે અર્થાત્ કષાયભાવને જલાંજલિ આપે તે જરૂર મુક્તિગામી થાય ' તેજ કારણથી જૈનસિદ્ધાંતમા પદર ભેદે સિદ્ધ કહેલ છે અન્યલિંગી પણ મોક્ષ મહેલમા પહોચી શકે છે કારણ કે વસ્તુત દેવ, ગુરૂ અને ધર્મની શ્રદ્ધા તેમજ પદાર્થતત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન, એજ મુક્તિ રૂપ વૃક્ષનુ અવન્ધ્ય બીજ છે જૈન સિદ્ધાંતો વર્તમાન કાળમા ૪૫ ઉપલબ્ધ થાય છે પ્રાય તેમાના કેટલાક સિદ્ધાંતો પર ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોએ અનેક ટીકાઓ બનાવી છે પરન્તુ મૂળસૂત્રોનો આશય તમામે એક સરખી રીતે પ્રરૂપ્યો છે જો કે સ્વક્ષયોપશમાનુસાર વિશેષાધિક યુક્તિઓનો વિસ્તાર કરે છે, તો પણ કોઇએ મૂળસૂત્ર વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યા કરેલ નથી આથી તેઓનુ પ્રમાણિકપણુ અને ભવભીરૂપણુ સહજ ભાવથી સિદ્ધ થાય છે જ્યારે આપણે, જૈનેતરમતાનુયાયીઓએ એક બીજાનુ કરેલુ ખડન જોઇએ છીએ, ત્યારે ખરેખર દુ ખ થાય છે તે મતાનુયાયીઓ અ તરમા શ્રદ્ધારહિત અથવા સશયશીલ બને છે અને તેથી કેટલાએક મહાશયોએ ગભરાઇને નીચે પ્રમાણે વાક્ય પણ ઉચ્ચાર્યું છે કે—

श्रुतिश्च भिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना
नको मुनिर्यस्य वच प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्व निहित गुहाया
महाजनो येन गत स पन्था ॥ १ ॥

' શ્રુતિઓ ભિન્ન છે તેમજ સ્મૃતિઓ પણ ભિન્ન ભિ ન છે એવો કોઇ મુનિ નથી કે, જેનુ વચન પ્રમાણભૂત થાય, અને ધર્મનુ તત્ત્વ તો ગુફામા સ્થાપન કરેલુ છે તેથી મહાજન જે માર્ગે જાય, તે માર્ગ સમજવો ઇત્યાદિ વાકયો સશય ભાવને સૂચવે છે ઠીકજ છે, સર્વજ્ઞદર્શન સિવાય અન્ય દર્શનમા પરસ્પર વિરોધાદિ દોષો માલૂમ પડે છે તેનો ઉ લેખ અહીં નહિ કરતા અન્યત્ર કરીશ ભલો ! સૂયગડાગ સૂત્રના બીજા અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ સમાપ્ત થયો હવે ત્રીજા ઉદ્દેશા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ

સૂયગડાગ સૂત્રના ત્રીજા ઉદ્દેશાની અદર એમ બતાવવામા આવ્યુ છે કે—ચારિત્રવત જીવો મુક્તિ નગરીમા નિર્વિઘ્ન રીતે પહોચી શકે છે છતા ચારિત્રરત્નની રક્ષા કરતી વખતે પરિષહોને લીધે અનેક વિઘ્નો ઉભા થાય છે તો પણ સાત્ત્વિકશિરોમણિ મુનિગણો પરિષહોને જીતી વિજયી બને છે દુનિયાની વકચૂન ચણીમા ન ફસાતા આત્મવીર્યના બળથી પરિષહ ફોજને હઠાવી દઇ સુભટશ્રેણિની પરીક્ષામા પાસ થઇ કર્મ શત્રુનો પરાજય કરે છે, તેમજ સત્ય સ્વરૂપની કસોટીમા કસાઇ સ્વજીવની રૂપેરીમા નિષ્કલક રીતે જાગતી રાખી સ્વસત્તનો ઉપભોગ કરે છે, તે બાબત ત્રીજા ઉદ્દેશામા ક્રમશ બતાવવામા આવે છે

અગોચર સ્રીચરિત

सवुडकम्मस्स भिक्खुणो ज दुक्ख पुट्ठ अबोहिए ।
त सजमओ चचिज्जइ मरणं हेच्च वयति पडिया ॥१॥

ज विन्नवणा अजोन्मिया सतिन्नेहिं सम विहाहिया ।
तम्हा उठति पासहा अद्क्खुकामाइरोगव ॥ २ ॥

અર્થાત્—કર્મબંધના કારણો, કે જે મિથ્યાદર્શન અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ છે, તેનાથી નિવૃત્ત થએલ, તેમજ ભિક્ષા કરનાર, અજ્ઞાન વડે બાધેલ કર્મનો સયમ વડે ક્ષય કરી અને મરણાદિકનો ત્યાગ કરી મુક્તિ પ્રત્યે જાય છે એ પ્રમાણે પડિતો કહે છે

જે સ્ત્રીના પાસમા પડેલો નથી, તે સસારપારગામીની બરાબર છે તેટલા માટે ઉર્ધ્વ જે મોક્ષ, તેને તમે જૂઓ જેઓ કામને રોગની માફક જૂએ છે, તેઓ પણ મુક્તની બરાબરજ છે

કર્મબધના કારણોનો અભાવ, કર્મના અભાવને સૂચવે છે, કેમકે કારણની સત્તામા કાર્યની સત્તા છે કર્મબધના કારણોથી દૂર રહેનાર જલદી કર્મોથી દૂર થાય છે દાખલા તરીકે, જેમ તળાવ પાણીથી ભરપૂર હોય તો પણ જો આવવાની બધ કરી વપરાશ શરૂ રાખવામા આવે, તો થોડા કાળમા તળાવ ખાલી થાય છે તેજ પ્રમાણે આત્મારૂપ તળાવ, કર્મરૂપ જળથી ભરપૂર છે, પરતુ જો કર્મબધના કારણો રોકવામા આવે, તો નવા કર્મોની આવવાની બધ કરવા સાથે પુરાણા કર્મો તપ, જપ, જ્ઞાન અને ધ્યાનાદિથી નિર્જરે છે અજ્ઞાન ભાવથી બધાએલા કર્મો બદ્ધ સત્તાને પામે છે, તેજ કર્મ સ્પષ્ટ નિધત્ત અને નિકાચિત અવસ્થાને પામે છે જેમ જેમ પરિણામની ધારા ક્લિષ્ટ, ક્લિષ્ટતર, ક્લિષ્ટતમ, તથા શુભ, શુભતર તેમજ શુભતમ હોય, તેમ તેમ બદ્ધકર્મને અનુક્રમે સ્પષ્ટ નિધત્ત અને નિકાચિત કરે છે, જગતમા તત્ત્વવેત્તાઓ બંધ સમયે ચેતવા સૂચવે છે જે માણસ કર્મથી

મુક્ત થાય છે તેના શિરપર જન્મ, જરા અને મરણાદિ દુખ પરપરા રહેતી નથી વાસ્તવિક સુખના અભિલાષી અને સાસારિક સુખદૃશી પુરૂષોજ જગતમા પુરૂષો ગણાય છે પુરૂષમા ૭૨ કળા છે જ્યારે સ્ત્રીઓમા ૬૪ છે, છતા કુભાર્યાઓ પોતાના ચરિત્ર વડે પુરૂષોને નચાવે છે, વગોવે છે જગતની દષ્ટિ આગળ તુચ્છ બનાવે છે, ડિકરની માફક પુરૂષો ઉપર હુકમ ચલાવે છે, આપત્તિ સમયે મનગમતી ચીજો મગાવી વિશેષ ચિન્તામા નાખે છે પોતે ઘેર બેસી ચેન ઉડાવે છે એટલુજ નહિ, પરન્તુ પતિવ્રતા ધર્મને જલાજલિ દઇ અનેક કુકર્મ કરતા જરાપણ સકોચ પામતી નથી તેવી કુભાર્યાઓનો સગ તજવો તેજ સુખનુ સાધન છે, પરતુ વિષયલપટ પુરૂષો અધની ઉપમાને વહન કરે છે અંધ માણસ પણ હૃદયાર્થમા જ્ઞાનચક્ષુથી પ્રકાશવાળો રહે છે, પરતુ કામાંધ પુરૂષ તો કદાપિ પ્રકાશવાળો થતો નથી જેને લીધે તેની દૃષ્ટિ સન્મુખ ઉપસ્થિત થએલ તત્ત્વજ્ઞાનને પણ ઓળખી શકતો નથી, ફટ ફાફા મારે છે સ્ત્રીના ગહન અને અગોચર ચરિત્રને પ્રેમ-ભક્તિ સમજે છે વળી પૂર્ણ ઉપકારી માત-પિતાનો પણ તિરસ્કાર કરવા ચૂકતો નથી તેમજ કષ્ટનિવારક બધુવર્ગ સાથે સ્ત્રીના વચનોથી વિરોધ કરે છે દેવગુરૂની આજ્ઞા કરતા સ્ત્રીની આજ્ઞાને અધિક માન આપે છે, તથાપિ સ્ત્રી પોતાના સ્વભાવને છોડતી નથી પ્રિયપાઠક ! જેમ પાણીમા ચાલતા માછલાઓના પગના જાણવા મુશ્કેલ છે, આકાશમા ચાલતા પક્ષિઓની પદપંક્તિનુ જ્ઞાન દુર્લભ છે, તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના ચરિત્રો જાણવા પણ દુર્લભ છે આ સબધમા એક નાનકડુ દષ્ટાત અહિઆ લખવુ યોગ્ય જણાય છે, તે આ પ્રમાણે છે —

એક પડિત હાથી જેવા સ્થળમા રહીને સ્ત્રીના નવ લાખ

ચરિત્રો ભણીને સ્વદેશ તરફ વિદાય થયો રસ્તામાં એક મોટી રાજધાની આવી બ્રાહ્મણે વિચાર્યું કે રાજા પાસે જઇ આશીર્વાદ આપું જેથી રસ્તામાં જે ખર્ચ થયો છે અને થશે તે નિકળી જાય. આમ વિચારીને રાજા પાસે ગયો, રાજાએ સન્માનપૂર્વક આસન આપ્યું, અને પૂછ્યું કે, આપ કયાંથી આવો છો ? પંડિતે ઉત્તર આપ્યો કે, કાશીથી

રાજાએ પૂછ્યું —કાશીમાં કેટલાં વર્ષ ગયાં ? શું અભ્યાસ કર્યો ? અને વર્તમાનમાં કયાં જાઓ છો ?

પંડિતે ઉત્તરમાં જણાવ્યું —કાશીમાં લગભગ ૧૪ વર્ષ રહ્યો છું ત્યાં લાખ સ્ત્રીચરિત્ર ભણ્યો છું હવે દેશમાં જઇ આજીવિકાને માટે ઉદ્યમ કરીશ

રાજાએ કહ્યું —કદાચ અહીંજ બન્દોબસ્ત થઇ જાય, તો, રહેવા વિચાર છે ?

પંડિતે જણાવ્યું —હા, અમારે બ્રાહ્મણ ભાઇને તો જ્યાં વૃત્તિ મળે, ત્યાંજ દેશ

હવે રાજાએ પગાર ઠરાવીને પંડિતજીને રાખ્યા હમેશાં તેની પાસેથી સ્ત્રીચરિત્રો સાંભળવા લાગ્યો રાજા જેમ જેમ દત્તચિત્ત થઇને સ્ત્રીચરિત્રને બુદ્ધિમાં ધારણ કરે છે, તેમ તેમ સ્ત્રીઓ પરથી તેની રાગદૃષ્ટિ કમ થવા લાગી, અને તેને પરિણામે રાજા રોજ એક એક રાણીનો ત્યાગ કરવા લાગ્યો આમ એક એક કરતાં ૪૦૦ રાણીઓનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે શહેરમાં અને અંતઉરમાં એવી ચર્ચા ફેલાણી કે, 'રાજા સ્ત્રીવર્ગ ઉપર અવિશ્વાસુ બનેલ છે, અને ધીમે ધીમે સર્વ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરી અંતમાં જોગી થશે.' આ વાત પટરાણીના કાન સુધી પહોંચી

હવે પટરાણીએ પેલા બ્રાહ્મણ-ભટને શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચ
કર્યો બુદ્ધિમાન્ માણસ મૂળ કારણનો નાશ કરવા પ્રયત્નશીલ થ
છે દાસીને તુરત હુકમ આપ્યો—' જા પેલા ભટને બોલાવી લા

દાસી ગઇ, પરતુ ભટ તો દાસીના વચન સાભળવાથી દૂ
રહ્યા અને જરા પણ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ ત્યારે દાસી પા
આવી રાણીને કહે છે —' બાઇજી ! ભટ તો આપના વચને
સાભળતોએ નથી, તો પછી આવવાની તો વાતજ શી ? તે
મહા દૃઢ વિચારવાળો જણાય છે '

દાસીના આ વચનો સાભળી બુદ્ધિમતી રાણીએ વિચાર
કે-બ્રાહ્મણો પ્રાય લોભીયા હોય છે અને એવો સામાન્ય ન્યાય
કે द्रव्येण सर्वे वशिनो भवन्ति, દ્રવ્ય વડે તમામ લોકો
થાય છે આમ ધારીને દાસીને ૨૦૦ સોના મહોરો આપી,
એમ કહીને રવાના કરી કે, ' પ્રથમ સોનામહોરો ભટની આ
મૂકજે, જેથી ભટ જરૂર તારૂ નામ ઠામ પૂછશે '

દાસીએ જઇને તેજ પ્રમાણે કર્યું ચમકીલી સોનામ
જોતાની સાથેજ ભટ પણ ચમકયા અને બોલ્યા —' બાઇ!
કોણ છો ? અને શા કારણથી આવેલા છો ?'

દાસી બોલી —' મહારાજ ! હુ રાજરાજેશ્વરની પટરાણ
દાસી છુ અમારી બાઇ આપના જ્ઞાનથી અને આપની ચતુરા
ઘણા ખુશી થયા છે તેમણે આપની પૂજા કરવાને માટે સા
સામગ્રી તૈયાર કરેલી છે એક થાળ સોનામહોરનો ભરી રાખે
છે માટે હુ આપને અમારા બાઇ સાહેબ પાસે લઇ જવાને આ
છુ' ઇત્યાદિ દાસીના વચનો સાભળી ભટ લોભાયા પાઘડી પ

અને ખભે દુપટ્ટો નાખીને ચાલ્યા રાણીની પાસે આવ્યા રાણીએ સોનામહોરથી ભરેલો ચળકતો સોનાનો થાળ ભટની આગળ ધર્યો ભટ હવે મનમા વિચાર કરે છે કે—આખા જન્મ સુધી નોકરી કરીએ, તોપણ આટલું દ્રવ્ય મળે નહિ વાચકે યાદ રાખવુ કે પ્રથમ મળેલી ૨૦૦ સોનામહોરો સાથેજ લાવેલ છે હવે રાણીએ દાસીની પાસે મહેલના તમામ બારણાઓ બંધ કરાવી સુન્દર વાર્તાવિનોદ શરૂ કર્યો, તેની અંદર સમય જતા જણાયો નહિ ભટજી મહારાજ વાર્તા અને લોભના આવેશમા તમામ વિચારને ભૂલી ગયા બીજી તરફ રાજા બહારથી સંતપ્ત થઇને રાજદરબારમા આવ્યા અને પૂછ્યુ કે—' પંડિતજી ક્યા ગયા ?'

પંડિત પાસેથી બે ચાર દૃષ્ટાન્તો સાભળીને આનંદિત થાઉં, એવા વિચારથી પંડિતજીની તપાસ કરાવી, પરંતુ પંડિતજીનો પત્તો લાગ્યો નહિ છેવટે રાજાએ પોતાના હજૂરી પુરૂષોને મોકલી તપાસ કરવા માડી, ત્યારે પત્તો લાગ્યો કે—' પંડિતજી પટરાણીના મહેલમા ગએલ છે, ' આમ સાભળતાની સાથેજ રાજાને એકદમ ક્રોધ ચઢ્યો અને બોલવા લાગ્યો —' અરે ! પંડિત, મને તો વારવાર ઉપદેશ કરે છે કે, સ્ત્રીની સાથે બોલવુ નહિ, નેત્રે નેત્ર મેળવવા નહિ, તેની સન્મુખ ઉભુ રહેવુ નહિ, અથવા તો તેણીના વચનો પણ સાભળવા નહિં અને પોતે આજ રાણી પાસે ગયો ? આવા પરોપદેશકુશળની તો હવે બરાબર ખબર લેવીજ જોઇએ ' આમ આક્રોશ કરવાની સાથે ઝટ હાથમા તરવાર લઇ સપાટાબંધ રાણીના મહેલની નિસરણી ઉપર ચઢ્યો રાણી સમજી ગઇ કે રાજા આવે છે તેવામા રાજાએ કહ્યુ કે —' બારણ ઉઘાડો, પેલો દુષ્ટ, વિસવાદી અને દુરાચારી ક્યા છે ? ' આવા વચન સાભળતાજ ભટ ગભરાયા અને હાથ જોડી રાણીને કહેવા લાગ્યા —' હે માતાજી ! મરણના કષ્ટમાથી બચાવો, હમણા રાજા મારો પ્રાણ લેશે '

રાણીએ કહ્યું—' હું શું કરૂં ?, પવનના જોરથી બારણા બંધ થયા હશે, તેવામાં રાજાજી આવી ચઢ્યા, હવે રાજાના મનમાં પૂર્ણ નક્કી થઇ હશે તેથી બચવાનો કોઇ ઉપાય નથી તેમ છતાં એક નાનકડી પેટી છે તેની અંદર આપ પેસી જાઓ, તો હું માફી નાટક યુક્તિ ચલાવું '

જગતમાં પ્રાણથી વલ્લભ કોઇ પણ વસ્તુ નથી પેલો ભટ પેટીમાં પેઠો, દાસીઓએ હાથ પગ મરડી મહા મુશીબતે પેટી બંધ કરી પેટીને તાળું દઇ કૂંચી રાણીજીને આપી રાણીએ કૂંચીઓના ઝુમખાને બાજુએ મૂકી દાસીઓને હુકમ આપ્યો કે,, બારણા ઉઘાડો ' બારણા ઉઘાડયા તે વખતે રાજા ક્રોધાયમાન થઇ બોલ્યો—' પેલો ભટ અહીં આવ્યો હતો ? ' રાણી બોલી—' હા

રાજા બોલ્યો—' ક્યાં છે ? ' રાણી બોલી—' આ પેટીમાં ' રાજા બોલ્યો ' કૂંચી ક્યાં છે ? '

રાણીએ તુરતજ સો કૂંચીઓનો એક ઝૂડો ફેંક્યો રાજા તે ઝૂડો લઇ પેટી પાસે પગ પછાડતો પછાડતો ગયો તેટલામાં પેલા બ્રાહ્મણો ડરના લીધે અંદરને અંદરજ પેશાબ થઇ ગયો

રાણી બોલી—' આપના જેવા કાનના કાચા જીવો જગતમાં બહુજ થોડા હશે અરે રાજન્ ! લગાર વિચાર તો કરો કે જો તેને પેટીમાં પૂર્યો હોત તો શું હું બતાવત ખરી કે ? અને કૂંચી પણ આપત કે ? આ જૂઓ–તમારા પગવડે પેટી નીચેનું પાટીયુ હલવાથી પેટી માહેના ગંગાજળ અને અત્તરના શીશા હતા તે ફૂટી ગયા, આ શીશાઓ તમોને સ્નાન કરાવવા માટે રાખ્યા હતા આમ સાંભળતા રાજાએ વિચાર્યું કે રાણી ખરૂં કહે છે પેટીમાં હોય તો તે બતાવે નહિ. દાસીઓ તુરતજ ઉભી થઇ, અને પેલું ભટનું

મૂત રાજાને શરીરે ચોળ્યુ મૂત જરા ખાર હોવાથી રાજાને શરીરે ચિટપટી થઇ, તેથી રાજાએ તેનુ કારણ પૂછ્યુ, ત્યારે રાણીએ ઉત્તર આપ્યો કે, અત્તર ઘણુ ઉચી કિંમતનુ હોવાથી એવુ લાગતુ હશે એ પ્રમાણે સમજાવ્યા પછી, રાજાને સ્નાનઘર તરફ દાસીઓ લઇ ગઇ

હવે પેટી ઉઘાડી રાણીએ ભટને કહ્યુ –' મહારાજ ! નવ લાખ સ્ત્રીચરિત્રની અંદર આ ચરિત્ર તમે ભણ્યા છો ? જૂઓ, હવે મેળાસર ઘર ભેગા થઇ જાઓ '

પેલો ભટ ઘર તરફ ગયો અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, આજથી હવે સ્ત્રીચરિત્રનુ નામ લેવુ નહિ "

પ્રિયપાઠક ! ખ્યાલ કરો, કે, જ્યારે સ્ત્રીચરિત્ર, ભણેલને પણ ભૂલાવે છે, તો પછી અભણુના શા હાલ કરે ? શાસ્ત્રકારોએ સોનાફદ-પાશથી મુકાએલને મુક્ત તુલ્ય કહ્યા છે, તે બરાબરજ છે માટે ધર્મરત્ન જેવી વસ્તુ તો ફક્ત ભાગ્યશાળીનેજ મળે છે, તે વાત હવે આગલી ગાથાવડે જણાવે છે —

अग्घ वणिएहिं आहिय धारंति राइणिया इह ।
एव परमा महव्वया अक्खायाउ सराइभोयणा ॥ ३ ॥

અર્થાત્—જેમ વેપારી લોક દેશાતરથી અમૂલ્ય રત્નો લાવી રાજા, મહારાજા, શેઠ, સાહુકારને આપે છે, અને પછી જેમ તેઓ રત્નોનો ભોગ કરે છે તેમ આચાર્ય મહારાજે બતાવેલા પરમ રત્નભૂત જે રાત્રિભોજન વિરમણરૂપ વ્રત સહિત પચ મહાવ્રતને નિકટ-ભવી ધીર પુરૂષોજ ધારણ કરી શકે છે જ્યારે અલ્પ સત્વો તો તુચ્છ પદાર્થોમા મૂઝાય છે

जे इह मायाणुगा नरा अज्झोववन्ना कामेहिं मुच्छिया।
किवणेण सम पगब्भिया न विजाणंति समाहिमाहिआ॥४॥

અર્થાત્—જે પુરૂષો આ અસાર સંસારમાં નહિં ગ્સ, અને શાતાગારવમાં આસક્ત અને વિષયરસમાં મગ્ન થઈને ધીમે ધીમે ધીઠા બને છે તેઓ કૃપણની દશાને અનુસરતા વીતરાગ ભગવાને બતાવેલ સમાધિને જાણતા નથી

ત્રીજી ગાથામાં મહાસત્ત્વ પુરૂષોની રીતિ બતાવી છે, જ્યારે ચોથી ગાથામાં અલ્પસત્ત્વ પ્રાણીઓની વાત બતાવેલી છે મહાપુરૂષો સર્વત્ર વિજયી અને સુખી થાય છે અમૂલ્ય રત્નાદિકનો ભોગ કરી પાછા ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે લક્ષ્મીથી દાન થઈ શકે છે, અને દાનથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે વળી 'પુણ્યથી લક્ષ્મી અને લક્ષ્મીથી દાન' એ પ્રમાણે પરંપરાએ શુભક્રમેણ મુક્તિ પણ થાય છે તેવી રીતે ચારિત્રરત્નથી સ્વર્ગ, અને સ્વર્ગથી મનુષ્યભવ ત્યાં પણ ચારિત્રધર્મ અને ચારિત્રધર્મથી કર્મની નિર્જરા, અને યાવત્ મુક્તિ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે મહાપુરૂષો વાસ્તવિક સુખનો લાભ મેળવે છે, જ્યારે અલ્પસત્ત્વો હાય વોય કરી જન્મ ગુમાવે છે તે દશા કૃપણપણાને છોડતી નથી કદાચ કાકતાલીય ન્યાયે રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ જાય પરન્તુ થોડામાં તે ગુમાવી દે છે

ઉદાહરણ તરીકે—કોઈ પુરૂષને ચિન્તામણિ રત્ન અનાયાસે મળ્યું પરન્તુ તેને તેની ઓળખાણ પડી નહિં પરન્તુ તે ચિન્તામણિ રત્નના જોરથી તેણે જે જે વિચારો કર્યા તે પાર પડ્યા, તેનામાં ચિન્તામણિ રત્નનો અધિષ્ઠાયક દેવ પરીક્ષાને અર્થે કાગડાનું રૂપ લઈ તે પુરૂષ જ્યાં પોતાના મિત્રોની સાથે બાજી રમતો હતો, ત્યાં આવી કઠોર શબ્દોથી બોલવા લાગ્યો પેલા નિર્ભાગ્ય શિરોમણિએ

તેને ઉડાડ્યો, પણ ઉડ્યો નહિ ત્યારે પોતાના હાથમા જે ચિન્તામણિરત્ન હતુ, તે ફેંક્યુ, કે તરત તેને લઇ તે વિદાય થયો પરિણામે તેણે જે જે વિચારો કર્યાં હતા, અને ચિન્તામણિની મહિમાથી સિદ્ધ થયા હતા, તે તમામ હવે ઇન્દ્રજાળ જેવા થઇ ગયા.

પાછળથી જ્યારે સમજવામા આવ્યુ કે, અરે! તે તો ચિન્તામણિરત્ન હાથમા આવ્યુ હતુ, પરતુ કાગડાને ઉડાડવામા તે ખોયુ, ત્યારે તેને પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ.

ક્રિયાની જરૂર

હવે કેટલાએક સુખશીલીઆ જીવો ઇંદ્રિય સુખને આધીન થઇ ચારિત્રરત્નને દૂષિત કરે છે અપવાદને ધર્મ સમજી પ્રતિક્રમણ પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયામા શિથિલ થઇ લોકો આગળ લવારો શરૂ કરે છે કે, 'તુચ્છ ક્રિયામા શુ પડ્યુ છે? સર્વોત્તમ તો જ્ઞાનયોગ છે જ્ઞાન સૂર્ય સમાન છે, ક્રિયા તો આગિયાજીવ જેવી છે હમેશા પ્રતિક્રમણ–પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયા કરનાર કપટ કરે છે અમને તેમ કરતા આવડતુ નથી અમે તો તેવા ઢોગ કરવા માગતા નથી જે કરવુ તે શુદ્ધ કરવુ અશુદ્ધ કરવાથી ભવપરપરા વધે છે તેવી ક્રિયા ભવનુ કારણ છે' આવી કુયુક્તિઓ બતાવી ભદ્રિક જીવોને ભ્રમિત કરી, લોકપૂજાના ચાહનારને ખરેખર બહુલસસારી ગણીએ તો કઇ વાધો નથી નવાઇ જેવુ છે કે–જીવો પોતાના દૂષણને સમજી શકતા નથી

દૂષણને ભૂષણ રૂપ સમજનાર જીવ પ્રથમ ગુણસ્થાનકે રહે છે, એમ કહેવામા પણ કાઇ આશ્ચર્ય જેવુ નથી જીવોએ આ સસારરૂપ વિશાલ મડપની અદર અનેક પ્રકારના વેષો ધારણ કર્યાં છે, પરતુ ફક્ત એક શુદ્ધોપદેશક વેષ પહેર્યો નથી જો તે વેષ

પહેરવામા આવે, તો મુક્તિનગરમા જવા માટે વીતરાગદેવપ્રરૂપિત તત્ત્વમા રૂચિ રૂપ–ટીકીટ મુદ્રામુદ્રિત મળે, જેથી કાઇ પણ રોક ટોક થાયજ નહિ આ જગતમા જીવો ભિન્ન ભિન્ન રૂચિવાળા છે કોઇ જ્ઞાનરગી તો કોઇ ક્રિયાકુશળ, કોઇ ધ્યાનમગ્ન તો કોઇ તપસ્વી, કોઇ ભજનાનન્દી તો કોઇ શાસનપ્રેમી–વિગેરે વિગેરે ગુણોમા અનુરાગવાળા હોય છે પરતુ તેઓએ બીજા બીજા ગુણે ને નિંદી એક ગુણની એકાત રીતે પુષ્ટિ કરવી જોઇએ નહિ. પૂર્વોક્ત તમામ મુક્તિના સાધનો છે દાખના તરીકે, સંસારમા જેમ જીવ માત્રનુ લક્ષ્યબિન્દુ પૈસા ઉપાર્જન કરવાનું છે, પરતુ તે મેળવવા માટે ઉદ્યમ અનેક છે, અથાત્ સાધ્ય એક, પરતુ તેના સાધનો અનેક હોઇને ગમે તે માર્ગે દ્રવ્યસિદ્ધિ કરવાની છે તેજ પ્રમાણે મુમુક્ષુ વર્ગે પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ હરકોઇ પ્રકારથી કરવાની છે જ્ઞાનથી, ધ્યાનથી અને કાતો ક્રિયાથી અથવા તપોબળથી મુક્તિનગરીમા પહોચવાનુ છે તેટના માટે શ્રીવીતરાગ ભગવાનની આજ્ઞા રૂપ દોરીને હાથમા રાખવી, કે જેથી કરીને તમામ વસ્તુને બાધી ન્કાય જૂઓ, **શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિની** અમૂલ્ય ગાથાઓ શુ કહે છે —

हय नाण कियाहीणं हआ अन्नाणओ किया ।
पासतो पगुत्तो दड्ढो धावमाणो अ अंधआ ॥२२॥
सजोगसिद्धीइ फल वयंति न हु एगचक्केण रहो पयाइ ।
अधो अ पगू अ वणे समिच्चा ते सपउत्ता नयरं पविट्ठा॥

અર્થાત્—ક્રિયા વિનાનુ જ્ઞાન વ્યર્થ છે અને જ્ઞાનરહિત ક્રિયા ફોગટ છે જેમકે દાવાનળની અદર આંધળો માણસ દોડવા છતા બળી મરે છે, અને પાંગળો દેખવા છતા મરણ પામે છે કિ ા રહિત જો

અષ્ટપ્રવચન માતાનુ જ્ઞાન હોય, તોપણ તે જ્ઞાની છે જ્ઞાન સહિત ક્રિયા કરનારી છે એક ચક્રથી રથ કદાપિ ચાલતો નથી કદાચ કોઈ ચલાવવા હિંમત કરે, તો અકસ્માત્ પડે પૂર્વોક્ત આંધળો અને પાંગળો જૂદા જૂદા હોવાથીજ અનર્થને પામે છે, તેઓ બન્ને જો ભેગા થાય, તો ઇષ્ટનગરમા પહોંચે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને જ્યા એકત્ર થાય, ત્યા નવનિધિ અને મહાસિદ્ધિપૂર્વક મુક્તિનગરીની પ્રાપ્તિ થાય ભાઇઓ! કદાપિ એકાંત પક્ષમા જવુ નહિ લોકપૂજા અને કીર્તિ માટે વાસ્તવિક કીર્તિનો નાશ નહિ કરવો બોધએ જેટલુ બને તેટલુ ધર્મધ્યાન કરવુ, પરતુ ફોકટ ડોળવાનુ બનવુ નહિ જૂઓ, શિથિલાચારીઓના હાલ સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્ત પૂર્વક બતાવી વિષયવાછાને ત્યાગ કરવા એવો ઉપદેશ કરે છે —

વિષયવાછાનો ત્યાગ.

वाहेण जहा व विच्छए अबले होइ गव पचोइए।
से अतसो अप्पथामए नाइवहइ अवले विसीयत्ति ॥५॥
एव कामेसण विउ अज्जसुए पयहेज्ज सथव ।
कामी कामेण कामए लद्धे वावि अलद्धकण्हइ ॥६॥

અર્થાત્—જેમ પારધી મૃગાદિ જતુઓને દોડાવી દોડાવીને થકવી દઇ અબળ કરે છે, અથવા ગાડી હાકનાર, બળદને પરોણા વડે ગાડી કે ચાબુકથી વારવાર માર મારીને પ્રેરણા કરીને થકવી નાખે છે પછી તે બળદ વિષમ જગ્યાપર ચાલવા સમર્થ થતો નથી અર્થાત્ તે મરણને કબૂલ કરે છે, પરતુ આગળ ચાલી શકતો નથી તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના વિષયની શોધમા નિપુણ એવો સાધુ કામરૂપ કિચ્ચડમા ડૂબી જાય છે સમય સમય પર વિચારણા થાય છે કે ' આજ, કાલ અથવા પરમ દિવસ વિ-

ષયસંગનો ત્યાગ કરીશ ' પરંતુ ગળીયા બળદની માફક તે વિષય રૂપ કિચ્ચડમાથી બહાર નિકળી શકતો નથી. યાવત્ ત્યાં ને ત્યાંજ મરણને શરણ થાય છે તેજ કારણથી શ્રીવીતરાગ દેવ ઉપદિશે છે કે-' પ્રાપ્ત વિષયને અપ્રાપ્ત તુલ્ય સમજીને દૂરથીજ વિષયની વાંછાને છોડો '

વિષય જીવોને વિષ કરતા પણ અધિક દુ ખદાયી છે વિષયવાંછા ધર્મવાંછાનો નાશ કરે છે, તેમજ ચારિત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થવા દેતી નથી, જ્ઞાનગુણનો લોપ કરે છે, દર્શનશુદ્ધિમા વિઘ્ન નાખે છે કીર્ત્તિલતાને દગ્ધ કરે છે કુળમા કલંક લગાડે છે, વ્યવહારમાં લપટતાનું ટાઇટલ આપે છે સ્ત્રી યા પુરૂષ ચાહે કોઇ હો પરંતુ તેની સ્વજનમાં હલકાઈ કરે છે, જ્યાદે શું લખવું ? વિષયવાંછા પુરૂષોના તમામ પુરૂષાર્થોને દૂર કરે છે તેજ કારણથી શાસ્ત્રોમા તત્ત્વવેત્તાઓએ પોકાર કરીને કહ્યુ છે કે-' હે ભવ્ય ! જો સંસાર રૂપ જંગલને છોડી મુક્તિ રૂપ નગરમા જવા ઇચ્છા રાખતો હોય, તો વિષય રૂપ વિષવૃક્ષની છાયા તળે ક્ષણવાર પણ વિશ્રામ કરીશ નહિ કારણ કે વિષય રૂપ વિષવૃક્ષની છાયા થોડાજ કાળમા વિનાશ પામે છે તે છાયામાથી મનુષ્ય એક પગલુ પણ આગળ વધવાને શક્તિમાન્ થતો નથી વિષયાસક્ત જીવ રાત દિવસ આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાનમા પરાયણ રહે છે અષ્ટમી ચતુર્દશી, પંચમી યા એકાદશીનું જ્ઞાન તેના મનોમંદિરમા રહેતું નથી તપ, જપ, દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, સામાયિક અને પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાકાંડ વિષયી પુરૂષને વિડંબના રૂપ લાગે છે ગુરુશિક્ષા દાવાનળ જેવી પ્રતિભાસે છે શાસ્ત્રશ્રવણ કાનમા શૂળ જેવુ જણાય છે અરે ! વધારે શું કહેવુ ? ઘણા વર્ષો સુધી પાળેલ ચારિત્ર રત્નને પણ ગુમાવી દઇ લજ્જાને નેવે મૂકે છે, તેટલાજ માટે શ્રી

વીતરાગ ભગવાન્ સાધુઓને વિષયનાછા છોડવાને ઉપદેશ આપતા પુન પણ કથે છે —

मा पच्छ असाधुता भवे अचेही अणुसास अप्पग।
अहिय च असाहु सोयती सथणइ परिदेवइ बहु ॥७॥
इह जीवियमेव पासह तरुणो पव वाससयस्स तुट्टइ।
इत्तरवासे य बुज्झह गिद्धनरा कामेसु मुच्छिया ॥७॥

અર્થાત્—મરણ સમયે અથવા ભવાતરને વિષે કામભોગની સેવા થકી રખેને અસાધુતા થાય, તેટલા માટે હે મુને! કામનો સગ છોડ અને આત્માને શિક્ષા કર કે, ખરાબ કામ કરનાર, પરલોકમા નરક અને તિર્યચાદિ નીચગતિમા જઇ પરાધીનતા ભોગવે છે, પરમાધાર્મિકાદિની વેદનાના માર્યા રૂદન કરે છે આ સસારમા બીજી ચીજ તો દુર રહી, પરતુ જીવિત પણ અનિત્ય છે કેટલાક તરૂણાવસ્થામા ચાલી નિકળે છે વર્તમાન સમયની અદર સો વર્ષનુ આયુષ્ય સાગરોપમની આગળ કાઇ હિસાબમા નથી છતા વિષયગૃદ્ધ જીવો કામમા આસક્ત થાય છે

જેઓએ ધર્મ નથી કર્યો હોતો, તેઓ મરણ સમયે 'અમે ધર્મ ન કર્યો' 'હવે અમારૂ શુ થશે?' ઇત્યાદિ ભારે પશ્ચાત્તાપમા પડે છે ભવાન્તરમા નરક-તિર્યચાદિ ગતિમા પરાધીનતા પૂર્વક હજારો કષ્ટો સહન કરવા પડશે જો અહીં થોડુ કષ્ટ ધર્મ નિમિત્તે સહ્યુ હત, તો અન્ય વિડબના થાત નહિ, પરન્તુ મોહ અને અજ્ઞાનને વશ પડી અનેક અનર્થદડની સેવા કરી મહાપાપના કારણો—પ્રાણાતિપાત મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ-મહારભાદિ કરી મનુષ્યનો જન્મ વ્યર્થ કર્યો, હવે હાય હાય કરવાથી શુ વળે જેણે ધર્મ કરેલ હોય, તેને મરણ એક વિવાહાદિ ઉત્સવ જેવું

થઇ પડે છે, કારણ કે અસાર પદાર્થના વિયોગથી તેને સાર પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે લોકમા નજરે જોવામા આવે છે કે, કોઇ પુરૂષને ખરાબ ઘરમાથી નિકળી સુદર ઘરમા રહેવાનો હુકમ મળે તો તે ખુશી થાય છે, તે પ્રમાણે જેણે પુણ્યકર્મ કર્યાં હોય, એવા પુરૂષને દેવપણું મળે, તો તેને બિલકુલ અફસોસ થાય નહિ મનુષ્ય યોનિથી નરકાદિ ગતિ મળવાની હોય, ત્યારેજ વિલાપનો ભય છે માટે શાસ્ત્રકારો મનુષ્યને ફરમાવે છે કે-વિલાપનો ત્યાગ કરો, પોતાના આત્માને શિક્ષા આપો કે, ક્ષણવારના સુખને માટે સાગરોપમના દુ:ખો ન વોરો અમૂલ્યચારિત્રરત્નને સુખાભાસ માટે હારી જાઓ નહિ' નરકની ક્ષેત્રવેદના, પરમાધાર્મિકકૃત વેદના, પરસ્પર યુદ્ધજન્ય વેદના, એમ વિવિધ પ્રકારની વેદનાઓ નારકીના જીવો સહન કરે છે, તે વેદનાઓને કામાધીન સાધુ પરભવમા સહે છે જેઓએ વ્રતભગ કર્યો હોય છે તેઓ વળી તિર્યંચગતિમા જાય છે ત્યા અતિભાર, ગાઢ પ્રહાર, તૃષા ક્ષુધા અને પરાધીનતા આદિ અનેક કષ્ટો સહે છે લોકો તેના પશુઓના કષ્ટને દેખી ત્રાસ પામે છે પરતુ ક્રૂર કર્મો કરતા થાકતા નથી સર્વત્ર પ્રમાદ અશુભફળને આપે છે શાસ્ત્રકારો તેટલા માટે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવા અનેક પ્રકારે ઉપદેશ કરે છે પ્રમાદી માણસ પોતાનુ ઉદર ભરવામા પણ આળસુ બને છે કેટલેક ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે કે, પ્રમાદી દિનભર ભૂખ્યો રહે છે, અથવા પાણી પાનાર પણ જો કોઇ ન મળ્યો હોય તો બે કલાક સુધી તરસ્યો રહે છે ઇત્યાદિ તમામ કાર્યોમા તેની દુર્દશા નજરે અનુભવાય છે, તેમજ ધર્મકાર્યમા પ્રમાદી જીવ શૂન્યચિત્તે બેસી રહે પરતુ સમય સમયની ક્રિયા કરે નહિ ગપ્પા મારવા હોય તો શૂરો પૂરો પ્રતિલેખન, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાનો સમય આવે કે તરત સુસ્ત બને થોડા કાળમા જે કાર્યસિદ્ધિ થનાર હતી, તેને પ્રમાદી માણસ દીર્ઘકાળે થનારી બનાવે

છે, એ વહોઝ એ નો વિષય છે નગ્નનો સમય નિદ્રામા જાય, તો પછી અન્ય સમય નિદ્રામા જાય, તેમા આશ્ચર્ય પણ શુ ? જે આત્મ સાધનનો અને કર્મનિર્જરાનો સમય હોય, તેજ સમય કર્મબંધનો થાય, તો સમજવુ કે, હજૂ ભવસ્થિતિ લાગી છે અજ્ઞાન વિનાના આળસુ જીવો રત્નચિન્તામણિનો ત્યાગ કરી કાચનો સ્વીકાર કરે છે ભવસમુદ્રમા નૌકા સમાન જે ચારિત્ર તેને છોડી પત્થર તુલ્ય વિષયનુ આલંબન કરવા સાથે પોતાની કીર્તિ રાખવા માટે જે કષ્ટો સહે છે તેજ કષ્ટો જો આત્માને માટે સહન થાય, તો કાઇ બાકી ન રહે પરતુ કર્મરાજા જેમ ભવચક્રમા નચાવે, તેમ્ નાચે છે સૂત્રકાર વળી પ્રકારાન્તરે ઉપદેશ કરે છે અને છેવટે ત્યા સુધી પણ સૂચવે છે કે–અત્યન્ત પ્રમાદી માણસ અંતમા નાસ્તિક બને છે જેમ—

> ज इह आरभनिस्सया आत्तदडा एगतलूसगा ।
> गता ते पावलोगय चिरराय आसुरिय दिस ॥९॥
> ण य सखमाहु जीवित तह वि य बालजणो पगब्भइ ।
> पच्चुप्पन्नेण कारिय को दट्ठु परलोकमागते ॥ १० ॥

અર્થાત્—જે કોઇ માણસ આ લોકમા આરંભ-સમારંભાદિમા ગુથાએલ હોય છે તે પોતાના આત્માને દડે છે અને એકાત હિંસકની પંક્તિમા ગણાય છે અને પરલોકમા નરકાદિ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે કદાચ જે પચાગ્નિ-તપ અને બાલતપાદિ ક્રિયા કરે છે, તે અસુર ગતિ એટલે કે નીચ દેવો થાય ત્યા દેવાધમ બની ઘણો કાળ દુ ખમિશ્રિત કાઢે છે તૂટેના આયુષ્યનો સાધો થઇ શકતો નથી આયુષ્યની સત્તામાજ ધર્મસાધન કરવાનું છે, છતા બાળ જીવો ધીઠાઇ કરી અકૃત્યને કરતા લાજતા નથી પાપ કર્મ કરનારને કદાચ કોઇ ધર્મોમા પ્રેરણા કરે, તો તે ધીઠ ઉત્તર આપે છે કે–

વર્તમાન કાળમા જે દેખાય છે, તેનીજ સાથે અમારે પ્રયોજન છે, શુ કોઇ પરલોક જોઇ આવેલ છે ? અર્થાત્ પરલોક છે, તેમા શુ પ્રમાણ છે ?

નાસ્તિકના વચનો.

જ્યા આરભ છે, ત્યા દયા રહેતી નથી, અને દયા ગઇ ત્યા સર્વ ગયુ, એમ ચોક્કસ સમજાય છે જ્યા સુધી વીતરાગદેવની આજ્ઞાયુક્ત દયાદેવી મનોમદિરમા જાગતી છે, ત્યા સુધી સર્વ ધર્માનુ સ્થાન છે તેજ કારણથી સૂત્રકારે આરભમા આસક્ત પુરૂષને એકાન્ત હિંસક કહ્યા છે છૂટક ગાથામા પણ તેવોજ ભાવાર્થ દેખવામા આવે છે જેમકે, **आरंभे नत्थि दया** આરભમા દયા નથી જીવહિંસા કરનાર ગમે તેવો કષ્ટક્રિયા કરનાર હોય, પરતુ તે ઉચ્ચગતિ પામતો નથી બલ્કે નરકે જાય છે કદાચ બાળતપનુ જોર હોય તો દેવલોકમા જાય તો પણ કિલ્બિષિ-દેવ થાય તેને જન્મ દેવગતિમા પરાધીન અને નીચકર્મ કરવા પૂર્વક વ્યતીત થાય છે

પ્રથમ તો આયુષ્ય અલ્પ, તે પણ સાત કારણોથી તૂટેલ આયુષ્યનો સાધો થઇ શકતો નથી આ વાત જાણવામા હોય, તોપણ કેટલાક અજ્ઞાની જીવો બાલચેષ્ટામા પડી સયમરત્નને મલિન કરે છે, અથવા તો તેને કાકરાની કિમતે વેચી દઇ નિર્ધન બને છે કદાચ તેને કોઇ ઉપદેશ આપે કે, ' હે મહાનુભાવ ! ઉત્તમ સામગ્રી મળી છે, છતા પ્રમાદ કેમ કરો છો ? ત્યારે તે આરભ-પરિગ્રહમા મગ્ન સાધુ ધીઠતા પકડી નાસ્તિક બની મનગમતો ઉત્તર આપે છે - 'પરલોક છે, તેમા શુ પ્રમાણ છે ? પરલોકથી તો કોઇ આવેલ નથી ફોકટ લોકોને ભ્રમમા નાખવા જેવું છે કોઇએક માણસે 'પરલોક છે' એમ

ગપોટા મારે, એટલે બીજા માણસે તે વાત વધારીને ચલાવી જગતમા એવા ઘણા દાખલા છે જેમકે એક માણસ, રાત્રિના સમયે સર્વ સૂઈ રહ્યા, ત્યારે વાઘના પગલા ચિતરી પોતે સૂઈ રહ્યો સવારમા જે માણસો ત્યાથી જતા આવતા હતા, તેઓને તે પગલા બતાવીને કહેવા લાગ્યો —જૂઓ, આ શુ છે ? એકે કહ્યુ કે, રાત્રિએ મારા મનમા શકા થઇ હતી કે-વાઘ જેવુ જનાવર દેખાય છે ત્યારે બીજો બોલ્યો કે-મે વાઘના જેવો શબ્દ સાભળ્યો હતો તે વારે ત્રીજાએ કહ્યુ કે-મે વાઘ નજરે જોયો હતો ઇત્યાદિ તમામ વાતો ચાલી, ત્યારે નાસ્તિક બોલ્યો,—હે ભદ્ર ! તુ જાણે છે કે વાઘના પગલા મે મારે હાથે કર્યા હતા ? પરતુ કેટલી બધી વાત ચાલી ? તેવીજ રીતે લોકો પરલોકની વાતો કરે છે બાકી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જે સિદ્ધ થાય, તે વસ્તુ છે, તે સિવાયની તમામ આળ ઝાળ પપાળજ સમજવી ખૂબ ખાઓ, પીઓ, અને વિષયસુખ ભોગવો પરલોક ત્યારેજ હોઇ શકે કે, જ્યારે પરલોકી આત્મા સિદ્ધ થાય પરતુ તેજ નથી ”

ઇત્યાદિ નાસ્તિકના મતનો આશ્રય સ્વાચારથી પરિભ્રષ્ટ થએલ માણસ કરે છે નીતિમા કહ્યુ છે કે **नास्ति भ्रष्टे विचार** આચાર એજ પ્રથમ ધર્મ છે હિદુઓ પણ કહે છે કે **आचारहीन पुनन्ति वेदा ।** આચાર હીન માણસને વેદો પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી જે મુનિમાથી આચાર ગયો, તે મુનિ નહિ, પણ મુનિપિશાચ સમજવો સૂત્રકારો આચારને મુખ્ય માને છે, કારણ કે આચાર વિના વિચારો નષ્ટ થાય છે પૂર્વોક્ત ગાથાની અદર આચારભ્રષ્ટ થએલ મનુષ્ય નાસ્તિકના વચનોનુ ઉચ્ચારણ કરે છે,એમ કહ્યુ છે તે વાત વર્તમાનકાળમા પણ અનુભવાય છે પરિગ્રહધારી કેટલાક જૈન વેષ ધારણ કરનારા એવા અનર્થો કરે છે, તે આપણે સાક્ષાત્

અનુભવીએ છીએ આરંભ-સમારંભના તેઓ સૂત્રધાર બને છે મંત્ર, તંત્ર, જંત્ર, જડી બૂટી અને ઔષધાલયના અધિપતિ બની, નહિ કરવા લાયક કાર્યો કરે છે, એટલુંજ નહિ, પરન્તુ શુદ્ધ આચાર-ક્રિયામાં લીન પુરુષોની ન્યૂનતા કરવાથી પણ નિવૃત્ત થતા નથી, વળી સ્વયં ક્રિયાકાંડ છોડી અન્યજીવોને ક્રિયાકાંડથી હઠાવે છે

ચતુર્દશી જેવા અત્યુત્તમ દિવસે પણ રાત્રિભોજનાદિક ક્રિયાને છોડી શકતા નથી પાન સોપારીની વાત તો દૂર રહી, પણ રાતે ઉઠેને દૂધ પીવામાં પાપ માનતા નથી સ્વાચારથી દૂર રહેના જૈન નામધારી કેટલાક શ્રાવકો પણ કેવળ વાતોમાં કલ્યાણ માની પદ્દૂષણ કરવા ચતુરાઈ ધારણ કરે છે પરંતુ સ્વકલ્યાણ કરવામાં મંદમતિ થઇ તે બિચારા અભક્ષ્યોને છોડતા નથી રાત્રિભોજનાદિક તો એક વ્યવહારિક કૃત્ય જેવું થઇ પડયું હોય છે પોતાના બાળકોને રાત્રિએ મેવા દૂધ વિગેરે ખવરાવવાની ટેવ પાડે છે સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતની રૂઢિને ભૂલીને વિકથાની રૂચિમાં પડેલ હોય છે વળી પ્રતિક્રમણ અને સામાયિકની રીતભાતને ભૂલી અવકાશ મળે તો મુનિવરોની તુલના કરવા મંડી જાય કે, ' અમુક સાધુ તો આટલું ભણેલ છે અમુક તો ક્રિયાપાત્ર, અમુક જ્ઞાની અમુક ધ્યાની અને અમુક ટટાખોરી ' ઇત્યાદિ વાતો કરી મુનિપદની હેલના કરી ચારિત્રમોહનીયકર્મ બાંધે છે તેઓ એમ સમજે છે કે અમે મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી વિચાર કરીએ છીએ પરંતુ ખરી રીતે જો તેઓને વિચાર કરવો હોય તો તેઓએ એમ વિચાર કરવો જોઇએ કે, " અમારા દિવસો કેવા પ્રકારના જાય છે ? અમારા પૂર્વજોએ કેવા કેવા પ્રકારના કામો કર્યા હતા ? અને આજકાલ અમારી પ્રવૃત્તિ કેવી થઇ ગઇ છે ? ઇત્યાદિ પરંતુ પૂર્વોક્ત વિચારોને ભૂલી પવિત્ર મુનિવરોની કથળીજ કરી ભારે કર્મી થાય છે આ બધું પોતાના આચારમાં શિથિલતા થવાનુંજ કારણ છે ;

મનુષ્ય નવરો થાય, ત્યારેજ વિકથામા પડે, પરતુ જો સાસારિક કાર્યથી નિવૃત્ત થાય કે, તરત સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ કરવા લાગે, તો કોઇ હરકત નહિ. દુનિયામા કહેનત છે કે–"નવરો બેઠો નખોદ વાળે." શાસ્ત્રકારો આચારમા લીન થવાનો ઉપદેશ પણ તેટલાજ માટે આપે છે જે પુરૂષ આચારને પાળે છે, તે કદાપિ અનર્થ કરતો નથી, નાસ્તિક થતો નથી, અને સ્વાત્મકલ્યાણથી વિમુખ પણ થતો નથી

નાસ્તિકના વચનોનુ નિરાકરણ

પ્રથમ શાસ્ત્રકાર નાસ્તિકોને ઉપદેશ કરે છે, તે આ પ્રમાણે —

अदक्खु य दक्खुवाहियं सद्दहसु अदक्खुदसण ।
हदि हु सुनिरुद्धदसणे मोहणिज्जेण कडेण कम्मुणा ॥११॥
दुक्खी मोहे पुणो पुणो निव्विदज्ञासि लोगपूयण ।
एवं सहिते हियासए आयतुल पाणेहि संजए ॥ १२ ॥

અર્થાત્—કરેલ મોહનીયકર્મ વડે તારૂ વિશુદ્ધદર્શન રોકાએલુ હોવાથી, તુ અસર્વજ્ઞદર્શનાનુયાયી થએલ છે, તેજ કારણથી તારૂ સબોધન સૂત્રકારે 'હે અંધતુલ્ય!' એવા શબ્દથી કરેલ છે, હજુ પણ તુ સર્વજ્ઞના આગમને પ્રમાણ કર અર્થાત્ સર્વજ્ઞ દર્શનને ગ્રહણ કર

દુ ખી પુરૂષ મોહ પામે, મોહવિકલ થઇને સ સારમા પરિભ્રમણ કરે, વારવાર મોહ પામે છે અને મોહ થવાથી દુ ખ થાય છે, તેજ કારણથી મોહને છોડી લોકપૂજામા મૂઝાય નહિ સહિત એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણે સહિત અને સ જમી થઇ સર્વ પ્રાણીને પોતાના આત્મા તુલ્ય દેખે અને કોઇ જીવને પીડા કરે નહિ;

અનુભવીએ છીએ આરંભ-સમારંભના તેઓ સૂત્રધાર બને છે મંત્ર
તંત્ર, જંત્ર, જડી બુટ્ટી અને ઔષધાનયના અધિપતિ બની, નહિ
કરવા લાયક કાર્યો કરે છે, એટલુંજ નહિ, પરન્તુ શુદ્ધ આચાર-વિચા
રમાં લીન પુરૂષોની ન્યૂનતા કરવાથી પણ બિલકુલ હઠતા નથી
વળી સ્વયં ક્રિયાકાંડ છોડી અન્યજીવોને ક્રિયાકાંડથી હઠાવે છે

ચતુર્દશી જેવા અત્યુત્તમ દિવસે પણ રાત્રિભોજનાદિક ક્રિયાને
છોડી શકતા નથી પાન સોપારીની વાત તો દૂર રહી પણ રાત્રે
કઢેલ દૂધ પીવામાં પાપ માનતા નથી સદાચારથી દૂર રહેલા જૈન
નામધારી કેટલાક શ્રાવકો પણ કેવળ વાતોમાં કલ્યાણ માની પર્યુષણ
કાળમાં ચતુર્થી વારણ કરે છે પરંતુ સ્વકલ્યાણ કરવામાં મંદમતિ
થઇ તે બિચારા અભક્ષ્યોને છોડતા નથી રાત્રિભોજનાદિક તો એક
વ્યવહારિક કૃત્ય જેવું થઇ પડયું હોય છે પોતાના બાળકોને રાત્રિએ
મેવા દૂધ વિગેરે ખવરાવવાની ટેવ પાડે છે સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતની
રૂઢિને ભૂલીને મિથ્યાની રૂઢિમાં પડેલ હોય છે વળી પ્રતિક્રમણ અને
સામાયિકની રીતભાતને ભૂલી અવકાશ મળે તો મુનિવરોની તુલના
કરવા મંડી જાય કે, ‘ અમુક સાધુ તો આટલું ભણેલ છે અમુક
તો ક્રિયાપાત્ર, અમુક જ્ઞાની, અમુક ધ્યાની અને અમુક ખટપટખોરી
ઇત્યાદિ વાતો કરી મુનિપદની હેલના કરી ચારિત્રમોહનીયકર્મ બાંધે
છે તેઓ એમ સમજે છે કે અમે મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી વિચાર કરીએ
છીએ પરંતુ ખરી રીતે જો તેઓને વિચાર કરવો હોય તો તેઓએ
એમ વિચાર કરવો જોઇએ કે, “ અમારા દિવસો કેવા પ્રકારના જાય
છે ? અમારા પૂર્વજોએ કેવા કેવા પ્રકારના કામો કર્યા હતા ? અને
આજકાલ અમારી પ્રવૃત્તિ કેવી થઇ ગઇ છે ? ’ ઇત્યાદિ પરંતુ પૂર્વોક્ત
વિચારોને ભૂલી પવિત્ર મુનિવરોની કથળીજ કરી ભારે કર્મી થાય
છે આ બધું પોતાના આચારમાં શિથિલતા થવાનુંજ કારણ છે

મનુષ્ય નવરો થાય, ત્યારેજ વિકથામા પડે, પરતુ જો સાસારિક કાર્યથી નિવૃત્ત થાય કે, તરત સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ કરવા લાગે, તો કોઇ હરકત નહિ દુનિયામા કહેવત છે કે–"નવરો બેઠો નખોદ વાળે." શાસ્ત્રકારો આચારમા લીન થવાનો ઉપદેશ પણુ તેટલાજ માટે આપે છે જે પુરૂષ આચારને પાળે છે, તે કદાપિ અનર્થ કરતો નથી, નાસ્તિક થતો નથી, અને સ્વાત્મકલ્યાણથી વિમુખ પણ થતો નથી

નાસ્તિકના વચનોનુ નિરાકરણ

પ્રથમ શાસ્ત્રકાર નાસ્તિકોને ઉપદેશ કરે છે, તે આ પ્રમાણે —

अदक्खु य दक्खुवाहियं सद्दहसु अदक्खुदसण ।
हदि हु सुनिरुद्धदसणे मोहणिज्जेण कडेण कम्मुणा ॥११॥
दुक्खी मोहे पुणो पुणो निव्विदज्जसि लोगपूयण ।
एवं सहिते हियासए आयतुलं पाणेहिं सजए ॥ १२ ॥

અર્થાત્—કરેલ મોહનીયકર્મ વડે તારૂ વિશુદ્ધદર્શન રોકાએલુ હોવાથી, તુ અસર્વજ્ઞદર્શનાનુયાયી થએલ છે, તેજ કારણથી તારૂ સબોધન સૂત્રકારે 'હે અંધતુલ્ય !' એવા શબ્દથી કરેલ છે, હજુ પણ તુ સર્વજ્ઞના આગમને પ્રમાણ કર અર્થાત્ સર્વજ્ઞ દર્શનને ગ્રહણ કર

દુ ખી પુરૂષ મોહ પામે, મોહવિકલ થઇને સ સારમા પરિભ્રમણ કરે, વારવાર મોહ પામે છે અને મોહ થવાથી દુ ખ થાય છે, તેજ કારણથી મોહને છોડી લોકપૂજામા મૂ ઝાય નહિ સહિત એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણે સહિત અને સ જમી થઇ સર્વ પ્રાણીને પોતાના આત્મા તુલ્ય દેખે અને કોઇ જીવને પીડા કરે નહિ.

14

મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, મિથ્યાત્વમોહનીયની અપેક્ષાએ કે મોહાધીન પુરૂષો જેટલા અનર્થો ન કરે, તેટલા ઓછા છે સર્વજ્ઞ શાસન ઉપર શ્રદ્ધા પૂરેપૂરા ભાગ્યનો ઉદય હોય, ત્યારેજ થાય છે જ્યારે નાસ્તિકના તો સહજ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, ' પરલોકથી કોણ આવેલ છે ? ' ઇત્યાદિ વચનો ઉચ્ચારી દશમી ગાથાની અંદર શિશિનાચાર્યએ સ્વયં નષ્ટ થવા ઉપરાંત અન્યને શંકાશીલ કરવાના હેતુથી કેટલાક ઉદ્દગારો બહાર કાઢયા હતા તેના ઉપર અગ્યારમી ગાથાની વ્યાખ્યા સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચારવામાં આવે તો પવનથી તૃણ ઉડી જાય, તેમ પૂર્વોક્ત નાસ્તિકની વાત ઉડી જાય છે પ્રથમ તો વાઘના પગલા ચિતરવા સબંધી જે દૃષ્ટાન્ત આપી સત્ય પદાર્થોનો અપલાપ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે, તે ક્ષણવાર તો બાલજીવને શંકાશીલ કરે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી પરન્તુ પદાર્થ તત્ત્વના જાણકારને તો આથી હાસી થાય છે ભલા ! દુનિયામાં વાઘ છે, તો તેની કલ્પના લોકોએ કરી વસ્તુ ન હોત તો કદાપિ કલ્પના પણ થઇ શકતે નહિ જેમકે શશશૃંગની કલ્પના કોઇ પણ કરતું નથી પરલોક છે, ત્યારેજ તેની કલ્પના પણ થાય છે નાસ્તિકે પરલોકના અભાવ સબંધમાં એમ બતાવેલ હતું જે-' પરલોકી આત્માજ નથી, તો પરલોક કાથી સિદ્ધજ થશે ? ' આ સબંધમાં તેને એટલુંજ પૂછવું બસ થશે કે-' પરલોકી આત્મા નથી, એવું તને જ્ઞાન ક્યાંથી થયું ? કારણ કે અરૂપી પદાર્થનો જલદી નિષેધ કરી શકે, એવું જ્ઞાન તો તને છે નહિ' ત્યારે તે એમ કહે કે 'હું તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ વસ્તુને માનું છું, બાકી કોઇ પદાર્થને માનતો નથી ' તો તેના જવાબમાં એટલુંજ કહેવું જોઇએ કે- જો તું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનેજ માને છે તો તારાથી પિતા પિતામહ પ્રપિતામહ,ઇત્યાદિકની સત્તા સ્વીકારી શકાશે નહિ, કારણ કે તે તો પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી સિદ્ધ થઇ શકતા નથી

વળી જેને તમે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનો છો, તે અપ્રમાણ છે કે પ્રમાણ ? જો તો અપ્રમાણ રૂપ માનશો, તો અપ્રમાણથી કોઇ વસ્તુનો નિશ્ચય થશે નહિ, અને જો તેને પ્રમાણ રૂપ કહેશો, તો કયા પ્રમાણથી તેને પ્રમાણ રૂપ કહેશો ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કહેશો, તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને, પ્રમાણ અથવા અપ્રમાણ રૂપ કહેવા જતા અનવસ્થા દોષ આવશે અને કદાચ જો તેને અનુમાનથી પ્રમાણ રૂપ માનવા જશો, તો અનુમાન પ્રમાણરૂપ થયુ આ પ્રમાણે અનુમાન-પ્રમાણ સિદ્ધ થયા બાદ જીવાદિ તમામ પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે

જીવ વિના જગત્ કેવળ જડરૂપ ગણાય જગતમા પદાર્થો બે છે એક ચેતન, બીજો જડ જડ પદાર્થના સબધથી મુક્ત થવા શાસ્ત્રકારો વારવાર વિચારશીલ રહેવા ભલામણ કરે છે બારમી ગાથાની અદર મોહથી દુખ અને દુ,ખથી મોહ બતાવેલ છે ઠીકજ છે, અજ્ઞાની માણસ દુખાવસ્થામા વિશેષ મોહી બને છે, અને મોહી પુરૂષ પાપ-કર્મમા પ્રવૃત્તિ કરે છે પાપ કર્મથી દુખ થાય છે સૂત્રકાર કહે છે કે-તમામ પ્રકારના મોહને છોડીને જ્ઞાન ગુણ સહિત બનો, અને આપણા આત્માને જેમ સુખ પ્રિય છે અને દુખ અપ્રિય છે, તેમ જગતમા તમામ જીવોને તેજ પ્રમાણે સુખ પ્રિય અને દુખ અપ્રિય છે માટે કોઇને દુખ થાય, તેવી પ્રવૃત્તિ કરો નહિ, કેવળ આત્મહિત થાય તે પ્રમાણે વિચરો, જો થોડો ધર્મ પણ સ્વર્ગનુ કારણ છે, તોપછી સાધુધર્મ મોક્ષનુ કારણ થાય, તો તેમા આશ્ચર્યજ શુ છે ? કદાચ મુક્તિ ન થાય, તો સ્વર્ગતો અવશ્ય થાયજ જેમકે —

गारं पि अ आवसे नरे अणुपुव्वि पाणेहिं सजए ।
समता सव्वत्थ सुव्वते देवाण गच्छे स लोगय ॥ १३ ॥

सोच्चा भगवाणुसासणं सच्चे तत्थ करेज्जुवक्कमं ।
मच्चत्थ विणीय मच्छरे उन्छ भिक्खु विसुद्धमाहरे ॥१४

અર્થાત્—ઘરમાં રહેનાર ગૃહસ્થ પણ અનુક્રમે દેશવિરતિ પાળતો તેમજ સર્વત્ર સમભાવવાળો રહી દેવલોકમાં જાય છે તો સાધુની શી વાત? વીતરાગદેવનું અનુશાસન (આગમ) સાંભળી ત્રિલોકના નાથે સ્વાનુભવ પૂર્વક પ્રકાશિત કરેલ સંયમ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરવા ઉદ્યમ કરવો, પામેલ સંયમની રક્ષા કરવી, અને રાગદ્વેષના ત્યાગપૂર્વક શુદ્ધાહાર બેતાલીસ દોષરહિત લેવો અને તે આહારથી સંયમની ઉજ્જ્વલતા વધે તેમ કરવું

શ્રીવીરપરમાત્માના શાસનમાં પક્ષપાતને દેશવટો મળેલો છે, જે કોઈ ચારિત્રધર્મની પાલના કરે, તે મુક્તિનગરમાં જઈ શકે ગૃહસ્થાવાસમાં રહેલ પ્રાણી, જો સમભાવમાં મગ્ન થાય, તો તે પણ સ્વર્ગાદિ ગતિ પામી મુક્તિ-નગરમાં ધીમે ધીમે જઈ શકે છે કદાચ ઉચ્ચભાવમાં આરૂઢ થાય, તો ભાવચારિત્રના જોરથી કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ કરે કેવળજ્ઞાન મળ્યા બાદ શાસનદેવો સાધુનો વેષ અર્પણ કરે છે કારણ કે ગૃહસ્થાવાસમાં કેવળીનું કોઈ સન્માન ન કરે અથવા પૂજે નહિ કિંવા વાંદે નહિ, તો કેવળજ્ઞાનની આશાતના થાય કારણ કે વ્યવહારનયની પ્રવૃત્તિ બળવાળી છે ગૃહસ્થ ગમે તેવો જ્ઞાની થાય, તો પણ તે ગુરૂપદને યોગ્ય નથી તેનાથી **ધર્મલાભ**ની આશીષ દઈ શકાય નહિ જ્યારે સાધુનો વેષ ધારણ કરે, ત્યારે તે ગુરૂપદને યોગ્ય તેમજ ધર્મલાભ દેવાને યોગ્ય ગણાય છે શ્રાવક પ્રતિમાધારી હોય, સાધુની તુલ્ય આચાર પાળતો હોય અને ભિક્ષા કરતો હોય, તો પણ ધર્મલાભ દે નહિ. ધર્મલાભની આશીષ કે જે સ્વધર્મને હાનિકારક નથી, તેમજ પરને

અલાભકર નથી, તેવા શુભાશીર્વાદ સાધુ આપે છે, પરંતુ વર્ત્તમાનકાળમાં કેટલાક જૈન નામધારી મિથ્યા ધર્મલાભ દેતા ડરે છે કેટલાક શાસ્ત્રના પરિચયથી સમજના લીધ્યા છે, તે બિચારા અન્ધ પરંપરામાં પડેલા હોવાથી સાચાચાર અક્ષર ઓની શક્તા નથી કેટલાક તો વળી ધર્મલાભ કે જેને દરેક આચાર્ય મહાગજે સમ્માનિત કરેલ છે, તેને નિન્દે છે, તેઓ પણ દમકિન્યમાં ડૂબેલા છે ધર્મલાભ સ્થળે સ્થળે સૂત્રની ટીકામાં આપેલ છે તેના અક્ષરો સ્ફૂટ છે **દશવૈકાલિક સૂત્ર**ના પિંડૈષણાધ્યયનની ૧૮ મી ગાથાની ટીકામાં **ધર્મલાભ** આપવો સહેતુક કહ્યો છે, તથા **ઠાણાંગ** સૂત્રની વૃત્તિ તૃતીયાધ્યયનના બીજા ઉદ્દેશામાં ધર્મલાભ સાધુએ આપેલ છે **ઉત્તરાધ્યન** સૂત્રની ટીકામાં અરતિપરિષહ કથાનકમાં **મહાસદેણ ધમ્મલાભિઅ** ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ લખેલ છે તેમ કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત **ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રા**દિમાં સાધુએ ધર્મલાભ આપ્યાનો અધિકાર ઘણે ઠેકાણે છે શ્રીનેમનાથ ચરિતના દ્વિતીયસર્ગમાં ચારુદત્ત સંબધી એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

तत्रारूढेन दृष्टश्च कायोत्सर्गस्थितो मुनि ।
वन्दितश्च मया धर्मलाभ दत्त्वेति सोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

ઇત્યાદિક ધર્મલાભનો અધિકાર છે એ પ્રમાણે દિગમ્બરો પણ ધર્મલાભને પ્રમાણભૂત માને છે કદાચ કોઇ કદાગ્રહગ્રસ્ત કહેશે કે–' મૂળ સૂત્રમાં **ધર્મલાભ** ક્યાં છે ? ' તેના જવાબમાં એટલુજ જણાવવું બસ થશે કે–" મહાનુભાવો ! મૂળ સૂત્ર પ્રમાણે તમામ કાર્ય કરતા હો, તો મૂળ સૂત્ર ! તે છે કે નહિ, એ તમારો પ્રશ્ન સર્વથા અનુભવ, માનવા લાયક છે અન્યથા વિદ્વત્સમાજમાં

ઉપહાસ્યને પાત્ર છે શ્રીવીરદેવના શાસનમા મૂળ સૂત્ર, નિર્યુક્ત ભાષ્ય તેમજ ચૂર્ણિ વગેરે તમામ પ્રમાણભૂત છે પરમાત્માનું શાસન આપણને રાગદ્વેષ કમ કરવાનુ સૂચવે છે ચાહે કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય પરતુ જો તે રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય, તો તેને મુક્ત સમજવો ભલે શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ સાખ્ય મીમાસક કે જૈન કોઇ પણ હો, પરન્તુ સમભાવથી ભાવિતાત્મા જે હોય, તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે, એમા સદેહ નથી, એ તો જૈનદર્શનની ખુમી છે અફસોસ સાથે કહેવુ પડે છે કે–જનેતર દર્શનકાર શૂદ્રને ઉપદેશ આપવામા પાપ માને છે, એટલુંજ નહિ, પરતુ 'શૂદ્રને ઉપદેશ કરનાર નરકમા જાય છે' એ પ્રમાણે પણ કહે છે, જૂઓ —

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥
मनुस्मृति अध्याय ४

શૂદ્રને બુદ્ધિ આપવી નહિ (અદાસ) શૂદ્રને એઠું આપવુ નહિ, (દાસ હોય તેને આપવુ આવો આશય ટીકાકારે કર્યો છે) હોમથી બચેલ આપવુ નહિ તેમ ધર્મનો ઉપદેશ કરવો નહિ, અને વ્રતનો આદેશ ન કરવો, અને જો કોઇ કરે તો તે નરકે જાય

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
सोऽसवृत नाम तम सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥
मनुस्मृति अध्याय ४

જે પુરુષ શૂદ્રને ધર્મ કહે, અથવા વ્રતનો ઉપદેશ કરે, તે પુરુષ અસવૃત નામના નરકમા, તે શૂદ્રની સાથેજ ડૂબે છે અર્થાત્ કહેનાર અને સાભળનાર બન્નેની દુર્ગતિ થાય છે પૂર્વોક્ત અર્થ મગઋષિને પણ સમ્મત છે જેમ કહ્યુ છે —

स्नेहाल्लोभाद्य मोहाद्य यो विमोऽज्ञानतोऽपि वा ।
शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥ १ ॥

સ્નેહથી, લોભથી, મોહથી અને અજ્ઞાનથી જે બ્રાહ્મણ શૂદ્રને ઉપદેશ કરે, તે બ્રાહ્મણ નરક પ્રત્યે જાય છે

સજ્જનો! પૂર્વોક્ત ત્રણ શ્લોકો આપ જોઇ ગયા તેમાના પ્રથમના બે મનુસ્મૃતિના છે અને ત્રીજો શ્લોક ગર્ગ ઋષિનો છે તે ત્રણે શ્લોકો શૂદ્રને બુદ્ધિ, ધર્મ અને વ્રત રૂપ રત્નની પ્રાપ્તિ ન થવા દેવામા મોગ વિભૂત છે, અથવા કલ્યાણ રૂપ નાગિકામા જતા અટકાવવા એ કિલ્લા રૂપ છે, અથવા તો કહો કે બ્રાહ્મણોના જૂનમના એક નમૂના રૂપ છે અહો! જેને ઉપદેશ દેવામા નરક જાય, ત્યારે તો પછી તે શૂદ્રોનુ અન્ન ખાવામા બાકી પણ શુ રહે? પરતુ તેઓના પેટ ભરાયા નહિ ત્યારે શૂદ્રનુ અન્ન પણ પવિત્ર મનાયુ, અને શૂદ્રનુ કલ્યાણ કેવળ બ્રાહ્મણોનું પેટ ભરવા ઉપર રહ્યુ હાય સ્વાર્થ! તેં પરમાર્થ જોતો નહિ નીતિ તને યાદ રહી નહિ તુ લો- વ્યવહારને ભૂલી ગયો જમાનો આગળ જતા નીતિનો આવે છે તેની તને ખબર રહી નહિ પૂર્વોક્ત શ્લોકની ટીકા કરનારે મનુના ઉદ્દેશથી ઉલટો અર્થ કાઢેલો છે, તે એવી રીતે કે ' વચ્ચે બ્રાહ્મણ રાખી ઉપદેશાદિ તમામ કાર્ય કરવુ ' આ પ્રમાણે એક જાતનો ફળ સમજાય છે કોઇ શૂદ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા આવેલ, તે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવા તૈયાર થયેલ હોવો જોઇએ, હવે જો કોઇ રીત ન કરે, તો સ્વાર્થ સરે નહિ વચ્ચે બ્રાહ્મણ રાખી કાર્ય કરવુ, એ વાત મનુજીને સમ્મત હોત, તો તે એક શ્લોક બીજો લખી દેત ગર્ગાચાર્યે તો સ્નેહથી લોભથી, મોહથી, અજ્ઞાનથી કોઇપણ પ્રકાર ઉપદેશ કરે, તો બ્રાહ્મણ નરકે જાય, એમ લખેલુ છે આ પ્રમાણે લખાયુ પણ કોઇ કારણને લઇને થએલ છે જેમ બ્રાહ્મણોને અને ક્ષત્રિયોને વૈર—

હતુ, તે પ્રમાણે કોઇ સમયપર શૂદ્રોએ બ્રાહ્મણોનુ કાર્ય કરેલુ નહિ હોય, તેથી શૂદ્રોને ધર્માધિકારથી દૂર કર્યા હશે. થોડા કાળ સુધી બ્રાહ્મણોએ પણ હિંદુસ્તાનમા ખૂબ મનમાની ધાંધલ ચલાવી છે તે વાત મનુસ્મૃતિથી સ્પષ્ટ થાય છે જેમકે તેના અગ્યારમા અધ્યાયમા કહ્યુ છે —

यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्ध स्यादेकेनाङ्गेन यज्वन ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥
यो वैश्य स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमप ।
कुटुम्बात्तस्य तद् द्रव्यमाहरेद् यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

જો કોઇ એક અગ વડે ક્ષત્રિય અથવા બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ રોકાયેલો હોય અને તે વખતે ધાર્મિક રાજા વિદ્યમાન હોય, તો, જે કોઇ વૈશ્ય ઘણા પશુવાળો હોવા છતા યજ્ઞ માનનાર ન હોય, તથા સોમપ ન હોય, તો તેના કુટુબથી તે વસ્તુ હઠ વડે અથવા ચોરીથી હરણ કરવી આનુ કારણ એજ કે ફરિયાદ કરે, તો પણ રાજા તે ધર્મનો હોવાથી તેની દાદ સાભળે નહિ આટલેથીજ બ્રાહ્મણો સંતોષ નથી પામ્યા તેજ અધ્યાયમા આગળ જતા ધાડ પાડવામા પણ પુણ્ય બતાવેલ છે —

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्य सम्प्रयच्छति ।
स कृत्वा प्लवमात्मान सतारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

જે પુરૂષ, અસાધુ કૃપણ યજ્ઞાદિકર્મહીન હોય, તેની પાસેથી ધન લઇ, સાધુ એટલે કે ઉત્તમ બ્રાહ્મણાદિકને આપે, તે પુરૂષ પોતાના આત્માને તારવા સાથે તેઓ બન્નેને પણ તારે છે

ઇત્યાદિક વાતો, અસર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમા ઉપલબ્ધ થાય છે વાચકો ! જો બલાત્કારથી ધર્મ થતો હોય તો, કહેવુ જોઇએ કે એવા ઉન્મત્ત રાજાઓ પણ હિંદુસ્તાનમા થઇ ગયેલ છે, જેઓએ હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધોના દેવાલયોને પાયમાલ કર્યા છે, તેમ જોર જુલમથી જેઓએ મનુષ્યોને વટલાવ્યા છે તેઓની પણ સદ્ગતિ થવી જોઇએ પરંતુ યાદ રાખવુ જોઇએ કે અન્યાયથી ધર્મ થતો નથી વીર પરમાત્માનો ઉપદેશ એક વખત તટસ્થ પણે અનુભવવામા આવે, તો અન્ય ઉપદેશ તુચ્છ લાગશે પરંતુ જે કુલ ધર્મ હોય છે, તેનુ ગમે તે પ્રકારે સમર્થન કરવા મનુષ્યોની બુદ્ધિ થાય છે નવીન મતાનુયાયી કેટલાક પુરૂષોને શાસ્ત્રોના અમુક ભાગ યા શ્લોકો રૂચતા નથી, ત્યારે તેને ક્ષેપક કહી દૂર કરવા ચેષ્ટા કરે છે અથવા અર્થો બદલવા પરિશ્રમ કરે છે ભલા ! એટલો પરિશ્રમ ન કરતા, જો કલ્યાણના અભિલાષી હોય, તો તેવા પરસ્પર વિરોધવાળા શાસ્ત્રોનો સંસર્ગ દૂર તજવો જોઇએ જેથી ઝઘડો રહેજ નહિ ધર્મશાસ્ત્રમા **હિંસા, મૃષાવાદ, અદત્તાગ્રહણ, મૈથુનસેવન** અને **પરિગ્રહનુ** પ્રતિપાદન હોતુ નથી. પાચ મહાપાપના કારણો અથવા પાપોનુ કોઇ પણ પ્રકારે કથન સંભવેજ નહિ. જો તેનુ કથન માલૂમ પડે, તો તે શાસ્ત્ર નહિ, પણ શસ્ત્ર સમજવુ વીરપરમાત્માના શાસનમા પૂર્વોક્ત પાચ આશ્રવોને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે કયાય પણ આશ્રવોથી ધર્મ માનેલો નથી જૈન સાધુઓને પાચ આશ્રવોથી દૂર રહેવા સૂત્રોમા ઠેકાણે ઠેકાણે ઉપદેશ કરેલો છે, ઉત્સર્ગની રક્ષા કરવા માટે કોઇ સ્થાને અપવાદ પણ બતાવવામા આવેલ છે, પરન્તુ તે પણ બીજાને કલેશકર તો નહિજ

સાધુપદને ચારે વર્ણવાળાઓ સ્વીકારવાને અધિકારી છે.

ગમે તે વર્ણનો સાધુ થયો હોય, પરન્તુ તમામને સરખો હક છે બ્રાહ્મણસાધુને બ્રહ્મર્ષિ અન્યને નહિ તેમજ બ્રાહ્મણ તેજ દંડ ધારણ કરે, અન્ય નહિ એમ કંઈ છેજ નહિ ગમે તે સાધુ થાય, પણ ગુણાધિકથી અધિક માનવામા આવેલ છે શરીરાધિક અથવા તો જાતિ આધિકને અધિક માનવામા આવેલ નથી જેનામા જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રાદિ ગુણો નિર્મળ દેખાય તેજ પૂજ્ય, માનનીય, અને સ્તવનીય ગણાય છે બ્રાહ્મણો કેવળ શંકરાચાર્ય સિવાય અન્યને નમસ્કાર કરતા નથી જ્યારે બિરાગી બીજા સાધુઓ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરે છે, ત્યારે મહાસો ભગાને જે ભના, ગમે તેવો સાધુ હોય, પરન્તુ ત્યાગી છે કંચન કામિનીનો સંગ છોડેલ છે તેને નમવવો ઉચિત ગણાય કે ? પરન્તુ અતિ સર્વત્ર વર્જ્ય બનાવેલ છે છતા અતિ કરનાર માટે અતિ આચાર અનાચાર ગણાય છે મહાનુભાવો ! ગુણનુ માન થાય, તોજ વ્યાજબી ગણાય ગુણ વિના કલ્યાણ થાય તેમ નથી જાતિ, શરીર, આત્મા, વર્ણ યા કુળથી બ્રાહ્મણ કહેવાય નહિ કાંઈ હ્દયથી બ્રાહ્મણ ગણવાગવે, તે તેમા કંઈપણ કલ્યાણ નથી જ્યારે શમ, દમ, વૈરાગ્ય પરેપ । અને સન્તોષાદિ ગુણગણ પેદા થશે, ત્યારેજ આત્મોન્નતિ થશે, જ્યાં આત્મોન્નતિ થઈ તે વાસ્તવ રીતે ઉચ્ચ જાતિવાળો થયો ગમે તે જાતિનો હોય, પરન્તુ ધર્મોપદેશમા તેમજ વ્રતમા સમાન અધિકારી છે જે દર્શનમા પક્ષપાત છે તે દર્શન તેટલા વિચારમા આગળ વધેલ નથી તેની સાથે ખાનપાન કરવુ, ન કરવુ, તે માટે કંઈ આગ્રહ નથી તે તો દેશાચાર, કુલાચાર, સમય અને પ્રેમપર આધાર રાખે છે ધર્મ સર્વોપરિ છે, આવો પક્ષપાત રહિત ઉપદેશ વીરપરમાત્માનો છે ગમે તે જાતિનો માણસ ચારિત્ર પાળે, તે સ્વર્ગાપવર્ગને પામે જાતિનો ઝઘડો આપણે શાંત ચિત્તથી વિચારીએ તો થોડા કાળનો છે એક ઠેકાણે મે વાચેલ છે,

કે-પૂર્વે જગત્ એક વર્ણવાળુ હતુ, તે ગુણ-ક્રિયાના વિભાગે ચારભાગોમા વ્યવસ્થિત થયુ, હવે ભલે ચારના ચાલ્સો ભાગ થાય, તેની દરકાર નથી, પરતુ ધર્મક્રિયામા અમુક અધિકારી નથી, એમ કહેવુ, તે બિલકુલ ગેરવાજબી લાગે છે શૂદ્ર હો કે ક્ષત્રિય હો, બન્ને આત્મવીર્યમા સરખા છે ઉત્તમ કુળ ક્ષત્રિયોનુ છે, તેજ કારણથી તમામ તીર્થકરોનો જન્મ તેજ કુળમા થયો છે તથાપિ શૂદ્ર કુળનો હક્ક કમ નથી જે કોઇ આત્મવીર્યનો ઉપયોગ કરશે, તે કર્મનો ક્ષય કરશે અથવા કર્મ બાધશે અર્થાત્ ધર્મ રસ્તે ઉપયોગ કરે, તો મુક્તિ અને અન્ય રસ્તે ઉપયોગ કરે તો ભુક્તિ બસ ' પ્રસંગોપાત્ત આટલુ કહી પુન શ્રીવીરપરમાત્માનો અથવા ઋષભદેવ પ્રભુનો ઉપદેશ સસારની અસારતાનો સૂચક છે તે, બતાવવામા આવે છે

કર્મ ભોગવવામા એકાકીપણુ.

> सव्व नच्चा अहिठिए धम्मट्ठी उवहाणवीरिए ।
> गुत्ते जुत्ते सदा जये आयपरे परमायतट्ठिते ॥ १५ ॥
> वित्त पसवो य नाईओ त बाले सरण ति मन्नइ ।
> एते मम तेसु वी अह नो ताण सरण न विज्जई ॥१६॥

અર્થાત્—હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય પદાર્થને જાણીને સર્વજ્ઞે કહેલા સત્ય માર્ગનો આશ્રય લે, ધર્માર્થી હોય, તેમજ બળવીર્યને નહિ ગોપવતા તપસ્યા કરે વળી મન, વચન અને કાયાના અયોગ્ય વર્તનને રોકનાર, જ્ઞાનાદિ ગુણ સપન્ન, આત્મા અને પર, બન્નેની ઉન્નતિ કરવામા સદા યત્નવત તથા મોક્ષાર્થી, (૧૫) વળી સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય, ગો, મહિષી વિગેરે જાનવરો, અને માતાપિતાદિ જ્ઞાતિઓને બાળજીવ શરણ માને છે ' એ મારા છે, ' ' હુ તેઓનો છુ, '

એ પ્રમાણે સમજે છે રોગના ઉપદ્રવમા અથવા દુર્ગતિમા ગમન કરતી વખતે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યાદિ પ્રતિબન્ધક નથી, એ પ્રમાણે જ્ઞાના ભાવને લીધે સમજી શકતો નથી (૧૬)

પદરમી ગાથામા એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે, જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાન વડે વસ્તુતત્ત્વને જાણીને સર્વજ્ઞના માર્ગને પ્રમાણ કરે પ્રમાણ કરવા માત્રથી સતોષ ન માને, પરતુ ધર્માર્થી થઇ ચારિત્રધર્મ પ્રત્યે આત્મવીર્યનો ઉપયોગ કરે અર્થાત્ કર્મક્ષય કરવા માટે અમોઘ શસ્ત્ર રૂપ તપનો આદર કરે તે તપ પણ વિચાર પૂર્વકજ કરે કે જેની અદર અન્ય જીવને બિલકુલ પીડા થવા પામે નહિ સસારમા ઘણા જીવો રાજ્યના, સ્વર્ગના તેમજ ધનના આકાક્ષી બની સદોષ તપ કરે છે કેટલાક તો છકાય જીવની વિરાધના પૂર્વક પચાગ્નિ તપ કરે છે, વળી કેટલાક અજ્ઞાનીઓ તો નર્મદા નદીની સેવાળ અને માટી ખાઇને રહે છે, તેઓને જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી, મહાપાપ બાધે છે સેવાળમા અને માટીમા અનન્તકાયને અસખ્ય જીવો રહેતા હોય છે, તેનો તેઓ નાશ કરે છે જો કે તેઓ કષ્ટક્રિયા કરે છે, અને રસાદિકનો ત્યાગ કરે છે, તેથી ભવાન્તરમા રાજ-લક્ષ્મી વિગેરે પામે, પરતુ પાપાનુબન્ધી પુણ્ય હોવાથી તેવા રાજાઓને પણ સ્વાર્થી મનુષ્યનો સગ મળવાથી ધર્મસાધનને બદલે અધર્મ સેવન કરે છે અને બિચારા નરકાદિ દુર્ગતિમા જઇ જેટલુ સુખ અનુભવેલુ હોય છે, તે કરતા અનત દુખ અનુભવે છે તેવો સદોષ તપ તો અનર્થનુ મૂળ થાય છે, તેથી તપસ્વી પુરૂષોએ અન્યને પીડા થાય, એવો તપ કરવો નહિ. હમેશા મનો-યોગ, વચનયોગ અને કાયયોગને અશુભમાર્ગથી બચાવી શુભ માર્ગમા જોડવા, અને નિરતર સ્વપરના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન

કરવો તમામ સાંસારિક સુખોનો ત્યાગ કરી મુક્તિના સુખ પર ધ્યાન દેવું તમામ સુખ નાશવંત છે, તથા દુઃખમિશ્રિત છે તેટલા માટે જ્ઞાની પુરુષ હોય અને ઉપાદેય વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી કરણી કરે, કે જે કરણી મુક્તિમાર્ગને સરલ કરે, અને જીવને મુક્તિમન્દિરમાં લઇ જાય પરંતુ ૧૬ મી ગાથામાં લખેલ અશરણને શરણ માનનાર જીવો જગતમાં ઘણાએક છે કનક, પુત્ર અને માતાપિતા દ કોઇને શરણભૂત થયા છે? ભલા, સ્વપ્રિય શરીર તો શરણ થતું નથી, તો પછી અન્ય વસ્તુઓ તો ક્યાંથી શરણ થાય? પ ન્તુ અજ્ઞાન, જેવી રીતે જીવોને અંધારામાં ભમાવે તેમ તેઓ ભમે છે મોહરાજા નવી નવી યુક્તિઓથી જીવોને ફસાવી સ્વરાજ્યની બહાર તેઓને જવા દેતો નથી સંસાર છોડનાર કેટલાક પુરુષો બિચારા મોહના ફંદમાં ફસી, મૂળ માર્ગથી ખસી, ઉલટા માર્ગમાં જઇ પડે છે ન તો સાધુ, અથવા ન તો ગૃહસ્થ, બન્ને પક્ષોથી પરિભ્રષ્ટ થઇ સંસાર સમુદ્રમાં ગોથા મારે છે, તેનું મૂળ કારણ આપણે ક્ષણવાર શાંત ચિત્તથી નિહાળીએ, તો અજ્ઞાનજ છે અહિં કેટલાક જીવોને શંકા થવાનો સમય છે કે-' કેટલાક સાધુ, સૂત્ર સિદ્ધાંતના જાણ, અને પદવીધર હોવા છતાં પણ કોઇ વાર કર્મના ચક્રમાં આવી અનર્થ કરે છે તેનું શું કારણ? ' આ શંકાના સમાધાનમાં એમ સમજવું જોઇએ કે, તેઓને દ્રવ્યજ્ઞાન છે પરન્તુ સ્પર્શજ્ઞાન નથી જેના હૃદયાદર્શમાં સ્પર્શજ્ઞાન પ્રતિબિમ્બિત થએલ છે, તે સાધુ કદાપિ અનર્થ કરે નહિ કદાચ થઇ જાય, તો તેની બાબતને વિષ સમાન સમજી છોડી દે

આર્દ્રકુમાર, અરણિકમુનિ અને નન્દિષેણ જેવા પણ એક વાર કર્મના યોગે પતિત થયા, તથાપિ પતિતાવસ્થામાં પણ

અપનિન જેવા તેઓ કેવળ કમરૂપ દેવુ દેવા ખાતર રોગની માફક ભોગ ભોગવતા હતા તે પ્રમાણે વર્તમાનમાળમા થઇ શકવુ દુર્ઘટ છે પરતુ જાગ્યા ત્યાથી સવાર, ' એમ ધારી ચેતે, તેને જ જ્ઞાની અને ધ્યાની સમજવો, પરન્તુ લોકને ઠગવા અસતીની માફક દભ સેવે, તેનુ ઉભયલોકમા અકલ્યાણ છે કારણ કે, પાપીનુ પાપ છાનુ રહેતુ નથી પાપ પ્રકટ થવાથી આ ભવ ગયો, અને પરભવમા પણ તેને પાપના કટુ ફળો ભોગવવા પડે છે જરા સ્વય એકાત બેસી વિચાર કરે, તો જીવ કદાપિ પાપ કરે નહિ પરન્તુ ધકેન પચા દોઢસો ' ની માફક કરનાર જીવ અશરણને શરણ માને છે શાસ્ત્રકારો તેને મૂર્ખ સમજે છે જે વસ્તુને, સબન્ધી માનવામા આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે સબન્ધી નથી જેમ કહ્યુ છે કે —

> ऋद्धि सहावतरला रोगजराभगुर इयं सरीर ।
> दोण्ह वि गमणसीला णो किंचि होज्ज सबधा ॥ १ ॥

તેમજ વળી,

> मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
> प्रतिजन्म निवर्त्तन्ते कस्य माता पितापि वा ॥ १ ॥

સ્વભાવે ચચળ એવી ઋદ્ધિ, તથા રોગ અને જરા વડે વિનશ્વર શરીર એ બન્ને પણ જવાના સ્વભાવવાળા છે, તેમા કિંચિત્ માત્ર સબન્ધ થઇ શકતો નથી.

દરેક જન્મમા માતાપિતાદિ ભિન્ન ભિન્ન હજારો થયા, તેમ પુત્ર અને સ્ત્રી પણ સેકડો થયા, માટે કોની માતા અને કોના પિતા ? કેવળ કમકૃત સબન્ધ છે તે કઇ શરણ થઇ શકે નહિ, આજ વાત સૂત્રકાર પણ કહે છે —

अब्भागमित मि या दुहे अहया उक्कमिते भवंतिए ।
एगस्स गतीय आगती विदुमंता सरण न मन्नइ ॥ १७ ॥

सव्वे सयकम्म कप्पिया अवियत्तेण दुहेण पाणिणो ।
हिंडंति भयाउला सढा जाइजरामरणेहिं भिदुदुता
॥ १९ ॥

અર્થાત્—પૂર્વોપાર્જિત અશાતવેદનીય કર્મના જોરથી દુ ખ આવવા સમયે અથવા ગમે તે કારણોથી આયુષ્યકર્મ ક્ષીણ થવા સમયે અને મરણ સમયે વિદ્વાન પુરૂષો વિચાર કરે છે કે, ' જીવ કરેલા કર્મો એકલોજ ભોગવે છે ગતિ અને આગતિ પણ કર્માનુસાર એકલોજ કરે છ ધન, માન પુત્ર, પરિવાર માતા પિતાદિ કોઇ રક્ષણ કરી શકતુ નથી કેવળ મોહનીય કર્મના જોરથી અશરણને શરણ મના। છે જાણકાર પુરૂષો ધનાદિને શરણ માનતા નથી

સર્વ જીવો સ્વસ્વકર્માનુસાર એકેન્દ્રિયાદિ યોનિયોમા પરિભ્રમણ કરે છે, ત્યા અવકતવ્ય દુ ખો વડે દુ ખી થતા પ્રાણીઓ ભયાકુલ થઇને જ્યા ત્યા ભમે છે તેમ જાતિ, જરા અને મરણાદિ વડે ઉપદ્રવ પામતા મૂર્ખો પીડા પામે છે

દુ ખને સમયે દરેક જીવો પ્રભુને યાદ કરે છે, સસારને અસાર સમજે છે ત્યાગી પુરૂષોને ધન્યવાદ આપે છે અને ત્યાગ માર્ગને પસદ કરે છે તેવીજ રીતે આયુષ્યની સમાપ્તિ સમયે અશ્રુપાત કરે છે હાય ! હવે મારૂ શુ થશે ? ધન, માન, પુત્ર, પરિવાર કોઇ સાથે આવશે નહિ કરેલ કર્મના કડૂફળો મારે એકલાને ભોગવવા પડશે. કોઇ પણ મદદગાર બની શકનાર નથી જેમકે -

'एकस्य जन्ममरणे गतयश्च शुभाशुभा भवावर्ते ।
तस्मादाकालिकहितमेकेनैवात्मन कार्यम् ॥ १ ॥'

જન્મ મરણ એકલાને થાય છે, ભવાવર્ત્તમા શુભાશુભ ગતિઓ પણ એકલોજ કરે છે, તેજ કારણથી જન્મથી લઇ મરણ પર્યંત એકલાએ આત્મહિત કરવુ તેમજ —

एक्को करेइ कम्मं फलमवि तस्सिक्कउ समणुहवइ ।
एक्को जायइ मरइ य परलोय एक्कओ जाइ ॥

એકલો કર્મ કરે છે, તે કર્મનુ ફળ પણ એકલોજ અનુભવે છે એકલો મરે છે તેમજ એકલો જન્મે છે, અને પરલોકમા પણ એકલોજ જાય છે

પૂર્વોક્ત વાત જીવે સ્વય અનુભવેલ છે, પરતુ સમયપર ભૂલી જાય છે દુ ખના સમયે અથવા મરણ સમયે યાદ આવે તો તે શા કામનું ? અગ્નિ લાગ્યા પછી કૂવો ખોદવો કામનો નથી પ્રથમથી કરેલ કાર્ય કામ આવે છે તેજ કારણથી શાસ્ત્રકારો ભવ્ય જીવોને નવી નવી યુક્તિઓ પૂર્વક સમજાવે છે, પરતુ ભારે કર્મ જીવો સમજતા નથી મરણ સમયે રૂદન કરે, તેથી શુ થનાર છે ? ઉલટુ હાય હાય કરી બમણુ કર્મ બાંધે છે, માટે બન્ધ સમયે ચેતવુ અને ઉદય સમયે શાન્તિ પૂર્વક વેદવુ જીવો સહજ ભાવથી જે કર્મો બાંધે છે, તે રોતા પણ છૂટતા નથી અગ્યારમી ગાથામા સ્પષ્ટ બતાવેલ છે કે, જીવો સસારરૂપ મહાસાગરમા સ્વકૃત કર્માનુસાર એકેન્દ્રિય અવસ્થામા અવ્યક્ત દુ ખો સહે છે, કે જે દુ ખો નારકીના જીવોથી અનન્તગુણા છે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને પૂછ્યુ કે, 'મહારાજ ! નિગોદના જીવોને કેવુ દુ ખ છે ?' તેના ઉત્તરમા

ભગવાને કહ્યું કે, ' હે ગૌતમ ! નારકીના જીવો તીવ્ર અશાતાવેદનીય અનુભવે છે, તે કરતા અનન્ત ગુણ દુઃખ નિગોદના જીવો અનુભવે છે તે નિગોદની અન્દર આ જીવ ઘણો કાળ રહ્યો અનુક્રમે અકામનિર્જરાના કારણથી વધતા વધતા આ સમય આવ્યો હવે જે ધારે તે કરી શકે તેમ છે પરન્તુ ભાગ્ય વિના કાંઇ બની શકે નહિ મળેલ સામગ્રી વ્યર્થ જાય તેમ તો નહિ, પરતુ તે સામગ્રી પુણ્યહીનને ઉલટી પરિણમે છે આજકાલના કેટલાક જીવો બિચારા ધર્મકરણી કરવી તો દૂર રહી, પણ બીજા કરનારને પણ લેખ, વ્યાખ્યાન અથવા ગુપ્ત મિત્રમડળદ્વારા નિન્દે છે, ત્યારે બીજા જીવો પ્રમાદાધીન થઇ સમય ચૂકે છે આ ઉપર નીચેનુ દૃષ્ટાંત ખાસ વિચારવા જેવુ છે —

" એક વેપારીની સ્ટીમર, કે જે હીરા, માણિક્ય, ચાદી અને સુવર્ણ વિગેરે–એક અબજ રૂપિયાનો માલ લઇને ચિકાગોથી ઉપડી હતી તે રસ્તામા અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને દૂર કરતી, બારામા સહીસલામત આવી પહોચી સ્ટીમર સહીસલામત આવી પહોચવાની ખુશાલીમા બ્હાર (અવાજ) થયા તે શેઠે કાને સાભળ્યા તેના કપ્તાને શેઠને ઘરે જઇ સ્ટીમર બદરમા આવી પહોચ્યાની ખબર આપી અને સાથે સામાન ઉતારવાને માટે પણ કહી ગયો શેઠને તે વાતની ખુશી થઇ; પરતુ તે સમયે શેઠ પોતાના મિત્રો સાથે સોગઠાબાજીની રમત રમતો હતો તેથી કોઇ મુનીમને હુકમ કરી શક્યો નહિ ' આ બાજી પૂરી કરી હમણાજ ઉઠુ છુ, ' એમ વિચાર કરી, બાજી રમતોજ રહ્યો પરતુ આનદમા અને રમત ગમતમા જે કાળ ગયો, તેની ખબર રહી નહિ થોડી વારમા સૂર્ય અસ્ત થયો દીવાબત્તી થઇ ગઇ શેઠે વિચાર્યું કે પ્રાત કાળ થતા જલદી માલ ઉતારવાનુ કામ કરીશુ, બીજુ કામ નહિ કરી-

એ એમ વિચારી થોડી વાર ગપાગપ હાંકી શેઠજી ભવનમા શય
કરવા પધાર્યા રાત્રીના દશ વાગે અકસ્માત આંધી ચડી વીજળ
થવા લાગી મેઘરાજા મોટા ગડગડાટથી આકાશમા ત્રાસદાયક ગ
જના કરવા લાગ્યો પવન વિચિત્ર ગતિવાળો થયો ઝાડ મકાન
જમીનદોસ્ત થવા લાગ્યા સમુદ્રના કલ્લોલો ગૌરીશૃંગની ઉપમા વ
હન કરવા લાગ્યા નાવ અને સ્ટીમરો હીંચકાની માફક ઝૂલવ
લાગી બાધેલ બધનોથી મુક્ત થઈ બંદરની બહાર નિકળી પડ
પેલા એનાડી શેઠની સ્ટીમર પણ માન સહિત સમુદ્રમા ક્રીડા કરવ
લાગી, એટલે કે, જાણે ' મારો શેઠ રમે છે તો હુ પણ કેમ
રમુ ? ' એમ બતાવતી હોય તેમ દેખાવા લાગી બીજી તર
શેઠની નિદ્રા ઉડી ગઈ અને શેઠ વિચાર વમળમા પડયો કે, ' આ
તોફાનમા સ્ટીમર બચવી મુશ્કેલ છે, છતા બચે તો એક લા
રૂપીઆનુ દાન ગરીબ લોકોને કરીશ એક લાખ રૂપીઆ દેવ
ભક્તિમા, એક લાખ રૂપીઆ ગુરૂભક્તિમા એક લાખ ધર્મોન્નતિમ
અને એક લાખ વિદ્યાર્થી વર્ગની સહાયતામા, એમ પાચ લા
રૂપીઆ ખરચીશ હે પ્રભો ! હે શાસનદેવો ! કોઈ રીતે મારી સ્ટ
મર સહીસલામત રાખો ' ! ઇત્યાદિ વિચારમા પડેલ છે, તેટલા
સ્ટીમરરક્ષકો શેઠ પાસે બરાબર ૧૧ાા વાગે આવ્યા અને સમાચા
આપ્યા કે ' મહારાજ ! સ્ટીમર બારામાથી બહાર નિકળી ગઈ
તેનો પત્તો નથી કે, કઈ દિશામા ગઈ ? અમે એક કલાક સુધ
મરણનો ભય દૂર કરી મહેનત કરી પરતુ દૈવકોપ આગળ મ
ખોનો ઉપાય નહિ ' આમ કહી તેઓ ઘર તરફ ગયા પેલી અ
નાથ સ્ટીમર પાણી પીને ડૂબી મરી

પ્રાત કાળમા શેઠ સમુદ્ર કિનારે જઈ તપાસ કરે છે, પર
તેનુ નામનિશાન પણ કાંઈ મળ્યુ નહિ અનુપાત કરતો શેઠ ઘ

તરફ સિધાવ્યો જૂઓ, વીમા ઉતરી ગયા, હજારો ખરાના કાપ્યા, સહીસનામત ઘરપર આવી, પરતુ માન ઉતારના સમયે પ્રમાદ કરવાથી કેટલુ બધુ નુકશાન થયુ તેણુદારો ઘર પર આવ્યા, તુરતજ દીવાળુ નિકળ્યુ, અને લાખોની આબરૂ કોડીની થઇ ગઇ ”

વાચક ! શેઠનું ચરિત્ર વાચી તમે શેઠને જરૂર મૂર્ખ ગણુશો, પરતુ જો તેનો ઉપનય વિચારવામા આવે, તો તે શેઠ કરતા સસારી જીવો અધિક મૂખ છે, એમ હૃદ્માદર્શમા સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે

સસારી જીવોની સ્ટીમર નિગોદ રૂપ ચિકાગોથી ચાલી છે, જ્યા તે અનતકાળ સુધી પડી રહી હતી ત્યાથી પૃથ્વીકાય, અપકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ રૂપ મહામાગરમા અસખ્ય કાળ રહી, ત્યાથી કથચિત્ બેઇન્દ્રી, તેઇન્દ્રી અને ચતુરિન્દ્રિયરૂપ કાળાપાણીમા સખ્યાનો કાળ વીતાવ્યો શુભ પુણ્ય રૂપ પવનના જોરથી સ્ટીમર આગળ વધી પચેન્દ્રિયના અનેક ભેદો છતા ચાર ભેદો રૂપ બરફના પહાડોમા અથડાતી અથડાતી મનુષ્ય લોક રૂપ પીસ્તાળીશ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળા મહાસમુદ્રમા આવી પહોચી અનાર્ય દેશ રૂપ ભયકર ખરાબાઓ ઓળગી આર્યદેશ રૂપ શાત સમુદ્રમા દાખલ થઇ જો કે જાતિપ્રધાન, તો પણુ સમુદ્ર, તેમા પણુ કેટલોક ભાગ અનાર્ય પ્રાય ભિલ્લ, પુલિદ, નાહાન, ગાહાન, બબર, સૈનિક, કૈવર્ત, ખસિક, લખ, મખ, વિગેરે ગભીર તોફાનોને દૂર કરી ખાસ ઉત્તમકુળ રૂપ સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવી છે, પરતુ ચોરી, જારી, વીળો વિગેરે, પાચ વર્ષ સુધી, અનેક કલ્લોલોની માળામા સ્ટીમર ગોથા મારે છે, ત્યાથી કથચિત્ આગળ વધી, તો યુવાવસ્થારૂપ તોફાની ખાડીમા સ્ટીમર સહીસનામત પહોચી ત્યા કર્મયોગે અશાતાવેદનીયના પ્રબળ જોરથી ગલિત, કોઢ, શ્વેતાદિ ૧૮

મહાકોઢ, ચોરાશી પ્રકારના વાયુનો ઉપદ્રવ ઉદરરોગ, જ્વર, અતિસાર, કાસ, શ્વાસ, ભગંદર હરસ, શિરોરોગ, કપાલરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, કંઠમાળ, તાલુશોષ, જિહ્વારોગ, દંતરોગ, ઓષ્ઠરોગ, મુખરોગ, કુક્ષિશૂળ હૃદયશૂળ, પીઠશૂળ અને પ્રમેહાદિ, પાંચ કરોડ, અડસઠ લાખ, નવાણું હજાર, પાંચશો ચોરાશી રોગ કે જે ઔદારિક શરીરમાં સત્તા રૂપે રહ્યા છે તેઓ વિઘ્ન કરે તેઓને પણ પૂર્વપુણ્યના ઉદયથી દૂર કરી સ્ટીમર બંદરમાં આવી ઉભી રહે હવે માલ ઉતારવાને સમયે પાંચ પ્રમાદ, તેર કાઠિયા, જે અશુભ કર્મ રૂપ છે તેઓ, મહા ખરાબાઓ ઓળંગી આવેલ સ્ટીમરમાં રહેલા પંચમહાવ્રત અથવા દ્વાદશ વ્રત રૂપ અમૂલ્ય રત્ન તેમજ દાન, શીલ, તપ, ભાવ, જ્ઞાન, ધ્યાન, પરોપકાર સ્વસ્વરૂપ ચિન્તન વિગેરે રત્નાવલીને ઉતારવાની વાત તો દૂર રહી, પરન્તુ તેના દર્શન પણ કરવા દે નહિ અનેક વિકલ્પો કરે પેલા ખલાસીઓ પોકાર કરી કહે છે કે–' મહારાજ સ્ટીમર ઘણા ઘણા કષ્ટોથી કિનારે આવેલ છે, માલ ઉતારો, દારિદ્ર દૂર જશે, કદાપિ દુઃખ નહિ રહે, ' પરન્તુ શેઠ ભારેકર્મા હોવાથી ખલાસીના હિતકર વચનોને એક કાને સાંભળી બીજે કાનેથી કાઢી નાખે છે અથવા તો ઉત્તર આપે છે કે ' આ બાજી પૂરી કરી ઉતારું છું ' પરંતુ તેમ કરતા તો સૂર્ય અસ્ત થાય અને રાત્રી પડે તેમજ તોફાનમાં તમામ પાયમાલ થાય

હવે, **મનુષ્યજન્મ** રૂપ અહીં સ્ટીમર સમજવી અને **ગુરુવચન**, તે ખલાસીના વચન જાણવા **સંસારરૂપી બાજી**, તેમાં **રાગ-દ્વેષ** રૂપ પાસા તેમજ **સોળ કષાય** રૂપ સોળ સોગઠા જાણવાં, સૂર્યાસ્ત તે **પ્રબોધાભાવ** સમજવો અને રાત્રી તે **મિથ્યાત્વ** સમજવું અકસ્માત્ તોફાન જે થયું, તે **મરણ** સમય

જાણવો. પ્રાણી જો ન સમજે તો સ્ટીમર ત્યાંથી ચાલી જવાની, ફક્ત લાભ માત્ર તેજ થવાનો કે પ્રથમ સ્ટીમર ચાલી ન હતી, ત્યારે તે અવ્યવહાર રાશિવાળો ગણાતો હતો, જ્યારે હવે તે વ્યવહાર-રાશિમાં દાખલ થયો આ પ્રમાણે જીવ પાછો અનન્તો કાળ રખડવાનો. માટેજ જ્ઞાની પુરૂષો વારંવાર નવી નવી યુક્તિઓ આપી સમજાવે છે, 'હે ભાઇ! પ્રમાદ ન કર, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની પવિત્રતા કર જેથી પરભવમાં તારૂ કલ્યાણ થાય વળી સ્વભાવમાં મગ્ન થા વિકથાને છોડ તુ લેખદ્વારા,વ્યાખ્યાનદ્વારા, પરનિન્દા ન કર સ્વનિન્દા આત્મશ્રેય માટે કર સર્વ જીવો સ્વકૃત કર્માનુસાર ફળ પામે છે, સમય ઉત્તમ છે, ગયો સમય મળશે નહિ' સૂત્રકાર વળી વિશેષ દ્રઢતા માટે કહે છે —

इणमेव खण वियाणिया णो सुलभ बोहिं च आहित ।
एवं सहिए हियासए आहिजिणे इणमेव सेसगा ॥ १९ ॥

अभविंसु पुराविं भिक्खु वे आएसावि भवंति सुव्वता ।
एयाइ गुणाइ आहुते कासवस्स अणुधम्मचारिणो ॥ २० ॥

અર્થાત્—પામેલ સમયને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સુન્દર સમજો સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ સુલભ નથી એમ શ્રીઋષભદેવ સ્વામી કહે છે માટે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રયવાળો મુનિ ઉત્પન્ન થએલ પરિષહોને સહન કરે પૂર્વોક્ત વાત શ્રીઋષભદેવની માફક બાકીના તીર્થંકરો પણ કહે છે ૧૯

હે સાધુઓ! પૂર્વકાળમાં થઇ ગએલ અને હવે પછી થનાર તમામ પ્રધાન વ્રતધારી જિનેશ્વરોએ પૂર્વોક્ત ચારિત્રના ગુણો કહ્યા છે તમામનો સિદ્ધાંત એજ છે કે, 'જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની

આરાધના—તેજ મુક્તિ માર્ગ છે અથાત્ તીર્થંકરોની દેશનામા ભેદ નથી અલ્પજ્ઞની કલ્પનામા ભેદ છે ૨૦

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ રૂપ સમય અતિ ઉત્તમ પામવામા આવ્યો છે, અને શુભ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી એ શુભ કાળની સિદ્ધિ સૂચવે છે, જ્યારે અશુભ સામગ્રી અશુભ ફળને મેળવી આપે છે શ્રીઋષભદેવ સ્વામી પોતાના પુત્રોને કહે છે કે – હે મહાનુભાવો! દ્રવ્યથી ત્રસપણુ પચેન્દ્રિય પટુતા, સુકુલોત્પત્તિ તેમજ મનુષ્યજન્મ વિગેરે વળી ક્ષેત્રથી આર્યક્ષેત્ર ભારતભૂમિની અન્દર ૩૨ હજાર દેશો છે તેમા આર્યદેશ ૨૫ા છે બાકીના અનાર્ય તો આર્યક્ષેત્રમા જન્મ થવો મુશ્કેલ છે કદાચ તેનો લાભ થયો એમ ધારો તો કાળથી અવસર્પિણી ચોથા આરાનો સમય પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ, કે જે સમયે ધર્મ કરણી સુગમ રીતે થાય છે ભાવથી શાસ્ત્રશ્રવણ, ધર્મશ્રદ્ધા, ચારિત્રાચરણ અને કર્મક્ષયોપશમાનુસાર વિરતિ પરિણામ વિગેરે સામગ્રી મળેલ છે દ્રવ્યસામગ્રીની ખાસ અપેક્ષા રહેવી છે જે ક્ષેત્રમા ધમચર્યા નથી હોતી, તે ક્ષેત્રમા દ્રવ્યસામગ્રી અનર્થને પેદા કરે છે દ્રવ્યસામગ્રી અને ક્ષેત્રસામગ્રી બન્નેનો સમાગમ થાય, પરન્તુ કાળસામગ્રી ન હોય તો કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે નહિ કારણ કે, જે કાળમા તીર્થંકરોનો જોગ હોય, અથવા સુવિહિત આચાર્ય, ઉપાધ્યાય મુનિવરોનો જોગ હોય તે કાળમા જીવો પૂર્વોક્ત બન્ને સામગ્રીયોનો લાભ લઈ શકે અન્યથા મળેલી સામગ્રી પણ વ્યર્થ જાય

પુણ્યયોગે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ રૂપ ત્રિપુટીની સામગ્રી મળી છતા તેમા સૈન્યનાયક તુલ્ય **ભાવ** ન હોય, તો ત્રિપુટીની સામગ્રી કાર્ય સિદ્ધિમા અસાધારણ કારણરૂપ થઈ પડતી નથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળની સામગ્રી વિના સૈન્યનાયક **ભાવ** પણ ભાવનારૂપ

રહી જાય છે અર્થાત્ એએ સાથે મળેની ચારે સામગ્રીઓ કાર્યસિદ્ધિ કરવા સમર્થ છે આ ચારની અ દરથી એકની પણ ગેરહાજરીથી કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકતુ નથી માટે હું ભવ્યો ! દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી આ સમય ઉત્તમ છે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ સુલભ નથી તમામ તીર્થ કરો પોત પોતાના શિષ્યોને પૂર્વોક્ત રીતે કહે છે તે પ્રમાણે હું તમો કહુ છુ ભૂત, ભવિષ્યત્ તીર્થ કરો પણ તેજ પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે તેમા કોઇ તીર્થ કરનો મતભેદ નથી સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર તેજ મુક્તિનો માર્ગ છે, એમ તમામ તીર્થ કરો બતાવે છે એટલુજ નહિ, પરન્તુ સ્વય સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરી સુવ્રત થયા સુવ્રતના પ્રભાવે જગત્પૂજ્ય થઈ નિર્વાણનો લાભ પામ્યા છે

શ્રીતીર્થ કર દેવોનો જન્મ ઇતર લૌકિક દેવોની માફક જગતની વિડમ્બના વેરવા માટે થતો નથી ફક્ત પૂર્વ જન્માન્તરમા વીશ સ્થાનક તપની આરાધના કરી જે પુણ્યપ્રકર્ષ એકઠો કરેલ, તેના જોરથી બાધેલા તીર્થ કર નામકર્મને ખપાવવા માટે તે થાય છે, જન્મથી લઇ નિર્વાણ પર્યન્ત તેઓનુ ચરિત્ર મનન કરવા લાયક હોય છે જ્યારે ઇતર દેવોનુ ચરિત્ર જન્મથી લઇ પરલોક ગમન સુધી ક્રીડા-વિનોદ અને પરસ્પર વિરોધિ વાક્યાદિથી અપ્રમાણિક પસાર થયેલું જોવાય છે આ કથનની પુષ્ટિને માટે આપણે અહિં દૃષ્ટાન્તરોનુ સંક્ષિપ્ત વર્ણન તપાસીએ, તેથી વાચકવર્ગ સમજી શકશે કે પૂર્વોક્ત વાક્ય કયા સુધી સત્ય છે ?

દશાવતારનુ વર્ણન

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षय कुर्वते ।
पौलस्त्य जयते हल कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नम ॥१॥

मत्स्य कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामन ।
रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्ध कल्की च ते दश ॥२॥

પ્રથમ

પ્રથમનો શ્લોક જયદેવે ગીતગોવિંદમા આપેલ છે તેમા દશ અવતારોનુ પ્રયોજન બતાવેલ છે પરતુ જ્યા સુધી પ્રત્યેક અવતારનુ ટૂક વૃત્તાત ન અપાય, ત્યા સુધી શ્રોતૃવર્ગને સ્પષ્ટ રીતે સમજણ પડે નહિ वेदानुद्धरते એ વાક્ય મત્સ્યાવતારનુ વૃત્તાત સૂચવે છે શખ નામ દૈત્ય ચારે વેદોને લઈ રસાતલમા પેઠો, ત્યારે પૃથ્વી નિર્વેદ થઈ હવે દેવે મનમા વિચાર્યુ કે 'દુષ્ટ દૈત્યે અનર્થ કર્યો માટે શખાસુરનો નાશ કરવો અને વેદોને પાછા પૃથ્વીતલ ઉપર લાવવા' એમ વિચારી મત્સ્યાવતાર ધારણ કરી રસાતલમા જઈ, દૈત્યને મારી વેદોને પાછા પૃથ્વી પર લાવ્યા એ પહેલો અવતાર

બીજો અને ત્રીજો

એક વાર પૃથ્વી પાતાલમા જવા લાગી, ત્યારે ભગવાને કૂર્મ અવતાર કર્યો અને તેને પીઠ પર ધારણ કરી પછી વરાહરૂપ ધારણ કરી એ દાઢમા પકડી રાખી તે કારણથી કૂર્મ અને વરાહનો અવતાર લીધો એ બીજો અને ત્રીજો અવતાર

ચોથો

હિરણ્યકશિપુ દૈત્યનો નાશ કરવા માટે ચોથો નરસિંહનો અવતાર લીધો, તેનું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે—તેઓ પ્રાય શિવભક્ત હોય છે અર્થાત્ તેઓ શિવની આરાધના કરે છે કોઇવાર હિરણ્યકશિપુએ શિવની સંપૂર્ણ રીતે ભક્તિ કરી તેથી શિવે પ્રસન્ન થઇ વચન આપ્યુ કે, 'તારું મૃત્યુ, સુકાથી યા લીલાથી, અગ્નિથી યા પાણીથી અથવા તો દેવ, દાનવ યા તિર્યંચ કોઇથી પણ થઇ શકશે નહિ ' હવે હિરણ્યકશિપુનો પ્રહ્‌લાદ નામનો પુત્ર વિષ્ણુભક્ત થયો તે વાત હિરણ્યકશિપુના જાણવામા આવવાથી પોતાના દેવ-શિવનો લોપ કરવાના અપરાધમા તેણે પ્રહ્‌લાદને ખૂબ માર્યો, બાંધ્યો તેમજ કૂટયો, પરંતુ તે તો 'વિષ્ણુ વિષ્ણુ' એમજ બોલતો રહ્યો. તેથી તેના શરીરમા પ્રહાર લાગ્યા નહિ વિષ્ણુએ તેના સત્ત્વથી ખુશી થઇ વરદાન આપ્યુ કે 'તુ ઇન્દ્ર થઇશ તે પ્રમાણે તે ઇંદ્ર થયો, છતા તેને તે પીડા કરવા લાગ્યો, એટલે ભગવાને **નરસિંહનુ** રૂપ ધારણ કર્યુ મુખ સિંહનુ અને શરીર પુરૂષનુ કરી હિરણ્યકશિપુ દૈત્યને હાથના નખો વડે પગ નીચે દબાવી વક્ષસ્થળ ચીરી મારી નાખ્યો **મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ** અને **નરસિંહ**, આ ચાર અવતારો કૃતયુગમા થયા

પાંચમો

હવે પાંચમા **વામન** અવતારની થોડી વાત વિચારશીલ વાચકવર્ગની આગળ રજુ કરવામા આવે છે બલિ નામનો દૈત્ય ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ માટે સો યજ્ઞ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો આ પ્રયત્નમા તેણે ૯૯ યજ્ઞો તો નિર્વિઘ્ન રીતે પૂર્ણ કર્યા પછી જ્યારે છેલ્લો યજ્ઞ શરૂ કર્યો, ત્યારે દેવે વિચાર્યું કે, મે પ્રહ્‌લાદને ઇન્દ્રપદ આપેલ છે, તેને ઉઠાડી આ, તે પદ લઇ લેશે તેથી મનમા ગુસ્સો ઉત્પન્ન

થયે હવે બનિને શિક્ષા કરવા માટે **વામન**રૂપ ધારણ કરી યજ્ઞસ્થાન પ્રત્યે આવી કહ્યું —' હે દાનેશ્વર ! અયે ! યજ્ઞવિધાયક ! દાન કરવાનો સમય હમણાજ છે ' બલિ બોલ્યો —હે બ્રાહ્મણ ! શું માગો છો ? વામને કહ્યું —' રહેવાને માટે સાડા ત્રણ ડગના જમીન ' બલિએ તે આપી તેટલામા કોઇએ બલિને કહ્યું —' મહારાજ ! આ અસલમા બ્રાહ્મણ નથી, પરંતુ વિષ્ણુએ વામન બ્રાહ્મણનું રૂપ કરેલ છે ' તે વાત જાણી બલિ ગુસ્સામા આવ્યો તેટલામા વામનાવતાર ધારણ કરનાર દેવે ત્રણ ડગમથી સમગ્ર પૃથ્વી લઇ લીધી અડધા ડગના માટે હવે બલિને કહે છે —' રે દુષ્ટ ! પીઠ ધર ' એમ કહી પીઠ પર પગ દીધો. તેથી બલિ પાતાળમા ગયો મરતી વખતે બલિ બોલ્યો —' લોકો કેમ જાણશે કે બલિ આવા પ્રકારનો થયો, માટે કાંઇક યાદગીરી હોવી જોઇએ ' ત્યારે વિષ્ણુએ કહ્યું કે —' દીવાળીના ચાર દિવસો સુધી તું રાજા અને હું દ્વારપાળ ' એવું વરદાન આપ્યું, ઇત્યાદિ

છઠ્ઠો

છઠ્ઠો અવતાર **રામ** અર્થાત્ **પરશુરામ**નો થયો તેનું વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે છે—**સહસ્રાર** નામનો ક્ષત્રિય હતો તેની બહેન રેણુકા હતી તે રેણુકાને બળાત્કારથી જમદગ્નિ ઋષિ પરણ્યો, હવે સહસ્રાર જમદગ્નિના આશ્રમે ગયો ત્યા બનેને બોલતા સાભળી સહસ્રાર ક્ષત્રિય હોવાથી ક્રુદ્ધ થયો સ્વભાવિક રીતેજ ક્ષત્રિયો શૌર્ય ગુણવાળા હોય છે તેથી જમદગ્નિને સતાપ્યો અને રેણુકાને દુખી કરી એટલા માટે દેવે તેને ઘેર જન્મ લઇ પરશુરામ થઈ સહસ્રારને મારી એકવીશ વાર નિક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી

સાતમો.

રાવણદૈત્યે પૃથ્વી પર ભારે ઉપદ્રવ કર્યો, ત્યારે દેવે **રામનો**

અવતાર લઇ રાવણને માર્યો **વામન, પરશુરામ અને રામ** એ ત્રણ અવતારો ત્રેતાયુગમા થયા

આઠમો અને નવમો.

કસાદિ દૈત્યોને મારવાને ભગવાને કૃષ્ણ અવતાર ધારણ કર્યો બુદ્ધાવતાર શીતળરૂપ, તેણે મ્લેચ્છોના મન્દિરો વધાર્યા કૃષ્ણાવતાર અને બુદ્ધાવતાર દ્વાપરયુગમા થયા

દશમો

મ્લેચ્છોનો નાશ કરવા કળિયુગનો **કલ્કી** અવતાર થયો

પૂર્વોક્ત દશે અવતારો ધારણ કરનાર સર્વજ્ઞ, ઈશ્વર, સર્વ શક્તિમાન્ જગત્કર્ત્તા, અવિરોધવાક્ કહી શકાય કે નહીં ? તેનો વિચાર પક્ષપાતરહિતપણે કરવામા આવે, તો તેમા નિંદા કે વિકથા નથી વસ્તુનો વિચાર કરવો તે મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે

પ્રથમ મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ અને નરસિંહ એ ચારે અવતારોની મીમાસા મધ્યસ્થ ભાવથી કરીએ શખ નામે દૈત્ય વેદોને લઇ પાતાળમા પેસી ગયો તેથી વેદોને પૃથ્વી પર લાવવા માટે ભગવાનને માછલીના પેટમા જન્મ લેવો પડ્યો ! ભલા, સર્વજ્ઞ અને જે સર્વશક્તિમાન હોય, તેણે તો પ્રથમથી વિચાર કરવાનો હતો, કે શખ નામે દૈત્ય ઉત્પન્ન કરીશ, તો તે સર્વાધાર વેદોને ઉપદ્રવ કરશે, માટે જન્મ લેવો પડશે. તેના કરતા બહેતર હતુ કે, શખ નામે દૈત્યનો જન્મજ થવા દેવો જોઇતો હોતો કારણ કે જગત્ કર્તૃત્વ ધર્મ, અવતાર ધારણ કરનાર દેવની અદર છે, એ પ્રમાણે તે દેવને માનનારાઓ માને છે પ્રથમ તો મૂળ વાતજ ઠીક છે કે નહીં, તેનીજ શકા છે કારણ કે **શખ** નામના દૈત્ય વેદોને પાતાળમા લઇ ગયો, તો તે અર્થ રૂપ વેદોને લઇ ગયો કે શબ્દાત્મક ?

અથવા તો પુસ્તકાકાર વેદોને ? ધારો કે તે અર્થરૂપ વેદોને લઇ ગયો, તો તેથી કાંઇ મૂળ વેદની હાની થતી નથી જ્યારે શબ્દાત્મક તો લેવાય તેમ નથી કેમકે શબ્દ તો ક્ષણિક છે હવે ધારો કે પુસ્તકાકાર વેદોને લઈ ગયો, તો હજારો પ્રતિયો લખાએલી છે તેમાથી એક લઇ ગયો તો શુ હાનિ ? ઇત્યાદિક વિચાર કરતા મત્સ્યાવતારનુ પ્રયોજન ઠીક માલૂમ પડતુ નથી.

હવે બીજો અને ત્રીજો કૂર્મ અને વરાહનો અવતાર પૃથ્વી રસાતળ જઇ રહી હતી, તેને ધારણ કરવા માટે થયો કૂર્મે પીઠ ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખી હવે સવાલ એ થાય છે કે, કૂર્મ કોના આધાર ઉપર રહ્યો ? કદાચ કહેશો કે, તે ઇશ્વરરૂપ હોવાથી સ્વતન્ત્ર નિરાધાર રહી શકે, કારણ કે ઇશ્વરમા સર્વ શકિતયો વિદ્યમાન્ છે વાહ ! જ્યારે ઇશ્વરમા સર્વ શક્તિયો છે, તો પછી અવતાર વિના શુ ઇશ્વર પૃથ્વીને નિરાધાર નહિ રાખી શકતે ? શા માટે ગર્ભના દુખો તેમજ તિર્યચ યોનિમા ઉત્પન્ન થવાની કોશિશ કરી ? તેનો વિચાર સ્વયં વાચકવર્ગે કરવો

હવે વરાહે પૃથ્વીને પોતાની બે દાઢોમા પકડી રાખી, ત્યારે પૃથ્વીને પકડનાર તે વરાહ ઉભો ક્યા રહ્યો હતો ? તેનો વિચાર પણ કરવા જેવો છે, કારણ કે પૃથ્વી તો તેની દાઢોમા રહેલી હતી

નરસિહ અવતાર ધારણ કરી શિવભક્ત હિરણ્યકશિપુને માર્યો અને પ્રહ્લાદને ઇન્દ્રપદ આપ્યુ આનો વિચાર કરતા એમજ સિદ્ધ થાય છે કે, ભક્તજનોને પદપ્રદાન કરનાર અને અભક્તોના જાન લેનાર વીતરાગ ગણી શકાય નહિ પ્રત્યુત પૂર્ણ રાગી-દ્વેષી સિદ્ધ થાય છે વામનરૂપ ધારણ કરી બલિને માર્યો, તેના કરતા કદાચ બલિને જન્મ ન આપ્યો હોત, તો શુ ખોટુ

હતું ? વામનરૂપ ધારણ કરવું, ભિક્ષા માગવી, ત્રણ ડગલે પૃથ્વી લઇ લેવી, બલિની પીઠ ઉપર પગ મૂકી તેને પાતાળમાં પહોંચાડવો વળી તેના મરણ સમયે વરદાન આપવું ' કે દીવાળીના સમયે તારી પૂજા થશે, હું દ્વારપાળ થઇશ ' ઇત્યાદિ અસંબદ્ધ વૃત્તાન્ત સર્વજ્ઞભાવમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે પરશુરામ નામનો અવતાર ક્ષત્રિઓના નાશ માટે થયો, તેજ કારણથી બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોમાં વૈરભાવ થયો, તેને લઇને ૨૧ વાર નિ ક્ષત્રિય પૃથ્વી થઈ વળી અવાન્તરમાં અબ્રાહ્મણી પૃથ્વી થવા પામી એક મ્હોટો જુલમ થયો જમદગ્નિનો જુલમ વિચારી તેને દંડ દીધો હોત,તો પૂર્વોક્ત અનર્થ થવા પામત નહિ આવા પ્રકારના જુલમ કરનારનો પક્ષ કરવા જન્મ ધારણ કર્યો,એ કથાથી સિદ્ધ થાય છે હવે જો અવતારની કથા સાચી હોય, તો ભગવાન સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન સિદ્ધ થઇ શકે નહિ સર્વજ્ઞ હોય તે તો પરસ્પર વિરોધી કાર્યને પ્રથમથીજ જોઇ લે વળી સર્વ-શક્તિમાન્ જન્માદિના કુચવામાં પડે નહિ એક સામાન્ય પુરૂષ પણ થોડા કાર્ય માટે મોટો અનર્થ કરે ખરો કે ? કદાપિ નહિ સ્વયં કર્તા જ્યારે કાર્યરૂપ થાય, તો અનવસ્થાદૂષણ અનાયાસ ઉપસ્થિત થાય છે

બીજા અવતારો પણ દેવની મહત્તા સૂચવતા નથી ઉલટું અલ્પજ્ઞતા અને અવિવેકતા સમજાવે છે રાવણને મારવા રામનો અવતાર થયો રાવણ સીતા મહાસતીને હરણ કરી ગયો, રામચન્દ્રજી ઠેકાણે ઠેકાણે તપાસમાં નિકળ્યા. કથંચિત્ ખબર મળી, સૈન્ય એકઠું કરી રાવણને માર્યો, ઇત્યાદિક વાતોથી સિદ્ધ થાય છે કે, અવતાર ધારણ કરનાર દેવમાં સર્વજ્ઞતા હતી નહિ હા ! રામચન્દ્રજીએ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી ચારિત્ર લીધું ત્યારબાદ તપસ્યા વડે કર્મનો ક્ષય કરી કેવળી થયા તે વાત જૈનસિદ્ધાન્ત અનુસાર ઠીક છે અન્ય વાતો અવિવેકિતા સૂચવે છે

કંસને મારવા કૃષ્ણાવતાર, અને બુદ્ધાવતારના કાર્યોને દૂર કરવા કલ્કીઅવતાર થયો. અહીં વાચકે વિચાર કરવો જોઇએ કે બુદ્ધાવતારને શીતન સ્વરૂપ માનેલ છે, તેણે મ્લેચ્છોના મંદિરો વધાર્યા, એ વાત કેમ ઘટે? વળી એક અવતારે મ્લેચ્છોના મંદિરો વધાર્યા, ત્યારે બીજો અવતાર થશે તે મ્લેચ્છોનો નાશ કરશે, તે પણ પરસ્પર વિરોધી વાત સમજાય છે. જો અવતારોની વાત કલ્પિત ઠરે તો તમામ મહિમા કલ્પિત થાય. જો અવતારોની વાત સાચી હોય તો, ઇશ્વર થઇ પ્રાકૃત પુરૂષોની માફક દુખપરંપરા વેદે છે, તેમ માનવામાં કાંઇ હરકત નથી. જન્મ, જરા, મરણાદિના દુ:ખો દૂર કરવા ઇશ્વરનું સેવન, તેની ભક્તિ, અને તેના વચનો પર વિશ્વાસ રાખી મનુષ્યો ધર્મધ્યાન કરે છે, તેજ ઈશ્વર જો જન્મ મરણાદિ દુ:ખોથી પીડિત હોય તો અન્યભક્તોના જન્મ મરણાદિ દુ:ખો દૂર કરવા શક્તિમાન્ થઇ શકે નહિ. જેનામા રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાનાદિ અવગુણો નથી, તે જન્મ મરણાદિ કલેશોથી પીડિત થતો નથી તેના વચનો પર વિશ્વાસ રાખનાર જન્મ, મરણાદિ કલેશોથી મુક્ત થઈ શકે છે. રાગ–દ્વેષાદિ દૂષણોથી દૂષિત જીવો જરૂર જન્મ ધારણ કરે છે. જન્મ, મરણાદિક કરનાર ઈશ્વર ગણાય નહિ. ઇશ્વર કોઇનું ભૂંડુ કરતો નથી. માન કેવળજ્ઞાન સમયે જેવા ભાન દેખે છે તેવુ કથન કરે છે. જીવોને હિતકર ઉપદેશ કરે છે, તે પણ અતીત અને અનાગત તીર્થકરોથી જુદા પ્રકારનો તો નહિજ. પ્રકારફેર વાક્યો તો અલ્પજ્ઞ અવીતરાગ અને અસત્યના હોય છે, પરન્તુ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી વીતરાગ ભગવાનના હોતા નથી કારણ કે તેઓને ત્રિકાળનું જ્ઞાન છે. તેથી તમામ જિનવરો મુક્તિનો માર્ગ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રનેજ બતાવે છે. તેના પર શ્રદ્ધા કરનાર સમ્યક્ત્વી બની નિયમિત કાળમા મુક્ત થાય છે. માટે ભગવાન પોતાના પુત્રોને ઉપદિશે છે કે ' હે મહા

નુભાવો ! અત્યુત્તમ સમય તમારે હાથ લાગેલ છે ' તેજ ઉપદેશ વીર પ્રભુએ પણ ગણધરોને કર્યો અને પછી તેજ ઉપદેશ ગણધરોએ સ્વશિષ્યગણને આપ્યો હવે ત્રીજા ઉદ્દેશની સમાપ્તિ સાથ બીજા અધ્યાયની સમાપ્તિમા કહેતુ છે કે —

तिविहेण वि पाणमाहणे आयहिते अणियाण सवुडे ।
एव सिद्धा अणतसो सपइ जे अणागया वरे ॥ २१ ॥

एव से उदाहु अणुत्तरनाणी अणुत्तरदंसी अणुत्तरनाणदसणे धरो ।
अरहा नायपुत्ते भगव वसालिए वियाहिये त्ति बेमि ॥२२॥

અર્થાત્—મન, વચન, અને કાયાએ કરી કોઇ જીવને હણે નહિ, વળી આત્મહિત કરનાર અનિદાન સવૃત્ત મુનિ સિદ્ધિ પદને પામે છે અનત કાળે અનતા જીવો સિદ્ધ થયા, અને વર્તમાન (એટલે કે ઋષભ અથવા મહાવીરના ઉપદેશ સમયે અથવા તો મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્રોમા મુક્તિ માર્ગ શરૂ છે, તેની અપેક્ષાએ કરી કહેલ છે કે,) મુક્તિ પામે છે વળી અનાગત કાળમા મુક્તિ પામશે પાચ મહાવ્રતોના પાલન સિવાય અન્ય મુક્તિમાર્ગ નથી (૨૧) પૂર્વોક્ત ત્રણ ઉદ્દેશોમા કહેલ આચારને આચરનાર મુક્તિ ગયા છે, જાય છે અને જશે તેમ શ્રીઋષભદેવ સ્વામીએ પોતાના પુત્રોને કહ્યુ, તેજ અર્થ શ્રીવીરસ્વામીએ સુધર્માસ્વામીને કહ્યો પૂજ્ય, જ્ઞાનદર્શન પ્રધાન કેવળજ્ઞાન અને પ્રધાનદર્શનને ધારણ કરનાર, તેમજ વિશાળ કુળ, વિશાળ બુદ્ધિ, વિશાળ માતા અને જેનુ વિશાળ વચન છે, એવા વૈશાલિક ભગવાને પ્રરૂપેલ છે (૨૨)

પ્રથમ મહાવ્રત મૂળ સૂત્રમા બતાવેલ છે તેની પાલના જો કે વિસ્તારથી નહિ, તો પણ તિવિહેણ એ પદને લીધે ૮૧ ભાગાએ

કરાને તો અવશ્ય કરવી, એમ સૂચવેલ છે સામાન્યથી જીવના ૯ ભેદ —પાચ સ્થાવર, અને ચાર ત્રસ જેમકે-પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ વાયુ અને વનસ્પતિ તથા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય એ પ્રમાણે મળી નવ પ્રકારના જીવોને મન વચન અને કાયાએ કરી મારવા નહિ, ત્યારે તેના ૨૭ ભાગા થાય તેને કૃત, કારિત અને અનુમતિનો ત્યાગ હોવાથી ૮૧ ભાગા થાય છે અથવા નવ પ્રકારના જીવોની મન, વચન અને કાયાથી હિસા કરવી નહિ, કરાવવી નહિ અને કરનારને સારો જાણવો નહિ

પ્રથમ મહાવ્રતની રક્ષા માટે ઈતર ચાર મહાવ્રતોની ખાસ અપેક્ષા છે તેના સિવાય પ્રથમ મહાવ્રતની નિર્વિઘ્ન રીતે રક્ષા થઇ શકે નહિ માટે એક કહેવાથી પાચે મહાવ્રતો સમજવાના છે પાચે મહાવ્રતોથી દશ પ્રકારને યતિધર્મ સચવાય છે, તેની રક્ષા મુક્તિપદનુ સાક્ષાત્ કારણ છે દશ પ્રકારનો યતિધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ દર્શન વિના હોય નહિ, તેટના માટે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રયી મુક્તિનુ કારણ છે તે પ્રમાણે શ્રીમહાવીર દેવે જાણી આદરી સ્વશિષ્યો પાસે પ્રરૂપેલ છે ઋષભદેવ ભગવાને પૂર્વોક્ત વૈતાલિક અધ્યયન અષ્ટાપદ પર્વત પર ભરતે અપમાનિત કરેલ પુત્રોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવા માટે કહેલ છે તે અધ્યયન સાભળી વૈરાગી થએલા અને આ અધ્યયનની વ્યાખ્યા પૂર્વે બતાવેલા ક્રોધ માન, માયા, અને લોભના સ્વરૂપથી જેણે ક્રોધ માન માયા અને લોભને કમ કરેલ હોય તેઓને માટે હવે સામાન્ય ઉપદેશ ત્રીજા પ્રકરણની અદર શરૂ થશે

ત્રીજું પ્રકરણ

' જીવો અનાદિ કાળથી સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે, તેમાં કોઇ કોઇ વાર સ્વસ્વકર્માનુસાર વિનય, વિવેક અને વિદ્યા વિગેરે સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે, તો કોઇ કોઇ વાર ચોરી, જારી અને અન્યાયાદિ દુર્ગુણો મેળવે છે, જેના પરિણામે શુભગતિ અથવા દુર્ગતિ પામે છે એ પ્રમાણે ચારે ગતિ રૂપ વિશાલ ચૌટાની અંદર વેપારી બની નવા નવા વેષો ધારણ કરે છે

શેઠ કિંવા વાણોતર, ક્રયી કિંવા વિક્રયી, વાહ્ય કિંવા વાહક, રોગી કિંવા નીરોગી, શોકી કિંવા ઉત્સાહી, સંતાપી કિંવા સંતોષી, કુરૂપી કિંવા સુરૂપી, ધની કિંવા નિર્ધન, વિરાગી કિંવા રાગી, વિષયી કિંવા નિર્વિષયી, લોભી કિંવા અલોભી, માની કિંવા અમાની, માયી કિંવા અમાયી અને મોહી કિંવા અમોહી–ઇત્યાદિક ઉલટપાલટ અવસ્થામાં દેખાવ દે છે પરંતુ વસ્તુત તેમાંનું કાંઈ પણ તેનું સાચું સ્વરૂપ નથી તે તમામ અવસ્થાઓ શુભાશુભ કર્મને લીધે થયેલી હોય છે કર્મ, એ જીવ ઉપર અનાદિ કાળથી લાગેલો એક જબરજસ્ત લેપ છે તેમાંથી જેમ જેમ જૂના પડદા (પોપડા) ઉખડતાં જાય, તેમ તેમ નવા દળીઆ દાખલ થતા જાય છે તે લેપને રા-

દ્વેષ રૂપી ચીકાશનો મોટો ટેકો છે જો તે ટેકો કમ થાય, તો ધીમે ધીમે કર્મ રૂપી લેપ દૂર થવા સંભવ છે જ્યાં સુધી રાગદ્વેષ રૂપ ચીકાશની ન્યૂનતા થતી નથી, ત્યાં સુધી કર્મપુદ્ગલના દળીઆ કમ થતા નથી તેથી કરીનેજ જીવ ચોરાશી લાખ જીવયોનિઓમાં અરઘટ્ટ (રેટ) ન્યાયને અનુસરીને પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે માટે પ્રથમ તો અનાદિ કાળના કર્મલેપની દૃઢતાના કારણભૂત જે રાગ-દ્વેષ રૂપ ચીકાશ છે, તેની ઓછાશ કરવા માટે વિચારશીલ થવું જોઈએ અનુકૂળ વસ્તુ ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂળ વસ્તુ ઉપર દ્વેષ થાય છે પરંતુ તેમ થવામાં મુખ્ય કારણ તપાસીશું, તો તે મોહ મહારાજનો પ્રપંચ જ છે આ મોહ રાજાનો પ્રપંચ કેટલો બધો પ્રબળ હોય છે તે સમાર તપાસીએ

મોહપ્રપંચ

જુદા જુદા રૂપો

મોહ રાજા એકછત્ર રાજ્ય દુનિયાના ચારે ખૂણામાં પ્રચંડ આજ્ઞા પ્રવર્તાવી રહ્યું છે તે મોહ મહારાજાએ જગતના જીવો પાસેથી દાન, શીલ, તપ અને ભાવના આદિ શસ્ત્રો છીનવી લીધા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ક્રિયાકાર જીવની પાછળ ઈર્ષ્યા, નિદ્રા, વિકથા અને વનિતા રૂપ ચાર જાસૂસો સતત ગોઠવેલ છે કે જેથી કરીને જીવ ભૂલે ચૂકે પણ પૂર્વોક્ત શસ્ત્ર રાખી શકે નહિ કદાચ એમ છતાં કોઈ રાખે તો તે ચારે જાસૂસો તે જીવની પાસેથી શસ્ત્ર છીનવવાની કોશીશ કરે તેનાથી અવશ્ય સ્નેહ પામજ તેમ છતાં સ્નેહ ન પામે તો પોતાના સ્વામી કામ ક્રોધાદિને સૂચવે કે – આ જીવે અમુક શસ્ત્ર હાથમાં લીધેલું છે આ ક્રમ જે ઈર્ષ્યાદિ વત્સાઓ પાસેથી જ્ઞાન થતાંજ કામ, ક્રોધાદિ

તેણીના પતિ તુરતજ ત્યા જઇ શસ્ત્ર ખૂચવી લે છે કદાચિત્ તેમ છતા પણ જીવ બહુજ આગ્રહ કરે, તો દાન, શીલ, તપ અને ભાવના આદિ સત્ય શસ્ત્રોને છીનવી લઇ અસત્ય શસ્ત્રો તેના હાથમા આપે છે, કે જેને પરિણામે તે જીવ બિચારા બીજા હજારો જીવોને વિશ્વાસુ બનાવી પોતાની સાથે દુખના ભાજન બનાવે છે તેની પાસે બ્રહ્મચારીના તમામ ચિહ્નો હોવાથી તેમજ લોકોની નજરમા તે બ્રહ્મચારીના નામથી ઓળખાતો હોવાથી ભદ્રિક લોકો એમ સમજે છે કે, આ પુરુષ શીલશસ્ત્રવાળો હશે, પરતુ ઈર્ષ્યાદિ ચાર જાસૂસોના પતિ કામ, ક્રોધાદિએ સત્ય-શીલશસ્ત્રને બદલે દભ રૂપી અસત્ય શસ્ત્ર તેના હાથમા આપેલુ હોય છે તેને લીધે આ જીવ કામચેષ્ટા ગુપ્ત રીતે કરી, પોતે દુરાચારી બનેલ છતા પોતાના આત્માનુ બ્રહ્મચારીપણુ બતાવવા ચતુરાઇ કરે છે તેવીજ રીતે દાની તેમજ તપસ્વીનુ નામ ધારણ કરી, દભ રૂપ અસત્યાડબરમા પડી જીવ બીજા લોકોને ઠગે છે આવા અસત્યાડબરમા પડેલા જીવો મોહરાજાની ગુપ્ત પોલીસનુ કામ બજાવે છે યોગી બની ભોગીના કામ કરે છે શાસ્ત્ર અને ઉપદેશદ્વારા જીવોને મોહ મહારાજના ભક્તો બનાવે છે અસત્ય કાર્યોથી આત્મકલ્યાણ બતાવે છે દાખલા તરીકે –'બલિદાન, યજ્ઞકર્મ, શ્રાદ્ધાદિ કાર્યોમા હિસા કરનાર સ્વર્ગભાગી બને છે તેમજ મરનાર પશુ પણ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે,' એવુ લોકોને ભરમાવે છે વળી વામમાર્ગિઓ તો પોતાના સિદ્ધાતમા બેધડક રીતે મદ્ય, અને માસ ખાવાની છૂટ આપે છે, એટલુજ નહિ પરતુ અંતે તેનાથી મોક્ષ બતાવે છે પ્રિયપાઠક, આ મહામોહનુ પ્રાબલ્ય નહિ તો બીજુ શુ ? મોહરાજાનો આ વિચિત્ર પ્રકારનોજ અલૌકિક પ્રપચ છે પ્રાય તેનાથી કોઇ બચવા પામતુ નથી પામર પ્રાણીઓની તો વાતજ શી કહેવી? પરતુ આશ્ચર્ય તો એ છે, કે સર્વજ્ઞનુ ન દેશના દેનાર, શ્રુતકેવલી

તરીકે ગણાએના, સર્વ મોહ યા અવગુણોને જાણનાર, અનેક ભવ્ય પુરૂષોનો ઉદ્ધાર કરનાર, પંચ મહાવ્રતોને યથાસ્થિત પાળનાર, પ્રમાદ જેવા આત્મશત્રુઓને દૂર કરનાર શુદ્ધ સમ્યક્ત્વધારી અને વિશ્વોપકારી એવા પુરૂષસિંહોને પણ મોહ મહારાજા પોતાના પરાક્રમથી લથડાવવા ચૂકેલ નથી

એક વખત મોહ મહારાજા સ્વસભામા ઉદાસ થઇને બેઠેલ હતા સભાજનોમા પણ ઉદાસીનતા ફેલાઇ રહી હતી આ વખતે મોહરાજાના રાગદ્વેષ નામના મહામત્રીઓ બોલ્યા –" મહારાજ! ઉદાસીન કેમ છો ?" આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા મદસ્વરથી મહારાજ બોલ્યા—"મારા રાજ્યમાથી એક પુરૂષ નાશી ગયો છે, અને તે મારા પક્કા દુશ્મન સદાગમને જઇને મળેલ છે, એ સદાગમે તે પુરૂષને સપૂર્ણ આધીન કરેલો જણાય છે સદાગમની સપૂર્ણ મદદથી તે પુરૂષે મારો તમામ મર્મ જગતમા પ્રકાશિત કર્યો છે હવે જે જગજ્જતુઓ મારી અખડ આજ્ઞાને માનનારા છે, તેઓ આ મારા અપ્રકાશ્ય મર્મને જાણી જશે, તો મારૂ રાજ્ય લાબો વખત ટકી શકશે નહિ. આ કારણથી હુ ઉદાસ છુ " આ પ્રમાણે મોહરાજાના વાક્યો નિષ્ફળતાજ તેના કેટલાએક સુભટો તૈયાર થયા અને બોલ્યા "મહારાજ, એક ક્ષણવારમા આપનો અપરાધી જીવ આપને સ્વાધીન કરી આપીશુ ચિતા કરો નહિ"

હવે રાગ દ્વેષ, ક્રોધ માન માયા લોભ હર્ષ, મદ કામ રતિ, અરતિ, ભય શોક, જુગુપ્સા, અને હાસ્યાદિ સુભટ વર્ગે કટીબદ્ધ થઇ આ પુરૂષની પાસે જઇ તેની સાથે ઘોર યુદ્ધ કર્યું, તેમ અનેક ચેષ્ટા પૂર્વક સ્વચતુરાઇમા કાઇ પણ મણા રાખી નહિ તોપણ જ્યારે તે જીવ ડગ્યો નહિ ત્યારે તમામ સુભટોએ નિરાશ થઇ મોહ રાજાની પાસે જઇ તમામ વાતા નિવેદિત કરી મોહ તો

સાભળીને ચકિતજ થઇ ગયો અને વળી દિલગીરી સાથે વિચારવા લાગ્યો કે, હવે શો ઉપાય ? આમ વિચાર કરે છે, તેટલામા તો નિદ્રા અને તદ્રા ઉભી થઇને હાથ જોડી બોલી —" મહારાજ, જ્યા સુધી આપની દાસીઓ અમે જીવતી છીએ, ત્યા સુધી આપે અફસોસ કરવો નહિ તમામ કાર્ય ઠીક થશે, ચિતા બિલકુલ કરવાની જરૂર નથી ફક્ત આપનો હાથ માથે જોઇએ " આમ કહી બન્ને દાસીઓ ચાલી રસ્તામા શુકન પણ સારા થયા પ્રથમ તો તદ્રા તે પુરૂષરત્ન પાસે ગઇ પરતુ એકાએક તો તદ્રાનો સત્કાર થયો નહિ કિન્તુ જ્યારે ધીરે ધીરે તેણી તેના સપૂર્ણ રોમ રોમમા વ્યાપી, ત્યારે તે પુરૂષને નિદ્રા લેવાનો વિચાર થયો, તેટલામા નિદ્રા પણ આવી પહોચી હવે તો ઝોલા આવવા લાગ્યા, સ્વાધ્યાયમા વિઘ્ન થવા લાગ્યુ ત્યારે તે પુરૂષના ગુરૂ વૃદ્ધ મુનિએ શાત ભાવથી કહ્યુ "મહાનુભાવ ! કેમ બધ રહ્યા ?" ત્યારે તે પુરૂષે જવાબ આપ્યો —'મહારાજ ! પ્રમાદ થયો ' ફરી ગણવુ ચાલૂ કર્યું, વળી સ્વાધ્યાયનો મધુર સ્વર બધ થયો વૃદ્ધમુનિએ ફરીને તે પુરૂષને રોકયા કે આ શુ ? ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે 'પ્રમાદ ' બીજીવાર સાવધાન થઇ સ્વાધ્યાય કરવા આગળ વધે છે, તેવામા તો નિદ્રાએ મોટો ઘેરો ઘાલ્યો વૃદ્ધ મુનિએ આ પુરૂષને બોલાવ્યો પણ બોલ્યો નહિ તેથી વૃદ્ધ મુનિએ જરા ઉચા સ્વરથી બોલાવ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે —'અર્થના વિચારમા છુ, ઝાઝો લવારો કરશો નહિ,' જૂઓ, આ પ્રમાણે નિદ્રાએ આ પુરૂષને અસત્ય અને ક્રોધને આધીન કર્યા વૃદ્ધ મુનિએ કહ્યુ કે —'મુનિએ અસત્ય બોલવુ નહિ જોઇએ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ' આ સાભળી મુનિરત્ન બોલ્યા કે —'હા, હા, જાઓ, જૂઠુ બોલ્યો અને ક્રોધ પણ કર્યો, તમારાથી થાય તે કરો, મારામા શક્તિ હશે તો હુ મારો નિર્વાહ કરી લઇશ,' ઇત્યાદિ પ્રકારે મોહરાજાના એક પછી એક

સુભટો આ પુરૂષમાં દાખલ થવા લાગ્યા, અંતમાં તે વૃદ્ધ ગુરૂએ આ પુરૂષને મુનિ સમુદાયમાંથી બહાર કાઢ્યા હવે તો મોહરાજાની સમસ્ત ફોજે તેના ઉપર એકાએક હલ્લો કર્યો, અને તેને મોહ રાજાના વશમાં વસતી પણ લઇ ગઈ આમ પરંપરાએ મરણ પામી આ પુરૂષ નિગોદમાં ગયો, ત્યારે મોહરાજા શાંતિને પામ્યો. મોહ રાજાની સંપૂર્ણ દુષ્ટતા જોવી હોય તો **ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, વૈરાગ્યકલ્પલતા અને મોહપરાજય નાટક** વિગેરે ગ્રન્થો જોવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે મોહનું પ્રાબલ્ય કમ થવાથી રાગદ્વેષનું જોર ઓછું થાય છે રાગદ્વેષ કમ થવાથી અનાદિ કર્મ-લેપનો વધારો થાય છે કર્મલેપ ઓછો થવાથી આત્મસ્વરૂપ કોઇક અંશે ઝળકે છે માટે મોહરાજાને જીતવા માટે **દાન, શીલ, તપ,** અને **ભાવનાદિ** શસ્ત્રો રાખવાની જરૂર છે તેમજ ઈર્ષ્યા નિંદા, વિકથા અને વનિતા રૂપ જાસૂસો અને તેના સ્વામીઓ-ક્રોધ, માન માયા, લોભ અને કામાદિના હાથમાં ન આવવા માટે **વૈરાગ્યરૂપ** કિલ્લાની જરૂરિયાત છે વૈરાગ્યરૂપ કિલ્લામાં રહેલ પુરૂષના શસ્ત્રો કોઇ લઈ શકતું નથી પુરૂષને માર્ગાનુસારીના ગુણોની પ્રાપ્તિ પણ ત્યાંથીજ થાય છે ત્યાર બાદ સમ્યક્ત્વરત્નની પ્રાપ્તિ થાય છે આ રત્ન અનાદિ કાળના કર્મલેપને ઉખેડી નાખવામાં પહેલું ઔષધ છે પછી વ્રતાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વ્રતાદિ કર્મલેપનો જડમૂળથી નાશ કરે છે તેટલા માટે કર્મલેપના નાશનું મૂળ કારણ અને દાનાદિ શસ્ત્રોનું રક્ષણ કરનાર વૈરાગ્યરૂપી કિલ્લાની ખાસ જરૂર છે વૈરાગ્ય થવાના કારણો અનેક છે તેમાં મુખ્ય કારણ **સદુપદેશ** છે સદુ-પદેશથી માણસને સંસારની અસારતાનું ભાન થાય છે અને તેથી વૈરાગ્ય વધે છે આ પ્રસંગે વૈરાગ્યવૃદ્ધિના વિશેષ કારણો બતાવવા આવશ્યક સમજાય છે

वैराग्यवृद्धिना कारणो

ᅟ

માનસિક બલાદિ

अध्रुव जीविअ नच्चा सिद्धिमग्ग वियाणिया ।
विणिअट्टिज्ज भोगेसु आउं परिमिअप्पणो ॥ १ ॥

बल थाम च पेहाए सद्धामारुग्गमप्पणो ।
खित्त काल च विन्नाय तहप्पाण निजुजए ॥ २ ॥

जरा जाव न पीडेइ वाही जाव न वड्ढइ ।
जाविंदिया न हायन्ति ताव धम्म समायरे ॥ ३ ॥

અર્થાત્— જીવિતને અસ્થિર અને મોક્ષમાર્ગને જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય રૂપ જાણી, તેમજ આયુષ્યને પરિમિત (એટલે હદવાળુ)–એ સર્વનુ એમ જાણી ભોગથી નિવૃત્તિ કર ૧

પોતાના માનસિક અને શારીરિક બળને તપાસીને શ્રદ્ધા અને આરોગ્યને જોઇને તેમ ક્ષેત્ર અને કાળને જાણીને તથાપ્રકારે આત્માને ધર્માનુષ્ઠાનમા જોડવો ૨

જ્યા સુધી વૃદ્ધાવસ્થા પીડા કરતી નથી, જ્યા સુધી વ્યાધિ વધી નથી અને જ્યાસુધી ઇન્દ્રિયોની હાનિ થઇ નથી, ત્યાસુધી ધર્મ કરવાનો સમય છે ૩

બીજી ગાથામા પ્રથમ **'બલ'** શબ્દ એટલા માટે આપ્યો કે કદાચ શારીરિક બળ હોય, પરન્તુ માનસિક બળ ન હોય, તો ધર્મ કરવો બહુ કઠિન છે અતએવ **'બલ'** શબ્દથી અહિ **માનસિકબળ** લેવાનુ છે મા-

નસિકબળ સિવાય પરિષહ અને ઉપસર્ગો સહન થઇ શકતા નથી વળી કેવળ માનસિકબળથીજ કોઇ પણ ક્રિયા કાર્યરૂપમા બની શકતી નથી માટે બીજા 'થામ' શબ્દથી **શારીરિકબળ** લેવુ જોઇએ શારીરિકબળ ન હોય તો તપ, જપ, પરોપકાર અને ક્રિયા કાડ વિગેરે બની શકશે નહિ હવે ધારો કે, માનસિક અને શારીરિક બન્ને બળોની સપત્તિ હોય, પરન્તુ ચારિત્રધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય, તો કામ ચાલી શકતુ નથી શ્રદ્ધા વિનાનુ જે ધર્મકાર્ય કરવામા આવે છે, તે માત્ર વેઠરૂપ થાય છે વેઠિયો વેઠ સારી રીતે કરે, તો તેના ઉપરીનો માર ખાતો નથી તેજ પ્રમાણે દ્રવ્યક્રિયા કરનાર નરકાદિ દુર્ગતિ નહિ પામે, પરન્તુ શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા, કર્મક્ષયનુ કારણ થઇ શકતી નથી તેની અન્દર પણ જો વેઠિયો વેઠ કરવામા લુચ્ચાઇ કરશે તો દડને પાત્ર થશે. તેવીજ રીતે શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા કરનાર, જો તે ક્રિયા દાંભિકવૃત્તિથી કરશે, તો ભારે દડને પાત્ર થશે શ્રદ્ધા પછી **આરોગ્ય** બતાવેલ છે તેનુ કારણ એ છે કે, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત શારીરિક બલાદિ વસ્તુઓ મળી છે, પણ શરીરનુ આરોગ્ય ન હોય તો ધર્મનુ આરાધન થઇ શકતુ નથી માટે ધર્મસાધનમા આરોગ્યની ખાસ આવશ્યકતા છે હવે માનસિકબળ, શારીરિક બળ, શ્રદ્ધા અને આરોગ્ય પણ મળેલ હોય, પરન્તુ યોગ્ય ક્ષેત્રના અભાવમા સમ્યક્ પ્રકારે ધર્મસાધન થઇ શકશે નહિ અતએવ **નિરૂપદ્રવક્ષેત્રની** પણ જરૂરત છે ઉપર કહેલી માનસિકબળ આદિ પાચ વસ્તુઓ અનુકૂળ મળેલી હોય, છતા કાળ અનુકૂળ ન હોય, તો ધર્મસાધનમા ન્યૂનતા માલૂમ પડશે કારણ કે, યોગ્ય કાળ પ્રાપ્ત થયા વિના કરેલી ક્રિયા ફળદાયક થતી નથી ખેડુત ઘઉ વાવવાના સમયે કદાપિ બાજરો વાવશે નહિ અને કદાચ વાવશે, તો તે પસ્તાવો કરશે માટે કાળની પણ ખાસ જરૂર છે ઉપર બતાવેલી ૭ વસ્તુઓ ઠીક મળેલી હોય, છતા જો

વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોચે, તો શારીરિક બળમા ન્યૂનતા માલૂમ પ-ડશે, તેથી ધારેલુ ધર્મસાધન થઇ શકશે નહિ તેટલાજ માટે શાસ્ત્રકારો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) ન આવી પહોચે, તે પહેલા ધર્મસાધન કરવાની ભલામણ કરે છે શરીરમા ક્રોડો વ્યાધિઓ ગુપ્ત રહેલી છે, તેની વૃદ્ધિ થઇ નથી, ત્યા સુધી ધર્મ કરવાનો વખત છે તે વધવાથી માનસિકબળ અને શારીરિકબળને પણ ધક્કો પહોચે છે માટે વ્યાધિ આવી પહોચ્યા પહેલા ધર્મ આરાધવો ત્યાર પછી છેલ્લા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા બતાવે છે કે, ઇન્દ્રિયોની હાનિ ન થાય ત્યા સુધી ધર્મસાધન કરવાનો સમય છે ઇન્દ્રિયો જેમ કર્મસાધનમા કારણ છે, તેમ ધર્મસાધનમા પણ કારણ છે જો ઇન્દ્રિયો ખરાબ હોય, તો પુરૂષ ધર્મને લાયક રહેતો નથી જેમ અંધપુરૂષ ચારિત્રધર્મને યોગ્ય નથી, કારણ કે, તેનાથી જીવદયામા સહાયભૂત એવી ઇર્યાસમિતિ પાળી શકાતી નથી જેની સ્પર્શેન્દ્રિય ખરાબ છે, તે વિહારાદિ ક્રિયા કરી શકતો નથી ઇત્યાદિ કારણોને લઇને **ઇન્દ્રિયોની નીરોગતાની** આવશ્યકતા છે તેટલા માટે ધર્મસાધનની સમગ્ર સામગ્રી પામ્યા છતા, જો પ્રમાદ કરવામા આવશે, તો પછી પત્તો લાગવાનો નથી માટે જો વૈરાગ્યવૃદ્ધિ કરવી હોય, તો ખાસ કરીને તે પ્રમાદનો ત્યાગ કરો

કષાયત્યાગ

જેમ પ્રમાદ ત્યાગ કરવા લાયક છે, તેમ તેના પુત્રો ક્રોધાદિ કષાયો પણ ત્યાગજ કરવા લાયક છે કેમકે ક્રોધાદિ શત્રુઓ આત્માનુ સદા અહિત કરે છે, તે નીચેની ગાથાથી માલૂમ પડશે —

कोहं माणं च मायं च लोभं च पाववड्ढणं ।
वमे चत्तारि दोसे उ इच्छंतो हिअमप्पणो ॥१॥

નસિકબળ સિવાય પરિષહ અને ઉપસર્ગો સહન થઇ શકતા નથી વળી કેવળ માનસિકબળથીજ કોઇ પણ ક્રિયા કાર્યરૂપમા બની શકતી નથી, માટે બીજા ' થામ ' શબ્દથી શારીરિકબળ લેવુ જોઇએ શારીરિકબળ ન હોય તો તપ, જપ, પરોપકાર અને ક્રિયાકાડ વિગેરે બની શકશે નહિ. હવે ધારો કે, માનસિક અને શારીરિક બન્ને બળોની સપત્તિ હોય, પરન્તુ ચારિત્રધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય, તો કામ ચાલી શકતુ નથી શ્રદ્ધા વિનાનુ જે ધર્મકાર્ય કર વામા આવે છે, તે માત્ર વેઠરૂપ થાય છે વેઠિયો વેઠ સારી રીતે કરે, તો તેના ઉપરીનો માર ખાતો નથી તેજ પ્રમાણે દ્રવ્યક્રિયા કરનાર નરકાદિ દુર્ગતિ નહિ પામે, પરન્તુ શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા, કર્મક્ષયનું કારણ થઇ શકતી નથી તેની અન્દર પણ જો વેઠિયો વેઠ કરવામા લુચ્ચાઇ કરશે તો દડને પાત્ર થશે. તેવીજ રીતે શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા કરનાર, જો તે ક્રિયા દાભિકવૃત્તિથી કરશે, તો ભારે દડને પાત્ર થશે શ્રદ્ધા પછી આરોગ્ય બતાવેલ છે તેનુ કારણ એ છે કે, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત શારીરિક બલાદિ વસ્તુઓ મળી છે, પણ શરીરનુ આરોગ્ય ન હોય તો ધર્મનુ આરાધન થઇ શકતુ નથી માટે ધર્મસાધનમા આરોગ્યની ખાસ આવશ્યકતા છે હવે માન સિકબળ, શારીરિક બળ, શ્રદ્ધા અને આરોગ્ય પણ મળેલ હોય, પરન્તુ યોગ્ય ક્ષેત્રના અભાવમા સમ્યક્ પ્રકારે ધર્મસાધન થઇ શકશે નહિ અતએવ નિરૂપદ્રવક્ષેત્રની પણ જરૂરત છે ઉપર કહેલી માનસિબળ આદિ પાચ વસ્તુઓ અનુકૂળ મળેલી હોય, છતા કાળ અનુકૂળ ન હોય, તો ધર્મસાધનમા ન્યૂનતા માલુમ પડશે કારણ કે યોગ્ય કાળ પ્રાપ્ત થયા વિના કરેલી ક્રિયા ફળદાયક થતી નથી ખેડુત ઘઉ વાવવાના સમયે કદાપિ બાજરો વાવશે નહિ અને કદાચ વાવશે, તો તે પસ્તાવો કરશે માટે કાળની પણ ખાસ જરૂર છે ઉપર બતાવેલી છ વસ્તુઓ ઠીક મળેલી હોય, છતા જો

વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોચે, તો શારીરિક બળમા ન્યૂનતા માલૂમ પડશે, તેથી ધારેલુ ધર્મસાધન થઇ શકશે નહિ તેટલાજ માટે શાસ્ત્રકારો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) ન આવી પહોચે, તે પહેલા ધર્મસાધન કરવાની ભલામણ કરે છે શરીરમા ક્રોડો વ્યાધિઓ ગુપ્ત રહેલી છે, તેની વૃદ્ધિ થઇ નથી, ત્યા સુધી ધર્મ કરવાનો વખત છે તે વધવાથી માનસિકબળ અને શારીરિકબળને પણ ધક્કો પહોચે છે માટે વ્યાધિ આવી પહોચ્યા પહેલા ધર્મ આરાધવો ત્યાર પછી છેલ્લા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા બતાવે છે કે, ઇન્દ્રિયોની હાનિ ન થાય ત્યા સુધી ધર્મસાધન કરવાનો સમય છે ઇંદ્રિયો જેમ કર્મસાધનમા કારણ છે, તેમ ધર્મસાધનમા પણ કારણ છે જો ઇન્દ્રિયો ખરાબ હોય, તો પુરૂષ ધર્મને લાયક રહેતો નથી જેમ અંધપુરૂષ ચારિત્રધર્મને યોગ્ય નથી, કારણ કે, તેનાથી જીવદયામા સહાયભૂત એવી ઇર્યાસમિતિ પાળી શકાતી નથી જેની સ્પર્શેન્દ્રિય ખરાબ છે, તે વિહારાદિ ક્રિયા કરી શકતો નથી ઇત્યાદિ કારણોને લઇને ઇન્દ્રિયોની નીરોગતાની આવશ્યકતા છે તેટલા માટે ધર્મસાધનની સમગ્ર સામગ્રી પામ્યા છતા, જો પ્રમાદ કરવામા આવશે, તો પછી પત્તો લાગવાનો નથી માટે જો વૈરાગ્યવૃદ્ધિ કરવી હોય, તો ખાસ કરીને તે પ્રમાદનો ત્યાગ કરો

કષાયત્યાગ

જેમ પ્રમાદ ત્યાગ કરવા લાયક છે, તેમ તેના પુત્રો ક્રોધાદિ કષાયો પણ ત્યાગજ કરવા લાયક છે કેમકે ક્રોધાદિ શત્રુઓ આત્માનુ સદા અહિત કરે છે, તે નીચેની ગાથાથી માલૂમ પડશે —

कोहं माण च मायं च लोभ च पाववड्ढण ।
वमे चत्तारि दोसे उ इच्छंतो हिअमप्पणो ॥१॥

नसिकबळ सिवाय परिषह अने उपसर्गो सहन थइ शकता नथी वळी केवळ मानसिकबळथीज कोइ पण क्रिया कार्यरूपमा बनी शकती नथी, माटे बीजा ' थाम ' शब्दथी शारीरिकबळ लेवु जोइए शारीरिकबळ न होय तो तप, जप परोपकार अने क्रियाकाड विगेरे बनी शकशे नहि. हवे धारो के, मानसिक अने शारीरिक बन्ने बळोनी संपत्ति होय, परन्तु चारित्रधर्म उपर श्रद्धा न होय, तो काम चाली शकतु नथी श्रद्धा विनानु जे धर्मकार्य करवामा आवे छे, ते मात्र वेठरूप थाय छे वेठियो वेठ सारी रीते करे, तो तेना उपरीनो मार खातो नथी तेज प्रमाणे द्रव्यक्रिया करनार नरकादि दुर्गति नहि पामे, परन्तु श्रद्धा विनानी क्रिया, कर्मक्षयनु कारण थइ शकती नथी तेनी अन्दर पण जो वेठियो वेठ करवामा लुच्चाइ करशे, तो दडने पात्र थशे. तेवीज रीते श्रद्धा विनानी क्रिया करनार, जो ते क्रिया दांभिकवृत्तिथी करशे तो भारे दडने पात्र थशे श्रद्धा पछी आरोग्य बतावेल छे तेनु कारण ए छे के, यद्यपि पूर्वोक्त शारीरिक बळादि वस्तुओ मळी छे, पण शरीरनु आरोग्य न होय तो धर्मनु आराधन थइ शकतु नथी माटे धर्मसाधनमा आरोग्यनी खास आवश्यकता छे हवे मानसिकबळ, शारीरिक बळ, श्रद्धा अने आरोग्य पण मळेल होय, परन्तु योग्य क्षेत्रना अभावमा सम्यक् प्रकारे धर्मसाधन थइ शकशे नहि अतएव निरुपद्रवक्षेत्रनी पण जरूरत छे उपर कहेली मानसिबळ आदि पाच वस्तुओ अनुकूळ मळेली होय, छता काळ अनुकूळ न होय, तो धर्मसाधनमा न्यूनता मालूम पडशे, कारण के, योग्य काळ प्राप्त थया विना करेली क्रिया फळदायक थती नथी खेडुत घउं वाववाना समये कदापि बाजरो वावशे नहि अने कदाच वावशे, तो ते पस्तावो करशे माटे काळनी पण खास जरूर छे उपर बतावेली ७ वस्तुओ ठीक मळेली होय, छता जो

વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોચે, તો શારીરિક બળમા ન્યૂનતા માલૂમ પ-ડશે, તેથી ધારેલુ ધર્મસાધન થઇ શકશે નહિ. તેટલાજ માટે શા-સ્ત્રકારો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) ન આવી પહોચે, તે પહેલા ધર્મ-સાધન કરવાની ભલામણ કરે છે શરીરમા કોઇ વ્યાધિઓ ગુપ્ત રહેલી છે, તેની વૃદ્ધિ થઇ નથી, ત્યા સુધી ધર્મ કરવાનો વખત છે તે વધવાથી માનસિકબળ અને શારીરિકબળને પણ ધક્કો પહોચે છે માટે વ્યાધિ આવી પહોચ્યા પહેલા ધર્મ આરાધવો ત્યાર પછી છેલ્લા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા બતાવે છે કે, ઇન્દ્રિયોની હાનિ ન થાય ત્યા સુધી ધર્મસાધન કરવાનો સમય છે ઇન્દ્રિયો જેમ કર્મસાધનમા કારણ છે, તેમ ધર્મસાધનમા પણ કારણ છે જો ઇન્દ્રિયો ખરાબ હોય, તો પુરુષ ધર્મને લાયક રહેતો નથી જેમ અંધપુરુષ ચારિત્રધર્મને યોગ્ય નથી, કારણ કે, તેનાથી જીવદયામા સહાયભૂત એવી ઇર્યાસમિતિ પાળી શકાતી નથી જેની સ્પર્શેન્દ્રિય ખરાબ છે, તે વિહારાદિ ક્રિયા કરી શકતો નથી ઇત્યાદિ કારણોને લઇને ઇન્દ્રિયોની નીરોગતાની આવશ્યકતા છે તેટલા માટે ધર્મસાધનની સમગ્ર સામગ્રી પામ્યા છતા, જો પ્રમાદ કરવામા આવશે, તો પછી પત્તો લાગવાનો નથી માટે જો વૈરાગ્યવૃદ્ધિ કરવી હોય, તો ખાસ કરીને તે પ્રમાદનો ત્યાગ કરો

કષાયત્યાગ

જેમ પ્રમાદ ત્યાગ કરવા લાયક છે, તેમ તેના જેવા કોઇ કષાયો પણ ત્યાગજ કરવા લાયક છે કેમકે કષાયો શત્રુઓ સમાન સદા અહિત કરે છે, તે નીચેની ગાથાથી માલૂમ પડે

कोहं माणं च मायं च लोभं च पाववड्ढणं ।
वमे चत्तारि दोसे उ इच्छंतो हियमप्पणो ॥

અર્થાત્—આત્માનુ હિત ઇચ્છનાર પુરૂષોએ, પાપને વધારનાર ક્રોધ, માન માયા અને લોભ એ ચારે દોષોનો ત્યાગ કરવો, કારણ કે ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરે છે માન વિનયનો નાશ કરે છે માયા મિત્રાચારીનો અને લોભ પ્રીતિ વિનય, તેમ મિત્રાચારી એ ત્રણેનો નાશ કરે છે તેટના માટે આ ચારે કષાયોને દૂર કરવા માટે યોગ્ય ઔષધનુ સેવન કરવુ એટલે કે,

उवसमण हणे कोह माण मद्दवया जिणे ।
मायमज्जवभावेन लोभ सतोसओ जिणे ॥ १ ॥

ઉપશમ ભાવથી ક્રોધને હણવો મૃદુપણાથી માનને જીતવુ, સરલ ભાવથી માયાને અને સંતોષથી લોભને જીતવો

શાંત સ્વભાવવાળા પુરૂષને ક્રોધ પ્રાય થનોજ નથી કદાચ થાય, તો તેને તત્કાળ ઉપશમભાવથી દૂર કરે છે જેને પરિણામે ક્રોધનુ ફળ જે દુર્ગતિ, તે થવા પામતી નથી નમ્રભાવવડે માન નજીક પણ આવી શકે નહિ સરલભાવ એ ખરેખર માયાનો શત્રુ છે અને સંતોષ લોભનો દુશ્મન છે લોભાધિકારમા તે વાત સ્પષ્ટ બતાવેલી છે આ કષાયો શુ કરે છે ?

कोहो अ माणो अ अणिग्गहाआ माया य लोभो अ पवड्ढमाणा।
चत्तारि एए कसिणा कसाया सिंचति मूलाइ पुणब्भवस्स ॥ ॥

અર્થાત્—નહિ વશ કરાયા આવેલા ક્રોધ અને **માન,** તેમજ વૃદ્ધિ પામતા એવા **માયા** અને **લોભ,** એ ચારે સપૂર્ણ ક્લિષ્ટ કષાયો, જન્માતર રૂપી (સંસાર રૂપી) વૃક્ષના મૂળોને સિંચન કરે છે

માયાનુ કારણ માન અને ક્રોધનું કારણ લોભ છે, અર્થાત્ માનથી માયા પેદા થાય છે, અને લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલા માટે પ્રથમ તો માન અને લોભ એ બે દૂર કરવા લાયક છે જેની અંદર માન નથી, તે પુરૂષ કદાપિ માયા કરશે નહિ પોતાના માનનો ભંગ ન થાય તેવા હેતુથી પુરૂષ માયા કરે છે એટલે કે પોતાના માનનુ રક્ષણ કરવા માટે તે હતભાગ્ય દાંભિક બને છે આથી તેને દાંભિકવૃત્તિ પેદા થાય છે, પરંતુ આ વખતે તો જેને માટે મહાપાપનુ કારણ એવુ દભાચરણ કર્યું હતુ, તે માન પણ સર્વથા નષ્ટ થાય છે અને પરિણામે જગતમા અપમાનનો મોટો બોજો શિરપર ધારણ કરી ભવચક્રમા ગોથા મારે છે લોભના જોરથી જીવ ક્રોધાધીન થાય છે કોઇને ધનનો લોભ તો કોઇને કીર્તિનો લોભ, કોઇને હુકમ ચલાવવાનો લોભ તો કોઇને ધનનો હોય છે ધનના લોભથી વેપારી લોકો લડાઈ કરે છે કોર્ટે ચડે છે તે એટલે સુધી કે ક્રોધાંધ થઇ સામા માણસનુ એક પાઇને માટે લાખ રૂપીઆનું નુકશાન કરતા પણ ચૂકતા નથી વળી કીર્તિના લોભથી લોભી પુરૂષો સદા વિવેકશૂન્ય બની કીર્તિની હાનિ કરનાર ઉપર ક્રોધી બની માનહાનિનો કેસ માડે છે હુકમના લોભીઆ પુરૂષો પોતાના હુકમનું અપમાન થવાથી ક્રોધાંધ બની જીવહત્યા પણ કરવા ચૂકતા નથી, એટલે કે લાખો માણસોના જાનનુ જોખમ થાય તેવી લડાઈ શરૂ કરે છે માટે લોભ દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરવો કે જેથી કરીને ક્રોધ તરત શાંત થાય ચાર કષાયો જેમ પાપના કારણ છે તેમ પાપ કષાયનું કારણ છે અન્યોન્ય કાર્ય-કારણભાવ છે દાખલા તરીકે જેમ જન્મ પાપનું કારણ છે, તેમ પાપ જન્મનુ કારણ છે, એમ અન્યોન્ય કાર્યકારણભાવ છે માટે કષાયોનો ત્યાગ કરો, તો પાપનો ત્યાગ થશે, તેમજ પાપનો ત્યાગ કરશો, તો કષાયોનો ત્યાગ સ્વયં થશે અને છેવટે પાપના અભાવથી જન્મનો અભાવ તેમજ

જન્મના અભાવથી પાપનો અભાવ સ્વયસિદ્ધ છે સારાશ એ
કે માન અને લોભનો ત્યાગ કરવાથી ચારે કષાયો છૂટી જાય છે
અને કષાયને છોડનાર પુરૂષજ વૈરાગ્ય રગમા રગાય છે, તેમ પૂજ
પણ ગણાય છે જેમ કહેલુ છે કે —

सक्का सहेउ आसाइ कटया, अओ मयाउच्छहया नरेण।
अणासए जो उ सहिज्ज कंटए, वइमए कन्नसरे स पुज्जो ॥१॥

અર્થાત્—આશાવડે કરીને લોહમય કાટાઓ પણ સહન કરવ
તે શકય છે, (ઘણા વેષધારી પુરૂષો લોઢાના કાટાવાળી પાટ ઉપ
સૂએ છે) પરતુ તેવા પુરૂષો પણ વચનરૂપ કાટાથી કટાળે છે
અતએવ જે આશારહિત પુરૂષ, વચન (કઠોર) રૂપી કાટાઓ
કાનમા પેસતા છતા પણ સમભાવવાળો રહે, તેજ પૂજ્ય છે

બાણના ઘા રૂઝાઈ જાય છે, પરતુ વચનના ઘા રૂઝાતા નથી
તેટના માટે વચનના ઘા અધિક દુ ખ આપનારા છે, કારણ કે,
જીવનપર્યન્ત યાદ આવે છે આ વચનોના ઘાને તો તેજ સહન
કરી શકે છે, જેણે કષાયનો વિજય કરેલો હોય છે બીજાથી
કદાપિ સહન થઈ શકેજ નહિ દ્ર યાર્થી પુરૂષો લડાઈમા જઈ બાણ
તરવાર બદૂક વિગેરેના પ્રહારો સહન કરે છે, વેપારી લોકો પૈસા
માટે લેણદારના વચનો સહન કરે છે નોકર શેઠના વચનોને સહન
કરે છે, દલાલ લોકો માન લેનારના વચનો સહન કરતા સા
ખુશામત કરે છે, બાવાઓ લોહશય્યામા સૂએ છે બ્રાહ્મણો પચ
ક્લેશને દ્રવ્યની લાલચે વધારે છે પરતુ જે આત્માર્થી પુરૂષો આત્મ
કલ્યાણ માટે સામા માણસની શુભ વા અશુભ વચનવર્ગણા
સમભાવે સહે છે, તે પુરૂષ પૂજ્યતમ કે સાચો વૈરાગી ગણાય, તેમ
કશુ આશ્ચર્ય નથી વળી કહ્યુ છે કે,—

ममावयता वयणाभिवाया यन्न गया दुम्मणिअ जणति ।
धम्मुत्ति किच्चा परमग्ग मूरे जिइदिए जो सहइ स पुज्जो ॥१॥

અર્થાત્—વચનરૂપી પ્રહારો સામેથી આવીને જ્યારે કાનમા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે મનને ખરાબ બનાવી મૂકે છે તેજ પ્રહારોને સમતાને પ્રાપ્ત થયેલ પુરૂષ 'મારો સહન કરવાનો સ્વભાવ છે' એમ જાણી (વૈરાગ્ય ભાવથી) સહન કરે છે, તે પરમ શૂર-જીતેન્દ્રિય, મહાપુરૂષ અને પૂજ્યવર ગણાય છે પૂજ્ય થવાનો ખરો ઉપાય કષાયવિજય એટલે વૈરાગ્ય વૃદ્ધિજ છે

મોહાદિનો ત્યાગ.

હવે, વૈરાગ્યવૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા મનુષ્યે મોહાદિનો પણ ત્યાગ કરવાની જરૂર છે જ્યાસુધી મોહ, રાગ, દ્વેષ ન્યૂન ન થાય, ત્યાસુધી વૈરાગ્ય વધતો નથી તેને માટે કહેવામા આવ્યુ છે કે —

अहो ! ससारकूपेऽस्मिन् जीवा कुर्वन्ति कर्मभि ।
अरघट्टघटीन्यायैनैर्हिरेयाहिरा क्रियाम् ॥ १ ॥

અર્થાત્—આશ્ચર્ય છે કે જીવો સસારરૂપ કૂપની અ દર પોતાના કર્મ વડે અરઘટની ઘડીના ન્યાય પ્રમાણે આવવા જવાની ક્રિયા કરે છે અર્થાત્ અરઘટની ઘડી એક ભરાય છે અને એક ઠનવાય છે, તેમ આ સસારમા પણ એક મરે છે, બીજો જન્મે છે, છતા જીવ આ મનુષ્યજન્મને ફોકટ ગુમાવે છે કહ્યુ છે કે —

धिग् धिग् मोहान्धमनमा जन्मिना जन्म गच्छति ।
मघयापि मुधैवेद सुप्तानामिव शर्वरी ॥ १ ॥

અર્થાત્—સૂતેના પુરૂષની રાત્રિની માફક મોહથી અંધ થયે ચિત્તવાળા પ્રાણિઓનો જન્મ સર્વથા ફોગટ જાય છે, એ અત્ય ધિક્કારવા જેવું છે

મોહરાજાના હુકમમાં રહેનાર મનુષ્યો રમત ગમતમાં સમ ગુમાવે છે બાલચેષ્ટા કરે છે, બગીચા વિગેરે સ્થાનમાં જઈ, જાં કે પોતે ધર્મનું નામ પણ ન જાણતો હોય તેવો બની, કર્મ હેતુભૂત શૃંગારરસમાં મગ્ન થઈ—મસ્ત બની સંસારની અભિવૃ કરે છે, માટેજ શાસ્ત્રકારો ધિક્કારે છે કારણ કે, જે મનુષ્યજ રૂપ કલ્પવૃક્ષમાંથી દાન, શીલ રૂપ ઉત્તમ ફળો લેવાના હતા તે માટે બેદરકાર રહી, કામરૂપી કરીરવૃક્ષ (કેરડાનું ઝાડ) ઉપરથ વિષયરૂપ કટુ કેરડાના ફળો લે છે, માટે મનુષ્યો, સૂતેના પુરૂષ રાત્રિની જેમ, મનુષ્યજન્મને વૃથા ગુમાવે છે વળી કહ્યુ છે કે—

एते रागद्वेषमोहा उद्यन्तमपि देहिनम् ।
मूलाद् धर्मं निकृन्तति मूषका इव पादपम् ॥ १ ॥

હોય તો તે જગ્યાએ રાગ અવશ્ય ગૌણપણે રહે છે, પરન્તુ પ્રતિસ્પર્ધીઓની સાથે એટલે કે રાજા રાજાને, શેઠ શેઠને, પંડિત પંડિતને પરસ્પર દ્વેષ થાય છે ત્યા રાગ ગૌણપણે રહેજ છે, એમ કહેવુ સભવતુ નથી

રાગ અને દ્વેષ જ્યા હોય ત્યા મોહ હોયજ તેમજ જ્યા મોહ હોય, ત્યા રાગદ્વેષ પણ હોય, એમ તેઓની અન્વયવ્યતિરેકવ્યાપ્તિ છે વળી જ્યા આ ત્રિપુટી એકત્ર મળે છે, ત્યા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રતિ, અરતિ, શોક, સન્તાપ, કામ, ઇચ્છા, પ્રમાદ, વિકથા અને ઈર્ષ્યા આદિ, કે જેઓ તે ત્રિપુટીના નોકરો છે, તેઓ પણ મળે છે તેઓ એકત્ર થઇ બિચારા જીવના બુરા હાલ કરી ધર્મવૃક્ષના સુન્દર ફળોને ખાવા દેતા નથી વિષયરૂપ વિષવૃક્ષના કટુ ફળો ખાવાનુ તેને શીખવે છે, આથી કરીને પ્રાણી મૂચ્છિત થઈ હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય પદાર્થોની પીછાણ કરી શકતો નથી દેવ, અદેવ, ગુરુ, અગુરુ, ધર્મ, અધર્મ અને સત્ય અસત્યને જાણતો નથી કેવળ પાચ ઇન્દ્રિયોના વિષય વડે શરીરનુ પોષણ કરે છે, મતિને ચચલવૃત્તિથી ચારે બાજુ દોડાવે છે 'મુનિઓ, રખેને મને ઉપદેશથી, દાક્ષિણ્યથી અથવા બળાત્કારથી નિયમ કરાવે, અથવા પૈસાનો ખર્ચ કરાવે, ' ઇત્યાદિ મનમા શકા થવાથી, મુનિવરોના દર્શન કરવા જતા પણ ડરે છે, તો પછી ઉપદેશ શ્રવણ કરવાની તો વાતજ શી કરવી ? ત્રિલોકનાથ વીતરાગ ભગવાનની પૂજા અને દર્શન કરવાનો સમય પણ આ જજાળી જીવડાને મળતો નથી. કદાચ કોઈ કહે કે ' ભાઇ ? આજે દેરાસરમા પૂજા, આગી વગેરેનો ઘણો ઠાઠમાઠ છે ચાલો દર્શન કરવા છે ? ' ત્યારે જવાબ આપે છે કે ' શુ આપણે ઠાઠમાઠના દર્શન કરવા છે ? જ્યારે અવકાશ મળશે, ત્યારે શાતિથી દર્શન કરવા જઈશુ, અત્યારે તો માણસોની

ગીરદી હશે માટે મારૂ મન પ્રસન્ન થાય નહિ તમે જાઓ, હુ પછી અવકાશે જઇશ ' આવો ઉત્તર આપી પ્રેરકને વિદાય કરી પોતે કમકનેશના પજામા પડે છે તેને સ્વકતવ્ય સમજે છે અધમને ધમ ઠરાવવા પણ ચૂકતો નથી કદાચ કોઇ કહે કે 'દાન, શીલ, તપ અને ભાવનાદિક ધર્મ કરો, ' તો તેના ઉત્તરમા આ વિષયલપટ જીવ જવાબ આપે છે કે--' ભાઈ ! આટલા જીવોનુ પોષણ કરૂ છુ, તે જીવો ધર્મ કરે છે, તો પછી મારે ધર્મ કરવાની શી જરૂરત છે ? દાન ઉત્તમપાત્રમા આપવુ એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે, તો મારો આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયયુક્ત છે, તેમજ દેવરૂપ, ગુરૂરૂપ અને ધર્મરૂપ પણ છે તો તેનાથી ઉત્તમપાત્ર બીજુ કોણ છે ? હુ તો તે આત્માનોજ વિનય કરૂ છુ એટલે કે તે જે કાઇ માગે, તે તેને આપવામા બિલકુલ વિલબ કરતો નથી, તેને જરા પણ કલેશ થવા દેતો નથી કેટલાએક લોકો તો આત્માને તરસ્યો અને ભૂખ્યો મારે છે, તેને બળદની માફક અનેક કષ્ટ પરપરા સહન કરાવે છે પરન્તુ હુ તો તેને ઠીક માનતો નથી વળી શીલધર્મનો અર્થ એવો છે કે, સ્વભાવ ધર્મ, આત્માનો સ્વભાવ અનાદિ કાળથી ખાવા પીવાનો અને રમત ગમત કરવાનો છે હુ આ તમામ બાબતો સપૂર્ણ પૂરી પાડુ છુ વળી તપોધર્મ, અર્થાત્ તપવુ, તે તો સ્વાભાવિક રીતે વ્યવહારમા થાયજ છે, જેમકે હુ લક્ષાધીશ થાઉં, વાડી, ગાડી અને લાડીના સુખનો ભોક્તા થાઉં મને દુનિયા શેઠ શાહુકાર કહે મારો હુકમ જગત્ માને ઇત્યાદિ" આ પ્રમાણે ઉન્મત્તતાથી ભરેલા વચનો બોલી મોહથી મૂર્છિત થઇને જીવ ફોકટ જન્મ ગુમાવે છે માટે સૌથી પહેલા મનુષ્યોએ મોહનો ત્યાગ કરવો જોઇએ

ગૃહસ્થની વાત હમણા બાજુએ મૂકી સાધુ કે જેણે મુનિવેષ ધારણ કરેલ છે, તેમના સબધમા દૃષ્ટિપાત કરીએ. તેઓને પણ

વૈરાગ્ય નષ્ટ થવાથી રાગ દ્વેષ અને મોહ રૂપ ત્રિપુટી મૂર્ચ્છિત કરી નાખી, અકૃત્યોને કૃત્ય સમજાવવા ચૂકતી નથી " પુસ્તકની ભક્તિ કરનાર એટલે જ્ઞાનપદના આરાધક તીર્થંકરગોત્ર બાંધે છે " આ વાક્યને મનમા રાખી, તેઓ ભદ્રિક જીવોને ભવકૂપમા નાખવા અને પોતે ડૂબવા માટે સ્વય મહામલ્લથી પરાસ્ત થઇ, ઉલટો ઉપદેશ આપવા કટિબદ્ધ થાય છે પોતે પણ મોહવશાથી ઉન્માર્ગને માર્ગ માની બેસે છે પુસ્તકો લખાવે છે, અને લખેલા પુસ્તકો ખરીદે છે તેના પૈસા શ્રાવકો પાસેથી નવીન પ્રકારના ઉપદેશ આપી કઢાવે છે લખેલ અને છાપેલ પુસ્તકો જ્યારે ઘણા વધી પડે છે, ત્યારે સુન્દર સુશોભિત કબાટો વેચાતા લે છે, અથવા ખાસ નવા મનગમતા તૈયાર કરાવરાવે છે વળી આ કબાટોને રાખવા માટે એક પત્થરનુ ઘર બધાવી આપવા માટે શ્રાવકોને ઉપદેશ કરે છે, અને કહે છે કે, 'ભાઇ, પુસ્તકની રક્ષા કરવામા ભારે પુણ્ય છે શાસ્ત્રમા જ્ઞાનચૈત્ય હોવાનુ બતાવેલ છે, તો આ વખતે તેમ થવુ જોઇએ બિચારા શ્રાવકો ભક્તિભાવથી તેમજ શુભફળની આકાક્ષાથી પચીશ પચાસ હજાર રૂપિયાનો ખરચ કરે છે હવે મુનિશ્રી પણ પુસ્તકો ઉપર કવર કરાવવા, છાપેલ પુસ્તકો પર રેશમી કપડાના પૂઠા લગાવવા, તેમજ ડાબલા બરાબર તૈયાર કરાવવા માટે બે ચાર મહીનાઓ સુધી એટલા બધા કામે લાગી જાય છે કે જેવી રીતે મોસમની અન્દર વેપારીને નવરાશ મળતી નથી, તેમ તેઓ પણ ફક્ત આહાર પાણી કરવા નવરા થાય છે આવી રીતે સાધુઓને કાર્ય કરતા જોઇ કોઇ ભવ્ય શ્રાવક સરલ ભાવે આવીને તેમને પૂછે કે, ' મહારાજ, આપને આ શી ઉપાધિ ? ' ત્યારે સાધુએ ઉત્તર આપે છે કે, 'હે મહાભાગ્ય ! આ તો જ્ઞાનની ભક્તિ છે જ્ઞાનભક્તિ કરનાર ઘણુ ઉત્તમ ફળ પામે છે ' આવા વચન સાભળી ભક્ત શ્રાવક મનમા જરૂર સમજે છે કે, અહીંઆ પણ

મોહ મહારાજે પોતાનો અમલ ઠીક જમાવ્યો છે, તો પણ મહારાજને ખોટુ ન લાગે તેથી જી હા, આપ તો દુનિયાના લાભ માટે પ્રયાસ કરો છો' એવો જવાબ વાળી પતાવે છે આ બાબતમા ખરી હકીકત તપાસીએ તો કેટનાક સાધુઓ પાસે દશ હજાર ગ્રથો લખેના હોય છે વળી કેટનાએકની પાસે નાના મોટાનો સરવાળો કરતા એક લાખ પણ થઇ જાય, તે પૈકી તેઓએ તો પચીસ પચાસ ગ્રન્થો વાચલા હોય છે જન્મ સુધી વાચે તો સો બસો વાચી શકે, બાકીના ગ્રન્થો તો કેવળ ભારભૂત હોય છે, છતા, તેમજ એક એક ગ્રથની દશ દશ નકલો મળી આવે તો પણ મોહ દશાથી કોઇને આપે નહિ વળી તે ઉપરાત તે પુસ્તકોની સાર સભાળમા પોતાનું ઉત્તમ ચારિત્ર અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવાનો સમય પણ નષ્ટ કરે છે મોહના કાર્યને ભક્તિનુ કાર્ય માની લેવામા આવે છે, તે ઠીક નથી જો આ કાર્ય કદાચિત્ પરમાર્થ બુદ્ધિથી થતુ હોય, તો તે સર્વથા અનુમોદનીય છે, પરન્તુ મોહથી થતુ હોય તો તે ઉન્માર્ગ રૂપ છે કારણ કે પોતાની નિશ્રાએ રહેલા પુસ્તકોમા જે પરિશ્રમ લેવાય છે, તેવોજ પરિશ્રમ જો પરનિશ્રિત પુસ્તકોમા પણ લેવાય તો અનન્ત જ્ઞાનભકિત ગણાય અહી કોઇને શકા થશે કે ઘણા સાધુઓ ભડાર સુધારી આપે છે, તેનુ કેમ ? તો તેના જવાબમા સમજવુ કે, ત્યા પણ ઘણે ભાગે મોહ દશાથી કાર્ય થાય છે શ્રાવકોને વચીને લોભદશાથી પુસ્તકો ચોરી જવામા આવે છે, તેથી તે પુસ્તકરત્ન જે હજારોની માલીકીનુ હતુ, તે મટી એક જણને સ્વાધીન થાય છે હવે આ લોભી પુરુષ અન્યને ઉપયોગ માટે તે પુસ્તક આપતો નથી આ વાતની ખબર ભડારોના અધિપતિઓને પડવાથી તેઓ પછી કોઇ સાધુને ભડાર બતાવતા નથી આવા દાખલા ઘણે ઠેકાણે બનેના છે જ્યારે પરમાર્થ બુદ્ધિવાળા પુરુષો જગતમા વિરલા છે જ્ઞાનભક્તિ તો તેનુ નામ છે કે કોઇ પણ પુસ્તક પર

ાહ ન રાખીને જ્ઞાનચૈત્યનો ઉપદેશ કરી જગતના જીવોને માટે હિત-
ારક એવુ જ્ઞાનનુ સ્થાન બનાવરાવવુ, પુસ્તકો માટે કવર અને
ાબના સુદર સુશોભિત થાય, તેવો ઉપદેશ કરી જીર્ણ પુસ્તકોને
ીક કરાવવા, જ્ઞાનનું બહુમાન કરવુ, જ્ઞાનમહિમાનો ઉપદેશ આપવો,
ન, વચન, અને કાયાથી જ્ઞાનની થતી આશાતના સ્વય ટાળી,
ીજાઓને આશાતના ન કરવા માટે ભલામણ કરવી, આશા-
ના કરનાર જીવોને કરૂણાભાવથી સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો
ાનોપકરણ પાટી, પોથી, ઠવણી, કવની વગેરેને પગ ન લગાડવો
થા તે જ્ઞાનની વસ્તુઓ પાસે રાખી આહાર નિહાર ન કરવો
ુસ્તકને નાભિના ઉપરના ભાગ સુધી ઊચુ રાખવુ સુતા સુતા
ુસ્તક વાચવુ નહિ પુસ્તકો વર્તમાન કાળના શોખીના સુધા-
ાવાળાની માફક ઉધુ મૂકવુ નહિ, તેના મૂકના બહુ માન-
પૂર્વક નમસ્કાર કરવો અજાણતા પગ લાગે તો ઉઠી ત્રણ
ખમાસમણ દેવા કોઇ ભાષામા અથવા કોઇ પણ લિપિમા લખા-
એલ પુસ્તકની અવજ્ઞા કરવી નહિ તેને ફાડવુ નહિ છેવટમા છેવટ
સાણ ઉપર લખાએલા અથવા અદર કોતરાયેલા અક્ષરોનો પણ
નાશ આપણે હાથે ન થાય, તેવો ઉપયોગ રાખવો ભવ્યજીવોને
ભલામણ કરવી આહાર નિહાર કરતા બોલવુ નહિ આહાર
કરતા બોલવાનુ પ્રયોજન પડે તો પાણીથી મોઢુ ચોખ્ખુ કરી
બોલવુ ઇત્યાદિ વિચારો સ્વય રાખી અન્યને તે પ્રમાણે કરતા
શીખવનાર પોતે જ્ઞાનપદનો આરાધક છે અને ઉત્તમ ફળ મેળવે
છે કેવળ મોહદશાથી પુસ્તક રક્ષણ કરનાર મોહને વધારે છે,
અકૃત્યને કૃત્ય સમજે છે, ઉન્માર્ગને માર્ગ માને છે, તથા અત્યારે
પાપસ્થાનકોમાથી ઉત્પન્ન થએલા શ્રાવકના પૈસાને ઊનમાથી ચૂનમા
નખાવે છે કારણ કે એકકુ કરેન પુસ્તક બગડવાના ભયથી
કોઇને અપાતુ નથી મરણ સમયે સબન્ધિઓને અથવા સઘને

અર્પણ કરી શકાતુ નથી આ સર્વ વિડંબના મોહકૃત જાણી હે ભવ્ય ! મોહને દૂર કરો, વૈરાગ્યમા ચિત લગાડો, અને વૈરાગ્ય-જનક શ્લોકોનુ સૂક્ષ્મ ધ્યાનપૂર્વક મનન કરો જૂઓ, સહચારી શરીર પણ આપણુ નથી અને તે રહેવાનુ પણ નથી

શરીરની દુર્જનતા

> विधाय सहजाशौचमुपस्कारैर्नवैर्नवे ।
> गोपनीयमिदं हन्त ! कियत्कालं कलेवरम् ॥ १ ॥

અર્થાત્—સ્વાભાવિક અશૌચ એટલે અપવિત્ર એવા આ શરીરને કયા સુધી નવા નવા ઉપાયો વડે કરીને રક્ષણ કરી રાખવુ ? તે કદાપિ રહેનાર નથી

> सत्कृतोऽनेकशोऽप्येष सत्क्रियेत यदापि न ।
> तदापि विक्रिया याति काय खलु खलोपम ॥ १ ॥

અર્થાત્—શરીર નક્કી દુર્જનની ઉપમાવાળુ છે, કારણ કે આ શરીરના વારવાર સત્કારો કરવામા આવે છે, પરન્તુ એકવાર સત્કાર ન થાય તો તે જરૂર વિક્રિયાને પામે છે

અસત્પુરૂષોનો વારવાર ખાન, પાન માન અને સન્માનાદિ વડે સત્કાર કરવામા આવે, છતા જો એકવાર સત્કાર ન થાય, તો તે દુશ્મન થાય છે અને કરેલા સમસ્ત ગુણોને અવગુણરૂપ માને છે તેવીજ રીતે કાયા પણ તેવીજ છે વારવાર તાજે તરી ઉછાળીએ, પરંતુ એકવાર જરા ટાઢ તડકો લાગે, અને તે સમયે જો તેની દરકાર ન લેવામા આવે, તો તે તુરત વિપરીત થઇ બેસે છે, જરા પણ કાર્ય કરે નહિ માટે કાયાને ખલની ઉપમા આપેલ છે, તે બરાબર છે ખલપુરૂષોનો વિશ્વાસ જેમ સજ્જન કરતો નથી,

તેમ શરીરનો વિશ્વાસ ધર્મોમાં પુરુષે કરવો નહિ કોણ જાણે ક્યારે અથવા કેવી અવસ્થામાં આ દેહ ઉલટો થઇ બેસશે, માટે આ ચચલ શરીર વડે દાનાદિ નિશ્ચલ ધર્મ કરવો, તે સર્વથા ઠીક છે કહ્યું છે —

अहो ! वहिर्निष्पतितैर्विष्ठामूत्रकफादिभि ।
दूणीयन्ते प्राणिनोऽमी कायस्यान्त स्थितैर्न किम् ? ॥ १ ॥

અર્થાત્—અતિ આશ્ચર્ય છે કે, શરીરમાથી બહાર આવી પડેલા વિષ્ઠા, મૂત્ર, કફ અને બડખા વિગેરેથી પ્રાણીઓ દુહવાય છે, પરન્તુ શરીરની અદર રહેલ વિષ્ઠા અને મૂત્રાદિકથી દુખ પામતા નથી

વિષ્ઠાદિ અશુચિ પદાર્થોથી આ શરીર ભરેલુ છે, તેના નવે દ્વારોમાથી અન્દર રહેલ પદાર્થ બહાર આવે છે, ત્યારે બહાર આવેલા પદાર્થની ઉપર ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ અન્દરમા રહેલ વસ્તુઓનો જરા પણ વિચાર નથી, એટલુજ નહિ પરન્તુ તેમા પ્રેમ કરી નરકે જાય છે

સ્ત્રીના અવયવો, જેવા કે સ્તન, જઘન આદિને બરાબર સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોવામા આવે, તો પુરુષ કદિ તેમા રાગ કરે નહિ પણ રાગાધ પુરુષ તત્ત્વદૃષ્ટિથી ન જોતા રાગદૃષ્ટિથી સ્તન વિગેરેને જોઇને તેને કનકકલશ વિગેરેની ઉપમા આપી, ભોળા લોકોને રાગપાશમા ફસાવે છે, પરન્તુ આત્માર્થી પુરુષોએ વિચાર કરવો યોગ્ય છે, કે, પ્રત્યક્ષ રીતે જેની અન્દર અશુચિ પદાર્થો માલૂમ પડે છે, તેના શરીર ઉપર મોહિત ન થવુ, પરન્તુ ઉલટો વૈરાગ્ય કરવો, કે–જેથી ભવપરપરા ઓછી થાય જૂઓ, શરીરના સયોગથી પ્રાણીઓને કેવા અનર્થો થાય છે ? —

रोगा समुद्भवन्त्यस्मिन्नत्यन्तातङ्कदायिन
ददशूका इव क्रूरा जरद्विटपकोटरे ॥ १ ॥
निसर्गाद् गत्वरश्चाय कायोऽब्द इव शारद ।
दृष्टनष्टा च तत्रैव यौवनश्रीस्तडिन्निभा ॥ २ ॥

અર્થાત્—જીર્ણ વૃક્ષના કોટરમા જેમ ક્રૂર સર્પો હોય છે, તેમ શરીરમા અત્યન્ત કષ્ટ આપનાર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે ૧ સ્વભાવથીજ જવાના સ્વભાવવાળી આ કાયા શરદ્‌ઋતુના મેઘ જેવી છે તેમા વળી યુવાવસ્થાની શોભા ક્ષણિકવિજળીના જેવી ચપળ છે

સર્પો જેમ વૃક્ષના કોટરમા (પોલાણ ભાગમા) રહે છે, તેમ શરીરમા રોગો રહે છે વળી જેમ સર્પ પ્રાણ લે છે, તેમ રોગો પણ પ્રાણને હરણ કરી લે છે શરીર તો સ્વભાવથીજ જવાના સ્વભાવવાળુ છે, પરતુ તેની અ ર યુવાવસ્થાની લક્ષ્મી તો શીઘ્ર પલાયન સ્વભાવવાળી છે, માટે તે યૌવનશ્રીને પામી શુભ કાર્ય કરવુ સારૂ છે કહ્યુ છે કે —

आयु पताकाचपल तरङ्गचपला श्रिय ।
भोगभोगनिभा भोगा सगमा स्वप्नसन्निभा ॥ १ ॥

અથાત્—ધ્વજાની જેમ આયુષ્ય ચપળ છે સમુદ્રના તરગોની માફક સપત્તિઓ અતિ ચચળ છે, ભોગો સર્પની ફણાઓની માફક ભયકર છે, તેમજ સગમો સ્વપ્ન સરખા છે

અતિ અમૂલ્ય, લાખ સોના મહોર ખરચતા પણ ન મળી શકે એવુ અને ઇન્દ્રાદિક દેવોથી પણ નહિ વધારી શકાય એવુ આયુષ્ય પતાકાની માફક ચચળ છે ચચળ આયુષ્યની અદર નિશ્ચળ આત્મકાર્ય કરવુ અને પરોપકાર કરવો એ સાર છે લક્ષ્મી

સમુદ્રના કલ્લોલોની માફક અસ્થિર છે, અસ્થિર સ્વભાવવાળી લક્ષ્મીનું ફળ સુપાત્રદાન છે સુપાત્રદાનના પ્રભાવથી લક્ષ્મી અસ્થિર સ્વભાવને છોડી સ્થિર થાય છે

હવે ભોગો આ ભવમા અને ભવાન્તરમા પણ દુ ખોને દેનારા છે **भोगे रोगभयम्** ભોગ છે ત્યા રોગનો ભય છે આ વાક્યથી ભોગો આ ભવમા કડુ ફળ દેનાર સિદ્ધ થાય છે, તેમજ ભવાન્તરમા નરક પ્રભૃતિ ગતિયોના દેનાર છે, માટે ભોગોને સર્પફણાઓની ઉપમા આપી છે, તે ઠીકજ છે

પુત્ર, પૌત્ર, ભાઇ, બ્હેન, માતા, પિતા અને ધન-ધાન્યાદિના સગમો પણ સ્વપ્ન તુલ્ય છે સ્વપ્નના પદાર્થો સ્વપ્ન પર્યન્ત ઠીક છે, પરન્તુ જાગૃતદશામા જૂઠા માલૂમ પડે છે, તેમ સગમો પણ જીવન પર્યન્ત ઠીક છે, પરતુ જીવનના અભાવમા એટલે પરભવની અન્દર તે સગમો તે જીવને માટે જૂઠા છે જૂઠા સગમોને માટે જીવ પાપકર્મ સાચુ કરે છે, કે જે પાપકર્મ જન્માતરમા સાથે આવે છે કુટુબને માટે જીવ પાપસમૂહ એકત્ર કરે છે, પાપ કર્મથી એકઠુ કરેલુ ધન, માલ, કુટુબ ખાઇ જાય છે જ્યારે પાપનો ભોક્તા તો સ્વય થાય છે પાપનો ભાગ કોઇ લેનાર નથી, કદાપિ કોઇ પાપનો ભાગ લેવાની કબૂલાત આપે, તો તે બનવુ અશક્ય છે પોતે કરેલુ પુણ્ય પાપ જીવ પોતેજ ભોગવે છે

સસારની સ્વાર્થતા

દુનિયા સ્વાર્થની સગી છે જૂઓ, માતાને પુત્ર પર પૂર્ણ પ્રેમ છે, પુત્રના મરણને કદાપિ ચાહે નહિ, પરન્તુ જ્યારે પુત્રને કોઇ અસાધ્ય રોગ પેદા થયો હોય છે, અને ૭ માસ સુધી ઔષધ

ઉપચાર કરવાની સાથે રાત દિવસ પુત્રની સેવા કરવી પડે છે, ત્યારે માતા પણ કંટાળો ખાઇ બોલે છે કે—' હવે કાં તો મરે અને અને કાં તો માંચો મૂકે તો ઠીક '

આ સબધમા એક શેઠના પુત્રનું દૃષ્ટાન્ત આપવુ ઉપયોગી થઇ પડશે " એક શહેરની અદર ધનપતિ શેઠનો પુત્ર પોતાના મિત્ર સાથે નગર બહાર ફરવા નિકળ્યો હતો તે વખતે મિત્રે, પોતાના મિત્રનુ ભલુ કરવા માટે ધર્મોપદેશ આપ્યો કે—' ભાઇ, આ જગતમા ધર્મ વિના બીજુ કોઇ શરણુ નથી રક્ષણ કરનાર કેવળ ધર્મ છે માતા પિતાદિ પરિવાર મતલબી છે ' આ વાત સાંભળી શેઠનો પુત્ર બોલ્યો કે—' ભાઇ ! તારી વાત તો ખરી છે, પરતુ મારા માતાપિતા કાંઇ તેવા નથી '

હવે બીજે દિવસે બન્ને જણુ એક તળાવ ઉપર ગયા, તળાવમા પાણી સૂકાઇ ગએલુ હોવાથી ત્યા કોઇ માણસ જોવામા આવ્યુ નહિ, પણ ક્રૂર સર્પાદિકોનો ત્યા નિવાસ થઇ રહેલો જોઇ મિત્ર બોલ્યો—' ભાઇ, આ તળાવ ઉપર પ્રથમ કેટલા માણસો સ્નાન સધ્યા કરવા અને હવા ખાવા માટે આવતા હતા ? અત્યારે કોઇ પણ નથી આવતુ તેનુ કારણુ એજ છે કે, તળાવમા જળ નથી તેથી સિદ્ધ થયુ કે તળાવની સગાઇ નથી, જળની સગાઇ છે, તેજ પ્રમાણે આ દુનિયામા પણ સ્વાર્થની સગાઇ છે શરીરની સગાઇ નથી જીવ ચાલ્યો જવાથી શરીરને અગ્નિને આધીન કરે છે ' આ દૃષ્ટાંતથી શેઠનો પુત્ર સમજ્યો નહીં

ત્રીજે દિવસે બન્ને વનમા જતા હતા રસ્તામા વડનું ઝાડ આવ્યુ તે જોઇ મિત્ર બોલ્યો ' ભાઇ બે માસ પહેલા આ વટવૃક્ષપર પક્ષીઓ માળા ઘાલી કી, ચી, કરતા હતા, પાયજનો

વિશ્રામ લેતા હતા, ગોવાળિયાઓ પશુઓને તેની નીચે બેસાડી નિશ્ચલયોગીની માફક નિશ્ચિત રીતે સુતા હતા, પરતુ અત્યારે કોઇ નથી તેનુ કારણ જાણ્યું ? પ્રથમ શીતળ છાયા હતી, અત્યારે નથી, વૃક્ષના સગા કોઇ નથી, જીવો ફક્ત શીતળ છાયાના મતનબી છે, તેમ સસારમા પણ લોકો સ્વાર્થના સગા છે' છતા પોતાના માતા પિતા પણ તેના હશે, એવો વિશ્વાસ શ્રેષ્ઠિનદનને થયો નહિ ત્યારે મિત્રે તે શેઠના પુત્રને કહ્યુ –' તુ આજ ઘરે જઇને મારૂ કહ્યુ કરીશ ?' શેઠના પુત્રે કહ્યું, 'હા, કરીશ ' મિત્રે કહ્યું, 'ઠીક, તુ અત્યારે જાતા વેત અકસ્માત્ પડી જજે, કોઇ બોલાવે તો બોલીશ નહિ, ઔષધ ખાઇશ નહિ, હુ યોગીના વેષમા તારી પાસે આવીશ, તે વખતે હું તને તારા માતા પિતાનો સ્નેહ કેવા પ્રકારનો છે, તે પ્રત્યક્ષ બતાવી આપીશ પછી તને ગમે તેમ કરજે.' આમ શીખવી મિત્ર પોતાના ઘર તરફ ગયો શેઠનો પુત્ર ઘરની પાસે જતા જ રસ્તામા પડી ગયો હજારો લોકો ભેગા થયા, છેવટે મ્યાનામા નાખી ઘર પર લાવ્યા સમગ્ર કુટુમ એકદમ ભેગુ થયુ, બેન, ભાઇ, માતા, પિતા, કાકા, કાકી, મામા અને મામી વિગેરેએ બોલાવવા હજારો ચેષ્ટા કરી, પરતુ જરા પણ બોલ્યો નહિ ઊંઘતો બોલે પરતુ જાગતો ધારે તો બોલે નહિ, તેજ પ્રમાણે શેઠનો પુત્ર જરા પણ બોલ્યો નહિ તેમજ નેત્ર પણ ઉઘાડ્યા નહિ શ્રવણ દ્વારા તમામ વૃત્તાન્ત હૃદયગત કર્યું, 'કોઇએ કહ્યુ ડાક્ટરો બોલાવો, કોઇએ કહ્યુ જ્યોતિષીઓ બોલાવો કોઇએ ડોસીઓને બોલાવવાનુ કહ્યુ, ત્યાર કોઇએ કહ્યુ ભુવા બોલાવો આમ કોલાહલ થઇ રહ્યો હતો

એક પછી એક દરેક પ્રકારના ઉપચારકોને બોલાવવામા આવ્યા અને તેમણે દરેકે પોતાને અનુકૂળ નિદાન કહ્યુ જેમ —

वैद्या वदन्ति कफपित्तमरुद्विकारान्
ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्त्तयन्ति।
भूताभिभूतमिति भूतविदो वदन्ति
प्राचीनकर्मबलवन्मुनयो मनन्ति ॥ १ ॥

વૈદ્ય—ડાક્ટરોએ આની તપાસ કરી અને કહ્યું કે ' આને પિત્તના ધરતુ વાયુ એકદમ કોપ પામી ગયું છે માટે અમુક દવા આપો ' જોશી બાવા બોલ્યા કે ' આને રાહુની દશા ભારે દુખદાયી છે, બ્રાહ્મણોને દાન આપો શાંતિપાઠ કરાવો ' ઇત્યાદિ ડોશીઓ બોલી કે ' નજર પડી છે માટે નજર બાંધો, ભૂવા ધૂણીને બોલ્યા કે, ' શીકોતર વળગી છે, ઉતાર આપો ' પેચૂટી કરનારાઓ નાભિના ભાગને તપાસી બોલ્યા કે ' જરા તેલ લાવો, ભાઇની નાભિ ખસી ગએલ છે, તેથી બોલી શકતા નથી ' આ પ્રમાણે સેંકડો ઉપાયો એક રાત્રિમાં થયા પણ ભાઈનો રોગ શાંત થયો નહિ માતા પિતા ગભરાઇને રોવા લાગ્યા નોકરો ચાકરો બજારમાં વૈદ્યોને બોલાવવા અહીં તહીં ફરવા લાગ્યા કુટુંબ પરિવાર ભાવના ભાવવા લાગ્યો કે શું કરીએ ? માણસોને માથે ભાર હોય તો લઇ લેવાય, દેણું હોય તો દેવાય, સરકારનો કેસ હોય તો ચોરી લેવાય, પરંતુ આ દરદ તો લેવાય તેમ નથી, આ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તાંત બની રહ્યું હતું તેવામાં પેલો મિત્ર યોગીનો વેષ લઇ શેઠની હવેલી આગળ થઇને ચાલવા લાગ્યો આ યોગી દૃષ્ટિગોચર થવાથી નોકરોએ યોગીને પગે પડીને કહ્યું કે, " **महाराज ! वडे कष्टका समय है, सेठका बडा लडका, जाकि हुशियार है, बीमार पड गया है, सारा कुटुंब रो रहा है, उपकार करनेका मौका है** ' યોગી બોલ્યો —**अगर दुनियाका कार्य हम करेंगे, तो भला फिर ईश्वरका भजन कब कर सकेंगे ?** આ

પ્રમાણે યોગી અને નોકરનો સવાદ થઇ રહ્યો હતો, તેવામા સેકડો માણસો ભેગા થયા માનાને સમજાવી શેઠની હવેલીમા લઇ ગયા શેઠના પુત્રને બતાવ્યો, પુત્રને જોઇ યોગી બોલ્યો —

" यह लडका इलाज करनेसे अच्छा होसक्ता है, गभरानेकी कोई बात नहि है ? योगी लोग मुडदेको म जीवन कर सकते हैं, तो फिर इसमें तो है ही क्या ? यह लडका शीघ्र अच्छा हो जायगा ! लाओ उडदके दाने, लोबानका धूप, पच रगी कपडा, जलका कटोरा और सफेद कपडेका परदा तैयार करो "

યોગીની આજ્ઞાનુસાર વસ્તુઓ તૈયાર કરી આપવામા આવી હવે યોગીએ પોતાની ક્રિયા શરૂ કરી લોકો આનદમા મગ્ન થઇ અરસપરસ વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા કે, શેઠના ભારે ભાગ્યે આવો ઉત્તમ યોગી મળી આવ્યો હવે યોગી ઉચે સ્વરે ' ओं फुट् फुट् स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं स्वाहा, ' ઇત્યાદિક ભારે આડબર સાથે ક્રિયા કરી રહ્યા પછી પડદાની બહાર આવીને બોલ્યો —" सुनो भाइ, लडकेको व्यतरकी चोट लगी है, यह लडकेके बदलेमे एक जीव लिये विना नहीं छोडेगा, इस वास्ते जो मनुष्य इस जलका कटोरा पीएगा, उडदके दाने खायगा और डोरा हाथ पर बाधेगा, यह पुरुष या स्त्री लडकेकी हालतको पाकर मर जायगा, और लडका बच जायगा "

યોગીના આવા ભયજનક વચનો સાભળી તમામે મૌન ધારણ કર્યું ચિત્રાલેખિત મૂર્તિની માફક સ્થિર થઇ ગયા યોગી ક્ષણુનાર મિત્ર સન્મુખ દૃષ્ટિ ફેંકતો સ્મિતમુખવાળો થઇ ઉભો હતો, તેવામાં

એક વૃદ્ધસ્થ પુરુષ બોલ્યા કે, 'ભાઇઆ, જવાબ આપો ' બીજો બોલ્યા —' પ્યાલો અને અડદના દાણા તેની માતાને આપો ' તમામના એક સમ્મતિ થઇ પરન્તુ આથી માતા મનમા દુખિત થવા લાગી પ્યાલો અને અડદના દાણા જ્યારે પાસે આવ્યા, ત્યારે માતા અકદમ બોલી કે—' ખમો વિચાર કરૂ ' ક્ષણવાર વિચાર કરી બોલી — *મૃત સર્વ મૃતે મયિ,* ' હુ મર્યે છતે આખુ જગત્ મૃતપ્રાય છે જો હુ જીવતી રહીશ તો બાકીના ત્રણ પુત્રો અને એ દીકરાઓનુ પાલન કરીશ તેમ તેનુ સુખ જોઇશ ઇત્યાદિ કારણોથી આ પ્યાલા પીવાય તેમ નથી ' આવો ઉત્તર મળવાથી પ્યાલો પિતાજી પાસે ગયા પિતાજીએ તો તુરત ઉત્તર આપ્યો કે, 'પિતા હશે તો પુત્ર ઘણા,' હવે સ્ત્રી પાસે તે પ્યાલો લઇ જવામા આવ્યો સ્ત્રીઓ બે હોવાથી ઝઘડો થયો પહેલીએ કહ્યુ કે, ' હુ પીઉં તો આ સુખ ભોગવ ત્યારે બીજી બીજીએ પણ તેવોજ ઉત્તર આપ્યો ત્યારે કોઇ એક મશ્કરો બોલી ઉઠયો, ' બન્ને જણીઓ સાથે પીઓ, ઝગડો મટયો ' ત્યારે તો બન્ને ચુપ થઇ ગઇ, કોઇએ પીધો નહિ

પ્યાલો આખા કુટુબ પરિવારમા ફરી વળી જોગીના હાથમા પાછો આવ્યો જોગી બોલ્યો, ' अच्छा भाइ ! लाओ हम पीलें ' તમ કુટુંબ બોલ્યુ —' अहा ! जोगी महात्मा कैसे उपकारी है ? वैसे ऐसे महात्माओं के अस्तित्वसे ही दुनिया रत्नकी खान गोनी जाती है, धन्य महात्माजी धीर, धीर गभीर हैं ઇત્યાદિ શબ્દોથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા યોગી પ્યાલો પી ગયો, શેઠનો પુત્ર ઝટ શય્યામાથી બેઠો થયો, કુટુબી લોકો ખાટલાની ચારે બાજૂએ વીંટાઇને ઉભા હતા કોઇ ભાઇ તો કોઇ બેચ, કોઇ ભાણીઓ તો કોઇ ભત્રીજો, એમ પોકારી રહ્યા હતા. વે

સમયે શેઠનો પુત્ર ધીમેથી બોલ્યો —' તમે બધા મારા દુશ્મનો છો, મારો સગો તો આ જોગી છે, તેની સાથે જગલમા જઇશ, અને મગળ કરીશ તમે મને અડકશો નહિ ' આમ કહી શ્રેષ્ઠિનદન પોતાના મિત્રની સાથે ઉઠી ચાલતો થયો આખુ કુટુબ મો નિકાસી બેસી રહ્યુ "

આ દૃષ્ટાત ઉપરથી સારાશ એ લેવાનો છે કે દુનિયામા પ્રાણથી કોઇ પ્યારૂ નથી, પ્રાણ જવાનો સમય આવે ત્યારે સગપણુ દૂર જાય છે, આજ વિષયને પુષ્ટ કરનારૂ બીજુ એક ડોસીનુ દૃષ્ટાન્ત જોઇએ

" એક ખાનદાન કુટુબની અદર કર્મયોગે ફકત એક ડોસી અને એક દીકરો બેજ જણ અવશેષ રહ્યા હતા તે સમયમા ભાગ્યયોગે સ્વચરણારવિન્દથી પૃથ્વીતલને પવિત્ર કરતા અને પાચ મહાવ્રતોને પાળનાર, શુદ્ધોપદેશક મુનિરાજ, બીજા કેટલાક મુનિઓની સાથે પધાર્યા ડોશીનો દીકરો ધર્મદેશના સાભળવા ગયો હલુકર્મી જીવ હોવાથી દેશના ઉપર રૂચિ થઇ, અને મનમા વૈરાગ્યઅકુર પ્રકટ થયો તેથી સસાર છોડી સાધુ થવાનો વિચાર તેને ઉત્પન્ન થયો ગુરુ મહારાજને આ વિચાર પોતે નિવેદન કર્યો ત્યારે ગુરુ મહારાજે કહ્યુ —'ઘણી સારી વાત છે, તમારી પાછળ કોઇ છે ?' તેણે જવાબ આપ્યો —' હા એક ડોસી છે ' ગુરુ મહારાજે કહ્યુ — ' તેમને તમારો વિચાર જણાવો, તે ડોસી આજ્ઞા આપે તો અમારી પાસે આવજો, તમારૂ કાર્ય સિદ્ધ થશે ' ગુરુજીના આવા વચનો સાભળી તેમને વદન કરી પુત્ર ડોશીની પાસે આવ્યો, અને માતાજીને કહેવા લાગ્યો —' મા ! મે આજે જિનરાજના ધર્મની દેશના સાભળી, તે મને બહુજ ગમી ' માતા બોલી —' ભાઇ ! જિનવચન સદા માન્ય છે તારો જન્મ સફળ થયો, તુ ધન્ય છે જેથી તે

અક ધ્વસ્થ પુરુષ બોલ્યા કે, ' ભાઇઆ, જવાબ આપો ' બીજો બોલ્યા —' પ્યાલો અને અડદના દાણા તેની માતાને આપો ' તમા મના એક સમ્મતિ થઇ પરન્તુ આથી માતા મનમા દુ ખિત થવા લાગી. પ્યાલો અને અડદના દાણા જ્યારે પાસે આવ્યા, ત્યારે માતા એકદમ બોલી કે–' ખમો વિચાર કરૂ ' ક્ષણવાર વિચાર કરી બોલી —' मृत सर्वं मृते मयि, ' હુ મર્યે છતે આખુ જગત્ મૃત પ્રાય છે જો હુ જીવતી રહીશ તો બાકીના ત્રણ પુત્રો અને બે દીકરીઓનુ પાલન કરીશ તેમ તેનુ સુખ જોઇશ ઇત્યાદિ કારણોથી આ પ્યાલો પીવાય તેમ નથી ' આવો ઉત્તર મળવાથી પ્યાલો પિતાજી પાસે ગયો પિતાજીએ તો તુરત ઉત્તર આપ્યો કે, ' પિતા હશે તો પુત્ર ઘણા, ' હવે સ્ત્રી પાસે તે પ્યાલો લઇ જવામા આવ્યો સ્ત્રીઓ બે હોવાથી ઝઘડો થયો પહેલીએ કહ્યુ કે, ' હુ પીઉ તો આ સુખ ભોગવે ' ત્યારે બીજી સ્ત્રીએ પણ તેવોજ ઉત્તર આપ્યો ત્યારે કોઇ એક મશ્કરો બોલી ઉઠયો, ' બન્ને જણીઓ સાથે પીઓ, ઝગડો મટ્યો ' ત્યારે તો બન્ને ચુપ થઇ ગઇ, કોઇએ પીધો નહિ

પ્યાલો આખા કુટુબ પરિવારમા ફરી વળી જોગીના હાથમા પાછો આવ્યો જોગી બોલ્યો, ' अच्छा भाइ ! लाओ हम पीलें ' સર્વ કુટુંબ બોલ્યુ —' अहा ! जोगी महात्मा कैसे उपकारी है ? ऐसे ऐसे महात्माओं के अस्तित्वसे ही दुनिया रत्नकी खान बोली जाती है, एव महात्माजी धीर, वीर गभीर हैं ઇત્યાદિ શબ્દોથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા યોગી પ્યાલો પી ગયો, શેઠનો પુત્ર ઝટ શય્યામાથી બેઠો થયો, કુટુબી લોકો ખાટલાની ચારે બાજૂએ વીંટાઇને ઉભા હતા કોઇ ભાઇ તો કોઇ બેન, કોઇ ભાણીઓ તો કોઇ ભત્રીજો, એમ પોકારી રહ્યા હતા. વે

સમયે શેઠને પુત્ર ધીમેથી બોલ્યો —' તમે બધા મારા દુશ્મનો છે, મારો સગો તો આ જોગી છે, તેની સાથે જગલમા જઇશ, અને મગળ કરીશ તમે મને અટકશો નહિ ' આમ કહી શ્રેષ્ઠિનદન પોતાના મિત્રની સાથે ઉઠી ચાલતો થયો આખુ કુટુબ મો વિકાસી બેસી રહ્યુ "

આ દષ્ટાત ઉપરથી સારાશ એ લેવાનો છે કે દુનિયામા પ્રાણુથી કોઇ પ્યારૂ નથી, પ્રાણ જવાનો સમય આવે ત્યારે સગપણ દૂર જાય છે, આજ વિષયને પુષ્ટ કરનાર બીજુ એક ડોસીનુ દષ્ટાન્ત જોઇએ

" એક ખાનદાન કુટુબની અદર કર્મયોગે ફક્ત એક ડોસી અને એક દીકરો બેજ જણુ અવશેષ રહ્યા હતા તે સમયમા ભાગ્યયોગે સ્વચરણારવિન્દથી પૃથ્વીતલને પવિત્ર કરતા અને પાચ મહાવ્રતોને પાળનાર, શુદ્ધોપદેશક મુનિરાજ, બીજા કેટલાક મુનિઓની સાથે પધાર્યા ડોશીનો દીકરો ધર્મદેશના સાભળવા ગયો હલુકર્મી જીવ હોવાથી દેશના ઉપર રૂચિ થઇ, અને મનમા વૈરાગ્યઅકુર પ્રકટ થયો તેથી સસાર છોડી સાધુ થવાનો વિચાર તેને ઉત્પન્ન થયો ગુરૂ મહારાજને આ વિચાર પોતે નિવેદન કર્યો ત્યારે ગુરૂ મહારાજે કહ્યુ —'ઘણી સારી વાત છે, તમારી પાછળ કોઇ છે ?' તેણે જવાબ આપ્યો —' હા એક ડોસી છે.' ગુરૂ મહારાજે કહ્યુ – ' તેમને તમારો વિચાર જણાવો, તે ડોસી આજ્ઞા આપે તો અમારી પાસે આવજો, તમારૂ કાર્ય સિદ્ધ થશે.' ગુરૂજીના આવા વચનો સાભળી તેમને વદન કરી પુત્ર ડોશીની પાસે આવ્યો, અને માતાજીને કહેવા લાગ્યો –' મા ! મે આજે જિનરાજના ધર્મની દેશના સાભળી, તે મને બહુજ ગમી' માતા બોલી –' ભાઇ ! જિનવચન સદા માન્ય છે તારો જન્મ સફળ થયો, તુ ધન્ય છે જેથી તે

ધર્મની વાત સાભળી ' આમ કહી માતાજી બોલતા બધ થયા, ત્યારે પુત્ર બોલ્યો –' મા, મારો વિચાર તમામ ઉપાધિ છોડી સાધુ થવાનો થાય છે '

માતાજી એકદમ ગભરાઈને બોલી –' હે વત્સ ! આ વાત કદિ કરવી નહિ, તુ સસારમા રહીને ધર્મ ધ્યાન કરે, તેનુ મને દુ ખ નથી, પરતુ જો તુ સાધુ થઈશ, તો હુ કુવામા પડી મરીશ તેથી તારૂ કલ્યાણને બદલે અકલ્યાણ થશે '

માતાના આવા વચનો સાભળી પુત્ર વિચારમા પડ્યો કે, રખે, મોહ દશાથી માતા આત્મહત્યા કરી જગતમા મારી અપકીર્ત્તિ કરે, માટે બે ચાર વર્ષ ભલે વિલબ થાય આમ વિચારી માતાજીને કહ્યુ, ' જરાએ ગભરાશો નહિ, તમારી આજ્ઞા સિવાય હુ સાધુ થવા વિચાર રાખતો નથી '

આવુ સાભળી માતા શાત થઈ હવે માતા અને પુત્ર બન્ને ગૃહસ્થ ધર્મ પાળવા લાગ્યા અને શાતિ પૂર્વક દિવસો નિર્ગમન થવા લાગ્યા ક્રમયોગે એક વખત દીકરાને તાવ આવ્યો અને એજ દિવસમા સનિપાત થયો લોકો જોવા આવવા લાગ્યા વૈદોએ દવા કરી પણ જરા ફેર પડ્યો નહિ ત્યારે લોકો કહેવા લાગ્યા કે, હવે બીજા ઔષધો કરતા ધર્મૌષધ આપવુ ઠીક છે ડોશી વિચારમા પડી કે પુત્ર મરણ પામશે, તો મારે ઘરમા એકલુ રહેવુ પડશે, આમ વિચાર કરે છે એટલામા આડોશી પાડોશીના ઘરની ડોશીઓ જોવા આવી જોઈને બોલી કે, 'છોકરાને મદવાડ વધુ છે, હવે બચે તેમ લાગતુ નથી ' બીજી ડોશી બોલી કે—' જેને ઘેર મરણ થાય, તેને ઘેર જમ આવે છે, તે યમને જ્યારે કુતરાઓ દેખે છે, ત્યારે બહુ રડે છે ' ઈત્યાદિ ગપાટા લગાવી ડોશીઓ પોત

પોતાને ઘેર ગઇ છોકરાની મા વિચારમા પડી કે, મારે ઘેર જમ આવશે, ઘરમા બીજુ તો કોઇ છે નહિ. હવે બને તે ખરૂ

આ પ્રમાણે મનમા ડરતી ડરતી માતા છોકરાની પાસે સુઇ રહી રાત પડી, ક્ષણવાર નિદ્રા આવે છે, અને પાછી ક્ષણમા જાગી ઉઠે છે છોકરાને તો બિલકુલ નિદ્રા આવતી નહોતી, એવા સમયમા ઘરમા ભેસ હતી, તેની પાડી છૂટી ગઇ, તેમજ બનવા કાળ કે શેરીના કુતરા પણ ભસી ભસીને થાકયા, એટલે રોવા લાગ્યા પાડી આવીને ડોશીના લુગડા ચાવવા લાગી તેથી કપડુ તણાવાથી ડોશી જાગી ઉઠી, જૂએ છે તો શ્યામવર્ણ અને કાણુ માથુ નજરે પડયુ ડોસીને નિશ્ચય થયો કે નક્કી જમ આવ્યો આ જાતિ સ્વભાવે વહેમી તો હોયછે જ, અને વળી આ તો અ-ધારામા પૂરી સત્ર વાત પણ મળતીજ આવી, તેથી ડોશી બહુજ બીવા લાગી ધીરે ધીરે તે ડોશી બોલી કે, 'જમ બાપજી ! જમ બાપજી ! તમે કેમ ભૂલો છો ? હુ માદી નથી, માદો તો આ પડખે સૂતો છે' આમ ડોશીના બોલવાથી ભેસની પાડી હટી નહિ પરતુ કપડા વધારે ચાવવા લાગી, કપડા તણાવા લાગ્યા ડોશી ગભરાણી કે, હમણા મને ઉપાડી જશે હવે તો તેણી બૂમ મારી બોલી –'હુ તો સાજી સારી છુ માદો તો આ સૂતો ' પેલી પાડી ડોશીનો આવો મોટો ઘાંટો સાભળી થોડી પાછળ હટી ડોશીના કપડા તણાતા બધ થયા આ સર્વ વૃત્તાન્ત પુત્ર જાગતો જાગતો તમામ અનુભવે છે, કારણ કે કર્મયોગે સન્નિપાત કમ થયો હતો ફક્ત અન્ય વેદનાના જોરથી નિદ્રા આવી નહોતી ડોશી મોઢા ઉપર ઓઢી સુઇ રહી, એવુ સમજીને કે જમ છોકરાના પ્રાણ લઇ ગયો હશે, હવે -શુ થાય છે તે સવારે વાત

છોકરાને પણ સન્નિપાતના અભાવથી નિદ્રા આવી ગઇ ડોશી

સવારમા જાગીને જૂએ છે, તો છોકરો નિદ્રામા સૂતેલો માલૂમ પડ્યો, બેસની પાડી છૂટેલી માલૂમ પડી, કપડા ચાવેલા જણાયા, જમનો બ્રમ ખોટો જાણી પસ્તાવો કરવા લાગી એટલે છોકરો જાગ્યો અને માને કહેવા લાગ્યો —' વાહરે મા! તારો પ્રેમ અને પ્રીતિ પ્રત્યક્ષ જોયા હવે સાજો થાઉ એટલીજ વાર છે મારા મરણ પાછળ તુ મરવાની નથી, તો મારા સાધુપણાના સંયોગથી તુ શુ કદાપિ મરવાની હતી? હે માત! તારો પ્રેમ પુત્ર ઉપર છે પુત્રનો પ્રેમ માતા ઉપર છે, પરતુ તે પ્રેમ ફક્ત સ્વાર્થ સુધીજ માટેજ શાસ્ત્રકારો સયોગોને સ્વપ્નની ઉપમા આપે છે, ખરો સગ તો ધર્મનો છે,' આમ માતાને સમજાવી પુત્ર સાધુસગી થયો ''

ઉપરના બન્ને દૃષ્ટાન્તોથી વાચકોના સમજવામા આવ્યુ હશે કે ' सगमा स्वप्नसन्निभा ' સગમો સ્વપ્ન સરખા છે તથાપિ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરનારા નીચેના શ્લોકો દૃષ્ટિગોચર કરવા જોઇએ

कामक्रोधादिभिस्तापैस्ताप्यमानो दिवानिशम् ।
आत्मा शरीरान्तस्थोऽसौ पच्यते पुटपाकवत् ॥ १ ॥

શરીરની અદર રહેલો આ આત્મા, પુટપાકની માફક કામ અને ક્રોધાદિ તાપો વડે રાત દિવસ તપે છે, એટલે દુખ પામે છે

विषयेष्वतिदुःखेषु सुखमानी मनागपि ।
नाहो ! विरज्यते जनोऽशुचिकीट इवाशुचौ ॥२॥

વિષ્ઠાનો કીડો વિષ્ઠામા સુખ માનતો જરા પણ કટાળો પામતો નથી તેમજ અતિ દુખદાયક વિષયોમા સુખ માનીને, આશ્ચર્ય છે કે માણસ જરા પણ વિરાગ પામતો નથી

दुरन्तविषयास्वादपराधीनमना जन ।
अन्धोऽन्धुमिव पदाग्रस्थित मृत्यु न पश्यति ॥१॥

જેવી રીતે આધળો, પગની આગળજ રહેના કૂવાને દેખતો નથી, તેજ પ્રમાણે પરિણામે દુષ્ટ એવા વિષયાના સ્વાદમા પરાધીન મનવાળો માણસ, પોતાના પગલાની આગળ રહેલા મૃત્યુને જોતો નથી

आपातमात्रमधुरैर्विषयैर्विषसन्निभैः ।
आत्मा मूर्च्छित एवास्ते स्वहिताय न चेतते ॥१॥

માત્ર ભોગવતી વખતેજ મધુર અને વિષ તુલ્ય વિષયો વડે કરીને આ આત્મા મૂર્ચ્છિત થએલો રહે છે, પરંતુ સ્વહિતને માટે ચેતતો નથી

तुल्ये चतुर्णां पौमर्थ्ये पापयोरर्थकामयो ।
आत्मा प्रवर्त्तते हन्त ! न पुनर्धर्ममोक्षयो ॥ १ ॥

જોકે, ચારે પુરૂષાર્થોનું તુલ્યપણું છે, તો પણ ખેદનો વિષય છે કે, આ આત્મા, પાપના કારણભૂત એવા અર્થ અને કામમા પ્રવર્તે છે, પરંતુ ધર્મ અને મોક્ષને માટે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ–એ ચાર પુરૂષાર્થો છે આમાના પહેલા ત્રણ પુરૂષાર્થોને ગૃહસ્થો સાધે છે જ્યારે મુનિવરો કેવળ મોક્ષના અધિકારી હોય છે મોક્ષ સિવાયના ત્રણ પુરૂષાર્થો દુ ખમિશ્રિત સુખવાળા છે, જ્યારે મોક્ષ એકાન્ત આત્મીય સુખસાધક સર્વોત્તમ છે

'અર્થ' નામનો પુરૂષાર્થ બાકીના ત્રણ પુરૂષાર્થોથી ઉતરતો

છે, કારણ કે, તે અર્જન (કમાવું), રક્ષણ, નાશ અને વ્યયરૂપ આપત્તિઓના સંબંધથી દૂષિત થએનો છે

'કામ' નામનો પુરૂષાર્થ બેશક અર્થ (પૈસો) પુરૂષાર્થથી ચઢીઆતો છે, કારણ કે તેની અંદર વિષયજન્ય સુખનો લેશ રહેલો છે, તથાપિ અન્તે દુઃખદાયી તેમજ દુર્ગતિનું સાધન હોવાથી ધર્મ અને મોક્ષ કરતા નીચો છે

'ધર્મ' પુરૂષાર્થ અર્થ અને કામથી ઉત્તમ છે, કારણ કે આ-લોક તેમજ પરલોકમાં સુખદાયી છે પરંતુ તે મોક્ષ કરતાં તો અવશ્ય નીચા દરજ્જાનો છે કારણ કે પુણ્યબંધનો હેતુ છે અને પુણ્ય સોનાની બેડી તુલ્ય હોવાથી તે પણ બંધનરૂપ છે તેમજ પુણ્યના યોગથી દેવતા આદિની ગતિદ્વારા સંસારમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે

'મોક્ષ' પુરૂષાર્થ સર્વથા પુણ્ય પાપના ક્ષયનું કારણ છે લેશ માત્ર પણ દુઃખનું કારણ છેજ નહિ, વિષમિશ્રિત અન્નની માફક આપાત રમણીય નથી તેમજ પરિણામે દુઃખદાયી પણ નથી પરંતુ એકાન્ત રીતે આનંદમય અને અવાચ્ય અનુપમેય, અવ્યા-બાધ સુખમય છે માટેજ યોગી પુરૂષો પણ પુરૂષાર્થોનો અનાદર કરી કેવળ 'મોક્ષ' સાધવામાંજ કટિબદ્ધ થએના રહે છે

ગૃહસ્થો ત્રણે વર્ગોનું સાધન પરસ્પર વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણે કરે, તો મોક્ષવર્ગના આરાધક થઇ શકે પરન્તુ ત્રણ વર્ગમાંથી જો પ્રથમ-ધર્મની ઉપેક્ષા કરી કેવળ અર્થ અને કામની આરાધના કરશે, તો તેઓ કદાપિ 'મોક્ષ' ના અધિકારી થઇ શકવાના નહિ જ્યારે અર્થ અને કામની સાથે સાથે ધર્મની પણ

આરાધના કર્યા જશે, ' ત્યારેજ મોક્ષના અધિકારી થવાના ' એમ કહી શકાશે કેવળ અર્થ અને કામનાજ ઇચ્છુ પુરૂષો ગમે તેવા બુદ્ધિમાન્ હોય, તોપણુ તેઓ નાસ્તિકની પંક્તિમાં મૂકવા લાયક છે કારણ કે, જે પુરૂષના અંતઃકરણમાં ધર્મવાસનાએ વાસ કર્યો નથી, તેનો અવતાર વ્યર્થ છે, તેની બુદ્ધિ, પોતાના સ્વામી (આત્મા) ને ઉલટી મલિન કરે છે, માટે તેવી બુદ્ધિ કરતાં બુદ્ધિ ન પામ્યો હોત, તો અનર્થ ન કરત, અર્થાત્ નાસ્તિકની પંક્તિમાં ન આવત આ જીવ અનાદિ કાળથી ઉન્માર્ગને રસ્તે ચાલી રહ્યો છે તેથી નાસ્તિકાની યુક્તિઓ તેને જલદી હૃદયંગમ થાય છે, જ્યારે આસ્તિકાની યુક્તિઓ હૃદયંગમ થવામાં વાર લાગે છે

' અર્થ ' અને ' કામ ' નું ફળ જેમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, તેમજ ' ધર્મ ' અને ' મોક્ષ ' ના ફળો પણ જો સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચારે તો પ્રત્યક્ષજ છે, પરન્તુ તેવો વિચાર કરનારા વિરલાજ છે, જ્યારે સ્થૂલબુદ્ધિથી વિચાર કરનાર તો દુનિયાભર છે તેથી કરીનેજ ' અર્થ ' અને ' કામના ' અભિલાષી ભવાભિનન્દી જીવો પ્રાય સંસારમાં ઘણા જોવામાં આવે છે તેટલા માટેજ શાસ્ત્રકારો પોકારીને કહે છે કે, પાપી એવા ' અર્થ ' અને ' કામ ' માં આત્માને નહિ પ્રેરતા, તેને ' ધર્મ ' અને ' મોક્ષ ' માં પ્રેરો

મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા

अस्मिन्नपारमसारपारावारे शरीरिणाम् ।
महारत्नमिवानर्घं मानुष्यमिह दुर्लभम् ॥ १ ॥

मानुष्यकेऽपि सम्प्राप्ते प्राप्यते पुण्ययोगतः ।
देवता भगवानर्हन् गुरवश्च सुसाधवः ॥ २ ॥

मानुष्यकस्य यचस्य वर्य नादद्महे फलम् ।
मुषिता स्मस्तदधुना चौरैर्वसति पत्तने ॥ ३ ॥

અર્થાત્—આ અપાર સસાર રૂપ સમદ્રમા જો પ્રાણીઓનુ મનુષ્યજન્મ રૂપી અમુલ્ય મહારત્ન ડૂબી ગયુ, તો પછી હાથ લાગવુ દુર્લભ છે ૧ મનુષ્યનો જન્મ પામીને પણ પુણ્યના યોગે શ્રીઅરિહત ભગવાન્—દેવ અને સુસાધુઓ ગુરૂ તરીકે પમાય છે ૨. જો અમે મનુષ્યજન્મનુ ઉત્તમ ફળ નહિ ચાખીએ, તો મનુષ્યોથી ભરપૂર શહેરના મધ્યભાગમાજ લૂટાણા એમ ગણાઇશુ ૩

થોડા મૂલ્યવાળુ રત્ન પણ જો મનુષ્યના હાથમા હોય, તો પણ તે કેવી સભાળથી રક્ષણ કરે છે? હવે ધારો કે નાવમા બેઠેલ પુરૂષ હાથમા રત્નને લઇને જૂએ છે, તેટલામા કદાચિત્ પ્રમાદના કારણથી તે પાણીમા પડી જાય, તો તે ફરીને શુ તેને મળે ખરૂ? કદાચ મળે તો કેટલો બધો પરિશ્રમ કરે ત્યારે મળે? રત્ન ગુમ થતી વખતે પુરૂષના મુખના ચહેરામા અને વચનરચણામા કેટલો ફેરફાર થાય છે હૃદયમા કેટલી બધી ચિન્તા થાય છે તે જોવાનુ છે, જો કે ગુમાવવામા આવેલ રત્ન, કઇ એવી વસ્તુ નથી કે જે પાછી આખા ભવ સુધી પેદા થાયજ નહિ કદાચ ધારો કે ન થાય, તો તેથી કાઇ આગરૂ જવાની નથી, તોપણ પુરૂષ તે રત્નને મેળવવા માટે હજારો પ્રયત્ન કરે છે હવે વિચારવાનો સમય છે કે આ સસાર સમુદ્ર અત્યન્ત ઉંડો તેમજ અનતા યોજન લાબો છે છે કે જેની અદર જીવોના રત્નો ગુમ થએલા છે, તેવીજ રીતે વર્તમાન સમયમા પણ જીવોનુ મનુષ્યજન્મરૂપ મહામૂલ્ય અલભ્ય 'રત્ન' પ્રમાદથી પડી જાય છે, પણ તેનો શોક જીવને જરા પણ થતો નથી, તેમજ તે રત્નને પાછુ મેળવવા બિલકુલ પ્રયત્ન નહિ

કરતા ચોરાશી લાખ જીવયોનિમા પર્યટન કરે છે, તે ખરેખર અત્યન્ત ખેદ અને આશ્ચર્યનો વિષય છે

દશ દૃષ્ટાન્ત

કદાચ અકામ નિર્જરાના યોગે 'નદીપાષાણ' ન્યાયવડે કરીને જીવ મનુષ્યપણુ પામી જાય તો પામી જાય, તેની ના નહિ, પરતુ શાસ્ત્રકારો દશ દૃષ્ટાન્તો વડે કરીને મનુષ્ય જન્મની ખાસ દુર્લભતા બતાવે છે, જેમકે ઉત્તરાધ્યયનની ટીકામા લખ્યુ છે કે —

चुल्लग पासग धन्ने जूए रयणे अ सुमिण चक्के अ ।
चम्म जुगे परमाणू दस दिट्ठंता मणुअलंभे ॥ १ ॥

અર્થાત્—(૧) ચૂનાનું (૨) પાશાનુ (૩) ધાન્યનુ (૪) જુગારનું (૫) રત્નનુ (૬) સ્વપ્નનુ (૭) ચક્રનું (૮) કર્મનું (૯) ધોસરાનુ અને (૧૦) પરમાણુનું, એમ દશ દૃષ્ટાન્તો વડે કરીને મનુષ્યનો જન્મ દુર્લભ જાણવો પ્રથમ ચૂલાના દૃષ્ટાન્તનુ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે —"એક ચક્રવર્તી રાજા અમુક બ્રાહ્મણ ઉપર ખુશી થઈને બોલ્યો —'હે બ્રાહ્મણ, તારી ઇચ્છા હોય તે માગ, હું આપવાને તૈયાર છુ' પરન્તુ બ્રાહ્મણ પોતાની સ્રીને વશવર્તી થએલો હોવાથી બોલ્યો કે-હુ ઘેર જઇ પછી વિચાર કરીને માગીશ' રાજાએ કહ્યુ— ભલે જાઓ, ઘેર જઈને વિચાર કરીને માગજે' આ પ્રમાણે ચક્રવતીની સમ્મતિ મળવાથી બ્રાહ્મણ ઘેર આવ્યો, હવે સ્રી પુરુષ બન્ને એકાન્તમા બેસી વિચાર કરવા લાગ્યા કે શુ માગવુ? ગામ ગરાસ માગવાથી ઉલટી વ્યાધિ વધશે આપણ —બ્રાહ્મણને તો દક્ષિણા સહિત ભોજનની પ્રાપ્તિ થાય, તો તમામ મળેલુ ગણાય માટે સ્રીએ કહ્યુ, 'જાઓ, હારા દીઠ ભોજન અને દક્ષિણા આપણને મળે એવુ જઈને માગો સ્રીની શિક્ષાનુસાર

બ્રાહ્મણ ચક્રવતી પાસે આવી ઉભો રહ્યો ત્યારે ચક્રવતીએ કહ્યુ, ‘માગ, માગ, માગે તે આપુ’ ત્યારે બ્રાહ્મણ વિમ્સ્મર મુખે બોલ્યો કે ‘હે મહારાજ ! આપના રાજ્યભરમા વારાદીઠ અમને દરેક ઘરથી ભોજન અને દક્ષિણા તરીકે એક સોના મહોર મળે, એવુ હુ માગુ છુ’

આ વાત સાભળી ચક્રવતી આશ્ચર્યમા મગ્ન થઇ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ભલે પુષ્કરાવર્તી મેઘનો વરસાદ વરસે, તો પણ પર્વત ઉપર તો પાણી તેની ઉપરની જગ્યાના પ્રમાણમાજ ઠરી શકે ગેર જેવુ જેનુ ભાગ્ય તેવુજ તેને મળે છે આમ ક્ષણવાર ચકિત બની-વિચાર કરી બ્રાહ્મણને પ્રથમ પોતાને ત્યા ભોજન કરાવી એક સુવર્ણ મહોર આપી વિદાય કર્યો હવે ચક્રવર્તી ના છન્નુ ક્રોડ ગામોમા જુદા દીઠ ભોજન લઇને બ્રાહ્મણ ફરીને ચક્રવતીને ઘેર આવે ખરો? કદાચ દેવના પ્રભાવથી વારા પૂરા કરી ફરી ચક્રવતી ને ઘેર આવે, તોપણ મનુષ્યજન્મ ફરી મળવો દુર્લભ છે”

બીજુ પાશકનુ દૃષ્ટાન્ત—“ ચદ્રગુપ્ત રાજાનો ભડાર વધારવા માટે ચાણક્યે એક દેવની આરાધના કરી, ત્યારે દેવે પ્રસન્ન થઇ તેને દિવ્યપાશાઓ આપ્યા આ પાશાઓ વડે જે કોઇ બાજી રમે તેને કોઇ જીતી શકે નહિ

આમ હોવાથી તેણે એક પુરૂષ કે જે દ્યુતક્રીડામા કુશળ હતો, તેને સુવર્ણની ગીનિયોથી ભરેલો એક થાળ અને દિવ્યપાશા આપીને શહેરમા મોકલ્યો હવે તે પુરૂષ મોટા રસ્તા ઉપર બેસીને બોલવા લાગ્યો કે, ‘હે લોકો ! જે મને જીતે તેને હુ આ સોનામહોરથી ભરેલો થાળ આપુ અને જો હુ જીતુ તો ફક્ત એક સોના મહોર લઉં,’ આમ જાણી ઘણા લોકો તેની સાથે રમ્યા, પરતુ જેમ

કોઇનાથી તે પુરુષ હારવો દુર્લભ છે, તેમજ મનુષ્યાવતાર પણ દુર્લભ સમજવો

ત્રીજુ ધાન્યનુ દૃષ્ટાન્ત—"દુનિયાના તમામ પ્રકારના ધાન્યો એકઠા કરી તેમા એક પાલી સરસવ નાખી કોઇ એક સો વર્ષની વરૂી ડોશીને તે ધાન્યનો રાશિ જુદો કરવા હુકમ કરવામા આવે, તો તે ડોશીથી દરેક ધાન્ય અલગ અલગ થવુ બહુ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યનો અવતાર પણ દુર્લભ છે"

ચોથુ દ્યૂતનું દૃષ્ટાન્ત—"એક રાજાને એક સો આઠ સ્તભોવાળી એક સભા હતી, પ્રત્યેક સ્તભની અદર એક સો આઠ હાસો હતા એક પુત્રને રાજ્યનો લોભ થયો, કે–મારે રાજાની ગાદી ઉપર બેસવુ, આ વાત મત્રિએ જાણી હવે રાજાએ તમામ પુત્ર-પ્રપૌત્રોને એકઠા કરી કહ્યુ કે–' ભાઇ! જેની રાજ્ય લેવાની ઇચ્છા હોય, તે મારી સાથે જુગાર રમે અને જીતે તે રાજા થાય, પરતુ તેની રીત આ પ્રમાણે—એકમો ને આઠ દાવ જ્યારે તમામ એક સાથે આવે, ત્યારે એક હાસ જીતે, વળી જો તેમા વચ્ચે રાજાનો દાવ પડે, તો તમામ વ્યર્થ થાય, એવી રીતે એક સો આઠ સ્તભો જીતવા જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યનો જન્મ પણ દુર્લભ છે"

પાચમુ રત્નનુ દૃષ્ટાન્ત—"કોઇએક શેઠની પાસે પરપરાથી ઉતરી આવેલો તેમજ પોતે પણ ઉપાર્જન કરેલો અનેક રત્નોનો સંગ્રહ હતો. કોઇપણ દિવસ તે શેઠ રત્ન બહાર કાઢતો ન હતો એક સમયે તે દેશાન્તરમા વેપારને માટે ગયો. હવે પુત્રોએ વિચાર્યુ કે પિતા લોભથી રત્નો બહાર કાઢતા નથી ઘરમા ક્રોડ સોના મહોરો ન છતા આપણી ધ્વજા બીજા કોટીધ્વજોની માફક કેમ

ચડે ? એમ વિચારી પોતાના રત્નો દેશાવરથી આવેલા વેપારીને હાથે વેચી નાખ્યા અને કોટીધ્વજ બન્યા શેઠ દેશાન્તરથી આવ્યો, અને રત્નો વેચ્યાની વાત જાણી અને પુત્રોને તે રત્નો પાછા વાળવા હુકમ કર્યો, પરન્તુ હવે તે રત્નો પાછા મળવા દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યજન્મ પણ દુર્લભ છે ”

છઠ્ઠું સ્વપ્નનું દષ્ટાન્ત — ‘ કોઈ એક દિવસ મૂળદેવ અને એક ભિક્ષુ ઉજ્જયિની નગરીની બહાર એક કોટડીમાં સૂતા હતા, તેવામાં બન્ને જણાએ એક સરખું ચન્દ્રપાનનું સ્વપ્ન આવ્યું મૂળદેવ ઉઠયો નવકાર મંત્રને ગણી દેવદર્શન કરી અને ફળ ફૂલ હાથમાં લઈ નિમિત્તિયાને ઘેર ગયો વિનય પૂર્વક પોતાનું સ્વપ્ન નિવેદન કર્યું, અષ્ટાંગના જાણ પંડિતે પ્રથમ પોતાની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાનું મૂળદેવની પાસે કબૂલાત કરાવી કહ્યું કે,– હે મૂળદેવ ! તને આજથી સાતમે દિવસે રાજ્યની પ્રાપ્તિ થશે ’ તેજ પ્રમાણે થયું

હવે ભિક્ષુક બાળક પણ ઉઠયો તેણે પણ ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું ‘–गुरुजी ? मैंने आज रातको सपूर्ण चन्द्रका पान किया ગુરૂજી અલસ હોવાથી બોલ્યા–‘ बाल्क ! आज तेरेको घी गुडवाली राटी मिलेगी ’ થયું પણ તેજ પ્રમાણે કેટલાક કાલાન્તરે હવે આ ભિક્ષુક બાળકને માલુમ પડયું કે મારૂં અને મૂળદેવનું સ્વપ્ન એક સરખું હતું, પરન્તુ મેં વિધિપૂર્વક સ્વપ્નની ક્રિયા કરી નહિ, મેં તેના પ્રમાણે કહ્યું હોત, તો હું પણ રાજા થાત હવે હું ફરીથી તે પ્રમાણે એજ સ્વપ્નને મારા પૂર્વોક્ત કુટીમાં જઈને શયન કરી આમ વિચારી ચન્દ્રપાનના સ્વપ્ન માટે ગયો, પરંતુ હવે તે સ્વપ્ન જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યના જન્મ પણ દુર્લભ છે

સાતમુ રાધાવેધનુ દષ્ટાન્ત—"ધારો કે એક સ્તભની ઉપર આઠ ચક્ર નિરન્તર ફરતા રહે છે, તેમાના ચાર ચક્રો ઉનટા ફરે છે, અને ચાર ફરે છે સુનટા તમામ ચક્રોને આઠ આઠ આરા છે, તેની ઉપર એક પુતળી છે, તે પણ ચક્રની માફક ફરતી રહે છે, હવે તે પુતળીની ડાબી આખને નીચે ભરી રાખેલી તેલની કડાઇમા પડતા પ્રતિબિબ તરફ દષ્ટિ કરીને, જે કોઇ પુરૂષ બાણવડે વીધે, તેણે રાધાવેધ સાધ્યો ગણાય, પરતુ તે જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યદેહ પણ પામવો દુર્લભ છે"

આઠમુ કૂર્મનુ દષ્ટાન્ત—"ધારો કે, અમુક વીસ્તીર્ણ તળાવની અન્દર એક કાચબાનુ કુટુબ આનન્દ સહિત નિવાસ કરે છે તે તળાવની અદર લીન ફૂલ એટલી બધી બધાણી છે કે જરા પણ જળનુ દર્શન થવુ દુર્લભ છે, પરતુ એક દિવસ કર્મ યોગે વાયુના જોરથી સેવાનનુ ખસવુ થતા જ્યારે કાચબાએ ડોક બહાર કાઢી, તેજ સમયમા કાચબાને પુર્ણિમાના ચન્દ્રના દર્શન થવા, કાચબે વિચાર્યુ કે હુ એકલો અપૂર્વ આનન્દ ભોગવુ, તેના કરતા મારા કુટુબને સાથે લઉં તો ઠીક આમ વિચારી કચ્છપ પાણીમા ગયો અને કુટુબ પરિવારને લઇને પાછો આવ્યો તેટલામા તો જ્યા સેવાન ખસી ગઇ હતી, તે છિદ્ર પુરાઇ ગયુ કૂર્મ ફરી ફરીને થાક્યા, પરતુ હવે જેમ તે છિદ્ર પામવુ દુર્લભ છે તેમ મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે"

નવમુ યુગસમીલા (ધોસરા)નુ દષ્ટાન્ત—'કોઇ એક વિદ્યાધર બે લાખ યોજન પ્રમાણ લવણસમુદ્રની અદર યુગને (ધોસ ને) પુર્વ કિનારે નાખે અને સમીના એટલે વોસરામા નાખવાની ખીલી પશ્ચિમ કિનારે નાખે હવે તે બન્ને એકઠા થઇ, ખીલી ધોસરાના છિદ્રમા સ્વયમેવ આવવી દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યભવ દુર્લભ સમજવો"

ચડે ? એમ વિચારી પોતાના રત્નો દેશાન્તરથી આવેલા વેપારીને હાથે વેચી નાખ્યા અને કોઈ વખત મના શેઠ દેશાન્તરથી આવ્યો, અને રત્નો વેચ્યાની વાત જાણી અને પુત્રોને તે રત્નો પાછા વાળવા હુકમ કર્યો, પરન્તુ હવે તે રત્નો પાછા મળવા દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યજન્મ પણ દુર્લભ છે ”

છઠ્ઠું સ્વપ્નનુ દષ્ટાન્ત —“ કોઇ એક દિવસ મૂળદેવ અને એક ભિક્ષુ ઉજ્જયિની નગરીની બહાર એક કોટડીમા સૂતા હતા, તેવામા બન્ને જણને એક સરખુ ચદ્રપાનનું સ્વપ્ન આવ્યુ મૂળદેવ ઉઠયો નવકાર મત્રને ગણી દેવદર્શન કરી અને ફળ ફૂલ હાથમા લઇ નિમિત્તિયાને ઘેર ગયો વિનય પૂર્વક પોતાનું સ્વપ્ન નિવેદન કર્યું અષ્ટાગના જાણ પડિતે પ્રથમ પોતાની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાનું મૂળદેવ પાસે કબૂલાત કરાવી કહ્યુ કે,–‘ હે મૂળદેવ ! તને આજથી સાતમે દિવસે રાજ્યની પ્રાપ્તિ થશે ’ તેજ પ્રમાણે થયુ

હવે ભિક્ષુક માનક પણ ઉઠયો, તેણે પણ ગુરૂ પાસે જઇ કહ્યુ ‘–गुरुजी ? मैंने आज रातको सपूर्ण चन्द्रका पान किया ’ ગુરૂજી અહ્યક્ષ હોવાથી બોલ્યા–‘ बाल्क ! आज तेरेको घी गुडवाली रोटी मिलेगी ’ થયુ પણ તેજ પ્રમાણે કેટલાક વખત પછી માનકને માલુમ પડ્યુ કે મારૂ અને મૂળદેવનુ સ્વપ્ન એક સરખુ હતુ, પરન્તુ મે વિધિપૂર્વક સ્વપ્નની ક્રિયા કરી નહિ, મે તેનો તે પ્રમાણે કર્યુ હોત, તો હુ પણ રાજા થાત હવે હુ ફરી તે પ્રમાણે એવાજ સ્વપ્નને માટે પૂર્વોક્ત કુટીમા જઇને શયન કરૂ આમ વિચારી ચદ્રપાનના સ્વપ્ન માટે ગયો, પરતુ હવે તે સ્વપ્ન જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યનો જન્મ પણ દુર્લભ છે

સાતમુ રાધાવેધનુ દષ્ટાન્ત—"ધારો કે એક સ્તંભની ઉપર આઠ ચક્ર નિરન્તર ફરતા રહે છે, તેમાના ચાર ચક્રો ઉલટા ફરે છે, અને ચાર ફરે છે સુલટા તમામ ચક્રોને આઠ આઠ આરા છે, તેની ઉપર એક પુતળી છે, તે પણ ચક્રની માફક ફરતી રહે છે, હવે તે પુતળીની ડાબી આંખને નીચે ભરી રાખેલી તેલની કડાઇમા પડતા પ્રતિબિંબ તરફ દષ્ટિ કરીને, જે કોઇ પુરુષ બાણવડે વીંધે, તેણે રાધાવેધ સાધ્યો ગણાય, પરંતુ તે જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યદેહ પણ પામવો દુર્લભ છે"

આઠમુ કૂર્મનુ દષ્ટાન્ત—"ધારો કે, અમુક વીસ્તીર્ણ તળાવની અન્દર એક કાચબાનુ કુટુંબ આનન્દ સહિત નિવાસ કરે છે તે તળાવની અંદર લીલ ફૂગ એટલી બધી બંધાણી છે કે જરા પણ જળનુ દર્શન થવુ દુર્લભ છે, પરંતુ એક દિવસ કર્મયોગે વાયુના જોરથી સેવાલનુ ખસવુ થતા જ્યારે કાચબાએ ડોક બહાર કાઢી તેજ સમયમા કાચબાને પૂર્ણિમાના ચન્દ્રના દર્શન થયા, કાચબે વિચાર્યુ કે હુ એકલો અપૂર્વ આનન્દ ભોગવુ, તેના કરતા મારા કુટુંબને સાથે લઉં તો ઠીક આમ વિચારી કચ્છપ પાણીમા ગયો અને કુટુંબ પરિવારને લઇને પાછો આવ્યો તેટલામા તો જ્યા સેવાલ ખસી ગઇ હતી, તે છિદ્ર પુરાઇ ગયુ કૂર્મ ફરી ફરીને થાક્યા, પરંતુ હવે જેમ તે છિદ્ર પામવુ દુર્લભ છે તેમ મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે"

નવમુ યુગસમીલા (ધોસરા)નુ દષ્ટાન્ત—"કોઇ એક વિદ્યાધર બે લાખ યોજન પ્રમાણ લવણસમુદ્રની અંદર યુગને (ધોસરાને) પૂર્વ કિનારે નાખે અને સમીલા એટલે વોલરામા નાખવાની ખીલીને પશ્ચિમ કિનારે નાખે હવે તે બન્ને એકઠા થઇ, ખીલી ધોસરાના છિદ્રમા સ્વયમેવ આવવી દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યભવ દુર્લભ સમજવો"

દશમુ પરમાણુનુ દૃષ્ટાન્ત—" કોઇ એક દેવ એક સ્તભનો ચૂરો કરી તેને વાસની નળીમા ભરી, મેરૂપર્વત પર ચઢી, દશે દિશાઓમા ફેકી દે હવે તે પરમાણુઓને એકઠા કરી ફરી સ્તભ બનાવવો માણસથી દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યનો અવતાર પણ દુર્લભ જાણવો "

કેટલાએક ભદ્રિક પરિણામી જીવો દશ દષ્ટાન્તે દુર્લભ કેવળ મનુષ્યજન્મનેજ સમજે છે, પરન્તુ તેની સાથે એટલુ પણ વિશેષ જાણવુ જોઇએ કે મનુષ્યજન્મની પૂર્વમા પણ એટલે, દ્વીન્દ્રિયથી ત્રીન્દ્રય થવુ ત્રીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય અને યાવત્ પચેન્દ્રિય થવુ, તે પણ દશ દષ્ટાન્તે દુર્લભજ છે તેજ પ્રમાણે મનુષ્યજન્મ પામ્યા પછી પણ આર્યદેશાદિકની જોગવાઇ મળવી, તે પણ પૂર્વોક્ત દશ દષ્ટાન્તે કરીને દુર્લભજ છે

આ મનુષ્યભવના સાફલ્યને માટે દેવ-ગુરૂની જોગવાઇ પૂર્વ પુણ્યના યોગથીજ બને છે તે જોગવાઇથી પણ જો સફ્ળતા ન થાય, તો શહેરમા રહેવા છતા લૂટાયા જેવુ છે કહ્યુ છે કે —

अहो ! विपर्य्यते मुग्धे क्रोधो न्यग्रोधवृक्षवत् ।
अपि वर्द्धयितारं स्य यो भक्षयति मूलत ॥ १ ॥

न किञ्चिन् मानवा मानाधिरूढा गणयन्त्यमी ।
मर्यादालङ्घिनो हस्त्यारूढहस्तिपका इव ॥ २ ॥

कपिकच्छुबीजकोशीमिव माया दुराशया ।
उपतापकरीं नित्यं न त्यजन्ति शरीरिण ॥ ३ ॥

दुग्ध तुषोदकेनेवाञ्जनेनेव सितांशुकम ।
निर्मलोऽपि गुणग्रामो लोभेनैकेन दुष्यते ॥ ४ ॥

वर्धाया भवकाराया चत्वारो यामिका इव ।
यावज्जाग्रति पार्श्वस्थास्तावन् मोक्ष कुतो नृणाम् ॥५॥

અર્થાત્—આશ્ચર્ય છે કે મુગ્ધજીવો વટવૃક્ષની માફક ક્રોધને વધારે છે, કે જે પોતાના વધારાનુ જડમૂળથી ભક્ષણ કરે છે અર્થાત્ વટવૃક્ષ જે જગામાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ જગ્યાને પાયમાલ કરી નાખે છે, તેજ પ્રમાણે ક્રોધ પણ જેના શરીરમા ઉત્પન્ન થાય છે, તે માણુસના લોહી અને માસને નષ્ટ કરી નાખે છે (૧) જેવી રીતે હાથી ઉપર ચઢેલા માનતો બીજાઓને કાઇપણ ગણુતા નથી, તેવી રીતે માન ઉપર આરૂઢ થએલા અને મર્યાદાનુ ઉલ્લઘન કરનારા માણુસો કોઇને પણ ગણુતા નથી (૨) હમેશા ઉપતાપને કરનારી અને કવચના બીજ જેવી માયાને દુષ્ટ આશયવાળા મનુષ્યો છોડતા નથી કવચના બીજ શરીરે લાગવાથી શરીરે ચટપટી થાય છે, અને શરીર સુજી જાય છે, અને મનુષ્ય અત્યન્ત દુખી થાય છે, તેજ પ્રમાણે માયા કરનાર માણુસ પણ રાત દિવસ આતરિક વૃત્તિથી સશક રહે છે અને નિરાતે ઉંઘતો નથી (૩) હાજીના પાણીથી જેમ દૂધ અને અજન (કાજળ) વડે જેમ સફેદ વસ્ત્ર દૂષિત થાય છે, તેમ લોભ વડે સમસ્ત ગુણો દૂષિત થાય છે (૪) પૂર્વોક્ત ચારે કષાયો ભવરૂપ કેદખાનામા રહેલ જીવોના ચોકીદારો છે તેઓ જ્યા સુધી શરીરમા જાગતા છે, ત્યા સુધી જીવોનો સસારકારાગૃહમાથી છુટકારો નથી તાત્પર્ય એ છે કે કષાયોની મદતા સિવાય વૈરાગ્ય થતો નથી, વૈરાગ્ય વિના તપ અને ક્રિયા થાય નહિ તપ વિના પ્રાચીન કર્મોનો ક્ષય થતો નથી (૫) કર્મ ખપ્યાવિના સસારરૂપ કારાગૃહમાથી મુક્તિ થઇ શકતી નથી કર્મ કરે તે કોઇ ન કરે, જૂઓ તેના વડે જીવોની કેવી ક્ષણિક દશા થાય છે —

सौन्दर्येण स्वकीयेन य एव मदनायते ।
ग्रस्तो रोगेण घोरेण कङ्कालयी स एव हि ॥ १ ॥
य एव च्छेकताभाजा वाचा वाचस्पतीयते ।
कालान् मुहुः स्खलज्जिह्वः सोऽपि मूकायतेतराम् ॥२॥

चारुचङ्क्रमणशक्त्या यो जात्यतुरगायते ।
वातादिभग्नगमनः पङ्गूयते स एव हि ॥ ३ ॥
हस्तेनौजायमानेन हस्तिमल्लायते च यः ।
रोगाद्यक्षमहस्तत्वात् स एव हि कुणीयते ॥ ४ ॥

दूरदर्शनशक्त्या च गृध्रायेत य एव हि ।
पुरोऽपि दर्शनाशक्तेरन्धायेत स एव हि ॥ ५ ॥
क्षणाद्रम्यमरम्यं च क्षणाच्च क्षममक्षमम् ।
क्षणाद् दृष्टमदृष्टं च प्राणिनां वपुरप्यहो ! ॥ ६ ॥

અર્થાત્—પોતાની સુંદરતા વડે કરીને જે પુરુષ કામદેવની માફક આચરણ કરે છે, તેજ પુરુષ ઘોર રોગો વડે ઘેરાએલો રહી હાડકાંની માળા જેવો દેખાય છે (૧) જે ચતુરાઈવાળી ભાષા વડે બૃહસ્પતિના જેવો હોય, તે પણ કાળના પ્રભાવથી વારંવાર સ્ખલિત ઉચ્ચારણો બની મૂંગાની દશાને પામે છે (૨) સુંદર ચાલવાની શક્તિવડે જે જાતિવંત ઘોડાનું અનુકરણ કરે છે, તેજ પુરુષ વાયુ આદિ રોગોવડે ચાલવાની શક્તિથી હીન થઈ પાંગળા પુરુષની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે (૩) પરાક્રમવાળા બાહુવડે જે મનુષ્ય, મહા બળવાન ગણાય છે તેજ પુરુષ રોગાદિ વડે અસમર્થ હાથવાળો થવાથી ઠૂંઠાઓની ગણતરીમાં ગણાય છે (૪) દૂરદર્શનની શક્તિવડે જે ગૃધ્ર પક્ષીની માફક દેખી શકે છે, તેજ માણસ અન્ય સમયે આગળ રહેલ પદાર્થો દર્શનશક્તિમાં હીનસત્ત્વ થવાથી આંધળાની દશાને

પામે છે (૫) અહો ! પ્રા ણિઓનું શ રીર ક્ષણવારમા રમાળક અને ક્ષણવારમા બેડોળ, ક્ષણમા સમર્થ, તો ક્ષણમા અસમર્થ, ક્ષણમા દષ્ટ અને ક્ષણમા અદષ્ટ એટલે વિનશ્વર સ્વભાવવાળુ થઈ જાય છે (૬)

શરીરની સાર્થકતા

આ ક્ષણિક, પરન્તુ ધાર્મિક પુરૂષોને માટે ઘણા ઉપયોગી શરીરની સાર્થકતા કરવી, એ ઘણજ જરૂરનુ છે શરીરની સારી સ્થિતિમા તપસ્યાદિ કાર્યો થઈ શકે છે, પરન્તુ આ શરીરની સાર્થકતા ત્યારેજ કરી શકાય છે, કે જ્યારે આ શરીરની **અસ્થિરતા** અને **અપવિત્રતા** સમજવામા આવે આ બે બાબતોને સમજનારો માણસ જરૂર આ શરીરને સાર્થક કરવા પ્રયત્ન કરશે

અસ્થિરતા

શરીરની સ્થિતિ સર્વથા ક્ષણિક છે ક્ષણિક શરીરવડે અક્ષણિક કર્મબધ કરી જીવો ભારે દુર્દશા પામે છે માટે શાસ્ત્રકારો બતાવે છે કે, હે ભવ્ય ! તુ જે શરીર માટે કર્મબધ કરે છે, તે શરીર તારૂ નથી, હજારો ઉપાય કરે, તો પણ તે તારૂ કદાપિ થવાનુ નથી, જ્યારે શરીર પણ તારૂ નથી, તો અન્ય વસ્તુ ઉપર તુ જે મોહ કરે છે, તે વૃથા છે કેમકે સસારના સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે જૂઓ.

अनित्य सर्वमप्यस्मिन् ससारे वस्तु वस्तुत
मुधा सुखलवेनापि तत्र मूर्च्छा शरीरिणाम् ॥ १ ॥
स्वतोऽन्यतश्च सर्वाभ्यो दिग्भ्यश्चागच्छदापद ।
कृतान्तदन्तयन्त्रस्था कष्ट जीवन्ति जन्तव ॥ २ ॥

यत्नमारेषु देहेषु यथास्थ दत्यनित्यता ।
रम्भागर्भसगर्भाणा का कथा तर्हि देहिनाम् ? ॥ ३ ॥
असारेषु शरीरेषु स्थेमान यश्चिकीर्षति ।
जीर्णशीर्णपलालोत्थे चञ्चापुंसि करोतु स ॥ ४ ॥
न मन्त्रतन्त्रभैषज्यकरणानि शरीरिणाम् ।
त्राणाय मरणव्याघ्रमुखकोटरवासिनाम् ॥ ५ ॥
प्रवर्धमान पुरुष प्रथम ग्रसते जरा ।
तत कृतान्तस्त्वरते धिगहो ! जन्म देहिनाम् ॥ ६ ॥
यद्यात्मान विजानीयात् कृतान्तवशवर्तिनम् ।
को ग्रासमपि गृह्णीयात् पापकर्मसु का कथा ? ॥ ७ ॥
समुत्पद्य समुत्पद्य विपद्यन्तेऽप्सु बुद्बुदा ।
यथा तथा क्षणेनैव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ८ ॥
आढ्य नि स्व नृप रङ्क ज्ञ मूर्ख सज्जन खलम् ।
अविशेषेण सहसँ समवर्ती प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥
न गुणेष्वस्य दाक्षिण्य द्वेषो दोषेषु वास्ति न ।
दवाग्निवदरण्यानि विनुम्पत्यन्तको जनम् ॥ १० ॥
इद तु मास्म शङ्कध्व कुशास्त्रैरपि मोहिता ।
कुतोऽप्युपायत कायो निरपायो भवेदिति ॥ ११ ॥
ये मेरु दण्डसात्कर्तु पृथ्वीं वा छत्त्रमात् क्षमा ।
तेऽपि त्रातु स्वमन्य वा न मृत्यो प्रभविष्णव ॥१२॥
आ कीटादा च देवेन्द्रात् प्रभावन्तकशासने ।
अनुन्मत्तो न भाषेत कथञ्चित् कालवञ्चनम् ॥ १३ ॥
पूर्वेषा चेत् क्वचित् कश्चित् जीवन दृश्येत केवन ।
न्यायपथातीतमपि स्यात् तदा कालवञ्चनम् ॥ १४ ॥

અર્થાત્—આ અસાર સસારમા સ્વભાવથીજ સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે વૃથા સુખનો લેશમાત્ર હોવા છતા પણ, તેને વિષે પ્રાણીઓની મૂર્છા છે (૧) પોતા થકી, અન્ય થકી, તેમજ સર્વ દિશાઓ થકી જેને વિષે આપદાઓ આવ્યા કરે છે, એવા જીવો યમરાજના દાતરૂપ યત્રમા રહ્યા છતા, કષ્ટવડે જીવે છે તાત્પર્ય એ છે કે દાત વચ્ચે આવેલી ચીજ જ્યા સુધી દાત ભેગા થયા નથી, ત્યા સુધીજ સાબુત છે, તેમ ક્રૂર કાળના કરાળ દાનની વચ્ચે મનુષ્યનુ જીવન રહેલ છે, જરા દાત ભેગા થાય કે, તરત બાર વાગી જાય છે (૨) વજ્રઋષભનારાચ સઘયણવાળા શરીરોમા પણ અનિત્યતા આક્રમણ કરી રહી છે, તો પછી કેળના ગર્ભની સમાન નિર્બળ અને કોમળ શરીરવાળા પ્રાણીઓ ઉપર વૃદ્ધાવસ્થા હલ્લો કરે, એમા નવાઇજ શી ? તાત્પર્ય એટલુજ કે ભરત ભૂપતિ અને નલ, રામ, યુધિષ્ઠિર જેવા મહાપુરૂષો જરાગ્રસ્ત થયા તો બીજાનું તો કહેવુજ શુ ? (૩) આ અસાર શરીરની અદર જે સ્થિરતાને ચાહે છે, તે પુરૂષ જૂના અને સડેલા વાસથી બનાવવામા આવેલા એક તૃણમય પુરૂષમા પુરૂષબુદ્ધિ ધારણ કરે છે (૪) મરણ રૂપ વાઘના મુખના કોટરમા (પોલાણમા) નિવાસ કરનારા પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવામા મત્ર, તત્ર અથવા ઔષધ પણ સમર્થ નથી, અર્થાત્ સિંહના મોઢામા સપડાએલો જીવ બચવા પામે નહિ, તેમજ યમરાજના પજામા સપડાએલો પ્રાણી મત્ર, તત્ર, કે ચતુર ડાકટરોના ચતુર ઉપાયોથી પણ બચવા પામતો નથી, (૫) પ્રાણિઓના જીવિતને અહો ધિક્કાર છે કારણ કે વધતા એવા પુરૂષને પ્રથમ વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રસ્ત કરે છે ત્યાર બાદ યમરાજ ઉપાડી જવાને ઘણીજ ઉતાવળ કરે છે કહેવાનો સાર એ છે કે-પ્રથમ તો જીવતુ આયુષ્ય સો વર્ષનુ, તેની અદર વળી કેટલોક ભાગ તો ગેરસમજણની અદર ચાલ્યો જાય છે, કેટલાએક ભાગમા

યૌવનની ઉન્મત્તતા આવીને ધીરે ધીરે છે અમુક ભાગ કુટુંબના પોષણમાં જાય છે તેટલામાં તો વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોંચે છે કે તુરતજ કાળ મહારાજા ભાગ્યેજ ૬૦ ૭૦ વર્ષ થતા થતા કોળીઓ કરી જાય છે, (૬) જો પ્રાણી પોતાને કાળના વશીભૂત થયેલા જાણવા ભાગ્યશાળી બને, તો કયો માણસ કવળ પણ ગ્રહણ કરે? અર્થાત્ ખાવાનું પણ ચાહે નહિ તો પાપકર્મનો ક્યાંજ રહી? જેમ પરપોટા પાણીમાં ઉત્પન્ન થઇ થઇને વિનાશ પામે છે તેમ પ્રાણીઓના શરીરો ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે, (૮) તવંગર હો કે ગરીબ હો, રાજા હો કે રંક હો, પંડિત હો યા મૂર્ખ હો, સજ્જન હો વા દુર્જન હો, પરંતુ યમરાજ તમામનો પક્ષપાતરહિત સંહાર અવશ્ય કરવાને પ્રવર્ત્તમાન થાય છે (૯)

જેમ વનનો અગ્નિ અમુક ઉપર રાગ અને અમુકની ઉપર દ્વેષ ધારણ કર્યા સિવાય આખી અટવીને ભસ્મસાત્ કરે છે તેમ કાળ પણ ગુણોમાં દાક્ષિણ્ય રાખતો નથી અને દાવાનળની માફક મનુષ્યનો અંત લાવે છે (૧૦) કુશાસ્ત્રવડે મોહિત થયેલા હે પુરુષો! તમારે પણ એવી આશંકા તો કદિ કરવીજ નહિ કે કોઇ પણ ઉપાય વડે કરીને મારી કાયા નિરૂપદ્રવ થશે. (૧૧) જે પુરૂષો મેરૂનો દંડ બનાવવા અને પૃથ્વીને છત્રની માફક ધારણ કરવા સમર્થ હતા, તેઓ પણ પોતાને અને અન્યને કાળથી બચાવી શક્યા નથી (૧૨) કીડીથી લઇ ઇંદ્ર મહારાજ પર્યંત સર્વત્ર કાળ મહારાજના શાસનનો સમર્થ અમલ થઇ રહ્યો છે ઉન્મત્ત શિવાય કયો ડાહ્યો પુરુષ કોઇપણ રીતે કાળને ઠગવાનું બોલે અર્થાત્ કાળને કોઇ ઠગી શકે નહિ (૧૩) કોઇએ પણ પૂર્વપુરૂષોમાંના કોઇપણ પુરુષને કોઇપણ ઠેકાણે જો જીવતો જોયો હોય, તોજ ન્યાયમાર્ગથી વિરૂદ્ધ એવું જો કે કાળને ઠગવાનું કામ છે,

તો પણ તે સભળી શકે, પરતુ તેમ બનતુ નથી, માટે કાળને ઠગવાનું કામ ન્યાયમાર્ગથી વિરૂદ્ધ છે (૧૪)

કાળે કોઇને છોડયા નથી અને છોડશે પણ નહિ તત્ત્વવેત્તાઓએ કૃતાન્ત અથવા કાલનુ નામ **સર્વભક્ષી** અથવા **સમવર્તી** એટલે નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તનાર તથા સર્વભક્ષી એટલે સર્વનુ ભક્ષણ કરનાર કહેલ છે, કારણ કે તેને દાક્ષિણ્ય નથી તેમજ તેના ઉપર કોઇનો દાબ પણ નથી, કે જેથી કરીને તે પોતાના કાર્યથી અટકે જગતમા ભદ્રિક પ્રાણીઓને ભરમાવવા માટે એવા કેટલાક ગપાટા ચાલે છે કે, 'અમુક પુરૂષ રાત્રે અમુક સ્થાનમા આવે છે આવીને કથા કરે છે, અથવા અમુકને ભણાવે છે, કારણ કે તે પુરૂષ જીવનમુક્ત છે,' વિગેરે ભાઇઓ! આવી કલ્પના કોઈ પણ રીતે અનુભવમા આવી શકે તેવી નથી કદાચ ભૂત, પિશાચ, બ્રહ્મરાક્ષસ વિગેરે થઇ ભવે પર્યટન કરે, પણ તેજ શરીરથી પાછુ આવવુ અથવા તેને માથે મૃત્યુ નથી, એમ માનવુ, તદ્દન ભ્રમમૂલક છે આયુષ્ય પૂર્ણ થતા ઈશ્વર નામધારી પુરૂષોને પણ કરાળ કાળે છોડ્યા નથી શ્રીમહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ સમયે ઇંદ્ર મહારાજે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે 'હે પ્રભો! આપનુ આયુષ્ય થોડુ વધારો, જેથી આપના ભક્તોને ધર્મધ્યાનમા પીડા કરનાર ભસ્મગ્રહ નડે નહિ' આ વખતે ભગવાને સ્પષ્ટ કહ્યુ —'હે ઇન્દ્ર! એ વાત કદી પણ બની નથી, બનતી નથી અને બનવાની પણ નથી' વાચનાર! વિચારવાનો સમય છે કે આનું નામજ યથાર્થવાદિત્વ તેનો યથાર્થ વક્તૃત્વનો ગુણ જો અન્યમા હોત, તો પૂર્વોક્ત નિર્મૂલ ગપાટા ચાલત નહિ ધારો કે કોઇ ચલાવે, તો તેને કોઇ માનત નહિ કરાલ કાળપિશાચે કોઇને પણ છોડયા નથી મહાન્ મહાન્ ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ વિગેરે

સંખ્યાબંધ આ દુનિયાપર થયા અને ગયા. કોઇ અમર થયો નથી અમર (દેવ) પણ સ્વાયુષ્ય ક્ષય થયે અનનક્રિયા કરે છે તો ઇતરપ્રાણીઓની તો વાતજ શી ? કાળની વિશેષ કીર્ત્તિમા નીચેના શ્લોકો પણ ખાસ મનન કરવા લાયક છે —

ससारोऽय विपन्त्रानिरस्मिन्नियतत सत ।
पिता माता सुहृद्बन्धुरन्योऽपि शरणं न हि ॥ १ ॥

इन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्यत्र यन्मृत्योर्यांति गोचरम् ।
अहो ! तदन्तकातङ्के प शरण्य शरीरिणाम् ॥ २ ॥

पितुर्मातु स्यसुर्भ्रातुस्तनयाना प पश्यताम् ।
अत्राणो नीयते जन्तु पर्मभिर्यमसद्मनि ॥ ३ ॥

शोचन्ति स्यजनानन्त नीयमानान्स्यकर्मभि ।
नेष्यमाण तु शोचन्ति नात्मानं मन्दबुद्धय ॥ ४ ॥

संसारे दु खदावाग्निज्वलज्ज्वालाकरालिते ।
यने मृगाभकस्येय शरण नास्ति देहिन ॥ ५ ॥

अष्टाङ्गमायुर्वेदेन जीवातुभिरथागदे ।
मृत्युञ्जयादिभिर्मन्त्रैस्त्राण नैवास्ति मृत्युत ॥ ६ ॥

खड्गपञ्जरमध्यस्थचतुरङ्गचमूवृत ।
रङ्कवत्कृष्यते राजा हठेन यमकिङ्करै ॥ ७ ॥

यथा मृत्युप्रतीकार पशवो नैव जानते ।
विपश्चितोऽपि हि तथा धिक् प्रतीकारमूढता ॥ ८ ॥

येऽसिमात्रोपकरणा कुर्वते क्ष्मामकण्टकाम् ।
यमभ्रुभङ्गभीतास्तेऽप्यास्ये निदधतेऽङ्गुली ॥ ९ ॥

मुनीनामप्यपापानामभिधारायमैवंते ।
न शक्यते कृतान्तस्य प्रतिकर्तुं पदापन ॥ १० ॥

अशरण्यमहो! विश्वमराजकमनायकम् ।
तदेतदप्रतीकारं ग्रस्यते यमरक्षसा ॥ ११ ॥

योऽपि धर्मप्रतीकारो न सोऽपि मरणं प्रति ।
शुभां गतिं ददात्यन्तु प्रतिकर्मेति कीर्त्यते ॥ १२ ॥

प्रमज्याल्पभवोपायमादायाक्षयशर्मणे ।
चतुर्थपुरुषार्थाय यतितव्यमहो! ततः ॥ १३ ॥

અર્થાત્—આ સંસાર વિપત્તિઓની ભેટ ખાણ છે, તેમાં પડેલા પ્રાણિઓને માતા, પિતા, મિત્ર, બંધુ અને અન્ય કોઈ પણ શરણ નથી, શરણ છે તો તે કેવળ ધર્મ જ. ૧ ઈન્દ્ર અને ઉપેન્દ્રાદિક પણ મૃત્યુના ગ્રાસભૂત થઈ પડે છે, તો યમરાજના ભયથી બચવા માટે પ્રાણિઓને શરણ લેવા યોગ્ય કોણ છે? અર્થાત્ કોઈજ નથી. ૨

માતા, પિતા, ભાઈ, બેન, તથા પુત્રોના દેખતા, શરણ રહિત જીવ, કર્મવડે કરી યમરાજના રહેઠાણ પ્રત્યે લઈ જવાય છે ૩

પોતાના કર્મ વડે કાળધર્મને પામતા સ્વજન પરિવારનો મરણ દેખીને શોક કરે છે, પરંતુ તેઓ પોતાને પણ કાળ લઈ જશે, તેનો શોક કરતા જાણતા નથી ૪

દુઃખ દાવાનળની બળતી જ્વાળાથી, ભયંકર એવા આ સંસારમાં, જેવી રીતે વનમાં મૃગના બચ્ચાનું કોઈ શરણ નથી, તેવી રીતે જીવોનું રક્ષણ કરનાર કોઈ નથી. ૫

અષ્ટાંગ નિમિત્ત, આયુર્વેદ, જીવનપ્રદ ઔષધ અને મૃત્યુંજયાદિ મંત્રોવડે પણ મૃત્યુથી બચાતું નથી સારાશ કે મૃત્યુના સમયે ગમે તેવા ડાકટરોનું ગમે તેવું ઔષધ અથવા શાંતિપાઠાદિ ભલે હજારો ઉપાયો કરો, પરંતુ મૃત્યુ હઠવાનું નથી, એ વાત સર્વ કોઇ જાણે છે ૬

તલવારવાળો પાંજરામાં પેઠેલો હોય, હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળરૂપ ચતુરંગ સેનાથી ભલે વીંટાએલ હોય, પણ, યમરાજાના કિંકરો રાજાને પણ રાંકની માફક હઠથી લઇ જાય છે ૭ જેમ પશુઓ મૃત્યુથી બચવાના ઉપાયને જાણતા નથી તેમ વિદ્વાનો પણ મરણને દૂર કરવાનો ઇલાજ જાણતા નથી ધિક્કાર છે ઇલાજ સંબંધીના અજાણપણાને ! ૭

મોટા મોટા ધન્વંતરિ જેવા વૈદ્યો, મંત્રવાદિયો અને તંત્રવાદિયો વિગેરે કળાકુશળ લોકો આ પૃથ્વીપીઠ ઉપર ઘણા થયા, પરંતુ તેઓનું કાળની આગળ કાંઇ ચાલ્યું નથી વર્તમાન કાળમાં પણ જડ વસ્તુઓ (પંચ મહાભૂત) ઉપર, જેની બુદ્ધિએ ભારે કાબૂ મેળવ્યો છે, તથા નવા નવા પ્રયોગોથી જનસમૂહને ચકિત કર્યો છે, ફોટોગ્રાફ, ફોનોગ્રાફ, ટ્રામ, રેલ, તાર મોટરકાર વિગેરે અનેક વસ્તુઓ શોધ ખોળ કરી શોધી કાઢી છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ જેઓની બુદ્ધિ વરસાદને નિયમિત સ્થાન ઉપર વરસાવવા કોશીશ કરી રહી છે, અને તેમાં અમુક અંશે ફાવી પણ શક્યા છે, વળી વિદ્યાધરની માફક મંત્ર તંત્ર સિવાય વિમાનો પણ ચલાવે છે, તેવી પાશ્ચાત્ય પ્રજા જો કે કાંઇ પણ કરી શકી, છતાં મૃત્યુંજયનો મંત્ર મેળવી શકી નહિ અને શકશે પણ નહિ. આ લેખ લખાઇ રહ્યો હતો, તે વખતે આપણા રાજરાજેશ્વર સપ્તમ એડવર્ડ કાળ ધર્મ પામ્યા હતા, જેને માટે દુનિયા શોક-

ગ્રસ્ત થઈ હતી, હજારો દેશના રાજાઓ અને ગૃહસ્થો જેમના શરીરની ક્રિયા પર ગયા હતા. ઔષધિના પ્રયોગોથી શરીર જરા પણ દુર્ગંધ ન મારે, અને તેવુ ને તેવુ જ દેખાય, તેવી રીતે ડાક્ટર બહાદુરોએ તેને એક ભુવનમા રાખ્યુ હતુ, છતા તે ડાક્ટર મહાશયો પણ આપણા આ મહાન્ રાજરાજેશ્વરની જીવનરક્ષામા ફાવી શકયા નહિ તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, કાળના પંજામાથી પ્રાણિઓને કોઇ પણ છોડાવી શકતા નથી ૮

જે ક્ષત્રિયપુત્રો તલવાર માત્ર શસ્રની સહાયથી પૃથ્વીને નિષ્કંટક કરે છે, તે ક્ષત્રિય બચ્ચાઓ પણ યમરાજની ભ્રુકુટીના વિકારમાત્રથી ભયભીત બની પોતાના મોઢામા આગળીઓ ધારે છે ૯

નિષ્પાપાચરણ મુનિઓના, તલવારની ધારા તુલ્ય વ્રતોવડે કરીને પણ કાળનો પ્રતિકાર કોઇ રીતે શક્ય નથી ૧૦

અહો ! આ વિશ્વ શરણ રહિત, અરાજક, અનાયક અને પ્રતીકાર રહિત જણાય છે, કારણ કે, તેને કાલરૂપ રાક્ષસ ગળી જાય છે ૧૧

કેવળ ધર્મ એક પ્રતીકાર કહી શકાય, તે પણ મરણ પ્રતિ તો નહિજ, ફક્ત શુભ ગતિને દેનાર ધર્મ હોવાથી તેને પ્રતિકાર તરીકે ગણવામા આવે છે, કારણ કે ધર્મિષ્ઠપુરૂષોને પણ કાળ છોડતો નથી ૧૨

હવે કોઇને શકા થશે કે—કાળનો પ્રતીકાર કોઇ રીતે છેજ નહિ, તો પછી જીવોની મુક્તિ કેમ થઇ અને થશે ? તેના સમાધાનમા તેરમા શ્લોકમા કહે છે કે—દીક્ષારૂપ ઉપાય ગ્રહણ કરીને અક્ષય સુખ જેમા રહેલ છે, એવા ચતુર્થ પુરૂષાર્થ–મોક્ષને માટે

પ્રયત્ન કરવો જેથી કાળનો જય થશે અને જીવ અનુપમ સુખનો વિભાગી બનશે ૧૩

અપવિત્રતા

પૂર્વોક્ત શ્લોકોની વ્યાખ્યાથી સિદ્ધ થયું કે આ શરીર નાશ થવાવાળું અને અશરણ છે, વળી તે અપવિત્ર પણ છે, તેને માટે જૂઓ.—

रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रान्त्रवर्चसाम् ।
अशुचीनां पदं कायः शुचित्वं तस्य तत्कुतः ? ॥ १ ॥

नवस्रोतःस्रवद्विस्ररसनिःस्यन्दपिच्छिले ।
देहेऽपि शौचसंकल्पो महामोहविजृम्भितम् ॥ २ ॥

शुक्रशोणितसम्भूतो मलनिःस्यन्दवर्द्धितः ।
गर्भे जरायुसंछन्नः शुचिः कायः कथं भवेत् ? ॥ ३ ॥

मातृजग्धान्नपानोत्थरसनाडीक्रमागतम् ।
पायं पायं विवृद्धः सन् शौचं मन्येत कस्तनो ? ॥४॥

दोषधातुमलाकीर्णं कृमिगण्डुपदास्पदम् ।
रोगभोगिगणैर्जग्धं शरीरं को वदेच्छुचि ? ॥ ५ ॥

सुस्वादून्यन्नपानानि क्षीरेक्षुविकृतीरपि ।
भुक्तानि यत्र विष्ठायै तच्छरीरं कथं शुचि ? ॥ ६ ॥

विलेपनार्थमासक्तसुगन्धिर्यक्षकर्दमः ।
मलीभवति यत्राशु क्व शौचं तत्र वर्ष्मणि ? ॥ ७ ॥

जग्ध्वा सुगन्धि ताम्बूलं सुप्तो निश्युत्थितः प्रगे ।
जुगुप्सते वक्त्रगन्धं यत्र किं तद्वपुः शुचि ? ॥ ८ ॥

स्यत सुगन्धयो गन्धधूपपुष्पस्रगादय ।
यत्सङ्गाद् यान्ति दौर्गन्ध्य सोऽपि काय शुचीयते?॥९॥
अभ्यक्तोऽपि विलिप्तोऽपि धौतोऽपि घटकोटिभि ।
न याति शुचिता काय शुण्डाघट इवाशुचि ॥ १० ॥
मृज्जलानलवाताशुस्नानै शौच वदन्ति ये ।
गतानुगतिकैस्तैस्तु विहित तुषखण्डनम् ॥ ११ ॥
तदनेन शरीरेण कार्यं मोक्षफल तप ।
क्षाराब्धे रत्नवद्धीमान असारात्सारमुद्धरेत् ॥ १२ ॥

અર્થાત્—રસ, રૂધિર, માસ, મેદ, હાડકા, મજ્જા, શુક્ર, આતરડા અને વિષ્ઠારૂપ ખરાબ પદાર્થોનું સ્થાન આ કાયા છે, તો તે કાયામા પવિત્રપણુ ક્યાથી હોય ? ૧

નવદ્વારોમાથી નિકળતા ખરાબ રસના ઝરવાવડે કરીને કિચ્ચડવાળા દેહમા શૌચનો વિચાર કરવો, તે પણ મહામોહની વિડંબનાજ છે ૨

વીર્ય અને રૂધિરમાથી ઉત્પન્ન થએલ, મળના ઝરણાથી વૃદ્ધિ પામેલ, તેમ ગર્ભમા ઓરથી ઢકાએલ, એવુ શરીર પવિત્ર કેમ હોઇ શકે ? ૩

માતાએ ભક્ષણ કરેલ અન્ન અને પાણીથી ઉત્પન્ન થએલો રસ નાડીઓમા જવાથી અનુક્રમે બનેલા દૂધને પી પીને વૃદ્ધિગત થએલ શરીરને કોણ પુરૂષ પવિત્ર માનશે ? ૪

દોષ (વાત, પિત્ત, કફ) ધાતુ (રસ, રૂધિર વગેરે સાત,) તથા મલથી વ્યાપ્ત, તેમજ નાના અને મોટા કૃમિઓનુ સ્થાન

અને રોગ રૂપી સર્પોના સમૂહોવડે કરીને ડખ્ખવામા આવેલા એવા આ શરીરને કોણુ પવિત્ર કહી શકશે ? ૫

રૂડા સ્વાદિષ્ટ અન્ન, પાન, દૂધ અને શેનડીનો રસ તેમજ વિગય વિગેરે ખાવામા આવે, તોપણુ વિષ્ઠા થાય છે, તો તે શરીર પવિત્ર કેમ કહેવાય ? ૬

વિલેપનને માટે લગાડવામા આવેલો સુગધિ કેશરનો કીચ પણુ ક્ષણુવારમા મલીન થાય છે, તો પછી તે શરીરમા પવિત્રતા કયા રહી ? ૭

સુન્દર તાબૂલ ખાઇને રાત્રિમા સુઇ ગએલ પુરૂષ પ્રાત કાળમા જ્યારે ઉઠે છે, ત્યારે મુખની ગધ ખરાબ આવે છે, તો તે શરીર પવિત્ર કેવી રીતે ? ૮

સ્વભાવથીજ સુગધિત એવા જે ગધ, ધૂપ, પુષ્પમાળા આદિ પદાર્થો પણુ શરીરના સગથી દુર્ગંધિતાને પામે છે, તો તે શરીર પણુ શુ પવિત્રતાનુ આચરણુ કરે છે ? ૯

તેલ વિગેરેથી મર્દન કરવામા આવેલો, ચદન વિગેરેથી વિલેપન કરેલો, અને કરોડો જળના ઘડાવડે ધોયેલો પણુ આ દેહ અપવિત્ર મદિરાના ઘટની માફક પવિત્ર થતો નથી ૧૦

માટી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્યના કિરણો, અને સ્નાનથી શરીર પવિત્ર થવાનુ જે લોકો બતાવે છે, તે ગતાનુગતિક મનુષ્યો ફોતરા ખાડે છે ૧૧

શરીર, સ્વભાવથીજ મદિરાના ઘટની માફક અશુદ્ધ છે, તે કોઇ પ્રકારે શુદ્ધ થનાર નથી તથાપિ જળ જતુ સમાન કેટલાએક પુરૂષો ખાતા, પીતા, હગતા, મૂતરતા જળસ્નાનવડેજ દેહશુદ્ધિ

માને છે, તથા તેમા ધર્મ માને છે આવા પુરૂષો કેટલા બધા ભ્રમિત છે, તે વિચારવાનુ છે જળમા પણ અમુક જાતના જીવો છે, તે વાત આબાલગોપાલના ધ્યાનમા આવેલી છે, છતા જળનો હદ ઉપરાંત વ્યય કરતા ડરતા નથી, એટલુજ નહિ, પરતુ પરિમિત જળ વાપરનાર જૈન મુનિઓની નિંદા કરવા ચૂકતા નથી જો તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરવામા આવે, તો જૈન મુનિઓના તમામ વ્યવહાર પરોપકારને માટેજ જણાશે પોતે કષ્ટ પરપરા વહન કરી અન્યને સુખ કરનાર થવુ, તે શુ ઓછુ આશ્ચર્યજનક છે ? નહિ તો સ્નાન વિલેપન, તૈલાભ્યગન, દન્તધાવન, ધૂપ, દીપ, તાબૂલાદિ મુખવાસ, પલ્યકાદિપર શયન અને પખાથી પવન લેવો ઇત્યાદિ સુખના સાધનો કોને વલ્લભ નથી ? અર્થાત્ તે તમામ બાબતો મોક્ષાભિલાષિ જીવો સિવાય આખી દુનિયાને વ્હાલી છે

વળી શાસ્ત્રકારોનુ એક એ પણ વચન છે કે—'**બ્રહ્મચારી સદા સુચિ**' આ વાકય પ્રમાણે સાધુઓને સ્નાન વિલેપનાદિની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે દેવપૂજાદિ નિમિત્તે સ્નાનક્રિયા કરવી પડે, તે ગૃહસ્થોને માટે છે તે સ્નાન પણ પરિમિત જળવડે નિર્જંતુક સ્થાનમા વિવેક પૂર્વક કરવાનુ કહ્યુ છે, પરતુ એવુ તો કોઇ રીતે ઉચિત નથી, કે કૂવા, વાવ, તળાવ અને નદીમા પડી જળજતુઓને ત્રાસ પેદા કરી પવિત્ર થવુ ! અન્ય જીવોને ત્રાસ ઉપજાવનાર પુરૂષને શાન્તિ કેવી રીતે મળશે ? હિંદુધર્મમા પવિત્ર અને પ્રામાણિક ગણાતી **મનુસ્મૃતિમા** પણ શુચિના સબધમા નીચે પ્રમાણે વિપરીત ભાન કરાવનારા શ્લોકો આપેલા છે જૂઓ —

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयो सप्त दातव्या मृद्द शुद्धिमभीप्सता ॥ १ ॥

एतच्छौच गृहस्थाना द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुण स्याद्वनस्थाना यतीना तु चतुर्गुणम् ॥ २ ॥

અર્થાત્—શરીરની શુદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરૂષે લિંગમા માટીનો એક લેપ દેવો, ગુદામા ત્રણ ડાબા હાથમા દશ અને ત્યાર પછી બન્ને હાથો સાથે મેળવી માટીના સાત લેપ કરવા ૧

આ શૌચવિધિ ગૃહસ્થો માટે છે બ્રહ્મચારીએ ગૃહસ્થો કરતા બમણા લેપ કરવા, વાનપ્રસ્થોએ ત્રણ ગુણા અને યતિઓએ ચાર ગુણા લેપ કરના

ભાઇઓ હવે જોવાનું છે કે, આ ઉપર કહેલા શ્લોકોથી **ब्रह्मचारी सदा शुचि** એ વાક્ય તો હવાની અદરજ ઉડી જાય છે વળી આ શ્લોકોમા બતાવ્યા પ્રમાણે વિધિ કરનાર તો સાપ્રતમા કોઇ જોવામા આવતો નથી, તો શુ તે તમામ અપવિત્ર સમજવા ? વળી યતિઓ (સાધુઓ) જો મનુસ્મૃતિના શ્લોકોમા બતાવ્યા પ્રમાણે શૌચવિધિ કરવા બેસશે તો, મારા ધાર્યા પ્રમાણે, તેઓને ઇશ્વરભજનનો સમય પણ મળી શકશે નહિ વળી ધારો કે કદાચ બરાબર વિધિ કરશે, તો પણ અન્ય માણસ તો તેને શુદ્ધ થએલા કબૂલ કરશે નહિ કારણ કે આ પ્રમાણે શુદ્ધ થએલા સાધુનું થૂક કોઇ માણસ ઉપર પડશે, તો શુ તે સામો માણસ ગુસ્સે થયા વિના રહેશે ? કદાપિ નહિ કદાચિત્ સાધુ જાણીને નહિ બોલે, તો પણ અત કરણમા તો દુ ખી થશેજ તાત્પર્ય એ છેકે, ક્રોડો ઘડાઓથી સ્નાન કરો હજારો નદી-કૂવાઓમાં ડુબકીઓ મારો અને એ પ્રમાણે શુદ્ધ થઇ કોઇના ઉપર કોગળો કરો જૂઓ લડાઇ થાય છે કે નહિ ? કાયાને મદિરાના ઘટની અને ગદકીના ગાડવાની ઉપમા આપી છે, તે સાચી છે માટી

અથવા જલાદિય શરીરની શુદ્ધિ માનનાર કૂતરાને ખાડે છે, એમ જે તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે, તે સર્વથા યોગ્યજ છે ૧૧

તેજ કારણથી આ (અપવિત્ર) શરીરવડે, મોક્ષ છે ફળ જેનુ એવુ તપ આદિ ધર્મરત્ન લેવુ, તે સર્વથા ઉચિત છે સમુદ્રનુ દૃષ્ટાન્ત એટના માટે આપેલ છે કે, જો કે, સમુદ્ર ખારો છે, તો પણ તેમાથી ઉત્તમ રત્નો કાઢી લેવા યોગ્ય છે, તેજ પ્રમાણે આવા અશુચિ શરીર વડે પણ ધર્મકાર્ય કરવુ યોગ્ય છે ૧૨

આ પ્રમાણે શરીરની સ્થિતિ ત્યારેજ સમજી શકાય તેમ છે, કે જ્યારે મનુષ્ય એમ સમજે કે-' હુ એકનો છુ, ' ' મારૂ કોઇ નથી ' ? ' એકનો આવ્યો છુ ' ' એકનો જવાનો છુ ' આવી એકત્વભાવના હૃદયમા સ્થાપિત કર્યા સિવાય શરીર ઉપરની મમતા કદાપિ છૂટી શકવાની નથી માટે આ પ્રસગે કઇક એકત્વભાવનાનું સ્વરૂપ તપાસીએ

એકત્વભાવના

पुत्रमित्रकलत्रादे शरीरस्यापि सत्क्रिया ।
परकार्यमिद सर्व न स्वकार्यं मनागपि ॥ १ ॥

एक उत्पद्यते जन्तुरेक एव विपद्यते ।
कर्माण्यनुभवत्येक प्रचितानि भवान्तरे ॥ २ ॥

अन्यैस्तेनार्जित वित्त भूय संभूय भुज्यते ।
स त्वेको नरकक्रोडे क्लिश्यते निजकर्मभि ॥ ३ ॥

दु खदावाग्निभीष्मेऽस्मिन्वितते भवकानने ।
बम्भ्रमीत्येक एवासौ जन्तु कर्मवशीकृत ॥ ४ ॥

इह जीवस्य मा भूवन् सहाया बान्धवादयः ।
शरीरं तु सहायश्चेत् सुखदुःखानुभूतिदम् ॥ ५ ॥
नायाति पूर्वभवतो न याति च भवान्तरम् ।
ततः कायः सहायः स्यात् सम्भेटमिलितः कथम् ॥ ६ ॥
धर्माधर्मौ समासन्नौ सहायाविति चेन्मतिः ।
नैषा सत्या न मोक्षेऽस्ति धर्माधर्मसहायता ॥ ७ ॥
तस्मादेको भ्रमभीति भवे कुर्वन् शुभाशुभे ।
जन्तुर्वेदयते चैतदनुरूपे शुभाशुभे ॥ ८ ॥
एक एव समादत्ते मोक्षश्रियमनुत्तराम् ।
सर्वसम्बन्धिविरहाद् द्वितीयस्य न सम्भवः ॥ ९ ॥
यद्दुःखं भवसम्बन्धि यत्सुखं मोक्षसम्भवम् ।
एक एवोपभुङ्क्ते तद् न सहायोऽस्ति कश्चन ॥ १० ॥
यथा चैकस्तरन्सिन्धु पारं व्रजति तत्क्षणात् ।
न तु हस्तपाणिपादादिसंयोजितपरिग्रहः ॥ ११ ॥
तथैव धनदेहादिपरिग्रहपराङ्मुखः ।
स्वस्थ एको भवाम्भोधेः पारमासादयत्यसौ ॥ १२ ॥
तत्सांसारिकसम्बन्धं विहायैकाकिना सता ।
यतितव्यं हि मोक्षाय शाश्वतानन्तशर्मणे ॥ १३ ॥

અર્થાત્—હે જીવ ! પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી અને સ્વશરીરની સુંદર ક્રિયા અર્થાત્ સત્કાર—આ સર્વ પરકાર્ય છે, સ્વકાર્ય જરાપણ સમજીશ નહિ ૧ જીવ એકલો જન્મે છે, એકલો મરણ પામે છે, તેમજ પોતે એકઠા કરેલા કર્મોને ભવાન્તરમાં એકલોજ અનુભવે છે ૨ આ જીવે, એકઠું કરેલું પુષ્કળ ધન અન્ય પ્રાણીઓ

એકદા થઇને ભોગવે છે, પરન્તુ એકઠું કરનાર એકનો પુરૂષ નરકના મધ્યભાગમા સ્વકીય કર્મોને લીધે અત્યન્ત દુખો અનુભવે છે ૩ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ દુખદાવાનલથી ભયકર થએલી આ સસાર રૂપ વિસ્તીર્ણ અટવીમા કર્માધીન જીવ એકલો જ અત્યન્ત ભ્રમણ કરે છે ૪ આ સસારમા સુખ-દુખનો અનુભવ કરાવનાર શરીર, જો જીવને સહાયભૂત હોય, તો પછી, ભલે ભાઇ, બેન વિગેરે કુટુબ સહાયભૂત ન થાઓ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીરજ જ્યારે મદદગાર નથી તો, કુટુમ્બની મદદની આશા, તે દુરાશાજ સમજવી ૫ શરીર પૂર્વભવથી સાથે આવ્યુ નથી, અને ભવાન્તરમા સાથે જવાનું નથી, તેથીજ માર્ગમા મળેલા વટેમાર્ગુની માફક, ઉદાસીન ભાવવાળુ આ શરીર સહાય આપનાર કેવી રીતે થાય? અર્થાત્ નજ થાય ૬ નજીકમા રહેલા ધર્મ અધર્મ ભવાન્તરમા જીવને સહાય રૂપ છે, એવી મતિકલ્પના કરવી તે પણ મિથ્યા જાણવી અર્થાત્ મોક્ષમા ધર્માધર્મની સહાયતા નથી. તાત્પર્ય કે, મોક્ષમા અધર્મ હેય છે, તે તો સર્વ કોઇ આના-કાની કર્યા વિના કબૂલ કરી શકશે, પરન્તુ ધર્મ પણ હેય છે તે વાત તત્ત્વવેત્તાઓ પોતે સમજી શાસ્ત્રદ્વારા યુક્તિપૂર્વક સમજાવે છે કારણ કે-ધર્મ પુણ્યનું કારણ હોવાથી બધરૂપ છે, અને તે પુણ્ય-બધનો પણ અભાવ થવાથી જીવ મોક્ષગામી ગણાય છે ૭ તેથી સસારમા શુભ અશુભ કાર્ય કરતો જીવ એકલોજ અત્યન્ત ભ્રમણ કરે છે, તેમજ પોતે કરેલા કર્મ અનુસાર શુભાશુભ ફળને એકલો જ ભોગવે છે ૮ વળી જીવ, શુભ ભાવનાથી ભાવિત અતકરણ-વાળો થવાથી અતિ ઉત્તમ મોક્ષ લક્ષ્મીને એકલોજ મેળવે છે મોક્ષમા સર્વ સબધનો અભાવ હોવાથી ત્યા પણ બીજા સાથે સબધ થવાનો સભવ નથી ૯ સસાર સબધી દુખ અને મોક્ષ સબધી સુખને પણ જીવ એકલોજ ભોગવે છે તેને વિષે કોઇ

મદદગાર કે ભાગીદાર નથી ૧૦ બંધનરહિત પુરૂષ તરતો તરતો તત્કાળ સમુદ્રની પાર પહોચે છે, પરતુ હૃદય પર તેમજ હાથ પગમા બોજાવાળો માણસ પાર પામી શકતો નથી ૧૧ તેજ પ્રમાણે ધન અને દેહાદિ પરિગ્રહથી પરાઙ્મુખ થએલો એટલે કે ભારરહિત થએલો એકનો પુરૂષ સસાર સમુદ્રનો પાર પામી શકે છે ૧૨ તેટલા માટે સાસારિક સબધને છોડી સત્પુરૂષે, અનશ્વર, અનન્ત, અનુપમેય, અવ્યાબાધ સુખવાળા મોક્ષને માટે યત્ન કરવો જોઇએ ૧૩

ઉપર કહેલા તેર શ્લોકો આત્મકલ્યાણાભિલાષી નરવરોએ હમેશા સ્વનામની માફક કઠસ્થ રાખવા જોઇએ છે આ શ્લોકોમા એકત્વભાવનાનુ સ્પષ્ટ રીતે ભાન કરાવેલ છે જ્યા સુધી પ્રાણિઓના અત કરણમા એકત્વભાવના રૂપ અકુર ઉત્પન થતો નથી, ત્યા સુધી સાચો વૈરાગ્ય થતો નથી અને વૈરાગ્યના અભાવથી તેને ચાર ગતિના સખ્યાબધ કષ્ટો સહન કરવાજ પડે છે ચારે ગતિ ગતિયોની અદર રહેલા કોઇપણ જીવને વાસ્તવિક સુખ નથી, માત્ર સુખાભાસ છે છતા જીવો વિષ્ઠાના કીડાની માફક તેમા સુખ માની બેઠેન છે આ પ્રસગે ચારે ગતિયોમા એટલે આખા સસારમા રહેલ દુખોનુ યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ જોઇએ

દુખમય સસાર

पारावार इवापारससारो घोर एष भो ।
प्राणिनश्चतुरशीतियोनिलक्षेषु पातयन् ॥ १ ॥

श्रोत्रिय श्वपच स्वामी पत्तिर्ब्रह्मा कृमिश्च स ।
ससारनाट्ये नटवत् ससारी हन्त! चेष्टते ॥ २ ॥

न याति कतमां योनिं कतमां वा न मुञ्चति ।
ससारी कर्मसम्बन्धादवक्रयकुटीमिव ? ॥ ३ ॥

समस्तलोकाकाशेऽपि नानारूपैः स्वकर्मतः ।
वालाग्रमपि तन्नास्ति यन्न स्पृष्टं शरीरिभिः ॥ ४ ॥

ससारिणश्चतुर्भेदाः श्वभ्रितिर्यङ्नरामराः ।
प्रायेण दुःखबहुला कर्मसबन्धबाधिताः ॥ ५ ॥

અર્થાત્—હે ભવ્યો ! આ ઘોર સસાર સમુદ્રની માફક અપાર અને પ્રાણિયોને ચોરાશી લાખ જીવયોનિયોમા પાડનાર છે ૧ આ સસારરૂપી નાટકશાળામા જીવ, નટ ની માફક નવી ચેષ્ટાઓને કરે છે કોઇવાર શ્રોત્રિયબ્રાહ્મણ બને છે, તો કોઇવાર ચડાળનો વેષ લે છે કોઇવાર સ્વામી, તો કોઇવાર સેવક બને છે અને કોઇવાર બ્રહ્મા, તો કોઇવાર પેટનો કીડો પણ થાય છે ૨ કર્મના યોગથી ભાડે લીધેલી કોટડીની માફક કઇ યોનિમા જતો નથી વારૂ ? અર્થાત્ તમામ યોનિયોમા જાય છે અને તમામ યોનિઓને છોડે છે પોતાના કર્મોની પ્રેરણાથી જુદા જુદા રૂપો વડે સમસ્ત લોકાકાશમા પરિભ્રમણ કરતા આ જીવે, વાળના અગ્રભાગ જેટલુ પણ ક્ષેત્ર બાકી રાખ્યુ નથી કહેવાની મતલબ કે સમસ્ત લોકાકાશમા જીવ અનત વાર જન્મ મરણ કરી ચૂક્યો છે ૪ સસારી જીવો ચાર ભાગોમા વ્હેચાએલા છે—૧ નરક, ૨ તિર્યંચ, ૩ મનુષ્ય અને ૪ દેવ આ ચારે સ્થિતિયોમા રહેલા જીવો દુ ખયુક્ત અને કર્મના સબધથી બાધિત–પીડાએલા છે ૫

આ ચારે સ્થિતિયોમા રહેલા જીવો પૈકી પ્રથમ નરકગતિના જીવોના દુ ખો તપાસીએ

અસિપત્રવનમા લઇ જવામા આવે છે, ત્યા પરમાધાર્મિકો વાયુ બનાવી વૃક્ષો ઉપરથી ભાલા અને તરવાર જેવા પાદડા પાડે છે તે નારકીના જીવો ઉપર પડવાથી તેઓના તલ તલ જેવડા ટુકડા વારવાર થાય છે ૧૩ વજ્રના કાગવાળા શાલ્મલી નામના વૃક્ષ ઉપર પરમાધાર્મિકો નારકીના જીવોને ચડાવે છે તથા જન્માતરમા પરસ્ત્રીસાથે કરેલી ક્રીડા યાદ કરાવવા પૂર્વક, ધગાવેલી લોઢાની પૂતળીઓ સાથે બાથ ભરાવે છે ૧૪ માસલોલુપી જીવોને તે, પૂર્વભવની વાત યાદ કરાવી તેઓના અગ માહેલું માસ ખવડાવે છે તેમ મધુપાનમા લોલુપતાવાળાઓને તપાવેલ સીસુ પાય છે ૧૫ ભ્રાષ્ટ્ર કદુ મહશૂલ અને કુભીપાકાદિની વેદનાઓ નિરતર અનુભવાવે છે ભડયાની માફક નારકીના જીવોને શેકે છે ૧૬ પાછા મળી ગએલા નારકીના જીવોના નેત્રાદિ અવયવોને બગલા, કક આદિ પક્ષિઓ વડે ખેચવામા આવે છે ૧૭ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મહાદુખો વડે હણાએલા અને સુખના લેશમાત્રથી પણ વર્જિત નારકીના જીવો યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી બહુ લાબો કાળ વીતાવે છે ૧૮

રત્નપ્રભા શર્કરાપ્રભા વાલુકાપ્રભા પકપ્રભા ધૂમ પ્રભા તમપ્રભા અને મહાતમ પ્રભા આ સાત નરક પૃથ્વીઓ છે જો કે આ રાતે મૂળ નામો નથી આ તો પૃથ્વીના નામો છે નારકીના મૂળ નામો તો આ છે—ઘર્મા વશા, શૈલા, અજના અરિષ્ટા મઘા અને માઘવતી—એ પ્રમાણે સાત નરકો છે પ્રથમની ત્રણ નરકેમા પરમાધાર્મિક ૧૫ જાતના ભુવનપતિ દેવ વિશેષ છે તેઓના નામ આ છે—અબ, અબરિષ શ્યામ, સબલ, રૂદ્ર ઉપરૂદ્ર કાલ, મહાકાલ અસિ પત્રધનુ, કુભી, વાલુક, વૈતરણી ખરસ્વર અને મહાઘોષ આ નામના પદર

પરમાધામિક દેવો, મિથ્યાદષ્ટિ, પૂર્વજન્મના મહાપાપી, પાપમાં પ્રેમવાળા હોય છે તેઓ અસુરની ગતિ પામી સ્વભાવથી જ નારકીના જીવોને દુખ દેનારા હોય છે સૂયગડાંગ સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં નારકીના જીવોના વિવિધ પ્રકારના દુખો સબંધી વિચાર ખડો કરવામાં આવ્યો છે, તેની અંદર ચાર ગાથાઓ અહીં ઉતારીએ, તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય

इगालरासिं जलियं सजोति ततोवमं भूमिमणुक्कमता ।
ते डज्झमाणा कलुणं थणंति अरहस्सरा तत्थ चिरट्ठितीया ॥ १ ॥

जइ ते सुया वेयरणी भिदुग्गा णिसिओ जहा खुर इव तिक्खसोया ।
तरंति ते वेयरणीं भिदुग्गा उसुचोइया सत्तिसुहम्ममाणा ॥ २ ॥

कीलेहिं विज्झति असाहुकम्मा नावं उविंते सइविप्पहूणा ।
अन्ने तु सूलाहिं तिसूलियाहिं दीहाहिं विध्धूण अहेकरन्ति ॥३॥

केसिं च बंधित्तु गले सिलाओ उदगंसि बोलंति महालयंसि ।
कलंबुयावालुय मुम्मुरे य लोलंति पचंति अ तत्थ अन्ने ॥४॥

અર્થાત્—' મુદ્ગરથી હણો, તલવારથી છેદો, શૂલથી ભેદો, અગ્નિથી બાળો ' ઇત્યાદિક પરમધાર્મિકના ભયંકર શબ્દો સાંભળી નારકીના જીવો ત્રાસે છે, તેમ ભાગતા ભાગતા આ ઉપરની ચાર ગાથાઓમાં બતાવ્યા પ્રમાણે દુ ખી થાય છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે —અંગારાના ઢગના અને બળતા અગ્નિની ઉપમાવાળી ભૂમિ ઉપર ચાલતા નારકીના જીવો બળે છે (જો કે નરકની ભૂમિને

અગ્નિની ઉપમા ઘટતી નથી, ત્યા બાદર અગ્નિનો અભાવ છે, તથાપિ નરકના દુખનુ દિગ્દર્શન કરાવવા માટે 'અગારા' 'અગ્નિ' વિગેરેનુ નામ આપવામા આવ્યુ છે ખરૂ જોતા નગરદાહ કરતા પણ અનત ગુણી ઉષ્ણવેદના નરકમા છે) વળી દીનસ્વરથી રૂદન કરે છે તેઓનો સ્વર ખરખરો થઇ જાય છે, તેઓનુ આયુષ્ય નિકાચિત હોવાથી દીર્ઘકાળ સુધી નરકમા તે જીવોને રહેવુ પડે છે ૧

શ્રીસુધર્માસ્વામી, જબૂસ્વામી પ્રત્યે કહે છે કે "હે જબૂ ! શ્રીમાન્ મહાવીરદેવ પાસેથી મે સાભળ્યુ છે કે-ખરા અને ઉષ્ણ જળને વહન કરનારી, ભયકર દુખને ઉત્પન્ન કરનારી અને અસ્ત્રાના જેવા જેના પ્રવાહો નિત્ય ચાલતા છે એવી વતરણી નામની નદી છે ઉષ્ણભૂમિમા ચાલવાથી અને ઘણી ઘણી રીતે તપ્ત થવાથી તરસ્યા થએલા નારકીના જીવો જળની આશા વડે આ નદી તરફ દોડે છે, પરતુ ત્યા જઈ વૈતરણી નદીને જોઇ ભય ભ્રાત બને છે, તેટલામા તો ત્યા રહેલા પરમાધાર્મિકો 'બાણ' અને 'શક્તિ' નામના શસ્ત્રોથી તે જીવોને વૈતરણી નદીમા તરાવે છે ૨

અત્યન્ત ખારા, ઉના અને દુર્ગંધવાળા વૈતરણીના પાણીથી નારકીના જીવો બહુ જ આકુળ વ્યાકુળ થાય છે, ત્યારે તપેલા લોઢાના હજારો ખીલાવાળુ નાવ પરમાધાર્મિક દેવો વિકુર્વે છે, તેની અદર નારકીના જીવોને ખેચી જવામા આવે છે ખીલાઓ ચારે બાજૂથી તેઓના શરીરમા ખૂચી જાય છે નારકીના શરીરો તત્કાળ ઈંડામાથી નિકળેલા પક્ષીના બચ્ચા જેવા હોય છે તેથી વૈતરણીના જળ વડે તેઓ નષ્ટ સજ્ઞાવાળા થઇ જાય છે, પરતુ ઉના લોઢાના ખીલા લાગવાથી પાછુ કરૂણાજનક રૂદન કરે છે,

દાખના તરીકે દાકતર લેકો જેમ શીશી સુધાડી રેગીને બેભાન કરે છે, તે વખતે શરીરને ધર્મ હોવાથી કાપતી વખતે, (ઓપરેશન કરતી વખતે) રેગી અવ્યક્ત શબ્દ કરે છે અને હાથ પગને તરફડાવે છે, તેવી દશા નારકીના જીવોની થાય છે વળી મૂર્ચ્છા પામેલા નારકીના જીવોને અન્ય નરકપાળો (પરમાધાર્મિઓ) શ્રુતી વડે વીંધી તેઓને અધોભૂમિમા લટકાવે છે ૩

વળી કેટલાએક પરમાધાર્મિકો બિચારા અનાથ, અશરણ નારકીના જીવોના ગળામા મોટી શિલા બાધી તેઓને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ વાળી વૈતરણીમા ડુબાડે છે, ત્યાથી કાની કદંબના ફૂલના જેવો જેનો રગ થએલો છે, એવી (વૈતરણીની) તપેલી વેળુમા અને ભાઠાની અગ્નિમા લટકાવે છે, તેમજ ચણાની માફક તેઓને શેકે છે, તથા અન્ય નરકપાળો સૂળીમા પરોવી તેઓને માસની પેશીની માફક પકાવે છે ૪

ઇત્યાદિ નરકની વેદનાઓ ઘણીજ ભયકર છે, તેનું માત્ર ટૂક સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે ઉપર કહેલી સાતે નરકોમા આયુષ્ય અને શરીર ભિન્ન ભિન્ન છે તેનો અહીં વિસ્તાર ન કરતા, હવે પૂર્વ નિયમાનુસાર તિર્યચની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન કરીએ

તિર્યચગતિના દુખ

तिर्यग्गतिमपि प्राप्ता मप्राप्यैकेन्द्रियादिताम् ।
तत्रापि पृथिवीकायरूपता समुपागता ॥ १ ॥

हलादिशस्त्रै पाट्यन्ते मृद्यन्तेऽश्वगजादिभि ।
वारिप्रवाहै प्लाव्यन्ते दह्यन्ते च दवाग्निना ॥ २ ॥

અગ્નિની ઉપમા ઘટતી નથી, ત્યા બાદર અગ્નિનો અભાવ છે, તથાપિ નરકના દુખનુ દિગ્દર્શન કરાવવા માટે 'અગારા' 'અગ્નિ' વિગેરેનુ નામ આપવામા આવ્યુ છે ખરૂ જોતા નગરદાહ કરતા પણ અનત ગુણી ઉષ્ણવેદના નરકમા છે) વળી દીનસ્વરથી રૂદન કરે છે તેઓનો સ્વર ખરખરો થઇ જાય છે, તેઓનુ આયુષ્ય નિકાચિત હોવાથી દીર્ઘકાળ સુધી નરકમા તે જીવોને રહેવુ પડે છે ૧

શ્રીસુધર્માસ્વામી, જબૂસ્વામી પ્રત્યે કહે છે કે "હે જબૂ ! શ્રીમાન્ મહાવીરદેવ પાસેથી મે સાભળ્યુ છે કે-ખરા અને ઉષ્ણ જળને વહન કરનારી, ભયકર દુખને ઉત્પન્ન કરનારી, અને અસ્ત્રાના જેવા જેના પ્રવાહો નિત્ય ચાલતા છે, એવી વતરણી નામની નદી છે ઉષ્ણભૂમિમા ચાલવાથી અને ઘણી ઘણી રીતે તપ્ત થવાથી તરસ્યા થએલા નારકીના જીવો જળની આશા વડે આ નદી તરફ દોડે છે, પરતુ ત્યા જઇ વૈતરણી નદીને જોઇ ભયભ્રાત બને છે, તેટલામા તો ત્યા રહેલા પરમાધાર્મિકો 'બાણુ' અને 'શકિત' નામના શસ્ત્રોથી તે જીવોને વૈતરણી નદીમા તરાવે છે ૨

અત્યન્ત ખારા, ઉના અને દુર્ગધવાળા વૈતરણીના પાણીથી નારકીના જીવો બહુ જ આકુળ વ્યાકુળ થાય છે, ત્યારે તપેના લોઢાના હજારો ખીલાવાળુ નાવ પરમાધાર્મિક દેવો વિકુર્વે છે, તેની અદર નારકીના જીવોને ખેચી જવામા આવે છે ખીલાઓ ચારે બાજુથી તેઓના શરીરમા ખૂચી જાય છે નારકીના શરીરો તત્કાળ ઈંડામાથી નિકળેલા પક્ષીના બચ્ચા જેવા હોય છે તેથી વૈતરણીના જળ વડે તેઓ નષ્ટ સજ્ઞાવાળા થઇ જાય છે, પરતુ ઉના લોઢાના ખીલા લાગવાથી પાછુ કરૂણાજનક રૂદન કરે છે,

દાખલા તરીકે દાકતર લોકો જેમ શીશી સુધાડી રોગીને બેભાન કરે છે, તે વખતે શરીરનો ધર્મ હોવાથી કાપતી વખતે, (ઓપરેશન કરતી વખતે) રોગી અવ્યક્ત શબ્દ કરે છે અને હાથ પગને તરફડાવે છે, તેવી દશા નારકીના જીવોની થાય છે વળી મૂર્ચ્છા પામેલા નારકીના જીવોને અન્ય નરકપાળો (પરમાધાર્મિઓ) સૂચી વડે વીધી તેઓને અધોભૂમિમા લટકાવે છે ૩

વળી કેટલાએક પરમાધાર્મિકો બિચારા અનાથ, અશરણ નારકીના જીવોના ગળામા મોટી શિલા બાધી તેઓને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ વાળી વૈતરણીમા ડુબાડે છે, ત્યાથી કાઢી કદંબના ફૂલના જેવો જેનો રગ થએલો છે, એવી (વૈતરણીની) તપેલી વેળુમા અને ભાઠાની અગ્નિમા લટકાવે છે, તેમજ ચણાની માફક તેઓને શેકે છે, તથા અન્ય નરકપાળો સૂળીમા પરોવી તેઓને માસની પેશીની માફક પકાવે છે ૪

ઇત્યાદિ નરકની વેદનાઓ ઘણીજ ભયકર છે, તેનું માત્ર ટૂક સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે ઉપર કહેલી સાતે નરકોમા આયુષ્ય અને શરીર ભિન્ન ભિન્ન છે તેનો અહી વિસ્તાર ન કરતા, હવે પૂર્વ નિયમાનુસાર તિર્યચની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન કરીએ

તિર્યચગતિમા દુ ખ

तिर्यग्गतिमपि प्राप्ता सम्प्राप्यैकेन्द्रियादिताम् ।
तत्रापि पृथिवीकायरूपता समुपागता ॥ १ ॥

हलादिशस्त्रै पाट्यन्ते मृध तेऽश्वगजादिभि ।
वारिप्रवाहै शाव्यन्ते दह्यते च दवाग्निना ॥ २ ॥

व्यथ्यन्ते लवणाचाम्लमूत्रादिसलिलैरपि ।
लवणक्षारता प्राप्ता वनथ्यन्ते चोष्णवारिणि ॥ ३ ॥
पच्यन्ते कुम्भकाराद्यैः कृत्वा कुम्भेष्टकादिसात् ।
चीयन्ते भित्तिमध्ये च नीत्वा कर्दमरूपताम् ॥ ४ ॥
अप्कायता पुनः प्राप्तास्ताप्यन्ते तपनांशुभिः ।
घनीक्रियन्ते तुहिनैः संशोष्यन्ते च पांशुभिः ॥ ५ ॥
क्षारेतररसाश्लेषाद् विपद्यन्ते परस्परम् ।
स्थालन्तःस्था विपच्यन्ते पीयन्ते च पिपासितैः ॥६॥
तेजःकायत्वमाप्ताश्च विध्याप्यन्ते जलादिभिः ।
घनादिभिः प्रकुट्यन्ते ज्वाल्यन्ते चेन्धनादिभिः ॥७॥
वायुकायत्वमप्याप्ता हन्यन्ते व्यजनादिभिः ।
शीतोष्णादिद्रव्ययोगाद् विपद्यन्ते क्षणे क्षणे ॥ ८ ॥
प्राचीनाद्यास्तु सर्वेऽपि विराध्यन्ते परस्परम् ।
मुखादिवातैर्बाध्यन्ते पीयन्ते चोरगादिभिः ॥ ९ ॥
वनस्पतित्वं दशधा प्राप्ताः कन्दादिभेदतः ।
छिद्यन्ते वाथ भिद्यन्ते पच्यन्ते चाग्नियोगतः ॥ १० ॥
संशोष्यन्ते निपिष्यन्ते प्लुष्यन्तेऽयो यवपणैः ।
क्षारादिभिश्च दह्यन्ते सन्धीयन्ते च भोक्तृभिः ॥ ११ ॥
सर्वावस्थासु खाद्यन्ते भज्यन्ते च प्रभञ्जनैः ।
क्रियन्ते भस्मसाद् दावैः मूल्यन्ते सरित्प्लवैः ॥१२॥
सर्वेऽपि वनस्पतयः सर्वथा भोज्यतां गताः ।
सर्वैः शस्त्रैः सदैवानुभवन्ति क्लेशसंततिम् ॥ १३ ॥
द्वीन्द्रियत्वे च ताप्यन्ते पीयन्ते पूतरादयः ।
चूर्ण्यन्ते कृमयः पादैः भक्ष्यन्ते चटकादिभिः ॥१४॥

शंखादयो निखन्यन्ते निकृष्यन्ते जलौकस ।
गण्डूपदाद्या पात्यन्ते जठरादौषधादिभि ॥ १५ ॥
त्रीन्द्रियत्वेऽपि सम्प्राप्ते पट्पदीमत्कुणादय ।
विमृद्यन्ते शरीरेण ताप्यन्ते चोष्णवारिणा ॥ १६ ॥
पिपीलिकास्तु तुद्यन्ते पादै समार्जनेन च ।
अदृश्यमाना कुन्थ्वाद्या मथ्यन्ते वासनादिभि ॥१७॥
चतुरिन्द्रियताभाज सरघाभ्रमरादय ।
मधुमक्षैर्विराध्यन्ते यष्टिलोष्टादिताडनै ॥ १८ ॥
ताड्यन्ते तालवृन्ताद्यैर्द्राग् दशमशकादय ।
ग्रस्यन्ते गृहगोधाद्यैर्मक्षिकामर्कटादय ॥ १९ ॥
पञ्चेन्द्रिया जलचरा खाद्यन्तेऽन्योन्यमुत्सुका ।
धीवरै परिगृह्यन्ते गिल्यन्ते च बकादिभि ॥ २० ॥
उत्कील्यन्ते त्वचयद्भि प्राप्यन्ते च भटित्रताम् ।
भोक्तुकामैर्विपाच्यन्ते निगाल्यन्ते वसार्थिभि ॥२१॥
स्थलचारिषु चोत्पन्ना अबला बलवत्तर ।
मृगाद्या सिंहप्रमुखैर्मार्यन्ते मांसकाङ्क्षिभि ॥ २२ ॥
मृगयासक्तचित्तैस्तु क्रीडया मांसकाम्यया ।
नरैस्तत्तदुपायेन हन्यन्तेऽनपराधिन ॥ २३ ॥
क्षुधापिपासाशीतोष्णातिभारारोपणादिना ।
कशाङ्कुशप्रतोदैश्च वेदना प्रसहन्त्यमी ॥ २४ ॥
खेचरास्तित्तिरिशुककपोतचटकादय ।
श्येनसिञ्चानगृध्राद्यैर्ग्रस्यन्ते मांसगृध्नुभि ॥ २५ ॥
मांसलुब्धै शाकुनिकैर्नानोपायप्रपञ्चत ।
संगृह्य प्रतिहन्यन्ते नानारूपैर्विडम्बिते ॥ २६ ॥

जलाग्निपवनाद्यैर्भयं तिरश्चां सर्वतो भयम् ।
कियद्वा वर्ण्यते स्वस्वकर्मबन्धनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

અર્થાત્—તિર્યંચગતિને પામેલા જીવો પ્રથમ એકેંદ્રિયપણાને પામે છે, એકેંદ્રિયમા પણ પ્રથમ પૃથ્વીકાયને પામેલા જીવોની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. ૧.

પૃથ્વીકાયના જીવો, હલાદિશસ્રો વડે ચીરાય છે, હાથી, ઘોડા વિગેરેથી ખુંદાય છે, જલના પ્રવાહ વડે તણાય છે અને અગ્નિવડે બળે છે ૨

ખારા, કષાયલા, ખાટા અને મૂત્રાદિકના પાણી વડે દુભાવવામા આવે છે, તેમ લવણની માફક ખારાપણાને પામેના પૃથ્વીના જીવોને ઊના પાણીમા ઉકાળવામા આવે છે ૩

કુંભાર વિગેરે લોકો તેને ઘડા, ઇંટ વિગેરેના રૂપમા બનાવી પકાવે છે, અને કિચ્ચડરૂપ કરી તે પૃથ્વીના જીવો ભીંતમા ચણવાના કામમા આવે છે ૪

ત્યાર પછી (જલ સ્વરૂપને પામેલા જીવો અપ્કાય કહેવાય છે) અપ્કાયને પામેના જીવો સૂર્યના કિરણોથી તપાવાય છે, હિમના સંયોગથી પથ્થર તુલ્ય (બરફ) બને છે, તેમ ધૂલ વડે શોષી જવામા આવે છે ૫

ખારા અને બીજા ઇતર—મીઠા પાણીના જીવોની મેળવણી થવાથી પરસ્પર વિપદને પામે છે, પાત્રની અંદર પાણીના જીવને ઉષ્ણ કરવામા આવે છે તથા પીવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણિઓ તેને પી જાય છે ૬

અગ્નિકાયને પામેના જીવોને પાણી વડે બુઝાવી નાખવામા આવે છે, તેમજ (તપેલા લોઢામા રહેલા અગ્નિના જીવોને)

ઘણ અને હથોડાઓ વડે કૂટવામા આવે છે, અને ઇધણ વિગેરેથી બાળવામા આવે છે ૭

વળી વાયુકાયને પામેલા વાયરાના જીવો, પખા વિગેરેથી હણાય છે, તેમજ શીત, ઉષ્ણ વિગેરે વસ્તુઓનો યોગ થતી વેળાએ ક્ષણે ક્ષણે વિનાશને પામે છે ૮

પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણનો વાયુ પરસ્પર અથડાવાથી મરણ પામે છે, મુખમાથી નિકળતા વાયુ વડે પણ વાયુકાયના જીવો પીડા પામે છે, તેમજ સર્પ વિગેરે વાયુનુ ભક્ષણ કરે છે.

સૂરણ વિગેરે દસ પ્રકારના કદના ભેદથી વનસ્પતિપણાને પામેલા જીવો છેદાય છે, ભેદાય છે તેમજ અગ્નિના સબધથી પકાવવામા આવે છે ૧૦

સુકવવામા આવે છે, પીલવામા આવેછે અને અન્યોઅન્ય ઘસારાથી (ઉપન્ન થએલ અગ્નિ વડે) બાળી નાખવામા આવે છે ક્ષાર વિગેરે પદાર્થોથી પણ બળે છે તેમજ ભોજનના રસીઆઓ તો તેનું આથણુ કરી નાખે છે ૧૧

નાની અને મોટી તમામ અવસ્થાવાળી વનસ્પતિઓ ખાવામા આવે છે, વાવાઝોડા વડે ભાગી નાખવામા આવે છે, દાવાનલ તેને ભસ્મસાત્ કરે છે, તેમજ નદીના પ્રવાહો તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે ૧૨

સર્વ વનસ્પતિઓ સર્વ પ્રાણીયોના ભોગમા આવે છે, તથા સર્વ શસ્ત્રોવડે હમેશા કલેશની પરપરાને અનુભવે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે, સર્વ વનસ્પતિઓ અમુક જાતિના જીવોને અનુકૂલ નથી, તેથીજ એવુ લખ્યુ છે કે, સવ જાતિના જીવોના ભોગમા સામાન્ય રીતે આવે છે, પરતુ સર્વ વનસ્પતિઓ સર્વના

એટલે દરેકના ભોગમા આવે છે, એમ સમજવુ નહિ લોકમા કહેવત છે કે ‘ ઊંટ મૂકે આકડો અને બકરી મૂકે કાકરો ” આ કહેવતથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે દરેક જાતની વનસ્પતિઓ ઉપ ભોગમા આવી શકે છે ૧૩

બેઇન્દ્રિયપણુ પામ્યે છતે પોરા પ્રમુખ જીવો તપાવવામા આવે છે, તથા જળની સાથે પી જવામા પણ આવે છે કૃમ કીડાઓ પગ વડે ચૂર્ણ કરવામા આવે છે, તેમ ચકલા વિગર તેનુ ભક્ષણ પણ કરે છે

બેઇન્દ્રિય શખાદિક જીવોનો ઉપરનો માળવાળો ભાગ ઉખેડી નાખવામા આવે છે, તેમ જળોને ખરાબ લોહી પઈ નીચોવી નાખવામા આવે છે, વળી પેટમાથી કરમીઆનો ઔષધાદિ વડે નાશ કરવામા આવે છે ૧૫

તેઇન્દ્રિયપણને પામેલા જૂ અને માકણ વિગેરે પ્રાણિયો શરીરવડે કચરાય છે, તેમજ તેઓને (પાપી, ધર્મથી અજાણ પુરુષો વડે પોતાના સુખને માટે ઉના પાણીથી તપાવીને મારી નાખવામા આવે છે ૧૬

કીડી, મકોડા અને ધીમેલ વિગેરે જીવો પગ વડે અને ખજૂરીની સાવરણીથી દુખી થાય છે, તેમ કેટલાક મરે છે પણ ખરા, વળી નહિ દેખાતા એવા કુંથુઆ વિગેરે જીવો આસનાદિ વડે દબાય છે ૧૭

ચતુરિન્દ્રિયપણાને પામેલા મધુમક્ષિકા (મધમાખી) અને ભ્રમર વિગેરે જીવોને મધુ ગ્રહણ કરનાર પુરુષો લાકડી અને પથ્થર વિગેરેથી મારે છે ૧૮

પંખા વિગેરેથી ડાંસ, મચ્છર અને ચાચડ વિગેરે જીવો

જલદી તાન પામે છે તેમ માખી અને કરોળીયા વિગેરે જીવોનું ગરોળી આદિ જીવો ભક્ષણ કરી જાય છે ૧૯

હવે પચેન્દ્રિયપણાને પામેલા જીવો ત્રણ પ્રકારના છે જલચર, સ્થલચર, અને ખેચર તેઓની દશા આ પ્રમાણે થાય છે જલચર જીવો માહોમાહે એક બીજાને ખાવાને ઉત્સુક રહે છે, મચ્છીમાર લોકો તેને પકડે છે તેમ બગલા વિગેરે માંસાહારી પક્ષીઓ તેમને જીવતા ગળી જાય છે ૨૦

ચામડીના અર્થી લોકો તેઓની ચામડી ઉતારી લે છે જગલી લોકો ભક્ષણ કરે છે ખાવાની ઇચ્છાવાળા નિષ્ઠુર હૃદયવાળા પુરુષો તેમને પકાવે છે અને ચરબીના અર્થી લોકો તેઓને ગાળે છે ૨૧

સ્થલચર યોનિમા ઉત્પન્ન થએલા માંસાહારી સિંહ વિગેરે વધારે બળવાન જીવો મૃગ વિગેરે નિર્બળ જીવોને મારી નાખે છે ૨૨

માંસની ઇચ્છા વડે અને ક્રીડામાત્રથી શિકારી પુરુષો અનેક ઉપાયોએ કરીને નિરપરાધી જીવોને હણી નાખે છે ૨૩

ભૂખ, તૃષા, ટાઢ, તડકો અને વધુ ભાર નાખવા વિગેરેથી તેમ ચાબુક, અંકુશ અને પરોણાની આર પ્રમુખથી ઘોડા, હાથી અને બળદ વિગેરે જીવો વેદના સહન કરે છે ૨૪

તેતર, શુક, કબૂતર અને ચકલા વિગેરે ખેચર જીવોને, શ્યેન, સિંચાણા અને ગીધ પ્રમુખ માંસભક્ષી પક્ષિઓ ગળી જાય છે ૨૫

માંસના લોભીઆ શાકુનિકો એટલે પક્ષિઓને પકડવાનું કામ કરનાર પુરુષો, વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો વડે કરીને નાના પ્રકારની વિડંબનાઓથી પક્ષિઓને પકડીને મારે છે ૨૬

પાણી, અગ્નિ અને શસ્ત્ર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતો ભય, તિર્યંચોને સર્વ બાજૂએથી રહેલો હોય છે, જેમા પોત પોતાના કર્મબંધની જ કારણતા હોય છે, તે બધુ અહીંઆ કેટલુ વર્ણવી શકાય ? મતલબ કે સર્વજ્ઞ સિવાય સંપૂર્ણ રીતે કોઇ કહી શકે નહિ ૨૭

ઉપર બતાવેલી હકીકતને લગાર સ્પષ્ટતાથી જોઇએ એકેન્દ્રિય જીવોથી લઇ મનુષ્ય, નરક અને દેવોને વર્જીને તમામ પંચેન્દ્રિય પર્યન્ત તિર્યંચ સંજ્ઞા છે તિર્યંચના ભેદ ૪૮ છે તેમા એકેન્દ્રિયના ભેદ ૨૨ છે બાકી છવીસ ભેદવાળા તિર્યંચો રહ્યા, તેઓમાના ૨૦ ભેદ જીવો પરસ્પર ભક્ષક છે જ્યારે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના ૭ ભેદ અન્યોન્ય ભક્ષક નથી પરંતુ તેઓ અન્યભક્ષક છે દાખલા તરીકે, કીડી કીડીને ખાતી નથી, માટે તે અન્યોન્યભક્ષક ન કહેવાય, પરંતુ કીડી ચેળને ખાય છે, તેથી તે અન્યભક્ષક છે " जीवो जीवस्य भक्षणम् " ' જીવ જીવનુ ભક્ષણ કરે છે, ' આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે, મચ્છ ગલાગલ સંસાર છે એટલે કે એક મત્સ્ય જેમ બીજા મત્સ્યને ગળી જાય છે, તેમ સમજવુ જીવોનુ જીવન સર્વત્ર ભયગ્રસ્ત છે જીવ આ પ્રમાણે જાણે છે છતા કરોળીયાની માફક પોતાનો બચાવ કરવા જતા બંધનમા પડે છે એટલે કે રાત્રે ગરોળીના ભયથી કરોળીઓ પોતાની લાળ વડે પોતાનુ શરીર વીટે છે પરંતુ સવાર થતા સુધીમા તે લાળ સૂકાઇ જવાથી મજબૂત થઇ જાય છે, તેથી કરોળીઓ તેમાથી નિકળી શકતો નથી અને ત્યાજ મરણને શરણ થાય છે તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ પોતાના સુખને માટે ધન ધાન્ય, ઘર, બાર, પુત્ર અને પરિવારને વધારે છે, પછી તેની મોહજાળમા ફસાઇ આત્મકલ્યાણનો હેતુ—ચારિત્રરૂપ ધર્મને

પામી શકતો નથી તથા મરણ પામી પૂર્વોકત નરક અને તિર્યંચ ગતિના દુ ખો પામે છે પરવશ પડેના તિર્યંચો ભુખ, તરસ, તાડન અને તર્જનાદિ દુ ખો સહન કરે છે તે દુ ખો જોઇને કઠોર હૃદયવાળો માણસ એકવાર તો દયાર્દ્રભાવવાળો થાય જ કર્મને આધીન થઇ તે જીવો જે કષ્ટ સહન કરે છે, તેનો સોમો ભાગ પણ જો ધર્મને આધીન થઇ જીવો કષ્ટ સહન કરવા કબૂલ કરે, તો જરૂર ઉત્તમ ગતિ મેળવે, તેમા બિલકુલ શક નથી પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ પાચ પ્રકારના સ્થાવરોમા જીવ છે, એવુ જૈન શાસ્ત્રકારો નિ શક રીતે માને છે જ્યારે ઇતર શાસ્ત્રકારો ' અગ્નિ ' સિવાય બાકીના સ્થાવરોમા જીવ હોવાનો સ્વીકાર કરે છે, પરતુ આજકાલ સાયન્સમા આગળ વધતા લોકો પાચે સ્થાવરોમા જીવો હોવાનુ સ્વીકાર કરે છે એટલા માટે સ્થાવર જીવોની યતના કરવી જોઇએ વળી બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવોથી લઇ કરીને પચેન્દ્રિય સુધીના તમામ ત્રસ જીવોની ગૃહસ્થોએ રક્ષા કરવી જોઇએ જેથી ભવાન્તરમા સુખ સમૃદ્ધિના પાત્ર થઇ, પૂર્વોકત નરક અને તિર્યંચ ગતિયોનો ક્ષય કરી, ઉત્તરોત્તર મનુષ્ય અને દેવગતિના સબધથી પણ મુકત થઇ મોક્ષ ગતિને પામી શકાય

'મનુષ્ય ગતિને દેવો પણ ચાહે છે, તેમ સત પુરૂષો (મનુષ્યો) દેવતાનુ સુખ ચાહે છે, તેથી મનુષ્ય અને દેવ બન્ને ગતિઓ ચાહવા લાયક છે, તો તેનો સબધ છોડવો અભીષ્ટ કેમ માનો છો ?' એમ કોઇ પ્રશ્ન કરે, તો તેનો ઉત્તર એટલોજ છે કે—મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ દુ ખમિશ્રિત છે, તેથી હેય છે, મોક્ષગતિ નિરાબાધ હોવાથી ઉપાદેય છે, આ મનુષ્યગતિ દુ ખમિશ્રિત કેવી રીતે છે, તે જૂઓ —

તે દુખ, ગર્ભવાસના દુઃખ કરતા પણ અનતગુણુ સમજવુ તેમજ જન્મ કરતા અનત ગુણું દુખ મરણુ સમયે પ્રાણીઓ અનુભવે છે ૭

મનુષ્ય બાલ્યાવસ્થામા પેસાબ અને વિષ્ઠાની ક્રિયાથી લાજતો નથી, યૌવનાવસ્થામા પણ અશુચિથી ભરપૂર મૈથુનક્રિયાથી લાજતો નથી અને વૃદ્ધાવસ્થામા શ્વાસ–કાસાદિના જ્વરથી મુખમાથી લાળ પડે છે, તેથી પણ શરમાતો નથી ૮ પ્રથમ અવસ્થામા મનુષ્ય વિષ્ઠાના ભૂડ તુલ્ય છે, યૌવનાવસ્થામા કામદેવના જોરથી ગર્દભ જેવો થાય છે, અને વૃદ્ધપણામા ઘરડા બળદની માફક બને છે, તેથી પુરૂષ કદાપિ પુરૂષપણે રહેતો નથી, અર્થાત્ ધર્મ વિનાનો નર ખર ગણાય છે ૯ બાલ્યાવસ્થામા મનુષ્ય માતાને આધીન રહે છે, તરૂણાવસ્થામા તરૂણીને વશ થાય છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામા પુત્રાદિકના પ્રેમમા મગ્ન રહે છે, પરતુ કોઇવાર આ મૂર્ખ આત્મદૃષ્ટિવાળો થતો નથી ૧૦ ધનની આશામા વ્યાકુળ થયેલો પુરૂષ સેવા ખેડ, વેપાર, તથા પશુપાલન આદિ કર્મોવડે જન્મ નિષ્ફળ ગુમાવે છે ૧૧ કોઇ ઠેકાણે ચોરી, તો કોઇ ઠેકાણે જુગટુ, અથવા કોઇ વખતે નાસ્તિકોની સોબત–એ પ્રમાણે મનુષ્યાવતાર પામીને પણ મનુષ્યોને ફરીને ભવભ્રમણનુ કારણ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના ભાજન સમાન આ મનુષ્યાવતારને પામીને જે પાપકર્મ કરવુ, તે સોનાના ભાજનમા મદિરા ભરવા સમાન છે ૧૩ અનુત્તર વિમાનના દેવો પણ જે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિની પ્રયત્ન પૂર્વક આશા કરે છે, તેજ મનુષ્યજન્મરૂપ રત્નને પામીને જીવો તેને પાપમા લગાડે છે ૧૪ નરકનું દુખ તો પરોક્ષ છે, પરતુ જે મનુષ્યનુ દુઃખ આપણુને પ્રત્યક્ષ છે, તેનુ વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન શા માટે કરવું ? ૧૫

આ સસારમા વસતા પુરૂષોને એકાન્તથી સુખ તો છેજ

નહિ, અને તે કોઇ પ્રકારનું દુ ખ મનુષ્યને માથે રહેલું જ હોય છે તેજ કારણથી સમયના પ્રમાણમા સો વર્ષનું આયુષ્ય પણ જીવો ભોગવી શકતા નથી કોઇને માનસિક તો કોઇને શારીરિક અથવા તો કોઇને વાચિક દુ ખ હોય છે પ્રથમ તો મનુષ્યજન્મ પૂર્વોકત દશ દૃષ્ટાન્તોથી દુર્લભ છે, તે પામ્યો તોપણ ધનનું દુ ખ, ધન મળ્યુ તો પુત્રનુ દુ ખ, પુત્ર થયો તો તેના પાલણપોષણનુ દુ ખ ઇત્યાદિ ઉત્તરોત્તર દુ ખ પરપરા ચાલ્યા જ કરે છે રકથી રાજા પર્યન્ત કોઇ સુખી નથી કદાચિત્ અન્ય લોકોની અપેક્ષાએ કોઇને સુખી કહીએ, તો તે જિન અનગાર અર્થાત્ જૈન સાધુઓ છે તે પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, અને ભાવ અનુસાર ચારિત્રનો આદર કરનારા જ, નહિ કે આડબરી, ખટપટી કે દાંભિક

કેવળ મોક્ષતત્ત્વના અભિલાષી, સ્વપરને શાંતિ કરનાર, સર્વથા પરિગ્રહના ત્યાગી, જ્ઞાનાદિ આત્મગુણોના ભોગી, પરભવના વિયોગી, સ્વભાવના યોગી, પચ મહાવ્રતના ધારક, વિકથાદિ પરિહારક, સત્ય અને સંતોષાદિ ગુણોના ધારક, મોહમ નના ગુપ્તદૂષણદર્શક, સદાગમના સગી, શ્રીવીરપરમાત્માના યથાર્થ વાક્યના રગી, નિસ્પૃહી, નિર્મોહી અને મુમુક્ષુ જનો જ સુખી છે બાકી અન્ય વેષધારી પુરૂષો પ્રત્યક્ષ વિડબના પામતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સિવાય ગૃહસ્થો પણ લાખો યા કરોડો રૂપીયાના સ્વામી હોય, તો પણ રાત દિવસ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી ત્રસ્ત બનેલા રહે છે આ સબધમા એક બ્રાહ્મણનું દૃષ્ટાન્ત ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે

" એક બ્રાહ્મણ ઉપર કોઇ સત મહાત્મા પ્રસન્ન થયા, તેમણે બ્રાહ્મણને કહ્યુ —' તુ જે માગે તે આપુ ' બ્રાહ્મણે કહ્યુ —' હ

માસની અવધિ આપો, દુનિયામાં સુખીમાં સુખી કોણ છે ? તે બાબતનો પહેલાં અનુભવ કર, પછી તેનું સુખ માગીશ '

સતી કહ્યું ' ઠીક ના, અનુભવ કર '

હવે બ્રાહ્મણ અનુભવ કરવા ચાલી નિકળ્યો. પ્રથમ તો રાજ-વંશી નગીની સેવા કરવા લાગ્યો, પરંતુ ત્યાં તે ા દિવસોમાં તેને અનુભવ મળ્યો કે, અમુક નર અમુકનું મરણ ચાહે છે, તો અમુક અમુકને મારવા લાલચ આપે છે આપસ આપસમાં વિશ્વાસ રાખતા નથી, એક બીજાનું મોકલેલ ભોજન ખાતા નથી, ઇત્યાદિક દશા જોઇ બ્રાહ્મણ રાજવંશીઓને છોડી પંડિતોની સેવા કરવા લાગ્યો, ત્યાં થોડા દિવસ ગયો, તેટલામાં તો માલુમ પડ્યું કે પંડિતો એક બીજાની કીર્તિ સહન કરી શકતા નથી, વાદવિવાદમાં કલેશ ઉભો કરે છે, ધર્મ વ્યવસ્થા આપવામાં શાસ્ત્રથી ઉલટા ચાલે છે, અને રાત દિવસ વાદીના ભયથી શાસ્ત્રો જોવામાં એવા તો મચી પડ્યા છે કે સુખે અન્ન પાણી પણ લેતા નથી, છાત્રોને ભણાવવામાં પરોપકાર છતાં, તેમાં ખુશી નથી, તથાપિ પોતાને પૈસા આપનારને જ્ઞાની ધ્યાની અને ઉત્તમવંશી બનાવી ભણાવે છે ઇત્યાદિ પંડિતોની દુર્દશા જોઇ ચકિત બની બ્રાહ્મણ ત્યાંથી ઉઠ્યો અને વેપારી વર્ગનો અનુભવ લેવાની ઇચ્છાથી બજારમાં ગયો ત્યાં અનેક પ્રકારના વેપારીઓને દુઃખી હાલતમાં પ્રત્યક્ષ જોયા હવે તે એક મોટા શેઠની હવેલી પાસે ગયો ત્યાં હાથી ઘો ા, ગાડી વાડી, અને હથિયાર બંધ સિપાઇઓ ની ટોળી-ઇત્યાદિક શોભા થઇ રહી છે, લોકો શેઠના ગુણગાન કરી રહ્યા છે ભાટ-ચિરણાવળી બોલી રહ્યા છે ' કુલની વૃદ્ધિ થાઓ ', જય, જય, થાઓ ' ઇત્યાદિક શબ્દોથી આશીર્વચનો ઉચ્ચારી રહ્યા છે એ પ્રમાણેનો ઠાઠમાઠ જોઇ બ્રાહ્મણ કાંઇક સંતોષ પામી વિચાર કરે છે કે, દુનિયામાં સુખી તો આજ નરવર

માલૂમ પડે છે, માટે માગું તો આ શેઠના સુખ જેવું સુખ માગું પણ બ્રાહ્મણે ફરીને વિચાર થયો કે—એકવાર ખુદ શેઠને મળી સાક્ષાત્કાર કરી પછી નિર્ણય કરવો આમ ધારી જેવો શેઠના દરવાજામાં પેસવા જાય છે તેટલામાં ચોકીદારોએ રોક્યો. ચોકીદાર બોલ્યો 'क्या काम है ?' બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો, 'सेठका दर्शन करना है' ચોકીદારે કહ્યું, 'अच्छा सेठको खबर देते हैं, खडे रहो,' બિચારો બ્રાહ્મણ દરવાજામાં ઉભો રહ્યો. સિપાઇ અંદર ગયો અને શેઠને કહ્યું 'सेठ साहेब ! एक ब्राह्मण आपका दर्शन करना चाहता है,'

શેઠે વિચાર્યું કે, કોઇ માગણ હશે, એમ ધારી સિપાઇને કહ્યું 'भीतर मत आने दो'

હવે સિપાઇ દરવાજા ઉપર આવી બ્રાહ્મણ પાસે જઇ બોલ્યો 'सेठको फुरसद नहीं है'

બિચારો બ્રાહ્મણ લમણે હાથ દઇ એક ઓટલા ઉપર જઇ બેઠો શેઠ કોઇ કાર્ય માટે બહાર નિકળ્યા, એટલે હાથ જોડી ઉભો રહ્યો, પરંતુ સિપાઇએ બોલવા દીધો નહિ શેઠની ગાડી ચાલી ગઇ શેઠ પાછા આવ્યા, ત્યારે પણ પૂર્વની માફક બ્રાહ્મણ ઉભો થયો આ વખતે શેઠે મુનીમને કહ્યું, કે 'આ બ્રાહ્મણને સીધું જોઇતું હોય, તો અપાવજો' આમ કહી શેઠ હવેલીમાં ગયા, મુનીમ બ્રાહ્મણને પૂછે છે કે 'તમારે શું જોઇએ છે ?' બ્રાહ્મણ બોલ્યો— 'મારે એક વાર શેઠને મળવું છે'

મુનીમ શેઠ પાસે જઇ બોલ્યો–' સાહેબ ! તે તો આપને મળવા માગે છે ' શેઠે વિચાર્યું કે મારી પાસે આવીને વધુ માગશે,

માગુ તેજ ક્ષણથી હુ આપનો નેગાપ ચાહતો હતો.' આમ જણી શેઠ બોલ્યા —'ભાઇ, મને જરા પણ સુખ નથી, હુ તો મહાદુ:ખી છુ, અને તું પણ મારા જેવુ સુખ માગીશ નહિ'

આવી રીતે શેઠના યથાર્થ વચનો સાંભળી ઉદાસ બની બ્રાહ્મણ 'માગે તે આપુ' એવા વચન બોલનાર સંતને શરણે જવાનો નિશ્ચય કરી વિદાય થયો. સંતની પાસે આવીને બોલ્યો —

'હે મહાત્મન્! આપના જેવા સુખને હુ ચાહુ છુ'

સંતે કહ્યુ —'તથાસ્તુ!'

હવે બ્રાહ્મણ ઇતર જનની અપેક્ષાએ ભારે સુખી થયો." આ દૃષ્ટાન્તથી ત્યાગી મુનિવરો સિવાય અન્ય મનુષ્ય સુખી નથી, એમ સિદ્ધ છે

દેવગતિમાં દુ:ખ

હવે દેવગતિમાં જીવો સુખી છે કે નહિ? તે બાબતનો નિર્ણય નીચે લખેલા શ્લોકો ઉપરથી થઇ શકશે —

शोकामर्षविषादेर्ष्यादैन्यादिहतबुद्धिषु ।
अमरेष्वपि दुःखस्य साम्राज्यमनुवर्तते ॥ १ ॥
दृष्ट्वा परस्य महतीं श्रियं प्राग्जन्मसञ्चिताम् ।
अशिष्यदल्पपुण्यत्वे शोचन्ति सुचिरं सुराः ॥ २ ॥
न पूर्वे सुकृतं किंचित् [illegible] ।
[illegible] विषीदन्तीति [illegible] ॥ ३ ॥
दृष्ट्वाऽन्यदेवी विमान [illegible] ।
यावज्जीवं विषद्यन्ते [illegible] ॥ ४ ॥

हा प्राणेश ! प्रभो ! देव ! प्रसीदेति सगद्गदम् ।
परैर्मुषितसर्वस्वा भाषन्ते दीनवृत्तय ॥ ५ ॥

प्राप्तेऽपि पुण्यत स्वर्गे काममोधभयातुरा ।
न स्वस्थतामश्नुवते सुरा वा दर्पिकादय ॥ ६ ॥

अथ च्यवनचिह्नानि दृष्ट्वा बुद्ध्या विमृश्य च ।
विलीयन्तेऽथ जल्पन्ति क्व निलीयामहे वयम् ॥ ७ ॥

અર્થાત્—શોક અસહિષ્ણુતા, ખેદ, ઈર્ષ્યા અને દીનતાદિ વડે હતબુદ્ધિ દેવોમા પણ દુ ખ તુ સામાન્ય અનુભવાય છે અર્થાત્ દેવોમા પણ મનુષ્યની માફક શોક, અસહનશીનતા, ખેદ, ઈર્ષ્યા અને દીનતાદિ દુર્ગુણો રહેલા છે ૧ ઋદ્ધિવાળા બીજા મોટા દેવોની લક્ષ્મીને જોઈને અને પૂર્વજન્મ સબધી પોતાનું જીવન તપાસીને પોતે તેમા ઉપાર્જન કરેના અ પપુણ્યને લીધે ઘણા કાળ સુધી દેવતાઓ દિલગીર થાય છે ૨ પૂર્વજન્મમા સુકૃત કરવાની સામગ્રી મળ્યા છતા 'અમે કાઈ સુકૃત કર્યુ નહિ, તેથી આભિયોગિક (નોકર) દેવનો અધિકાર મળ્યો,' એ પ્રમાણે પોતાથી ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતા દેવોની ઋદ્ધિ જોઈને દેવતાઓ ભારે ખેદ પામે છે ૩ બીજા દેવોના વિમાન, સ્ત્રી રત્ન અને ઉપવનની સપદા જોઈને, ઈર્ષ્યા રૂપ બળતી અગ્નિની ઊર્મિ વડે યાવજ્જીવ અત્યન્ત બળે છે ૪ 'હે નાથ! હે પ્રભો ! હે દેવ! પ્રસન્ન થાઓ, અન્ય દેવોએ અમને લૂટી લીધા છે' એ પ્રમાણે બોલતા દીનવૃત્તવાળા દેવો ગદ્ગદ કઠે રુદન કરે છે ૫ પુણ્યના યોગે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થયા છતા પણ કામ, ક્રોધ અને ભય વડે આતુર થએના કાર્પિક દેવો સ્વસ્થતાને અનુભવતા નથી અર્થાત્ કામી દેવો ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકતા નથી, તેમજ શાતિ પણ પામતા નથી ૬ હવે દેવને-

કથી ચવનાના ચિહ્નોને વારંવાર જોઇને અને તેમ વિચારીને વિનાપ કરે છે તથા બોલે છે કે ' હવે અમે આ ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ છોડીને ક્યાં જઇશું ?' ૭

દેવોમાં ક્રોધ, લોભ, માન અને માયા રહેલી છે, પરંતુ લોભનું જોર વિશેષ છે લોભથી લડાઇ કરે છે અને લાભથી દુ:ખી થાય છે તેઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનું અને ઓછામાં ઓછું દશહજાર વર્ષોનું છે દેવો મૂળ ચાર પ્રકારના છે, પરંતુ તેઓના ઉત્તર ભેદ ૧૯૮ છે દેવો કેટલાક ઉચ્ચ જાતિના છે અને કેટલાક નીચ જાતિના પણ છે નીચ જાતના દેવોના પગની મોજડી પણ એટલી બધી કિંમતી છે કે, આખા જંબુદ્વીપની ઋદ્ધિ જેટલી તેની કિંમત આંકી શકાય, તો પછી તેઓની બીજી ઋદ્ધિનું વર્ણન તો સર્વજ્ઞ સિવાય કોણ કરી શકે ? આટલી ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ તથા શાશ્વત દેવલોકના વિમાન વિગેરે ભોગસ્થાનાદિની સામગ્રી છતાં દેવો દુ:ખી ગણાય છે, તેનું મૂળ કારણ મોહદશા અને તેને લીધે થએલો મમત્વભાવજ છે ચ્યવન પહેલાં ૭ માસ અગાઉથી તેઓને ચ્યવનના ચિહ્નો માલૂમ પડવા લાગે છે, એટલે કે કલ્પવૃક્ષથી ઉત્પન્ન થએલી ફૂલની માળાને પોતાના મુખકમળ સહિત મ્લાન થએલી જૂએ છે શરીરના અવયવો શિથિલ થયા હોય એમ તેઓને લાગે છે બળવાન પુરૂષોથી પણ નહિ કંપાવી શકાય, એવા કલ્પવૃક્ષોને તેઓ કંપતા જૂએ છે, જન્મથી પોતાની સહચારી એવી શોભા અને લજ્જા દૂર થતી જણાય છે વળી તેઓ અદીન છતાં દીનતા ધારણ કરે છે, નિદ્રા રહિત છતાં તેઓને નિદ્રા આવવા લાગે છે, પોતે નિરોગી છતાં શરીરના સાંધા તૂટવા લાગે છે, તથા પદાર્થોને દેખવામાં અસમર્થ બને છે, તેમજ મરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો જેમ અપથ્ય પદાર્થનું સેવન કરે છે,

તેવી રીતે તેઓ ન્યાયધર્મને તિલાંજલી આપી વિષયમાં આસક્ત બને છે ઇત્યાદિ ચ્યવન ચિહ્નો વડે આકુલવ્યાકુલ થએલા દેવો મમત્વભાવને લીધે કોઇ પણ ઠેકાણે સુખ પામતા નથી 'દેવાગના વિમાન અને પારિજાત, મંદાર સંતાન તથા હરિચંદનાદિ કલ્પવૃક્ષો, રત્નજડિત સ્તંભો, મણિઓની વિચિત્ર રચનાથી રચેલ આ ભૂમિ રત્નમય વેદિકા તથા રત્નના પગથીઆવાળી આ વાવડીઓ પ્રભૃતિ છોડીને, અશુચિથી ભરપૂર મહાનિંદનીય ગર્ભવાસમાં મારે જવું પડશે' ઇત્યાદિ વિચાર કરતા દેવો વિશેષ વિલાપ કરે છે આટલા ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે, પૂર્વોક્ત નરક તિર્યંચ અને મનુષ્યગતિમાં જેમ સુખ નથી, તેમ દેવોમાં પણ નથી

આશ્રવવિચાર

આ ચારે પ્રકારની ગતિયો પ્રાપ્ત થવામાં કારણભૂત આશ્રવ છે અને તે બે પ્રકારના છે—૧ શુભ ૨ અને અશુભ શુભ આશ્રવને લોકો પુણ્યના નામથી ઓળખે છે, જ્યારે અશુભ આશ્રવને પાપ કહે છે પુણ્યબંધથી મનુષ્ય અને દેવગતિ મળે છે જ્યારે પાપબંધથી નરક અને તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત થાય છે

બંધહેતુઓ

પ્રથમ શુભાશ્રવ અને અશુભાશ્રવના બંધહેતુઓ જાણવાની આવશ્યકતા છે ન જાણ્યા સિવાય પ્રાણી તેનો ત્યાગ કરી શકે નહિ. દાખલા તરીકે, પ્રભુ શ્રીઋષભદેવે પુરૂષોની ૭૨ કળાઓમાં કેટલીએક એવી કળાઓ પણ બતાવી છે કે જેઓનું આરાધન કરવાથી આત્મા દુર્ગતિમાં જાય તો હવે સવાલ થશે કે, તે બતાવવાનું કારણ શું? તેનું મૂલ કારણ તો એજ છે કે, જો જીવને તેની કળાનું જ્ઞાન નહિ હોય, તો તેને તે છોડી કેવી રીતે

શકશે ? જેમકે કપટકળા જરૂર હેય છે, તો પણ જ્યા સુધી કપટનુ સ્વરૂપ જાણવામા નથી આવતુ, એટલે કે આ અમુક કાર્ય મારાથી થયુ તે કપટમિશ્ર છે અથવા કપટરહિત છે, એવા પ્રકારનુ જ્ઞાન જ્યા સુધી માણસને થતુ નથી, ત્યા સુધી તે કપટને કેમ છોડી શકે ? તેજ કારણથી કપટકળાથી પરિચિત માણસ, કદાચ કપટને તજવા ચાહશે, તો તે કદાપિ કપટમિશ્ર અથવા કપટરૂપ કાર્ય કરશે નહિ તેટલાજ માટે પ્રથમ શુભાશુભ આશ્રવના હેતુઓ બતાવવા યથાશકિત ચેષ્ટા કરવામા આવે, તો તે અયોગ્ય અથવા અપ્રાસગિક તો નહિજ ગણાય

પ્રથમ તો મન, વચન અને કાયાના ત્રણ જોગો શુભાશુભ કર્મનો આશ્રવ કરે છે જેમકે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને **માધ્યસ્થ** ભાવનાવાળુ મન શુભ કર્મને એકઠુ કરે છે, તેમ વિષય કષાયવાળુ મન અશુભકર્મ ઉપાર્જન કરે છે શ્રુતજ્ઞાનને અનુસરીને ઉચ્ચારવામા આવેલુ સત્યવચન, શુભકર્મનું કારણ છે અને તેથી વિપરીત વચન અશુભકર્મનું કારણ છે, વળી સુયતનાવાળા શરીરવડે શુભકર્મ થાય છે, જ્યારે આરભાદિ યુકત શરીરથી અશુભકર્મ બધાય છે

સામાન્ય રીતે કહીએ તો–આ અશુભકર્મના બધહેતુઓ, ચાર કષાયો (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ,) પાચ ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયો, (જે આગળ બતાવેલ છે), પદર યોગ (ચાર મનના, ચાર વચનના અને સાત કાયાના), પાચ મિથ્યાત્વ (આભિગ્રહિક, અનાભિગ્રહિક, આભિનિવેશિક, સાશયિક અને અનાભોગિક, અહીં નામ માત્ર લખ્યા છે, પરતુ સમ્યક્ત્વાધિકારમા અર્થ સહિત લખવામા આવશે.) તથા આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન છે શુભકર્મના બધહેતુઓ દાન, શીલ અને તપાદિ છે હવે આસ્રવ શબ્દની

વ્યુત્પત્તિ તપાસીએ -आगच्छन्ति पापानि यस्मात्स आस्रव અર્થાત્ જે થકી પાપ કર્મ આવે, તે આશ્રવ આશ્રવના મૂળ બે ભેદો છે – ૧ સાંપરાયિક ૨ ઇર્યાપથ, સકષાય આશ્રવને સાંપરાયિક આશ્રવ કહે છે જ્યારે અકષાય આશ્રવને ઇર્યાપથના નામથી ઓળખવામા આવે છે ઇર્યાપથ આશ્રવની સ્થિતિ એક સમય માત્રની હોવાથી તેના ભેદની વિવક્ષા નથી, પરતુ સાંપરાયિક આશ્રવના ભેદો, તત્ત્વાર્થસૂત્રમા બતાવ્યા પ્રમાણે ૩૯ અને નવતત્ત્વ આદિમા બતા પ્રમાણે ૪૨ છે તે બેતાલીસ ભેદોના નામ આ છે —

૧ પ્રાણાતિપાત, ૨ મૃષાવાદ, ૩ અદત્તાદાન, ૪ મૈથુન ૫ પરિગ્રહ આ પાચેનો ત્યાગ નહિ કરવો તે અવ્રતાશ્રવ કહેવાય છે વળી ક્રોધ માન માયા અને લોભ એ ચાર કષાયાશ્રવ છે, સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાચે ઇંદ્રિયોને નિયમમા ન રાખવી, તે પાચ ઇન્દ્રિયાશ્રવ, તથા મન વચન અને કાયાના યોગોને ભોગાદિ વિષયોમા જતા ન અટકાવવા, તે ત્રણ યોગાસ્રવ છે અને પચીશ ક્રિયાશ્રવ એ પ્રમાણે ૪૨ ભેદો થયા

હવે ક્રિયાશ્રવને માટે પચીશ ક્રિયાઓ અર્થ સાથે જોઇએ –

૧ શરીરને પ્રમત્તભાવથી ઉપયોગ રહિતપણે સક્રિય થવા દેવુ, તે કાયિકી ક્રિયા ૨ શસ્ત્રાદિવડે જીવોની હિંસા વગેરે જે ક્રિયાથી થાય, તે અધિકરણકી ક્રિયા ૩ જીવ અને અજીવ પર દ્વેષભાવથી જે ખરાબ વિચાર કરવો તે પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા ૪ જેથી પોતાને અથવા પરને પરિતાપ ઉપજે, તે પરિતાપકી ક્રિયા ૫ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને હણવા અથવા બીજા પાસે હણાવવા તે પ્રાણાતિપાતકીક્રિયા ૬ ખેડ પ્રમુખ ક્રિયા કરવી અથવા કરા-

વળી, તે **આરંભકી ક્રિયા** ૭ ધન, ધાન્યાદિ નવવિધ પરિગ્રહ ઉપર મમત્વભાવ રાખવો, તે **પરિગ્રહકીક્રિયા**, ૮ છળ ભેદ કરી બીજાને ઠગવુ, તે **માયાપ્રત્યયકી ક્રિયા** ૯ સન્માર્ગની શ્રદ્ધા રહિત અસત્ય માર્ગનુ પોષણ કરતા જે ક્રિયા લાગે, તે **મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયકી ક્રિયા**, ૧૦ જો કે દરેક વસ્તુ જીવના ઉપભોગમા આવતી નથી, છતા હતભાગ્ય તીવ્ર અભિલાષને આધીન થઇ ભક્ષાભક્ષ વસ્તુનો નિયમ કરતો નથી, તેથી જે પાપાગમન થાય છે તે **અપ્રત્યાખાનકી ક્રિયા** ૧૧ સુદર વસ્તુને જોવાથી તેના ઉપર જે રાગોત્પત્તિ રૂપ ક્રિયા થાય છે, તે **દૃષ્ટિકી ક્રિયા**, ૧૨ રાગાધીન બની સ્ત્રી, ઘોડા, હાથી, અને ગાય વિગેરે સુકુમાર વસ્તુઓ પર હાથ લગાડવાથી જે ક્રિયા લાગે, તે **પૃષ્ઠિકી ક્રિયા**, ૧૩ અન્ય મનુષ્યોની ઋદ્ધિ, સમૃદ્ધિ દેખી ઇર્ષ્યાથી જે કર્મબધ થાય છે, તે **પ્રાતિત્યકી ક્રિયા**, ૧૪ સ્વસમૃદ્ધિ સમૃદ્ધિની અન્ય કોઇ પ્રશસા કરે, ત્યારે મનમા આનદિત થવુ અથવા તેલ, ઘી, દૂધ, અને દધિ વિગેરેના ભાજન ઉઘાડા મૂકવાથી જે જીવોની હિસા થાય છે, તે **સામતોપનિપાતકી ક્રિયા**, ૧૫ રાજાદિના હુકમથી યત્ર અને શસ્ત્રાદિ તૈયાર કરવા, તથા વાવ, તળાવ, કૂવા ખોદાવવા, તે **નૈશસ્રકી ક્રિયા**, ૧૬ પોતાને હાથે અથવા શિકારી કૂતરાઓ દ્વારા સસલા પ્રમુખ જીવોને મારવા અથવા જે કાર્ય સેવકના હાથથી થઇ શકે એવુ હોય, છતા અભિમાનથી પોતાના હાથે તે ક્રૂર કાર્ય કરવુ, તે **સ્વહસ્તકી ક્રિયા** ૧૭ અન્ય જીવ અથવા અજીવના પ્રયોગથી અમુક વસ્તુ પાતાની પાસે આવે, એવી કોશિશ કરવી, તે **આનયનકી ક્રિયા** ૧૮ જીવ અથવા અજીવ વસ્તુનુ છેદન ભેદન કરવુ, તે **વિદારણકી ક્રિયા**, ૧૯ ઉપયોગ વિના શુન્ય ચિત્તે વસ્તુ લેવી મૂકવી, ઉઠવુ બેસવુ, હરવુ ફરવુ, ખાવુ પીવુ, સુવુ, ઇત્યાદિ કાર્ય કરવાથી જે ક્રિયા લાગે, તે **અનાભોગકી ક્રિયા**, ૨૦ આલોક

તથા પરવોની વિરુદ્ધ કાર્યનું જે આચરણ તે **અનવકાક્ષાપ્રત્યયકી** **ક્રિયા**, ૨૧ મન, વચન, અને કાયા સબંધી જે ખરાબ ધ્યાન, તેની અંદર પ્રવૃત્તિ કરવી, પરંતુ નિવૃત્તિ ન કરવી, તે **પ્રયોગકી** **ક્રિયા**, ૨૨ કોઈ એવું કૂરકર્મ કરવામાં આવે કે જેનાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મોનો એકી સાથે બંધ થાય, તે **સમુદાનકી** **ક્રિયા**, ૨૩ મોહગર્ભિત વચનોથી જે અત્યન્ત રાગોત્પત્તિ તથા પ્રેમનો પ્રકર્ષ થાય, તે **પ્રેમકી ક્રિયા** ૨૪ ક્રોધ અને માન વડે વિપરીત વચનો બોલવાથી અન્યને જે દ્વેષ થાય, તે **દ્વેષકી ક્રિયા** ૨૫ અને પ્રમાદ રહિત મુનિવર તથા કેવલી ભગવાનને ગમનાગમનથી જે ક્રિયા લાગે, તે **ઈર્યાપથીકી ક્રિયા**

પૂર્વોક્ત પાચ અવ્રત, પાચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય, ત્રણ જોગ અને ૨૫ ક્રિયા મળી આશ્રવના ૪૨ ભેદો થાય છે તેના વળી તીવ્રભાવ, મંદભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ વીર્ય વિશેષ અને અધિકરણ વિશેષથી વિશેષ ભેદો પણ થાય છે જેમ કોઈ જીવ તીવ્રભાવથી તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ બંધ બાંધે છે, ત્યારે મંદભાવથી લઘુ, લઘુતર અને લઘુતમ આશ્રવરૂપ બંધહેતુ હોવાથી જીવ હલકો અતિહલકો, અત્યંત હલકો બંધ બાંધે છે, તે કારણથી તીવ્ર-મંદાદી ભાવો લોકમા પ્રસિદ્ધ છે વીર્યવિશેષ એટલે આત્મીય ક્ષયોપશમાદિ ભાવ જાણવા

હવે અધિકરણ વિશેષના બે ભેદ છે ૧ **જીવાધિકરણ** અને **અજીવાધિકરણ** જીવના આશ્રયથી જે આશ્રવ થાય, તે **જીવાધિકરણ** અને અજીવને આશ્રીને જે આશ્રવ થાય તે **અજીવાધિકરણ** આમા જીવાધિકરણના મૂળ ત્રણ ભેદો છે અને ઉત્તર ભેદ ૧૦૮ છે મૂળ ભેદ **સંરંભ**, **સમારંભ** અને **આરંભ** આ સ્વરૂપને બતાવનાર શ્લોક **તત્ત્વાર્થ** ભાષ્યમા આ પ્રમાણે છે —

सरम्भ सकषाय परितापनया भवेत्समारभ ।
आरभ प्राणिवधस्त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेय ॥ १ ॥

અર્થાત્—કષાય સહિત જે યોગ તે **સરભ**, પરિતાપના થવાથી જે સરભ થાય, તેજ **સમારભ** કહેવાય અને પ્રાણીઓનો જેમા વધ થાય, તે **આરભ** એ ત્રિવિધ યોગ મૂળ ભેદરૂપ જાણુવા

પૂર્વોક્ત મૂળ ત્રણે ભેદોની સાથે મન, વચન અને કાયાને જોડવાથી નવ ભેદ થાય જેમકે મનસરભ, વચનસરભ અને કાયસરભ તેજ પ્રમાણે મનસમારભ, વચનસમારભ અને કાયસમારભ વળી મન આરભ, વચન આરભ અને કાયઆરભ, આ પ્રમાણે થએલા નવ ભેદ માહેના દરેકની સાથે કૃત, કારિત અને અનુમત—એ ત્રણુ જોડવાથી ૨૭ ભેદ થાય છે યથા કૃતમનસરભ, કારિતમન સરભ, અનુમોદિતમન સરભ, કૃતવચનસરભ, કારિતવચનસરભ, અનુમોદિતવચનસરભ, કૃતકાયસરભ, કારિતકાયસરભ, અને અનુમોદિતકાયસરભ, તેજ પ્રમાણે સરભની માફક સમારભ અને આરભના નવ નવ ભેદ ગણતા ૨૭ ભેદો થાય. આ સત્તાવીશે ભેદોને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારેની સાથે જોડતા એક સો આઠ ભાગાઓ થાય છે, તેનુ કોષ્ટક આ પ્રમાણે છે—

૧ ક્રોધકૃતમન સરભ	૨ ક્રોધકારિતમન સરભ
૩ ,, અનુમોદિતમન સરભ	૪ ,, કૃતવચનસરભ
૫ ,, કારિતવચનસરભ	૬ ,, અનુમોદિતવચનસરભ
૭ ,, કૃતકાયસરભ	૮ ,, કારિતકાયસરભ
૯ ,, અનુમોદિતકાયસરભ	૧૦ ,, કૃતમન સમારભ

૧૧	,, કારિતમન સમારંભ	૧૨	,, અનુમોદિતમન સમારંભ
૧૩	,, કૃતવચનસમારંભ	૧૪	,, કારિતવચનસમારંભ
૧૫	,, અનુમોદિતવચનસમારંભ	૧૬	,, કૃતકાયસમારંભ
૧૭	,, કારિતકાયસમારંભ	૧૮	,, અનુમોદિતકાયસમારંભ
૧૯	,, કૃતમનઆરંભ	૨૦	,, કારિતમનઆરંભ
૨૧	,, અનુમોદિતમનઆરંભ	૨૨	,, કૃતવચનઆરંભ
૨૩	,, કારિતવચનઆરંભ	૨૪	અનુમોદિતવચનઆરંભ
૨૫	,, કૃતકાયારંભ	૨૬	,, કારિતકાયારંભ
૨૭	,, અનુમોદિતકાયારંભ		

તેજ પ્રમાણે (૧) માનકૃતમન સરંભ, (૨) માનકારિત મનસરંભ ઇત્યાદિક પ્રકારે ઉપર કહેના ૨૭ ભાગાની અંદ 'ક્રોધ' ની જગ્યાએ સર્વત્ર 'માન' શબ્દ લગાડવાથી બીજા ૨૭ ભાગા થાય, અને તેવીજ રીતે સર્વત્ર 'ક્રોધ' ના સ્થાનમાં 'માયા' શબ્દ મૂકવાથી પણ ત્રીજા ૨૭ ભાગા થાય છે તેમ 'ક્રોધ' ની જગ્યાએ સર્વત્ર 'લોભ' શબ્દ મૂકવાથી ચોથા ૨૭ ભગ થાય એમ કુલ ૧૦૮ ભાગા જીવાધિકરણ આશ્રવ સબાવ થાય છે

હવે અજીવ આશ્રિત જે આશ્રવ થાય, તે **અજીવાધિકરણ** આશ્રવના મૂળ ચાર ભેદ અને ઉત્તરભેદ ૧૧ થાય છે તે આ પ્રમાણે–અજીવાધિકરણ આશ્રવના મૂળ ચાર ભેદના નામ –**નિર્વર્ત્તના, નિક્ષેપ સંયોગ અને નિસર્ગ.**

પ્રથમ નિર્વર્ત્તનાના ૨ ભેદ છે ૧ **મૂલગુણનિર્વર્ત્તનાધિકરણ** ૨ **ઉત્તરગુણનિર્વર્ત્તનાધિકરણ**

પ્રથમ શરીર, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસ, તે **મૂલગુણ**

નિવર્ત્તનાધિકરણ છે અને કાષ્ટ, પુસ્તકાદિમા જે ચત્ર કર્માદિ, તે ઉત્તરગુણાનિવર્ત્તનાધિકરણ છે હવે બીજા નિક્ષેપાધિકરણના ચાર ભેદ ૭ ૧, જમીન યા કોઇ પણ આધેય ઉપર જોયા વિના વસ્તુ મૂકવી, તે અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપાધિકરણ પૂજ્યા વિનાની જગ્યા ઉપર ઉન્મત્તના માફક વસ્તુ મૂકવી, તે દુષ્પ્રમાર્જિતનિક્ષેપાધિકરણ ૩ આધેય જમીન અથવા પાટ-પાટલા પ્રમુખ કેવા છે, તેનો વિચાર કર્યા વિના એકદમ વસ્તુને ફેકવી અથવા મૂકવી, તે સહસાનિક્ષેપાધિકરણ અને ૪ ઉપયોગ રહિત પણે વસ્તુ મૂકવી, તે અનાભોગનિક્ષેપાધિકરણ

ત્રીજા સયોગાધિકરણના બે ભે૰ છે —૨ જેમ દૂધમા સાકર મેળવે છે, તેમ ભોજનાદિ અન્ય વસ્તુમા અન્ય વસ્તુઓનો મેળાપ અધિક સ્વાદને માટે કરવો તે અન્નપાનસયોજનાધિકરણ ૨ તેમજ વસ્ત્રાદિકમા રગ બેરગી કોર લગાવવાથી અથવા ચદરવાની માફક એક વસ્ત્રની સાથે બીજા વસ્ત્રનો સાંધો કરવાથી જે અધિક શોભા માલૂમ પડે, તેમ દડ અને પાત્રાદિકમા રગ લગાવો તે ઉપકરણાધિકરણ

ચોથા નિસર્ગાધિકરણના ત્રણ ભેદ આ છે —૧, પ્રમત્ત દશાથી શરીરને અયતના પૂર્વક છૂટુ મૂકવુ, તે કાયનિસર્ગાધિકરણ ૨ વચનને નિયમમા ન રાખવુ, તે વચનનિસર્ગાધિકરણ તેમ મનને વશમા ન રાખવુ, તે મનનિસર્ગાધિકરણ ૩

એ પ્રમાણે પહેલાના બે, બીજાના ચાર, ત્રીજાના બે અને ચોથાના ત્રણ-એમ મળી કુલ ૧૧ ભેદો અજીવાધિકરણ આશ્રવના કહેવામા આવ્યા અને એ પ્રમાણે પ્રસગોપાત્ત આશ્રવના ભેદ પ્રભે૰ બતાવવામા આવ્યા

હવે એ બતાવવું જરૂરનું છે કે, આઠ કર્મ માના અમુક કર્મને અંગે કયા આશ્રવો અર્થાત્ બંધ હેતુઓ રહેલા છે

પ્રથમ જ્ઞાનાવરણીયકર્મ તથા દર્શનાવરણીયકર્મના બંધ હેતુરૂપ આશ્રવ તપાસીએ

મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનપર્યવજ્ઞાન, અને કેવળ-જ્ઞાન એ પાચજ્ઞાનમાના કોઇપણ જ્ઞાનની અથવા તો પૂર્વોક્ત પાચ જ્ઞાનવાળા ગમે તે જ્ઞાનવતની અર્થાત્ જ્ઞાનીપુરૂષોની, તેમજ જ્ઞાનો-પકરણ પાટી, પોથી ઠવણી, કવલી, નોકારવાળી, સાપડા, સાપડી વિગેરેની તથા લખેલ યા છાપેલ પુસ્તકોની પ્રત્યનીકતા, એટલે આશાતના કરવી, તેમ અનિષ્ટ ચિંતવવાથી તત્સંબંધી આશ્રવ થાય છે, એટલે કર્મબંધના હેતુ થાય છે વળી જેની પાસે ભણ્યો હોય, અથવા જેની સાહાય્ય લીધી હોય, તેને બદલે અન્યનુ નામ લેવું, નિહ્નવપણ એટલે પદાર્થ જાણવા છતા ગોપવવું જ્ઞાન, જ્ઞાનોપકરણ તથા જ્ઞાનવત પુરૂષોનો શસ્ત્રાદિ વડે નાશ કરવો અથવા તેઓની પ્રત્યે અતરગ અરૂચિભાવ કરવો, જ્ઞાનાભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને મળતા અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, અને વસતિ પ્રમુખનો અતરાય કરવો, પાઠ કરતા વિદ્યાર્થીઓને કાર્યાન્તરમા જોડવા, વિકથાદિમા લગાડવા પંડિતપુરૂષને જાતિહીનતાનુ અથવા અન્ય અસભાવ્ય દૂષણ આપવું, દ્વેષભાવથી પ્રાણાન્ત ઉપસર્ગ કરવો, અસ્વાધ્યાયને વખતે સ્વાધ્યાય કરવો, યોગોપધાનાદિ અવિધિએ કરાવવા, જ્ઞાનોપકરણ સમીપ રહેતા પણ આહાર, નિહાર, કુચેષ્ટા અથવા મૈથુનાદિ કર્મ કરવા, જ્ઞાનને પગ લગાડવો, થૂકથી અક્ષર બગાડવા, જ્ઞાનદ્રવ્ય ભક્ષણ કરવું, કરાવવું અથવા કરનારની ઉપેક્ષા કરવી, ઇત્યાદિ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના આશ્રવો છે

તેવીજ રીતે દર્શનની પ્રત્યનીકતા (આશાતના) કરવાથી દર્શનાવરણીય કર્મના આશ્રવો થાય છે જેમકે ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુ-દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શનને ધારણ કરનાર સાધુ–મહાત્મા-પર અશુભ ચિંતવન કરનારા, તેમ સમ્મતિતર્ક, નયચક્ર અને તત્ત્વાર્થાદિ ગ્રથોની અવહેલના એટલે અપમાન કરનારા જીવો **દર્શનાવરણીયકર્મ** બાંધે છે

દેવપૂજા, ગુરૂસેવા, સુપાત્રદાન, દયા, ક્ષમા સરાગસયમ, દેશસયમ, અકામનિર્જરા, શૌચ (અંતઃકરણ શુદ્ધિ), બાલતપ (અજ્ઞાન કષ્ટ) એટલા **શાતાવેદનીય કર્મના** બંધ હેતુઓ (આશ્રવો) છે અને દુ ખ, શોક, વધ, તાપ, આક્રંદ અને રૂદન પોતે કરવાથી અથવા બીજાને કરાવવાથી તથા ઉભયને એટલે પોતાને તથા પરને બન્નેને દુ ખ શોકાદિ કરવા કરાવવાથી **અશાતાવેદનીય કર્મના** આશ્રવો થાય છે

ત્યાર પછી મોહનીયકર્મના બે ભેદો છે **દર્શનમોહનીય** અને **ચારિત્રમોહનીય** પ્રથમ દર્શનમોહનીયકર્મના સામાન્ય બંધ-હેતુઓ આ પ્રમાણે છે —જેમકે શ્રીસુવિધિનાથચરિત્રમા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે —

वीतरागे श्रुते सघे धर्मे सर्वगुणेषु च।
अवर्णवादिता तीव्रमिथ्यात्वपरिणामता ॥ १ ॥

सर्वज्ञसिद्धिदेवापह्नवो धार्मिकदूषणम् ।
उन्मार्गदेशनानर्थाग्रहोऽसयतपूजनम् ॥ २ ॥

असमीक्षितकारित्व गुर्वादिष्ववमानता ।
इत्यादयो दृष्टिमोहस्याश्रवा परिकीर्त्तिता ॥ ३ ॥

અર્થાત્—વીતરાગ, શાસ્ત્ર, સંઘ, ધર્મવિષય અને સંઘના ગુણોમાં અવર્ણવાદિતા કરવી, એટલે તેમનો અનણુવાદ કરવો, તેમજ તેઓને વિષે અત્યન્ત મિથ્યાત્વનો પરિણામ કરવો, ૧ સર્વજ્ઞ, મોક્ષ અને દેવનો અભાવ સ્થાપન કરવો, ધર્મિષ્ઠ પુરૂષોમાં દૂષણ કાઢવું ઉન્માર્ગ વધે તેવી દેશના કરવી, અનર્થમાં આગ્રહ કરવો, અસંયતિની પૂજા કરવી ૨ વગર વિચાર્યું કાર્ય કરવું, તેમ દેવ ગુરૂ અને ધર્મનું અપમાન કરવું ઇત્યાદિક **દર્શનમોહનીયકર્મના** આશ્રવો કહ્યા છે ૩

હવે બીજા ચારિત્રમોહનીયના બે ભેદો છે ૧, કષાયચારિત્રમોહનીય ૨, નોકષાયચારિત્રમોહનીય તેમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિના ઉદયથી આત્માના અત્યંત કષાયિત પરિણામને **કષાયચારિત્રમોહનીયનો** આશ્રવ કહેવામાં આવે છે અને જે હાસ્ય, રતિ, અરતિ શોક ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરૂષવેદ અને નપુંસકવેદ—એ નવ નોકષાયો છે, તેના બંધહેતુઓને **નોકષાયચારિત્રમોહનીયના** આશ્રવો જાણવા

પ્રથમ હાસ્યરૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો એટલે બંધહેતુઓ આ પ્રમાણે છે—અત્યંત હસવું, કંદર્પ સંબંધી મશ્કરી, હાસી કરવાનો સ્વભાવ, અત્યન્ત બકવાદ કરવો, અને દીન વચન બોલવા વિગેરે

રતિરૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —દેશાદિ જોવાની ભારે ઉત્કંઠા થવી, અષ્ટાપદ, સોગઠાબાજી અને ગંજીપાદિની વિચિત્ર રમતમાં મનને લગાડવું તથા તેમાં બીજાઓના ચિત્તને પણ આકર્ષવું વિગેરે

અરતિરૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવ—પોતાથી

અધિક ઋદ્ધિમાન તેમ જ્ઞાનવાનને દેખી ઈર્ષ્યા કરવી અથવા ગુણિજનોના ગુણોમાંથી દૂષણ કાઢવા પાપ કરવાનો સ્વભાવ રાખવો તથા પરના સુખનો નાશ કરવો, તેમજ પરના અકુશલમાં ઉત્સાહ કરવો અર્થાત્ પરના અપમંગલમાં ખુશી થવું, વિગેરે

શોકરૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —પરને શોક પ્રગટ કરાવવો તથા પોતે શોક ઉત્પન્ન કરી તેના તેજ વિચારમાં રોદનાદિ ક્રિયા કરવી

ભયરૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —સ્વાભાવિક રીતે પોતાને કંઈ ભયનો પરિણામ થવો, અથવા બીજા કોઈને ચેષ્ટા કરી બીવડાવવું, ત્રાસ દેવો, નિર્દય કર્મ કરવું ઇત્યાદિ

જુગુપ્સારૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘના અપવાદ અને જુગુપ્સા નિંદા કરવી, તેમજ સદાચારને નિંદવો

સ્ત્રીવેદરૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —ઈર્ષ્યા અને વિષયમાં ગૃદ્ધતા, મૃષાવાદ, અતિકુટિલતા તથા પરસ્ત્રીમાં આસક્તિ વિગેરે

પુરૂષવેદરૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો,—સ્વદારા માત્રથી સંતોષ, ઈર્ષ્યારહિતપણું, કષાયની મંદતા, સરલ આચાર અને સ્વભાવ વિગેરે

નપુંસકવેદરૂપ નોકષાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —સ્ત્રી અને પુરૂષ સંબંધી કામ સેવવામાં અત્યન્ત અભિલાષા—તીવ્ર કામતા, પાખંડિતા અને વ્રતોને બળાત્કારથી ભ્રષ્ટ કરવા વિગેરે.

હવે સામાન્ય ચારિત્રમોહનીયકર્મના બંધહેતુઓ એટલે આશ્રવો આ પ્રમાણે બતાવેલા છે —

साधूना गर्हणा धर्मान्मुखाना विघ्नकारिता ।
मधुमासविरतानामविरत्यभिवर्णनम् ॥ १ ॥

विरताविरताना चान्तरायकरण मुहु ।
अचारित्रगुणाख्यान तथा चारित्रदूषणम् ॥ २ ॥

कषायनोकषायाणामन्यस्थानामुदीरणम् ।
चारित्रमोहनीयस्य सामान्येनास्रवा अमी ॥ ३ ॥

અર્થાત્—મુનિવરોની નિંદા, ધર્મસન્મુખ થએના પ્રાણિયોને કુયુક્તિથી વિઘ્ન કરવુ, એટલે તેમને ચારિત્રાદિના પરિણામથી ભ્રષ્ટ કરવા, મદિરા અને માસભક્ષણમા લીન થએલા પ્રાણીઓની રીતભાતની પ્રશસા કરવી અર્થાત્ વ્યસનીને ઉત્તેજન આપવુ ૧ દેશવિરતિ એટલે સમ્યક્ત્વ મૂળ દ્વાદશ વ્રતને પાળનાર તથા તેની અભિલાષા કરનારને અતરાય કરવો, અચારિત્ર ગુણની વ્યાખ્યા કરવી, તેમ ચારિત્રમા દૂષણ કાઢવુ જેમકે કોઈ પુરૂષ સાધુ થતો હોય, તો પડવાઇ સાધુના અવગુણો આગળ કરી, મોક્ષપ૦ આપનાર ચારિત્રમા દૂષણ બતાવવુ અને કહેવુ કે ' સાધુપણ અગીકાર કરવાથી કઈ કાર્ય થઇ શકતુ નથી ખરો તો શ્રાવકપણામાજ ફાયદો છે, અમારા ધન્યભાગ છે જે, અમે સાધુ થયા નહિ ' ઇત્યાદિ વાતો બોલવી, ૨ સોળ કષાય તથા નવ નોકષાય જે સત્તામા રહેલ છે, તેને ઉદીરવા, અર્થાત્ અનતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સજ્વલન, એવા ચાર પ્રકારના ક્રોધ માન, માયા અને લોભ મળી ૧૬ કષાય તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરૂષવેદ અને નપુસકવેદ, એ ૯ નોકષાય થવાના કારણો સેવવા તે સામાન્ય રીતે ચારિત્ર મોહનીયના આશ્રવો જાણવા ૩

હવે મોહનીયકર્મ બાદ આયુષ્યકર્મના ચાર વિભાગ છે. નરકાયુ, તિર્યચાયુ, મનુષ્યાયુ, અને દેવાયુ, તે પ્રત્યેકના અલગ અલગ બંધહેતુઓ એટલે આસ્રવો બતાવવામા આવે છે—

પ્રથમ નરકાયુના આસ્રવો લક્ષમા રહે, તેટના માટે તેના નામો બતાવવા જરૂરના છે—

पञ्चेन्द्रियप्राणिवधो बह्वारम्भपरिग्रहौ ।
निरनुग्रहतामासभोजन स्थिरवैरिता ॥ १ ॥
रौद्रध्यान मिथ्यात्वानतानुबधिकषायते ।
कृष्णनीलकापोताश्च लेश्या अनृतभाषणम् ॥ २ ॥
परद्रव्यापहरण मुहुर्मैथुनसेवनम् ।
अवशेन्द्रियता चेति नरकायुष आस्रवा ॥ ३ ॥

અર્થાત્—પચેન્દ્રિય જીવોનો વધ, અત્યન્ત આરભ, અત્યત પરિગ્રહ, મમતા, કૃપારહિતપણુ, માસભોજન, સદા વૈરભાવ (૧) રૌદ્રધ્યાન, મિથ્યાત્વભાવ, અનતાનુબધિ કષાયનું કરવુ, કૃષ્ણ, નીલ, અને કાપોત લેશ્યા, મૃષા ભાષણ (૨) પરદ્રવ્યનુ હરણ કરવુ, પ્રતિક્ષણ મૈથુનાસક્તિ અને ઇન્દ્રિયાધીનતા—એટલા નરકાયુના આસ્રવો છે (૩)

ઉન્માર્ગની દેશના, માર્ગનો અત્યત નાશ, ગૂઢહૃદયતા, આર્તધ્યાન, શલ્ય સહિત માયા, આરભ, પરિગ્રહ, અતિચાર સહિત શીલવ્રત, નીલ અને કાપોત લેશ્યાપણુ, અવિરતિપણુ તેમજ કષાયો તિર્યચાયુષ્યના આસ્રવો જાણવા

મનુષ્યાયુષ્યના બધહેતુઓને બતાવનાર શ્લોકો કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચદ્રાચાર્ય નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે —

अल्पौ परिग्रहारम्भौ सहजे मार्दवार्जवे ।
कापोतपीतलेश्यत्व धर्मध्यानानुरागिता ॥ १ ॥

प्रत्याख्यानकषायत्व परिणामश्च मध्यम ।
संविभागविधायित्व देवतागुरुपूजनम् ॥ २ ॥

पूर्वालापप्रियालापौ सुखप्रज्ञापनीयता ।
लोकयात्रासु माध्यस्थ्य मानुषायुष आश्रवा ॥ ३ ॥

અર્થાત્—અલ્પારભ અને અલ્પપરિગ્રહ સ્વાભાવિક મૃદુતા અને સરલતા, કાપોત અને પીત લેશ્યાનો ભાવ ધર્મધ્યાનનો અનુરાગ (૧) ત્યકતકષાયતા, મધ્યમ પરિણામ સુપાત્રદાન દઈ ભોજન ક્રિયા, દેવગુરુનુ પૂજન (૨) જો કોઈ મળવા આવે અથવા રસ્તામા મળે, તો પ્રથમ મિષ્ટવચનથી બોલવુ તથા જે વચન બોલવા કાઢવી, તે પ્રિય કાઢવી, તેનુ નામ પ્રિયાલાપ, તેમજ સુખશાંતિ પૂર્વક પ્રશ્ન પૂછવો, જે શાન્તિમા છો ? ઇત્યાદિ વળી લોકવ્યવહારમા મધ્યસ્થતા, એટલા મનુષ્યાયુષના આશ્રવો છે. (૩)

હવે દેવાયુષ્યના બધહેતુસૂચક શ્લોકો જોઈએ—

सरागसयमो देशसयमोऽकामनिर्जरा ।
कल्याणमित्रसपर्का धर्मश्रवणशीलता ॥ १ ॥

पात्रे दान तप श्रद्धारत्नत्रयाविराधना ।
मृत्युकाले परिणामो लेश्ययो पद्मपीतयो ॥ २ ॥

बालतपोऽग्नितोयादिसाधनोल्लम्बनानि च ।
अव्यक्तसामायिकता देवस्यायुष आस्रवा ॥ ३ ॥

અર્થાત્—સરાગસયમ, દેશસયમ, અકામનિર્જરા, સન્મિત્રનો સયોગ, ધર્મતત્ત્વ સાભળવાનો સ્વભાવ. ૧ પાત્રમા દાન, તપસ્યા-કરણ, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની વિરાધના નહિ કરવી, મૃત્યુકાલમા પદ્મ અને પીત લેશ્યાના પરિણામ ૨. બાલતપ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન રહિતપણે મનુષ્ય સ્વર્ગ અથવા રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિને માટે જે તપસ્યા કરે છે તે, અગ્નિ અથવા જલ વિગેરેથી મરણ તથા દોરડા પ્રમુખનો ગળે ફાસો ખાઇ મરણ, (તાત્પર્ય કે—શાતિપૂર્વક ખરા અત કરણથી અગ્નિ પ્રવેશ કરી પતિ પાછળ મરનાર સ્ત્રી સ્વર્ગગામિની થાય છે, તેમજ જળમા ડુબવાથી પણ વ્યતર દેવ થાય છે, પ્રેમાધીન બની કોઇ ફાસો ખાય છે, તો તે મરણ સમય સમભાવ રાખવાથી વ્યતરાદિ દેવનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે, માટે જ પૂર્વોક્ત અગ્નિ, જલ અને ફાસા વિગેરેથી થતા મરણોને દેવગતિના આશ્રવો માનેલા છે) તથા અવિધિથી કરેલા સામાયિકાદિ ધર્મકૃત્યો પણ દેવાયુષના આશ્રવો છે ૩

હવે નામકર્મના આશ્રવો ત્રણ વિભાગથી બતાવવામા આવે છે—(૧) અશુભનામ કર્મના (૨) શુભનામ કર્મના (૩) અને તીર્થકૃન્નામકર્મના આશ્રવો જુદા જુદા નિરૂપિત કરવામા આવેલા છે તેમાના **અશુભનામકર્મના આશ્રવો** નીચે પ્રમાણે છે—

મન, વચન અને કાયાની અમુક કાર્ય પરત્વે વક્રતા, પર પ્રાણિઓને ઠગવા, કૂડકપટભાવ, મિથ્યાત્વભાવ, ચાડી કરવી, ચિત્તની ચચળતા, જાુદું સોનું તૈયાર કરવુ એટલે નવા સિક્કા વિગેરે કરી લોકોને ઠગવા, ખોટી સાક્ષી, વર્ણ, ગધ, રસ અને સ્પર્શાદિ વડે અન્યને ઠગવા અથવા અન્યથા બતાવવા (દાખલા તરીકે કન્યા શ્યામવર્ણવાળી હોય, છતા ગૌર વર્ણવાળી છે એમ કહેવુ ઇત્યાદિક કાર્યમા યથાયોગ્ય સમજી લેવુ) પ્રાણિઓમા અગોપાગ છેદવા (જેમ

કે કોઇ બળદને નિર્લાંછન કર્મ કરે છે, કોઇ કુતરાની પૂછડી અથવા કાન કાપે છે, ઇત્યાદિ કર્મો સ્વાર્થને લઇ અથવા શોખની ખાતર કરવા), યંત્રકર્મ, પંજરકર્મ, ખોટુ માપ, ખોટા તોલા, અન્યની નિંદા, આત્મ પ્રશંસા, હિંસા, અનૃતભાષણ, ચોરી, અબ્રહ્મસેવા, મહારંભ, પરિગ્રહ, કઠોર તથા અયોગ્ય વચન, મનોહરવેષ અથવા અલંકારાદિ વડે મદદ કરવી, વાચાળતા, આક્રોશ (વિના અપરાધ અન્યનુ અપમાન કરવુ), અયંની શોભાનો ઘાત કરવો, કોઇના ઉપર કામણ કરવુ, હાસી અથવા અન્ય કોઇની વિડંબના વડે પરને કુતૂહળ ઉત્પન કરવુ, વેશ્યાની શોભા વધારવા માટે તેણીને અલંકારાદિ આપવા, દાવાનળ લગાડવો, દેવપૂજાદિનું નામ દઇ સુગંધિ પદાર્થો ધર્મિષ્ઠ પુરૂષો પાસેથી ઠગીને લેવા, અત્યંત કષાયિતા તથા દેવાલય, ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા, દેવમૂર્ત્તિ વિગેરેનો નાશ કરવો, તેમજ અંગારાદિ પંદર કર્માદાનો કરવા, કરાવવા તે તમામ **અશુભનામકર્મના** આશ્રવો છે

હવે **શુભનામકર્મના** આશ્રવો (બંધહેતુઓ) આ છે-પૂર્વોકત દુષ્ટ પરિણામોથી વિપરીત પરિણામોને સમજવા, તેમજ પ્રમાદની હાનિ, સદ્ભાવની વૃદ્ધિ, ક્ષાન્તિ પ્રમુખ ગુણો, ધાર્મિક પુરૂષોના દર્શનથી એકદમ સ્વાગત ક્રિયા, વિગેરે શુભનામકર્મના આશ્રવો છે

હવે **તીર્થંકરનામકર્મના** બંધહેતુઓ વીશ છે, તે આ પ્રમાણે છે—૧, ત્રણ લોકના પૂજ્ય, ધ્યેય અને સ્તવનીય શ્રીઅરિહંત-ભગવાનની ભક્તિ ૨, કૃતકૃત્ય અને નિર્નાથ શ્રીસિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિ ૩, પંચ મહાવ્રતધારી, ત્યાગી, વૈરાગી, ક્રિયાપાત્ર અને જ્ઞાન ધ્યાનાદિ રૂપ ગુણનારત્નાકર, જે મુનિવરો, તેમની ભક્તિ. ૪, છત્રીશ ગુણગણવિભૂષિત ગચ્છનાયક શ્રીઆચાર્ય મહારાજની ભક્તિ ૫ સમસ્ત દ્રવ્યાનુયોગ, ચરિતાનુયોગ અને કથાનુયોગાદિ

શાસ્ત્રના પારગામી જે બહુશ્રુત હોય તેની ભક્તિ ૬, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્ત્તક, ગણાવચ્છેદક, ગણી અને સ્થવિરાદિ યુક્ત જે સમુદાય તે ગચ્છ, તેની ભક્તિ કરવી ૭, જ્ઞાન લખવુ, લખાવવુ, લખેલાની સભાળ રાખવી, જીર્ણ થએલાનો ઉદ્ધાર કરવો, લોકોપકાર થાય, તેવો જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો, તેના ઉપકરણ-પાટી, પુસ્તક, ઠવણી, કવલી, સાપડા, સાપડી વિગેરેની અવજ્ઞા ન કરવી, જ્ઞાનારાધક તિથિઓ સમ્યક્ પ્રકારે આરાધવી, 'नमो नाणस्स' એ પદની નોકારવાળી વીશ ગણવી, નિરતર એકાવન ખમાસણા દેવા તથા ૫૧ લોગસ્સનો કાઉસગ્ગ કરવો, ઇત્યાદિ પ્રકારે જ્ઞાનપદની આરાધના કરવી, તેનુ નામ શ્રુતભક્તિ ૮, છઠ્ઠ, અઠમ, દશમ, દ્વાદશ, પદર અને માસખમણાદિની દેશકાલાનુસાર તપસ્યા કરનાર તપસ્વીની ભક્તિ ૯, ઉભયકાળ આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) ક્રિયામા અપ્રમત્તતા ૧૦, વ્રતશીલમા અપ્રમત્તભાવ ૧૧, ઉચિત વિનયભાવ કરવો, પરતુ, વિનયવાદીની માફક દરેકનો વિનયભાવ કરવો, એમ નહિ કારણ કે ગુણાધિક પુરૂષમા વિનય કરવો સર્વથા ઉચિત છે, પરતુ અન્યથા વિનય કરવાથી ધર્મને બદલે અધર્મ થાય છે, માટે ઉચિત વિનયભાવ કરવો ૧૨ જ્ઞાનાભ્યાસ કરવો, તે આત્મકલ્યાણને માટે, નહિ કે આજીવિકા માટે અથવા વાદવિવાદને માટે, ઉન્માર્ગનુ પોષણ કરવા તથા અન્યને પરાસ્ત કરવા જ્ઞાનાભ્યાસ કરનારા તો અનેક જીવો જગત્મા છે, તેથી કેવળ આત્મશ્રેય માટે જે અભ્યાસ, તેજ જ્ઞાનાભ્યાસ ૧૩, ૭ પ્રકારનો બાહ્ય અને ૭ પ્રકારે અભ્યતર તપ આશસારહિતપણે કરવો ૧૪, સ્વય સયમ પાળવુ, અન્યને સયમધર્મમા સ્થિર કરવા, સયમ લેનારના મનમા પ્રતિબધ હોય, તેને યથાશક્તિ મન, વચન, અને કાયાથી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, ઇત્યાદિ પ્રકારે ચૌદમા સયમપદની આરાધના કરવી ૧૫, એકાન્ત

સ્થળમા બેસી આત્મસ્વરૂપનુ ચિંતન કરવુ, સસારિક સબધોને ઉપાધિભૂત માની વિભાનમાથી મુક્ત થઈ, આત્મસ્વભાનમા પ્રવેશ કરી નિર્વિકલ્પ દશાનો સ્વાદ લેવો તે ધ્યાનપદ ૧૬, ત્રિકરણ યોગે યથાશક્તિ ઉપદેશદ્વારા જૈનધર્મની વાસ્તવિક પવિત્રતા તથા પ્રાચીનતા જનસમૂહમા જાહેર કરવી, જેથી જૈનધર્મોનભિજ્ઞ અને ભદ્રિકપ્રાણીઓને જૈનધર્મ સબધી ખોટા વિકલ્પો શાત થવા સાથે પ્રેમભાવ થાય, તીર્થંકરદેવની ભક્તિ કરવી, તેમ જગડુશાહની માફક દયાર્દ્રભાવથી જગદુદ્ધાર કરવા દાન દેવુ, ઇત્યાદિ કાર્યોથી શાસનપ્રભાવના કરવી, તે સોળમુ પદ શાસનપ્રભાવના ૧૬ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા રૂપ સઘની અદર સમાધિ થાય, તેવા ઉપાયો યોજવા, તે સઘસમાધિ નામે સત્તરમુ પદ જાણવુ. ૧૮, સાધુઓની શુદ્ધ આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઔષધાદિવડે ભક્તિ કરવી, જેથી સયમારાધનમા સમ્યક્પ્રકારે તેઓ તત્પર રહે, તે સાધુસેવા, ૧૯, અપૂર્વજ્ઞાનનું ગ્રહણ ૨૦ દર્શનશુદ્ધિ એ પૂર્વોક્ત વીશ પદ અથવા વીશસ્થાનકની સમ્યક્ આરાધના કરવાથી અત્યુત્તમ તીર્થકરનામકર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે આ ઉપર કહેલા સ્થાનકોને તીર્થકરનામકર્મના આશ્રવો જાણવા

પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવસ્વામી તથા અતિમ તીર્થકર શ્રીમહાવીર સ્વામી બન્નેએ વીશ સ્થાનકની આરાધના કરી તીર્થકરપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ

હવે સાતમા ગોત્રકર્મના બધહેતુઓ-આશ્રવો કહેવામા આવે છે ગોત્રકર્મના બે ભેદો છે ઉચ્ચ અને નીચ તેમા નીચગોત્રના આશ્રવો આ પ્રમાણે છે—પરની નિન્દા, અવજ્ઞા અને હાસી કરવી, તેના સારા ગુણોનો લોપ કરવો, છતા અછતા દોષોનુ કહેવુ, સ્વમુખે પોતાની પ્રશસા કરવી, છતા અછતા ગુણોની પ્રખ્યાતિ કરવી, સ્વદોષને ઢાકવો અને જાતિ આદિકનો મદ કરવો.

પૂર્વોક્ત દુર્ગુણોથી વિપરીત આચરણ, ગર્વરહિતતા તથા મન, વચન અને કાયાથી વિનય કરવો, તે ઉચ્ચગોત્રના આશ્રવો સમજવા જોઇએ

છેવટે દાનમા, લાભમા, ભોગમા, ઉપભોગમા અને વીર્યમા સહેતુક અથવા નિર્હેતુક જે અતરાય કરવો, તે અતિમ અતરાય કર્મના આશ્રવો જાણવા

પૂર્વોક્ત આઠે કર્મોના આશ્રવોના નામમાત્ર લખવામા આવ્યા, તેને યથાબુદ્ધિ મનમા ધારણ કરી ત્યાગ કરવા શુભાશ્રવો, જો કે અતે ત્યાગ કરવા લાયક છે, તોપણ મોક્ષના કારણભૂત હોવાથી તે આશ્રવોનો આશ્રય પૂર્વાચાર્યોએ કરેલો છે તેથી મોક્ષાભિલાષી જીવોએ તેનો આશ્રય કરવો અને અશુભાશ્રવોનો મન, વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરવો, કારણ કે સસારનુ કારણ આશ્રવ જ છે

વ્રતની શ્રેષ્ઠતા

સસારસમુદ્રમા તરવા માટે પ્રવ્રજ્યા પ્રવહણ સમાન છે તેનુ ધારણ કરવુ, તેજ ખરૂ સસાર તરવાનુ કારણ છે સૂર્યના તાપને શાંત કરવા જેમ મેઘ સમર્થ છે, હાથીઓને ભગાડવા જેમ સિહ સમર્થ છે, જગતમા અધકારનો નાશ કરવા જેમ ભાસ્કર (સૂર્ય) સમર્થ છે પ્રાણિઓને ભય દેનાર સર્પોને દૂર કરવા ગરૂડ સમર્થ છે, જીવોને દુખદાવાનલની વૃદ્ધિ કરનાર દારિદ્રયને દૂર કરવા જેમ કલ્પવૃક્ષ સમર્થ છે, તેમ સસારસમુદ્રથી ભયભીત થએલા ભવ્યજીવોને પાર પમાડવા વ્રત સમર્થ છે વળી અનેક પદવીઓનુ પ્રદાન કરવારૂપ અદ્વિતીયદાનશૌડીર્યવાળુ પણ વ્રતજ છે, કહ્યું છે કે —

आरोग्य रूपलावण्ये दीर्घायुष्य महर्द्धिता ।
आज्ञैश्वर्यं प्रतापित्व साम्राज्य चक्रवर्त्तिता ॥ १ ॥
सुरत्व सामानिकत्वमिन्द्रत्वमहमिन्द्रता ।
सिद्धत्व तीर्थनाथत्व सव व्रतफल ह्यद ॥ २ ॥
एकाहमपि निर्मोह प्रव्रज्यापरिपालक ।
न चेन्मोक्षमवाप्नोति तथापि स्वर्गभाग्भवेत् ॥ ३ ॥

અર્થાત્—આરોગ્ય, સુદરરૂપ, શરીરનું લાવણ્ય, લાબુ આયુષ્ય મોટી ઋદ્ધિ આજ્ઞા પ્રધાનતા, પ્રતાપ, મ ડલેશ્વરપણુ, ચક્રવર્તીપણુ (૧) દેવપણુ ઇન્દ્ર તુલ્ય ઋદ્ધિવાળા સામાનિકદેવપણે ઉત્પન્ન થવુ, ખાસ ઇન્દ્રપણુ, નવગ્રૈવેયક તથા સર્વાર્થસિદ્ધપણુ, સિદ્ધપણુ, તેમજ તીર્થ કર પદરૂપ તમામ ફળો વ્રતોનાજ છે ૨

એક દિવસ ફકત મોહરહિતપણે યથાવિધિ પ્રવજ્યા રૂપ વ્રતનું પરિપાલન કરનાર, જો કદાચ મોક્ષ ન મેળવે, તો પણુ અવશ્ય વૈમાનિક દેવ તો થાયજ છે ૩

જેવી રીતે મત્ર, તત્ર, યત્ર, ઔષધ અને શુકન વિગેરે ચમત્કારી વિષયોને વિધિયુક્ત સેવન કરવામા આવે તોજ ફળને આપનારા થાય છે, તેવીજ રીતે પ્રવ્રજ્યા કે જેના દીક્ષા, સયમ, વ્રત યોગ, સન્યાસ વિગેરે પર્યાયવાચી શબ્દો છે, તે પદાર્થોનુ પણુ જો વિધિ સહિત સેવન થાય, તોજ પૂર્વોક્ત ફલ આપનાર થાય અન્યથા વિપરીત ફળને દેનાર થાય છે પ્રવ્રજ્યાના અધિકારી જીવમા પ્રથમ ક્ષાન્તિની આવશ્યકતા છે બરાબર શાન્તિ હોય તોજ પ્રવ્રજ્યાનુ પાલણુ પોષણુ થઇ શકે છે ક્ષાન્તિના અભાવમા સમસ્ત ગુણોનો પણુ અભાવ સમજવો, તેમજ તેના અસ્તિત્વથી સમગ્ર ગુણુરૂપ રત્નોનુ રક્ષણુ થઇ શકે છે.

ગુણરત્નોનું રક્ષણ કરવા માટે ક્ષાન્તિ એક મજૂષા તુલ્ય છે ક્ષમારહિત સાધુ ગાહે સકલશાસ્ત્રનો વેત્તા હોય, છતા લોકોપકાર તેમજ સ્વકલ્યાણ કરી શકે નહિ આ વાત જગજાહેર છે આબાલવૃદ્ધ, અનુભવ પ્રમાણથી તેને પ્રત્યક્ષ જાણે છે તેથી તે સબધી વિસ્તારથી નહિ લખતા, ક્ષાન્તિ સમસ્ત ગુણોનો ભડાર છે, તે બતાવનાર થોડાએક શ્લોકોનું અવલોકન કરીએ—

क्षान्तिरेव महादान क्षान्तिरेव महातप ।
क्षान्तिरेव महाज्ञान क्षान्तिरेव महादम ॥ १ ॥

क्षान्तिरेव महाशील क्षान्तिरेव महाकुलम् ।
क्षान्तिरेव महावीय क्षान्तिरेव पराक्रम ॥ २ ॥

क्षान्तिरेव च संतोष क्षान्तिरिन्द्रियनिग्रह ।
क्षान्तिरेव महाशौच क्षान्तिरेव महादया ॥ ३ ॥

क्षान्तिरेव महारूप क्षान्तिरेव महाबलम् ।
क्षान्तिरेव महैश्वर्य क्षान्तिर्धैर्यमुदाहृता ॥ ४ ॥

क्षान्तिरेव परं ब्रह्म सत्य क्षान्ति प्रकीर्त्तिता ।
क्षान्तिरेव परा मुक्ति क्षान्ति सर्वार्थसाधिका ॥ ५ ॥

क्षान्तिरेव जगद्वन्द्या क्षान्तिरेव जगद्धिता ।
क्षान्तिरेव जगज्ज्येष्ठा क्षान्ति कल्याणदायिका ॥६॥

क्षान्तिरेव जगत्पूज्या क्षान्ति परममङ्गलम् ।
क्षान्तिरेवौषध चारु सर्वव्याधिनिबर्हणम् ॥ ७ ॥

क्षान्तिरेवारिनिर्णाशं चतुरङ्गमहाबलम् ।
किं चात्र बहुनोक्तेन क्षान्तौ सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥

અર્થાત્—ક્ષાન્તિ તેજ મહાદાન, ક્ષાન્તિ તેજ મહાતપ, ક્ષાન્તિ તેજ મહાજ્ઞાન તેમજ ક્ષાન્તિ એજ મોટુ દમન છે ૧ ક્ષાન્તિ એજ મહાશીલ, ક્ષાન્તિ એજ મહાકુલ, ક્ષાન્તિ તેજ મહા વીર્ય, તેમજ ક્ષાન્તિ તેજ પરાક્રમ છે ૨ ક્ષાન્તિ એજ સંતોષ, ક્ષાન્તિ એજ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ક્ષાન્તિ તેજ શૌચધર્મ અને મહાદયા પણ ક્ષાન્તિ જ છે ૩ વળી મહા રૂપ, મોટુ બળ, મહા ઐશ્વર્ય તે પણ ક્ષાન્તિ જ છે અને ક્ષાન્તિ તેજ ધૈર્ય કહેવુ છે ૪ ક્ષાન્તિ તેજ પરબ્રહ્મ તથા સત્ય તે પણ ક્ષાન્તિજ છે ક્ષાન્તિ તેજ પરમ મુક્તિ તેમજ સર્વાર્થસાધક પણ ક્ષાન્તિ જ છે ૫ ક્ષાન્તિજ જગતમા વંદનીય છે વળી જગતને હિતકર પણ તે જ છે, ક્ષાન્તિ તેજ જગતમા મોટી છે, તેમજ કલ્યાણને દેવાવાળી પણ ક્ષાન્તિજ છે ક્ષાન્તિ તેજ જગત્પૂજ્ય છે, ક્ષાન્તિ પરમ મગળ તેમજ સર્વ વ્યાધિ વિનાશક ઔષધ પણ ક્ષાન્તિ (સહનશીલતા) જ છે ૭ ક્ષાન્તિ એજ રાગાદિ શત્રુઓનો નાશ કરવામા ચતુરગી મોટી સેના છે, ઝાઝુ શુ કહીએ ? ક્ષાન્તિમાજ સર્વ રહેલુ છે ૮

પૂર્ણાહુતિમા ઉપદેશ.

હવે આ વૈરાગ્ય પ્રકરણની પૂર્ણાહુતિમા શ્રીગૌતમકુલકની સર્વ-જનને લાભદાયક વીશ ગાથાઓ આપવી ઘણીજ ઉપયોગી થઇ પડશે

लुद्धा नरा अत्थपरा हवन्ति मूढा नरा कामपरा हवन्ति।
बुद्धा नरा खतिपरा हवन्ति मिस्सा नरा तिन्निवि आ-
यरन्ति ॥ १ ॥

ते पडिया जे विरया विरोहे ते साहुणो जे समयं चरन्ति।
ते सत्तिणो जे न चलन्ति धम्मं ते बंधवा जे वसणे
हवन्ति ॥ २ ॥

कोहाभिभूया न सुहं लहन्ति माणसिणो सोयपरा हवन्ति।
मायाविणो हुन्ति परस्स पेसा लुद्धा महिच्छा नरयं उविंति ॥ ३ ॥

कोहो विसं किं अमयं अहिंसा माणो अरी किं हियमप्पमाओ।
माया भयं किं सरणं तु सच्चं लोहो दुहो किं सुहमाहु तुट्ठी ॥ ४ ॥

बुद्धि अचंडं भयए विणीयं कुद्धं कुसीलं भयए अकित्ती।
संभिन्नचित्तं भयए अलच्छी सच्चे ठियं संभयए सिरी य ॥५॥

चयंति मित्ताणि नरं कयग्घं चयन्ति पावाइं मुणिं जयन्तं।
चयन्ति सुक्काणि सराणि हंसा चएइ बुद्धी कुवियं मणुस्सं ॥ ६ ॥

अरोइ अत्थं कहिए विलावो असंपहारे कहिए विलावो।
विक्खित्तचित्ते कहिए विलावो बहु कुसीसे कहिए विलावो ॥ ७ ॥

दुट्ठा हिया दंडपरा हवन्ति विज्जाहरा मंतपरा हवन्ति।
मुक्खा नरा कोहपरा हवन्ति सुसाहुणो तत्तपरा हवन्ति ॥ ८ ॥

सोहा भवे उग्गतवस्स खंती समाहिजोगो पसमस्स सोहा।
नाणं सुझाणं चरणस्स सोहा सीसस्स सोहा विणए पवित्ति ॥ ९ ॥

अभूसणो सोहइ बंभयारी अकिंचणो सोहइ दिक्खधारी।
बुद्धीजुओ सोहइ रायमंती लज्जाजुओ सोहइ एगपत्ति ॥१०॥

अप्पा अरी होइ अणवट्ठियस्स अप्पा जसो सीलमओ नरस्स।
अप्पा दुरप्पा अणवट्ठियस्स अप्पा जिअप्पा सरणं गईय ॥ ११ ॥

અર્થાત—ક્ષાન્તિ તેજ મહાદાન, ક્ષાન્તિ તેજ મહાતપ, ક્ષાન્તિ તેજ મહાજ્ઞાન તેમજ ક્ષાન્તિ એજ મોટુ દમન છે ૧ ક્ષાન્તિ એજ મહાશીલ, ક્ષાન્તિ એજ મહાકુલ, ક્ષાન્તિ તેજ મહાવીર્ય, તેમજ ક્ષાન્તિ તેજ પરાક્રમ છે ૨ ક્ષાન્તિ એજ સતોષ, ક્ષાન્તિ એજ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ક્ષાન્તિ તેજ શૌચધર્મ અને મહાદયા પણ ક્ષાન્તિ જ છે ૩ વળી મહા રૂપ, મોટુ બળ, મહા ઐશ્વર્ય તે પણ ક્ષાન્તિ જ છે અને ક્ષાન્તિ તેજ ધૈર્ય કહેવુ છે ૪ ક્ષાન્તિ તેજ પરબ્રહ્મ તથા સત્ય તે પણ ક્ષાન્તિજ છે ક્ષાન્તિ તેજ પરમ મુક્તિ તેમજ સર્વાર્થસાધક પણ ક્ષાન્તિ જ છે ૫ ક્ષાન્તિજ જગતમા વદનીય છે વળી જગતને હિતકર પણ તે જ છે, ક્ષાન્તિ તેજ જગતમા મોટી છે તેમજ કલ્યાણને દેવાવાળી પણ ક્ષાન્તિજ છે ક્ષાન્તિ તેજ જગત્પૂજ્ય છે, ક્ષાન્તિ પરમ મગળ તેમજ સર્વ વ્યાધિ વિનાશક ઔષધ પણ ક્ષાન્તિ (સહનશીનતા) જ છે ૭ ક્ષાન્તિ એજ રાગાદિ શત્રુઓનો નાશ કરવામા ચતુરગી મોટી સેના છે, ઝાઝુ શુ કહીએ ? ક્ષાન્તિમાજ સર્વ રહેલુ છે ૮

પૂર્ણાહુતિમા ઉપદેશ.

હવે આ વૈરાગ્ય પ્રકરણની પૂર્ણાહુતિમા શ્રીગૌતમકુલકની સર્વજનને લાભદાયક વીશ ગાથાઓ આપવી ઘણીજ ઉપયોગી થઇ પડશે

लुद्धा नरा अत्थपरा हवन्ति मूढा नरा कामपरा हवन्ति।
बुद्धा नरा खन्तिपरा हवन्ति मिस्सा नरा तिन्निवि आ
यरन्ति ॥ १ ॥

ते पंडिया जे विरया विरोहे ते साहुणो जे समयं चरन्ति।
ते सत्तिणो जे न चलन्ति धम्मं ते बंधवा जे वसणे
हवन्ति ॥ २ ॥

कोहाभिभूया न सुह लहन्ति माणसिणो सोयपरा हवन्ति ।
मायाविणो हुन्ति परस्स पेसा लुद्धा महिच्छा नरय उ-
विंति ॥ ३ ॥

कोहो विस किं अमय अहिंसा माणो अरी किं हियमप्पमाओ।
माया भय किं सरण तु सच्च लोहो दुहो किं सुहमाह
तुट्ठी ॥ ४ ॥

बुद्धि अचड भयए विणीय कुद्ध कुसील भयए अकित्ती ।
सभन्नचित्त भयए अलच्छी सच्चे ठियस भयए सिरी य ॥५॥

चयति मित्ताणि नर कयग्घ चयन्ति पावाइ मुणिं जयन्त।
चयन्ति सुक्काणि सराणि हसा चएइ बुद्धी कुवियं मणुस्सं
॥ ६ ॥

अरोइ अत्थ कहिए विलावो असपहारे कहिए विलावो।
विक्खित्तचित्तो कहिए विलावो बहुं कुसीसे कहिए विलावो
॥ ७ ॥

दुट्ठा हिवा दडपरा हवन्ति विज्जाहरा मतपरा हवन्ति ।
मुक्खा नरा कोहपरा हवन्ति सुसाहुणो तत्तपरा हवन्ति
॥ ८ ॥

सोहा भवे उग्गतयस्स खती समाहिजोगो पसमस्स सोहा ।
नाण सुझाण चरणस्स सोहा सीसस्स सोहा विणए पवि-
त्ति ॥ ९ ॥

अभूसणो सोहइ बभयारी अकिंचणो सोहइ दिक्खधारी ।
बुद्धीजुओ सोहइ रायमती लज्जाजुओ सोहइ एगपत्ति ॥१०॥

अप्पा अरी हो अणवट्ठियस्स अप्पा जसो सीलमओ नरस्स।
अप्पा दुरप्पा अणवट्ठियस्स अप्पा जिअप्पा सरण गई
य ॥ ११ ॥

न धम्मवज्जा परमत्थि वज्जं न पाणिहिंसा परमं अवज्जं।
न पेमरागा परमत्थि बन्धो न बोहिलाभा परमत्थि लाभो
॥ १२ ॥
न सेवियव्वा पमया परक्का न सेवियव्वा पुरिसा अविज्जा।
न सेवियव्वा अहिमानहीणा न सेवियव्वा पिसुणा मणुस्सा ॥ १३ ॥
जे धम्मिया ते खलु सेवियव्वा जे पंडिया ते खलु पुच्छियव्वा।
जे साहुणो ते अभिवंदियव्वा जे निम्ममा ते पडिलाभियव्वा ॥ १४ ॥
पुत्ता य सीसा य समं विभत्ता रिसी य देवा य समं विभत्ता।
मुक्खा तिरिक्खा य समं विभत्ता मुआ दरिद्दा य समं विभत्ता ॥ १५ ॥
सव्वा कला धम्मकला जिणाइ सव्वा कहा धम्मकहा जिणाइ।
सव्वं बलं धम्मबलं जिणाइ सव्वं सुहं धम्मसुहं जिणाइ ॥१६॥
जूए पसत्तस्स धनस्स नासो मंसे पसत्तस्स दयाइनासो।
मज्जे पसत्तस्स जसस्स नासो वेसापसत्तस्स कुलस्स नासो
॥ १७ ॥
हिंसापसत्तस्स सुधम्मनासो चोरीपसत्तस्स सरीरनासो।
तहा परत्थीसु पसत्तयस्स सव्वस्स नासो अहमा गई य ॥१८॥
दाणं दरिद्दस्स पहुस्स खंती इच्छानिरोहो य सुहोइयस्स।
तारुन्नए इंदियनिग्गहो य चत्तारि पयाणि सुदुक्कराणि ॥१९॥
असासयं जीवियमाहु लोए धम्मं चरे साहुजणोवइट्ठं।
धम्मो य ताणं सरणं गई य धम्मं निसेवित्तु सुहं लहन्ति
॥ २० ॥

અર્થાત્—નીચી મનુષ્યો દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાને તત્પર હોય છે, મૂર્ખ મનુષ્યો કામ ભોગને વિષે તત્પર હોય છે, તત્ત્વના જાણ પુરૂષો ક્ષમા એટલે સમતાને વિષે તત્પર હોય છે જ્યારે સામાન્ય (મિશ્ર) પુરૂષો અર્થ, કામ અને ક્ષમા એ ત્રણને આ રે છે ૧

જે પુરૂષો વિરોધ અથવા ક્રોધથી વિરમ્યા હોય અર્થાત્ દૂર હોય તેજ પંડિત છે જે પુરૂષો સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલે છે, તેજ સાધુ છે જેઓ ધર્મથી ચળે નહિ, તેજ સત્યવ્રત છે અને જેઓ કષ્ટ વખતે સહાય કરે તેજ બાંધવ છે ૨

ક્રોધથી વ્યાપ્ત થએલા પ્રાણીઓ સુખ પામતા નથી, અહંકારી પુરૂષો શોકમાં પરાયણ હોય છે, માયાવી એટલે કપટી પ્રાણીઓ આ ભવમાં અને પરભવમાં પારકાના દાસ થાય છે, તેમજ લોભી અને મોટી તૃષ્ણાવાળા પ્રાણીઓ નરકમાં જાય છે ૩

પ્રશ્ન —વિષ શું ચીજ છે? ઉત્તર —ક્રોધ.
પ્રશ્ન —અમૃત શું છે? ઉત્તર —અહિંસા, દયા
પ્રશ્ન —શત્રુ કોણ? ઉત્તર —માન
પ્રશ્ન —હિત કોણ? ઉત્તર —અપ્રમાદ
પ્રશ્ન —ભય શું છે? ઉત્તર —માયા
પ્રશ્ન —શરણ કોણ છે? ઉત્તર —સત્ય
પ્રશ્ન —દુઃખ શું? ઉત્તર —લોભ
પ્રશ્ન —સુખ શું? ઉત્તર —સંતોષ ૪

સૌમ્યપરિણામી એટલે શાંત સ્વભાવવાળા અને વિનયરત માણસને બુદ્ધિ (વિદ્યા) પ્રાપ્ત થાય છે, ક્રોધી અને દુઃશીલિયાને અકીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ભગ્ન ચિત્તવાળાને એટલે અસ્થિર ચિત્ત-

વાળા પ્રાણીને નિધનપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્યને વિષે રહેલા પુરૂષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે ૫

કૃતઘ્ન એટલે નિમકહરામ માણસને મિત્રો તજી દે છે, યત્નહીન મુનિને પાપો તજી દેછે, સુકાઇ ગએલા સરોવરને હંસો તજી જાય છે, તેજ પ્રમાણે કુપિત માણસને બુદ્ધિ તજી દે છે ૬

અરૂચિવાળા માણસને પરમાર્થની વાત કહેવી અરણ્યરૂદન સમાન છે એટલે નિરર્થક છે અર્થનો નિશ્ચય કર્યાં વિના બોલવુ, તે પણ વિલાપ સમજવો, વ્યાક્ષિપ્ત ચિત્તવાળાને કાંઇ પણ કહેવુ, તે વિનાપતુલ્ય છે, તેમજ કુશિષ્યને ઝાઝુ કહેવુ તે પણ વિલાપ માત્ર છે ૭

દુષ્ટ રાજાઓ પ્રજાને દંડવામા તત્પર હોય છે વિદ્યાધરો મત્ર સાધવામા તત્પર હોયછે, મૂર્ખ પુરૂષો ક્રોધ કરવામા તત્પર હોય છે, જ્યારે ભલા–સાધુપુરૂષો તત્ત્વનો વિચાર કરવામા તત્પર રહે છે ૮

ક્ષમા, એજ ઉગ્ર તપસ્યા કરનારની શોભા છે સમાધિયોગ, ઉપશમની શોભા છે જ્ઞાન અને શુભધ્યાન, એ ચારિત્રની શોભા છે જ્યારે શિષ્યની શોભા વિનયપ્રવૃત્તિ એટલે વિનય કરવો તેજ છે ૯

આભૂષણથી રહિત હોય, તો પણ બ્રહ્મચારી શોભે છે, દીક્ષાધારી સાધુ પરિગ્રહરહિતપણે શોભે છે રાજાનો મત્રી બુદ્ધિથી યુક્ત હોય, તોજ શોભે છે અને લજ્જાવાળી નીનવતી સ્ત્રી શોભે છે ૧૦

અનવસ્થિત એટલે જેનુ ચિત્ત સ્થિર ન હોય તેવા માણસનો આત્માજ તેનો શત્રુ છે શીલવાળા માણસનો આત્મા વશ

પામે છે, અસ્થિર ચિત્તવાળો આત્મા દુરાત્મા જાણવો, તેમજ જિતાત્મા એટલે જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતીને મન વશ કર્યું છે, એવો આત્મા (સંસારથી ભયભ્રાન્ત પ્રાણીઓને) શરણુ કરવા લાયક છે ૧૧

ધર્મકાર્ય સમાન બીજુ કોઇ મોટુ કાર્ય નથી, પ્રાણિઓની હિંસાથી મોટુ બીજુ કોઇ અકાર્ય નથી, સ્નેહરાગથી ઉત્કૃષ્ટ બીજો કોઇ બંધ નથી, તેમજ સમકિતરૂપ બોધિબીજ સમાન બીજો કોઇ લાભ નથી

પારકી સ્ત્રી સેવવી નહિ, મૂર્ખ લોકોની સેવા કરવી નહિ, તેમજ અભિમાની અને નીચપુરૂષોની અને ચાડિયામાણસોની પણ સેવા કરવી નહિ ૧૩

ખરેખર, ધર્મિષ્ટ પુરૂષોની સેવા કરવી જે પંડિત પુરૂષો હોય, તેઓ નિશ્ચયે પૂછવા યોગ્ય જાણવા અને જે સાધુઓ છે, તેજ સમસ્ત રીતે વંદવા યોગ્ય છે તેમજ મુનિઓ નિરહંકારી હોય અથવા શરીરને વિષે મમત્વ નથી રાખતા, તેવા મુનિઓને પ્રતિલાભના અથવા અશનાદિક વહોરાવવુ ૧૪

પુત્ર અને શિષ્ય, મુનિઓ અને દેવો, મૂર્ખ અને તિર્યંચ (પશુ) તથા દરિદ્ર અને મરણ પામેલા, એ જોડલા સરખા જાણવા ૧૫

સર્વ કળાઓની અંદર ધર્મની કળા એજ જીતનારી છે કથાઓમા ધર્મ કથાજ જય પામે છે સર્વ પ્રકારના બલોમા ધર્મ બળ જ જીતનાર છે, જ્યારે સર્વ સુખોમા ધર્મ સબંધી સુખજ જીતે છે ૧૬

જૂગટામાં આસક્ત થયેલા માણસના ધનનો નાશ થાય છે માંસના લોલુપી માણસની દયાનો નાશ થાય છે, મદિરામાં આસક્ત થએલ માણસના યશનો નાશ થાય છે અને વેશ્યાગમનમાં આસક્ત પ્રાણીના કુળનો નાશ થાય છે ૧૭

હિંસામાં આસક્ત માણસના દરેક ધર્મનો નાશ થાય છે, ચોરીમાં આસક્ત થવાથી શરીરનો નાશ થાય છે તેમજ પરસ્ત્રીમાં લંપટ થએલા પ્રાણીના દ્રવ્યનો અને ગુણોનો નાશ થાય છે, અને અંતે અધમ ગતિ થાય છે ૧૮

દરિદ્ર પુરૂષથી દાન થઈ શકવું દુષ્કર છે, ઠકુરાઈપણામાં ક્ષમા કરવી દુર્લભ છે, સુખોચિત માણસને ઇચ્છાનો નિરોધ કરવો મુશ્કેલ છે, જ્યારે યુવાવસ્થામાં ઇંદ્રિયનિગ્રહ દુષ્કર છે, એ ચારે ઘણાજ દુષ્કર સમજવા ૧૯

આ સંસારને વિષે શ્રીજિનેશ્વર મહારાજે જીવિતવ્ય (જીવોનું આયુષ્ય) ને અશાશ્વતું કહેલું છે, તેથી કરીને સાધુજનોએ ઉપદેશેલા ધર્મને હે જીવ ! તું આચરજે, કારણ કે ધર્મ તેજ ત્રાણ છે અર્થાત્ અનર્થથી બચાવનાર છે, શરણ કરવા યોગ્ય છે અને શુભ ગતિને આપનાર છે, અતઃ ધર્મનું સેવન કરવાથી પ્રાણિઓ સુખને સંપાદન કરે છે ૨૦

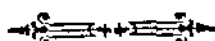
હવે આ ઉપદેશને અહિંજ સમાપ્ત કરી ચતુર્થ પ્રકરણમાં પ્રવેશ કરીશું

ત્રીજું પ્રકરણ સમાપ્ત

ચોથું પ્રકરણ

ત્રીજા પ્રકરણમા ખાસ કરીને વૈરાગ્યનીજ પુષ્ટિ કરવામા આવી છે હવે મનુષ્યોને માર્ગાનુસારીના ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી બહુ આવશ્યક હોવાથી આ ચોથા પ્રકરણમા માર્ગાનુસારિના ગુણો કેટલા અને કેવા સ્વરૂપમા છે, તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામા આવે છે કારણ કે, માર્ગાનુસારી થયા પછીજ મનુષ્યો ધર્મને લાયક થઇ શકે છે અતએવ માર્ગાનુસારિના ૩૫ ગુણોની વ્યાખ્યા કરવી જરૂરની છે, તે ટૂકામા યોગશાસ્ત્રાનુસાર અહિં કહેવામા આવે છે

માર્ગાનુસારીના ગુણો

માર્ગાનુસારિ જીવ સરલતાથી સમ્યક્ત્વ મૂલ બારવ્રત ધારી થઇ શકે છે જો કે, સમ્યક્ત્વ અને બાર વ્રત વિગેરેની વ્યાખ્યા પણ આગળ થશે પરન્તુ અહિ ક્રમપ્રાપ્ત માર્ગાનુસારિના ૩૫ ગુણોના દશ શ્લોકોનુ ફક્ત આપવામા આવે છે

न्यायसम्पन्नविभव शिष्टाचारप्रशसक ।
कुलशीलसमै सार्धं कृतोद्वाहोऽन्यगोत्रजै ॥ १ ॥
पापभीरु प्रसिद्धं च देशाचार समाचरन् ।
अवर्णवादी न क्वापि राजादिषु विशेषत ॥ २ ॥

अनतिव्यक्तगुप्ते च स्थाने सुप्रातिवेश्मिके ।
अनेकनिर्गमद्वारविवर्जितनिकेतनः ॥ ३ ॥
कृतसङ्गः सदाचारैर्मातापित्रोश्च पूजकः ।
त्यजन्नुपप्लुतस्थानमप्रवृत्तिश्च गर्हिते ॥ ४ ॥
व्ययमायोचितं कुर्वन् वेषं वित्तानुसारतः ।
अष्टभिर्धीगुणैर्युक्तः शृण्वानो धर्ममन्वहम् ॥ ५ ॥
अजीर्णे भोजनत्यागी काले भोक्ता च सात्म्यतः ।
अन्योन्याप्रतिबन्धेन त्रिवर्गमपि साधयेत् ॥ ६ ॥
यथावदतिथौ साधौ दाने च प्रतिपत्तिकृत् ।
सदानभिनिविष्टश्च पक्षपाती गुणेषु च ॥ ७ ॥
अदेशकालयोश्चर्यां त्यजन् जानन् बलाबलम् ।
वृत्तस्थज्ञानवृद्धानां पूजकः पोष्यपोषकः ॥ ८ ॥
दीर्घदर्शी विशेषज्ञः कृतज्ञो लोकवल्लभः ।
सलज्जः सदयः सौम्यः परोपकृतिकर्मठः ॥ ९ ॥
अन्तरङ्गारिषड्वर्गपरिहारपरायणः ।
वशीकृतेन्द्रियग्रामो गृहिधर्माय कल्पते ॥ १० ॥

પ્રથમગુણ

અર્થાત્—સૌથી પહેલો ગુણ ન્યાયસપન્નવિભવ ' ન્યાયથી ઉત્પન્ન કરેલ દ્રવ્ય ' છે જો મનુષ્યની પાસે ન્યાયસપન્ન દ્રવ્ય હોય, તોજ પછીથી સમસ્ત ગુણો આવી મળે છે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થએલ વિભવને ન્યાયસપન્નવિભવ કહેવાય છે અહિં જરૂર એવી જિજ્ઞાસા થશે કે, ન્યાય એટલે શુ ? અથવા તો ન્યાય જાણ્યા સિવાય ન્યાય કરી શકે નહિ માટે પ્રથમ ન્યાયનું સ્વરૂપ બતાવવુ

જેહએ **स्वामिद्रोहमित्रद्रोहविश्वसितवञ्चनचौर्यादिगर्ह्यार्थोपार्जनपरिहारेणार्थोपार्जनोपायभूत स्वस्ववर्णानुरूप सदाचारो न्याय** । 'સ્વામીનો દ્રોહ, મિત્રનો દ્રોહ, વિશ્વાસુ પુરૂષને ઠગવુ અને ચોરી વિગેરે નિંદિત કર્મોદ્વારા પૈસો પેદા કરવો, પોત પોતાના વર્ણાનુસાર જે સદાચાર, તેનુ નામ **ન્યાય** છે ' અને એ ન્યાયથી મળેલ દ્રવ્યને **ન્યાયસંપન્નદ્રવ્ય** કહેવામા આવે છે ન્યાય સંપન્ન દ્રવ્ય ઉભયલોકમા સુખકારી છે, જ્યારે અન્યાયસંપન્ન દ્રવ્ય ઉભયલોકમા દુખને આપનાર છે ન્યાયથી મેળવેલ દ્રવ્યને નિશંક રીતે મનુષ્ય ભોગવી શકે છે તેમ સગા સબધીને આપીને તેઓનો ઉદ્ધાર કરવાથી જગતમા કીર્તિ વધારી શકે છે, સત્પાત્રમા આપી શકાય છે, તેમજ ગરીબ–દીન પ્રાણીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકાય છે, અન્યાયસંપન્ન પૈસાથી ઉભય લોકમા દુખની પ્રાપ્તિ થાય છે કેમકે જો પોતે ભોગવે તો લોકો શકા કરે કે આની પાસે દ્રવ્ય ન હતુ, વેપાર પણ તેવો કોઇ કર્યો ન્હોતો, કોઇ જગ્યાએથી આવ્યુ પણ નથી, છતા, લુગડા લત્તા વિગેરે ઘણા નવા કરાવેલ છે હમ્મેશા ભોજન પણ નવા નવા ખાય છે તે કયાથી? જરૂર કોઇને ઠગીને લાવ્યો હશે, ઇત્યાદિ શકાઓ કરવાનો લોકોને અવસર મળે છે વળી રાજા જાણે કે–આ અન્યનો વિશ્વાસઘાત કરીને અગર કોઇને મારીને લાવેલ છે, તો તે દ્વારા જરૂર દડને પાત્ર થાય છે હવે પરલોકમા નરકાદિ વેદના અનુભવે છે, કદાચ પ્રબલ પુણ્યનો ઉદય હોય તો, આ લોકમા અપમાન અને રાજદડથી બચે પણ ખરો પરતુ ભવાન્તરમા તો અવશ્ય કટુ વિપાક સહવા પડે છે, વળી અન્યાયસંપન્ન દ્રવ્યનો નાશ પણ અન્યાયને માર્ગેજ થવા પામે છે આ પ્રસગે એક દૃષ્ટાન્ત યાદ આવે છે —

" એક રાજાને રાજગઢ બનાવવાની ઇચ્છા થઇ જ્યોતિષી

લોકોને બોલાવ્યા અને પૂછ્યુ કે 'ખાતમુહુર્ત કયે દિવસે કરવુ ? કોઈ સારો દિવસ જોઈને કાઢી આપો, જેથી મારી પરંપરા આ મહેલમા આનંદપૂર્વક વિલાસ કરે અને એકવીશ પેઢી સુધી રાજ અખંડ રહે' જ્યોતષીઓએ મુહૂર્ત કાઢી આપ્યુ જે દિવસે ખાતમુહૂર્ત હતુ, તેને પહેલે દિવસે નગરના લોકોને ઉદ્‌ઘોષણાદ્વારા જાહેર કર્યુ પ્રાતઃકાળમા લાખો માણસો આવી પહોચ્યા રાજા, મંત્રી, પુરોહિત સેનાધિપતિ, શેઠ, સાહુકાર આદિ ૧૮ વર્ણના લોકો ભેગા થયા રાજાએ પંડિતોને કહ્યુ કે, 'પંડિતજી ! મુહૂર્તને કેટલી વાર છે ?' પંડિતોએ કહ્યુ– મહારાજ ! ચાર ઘડીની વાર છે' રાજાએ કહ્યું 'બોલો, આમા કોઈ બીજી વિધિ હોય તો કહો.' પંડિતોએ કહ્યુ 'મહારાજ ! એક વાત યાદ આવે છે, તે એ કે ખાતમુહૂર્તમા પાચ જાતના રત્નો જોઈશે' રાજા બોલ્યો, 'રત્નો ભંડારમા ઘણા છે'

પંડિતોએ કહ્યુ—'મહારાજ ! નીતિના હોય, તો મુહૂર્તનો મહિમા કાયમ રહેશે, અન્યથા જોઈએ તેવો મુહૂર્તનો પ્રભાવ રહેશે નહિ' રાજા બોલ્યો–'રાજભંડારમા નીતિના રત્નો છે' પંડિતોએ કહ્યું, 'નહિ મહારાજ ! રાજલક્ષ્મી માટે તત્ત્વવેત્તાઓનો અભિપ્રાય જુદો છે માટે વેપારીની પાસેથી લેવા જોઈએ'

રાજાની આસપાસ હજારો મોટા મોટા શાહુકારો બેઠેલા હતા રાજાએ વેપારીવર્ગ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી, પણ કોઈ વ્યાપારી બોલ્યો નહિ ત્યારે મંત્રી બોલ્યો–'જેઓ નીતિપૂર્વક વેપાર કરતા હોય, તેઓએ અત્યારે રાજાને વલ્લભ થવાનો અવસર છે પરતુ બધાઓ પોતપોતાની વૃત્તિને જાણતા હતા કે, અમે સ્વપ્નામા પણ નીતિના દર્શન કરતા નથી, તો પછી સાહસ કરવુ સર્વથા અનુચિત છે બધા મૌની મુનિની માફક માલૂમ પડ્યા, ત્યારે રાજા

બોલ્યો કે, ' મારા શહેરમા શુ કોઇ નીતિ કરનાર નથી ? ' આવા રાજાના વચનો સાભળી એક પ્રામાણિક પુરૂષે કહ્યુ કે, મહારાજ ! ' પાપ જાણે આપ, અને મા જાણે બાપ,' તે ન્યાયાનુસાર હાજર રહેલ તમામ અનીતિપ્રિય માલૂમ પડે છે, પરતુ આપણા શહેરમા શેઠ લક્ષ્મીચદ કદાપિ અનીતિ કરતા નથી, પરતુ તઓ અહીં હાજર નથી, ઘેર છે ' રાજાનો હુકમ થવાથી એક ઘોડાગાડી તેમને ઘેર ગઇ લક્ષ્મીચદ શેઠને મત્રી મળ્યો અને કહ્યુ-' ચાનો મહારાજ તમને બોલાવે છે ' પોતે ઘણો ખુશી થયો, અને કપડા પહેરી તૈયાર થયો મત્રીએ કહ્યુ કે, ' ગાડીમા આવો, ' શેઠે કહ્યુ કે-' ઘોડા મારુ અન્ન પાણી ખાતા નથી, તેથી હુ ગાડીમા બેસીશ નહિ હુ જલદી આવુ છુ ' આમ કહી સાથેને સાથે પગે ચાલી રાજા પાસે આવ્યો, અને ઉચિત રીતે પ્રણામ કરીને બેઠો

રાજાએ કહ્યુ કે-' ન્યાયસપન્નદ્રવ્ય તમારી પાસે છે ? ' શેઠે ઉત્તર આપ્યો-' હા, છે ' ત્યારે રાજાએ કહ્યુ-, ખાતમુહૂર્ત્ત માટે પાચ જાતના રત્નો જોઇએ છીએ, માટે આપો ' શેઠ બોલ્યા કે-' મહારાજ ! નીતિનો પૈસો અનીતિના કાયમા અપાતો નથી ' રાજા, શેઠના આવા વચનો સાભળતાજ, લાલચોળ થઇ ગયો અને બોલ્યો કે-' તમારે પૈસા આપવા પડશે ' શેઠે જણાવ્યુ, ' મહારાજ ! ઘરબાર આપના છે, લઇ લ્યો ' તે સમયે પડિતો બોલ્યા કે- ' આમ કરવાથી તો તે પૈસો પણ અનીતિનો ગણાશે '

ઇત્યાદિ વાતચીત થતા મુહૂર્ત્ત વ્યતીત થયુ રાજાએ એકદમ કહ્યુ કે-' આ વાતમા પ્રમાણ શુ છે ' ' શેઠ બોલ્યો કે- ' મહારાજ ! પરીક્ષા કરો ' રાજાએ એકદમ મત્રીને બોલાવ્યો એક શેઠની સોનામહોર અને એક પોતાની, એમ બે સોનામહોરો

નિશાની કરીને આપી અને કહ્યુ કે, ' મારી સોનામહોર કોઇ પવિત્રપુરૂષને આપજે, અને શેઠની સોનામહોર મહા પાપી પુરૂષને આપજે ' હવે વ્યવસ્થા શુ થાય છે, તે જોઇએ

મંત્રીએ બુદ્ધિમાન્ તથા વિશ્વાસુ પુરૂષને, તે બન્ને કામ અલગ અલગ સોપ્યા શેઠની સોનામહોર લઇ એક પુરૂષ શહેર બહાર જતો હતો, તેવામા એક મચ્છીમાર મળ્યો પેના માણસે વિચાર કર્યો કે–આના કરતા અધિક પાપી માણસ દુનિયામા બીજો કોણ મળશે ? આ માણસ નિરપરાધી અને પ્રાતઃકાળમા સ્વચ્છ તળાવમા આનદ કરતા માછલાને સ્વાર્થ માટે પકડે છે તેથી જો આને અશરફી (સોનામહોર) આપીશ, તો તેનુ સૂતર લાવી જાળ બનાવશે અને અધિક માછલાને પકડશે આમ ધારી શેઠની સોનામહોર મચ્છીમારના હાથમા આપી, પોતે આગળ ચાલ્યો

મચ્છીમારને પોતાના ભવમા સોનામહોર પ્રથમ જે મળી હતી તેણે વિચાર કર્યો કે, આને કયા રાખુ ? લૂગડા તો જીર્ણ છે યોગીની માફક કપડામા માત્ર એક લગોટ છે ઘણો વિચાર કરતા અતે તે સોનામહોર મોઢામા મૂકી આગળ વધતા નીતિ સપન્ન સોનામહોરનો જરા અશ થૂકની સાથે પેટમા જવાથી તત્કાળ તેની વિચારશ્રેણી બદલાઇ તે પોતા ॥ મનમાજ કહેવા લાગ્યો કે–' અહો ! કોઇ ધર્માત્માએ ધર્મ જાણી મને સોનામહોર આપી છે, જેના રૂપીયા કમમા કમ ૧૫ ઉપજશે જ્યારે આ માછલાના પૈસા તો ચાર કે છ આનાજ ઉપજશે હજુ માછલા જીવે છે તો આટલુ પુણ્ય દેનારને કાં ન આપુ ? ' એમ વિચારી પાછો ફર્યો અને તમામ માછલા જે તળાવમાથી લીધા હતા, તેમા ધીમે ધીમે મૂકી ઘેર આવ્યો ઘરે આવતા બજારમાથી

જાર, બાજરો, અડદ, મગ વિગેરે અનાજ એક રૂપિયાનું લેતો આવ્યો

છોકરા અને સ્ત્રી વિચારમાં પડ્યા કે, હમેશાં બાર વાગે ઘેર આવતા, ધાન્ય પણ ઘણું થોડું લાવતા, તેને ઠેકાણે આજે તો પ્રફુલ્લિતવદને ઘણા ધાન્ય સહિત વેળાસર ક્યાંથી આવ્યા ? આમ મનમાં વિચાર કરતા છોકરા અને સ્ત્રી તે લાવેલ અનાજને કાચું ને કાચું ખાવા મંડી ગયા તેની અસર પેટમાં થતાંજ સ્ત્રી બોલી કે-' આટલું ધાન્ય ક્યાંથી લાવ્યા ? '

મચ્છીમારે કહ્યું કે-' એક ધર્માત્માએ મને સોનામહોર વિના માગે આપી તેમાંથી ધાન્ય લાવ્યો, હજુ રૂ ૧૪ બાકી છે ' તે પોતાની સ્ત્રીને અને છોકરાઓને બતાવ્યા તે જોઈ તમામ બોલ્યા કે-' બે મહીનાની ખરચી તો થઈ છે, માટે હવે આ નીચ રોજગાર છોડી દો રાત્રે તળાવે જવું અને નિરપરાધી જતુઓને પકડવા, તે કરતા મજૂરી કરી ગુજરાન ચલાવીશું, તે વધારે ઠીક છે ' આમ તમામની મરજી થવાથી, તેણે મચ્છીમારનો ધંધો છોડી દીધો, અને સાહૂકારની પાડોશમાં નિવાસ કરી મજૂરીથી નિર્વાહ કરવો શરૂ કર્યો

હવે રાજાની સોનામહોર પેલા બીજા પુરુષે, પચાગ્નિની સેવના કરનાર એક યોગી, કે જે ધ્યાનસ્થ હતો, તેની આગળ મૂકી, અને પોતે ઝાડની ઓથમાં તેની વ્યવસ્થા જોવા બેઠો યોગી ધ્યાન છોડી સોનામહોરની સ્હામે જૂએ છે, તેટલામાં સૂર્યના કિરણોની સાથે મઝેની પેની પીતવર્ણવાળી અનીતિની સોનામહોર જોઇને એકદમ વિચારસાગરમાં પડ્યો—

"मैंने किसीभी पुरुषसे याचना तो की ही नहीं, तो फिरयह सोनामहोर मेरे सामने कहासे ? । शिव ! शिव !

चार आने तो मिलते ही नहीं, और यह सोनामहोर ? ! जरुर इश्वरने ही भेजी है। क्योंकि ध्यान द्वारा जगत्का स्वरूप तो देख लिया है, लेकिन अनुभव द्वारा स्त्रीभोगका साक्षात्कार नहीं किया। इसी लिये ईश्वर ने कृपा करके सोनामहोर भेजी है।

ઇત્યાદિ અનર્થોત્પાદક વિચાર યોગીને થયો, યોગી વિચારશ્રેણીને આગળ વધારી કુકર્મમા પ્રવૃત્ત થયો અને પોતાનો ચાલીશ વર્ષનો યોગ ગગાના પ્રવાહમા પ્રવાહિત કર્યો ધન અને સ્ત્રીના સસર્ગમા શુ યોગ રહી શકે ? કહ્યુ છે કે —

आरभे नत्थि दया महिलासगेण नासइ बभ ।
संकाए सम्मत्त अत्थगहणेण पव्वज्जा नासई ॥ १ ॥

આરભમા દયા નથી, મહિલાના સગમા બ્રહ્મચર્ય રહેતુ નથી શકાથી સમ્યક્ત્વ–શ્રદ્ધા નષ્ટ થાય છે અને દ્રવ્યના લોભથી દીક્ષાનો નાશ થાય છે

નીતિના પૈસાથી મચ્છીમારને થયેલ લાભ અને અનીતિના પૈસાથી યોગીને થયેલુ નુકસાન–બન્ને બાબતો રાજા પાસે જાહેર કરવામા આવી રાજા મનમા ખૂબ સમજ્યો કે, નીતિવાળો મનુષ્ય નિડર રહે છે, જ્યારે અનીતિમાન સર્વત્ર શકિત રહ્યા કરે છે તેને માટે કહ્યુ છે કે —

सर्वत्र शुचयो धीरा स्वकर्मबलगर्विता ।
कुकर्मनिहतात्मान पापा सर्वत्र शङ्किता ॥ १ ॥

પવિત્ર ધીરપુરુષો સર્વ ઠેકાણે સ્વકર્મના બળ વડે નિડર રહે છે, જ્યારે કુકર્મ વડે હણાએલા પાપી પુરુષો સર્વ ઠેકાણે શકિત મનવાળા હોય છે

ઉપરના દષ્ટાન્ત ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે-અનીતિનુ દ્રવ્ય, મનુષ્યોની સદ્‌બુદ્ધિનો નાશ કરી અધર્મના માર્ગ તરફ લઇ જાય છે માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ નીતિથીજ દ્રવ્ય ઉપાજન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કહ્યુ પણ છે કે—

सुधीर्थार्जने यत्नं कुर्यान्न्यायपरायणः ।
न्याय एवानपायोऽयमुपायः संपदां यत ॥ १ ॥

અર્થાત્—બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યોએ ન્યાયપરાયણ થઇને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ કેમકે ન્યાય, એજ લક્ષ્મીનો વિઘ્નરહિત ઉપાય છે. ટૂકામા કહીએ તો—

वरं विभववन्ध्यता सुजनभावभाजां नृणा-
मसाधुचरितार्जिता न पुनरूर्जिताः संपदः ।
कृशत्वमपि शोभते सहजमायतौ सुंदरं
विपाकविरसा न तु श्वयथुसंभवा स्थूलता ॥ २ ॥

અર્થાત્—સુજનતાને ભજવાવાળા મનુષ્યોને લક્ષ્મીથી રહિત પણુ સારૂ છે, પરન્તુ ખરાબ ચરિત્રથી ઉપાર્જન કરેલી મોટી સપત્તિ કઇજ કામની નથી જેમ સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થયેલુ અને પરિણામે સુદર એવુ કૃશપણુ શોભે છે, પરતુ પરિણામે વિરસ અને સોઝાઓથી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થૂનતા સારી નથી

માટે સપદાઓની—લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનારાઓએ શુભકર્મ ઉપાર્જન કરવુ જોઇએ અને તે શુભકર્મ નીતિથી થઇ શકે છે જ્યા શુભકર્મ હોય છે, ત્યા સંપદાઓ સ્વભાવિક રીતેજ આપણી તરફ ચાલી આવે છે કહ્યુ છે કે—

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।
शुभकर्माणमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ १ ॥

અવાડા પ્રત્યે જેમ દેડકાઓ અને જલથી સંપૂર્ણ ભરેલ સરોવર પ્રત્યે જેમ પક્ષિઓ આવે છે તેમ શુભકર્મવાળા પુરૂષ પ્રત્યે આધીન થએલ સર્વ સંપદાઓ આવે છે માટે ન્યાયપૂર્વક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રથમ ગુણ દરેકે પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ

બીજો ગુણ

હવે માર્ગાનુસારીનો બીજો ગુણ તપાસીએ **શિષ્ટાચારપ્રશંસક** અર્થાત્ શિષ્ટપુરૂષના આચારનો પ્રશંસક હોય, એવો માણસ કોઇ દિવસ પણ ઉત્તમ આચારને અવશ્ય પામે છે વ્રતી જ્ઞાની અને વૃદ્ધપુરૂષોની સેવાથી જેણે શિક્ષા મેળવેલ હોય તે શિષ્ટ કહેવાય, એવા શિષ્ટોના આચારને **શિષ્ટાચાર** કહેવામાં આવે છે. જેમ કહ્યું છે —

लोकापवादभीरुत्वं दीनाभ्युद्धरणादरः ।
कृतज्ञता सुदाक्षिण्यं सदाचारः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

લોકના અપવાદથી બીવું, અનાથ પ્રાણીઓના ઉદ્ધારમાં આદર કરવો તેમજ કૃતજ્ઞતા અને દાક્ષિણ્યને **સદાચાર** કહેવામાં આવે છે

અથવા सतां आचारः सदाचारः સત્પુરૂષોનો જે આચાર, તે સદાચાર, સત્પુરૂષોના આચારની પ્રશંસા કોઇ કવિએ આ પ્રમાણે કરી છે —

विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां
प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम् ।

अमन्तो नाम्यर्थ्या सुहृदपि न याच्यस्तनुधन
मता केनोद्दिष्ट विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ १ ॥

કષ્ટ સમયે ઉચ્ચા પ્રકારની સ્થિરતા રાખવી, મહાપુરૂષના પગનુ અનુકરણ કરવુ, ન્યાયયુકત વૃત્તિને પ્રિયકર સમજવી, પ્રાણના નાશ સમયે પણ અકાર્ય ન કરવુ, દુર્જનોને પ્રાર્થના ન કરવી, અને થોડા ધનવાળા મિત્રની પાસે પણ યાચના ન કરવી, આ પ્રકારનુ તલવારની ધારા જેવુ દુર્ઘટ સત્પુરૂષોનુ વ્રત કોણે કહ્યુ ? અર્થાત્ તેને સત્યવક્તા અને તત્ત્વવેત્તાઓએજ બતાવેલ છે

ટૂકમા કહીએ તો 'શિષ્ટાચારની પ્રશસા' એ ધર્મરૂપી બીજનો આધાર અને પરલોકમા પણ ધર્મપ્રાપ્તિનુ કારણ થાય છે યાવત્ મોક્ષરૂપ કાર્યનુ પણ કારણ બને છે માટે આ ગુણ મનુષ્યોએ અવશ્ય ધારણ કરવો

ત્રીજો ગુણ

હવે માર્ગાનુસારીનો ત્રીજો ગુણ જોઇએ 'कुलशीलसमैः सार्धं कृतोद्वाहोऽन्यगोत्रजैः ।' કુલ અને શીલ સરખા હોય તથા ગોત્ર ભિન્ન હોય, તેની સાથે વિવાહ કરવો કુલ એટલે પિતા, પિતામહાદિ પૂર્વવશ અને શીલ તે મદ્ય, માસ, નિશાભોજન ઇત્યાદિના ત્યાગરૂપ જાણવુ આ ઉપર કહેલ બને–કુલ અને શીલ –નુ ય હોય, તો સ્ત્રીપુરૂષને ધર્મ સાધનમા અનુકૂલતા થાય પરતુ જો કુલ, શીલ સરખા ન હોય, તો હમેશા ઝગડો થવાનો સભવ રહે છે ઉત્તમકુલની કન્યા લઘુકુલના પુરૂષને દબાવે, તથા હમેશા ધમકી આપે, કે 'હુ મારે પીએર ચાલી જઇશ' તેમજ જો નીચકુલની હોય તો પ્રતિક્રમણાદિ ધર્મમા ખામી પાડે તેટના માટે સદૃશકુળની ખાસ જરૂરીઆત છે, તેમજ પૂર્વોક્ત શીલ જો

ભિન્ન પ્રકારનુ હોય, તો ધર્મસાધનમા પ્રત્યક્ષ વાધો પડે એકને મદ્યપાન, માસાહાર અથવા રાત્રિભોજન કરવુ હોય, અને બીજાને તેના ઉપર અણગમો હોય, તો તેથી પરસ્પર પ્રેમભાવ વધે નહિ અને તેથી સાસારિક વ્યવહારમા જરૂર ખામી પડે અને તેમ થવાથી ધર્મધ્યાનમા વગર કહ્યે વાંધો દૃષ્ટિગોચર થાય છે માટે સદશશીલની પણ ખાસ આવશ્યકતા છે વર્તમાનકાળમા એક ધર્મના બે સમુદાય છે, કે જેમા ફક્ત ક્રિયાકાંડનોજ ભેદ હોય છે તેની અંદર કન્યાવ્યવહાર થાય છે ત્યા પણ ધર્મ વિરુદ્ધતાના કારણોથી સ્ત્રી પુરુષ જન્મસુધી વૈરવિરોધવાળા માલૂમ પડે છે તો પછી કુલ રીત અત્યંત વિસદશ હોય તેની તો વાતજ શી ?

વળી બન્નેના ગોત્રો ભિન્નજ હોવા જોઈએ એક પુરુષનો જે વંશ તેનું નામ ગોત્ર છે, તેમા ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય ગોત્રજ કહેવાય છે તેની સાથે વિવાહિત થવાથી લોકવિરુદ્ધતાનો મોટો દોષ લાગે છે તથા જે મર્યાદા ચાલી આવેલી હોય છે તે ધણીનાર પુરુષને અનર્થથી રોકે છે આવો વ્યવહાર જો ચાલુ રહે, તોજ બહેન ભાઈનો સબંધ બચી શકે યવનવ્યવહાર આર્યજનોમા પ્રચલિત થવાથી અનેક આપત્તિઓ ઉભી થવાનો સંભવ રહે છે માટે ભિન્ન ગોત્રજની સાથેજ વિવાહ કરવાની શાસ્ત્રકારોએ આજ્ઞા આપેલી છે, અને તે ઉચિતજ છે મર્યાદાયુક્ત વિવાહથી શુદ્ધ સ્ત્રીનો લાભ થાય છે તથા તેનું ફળ સુજાતપુત્રાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી ચિત્તને નિવૃત્તિ મળે છે સાસારિક કાર્યો જગતમા પ્રશંસનીય કહેવાય છે તેમજ દેવ અને અતિથિ જનની ભક્તિ અને કુટુંબ પરિવારનું પણ માન સચવાય છે

પરંતુ સ્ત્રીનુ રક્ષણ કરવાના ચાર હેતુઓ વાચકે અવશ્ય ધ્યાનમા રાખવા ૧ સમસ્ત ગૃહવ્યવહાર સ્ત્રીને માથે રાખવો,

૨, દ્રવ્ય સ્વાધીન રાખી જોઇએ તેથી અધિક આપવુ નહિ ૩ અઘટિત સ્વતંત્રતાનો ભોગવટો કરવા દેવો નહિ અર્થાત્ કબજે રાખવી અને ૪ પુરૂષે અન્ય સ્ત્રીને ભગિનીભાવ અથવા માતૃભાવથી જોવી

પુરૂષે પોતાની સ્ત્રીને માટે ઉપર્યુક્ત ચાર બાબતોનુ ખાસ કરીને પાલન કરવુ જોઇએ તેવીજ રીતે સ્ત્રિયોએ પણ પોતાની શીલની રક્ષાને માટે નીચે લખેલી બાબતો સૌથી વધારે ધ્યાનમા રાખવાની છે —

यात्राजागरदूरनीरहरण मातुर्गृहेऽवस्थिति
वस्त्रार्थं रजकोपसर्पणमपि स्याद्दूतिकामेलनं ।
स्थानभ्रंशसखीविवाहगमन भर्तृप्रवासादयो
व्यापार खलु शीलजीवितहरा प्राय सतीनामपि ॥१॥

ताम्बूल प्रतिकर्म मर्मवचन क्रीडा सुगन्धस्पृहा
वेषाडम्बरहास्यगीतकुतुकानङ्गक्रिया तूलिका ।
कौसुम्भं सरसान्नपुष्पघुसृण रात्रौ बहिर्निर्गम
शश्वत्त्याज्यमिद सुशीलविधवस्त्रीणा कुलीनात्मनाम्॥२॥

અર્થાત્—એકાકી જવુ જાગરણ કરવુ, દૂરથી પાણી લાવવુ, માતાને ઘેર રહેવુ, વસ્ત્રમાટે ધોબી પાસે જવુ દૂતિની સાથે સબધ રાખવો, પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થવુ, સખીના લગ્નમા જવુ અને પતિનુ દેશાન્તરગમન, વિગેરે ક્રિયાઓ ખરેખર સતી ઓના શીલરૂપ જીવનને પ્રાય હરણ કરનારી છે—નાશ કરનારી છે વળી તાબૂલ, શૃગાર, મર્મકારી વચન ક્રીડા સુગંધની ઇચ્છા, ઉદ્ભટ વેષ, હાસ્ય, ગીત, કૌતુક, કામક્રીડા, શય્યા, કુસબી વસ્ત્ર, રસસહિત અન્ન, પુષ્પ અને કેશર તથા રાત્રીમા ઘરથી બહાર જવુ,

આ દરેકનો કુલીન અને સુશીલ વિધવા સ્ત્રીઓએ નિરંતર ત્યાગ કરવો જોઇએ

ચોથો ગુણ

માર્ગાનુસારિનો ચોથો ગુણ **પાપભીરુ** અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ અપાય (કષ્ટ) ના કારણરૂપ પાપોથી ડરતા રહેવુ, તે છે

પ્રત્યક્ષ કષ્ટના કારણો-ચોરી, પરદારાગમન, જુગટુ રમવુ વિગેરે જેનાથી વ્યવહારમા રાજકૃત વિડબના થાય અને પરોક્ષ કષ્ટના કારણો-મદ્ય, માસાદિ અપેય, અભક્ષ્ય પદાર્થ, જેથી નરકાદિ કષ્ટો સહન કરવા પડે આ કારણોથી દરેક માણસે ડરતા રહેવુ

પાચમો ગુણ

માર્ગાનુસારિનો પાચમો ગુણ-**પ્રસિદ્ધ દેશાચાર સમાચરન** અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ દેશાચારનો આદર કરવો તે છે ઉત્તમ રીતે ઘણા કાળથી ચાલ્યો આવતો જે ભોજન વસ્ત્રાદિનો વ્યવહાર, તેનાથી વિરુદ્ધ ચાલવુ નહિ વિરુદ્ધ ચાલવાથી તે દેશના નિવાસી લોકો સાથે વિરોધ થાય છે. અને વિરોધ થવાથી ચિત્તની વ્યવસ્થા ઠીક રહેતી નથી તેના પરિણામે ધર્મથી પણ વિમુખ રહેવાય છે માટે પ્રસિદ્ધ દેશાચારનુ આચરણ અવશ્ય રાખવુ

છઠ્ઠો ગુણ

अवर्णवादी न क्वापि राजादिषु विशेषत । અવર્ણવાદ અર્થાત્ નિદા જે કરે, તે અવર્ણવાદી કહેવાય એવા અવર્ણવાદી ન થવુ અર્થાત્ કોઇની નિદા કરવી નહિ રકાથી લઈ ઉત્તમ પુરુષો સુધી કોઇની નિદા ન કરવી કારણ કે નિદા કરનાર નિદક ગણાય છે, અને તેનાથી ભારે કર્મ બધ થાય છે જેમ કહ્યુ છે —

परपरिभवपरियादादात्मोत्कर्षाच्च बद्ध्यते कर्म ।
नीचैर्गोत्रं प्रतिभवमनेकभवकोटिदुर्मोचम् ॥ १ ॥

બીજાનો પરિભવ અર્થાત્ નાશ જેમા છે, એવો પરિવાદ એટલે નિંદા કરવાથી અને પોતાની શ્લાઘા કરવાથી દરેક ભવમા નીચગોત્રને દેનાર કર્મ બધાય છે, કે જે કર્મથી મહા મુશીબતે છૂટી શકે છે

સમસ્ત સામાન્ય મનુષ્યો સબધી અવર્ણવાદ ઠીક નથી એટલે રાજા, અમાત્ય, પુરોહિત કે કોઇને પણ અવર્ણવાદ કષ્ટ અને નરકાદિ દુર્ગતિને આપે છે, તેમા પણ રાજાદિનો અવર્ણવાદ (નિંદા) તો પ્રત્યક્ષ દ્રવ્યનાશ, પ્રાણનાશ આદિ અનર્થોને પેદા કરી નરકાદિક ગતિને આપનાર થાય છે માટે કોઇની કોઇ વખતે પણ નિંદા કરવી નહિ કદાચ નિંદા કરવાની ટેવ પડે, તો બેશક પોતાની નિંદા કરવી

સાતમો ગુણ

માર્ગાનુસારિનો સાતમો ગુણ—अनतिव्यक्तगुप्ते च स्थाने सुप्रातिवेश्मके । अनेकनिर्गमद्वारविवर्जितनिकेतनः ॥ જવા આવવાના અનેક બારણા રહિત ઘરવાળો ગૃહસ્થ સુખી રહે છે અનેક દરવાજાના નિષેધથી પરિમિત બારણાવાળા ઘરમા રહેવાનો નિશ્ચય થાય છે, જેથી ચોર–જારાદિનો ભય કમ રહે જો અનેક બારણા હોય, તો દુષ્ટજનો ઉપદ્રવ કરે વળી ઘર ઘણુ ખુલ્લામા કે ઘણ ગુપ્ત ન હોવુ જોઇએ જો વધારે ખુલ્લામા હોય, તો ચોરાદિકનો ઉપદ્રવ થાય અને અતિ ગુપ્ત હોય, તો ઘરની શોભા મારી જાય તથા અગ્નિ પ્રમુખના ઉપદ્રવમા ઘરને નુકસાન થાય વળી પાડોશી સારા હોય ત્યા રહેવુ, જેથી સ્ત્રીપુત્રાદિના આચાર

વિચારો સુધરે, અને મનમા તે સબધી ચિંતા ન રહે પાડોશી ખરાબ હેય, તો સતતિના આચાર વિચારોમા અવશ્ય નુકસાન કરે માટે સારા પાડોશીના સગમા રહેવુ

આઠમો ગુણ.

કૃતસગ સદાચારે એટલે કે ઉત્તમ આચારવાળા સત્પુરૂષની સાથે સગતિ કરવી, તે છે નીચપુરૂષોની સગત કરવી નહિ, નીચપુરૂષો-સામાન્ય પણે જુગારી, વર્ત્ત, દુરાચારી, ભટ, યાચક, ભાડ, નટ અને લોકિકમા ધોબી માળી, કુભાર આદિની સોબત ધર્મિષ્ટ પુરૂષોને ઘાતકારી છે આજકાલ કેટલાક પુરૂષો હલકી જાતિના મનુષ્યોને સાથે રાખે છે, જેથી તેનુ પરિણામ ભયકર આવે છે, કારણ કે ગૃહસ્થોને નીચજાતિના પુરૂષોનો સગ કરવાની મનાઇ છે, તો પછી સાધુ માટે તો કહેવુજ શુ ? તેવા નીચપુરૂષોનો સગ કરનાર સાધુનુ સન્માન કરનાર ગૃહસ્થને પાપનુ પોષણ કરનાર જાણવો

દુનિયામા મનુષ્યોએ ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તો ખાસ કરીને **સત્સગ** કરવો સજ્જન પુરૂષોનો સગ મહાન્ લાભ કરનાર છે આને માટે **નારદજીનુ** દૃષ્ટાન્ત બહુ ઉપયુક્ત થઇ પડે તેમ છે

૨ ' એક વખત બ્રહ્મચયમા શિરોમણિ નારદજીએ કૃષ્ણજીને પૂછ્યુ કે—' મહારાજ સત્સગનુ ફળ શુ ? " કૃષ્ણજીએ કહ્યુ — ' શુ તમારે સત્સગનુ ફળ જોવુ છે ? ' નારદજીએ કહ્યુ —' હા મહારાજ ' કૃષ્ણજી બોલ્યા — ' ઠીક, તો તમે અમુક નરકમા જાઓ ત્યા તે એક નરકનો કીડો છે, તે તમને સત્સગનું ફળ બતાવશે ' નારદજી પહોચ્યા નરકમા ત્યા નારદજીની દૃષ્ટિ પેલા કીડા ઉપર પડી, કે તુરતજ નરકનો કીડો મરી ગયો નારદજીએ

કૃષ્ણજી પાસે આવીને કહ્યુ —મહારાજ આપે સત્સગનુ ફળ તો સારૂ બતાવ્યુ લેના ગયો સત્સગનું ફળ અને મળી જીવહિંસા ' કૃષ્ણજીએ કહ્યુ—' ધીરજ રાખો સત્સગનુ ફળ સારૂ જ મળશે. ' વળી જ્યારે નારદજીએ સત્સગનુ ફળ પૂછ્યુ, ત્યારે કૃષ્ણજીએ કહ્યુ — ' જાઓ ફનાણા બગીચામા, ત્યા આબાના વૃક્ષ ઉપર પક્ષીનો માળો છે, તે માળામા એક પક્ષીનુ બચ્ચુ છે, તે બચ્ચુ સત્સગનુ ફળ કહેશે ' નારદજી ત્યા ગયા જેવી નારદજીની આખો અને બચ્ચાની આખો એકમેક થઇ કે તુરત બચ્ચુ મરી ગયુ નારદજીએ મનમાં વિચાર્યુ—ઠીક, આએ વળી સત્સગનુ ફળ સારૂ મળ્યુ અસ્તુ. નારદજીએ કૃષ્ણજી પાસે આવીને આ હકીકત જણાવી વળી થોડા દિવસો થયા, એટલે નારદજીએ કૃષ્ણજીને સત્સગનુ ફળ પૂછ્યુ. કૃષ્ણજીએ કહ્યુ—'જાઓ, ફલાણા ભરવાડને ત્યા એક ગાય છે, તેને આજ બચ્ચુ આવ્યુ છે તે ગાયની વાછડી તમને સત્સગનું ફળ કહેશે,' નારદજી વિશ્વાસે વિશ્વાસે ત્યા ગયા જેવી નારદજીની આખો, અને વાછડીની આખો એક થઇ કે તુરત વાછડી મરી ગઇ નારદજીનુ હૃદય ગૌહત્યાના પાપથી બહુ કાપવા લાગ્યુ તેમને કૃષ્ણજીની આવી લીલા માટે અણગમો થયો નારદજીએ નિશ્ચય કર્યો કે-આપણે હવે કૃષ્ણજી પાસે સત્સગનુ ફળ પૂછવુ નથી. અસ્તુ કેટલાક મહિનાઓ પછી એક વખત નારદજીને કૃષ્ણજી મળ્યા. કૃષ્ણજીએ કહ્યુ—' નારદજી ! આજકાલ સત્સગનુ ફળ કેમ પૂછતા નથી ? ' નારદજીએ કહ્યુ,—' મહારાજ ! મ્હારે સત્સગનું ફળ જોઇતુ નથી એવી હિંસાઓથી મ્હારા આત્માને ભારે કરવો, એ મને પસદ નથી ' કૃષ્ણજીએ લગાર વિશ્વાસ આપવા પૂર્વક કહ્યુ —'નારદજી ! હવે એક વખત મારૂ કહ્યુ કરો ફનાણા રાજાને ત્યા આજેજ પુત્રનો જન્મ થયોછે તે પુત્રની પાસે જાઓ. તે તમને સત્સગનુ ફળ બતાવશે. ' નારદજીએ ચોખ્ખુ સભળાવ્યુ કે—

'મહારાજ ! માફ કરો આજ સુધી જે જે જીવોની હિંસા થઈ, તેમા તો કોઈ મને પૂછનારાજ ન્હોતુ, પરન્તુ જો રાજાનો કુવર પણ પેલા જીવોની માફક પરલોકવાસી થાય, તો રાજા મારુ કાટલુજ કાઢી નાખેને ત્યા જઈને તો મારે સત્સગનુ ફળ પૂછવુ નથી' કૃષ્ણ ભગવાને તેમને ધીરજ આપવા પૂર્વક કહ્યુ—'નારદજી તમે લગારે ચિંતા ન કરો તમે નિશકપણે જાઓ આ વખતે તમને જરૂર સત્સગનુ ફળ જણાશે' નારદજી ભગવાનનુ નામ લઈ સ્તા કરતા રાજા પાસે ગયા રાજા પાસે જઈ જણાવ્યુ કે—'મ્હે સાભળ્યુ છે કે—આજે આપને ત્યા પુત્રનો જન્મ થયો છે તે વાત શુ સાચી છે?' રાજાએ કહ્યુ—'હા' નારદજીએ કહ્યુ—'ત્યારે આપ તે પુત્રરત્નને અહિં આપની પાસે મગાવો, તો હુ મારી—મ્હેમને જોવાની ઉત્કંઠા પૂરી કરૂ' રાજાએ કહ્યુ—'મહારાજ નારદજી ! આજના જન્મેના બાળકને અહિં સુધી કેમ લાવી શકાય? આપ બ્રહ્મચારી છો, આપ ઋષિ છો આપને માટે અતપુરમા જવાની તદ્દન છૂટ છે, આપ ખુશીથી ત્યા પધારો અને બાળકને દર્શન દો' નારદજી અતપુરમા ગયા દાસી બાળકને તેડીને નારદજીની પાસે લાવી બાળકે જેવા નારદજીને જોયા, કે તુરત બાળક બોલે છે — નારદજી ! શુ હજૂ સુધી આપ સત્સગનુ ફળ ન જોઈ શક્યા? નારદજી તેજ દિવસના જન્મેના બાળકનુ આ વચન અને પોતાના હૃદયની વાત પ્રકટ થતી જોઈ ચકિત થઈ ગયા. બાળકે આગળ બોલતા જણાવ્યુ—'મહારાજ ! નરકનો કીડો તો હુ પોતેજ, આપના દર્શનથી-સત્સગથી પક્ષી થયો ત્યા આપનો સત્સગ થયો, તો ત્યાથી મરી પશુમા ગાયનું બચ્ચુ થયો ત્યા પણ આપના જેવા બ્રહ્મચારી સત્પુરૂષનો સમાગમ થતાજ ત્યાંથી મરી અહિંજ રાજાનો પુત્ર થયો છુ, સત્સગનુ ફળ આથી વધારે શુ તમને જોઈએ?' નારદજી બહુ ખુશી થયા અને પ્રસન્નવદને સ્વસ્થાને આવ્યા.

કહેવાની મતલબ કે સતપુરુષોનો સમાગમ મનુષ્યોને ઘણોજ લાભદાયક થાય છે, માટે આ ગુણ અવશ્ય રાખવો જોઈએ

નવમો ગુણ

હવે નવમો ગુણ—**માતાપિત્રોશ્ચ પૂજકઃ** અર્થાત્ માતપિતાને ત્રિસંધ્ય એટલે પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન સમય અને સાંજના સમયે નમસ્કાર કરવો, તે છે વળી તેઓને પરલોકને વિષે હિતકારી ક્રિયામાં જોડવા ઉત્તમ ફળ ભોજનાદિ વસ્તુઓ દેવની માફક માતા-પિતાની પાસે ધરવી તેઓની રૂચિ હોય તે તે બાકીની પોતે ખાવી, તેમ સમસ્ત કાર્યમાં તેઓની રૂચિ અનુસાર વર્તવું, માતાપિતાનો મોટો ઉપકાર છે, તેમાં વળી માતા અતિપૂજ્ય હોવાથી તેનો પૂર્વનિપાત કરેલ છે, જેમ કહ્યું પણ છે કે —

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १ ॥

દશ ઉપાધ્યાયની અપેક્ષાએ એક આચાર્ય, સો આચાર્યની અપેક્ષાએ એક પિતા અને હજાર પિતાની અપેક્ષાએ એક માતા પૂજ્ય છે એમ ઉત્તરોત્તર પૂજ્યભાવમાં વધારે છે આ પ્રમાણે માતાપિતાનો પૂજક હોય, તેજ ધર્મને લાયક થઈ શકે છે

દશમો ગુણ

માર્ગાનુસારિનો દશમો ગુણ *त्यजन्नुपप्लुतस्थानं* અર્થાત્ ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો, તે છે ઉપદ્રવ તે સ્વચક્ર-પરચક્રાદિ તથા દુર્ભિક્ષ, પ્લેગ, મહામારી વિગેરે સાત પ્રકારની 'ઈતિ' તેમજ જનવિરોધ ઈત્યાદિ ઉપદ્રવ રહિત સ્થાનમાં રહેવું ઉપદ્રવ-યુક્ત સ્થાનમાં રહેવાથી અકાળ મૃત્યુ થાય છે જેથી ધર્મ અને

अर्थना नाशथी अकल्याणना भागी थवाय छे तेम चित्तनी मलीनता थवाथी धम साधनमा वाधो पडे छे माटे उपद्रववाळा स्थानोने तो अवश्य छोडवा

अगियारमो गुण

अप्रवृत्तिश्च गर्हिते अथात् निन्दनीय कर्ममा प्रवृत्ति करवी नहि देश जाति अने कुळनी अपेक्षाए निंदनीय कर्म त्रण प्रकारनु छे जेम सौवीर देशमा कृषिकर्म, लाटमा मद्यनुं बनाववु वळी जातिनी अपेक्षाए ब्राह्मणने सुरापान, अने तिल–लवणादिनो वेपार तेमज कुळनी अपेक्षाए चौलुक्यवशी राजाओने मद्यपानादि गर्हित छे कार्य करनार पुरुषनु धर्मकार्य हासीपात्र थाय छे

बारमो गुण

बारमो गुण—व्ययमायोचित कुर्वन् अर्थात् खर्च आवदानीने अनुसार करवो अधिक अथवा न्यून खर्च करवाथी व्यवहारमा ते पुरुष प्रामाणिक गणातो नथी अधिक करे, तो कृपणजीनी पक्तिमा गणाय छे अने न्यून करे, तो मम्मणनी पक्तिमा मूकाय छे माटे समयोचित योग्य रीते व्यय कुटुम्बना पोषणमा, पोताना उपयोगमा, देवतादि निमित्ते अने अर्थिनी भक्ति निमित्ते करवो मनुष्योए पोतानी आवदानीना चार विभाग करवा, जेथी उभय लोकमा सुखसपत्ति प्राप्त थाय जेमके—

पादमायान्निधिं कुर्यात्पादं वित्ताय घट्टयेत् ।
धर्मोपभोगयो पादं पादं भर्तव्यपोषणे ॥ १ ॥

आवदानीनो चोथो भाग भडारमा राखवो, चोथो भाग वेपारमा राखवो, चोथो भाग धम अने उपभोगमा वापरवो

અને ચોથો ભાગ પોષણ કરવા લાયક સ્ત્રીપુરૂષનુ પોષણ કરવામા ખરચવો

અથવા—

आयादर्ध नियुञ्जीत धर्मे समधिकं तत ।
शेषेण शेषं कुर्वीत यत्नतस्तुच्छमैहिकम् ॥ १ ॥

આવદાનીથી અર્ધો ભાગ ધર્મમા જોડવો, અથવા અધ ભાગથી પણ અધિક ધર્મકાર્યમા લગાવવો અને બાકીની રકમથી શેષ સાસારિક તુચ્છ કાર્યો યુક્તિપૂર્વક કરવાં

આવદાનીના પ્રમાણમા ધર્મ ન કરે, અને કેવળ સચયશીલ થાય, તો તે કૃતઘ્ન છે, અર્થાત્ કરેલ ઉપકારનો નાશ કરનાર છે. ધર્મના પ્રતાપે સુખી, ધની, માની બનેલ છે તે ધર્મની આરાધના ન કરે, તો પછી કૃતઘ્ન નહિ તો બીજુ શુ ? વળી એક કવિ યુક્તિયુક્ત કલ્પના વડે ધનાઢ્યોને ધમ કરવાનુ સૂચવતા કહે છે—

लक्ष्मीदायादाश्चत्वारो धर्माग्निराजतस्करा ।
ज्येष्ठपुत्रापमानेन कुप्यन्ति ब्रान्धवास्त्रय ॥ १ ॥

લક્ષ્મીના ચાર ભાગીદાર પુત્રો છે, ધર્મ, અગ્નિ, રાજા અને ચોર સૌથી મોટો અને માનનીય પુત્ર ધર્મ છે તેના અપમાનથી ત્રણ ભાઇઓ કોપ પામે છે, અર્થાત્ ધર્મ નહિ કરનાર પુરુષની લક્ષ્મી અગ્નિ વડે નાશ થાય છે, રાજા લૂટી જાય છે અગર તસ્કરો ચોરી જાય છે, માટે શાસ્ત્રકારોએ ધર્મમા ચોથો ભાગ અથવા અર્ધ ભાગ અથવા તો જેટલુ ખરચાય તેટલું પણ ખરચવા માટે સમધિક પદ આપેલ છે કોણ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ ચચલ

દ્રવ્યથી નિશ્ચિત ધર્મરત્નને ન મેળવે ? વાસ્તવમા સવે પુરૂષો લાભાર્થી છે પરતુ કૃપણતાના દોષને લીધે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યવહાર કરી શકતા નથી, તે ધર્મલાયક ન ગણાય માટે આવકની પ્રમાણે વ્યય કરવો

તેરમો ગુણ

તેરમો ગુણ વેષ વિત્તાનુસારત એ છે એટલે પોશાક દ્રવ્યને અનુસરીને રાખવો જેથી લોકમા પ્રમાણિકતા કહેવાય, અન્યથા લોકમા સાહસી ઉડાઉ યા ઠગારો ગણાય છે અર્થાત્ લોકો કહે કે ' પાસે દ્રવ્ય નથી, છતા આ નવલશા નાનજી બનેલ છે, શુ કોઇને ઠગીને દ્રવ્ય લાવેલ હશે ? અથવા તો ઠગવા માટે દેશાવર જવા ચાહતો હશે ' ઇત્યાદિ હવે દ્રવ્ય છતા જો ખરાબ વેષ રાખે, તો કૃપણતા ગણાય માટે દ્રવ્યાનુસાર ઉચિત પોશાક રાખવો, જેથી લોકમાન્ય થઇ શકાય કેમકે લોકમાન્યતા પણ સાધનભૂત છે

ચૌદમો ગુણ

માર્ગાનુસારિનો ચૌદમો ગુણ છે अष्टभिर्धिगुणैर्युक्त બુદ્ધિ ॥ આઠ ગુણે કરી સહિત રહેવુ જોઇએ ધર્મશ્રવણની અદર બુદ્ધિના આઠ ગુણોની ખાસ જરૂરીયાત છે, અન્યથા ધર્મશ્રવણ માનથી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય છે

જેમ, એક મહારાજ રામચરિત્ર વાચતા હતા, તેમા ' સીતાનુ હરણ થયુ ' એવી વાત આવી આથી કોઇક ભદ્રિક જીવે વિચાર્યું જે સીતાજી હરણ થઇ ગયા

કથા તો પૂરી થઇ, પરતુ તેની શકાનુ સમાધાન સાભળવામા-

આવ્યુ નહિ તેથી તે કથા કરનાર મહારાજ પાસે ગયો, અને હાથ જોડી પૂછ્યુ કે–' મહારાજ ! તમામ વાતનો ખુનામો થયો પણ એક વાત બાકી રહી ' કથા વાચનાર તો વિચારમા પડ્યા કે, શુ કોઇ શ્લોક રહી ગયો ? અથવા પાનુ ફારફેર થઇ ગયુ ? અથવા થયુ શુ કે જેથી આ શ્રોતા કહે છે કે એક વાત રહી ગઇ ? મહારાજે પૂછ્યુ–' ભાઇ ! જે બાકી રહ્યુ હોય, તે કહો '

તે ભદ્રિક બોલ્યો–' મહારાજ ! સીતાનુ હરણ થયુ, એમ પ્રથમ સાભળ્યુ હતુ તો હવે હરણ મટીને સીતાજી પાછા મનુષ્ય થયા કે નહિ ? '

મહારાજ તો તે ભદ્રિકનુ આવુ કથન સાભળીને હસી પડયા અને ભદ્રિકને સમજાવ્યો કે–' સીતાનું હરણ થયુ, તેનો અર્થ એમ છે કે–સીતાજીને રાવણ લઇ ગયો પરતુ જેમ તુ ધારે છે તેમ હરણ એટલે એક જાતનુ જગલી જનાવર સીતાજી થયા નથી ' હવે ભદ્રિક જીવ સમજ્યો જો તે ફરી પૂછવા ન આવ્યો હોત તો બીજા જીવો સાથે તે સબધે તકરાર કરત માટે ધર્મશ્રવણમા બુદ્ધિના ગુણોની ખાસ જરૂરીઆત છે બુદ્ધિનાઆઠ ગુણો આ પ્રમાણે છે —

शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ।
ऊहापोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा ॥ १ ॥

(૧) અર્થાત્ સાભળવાની ઇચ્છા, તે શુશ્રૂષા, (૨) સાભળવુ તે, શ્રવણ, (૩) સાભળીને શાસ્ત્રના અર્થને સ્વીકારવો, તે ગ્રહણ, (૪) ગ્રહણ કરેલને ભૂલવુ નહિ, તે ધારણા (૫) જાણેલ અર્થને અવલબી તેના જેવા અન્ય વિષયમા વ્યાપ્તિવડે તર્ક કરવો, તે ઉહા (૬) અનુભવ અને યુક્તિ વડે વિરૂદ્ધ

એના હિસાદિ અનર્થજનક કાર્યોથી નિવર્તવુ, તે અપોહ, અથવા ઊહ તે સામાન્યજ્ઞાન અને અપોહ તે વિશેષજ્ઞાન (૭) તર્ક-વિતર્ક ચોગથી મોહ, સન્દેહ અને વિપર્યાસ સહિત વસ્તુધર્મનુ જે જ્ઞાન, તે અર્થજ્ઞાન અને (૮) અમુક વસ્તુ આજ પ્રકારે છે, જરા પણ ફેરફાર નથી તેવોજ નિશ્ચય તે તત્ત્વજ્ઞાન

પંદરમો ગુણ

પૂર્વોક્ત આઠ ગુણો વડે જેની બુદ્ધિ પ્રૌઢભાવને પ્રાપ્ત થએલ હોય, તે પુરુષ કદાપિ અકલ્યાણનો ભાગી થાય નહિ માટે હમેશા બુદ્ધિના ગુણો પૂર્વક શ્રુણ્વાનો ધર્મમન્વહમ્ કહેલ છે અર્થાત્ ધર્મ સાભળનાર ધર્મને લાયક બતાવેલ છે અહીં ધર્મશ્રવણ વિશેષ ગુણ આપનાર જાણવુ બુદ્ધિના આઠ ગુણોમા જે શ્રવણ ગુણ છે, તે શ્રવણમાત્ર અર્થવાળુ છે માટે એકનાનો સશય કરવા જેવુ નથી ધર્મ સાભળનારને પ્રત્યક્ષ ગુણો નીચે આપેલ શ્લોક-થી સ્પષ્ટ થશે —

क्लान्तमपाज्झति खेद तप्त निर्वाति बुद्ध्यते मूढम् ।
स्थिरतामेति व्याकुलमुपयुक्तसुभाषित चेत ॥ ६ ॥

યથાવસ્થિત સુભાષિતવાળુ જે મન, તે ખેદને દૂર કરે છે, દુ ખ દાવાનળથી તપેલ પુરુષને શાત કરે છે, મૂર્ખને બોધ કરે છે, વ્યાકુલ પુરુષને સ્થિરતા પમાડે છે, અર્થાત્ સુ ર વચનવર્ગણાનુ શ્રવણ સર્વ શુભ વસ્તુને આપનાર છે, સુદર યુક્તિ જો પ્રાપ્ત થાય તો ઇતર અલકારાદિની અપેક્ષા રાખવાની જરૂરીઆત નથી જેમ કોઈ એક કવિએ કહ્યુ છે કે —

किं हारै किमु कङ्कणै किमसमै कर्णावतसैरलं
केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साडम्बरैरम्बरै ।

पुसामेकमखण्डितं पुनरिदं मन्यामहे मण्डनं
यन्निष्पीडितपार्वणामृतकरस्यन्दोपमा सूक्तय ॥१॥

અર્થાત્–હારો વડે શું ? કંકણો વડે શું ? અમૂલ્ય કર્ણભૂષણોનું શું પ્રયોજન છે ? બાજુબંધ વડે સર્યું, મણિમય કુંડલોનું શું કામ છે ? અતિ સ્વચ્છ વસ્ત્રોથી પણ શું ? કવિઓ કહે છે કે, પૂનમના ચંદ્રથી ઝરતા અમૃતની ઉપમાવાળી યથાર્થ વચનવર્ગણા એજ પુરૂષોનું અખંડિત આભૂષણ છે, એમ અમે માનીએ છીએ આ બધા લાભો ધર્મશ્રવણથી થાય છે

સોળમો ગુણ

સોળમો ગુણ ' अजीर्णे भोजनत्यागी ' અજીર્ણમાં ભોજન નહિ કરનાર શરીરે સુખી રહે છે અને સુખી પુરૂષ ધર્મ-સાધન કરી શકે છે, તેજ કારણથી વ્યવહારનયનો આશ્રય લઇ કેટલાક કહે છે કે **शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्** । વસ્તુસ્થિતિ અનુસાર તો આ પ્રમાણે કહેવું ઉચિત છે કે, **शरीरमाद्यं खलु पापसाधनम्** । અર્થાત્ શરીર પ્રથમ પાપનું કારણ છે જેને શરીર નથી તેને પાપનો બંધ નથી જૂઓ સિદ્ધના જીવો અશરીરી હોવાથી પાપનો બંધ નથી શરીર પાપનું કારણ છે, પાપ શરીરનું કારણ છે, જ્યાં શરીર નથી ત્યાં પાપ નથી, અને જ્યાં પાપ નથી ત્યાં શરીર નથી આમ અન્વયવ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે, છતાં વ્યવહાર દૃષ્ટિને લઇ શરીરને પ્રથમ ધર્મનું સાધન માનેલ છે માટે અજીર્ણમાં ભોજનનો ત્યાગ બતાવેલ છે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં લખેલ છે કે – **अजीर्णप्रभवा रोगा** સમસ્ત રોગો અજીર્ણથી થાય છે અહીં કોઇ કહેશે કે, કેટલેક ઠેકાણે **धातुक्षयप्रभवा रोगा** ધાતુના ક્ષયથી રોગો ઉદ્‌ભવે છે, એમ કહે છે, તો કયું વાક્ય માનવું ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા સમજવુ કે, ધાતુક્ષય પણ અજીર્ણથી થાય છે જો અન્નાદિ ખોરાકની સપૂર્ણ પરિપાકદશા બરાબર હોય, તો કદાપિ ધાતુક્ષય થાય નહિ ગમે તેવો પરિશ્રમ કરે, તેમા જરા પણ શરીરની નિર્બળતાનો ડર રાખવાનો નથી અજીર્ણ થવા છતા લાલચથી જે ભોજન કરે છે, તે સ્વશરીરને નષ્ટ કરે છે અજીર્ણ જાણવા માટે નીચે લખેલ શ્લોક અર્થસહિત કઠે રાખવો —

मल्वातयोर्विगन्धो विड्भेदो गात्रगौरवमरुच्यम् ।
अविशुद्धश्चोद्गार षडजीर्णव्यक्तलिङ्गानि ॥ १ ॥

મળમા અને વાયુમા દુર્ગધ જણાય (૨), ઝાડો હમેશ કરતા ફારફેર થાય (૩), શરીરમા આળસ પેટ ફૂલે ઇત્યાદિ (૪), ભોજન પર હમેશ કરતા રુચિ કમ જણાય (૫', અને ઓડકાર ખરાબ આવે (૬) અજીર્ણના એ પ્રમાણે છ સ્પષ્ટ ચિહ્નો જાણવા પૂર્વોક્ત છમાથી ગમે તે એક જણાય કે તુરત ભોજન છોડવુ જેથી જઠરાગ્નિ વિકારને ભસ્મીભૂત કરશે ધર્મશાસ્ત્ર પણ એક પખવાડીએ ઉપવાસ કરવાનું સૂચવે છે જો તેમ નિયમસર થાય, તો પ્રાય પ્રકૃતિ-વિકૃતિના કારણથી રોગ થવા પામે નહિ કર્મજન્ય રોગ માટે તો કોઇનો ઉપાય નથી વર્તમાન સમયમા કેટલાક લોકો ઉપવાસને ઠેકાણે રેચ લેવો, એવા મત ઉપર છે, પરતુ આપણે ચાલ રીતે વિચારીશુ, તો રેચ ઉભય લોકમા નુકસાન કરનાર માલૂમ પડશે જ્યારે ઉપવાસ ઉભય લોકમા હિતકર માલૂમ પડશે રેચ લેવાથી ચાલુ પ્રકૃતિમા ફારફેર થાય છે કોઇ વાર વાયુ પ્રકોપને પામે તો, રેચ ઘણુ નુકસાન કરે છે તથા પેટમા રહેલ કૃમિનો નાશ કરે છે ઇત્યાદિ કારણથી રેચ ઉભય લોકમા અહિતકર છે જ્યારે ઉપવાસ પદર દિવસમા ખાધેલા અન્નનો પરિપાક કરાવે છે, મન નિર્મળ કરે છે ઇશ્વરભજનાદિ કૃત્યમા

હોતે છે, અન્નપર રૂચિ વધારે છે, જેથી કોઇ પણ રોગ થવાનો સભવ રહેતો નથી, માટે પદર દિવસે એક ઉપવાસ અવશ્ય કરવા લાયક છે અજીર્ણમા ભોજન ત્યાગ કરવુ, જેથી શરીર ઠીક રહે અજીર્ણ ન હોય તો થોડુ ખાવુ, નિયમસર ખાવાથી ખાધેલ ભોજન રસવીર્યસપન્ન થાય છે या मित भुङ्क्ते स बहु भुङ्क्ते। જે થોડુ ખાય છે, તે ઘણુ ખાય છે માટે ખાવાની લાલચ ન રાખતા અજીર્ણ સમયે ભોજનનો ત્યાગજ કરવો

સત્તરમો ગુણ.

સત્તરમો ગુણ—काले भोक्ता च सात्म्यत અર્થાત્ કાળે એટલે ભોજન સમયે ખાવુ, તે પણ પ્રકૃતિને અનુકૂળ જ. કેમકે વિષ થોડુ હોય પણ તે પ્રાણનો નાશ કરે છે, માટે સાત્મ્ય પદાર્થો ખાવા. કહ્યુ છે કે —

पानाहारादयो यस्याविरुद्धा प्रकृतेरपि ।
सुखित्वायावकल्पन्ते तत्सात्म्यमिति गीयते ॥ १ ॥

જેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પાન-આહારાદિક સુખ માટે થાય છે તે સાત્મ્ય કહેવાય છે બળવાન પુરૂષને સર્વ પથ્ય છે, તથાપિ યોગ્ય રીતે, યોગ્ય સમયે, યોગ્ય પદાર્થનુ સેવન થાય તો શરીરની સ્વસ્થતા સચવાય અને તેથીજ ધર્મસાધનમા પણ વાધો આવે નહિ સસારમા દરેક કાર્યો વિધિપૂર્વક કરવાના છે જેમ બીજા કાર્યો નિયમસર વિધિપૂર્વક કરવાને કહેલ છે, તેમ ભોજનને માટે ગૃહસ્થોએ ભોજનની વિધિ સમજી રાખી, તે પ્રમાણે ભોજન કરવુ જોઇએ ભોજનને માટે કહેવામા આવ્યુ છે કે—

पितृमातृ शिशूना च गर्भिणीवृद्धरोगिणाम्
प्रथम भोजन दत्त्वा स्वय भोक्तव्यमुत्तमै ॥ १ ॥

અર્થાત્—પિતા, માતા, બાળકો, ગર્ભિણી, વૃદ્ધ અને રોગી એ બધાઓને પહેલા જમાડીને ઉત્તમ પુરૂષોએ પોતે ભોજન કરવુ જોઈએ, એટલુ જ નહિ પરતુ—

चतुष्पदाना सर्वेषा धृताना च तथा नृणाम् ।
चिन्ता विधाय धर्मज्ञ स्वय भुञ्जीत नान्यथा ॥ १ ॥

અર્થાત્—ધર્મજ્ઞ મનુષ્ય પોતાના રાખેલા પશુઓ અને પોતાના મનુષ્યોનો (નોકરો વિગેરે) ચિંતા કરીને ભોજન કરે અન્યથા નહિ આ પ્રમાણેના નિયમ પૂર્વક ઉચિતકાળમા ભોજન કરવુ, એ સત્તરમો ગુણ છે

અઢારમો ગુણ

હવે અઢારમો ગુણ આ છે -अन्योन्याप्रतिबन्धेन त्रिवर्गमपि साधयन् ધર્મ, અર્થ અને કામ રૂપ જે ત્રિવર્ગ, તેની સાધના વિરોધ રહિતપણે કરનાર પુરૂષ ધર્મસાધનને લાયક છે કહ્યુ છે કે—

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ १ ॥

જેના દિવસો, ધર્મ, અર્થ અને કામથી રહિતપણે આવે છે અને જાય છે, તે પુરૂષ લુહારની ધમણની માફક ચાલતો હાલતો હોવા છતા મૃતપ્રાય અર્થાત્ તેને જીવન્મૃત જાણવો અથવા બીજા શબ્દોમા કહીએ, તો તે પશુતુલ્ય છે જેમ —

त्रिवर्गससाधनमन्तरेण पशोरिवायुर्विफल नरस्य ।
तत्रापि धर्म प्रवर वदन्ति न तं विना यद् भवतोऽर्थ कामौ ॥ १ ॥

ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરૂષાર્થોના સાધન સિવાય મનુષ્યનું આયુષ્ય પશુની માફક નિષ્ફળ જાણવુ ધર્મ, અર્થ અને કામની અંદર પણ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, કારણ કે ધર્મ વિના અર્થ અને કામ મળતા નથી ધર્મ સુખનુ, અર્થનું અને કામનુ કારણ છે, યાવત્ મુક્તિનુ કારણ પણ ધમ છે, જેનાથી સમસ્ત ચીજોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ધર્મ પુણ્યલક્ષણ અથવા સજ્ઞાન લક્ષણ છે પુણ્યલક્ષણ ધર્મ, સજ્ઞાનલક્ષણ ધર્મનુ કારણ છે કાર્યને પેદા કરી કારણ ભલે દૂર રહે ધર્મ, સાત કુલોને પવિત્ર કરે છે, જેમકે—

धर्म श्रुतोऽपि दृष्टो वा कृतो वा कारितोऽपि वा ।
अनुमोदितोऽपि राजेन्द्र! पुनात्यासप्तम कुलम ॥१॥

હે રાજેન્દ્ર! સાભળેલ, દેખેલ, કરેલ, કરાવેલ અથવા અનુમોદેલ એવો પણ ધર્મ સાત કુલોને પવિત્ર કરે છે

અહિં કોઇને શકા થવાનો સભવ છે કે, 'વારવાર ત્રણ વર્ગનું નામ આવે છે, મોક્ષ, મુક્તિ યા નિર્વાણનુ તો નામ પણ આવતુ નથી, તો શુ તમે મોક્ષને નથી માનતા?' આ શકાના સમાધાનમા સમજવુ કે-નિર્વાણ, મુક્તિ કે મોક્ષાદિ નામોથી ઓળખાતા ચતુર્થ પુરૂષાર્થના સાધક મુનિવરો છે, જ્યારે અહીં પ્રસ્તુતમા તો ગૃહસ્થોને ધર્મલાયક થવા સબધી અધિકાર છે, તેથી મોક્ષનુ નામ દષ્ટિગોચર થતુ નથી જૈનસિદ્ધાતમા જેટલી ક્રિયાઓ છે, તે મોક્ષસાધક છે સ્વર્ગાદિકને તો અવાન્તર ફળો તરીકે બતાવેલ છે જેમ કોઇ એક પુરૂષ અમુક શહેરનો ઉદ્દેશ કરીને ચાલેલ હોય, પરતુ ત્યા નહિ પહોચી શકવાથી માર્ગમા આવેલ ગામમા વાસ કરે, તેવી રીતે મોક્ષસાધકો પણ માર્ગભૂત સ્વર્ગાદિક અનિગા જાય છે જેના સિદ્ધાન્તમા મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાન નથી, તેને જરૂર નાસ્તિક સમજના જોઇએ મોક્ષનુ કારણ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન

અને સમ્યગચારિત્ર છે તે પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રથમ યોગ્યતા મેળવવી પડે છે તે યોગ્યતાના કારણભૂત, ધર્મ, અર્થ અને કામ રૂપ ત્રણે પુરૂષાર્થોને અવિરોધ રીતે સાધન કરવારૂપ, અગ્યારમો ગુણ છે તેની અંદર ' મોક્ષ ' એવો શબ્દ આવવાની જરૂરીઆત ન હોવાથી આવ્યો નથી

હવે પરસ્પર વિરોધ બતાવી અવિરોધ રીતે પૂર્વોક્ત ત્રણે વર્ગોનું સાધન કરવાનું કહેવામાં આવે છે ધર્મ અને અર્થના નાશ પૂર્વક કેવલ કામ નામક પુરૂષાર્થનું સાધન કરનાર માણસ, વનરાજની માફક આપદાનું સ્થાન થાય છે જેમ વનરાજ પોતાના જીવિતને હારે છે પરાધીનપણે રીબાઇ રીબાઇને મરણ પામે છે તેમ કામાસક્ત પુરૂષતુ ધન, ધર્મ અને શરીરને નષ્ટ કરે છે માટે કેવળ કામસેવા અનુચિત છે

વળી જે પુરૂષ ધર્મ અને કામનો અનાદર કરી કેવળ અર્થની અભિલાષા કરે છે, તે સિંહની માફક પાપનો ભાગી થાય છે જેમ કે સિંહ હસ્તી પ્રમુખ જાનવરોને મારી પોતે અલ્પ ખાય, બાકીનું તમામ, અન્ય જાનવરોને અર્પણ કરે છે તેવી રીતે અર્થસાધક પુરૂષ થોડું ખાઇ બાકીનું સબધીઓને અથવા અન્યને અર્પણ કરે છે પોતે તો અઢાર પાપસ્થાનકનો સેવનાર બની દુર્ગતિમાં જાય છે માટે કેવળ અર્થસેવા અઘટિત છે તેમજ અર્થ અને કામ છોડી કેવળ ધર્મસેવા કરવી તે પણ ગૃહસ્થાભાવનું કારણ છે કેવળ ધર્મસેવા તો મુમુક્ષુજનોને માટે છે અહીં ગૃહસ્થધર્મનો અધિકાર છે, માટે કેવળ ધર્મસેવા પણ વ્યાજબી નથી

વળી, જે માણસ ધર્મને છોડી અર્થ અને કામની સેવના કરે છે, તે બીજ ખાઇ જનાર કણબીની માફક દુ ખી થાય છે જેમ કોઇ એક કણબી ઘણી મહેનતે બીજ લાવો, અને તેને

ખાઇ ગયો પરંતુ વરસાદના સમયમાં તેને ખેતરમાં વાવી શક્યો નહિ તેથી ધાન્યનો અભાવ થયો, અને ધાન્યના અભાવમાં સુખનો અભાવ થયો, તેમ ધર્મ, એ અર્થ અને કામનું બીજ છે તેને છોડી અર્થ અને કામ સેવનાર પેલા કણબીની માફક ઘણો દુખી થાય છે

હવે એમ કોઇ કહે કે, 'ધર્મ અને કામ સેવવા, પરંતુ અર્થ, અનર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેનો આદર કરવો નહિ; કારણ કે ધર્મથી પરભવ સુધરશી, અને કામથી આ ભવ સફળ થશે તો હવે શી આપત્તિ છે?' આમ વિચાર કરનાર જરા લાંબો વિચાર કરે, તો આવી ગભીર ભૂલમાં પડે નહિ ગૃહસ્થાવાસમાં અર્થ સિવાય, ધર્મ અને કામ સેવવા કઠિન છે એટલે કે અર્થ વિના, ધર્મ અને કામની સેવા બનવાની નથી કારણ કે, અર્થ નામના પુરુષાર્થનું સાધન નહિ કરનાથી મનુષ્ય દેવાદાર થાય છે, અને દેવાદાર માણસ દેવગુરુની સેવા કરી શકે નહિ તથા નિશ્ચિતપણે સાંસારિક કાર્યો પણ કરી શકે નહિ માટે ધર્મ અને કામની સાથે અર્થ સેવવાની આવશ્યકતા છે

હવે કોઇ એમ કહે કે 'ધર્મ અને અર્થની સેવા કરનાર દેવાદાર થાય નહિ અને પરલોક પણ સુધારી શકે જેથી કોઇ પણ આપત્તિ આવવાનો સંભવ નથી, માટે ધર્મ અને અર્થની સેવા કરવી, પરંતુ પાપી કામને કોડો ગાઉ દૂર રાખવો ' યદ્યપિ આ વિચાર સુંદર છે, તોપણ અહીં ગૃહસ્થનો અધિકાર હોવાથી કામની સેવાના અભાવમાં ગૃહસ્થાભાવરૂપ આપત્તિ છે, માટે ત્રણે વર્ગોને યોગ્ય રીતે સેવનાર પુરુષ ધર્મને લાયક છે કદાચિત્ કર્મવશાત્ બાધા થાય, તો ધર્મ, અર્થ અને કામ—એમ ઉત્તરોત્તર બાધાનો સંભવ થઇ શકે, તેટલા માટે પૂર્વ પૂર્વને બાધા થવા દેવી નહિ જેમ કે કર્મયોગે ૪૦ વર્ષની ઉમ્મરે સ્ત્રીનું મરણ થાય, તો

ફરીને સ્ત્રી પરણવાથી વ્યવહારવિરુદ્ધ તથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધતાદિ દોષો લાગે છે, માટે ચતુર્થ વ્રત લેવુ અહીં જો કે કામની બાધા આવે છે ખરી પરંતુ ધર્મ અને અર્થની રક્ષા અવશ્ય થાય છે

કદાચ ધારો કે સ્ત્રી અને ધન બન્નેનો નાશ કર્મજોગે થાય, તો ધર્મની રક્ષા કરવી જો ધર્મ હશે તો તમામ થશે धर्मचित्तास्तु साधव, સજ્જન પુરૂષો ધર્મરૂપ દ્રવ્યવાળા હોય છે ધર્મથી સર્વ વસ્તુઓ મળે છે જેમ કહ્યુ પણ છે કે —

आधारो यस्त्रिलोक्या जलधिजलधरार्केन्दवो यन्नियोज्या
भुज्यन्ते यत्प्रसादादसुरसुरनराधीश्वरैः संपदस्ता ।
आदेश्या यस्य चिन्तामणिसुरसुरभीकामकुम्भादिभावा
श्रीमज्जैनेन्द्रधर्मः किशलयतु स वः शाश्वतीं सौख्यलक्ष्मीम्

જે ત્રણ લોકનો આધાર છે, જેનાથી સમુદ્ર, મેઘ, ચદ્ર અને સૂર્યાદિની મર્યાદા છે જેના પૂર્ણ પ્રસાદથી અસુર એટને ભવનપતિ દેવો તથા સુર જે વૈમાનિક દેવો તેમજ ચક્રવર્તિ, બલદેવ અને વાસુદેવાદિની સુખસપદાને જીવો પામે છે તેમજ ચિંતામણિરત્ન, દેવો કામધેનુ તથા કામકુભાદિ પદાર્થો જે ધર્મના કિંકરો છે, અર્થાત્ ધર્મ કરનારને પૂર્વોક્ત ચીજો સહજ ભાવથી મળે છે, એવો શ્રીજિનરાજ ભગવાનનો ધર્મ તમો ભવ્યજીવોને સૌખ્ય લક્ષ્મી એટલે શાશ્વતી મોક્ષલક્ષ્મીને નવપલ્લવ કરો અર્થાત્ આપો તેટલા માટે અર્થની તથા કામની બાધામા પણ ધર્મનુ રક્ષણ કરવુ

ઓગણીસમો ગુણ

ઓગણીસમો ગુણ—**यथावदतिथौ साधौ दीने च प्रतिपत्तिकृत्** અતિથિ, સાધુ અને દીનમા યથાયોગ્ય ભક્તિ કરનાર ધર્મને લાયક છે અતિથિ, સાધુ અને દીનનુ સ્વરૂપ જાણ્યા વિના

યથાયોગ્ય ભક્તિ થવી અસંભવિત છે, તેટલા માટે અતિથિ, સાધુ અને દીનનું સ્વરૂપ બતાવવું જરૂરનું છે —

જે મહાત્માએ તિથિ અને દીપોત્સવાદિ પર્વોનો ત્યાગ કરેલ છે, તેને **અતિથિ** કહેવામાં આવે છે અને તે સિવાયના **અભ્યાગત** સમજવા જેમ કહેલું છે —

तिथिपर्वोत्सवा सर्वे त्यक्ता येन महात्मना।
अतिथिं त विजानीयाच्छेषमभ्यागत विदु ॥ १ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ ઉપર લખાઈ ગયો છે હવે **સાધુ** સદાચારરત ઉત્તમ પાંચ મહાવ્રતોના પાલનરૂપ જે સદાચાર, તેમાં લીન, તે સાધુ, અને **દીન** એટલે ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષના આરાધનમાં અશક્ત, એ ત્રણેની ભક્તિ ઉચિત રીતે કરવી અન્યથા ધર્મ કરતાં અધર્મ થવાનો સંભવ છે કારણ કે પાત્રને કુપાત્રની પંક્તિમાં મૂકવાથી અને કુપાત્રને પાત્રની પંક્તિમાં મૂકવાથી ધર્મ કરતાં ધાડ પડવાનો સંભવ રહે છે જૂઓ નીતિકારો પણ કહે છે —

औचित्यमेकमेकत्र गुणाना कोटिमेकत ।
विषायते गुणग्राम औचित्यपरिवर्जित ॥ १ ॥

નીતિરૂપ કાંટાના બન્ને બાજુના છાબડામાં એક ઠેકાણે ઔચિત્ય-ઉચિતતા, અને બીજે ઠેકાણે ક્રોડ ગુણ રાખીએ, તો ઉચિત ગુણવાળું છાબડું નીચે નમશે, અર્થાત્ ક્રોડ ગુણો કરતાં **ઉચિતતા** અધિક છે તેટલા વાસ્તે પાત્ર પ્રમાણે પૂજા કરવી ઉચિત છે. ઉચિતતા વિના ક્રોડો ગુણોનો સમૂહ વિષતુલ્ય છે, તેથી કરીને અતિથિ, સાધુ અને દીન એ ત્રણેની યોગ્યતા પ્રમાણે સેવા કરવી.

આ પ્રમાણે તેઓની સેવા-ભક્તિ કર્યાં સિવાય ગૃહસ્થોએ

ભોજન પણ કરવુ જોઇએ નહિ બલ્કિ, ગૃહસ્થના તે ભોજનને ભોજન પણ કહ્યુ નથી જેમ—

अर्हद्भ्य प्रथम निवेद्य सकल सत्साधुवर्गाय च
प्राप्ताय प्रविभागत सुविधिना दत्वा यथाशक्ति ।
देशायातसधर्मचारिभिरलं साद्ध च काले स्वय
भुञ्जीतेति सुभोजन गृहवता पुण्य जिनैर्भाषितम् ॥१॥

અર્થાત્—પ્રથમ દરેક વસ્તુઓ તીર્થ કર ભગવાનને નિવેદન કરી અર્થાત્ નૈવેદ્ય ધરાવી પછી પ્રાપ્ત થયેલ સાધુ વર્ગને વિધિ પૂર્વક વિભાગ કરી દાન આપવુ તે પછી દેશાન્તરથી આવેલા સધર્મિયોની સાથે ભોજન કાળે ભોજન કરવુ એજ ગૃહસ્થોનુ ઉત્તમ ભોજન છે એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યુ છે

વીશમો ગુણ

હવે વીશમો ગુણ આ છે—*सदानभिनिविष्टश्च* હમેશા આગ્રહરહિત રહેવુ આગ્રહી પુરૂષ ધર્મ લાયક થતો નથી આગ્રહી પુરૂષ યુક્તિને જ્યા પોતાની મતિ હોય, ત્યા લઈ જાય છે જ્યારે અનાગ્રહી પુરૂષ જ્યા યુક્તિ હોય ત્યા મતિને સ્થિર કરે છે જગતમા સુકિતયો કરતા કુયુકિતરો વધી હોય છે, કુયુકિત કરના રાઓ હજારો માલૂમ પડે છે જ્યારે સુયુકિતનો આદર કરનાર અને સુયુકિત પ્રમાણે વાતચીત કરનાર જગતમા વિરલા છે સુકિતનો આદર ત્યાજ હોય છે કે જ્યા આગ્રહ હોતો નથી માટે આગ્રહ રહિત પુરૂષ ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક છે

એકવીશમો ગુણ

' पक्षपाती गुणेषु च ' ગુણોમા પક્ષપાત કરવો. અર્થાત ગુણનો આદર કરવો, એ એકવીસમો ગુણ છે ગુણો, જેવા કે સૌજન્ય, ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્ય, સ્થૈર્ય, પ્રિયભાષણ અને પરોપકારાદિ

એટલે કે સ્વપરના હિતકર અને આત્મસાધનમા સહાયક જે ગુણો છે, તેમા પક્ષપાત તથા તે ગુણોનુ બહુમાન કરવુ, ગુણની પ્રશસા કરવી તેમ ગુણરક્ષણમા મદદ કરવી, તેનુ નામ **ગુણપક્ષપાત** છે ગુણોમા પક્ષપાત કરનાર ભવાન્તરમા સુન્દર ગુણો મેળવે છે, જ્યારે ગુણદ્વેષી નિર્ગુણીપણુ પામે છે વ્યક્તિ પર દ્વેષભાવને લઇ કેટલાક સ્વાત્મવૈરી પુરુષો ગુણ પર દ્વેષ કરે છે, તે મહા અનર્થ કરે છે કોઇ વખતે પણ ગુણના દ્વેષી તો ન જ થવુ સમસ્ત જગજ્જન્તુઓના ગુણોની અનુમોદના કરવી, કે જેથી ભવાન્તરમા ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય

બાવીશમો ગુણ

अदेशकाल्याचर्यां त्यजन् નિષિદ્ધ દેશ અને નિષિદ્ધ કાળની મર્યાદાનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક છે નિષિદ્ધ દેશમા જવાથી એક લાભ અને હજારો દુર્ગુણો થાય છે લાભ માત્ર વસુપ્રાપ્તિનો છે જ્યારે દુર્ગુણો ધર્મહાનિ, વ્યવહાર-નિશ્ચકતા અને હૃદનિષ્ઠુરતા વિગેરે છે જીવનો સ્વભાવ અનાદિ કાળથી વિષય પરત્વે છે આર્યદેશ છોડી અનાર્યભૂમિમા જવાથી પ્રથમ તો ધાર્મિકપુરુષનો સમાગમ નથી થતો વળી હમેશા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને પ્રમાણ કરનાર ચાર્વાકવર્ગી લોકોનો સમાગમ, તેમજ માસાશી પુ પેનો વારનાર સપર્ક વિગેરે દષ્ટિગોચર થાય છે ગગાનુ જળ મિષ્ટ, સ્વાદુ અને પવિત્ર ગણાય છે, પરન્તુ સમુદ્રમા જવાથી ખારુ થાય છે તેમ પ્રથમ વિદેશગમન સમયે પુરુષ ધાર્મિક, સરલસ્વભાવી અને દૃઢ મનવાળો હોય છે, પણ ધીમે ધીમે ગગાના પાણીની જેમ ખારો થાય છે અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરશે, કે 'સાસારિક કાર્ય માટે જનાર પુરુષ ગગાના જળની દશાને પામે 'તેમ માની લઇશુ, પરન્તુ દૃઢધર્મી અને જગત્માન્ય

કોઇ મનુષ્ય આર્યધર્મના તત્ત્વો સમજાવવા જાય, તો તેમા શો વિશેષ ? ' તેના ઉત્તરમા સમજવુ કે, સર્પમણિની માફક જો પૂર્ણ હોય તો ગમે ત્યા જાઓ, તેને પ્રતિબંધ નથી કારણ કે સર્પ અને મણિનો જન્મ સાથે છે અને વિનાશ પણ સાથેજ છે, પરન્તુ સર્પનું વિષ મણિમા આવતુ નથી, જ્યારે મણિનુ અમૃત સર્પને અસર કરતુ નથી કેમકે બન્ને પોતપોતાના વિષયમા સપૂર્ણ છે, અર્થાત્ સર્પ વિષથી ભરપૂર અને મણિ અમૃતથી ભરપૂર છે જે પુરૂષ તેવો હોય, તે ઇચ્છા હોય ત્યા ખુશીથી જાય, પણ અપૂર્ણને જ સવત્ર અપૂર્ણતા છે

અપૂર્ણનો ઉત્સાહ ક્ષણિક હોય છે વિચાર વિનશ્વર હોય છે અને ધર્મવાસના હળદરના રગ જેવી હોય છે તેને જો ઉપકાર કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હોય તો ઘર સાફ કરે, ત્યારબાદ પરઘર સાફ કરવાનો ઇરાદો રાખે આર્યભૂમીમા હજારો પ્રાણીઓ જગલી છે, અને વિદેશી પ્રજા ધન અને સ્ત્રીની લાલચ આપી સ્વધર્મી બનાવે છે, તેઓને બચાવો તથા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમા પડેલ ભવ્યજીવોને પ્રકાશમા લાવો અહનીતિમા વિદેશગમનનો નિષેધ કર્યો છે તેનુ કારણ પૂર્વોક્ત ધમહાનિ જ છે પૂર્ણ ચાહે ત્યા ગમન કરે, પરતુ અપૂણ મનુષ્ય તો અનિષિદ્ધ દેશમા જ જાય પણ નિષિદ્ધ દેશમા તો ભૂલે ચૂકે પણ પગ ભરે નહિ વળી નિષિદ્ધ કાળની મર્યાદા પણ ત્યાગ કરવી રાત્રીને સમયે કેટનાક મનુષ્યોને બહાર ફરવાનો હુકમ નથી, છતા તેમા ફરે તો કનકી થાય, તથા ચોરાદિની શકા પડે ચોમાસામા પ્રવાસ ન કરવો, જાત્રા ન કરવી તે મર્યાદાને ઉત્લઘે, તો ઉપદ્રવને પામે તેમ હિંસાદિ કાર્યો વધે, જેથી ધર્મ કરતા ધાડ થાય

ચોવીશમો ગુણ

ત્રેવીશમો ગુણ— ' ज्ञानन् बलाबलं ' અર્થાત્ સ્વપરના

બળ અને અબળને જાણવુ, તે છે બળ જાણ્યા સિવાય કાર્યને
પ્રારભ નિષ્ફળ જાય છે બળ અને અબળનું જ્ઞાન કરી જે કાર
કરે છે, તેજ સફળ થાય છે બળવાન વ્યાયામ (કસરત) કરે, તે
શરીરને પુષ્ટિ મળે, જ્યારે નિર્બળ વ્યાયામ કરે, તો શરીર
સપત્તિનો નાશ થાય છે કારણ કે, શકિત કરતા અધિક પરિશ્ર
શરીરના અવયવોને નુકશાન કરનાર છે, તેટના માટે બળના પ્રમાણ
મા કાર્યારભ કરવો, જેથી ચિત્ત વ્યાકુલ થાય નહિ, કેમકે સ્વસ્
ચિત્તતા ધર્મસાધનમા ઉપયોગી છે

ચોવીશમો ગુણ

ચોવીશમો ગુણ-**વ્રતસ્થજ્ઞાનવૃદ્ધાના પૂજક** વ્રતિપુરુ
અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષોની સેવા કરનાર હોય અનાચારનો ત્યાગ અ
શુદ્ધાચારનું પાલન, તે વ્રતમા અને તેમા જે રહે તે વ્રતસ્થ કહેવા
તેમજ હેય અને ઉપાદેય વસ્તુનો નિશ્ચય જેનાથી થાય તે જ્ઞાન
તે વડે વૃદ્ધ જે હોય તે જ્ઞાનવૃદ્ધ કહેવાય. એ બન્નેની સે
મહાફળને અપનાર છે વ્રતિપુરૂષોની સેવાથી વ્રતનો ઉદય થાય
જ્ઞાનવૃદ્ધોની સેવાથી વસ્તુધર્મની ઓળખાણ થાય છે વ્રતસ
અને જ્ઞાનવૃદ્ધોની સેવા અર્થાત્ તેમને હાથ જોડવા, તેઓના અ
ગમન સમયે ઉભા થવુ, તેમ બહુમાન કરવુ, જેથી તેઓ કલ
વૃક્ષની માફક ઉત્તમ ફળોને આપે

પચીશમો ગુણ.

પચીશમો ગુણ છે **પોષ્યપોષક** । પોષણ કરવા લાયક
માતા, પિતા, ભાઈ, બેન, સ્ત્રી, પુત્ર-પરિવારને અપ્રાપ્ત વ
પ્રાપ્ત કરાવવા વડે કરીને અને પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણ વડે કર
પોષણ કરવુ, કે જેથી કરીને લોકવ્યવહારમા બાધા ન આ

લોક વ્યવહારની બાધા ધર્મ સાધનમા વિઘ્નભૂત છે, માટે પોષવા લાયકનુ પોષણ કરનાર ગૃહસ્થધર્મને યોગ્ય છે

છવીશમો ગુણ.

છવીસમો ગુણ—**દીર્ઘદર્શી** અર્થાત્ અર્થ-અનર્થ બન્નેનો વિચાર કરનાર ગણાય છે દીર્ઘદર્શી પુરૂષ સાહસ કરતો નથી. સાહસ કરનાર પુરૂષ અકલ્યાણને પામે છે, જેમ કહેલું છે કે—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् ।
वृणुते हि विमृश्यकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव सपद ॥१॥

વિના વિચારે ક્રિયા ન કરે, તેમ કરવાથી અવિવેક થાય છે અને અવિવેક પરમ આપદાનુ સ્થાન છે જેથી કરીને વિચારીને કાર્ય કરનાર પુરૂષને ગુણમા લુબ્ધ થએલી સપદાઓ પોતાની મેળે આવીને મળે છે

દીર્ઘદર્શી પુરૂષમા ભૂત અને ભવિષ્યનો વિચાર કરવાની શક્તિ હોય છે, જેમકે, અમુક કાર્ય કરવાથી લાભ થશે, અમુક કાર્ય કરવાથી ગેરલાભ થવા સભવ છે પરન્તુ તે ગુણ પુણ્યના ઉદય સિવાય મળતો નથી અને પુણ્યશાળી ધર્મને મેળવી શકે છે એ દેખીતુજ છે

સત્તાવીશમો ગુણ

સત્તાવીશમો ગુણ—**વિશેષજ્ઞ** એટલે વિશેષ જાણનાર, તે છે વસ્તુ, અવસ્તુ, કૃત્ય, અકૃત્ય, તેમજ આત્મા અને પર, તેમાં શુ અાતરુ છે, તેને જાણનાર હોય તે વિશેષજ્ઞ ગણાય છે જ્યા સુધી કૃત્યાકૃત્યનુ, વસ્તુ અવસ્તુનુ અને આત્મા તથા પરનુ જ્ઞાન નથી, ત્યા સુધી મનુષ્ય પશુતુલ્ય છે અથવા તો આત્માના ગુણ દોષોને વિશેષ વડે જાણે, તેને વિશેષજ્ઞ જાણવો જે મનુષ્યની

અદર પોતાની વર્તણુક ઉપર દષ્ટિ દેવાની શકિત નથી, તે પશુ સમાનજ છે તેને આગળ વધવાની આશા આકાશ–કુસુમ જેવી છે કહ્યુ પણ છે કે—

इहोपपत्तिर्मम केन कर्मणा कुत प्रयातव्यमितो भयादिति।
विचारणा यस्य न जायते हृदि कथ स धर्मप्रवणो भविष्यति ॥ १ ॥

'કયા કર્મો વડે કરીને મારી અહિં ઉત્પત્તિ થએલી છે, અને આ ભવથી મારે કયા જવાનુ છે ?' આવી વિચારણા જે મનુષ્યના હૃદયમા થતી નથી, તે ધર્મમા તત્પર કેવી રીતે થઇ શકે ? માટે વિશેષજ્ઞ પુરુષને ગૃહસ્થ ધર્મને યોગ્ય ગણેલ છે

અઠ્ઠાવીસમો ગુણ.

અઠ્ઠાવીશમો ગુણ—કૃતજ્ઞ, એટલે કરેલ ગુણ અને ઉપકારનો જાણનાર હોય આવા કૃતજ્ઞ પુરૂષો સસારમા બહુ થોડાજ હોય છે કહ્યુ છે કે—

विद्वास शतश स्फुरन्ति भुवने सन्त्येव भूमिभृतो
वृत्तिं वैनयिकीं च बिभ्रति कति प्रीणन्ति वाग्भि परे।
दृश्यन्ते सुकृतक्रियासु कुशला दाताऽपि कोऽपि क्वचित्
कल्पोर्वीरुहवद्वनेन सुलभ प्राय कृतज्ञो जन ॥ १ ॥

અર્થાત્—સસારમા સેકડો વિદ્વાનો સ્ફુરાયમાન છે રાજાઓ, વિનયવૃત્તિને ધારણ કરનારા અને સુન્દર વાણીથી બીજાઓને-ખુશી કરનારા પણ અનેક છે, તેમ પુણ્યક્રિયાઓમા કુશળ અને કલ્પવૃક્ષની માફક દાતા પણ કોઇ ઠેકાણે હોય છે, પરન્તુ કૃતજ્ઞપુરૂષ પ્રાય મળવો દુર્લભ છે

આવા કૃતજ્ઞપુરૂષોજ ધર્મને લાયક થઇ શકે છે બાકી કૃતઘ્નનો તો કોઇપણ ઠેકાણે નિસ્તાર થતો નથી

ઓગણત્રીસમો ગુણ

ઓગણત્રીસમો ગુણ છે-લોકવલ્લભ એટલે પ્રામાણિક લોકને વલ્લભ લોક શબ્દ વડે કરીને અહીં સામાન્યલોક લેવો નહિ. કારણ કે સામાન્યલોકને તો કોઇ વલ્લભ થઇ શકતો નથી દુનિયા દોરંગી છે ધર્મ કરનારને પણ નિંદે, અને ધર્મ નહિ કરનારને પણ નિંદે. કાર્ય કરનારનો દોષ કાઢે, નહિ કરનારને આળસુ અથવા હતવીર્ય કહે સાધુ થનારને પણ નિંદે, તેમજ ગૃહસ્થને પણ નિંદે માટે કોઇ જ્ઞાની પુરૂષે કહ્યુ છે કે, ' લોક મૂકે પોક, તુ તારૂ સંભાળ ' લોક મૂકે પોક ' અહીંઆ લોક શબ્દથી સામાન્યલોક લેવો જ્યારે ' લોકવલ્લભ ' એ ઠેકાણે લોક શબ્દથી પ્રામાણિક લોક સમજવો તે લોકને, વિનય વિવેકાદિ ગુણો વડે વલ્લભ થવુ, એ ઓગણત્રીસમો ગુણ છે

ત્રીસમો ગુણ

ત્રીશમો ગુણ સલજ્જ મર્યાદાવર્તી પુરૂષ, લજ્જાવાન્ પુરૂષ સ્વીકૃતવ્રતાદિ નિયમોને પ્રાણાતમા પણ છોડતો નથી માટે દશવૈકાલિકાદિ સૂત્રોમા ' લજ્જા ' શબ્દ વડે સંજમનો સ્વીકાર કર્યો છે સંજમનુ કારણ લજ્જા છે માટે કારણમા કાર્યોપચાર કરવાથી લજ્જા સયમ ગણાય છે લજ્જાવાન પુરૂષ સર્વત્ર સુદર ફળ પામે છે નિર્લજ્જ પુરૂષની ગણતરી ઉત્તમ પુરૂષમા થતી નથી લજ્જા ગુણને ધારણ કરનાર પ્રાણનો ત્યાગ કરવો ઉચિત સમજે છે પણ અકૃત્યને ઠીક સમજતો નથી જેમકે

> लज्जा गुणौघजननीं जननीमिवार्या
> मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमाना ।
> तेजस्विन सुखमसूनपि सन्त्यजन्ति
> सत्यस्थितिव्यसनिनो न पुन प्रतिज्ञाम् ॥१॥

ગુણના સમૂહને ઉત્પન્ન કરનારી માતાની માફક, અત્યુત્તમ—અત્યન્ત શુદ્ધ અંતઃકરણ કરાવનારી લજ્જા પ્રત્યે વર્તનાર, સત્યસ્થિતિના વ્યસની તેજસ્વી પુરૂષો, પ્રાણો સુખે કરી ત્યાગ કરશે, પરન્તુ અંગીકાર કરેલ પ્રતિજ્ઞાને છોડશે નહિ અર્થાત્ લજ્જાવાન પુરૂષ મરણને કબૂલ કરશે, પણ વ્રતભંગ કરશે નહિ અતએવ લજ્જાવાન માણસને ધર્મને યોગ્ય બતાવેલ છે

એકત્રીશમો ગુણ.

એકત્રીશમો ગુણ—**સદય** । દયાવાન્ દુઃખી જીવોને દુઃખથી છોડાવવા તેઓને સુખી કરવા તે દયા દયા રહિત તે સદય દયા વિના કોઇ પુરૂષ ધર્મને લાયક થતો નથી ધર્મને નિમિત્તે પંચેન્દ્રિયનો વધ કરનાર ધર્મને લાયક થવો દુર્ઘટ છે દુખિત જીવોને જોઇ જેનું અંતઃકરણ દયાર્દ્ર થતું નથી, તે અંતઃકરણ નથી, પરંતુ અંતકરણ છે (અર્થાત્ નાશકારક છે) ખરી રીતે દયાવાન્ પુરૂષ જ દાન-પુણ્ય કરી શકે છે, આ સબંધી વિશેષ વિવેચન જોવું હોય, તેમણે મારૂં બનાવેલ **अहिंसादिग्दर्शन** નામક પુસ્તક જોવું

બત્રીશમો ગુણ

બત્રીશમો ગુણ—**सौम्य** મનુષ્ય શાંત સ્વભાવી—અક્રૂર આકૃતિવાળો હોવો જોઇએ ક્રૂરમૂર્ત્તિ લોકોને ઉદ્વેગ કરનાર થાય છે ક્રૂરમૂર્ત્તિ અથવા અક્રૂરમૂર્ત્તિ થવું, તે પણ પૂર્વના પાપ-પુણ્ય પર આધાર રાખે છે પૂર્વના પુણ્ય અથવા તથાપ્રકારના સબંધ વિના પુરૂષ ધર્મસાધનની સામગ્રી પામતો નથી

તેત્રીસમો ગુણ

હવે તેત્રીશમો ગુણ છે—**परोपकृतिकर्मठ** । પરોપકારમાં દત્તવીર્ય પરોપકાર કરનાર મનુષ્ય સર્વના નેત્રો પ્રત્યે અમૃત જેવો

માલૂમ પડે છે પરોપકાર રહિત પુરૂષ પૃથ્વીને ભારભૂત છે મનુષ્યના શરીરના અવયવો, બીજા જીવોની માફક કોઇ ઉપયોગમા લેતુ નથી માટે અસાર શરીરથી જે સાર કાઢી લીધો, તેજ કામનો છે જો પરોપકાર કરવાની પદ્ધતિ મનુષ્યમા કોઇક થશે પણ ન થાય, તો તે પુરૂષ જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપ, શીલ અને સંતોષાદિ ગુણગણ વિભૂષિત હોય તોપણ આત્મતારક ગુણ સિવાય શાસનો-દ્ધારાદિ શુભતર કાર્યો કરી શકે નહિ આત્મતારક ગુણ મોટો છે તે ગુણને નિંદવો નહિ શક્તિ અનુસાર કાર્ય પ્રશસ્ત ગણાય છે મૂકકેવલી અને અંતકૃતકેવલી વિગેરે આત્મતારક છે, તે વાજબી છે, પરન્તુ જેમા બીજાને તારવાની શક્તિ છે, છતાં જે આત્મ વીર્યનો ઉપયોગ નથી કરતા, તેઓ માટે શાસ્ત્રકારોએ અંતરાયાદિ દોષો બતાવેલ છે એટલાજ માટે લખેલ છે કે, પરોપકારમા શૂરવીર ધર્મને લાયક છે

ચોત્રીશમો ગુણ.

ચોત્રીશમો ગુણ—अन्तरङ्गारिषड्वर्गपरिहारपरायण । અંતરંગ જે છ શત્રુઓ-કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ, અને હર્ષ-તેઓના ત્યાગમા તત્પર પુરૂષ ધર્મને લાયક છે પરપરિગૃહીત અથવા કુંવારીમા જે ખરાબ વિચાર, તે **કામ**, પોતાના આત્મા અથવા પરના કષ્ટનો ન વિચાર કરી, જે કોપ કરવો, તે **ક્રોધ** દાન દેવા લાયક સ્થળમા દાન ન દેવુ તથા વિના પ્રયોજન અનીતિ પૂર્વક અન્યનું ધન લેવુ, તે **લોભ** ખોટો આગ્રહ કરવો તથા પરનુ યથાર્થ વચન હોય, તેનું ગ્રહણ ન કરવુ તે **માન** કુલ, બલ ઐશ્વર્ય, રૂપ અને વિદ્યાદિ વડે અહંકાર કરવો, તે **મદ** પ્રયોજન સિવાય પરને દુ ખ ઉત્પન્ન કરી જુગાર પ્રમુખ પાપસ્થાનક સેવી મનને સંતોષ કરવો, તે **હર્ષ**, પૂર્વોક્ત ૬ અંતરંગ શત્રુઓએ કોનો

કોનો નાશ કર્યો છે, તેના દૃષ્ટાંતો —જેમકે કામથી દાંડક્ય ભોજ દુર્દશા પામ્યો ક્રોધથી જનમેજયની દુર્દશા થઇ, લોભથી અજબિંદુની, માનથી રાવણ અને દુર્યોધનની, મદથી હૈહય અર્જુનની દુર્દશા થઇ, તેમજ હર્ષથી વાતાપિ અને વૃષ્ણિસંઘ દુર્દશા પામ્યા

પાત્રીશમો ગુણ

હવે અંતિમ પાત્રીશમો ગુણ બતાવી આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીશું વશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામ જેણે ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ વશ કરેલ છે, તે પુરુષ ગૃહસ્થધર્મને લાયક છે

અહીં એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે, 'હજી ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી તો ઇન્દ્રિયનું વશીકરણ ક્યાંથી? અને ઇન્દ્રિય વશ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમ કેમ ચલાવી શકે?'

તેના ઉત્તરમાં સમજવું કે, 'વશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામ' તેનો અર્થ એમ કરવો, કે જેણે ઇન્દ્રિયનો સમૂહ મર્યાદિભૂત કરેલ છે કેમકે સર્વથા ત્યાગ તો મુનિપ્રવરોજ કરી શકે અહીં પૂર્વોક્ત બન્ને શંકાઓનું સમાધાન થઇ ગયું છે ધર્મપ્રાપ્તિની પૂર્વમાં પુરુષ સ્વાભાવિક રીતે મર્યાદાવર્તી જેનામાં આવે છે ધર્મપ્રાપ્તિ બાદ પણ મર્યાદા પૂર્વકજ વિષયાદિ સેવન બતાવેલ છે જેમ મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે —

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरत सदा ।
पवर्ज व्रजेच्चैना तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

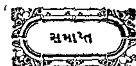
ઋતુકાળમાં સ્ત્રી પ્રત્યે જનાર, હંમેશા સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષી, એક સ્ત્રીના વ્રતવાળો, ચતુર્દશી અને અમાવાસ્યા આદિ પર્વતિથિ-

ચોતે છોડી, વિષયની વાછાથી, તે પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે જાય વિપરીત રીતે વિષયસેવનમા મહાહત્યાનુ પાપ અને નિરતરસૂતક બતાવેલ છે

સસારમા મનુષ્યોએ શૂરવીર થવાની બહુ જરૂર છે વ્યાવહારિક કાર્યો પણ મનુષ્યો શૂરવીરતા સિવાય નથી કરી શકતા, તો પછી **આત્મોદ્ધાર** જેવુ કાર્ય શૂરવીરતા સિવાય કેમ કરી શકે? પરન્તુ શૂર પુરૂષ કોણ કહી શકાય? એ એક વિચારવા જેવી બાબત છે નીતિકારોનું કથન છે કે—'**शतेषु जायते शूर**' સો મનુષ્યોમા શૂરવીર એકજ હોય છે, પણ તે શૂર કોણ? આનો ઉત્તર આપતા તેજ નીતિકારો કહે છે કે—'**इन्द्रियाणा जये शूर**' ઇંદ્રિયોનો વિજય કરવામા જે શૂર હોય, તેજ સાચો શૂર છે

આવી શૂરવીરતા ધારણ કરી જ્યા સુધી ઇંદ્રિયોને વશ કરવામા નથી આવતી, અથવા ઇંદ્રિયોને મર્યાદામા નથી રખાતી, ત્યાસુધી મનુષ્ય ગૃહસ્થધર્મને યોગ્ય થઇ શકતો નથી (આ સબધમા વિશેષ વિવેચન જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે મારૂ બનાવેલ *इन्द्रियपराजयदिग्दर्शन* જેવુ) માટે ઇંદ્રિયોને વશ કરવાનો પાત્રીસમો ગુણ પણ મનુષ્યોએ અવશ્ય ધારણ કરવો જોઇએ

એ પ્રમાણે ધર્મને લાયક થવા ઇચ્છનાર તમામ ગૃહસ્થોએ આ ચોથા પ્રકરણમા બતાવેલા પાંત્રીસે ગુણો પ્રાપ્ત કરવા કોશિશ કરવી

धर्मदेशना.

वक्ता —

स्व० शास्त्रविशारद जैनाचार्य श्री विजयधर्मसूरि

प्रकाशक —

फूलचन्दजी शेठ

सेक्रेटरी श्रीयशोविजयजैनग्रन्थमाला

भावनगर—(काठियावाड)

प्रति २०००

वीर स २४५६ सन् १९३० धर्म स ८

मूल्य २-०-०

जगत्पूज्य, शास्त्रविशारद-जैनाचार्य
स्व० श्रीविजयधर्मसूरि

ग्रंथकार और ग्रंथ का परिचय।

जैन जाति के उद्धार के लिये जिन्होंने आजीवन अविश्रान्त श्रम किया, काशी जैसे क्षेत्रमें एक बड़ी पाठशाला स्थापन कर अनेक संस्कृत–प्राकृत के विद्वान् तय्यार किये, मगध और बंगाल जैसे मांसाहार प्रधान देशों में पैदल भ्रमण कर हजारों मांसाहारियों को शुद्धाहारी बनाये, पाश्चात्य विद्वानों को सैकड़ों अलभ्य पुस्तकें दे कर, एवं उनके प्रश्नों के समाधान कर, यूरप अमरिका में भी जैनसाहित्य का प्रचार किया, काशीनरेश, दरभंगानरेश, उदयपुर महाराणा और ऐसे अन्यान्य राजा–महाराजाओं से मिल कर, उनको जैनधर्म की श्रेष्ठता और जैनधर्म के सिद्धान्त समझाये, आबू के जैनमंदिरों में अंग्रेज लोग बूट पहन कर जाते थे, उस भयंकर आशातना को बन्द करवाया, गुजरात, काठियावाड, मारवाड, मेवाड, मालवा आदि प्रान्तों में पैदल भ्रमण कर जैनों में से अज्ञानमूलक रूढियों दूर कराईं, जिन्हों ने अनेक पाठशालाएं, बोर्डिंग, बालाश्रम, पुस्तकालय, स्वयंसेवक मंडल आदि लोकोपकारी संस्थाएं स्थापन कराईं, कलकत्ता युनिवर्सिटी के कलकत्ता संस्कृत एसोसीएशन की प्रथमा, मध्यमा और तीर्थ तक की परीक्षाओं में जैनन्याय और

व्याकरण के ग्रंथ दाखल कराये जिनको कलकत्ता की एशियाटिक सोसाइटी ऑफ बेंगाल्ने एशुसीएट मेम्बर, जर्मनी की ओरियन्टल सोसाइटीने ओनररी मेम्बर, एवं इटाली की एशीयाटिक सोसा इटीने ओनररी मेम्बर का सम्मानपद दिया था, जिन्होंने सच्चरित्रवाले, त्याग की भावनावाले स्वदेशप्रेमी समाजसेवक विद्वान् तय्यार करने के लिये श्रीवीरतत्त्व प्रकाशक मंडल नामक बडी भारी संस्था खोली, (जो आज यह संस्था शिवपुरी-ग्वालियर में पूर्व और पश्चिम के विद्वानों के लिये भी एक विद्या का धाम बन गई है) और जिनका महत्त्व पूर्ण चरित्र गुजराती, हिन्दी, मराठी, बंगाली, संस्कृत आदि भारतीय भाषाओं के उपरान्त अंग्रेजी, जर्मन, फ्रेंच, इटालीयन आदि पाश्चात्य भाषाओं में भी तत् तत् देश के विद्वानोंने लिख कर प्रकाशित कराये हैं, एसे स्वनाम धन्य स्वर्गस्थ शास्त्रविशारद-जैनाचार्य श्रीविजयधर्मसूरिजी इस ग्रंथ के निर्माता हैं।

सामाजिक, धार्मिक एवं देशोद्धारक कार्यों में रातदिन लगे रहने पर भी आपने करीब दो दर्जन पुस्तकें महत्त्वपूर्ण लिखीं हैं। जो कि हमारी ही ग्रंथमाला की तरफ से प्रकाशित हुई है। ग्रंथकार महात्माश्री की पुस्तकों में कितना महत्त्व है, वे जनता के लिये कितनी उपयोगी हैं, इसका अनुमान तो इस पर से ही हो सकता है कि-उन पुस्तकों की दो दो-चार चार-पांच आवृत्तियाँ अभी तक निकल चुकी हैं।

उन ग्रन्थरत्नों में एक यह भी (धर्मदेशना) ग्रंथ है । यह ग्रंथ मूल गुजराती में लिखा गया था । गुजराती म इसकी चार आवृत्तियाँ निकल चुकी हैं, हिन्दी मे इसका अनुवाद अभी तक नहीं हुआ था। आज हम यह हिन्दी अनुवाद हमारे हिन्दी भाषाभाषी भाइयों के करकमल में रखने के लिये सद्भागी होते हैं। इसका हिन्दी अनुवाद हिन्दी के सुप्रसिद्ध लेखक कृष्णलालजी वर्मा ने किया है । एतदर्थ हम उनके आभारी हैं।

इस ग्रंथ के कर्त्ता स्वर्गस्थ महात्माजी के उपदेश में एक खास विशेषता थी । वह यह कि-यद्यपि श्रीविजयधर्मसूरीश्वरजी महाराज जैनाचार्य थे, परन्तु उनका उपदेश इस प्रकार सर्व साधारण के लिये ऐसा रोचक और उपयोगी होता था, कि-जिससे ब्राह्मण, जैन, क्षत्रिय, मुसलमान, पारसी, युरोपीयन, याहूदी-यावत् समस्त लोग मुग्ध होते थे । उसी उपदेश का इस पुस्तक में संग्रह है । ऐसा कह सकते हैं । सूरीश्वरजी जगत् के मनुष्यों को उपदेश देने में, जैसे वार्त्तमानिक स्थिति का संपूर्ण ख्याल रखते थे, उसी प्रकार इस पुस्तक की रचना में भी रक्खा है ।

इस ग्रंथ की हम क्या प्रशंसा करें ? । हाथ कंगन को आयने की जरुरत नहीं रहती । ग्रंथ स्वयं ही सामने उपस्थित है । ग्रंथकारने श्रुति, युक्ति, और अनुभूतिपूर्ण प्रत्येक बात

लिखि है। नीति और सदाचार क्या चीज है ? इसका उत्तम प्रकार से स्पष्टीकरण किया है। ग्रंथ की उपयोगिता में और भी वृद्धि इसलिये हुई है कि-ग्रंथकर्त्ता ने प्रत्येक विषय के अनुकूल उस उस विषय को पुष्ट करनेवाले सुभाषित और रसिक दृष्टान्त भी दिये है। इसलिये सामान्य वर्ग के लिये जैसे यह ग्रंथ उपयोगी है, वैसे ही उपदेशकों के लिये भी अत्यन्त उपयोगी है।

संक्षेप से कहा जाय तो, यह ग्रंथ मनुष्य मात्र के लिये, फिर वह किसी भी धर्म का, किसी भी समाज का किंवा किसी भी पंथ का अनुयायी क्यों न हो, सभी को उपयोगी है। इसलिये हमारी इस श्रद्धा-मन्तव्य के अनुसार सब लोग इसका लाभ उठावें, और आत्मा की उच्च स्थिति में लानेवाले गुणों को प्राप्त करें, यही अंतिम अभिलाषा है।

इस ग्रंथ की एक हजार नकलें छपवाने में भाई भंवरमलजी लोढा (विद्यार्थी, श्रीवीरतत्त्व प्रकाशक मंडल-शिवपुरी) की प्रेरणा से भोपाल निवासी श्रीमान् सेठ अमीचंदजी कासटियाजीने जो सहायता की है, इसके लिये हम प्रेरक व सहायक का इस स्थान पर आभार मानते हैं।

श्रीयशोविजय जैन ग्रंथमाला
भावनगर
फाल्गुन शु १९, २४९६, धर्म सं ८

प्रकाशक

अनुक्रमणिका ।

प्रकरण पहला ।

(१ से १६६)

प्रकरण दूसरा ।

(१६७ से ३५६)

प्रकरण तीसरा ।

(३९७ से ४९४)

चतुर्थ प्रकरण

(४९९ से ५००)

प्रतीक्षा करने लगते हैं, जिस में माल से भरे हुए घोडे, गाडियाँ, ऊँट, बैल आदि मंडी की ओर जाने लगते हैं, जिसमें राजा, महाराजा आदि समृद्धिवान मनुष्यों के सामने सुखोत्पादक-सुखदायक-गीतों का गाना होने लगता है, जिसमें पंडित लोग शीघ्रता के साथ संस्कृत पाठशालाओं की ओर जाने लगते हैं, जिसमें वन, शहर और उद्यान-सर्वत्र शान्ति छा जाती है, जिसमें नदी, सरोवर आदि का जल स्वच्छ होता है, और जिसमें पथिक-मुसाफिर अपने घर की ओर जाने की तैयारी करते हैं। उसी प्रातःकाल के समय में तीर्थंकर भगवान-श्री अर्हन्देव, देव रचित समवसरण में अशोक वृक्ष के नीचे बैठ कर, देशना-धर्मोपदेश-देते हैं। वह देशना सामान्यतया एक पहर तक दी जाती है। यह देशना सात नय चार निक्षेप, दो प्रमाण, सप्तभंगी और स्याद्वाद शैलीयुक्त होती है। बुद्धि के आठ गुण पूर्वक गणधर उस देशना को ग्रहण करते हैं। फिर वे ग्रहीत-ग्रहण किये हुए-अर्थ के अनुसार द्वादशांगीकी रचना करते हैं।

यह द्वादशांगी अर्थ की अपेक्षा से 'नित्य' है। क्योंकि समस्त तीर्थंकर महाराज-यद्यपि देशनाएँ भिन्न भिन्न देते हैं, तथापि उन सब का अर्थ समान ही होता है। और शब्द रचना की अपेक्षा से यह 'अनित्य' है।

चौबीसों तीर्थंकर महाराज के गणधर—

" उपज्जइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा " ।

(उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य) इस त्रिपदी को प्राप्त करके द्वादशागी की रचना करते है । तो भी उस में यह खास खूबी होती है कि भिन्न २ गणधरों की बनाई हुई द्वादशागी का अर्थ समान ही होता है । यदि चाहें तो मोटे रूप से द्वादशागी के अदर आये हुए शब्दों को स्वयभूरमण समुद्र की उपमा द सकते है, परन्तु समुद्र परिमित है और उनका अर्थ अनत है । इस लिए उपमा ठीक ठीक नही होती । इसी लिए व अनुपमेय है । अर्थात् उनको किसी की उपमा नहीं दी जा सकती है । कहा है कि—

" एगस्स सुत्तस्स अणतो अत्थो " ।

(एक सूत्र क अनन अर्थ होत हें ।) ऐसे सख्या बध सूत्र है । इसलिए उनक अर्थों को अनत कहने म कोई बाधा नहीं दिखती।

पूर्वोक्त वाक्य क लिए एक अल्पबुद्धि मनुष्य ने उपहास करते हुए समयसुदर उपाध्यायजी से कहा —" साहिब ' ठडी साया म बैठकर खूब गप्प लगाई ह " ।

इसी बात को लेकर कुशाग्रबुद्धि उपाध्यायजी महाराज ने एक वाक्य के आठ लाख अर्थ करके बताये थे । वह ग्रथ, जिसमें व अर्थ सकलित किये गये है—अब भी विद्यमान है ।

उसका नाम है ' अष्टलक्षी '। संवत १७४६ में लाहोर में उन्होंने यह ग्रंथ बनाया था।

आठ लाख अर्थ सुनकर, उपहास करने वाला पुरुष उपाध्याय महाराज के चरणकमल में जा गिरा, और अपने अपराध की क्षमा माँग, बोला—"सर्वज्ञों का ज्ञान, अल्पज्ञ पामरों के हृदयों में आश्चर्य उत्पन्न करता है, परन्तु तत्त्वज्ञों के हृदयों में कुछ भी आश्चर्य पैदा नहीं करता"।

कविवर ज्ञानसागर ने भी शतार्थी बनाई है। इसी भाँति श्रीउदयधर्मगणिन वि. स. १६०६ में शतार्थी बनाई है। जिसमें उपदेशमाला की केवल एक गाथा के सौ अर्थ किये गये हैं। जब ऐसे अनेक दृष्टान्त और ग्रंथ छद्मस्थ व्यक्तियों के देखे जाते हैं तब सर्वज्ञों के—तीर्थंकरों के—वाक्यों के यदि अनंत अर्थ होते हों तो इसमें आश्चर्य ही क्या है? काल के प्रभाव से प्रत्येक व्यक्ति की योग्यता और साथ ही ज्ञान भी कम होता जा रहा है। इसलिए—आज यह भी कल्पना नहीं की जा सकती कि, इस प्रकार अवशेष ज्ञान को ग्रहण करने का किसी में सामर्थ्य है।

जिस समय तीर्थंकर महाराज ने देशना दी, उस समय उस देशना को ग्रहण करने वाले खास गणधर महाराज मौजूद थे। मगर वे भी उसका अनंतगुणहीन धारण कर सके थे। जब

गणधरों की भी यह बात है, तब मेरे समान अत्यन्त पामर जीवों का देशना का स्वरूप लिखने की हिम्मत करना—एक प्रकार के साहस के बिना और क्या कहा जा सकता है ?

ऐसा होने पर भी मनोत्साह के आधीन होकर—हार्दिक प्रेरणा के वश में होकर—स्थूलरीत्या देशना का स्वरूप लिखने में प्रवृत्त होता हूँ। इसके अंदर प्रमाद से, मतिभ्रम से, या अज्ञान के प्रभाव से, यदि कोई दोष रह जायगा तो उसे सज्जन वाचक शुद्ध करके पढ़ेंगे। उसके लिए यदि मुझे मित्र भाव से सूचना भी देंगे तो मैं उस भूल को सानन्द सुधार लूँगा।

कहना आवश्यक है कि, यद्यपि परोपकारी, निष्कारण बंधु, जगद्गुरु श्रीजिनराज भगवान की देशना समस्त जीवों के लिए हितकर्ता है। तथापि उसके लिए पात्रापात्र का विचार करना भी आवश्यक है।

उदाहरण के तौर पर हम रसायण पदार्थ को उपस्थित करेंगे। रसायण पदार्थों में मनुष्य को पुष्ट बनाने का गुण होता है। तो भी रसायण उसी मनुष्य को खिलाई जाती है कि, जिसका कोठा साफ होता है। यदि किसी अन्य को खिलादी जाती है, तो वही रसायण पदार्थ हानिकर हो जाता है।

इसी भाँति भगवान की देशना भी उसी व्यक्ति को लाभ पहुँचाती है, वही मनुष्य उससे लाभ उठाता है, जो समान भाव

रखने वाला है, जिसके मन में किसी प्रकार का आग्रह नहीं है, और जिसकी बुद्धि वस्तु के वास्तविक धर्म की पहिचान करने के लिए लालायित रहती है।

यहाँ प्रश्न हो सकता है कि—भगवानकी देशना जब मात्र गुणी या पात्र को ही लाभ पहुंचाती है—हितकर होती है, निर्गुणी या अपात्र को नहीं। तब हम क्यों न कहें कि, उस में इतनी न्यूनता है। क्यों कि योग्य पर उपकार करने में कुछ विशेषता नहीं है, विशेषता उसी समय हो सकती है जब वह अयोग्य पर भी उपकार करे और उसी समय हम उसको पूर्ण भी कह सकते हैं।

उत्तर सीधा है। सूर्य की किरणों का स्वभाव सारे जगत का प्रकाशित करता है, परन्तु उन से उल्लू-घू घू-को प्रकाश नहीं मिलता, उलट वह तो सूर्य की किरणों से अंधा बन जाता है। मगर इसमें सूर्य का क्या दोष है? दुग्ध के समान जल से भरे हुए क्षीर समुद्र में फूटा घडा डालने से वह नहीं भरता है, तो इस में समुद्र का क्या दोष है? वसन्त ऋतु में सारी वनस्पतियों में नवीन फूल पत्ते आते हैं, परन्तु करीर वृक्ष में पत्ते नहीं आते हैं, और जवासा सूख जाता है, तो इस में वसन्त ऋतु का क्या दोष है? कुछ नहीं। दोष है उन पदार्थों के दुर्भाग्य का। इसी प्रकार भगवान की देशना सब तरह से सामर्थ्य वाली है, मगर भव्येतर

जीवों का स्वभाव कठोर होने से उन्हें कुछ लाभ नहीं होता है तो इस से देशना में कुछ न्यूनता नहीं कही जा सकती।

और उदाहरण लो। शक्कर का स्वभाव श्रेष्ठ गुण करना है, परन्तु गधे को उस से लाभ नहीं होता। गन्ना–ईख मीठा होता है, परन्तु ऊँट के लिए वह विष तुल्य होता है। घृत आयुवर्द्धक होता है, परन्तु ज्वर वाले मनुष्य के लिए वह घातक होता है। इसी भाँति तीर्थंकर महाराज की देशना मिथ्यात्व–वासित मनुष्य को नहीं रुचती है। इससे देशना दूषित नहीं हो सकती। दूषित है स्वयं सुनने वाला।

इतना उपक्रम करने के पश्चात् अब हम अपने प्रतिज्ञात–प्रकृत विषय की मीमांसा की ओर झुकेंगे।

प्रारम्भ में यह कह चुका हूँ कि यह देशना, नय, निक्षेप, प्रमाण, सप्तभंगी और स्याद्वाद से परिपूर्ण है। इस लिए पहिले उनका समझाना आवश्यकीय समझ, संक्षेप में नयादि का स्वरूप बताया जाता है।

नय का स्वरूप।

जिसके द्वारा, श्रुतनामा प्रमाण से विषयीभूत बने हुए अर्थ (पदार्थ) के एक अंश (धर्म) का–अन्य अंशों का निषेध किये बिना–ज्ञान होता है, उसको–वक्ता के उस अभिप्राय विशेष को 'नय' कहते हैं।

इस के दो भेद हैं। (१) द्रव्यार्थिक नय, और (२) पर्यायार्थिक नय।

१ द्रव्यार्थिक नय के तीन भेद हैं। (१) नैगम नय, (२) संग्रह नय (३) और व्यवहार नय।

२ पर्यायार्थिक नय के चार भेद हैं। (१) ऋजुसूत्र नय (२) शब्द नय (३) समभिरूढ नय और (४) एवंभूत नय। इन सातों नयों का स्वरूप यहां न देकर मेरे 'जैन तत्त्व दिग्दर्शन' में से देख लेने की सूचना करता हूँ।

नयचक्र में सात नयों के सात सौ भेद बताये गये हैं। सम्मतितर्क में लिखा है कि,–जितने वचन–पथ हैं इतनेही नय है इसी तरह जितने वचन मार्ग हैं, दुनिया में, उतने ही मत प्रचलित हैं। मगर इतना ध्यान में रखना चाहिए कि–केवल एक नय का कथन मिथ्या है, और सातों नयों का सम्मिलित कथन सत्य है।

यहाँ प्रश्न उठता है कि–एक नय का कथन जब मिथ्या है, तब सातों नयों के सम्मिलित कथन में सम्यक्त्व–सच्चापन कैसे आ सकता है? जैसे कि बालु रेत के एक कण में तैल नहीं है, तो उस के समुदाय में भी तैल नहीं हो सकता है।

प्रश्न ठीक है, परन्तु यह हरेक जानता है, कि एक मोती-माला नहीं, मगर मोतियों का समुदाय माला है–मोतियों के

सम्मेलन से माला हो जाती है। इसी भाँति एक नय में सम्यक्त्व नहीं है, परन्तु नयों के समुदाय में है। एक मोती को कोई माला नहीं कह सकता है, यदि कोई कहे तो वह मृषावादी—झूठा समझा जाता है। इसी तरह एक नय म सम्यक्त्व नहीं है, यदि कोई धष्ट हो कर, एक नय में सम्यक्त्व बतावे, तो वह झूठा है। इस लिए यह सिद्धान्त बना लेना कि, एक वस्तु मे जो गुण नहीं होता है वह उस के समुदाय म भी नहीं होता है, भूत भरा हे। पदार्थों क धर्मोकी शक्तियाँ ता अचिन्त्य हैं।

निक्षेप का स्वरूप।

" निक्षिप्यते-स्थाप्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति निक्षेपः "

भावार्थ—जिस क द्वारा वस्तु-तत्त्व स्थापन किया जाता है, उस को ' निक्षेप ' कहते है।

इस क-निक्षेप क-सामान्यतया चार भेद है। क्षयोपशम क प्रमाण से इस क छ, आठ, दस, बीस, जितने चाहें उतने भेद हो सकते हैं। यहाँ हम केवल चार का ही वर्णन करेंगे। चार य है-(१) नाम (२) स्थापना (३) द्रव्य और (४) भाव।

एक ' जीव ' पदार्थ को छोडकर अन्य सब पदार्थों पर ये चारों भेद घटित किय जा सकते है। कई आचार्य तो इनको कथचित् जीव में भी घटित करके बता देते है।

हम एक घट–घडे पर इन चारों निक्षेपों को घटित करेंगे। नाम घट, स्थापना घट, द्रव्य घट और भाव घट।

जड या चेतन किसी का घट नाम हो उस को नाम घट कहते हैं।

पुस्तकों पर, महलों में, मन्दिरों में या अन्यत्र किसी भी स्थान में घट की आकृति लिखी हुई हो, उस आकृति को स्थापना घट कहते हैं।

जिस मिट्टी से घट–घडा बनने वाला है उस मिट्टी को द्रव्य घट कहते हैं।

जल ले जाना, लाना, धारण करना आदि घट का कार्य करते समय घट का जो स्वरूप है उस को भाव घट कहते हैं।

इन चारों भेदों में देश घट और काल घट भी शामिल कर दें तो निक्षेप के छ भेद हो जायँ। अमुक देश में बना हुआ घडा, सो अमुक देश घट और अमुक काल में बना हुआ घडा सो अमुक काल घट।

इसी भाँति एक पदार्थ पर ये छ भेद या इनसे भी विशेष भेद कर के घटित किये जा सकते हैं।

प्रमाण का स्वरूप।

प्रमाण दो माने गये हैं। प्रत्यक्ष और परोक्ष।

प्रत्यक्ष प्रमाण दो प्रकार का है (१) साव्यवहारिक प्रत्यक्ष, और (२) पारमार्थिक प्रत्यक्ष।

सा यवहारिक प्रत्यक्ष फिर दो प्रकार का होता है। (१) इन्द्रिय-निबधन, और (२) अनिन्द्रिय-निबधन। इन दोनों के फिर चार चार भेद है।

वे ये हैं-

(१) अवग्रह (२) ईहा (३) अपाय और (४) धारणा।

१-व्यञ्जनावग्रह क बाद अर्थावग्रह होता है। जैसे-किसी भी वस्तु का यानी शब्दादि का म । और चक्षु को छोड कर अन्य-किसी भी इन्द्रिय के साथ सन्निकर्ष सबध होता है, उस ज्ञान को व्यजनावग्रह कहते है और उसक बाद अर्थावग्रह होता है। नैयायिक लोग इस ज्ञान को निर्विकल्प ज्ञान मानते हैं।

२-एसा निर्विकल्प ज्ञान होन क बाद, 'यह शब्द किसका है ? कहाँसे आया है ?' आदि विचार का नाम 'ईहा' है।

३-इसक बाद यह निर्णय होता है कि यह मनुष्य का शब्द है, अमुक मनुष्य का शब्द है। ऐसे निश्चित ज्ञान को 'अपाय' कहते है।

४—इस प्रकार से निश्चित ज्ञान को अमुक समय तक याद रखना उसको ' धारणा ' कहते हैं।

इस प्रकार दो तरह के साम्यवहारिक प्रत्यक्ष का वर्णन करने के बाद अब पारमार्थिक प्रत्यक्ष के भेदों का वर्णन किया जायगा।

इन्द्रिय और मन की अपेक्षा विना केवल आत्माद्वारा ही जो ज्ञान होता है उसको **पारमार्थिक** प्रत्यक्ष कहते हैं।

पारमार्थिक प्रत्यक्ष दो प्रकार का होता है (१) सकल और (२) विकल।

विकल पारमार्थिक प्रत्यक्ष के दो भेद हैं—(१) अवधि और (२) मन पर्यय।

सकल पारमार्थिक प्रत्यक्ष का एक ही भेद है। वह है—केवलज्ञान।

इस तरह उक्त दोनों तरह के प्रत्यक्ष प्रमाण के—परोक्ष की भाँति ही—दो भेद हैं—(१) स्वार्थ और (२) परार्थ।

१—आभूषणों सहित श्रीतीर्थंकर भगवान की मूर्त्ति के हमको दर्शन होते हैं यह है 'स्वार्थप्रत्यक्ष'।

२—दूसरे को कहना कि—आभूषणों से अलङ्कृत यह श्री जिनराज की प्रतिमा है। और हमारे कहने से दूसरा उसका प्रत्यक्ष करता है। यह है ' परार्थप्रत्यक्ष '।

परोक्ष प्रमाण के पाँच भेद हैं—(१) स्मरण (२) प्रत्यभिज्ञान (३) तर्क (४) अनुमान और (५) आगम।

१—संस्कारों के जागृत होने से अनुभूत पदार्थ का जो ज्ञान होता है, उसको '**स्मरण**' कहते हैं। जैसे यह भगवान की वही प्रतिमा है जिसको मैंने अमुक स्थल में अमुक समय देखी थी।

२—अनुभव और स्मृति रूप हेतुओं द्वारा तिर्यग्-ऊर्द्धता सामान्यादि विषयों की, प्रत्यक्ष परोक्ष मिश्रित सकलना स्वरूप जो ज्ञान होता है उसको '**प्रत्यभिज्ञान**' कहते हैं। जैसे—(१) यह गो पिंड (गाय रूप पदार्थ) उसी प्रकार का है। गवय—रोझ—गाय के जैसा होता है। (२) यह वही जिनदत्त है।

३—अन्वय—व्यतिरेक से उत्पन्न होने वाला तथा तीनों काल सहित साध्य साधन का जो संबंध, वही संबंध जिस में आलंबन रूप हो ऐसा, तथा अमुक वस्तु के अस्तित्व में अमुक वस्तु हो और अमुक वस्तु के न होने पर अमुक वस्तु न हो, इस प्रकार का जो संवेदन उस को, 'ऊह' या 'तर्क' कहते हैं। जैसे जहाँ धूआँ होता है वहाँ आग अवश्यमेव होती है। आग के नहीं होने से धूआँ भी नहीं होता है। इस प्रकार के ज्ञान को 'तर्क' कहते हैं।

४—प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय और निगमन इन

अवयवों से जो ज्ञान प्रमाता-पुरुष को होता है उस को 'अनुमान' कहते हैं।

अनुमान दो तरह का होता है-(१) **स्वार्थानुमान** और (२) **परार्थानुमान**।

(१) किसी पुरुष ने, रसोई-घर में या ऐसे ही किसी अग्नि जलने वाले स्थान में देखा है कि-जहाँ धूआँ होता है वहाँ अग्नि भी अवश्यमेव होती है। एक बार वह पुरुष कारण वश किसी पर्वत के निकट गया। उसने दूर से उस पर्वत पर धूआँ उठते देखा। इस समय उस को, रसोई-घर में धूम्र और अग्नि के साहचर्य का जो अनुभव हुआ था वह याद आ गया। इस से उस को निश्चय हुआ कि जहाँ धूम्र होता है वहाँ अग्नि अवश्यमेव होती है। क्योंकि धूम्र, अग्नि का व्याप्य है, इस लिए इस पर्वत पर अवश्य ही अग्नि है। तर्क-रसिक लोग ऐसे ज्ञान को '**स्वार्थानुमिति**' ज्ञान कहते हैं। इस स्वार्थानुमिति का जो कारण होता है उसको '**स्वार्थानुमान**' कहते हैं।

(२) परार्थानुमिति के कारण को '**परार्थानुमान**' कहते हैं। परार्थानुमिति में ऊपर बताये हुए पाँच अवयवों की अपेक्षा रहती है। क्योंकि अव्युत्पन्न-मति वाला उक्त पाँच अवयवों की सहायता के बिना अनुमान नहीं कर सकता है।

कई वार तो उस को–अव्युत्पन्न–मति वाले को–दस अवयवों की भी आवश्यकता हो जाती है। और व्युत्पन्नमति तो दो अवयवों से भी अनुमान कर सकता है।

९–कहने योग्य पदार्थ को जो यथार्थ रीत्या जानते हैं और जानते हैं उसी तरह कहते हैं, वे 'आप्त पुरुष' कहलाते हैं। ये आप्त दो प्रकार के होते हैं–(१) लौकिक आप्त और (२) अलौकिक आप्त।

(१) पितादि लौकिक आप्त हैं।

(२) तीर्थंकरादि अलौकिक–लोकोत्तर आप्त हैं।

इन दोनों में से लोकोत्तर आप्त पुरुषों के वचनों से उद्भवित जो अर्थ–ज्ञान है, उस को 'आगम' कहते हैं। उपचार से आप्त पुरुषों के वचनों को भी हम आगम कह सकते हैं।

'आगम' का कार्य है–सप्तभंगी के वास्तविक स्वरूप को समझाना। सप्तभंगी के द्वारा स्याद्वाद अथवा अनेकान्तवाद का रहस्य समझ में आता है। इस लिए यहाँ हम पहिले सप्तभंगी का विचार करेंगे। प्रत्येक पदार्थ पर सप्तभंगी घटित हो सकता है।

सप्तभंगी का स्वरूप।

इस सप्तभंगी का पूर्वोक्त 'नय' और 'प्रमाण' के

माय सबंध है। क्योंकि सप्तभंगी नय और प्रमाण रूप है।

इतना जानने के बाद अब 'घट' पदार्थ पर सामान्यतया सप्तभंगी का उस के अर्थ सहित विचार किया जायगा।

१ स्यादस्त्येव घट —कथंचित् घट है।

२ स्यान्नास्त्येव घट —कथंचित् घट नहीं है।

३ स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव घट —कथंचित् घट है, कथंचित् घट नहीं है।

४ स्यादवक्तव्य एव घट —कथंचित् घट अवक्तव्य है।

५ स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्य एव घट —कथंचित् घट है और अवक्तव्य है।

६ स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्य एव घटः—कथंचित् घट नहीं है, और अवक्तव्य है।

७ स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्य एव घट.—कथंचित् घट है, कथंचित् घट नहीं है उस रूप अवक्तव्य है।

उक्त सात प्रकारों के सिवा कोई भी आठवाँ प्रकार नहीं हो सकता है, क्यों कि—प्रश्न केवल सात ही प्रकार के है। यद्यपि पदार्थ के धर्म अनंत है, इस लिए उन के आश्रय से भंगभी अनंत हैं, तथापि प्रत्येक धर्म पर तो ये सात भंग ही घट सकते हैं।

सप्तभंगी का संपूर्ण स्वरूप तत्त्वज्ञानी जान सकते हैं। इसका विशेष स्वरूप जानने की जिन्हें इच्छा हो, उन्हें चाहिए

कि वे रत्नाकरावतारिका का चतुर्थ परिच्छेद, स्याद्वादमंजरी के तेईसवें श्लोक की व्याख्या और सप्तभंगीतरंगिणी नामा ग्रंथ देखें।

स्याद्वाद का स्वरूप।

प्रत्यक्ष, परोक्ष और आगम प्रमाण से जो पदार्थ सिद्ध हो चुका है, उस में परस्पर विरुद्ध धर्मों का भी सापेक्ष रीत्या समावेश है। ऐसा बोध कराने वाले सिद्धान्त को 'स्याद्वाद' कहते हैं।

जैसे—एक ही पुरुष में अस्तित्व, नास्तित्व, पुत्रत्व, पितृत्व, स्वामित्व, सेवकत्व, भागिनेयत्व, मातुलत्व, जीवत्व, मनुष्यत्व, ब्राह्मणत्व, वाच्यत्व और प्रमेयत्व आदि अनेक धर्मों का समावेश होता है।

यह बात स्वानुभव सिद्ध है। तो भी दुःख की बात है कि लोग आग्रह वश पदार्थ के वास्तविक स्वरूप का इन्कार करने में कुछ भी आगा पीछा नहीं करते हैं।

यहाँ कोई वादी शंका करे कि—तुम्हारी मानी हुई स्याद्वाद प्रक्रिया में संकर, व्यतिकर, और विरोध आदि दोष स्पष्टतया दिखाई देते हैं।

इस के उत्तर में हम वादी से पूछेंगे कि—पंचावयव वाक्य में पहिले अवयव और प्रतिज्ञा होती है। उस के बाद हमेशा

हेतु की आवश्यक्ता पडती है, क्यों कि बिना हेतु क साध्य सिद्ध नहीं होता है। मगर जो हेतु होता है वह हमेशा साध्य का साधक और साध्याभाव का बाधक होता है। इस तरह विचारने स ज्ञात होता है कि—हेतु क अन्दर साधकत्व और बाधकत्व दोनों धर्म मौजूद हैं। इस भाँति एक ही हेतु में साधक और बाधक दोनों धर्मों का अनायास ही समावेश हो गया है, इस लिए तुम्हार कथनानुसार ही तुम्हारा हेतु संकर, व्यतिकर और विरोधादि दूषणों से दूषित ठहरता है। इस प्रकार का दूषित हेतु क्या कभी साध्य का साधक होता है?

यदि कहोगे कि—हम हेतु के अन्दर साधकत्व और बाधकत्व जो धर्म मानते हैं वे अपेक्षित हैं, तो फिर तुमने ही तुम्हारे प्रश्न का उत्तर दे दिया है। जैन भी निरपेक्षित धर्म कहाँ मानत है?। एक वस्तु के अन्दर सापक्षरीत्या परस्पर विरुद्ध उभय धर्मों का मानना 'स्याद्वाद' है।

चाहे किसी मार्ग से रवाना हों, मगर जब तक हम सत्य मार्ग को ग्रहण नहीं करते है—वास्तविक मार्ग पर नहीं चलते है तब तक हम अपने इच्छित नगर म नहीं पहुँच सक्त हैं। मैं जोर दकर कहूँगा कि प्रत्येक दर्शन वालों न, प्रकारान्तर स स्याद्वाद सिद्धान्त को ही स्वीकार किया है। यदि उन में से कुछ का यहाँ उल्लेख किया जायगा तो वह अयोग्य नहीं होगा।

प्रथम सांख्य मत की प्रक्रिया का विचार किया जायगा। वे सत्व, रज और तम इन तीन गुणों की साम्यावस्था को प्रधान–मूल–प्रकृति मानते हैं। तो भी उस मत में प्रसाद, लाघव, उपष्टम्भ, चलन और आवरणादि भिन्न २ स्वभाव वाले अनेक धर्मों का एक ही धर्मी के अन्दर होना स्वीकार किया गया है, तब विचारना यह है कि–इस का नाम अनेकान्तवाद–स्याद्वाद नहीं है तो और क्या है?

इसी तरह नित्यत्व, अनित्यत्व जैसे परस्पर विरोधी धर्मों का पृथ्वी में होना नैयायिकों ने स्वीकार किया है। यह भी 'स्याद्वाद' के सिवा और क्या है?

पचवर्णी रत्न का नाम 'मेचक' है। बौद्ध लोग अनेकाकार मेचक क ऐसे ज्ञान को एकाकार में मानते हैं। वह भी 'स्याद्वाद' ही है।

उत्तरमीमांसक लोग, 'घटमहं जानामि' (मैं घट को जानता हूँ) इस प्रकार के अनुभव से और उनके मत में ज्ञान स्वप्रकाशक होने से, एक ही ज्ञान में प्रमाता, प्रमिति तथा प्रमेय रूप विषयता को स्वीकार करते हैं। इस का नाम भी 'स्याद्वाद' के सिवा और कुछ नहीं है।

वास्तव में तो प्रत्येक मतवालोंने 'अष्टभङ्ग' न्यायद्वारा मूल मार्ग ही का स्वीकार किया है। अर्थात् अथवा सर्व फिर

फिरा क अपने ही बिल पर आता है, तो भी वह समझता है कि-मैं बहुत दूर निकल गया हूँ। इसी भाँति जैनतर मतानुयायी लोग भी स्याद्वाद की सीधी सडक पर चलत हुए भी, अपन को एकान्त पक्ष का समझ, अनेकान्त पक्ष को बुरी दृष्टि से देखते हैं। इसका कारण यदि खोजेंगे तो मिथ्यादृष्टि क सिवा और कुछ नहीं मालूम होगा।

वादिदेवसूरि के शब्दों म कहें तो प्रत्येक स्थान में स्याद्वादशार्दूल—स्याद्वादसिंह ही विजयी बनता है। यथा—

प्रत्यक्षद्वयदीप्तनेत्रयुगलस्तर्कस्फुरत्केसर,
शाब्दव्यात्तकरालवक्त्रकुहर सद्धेतुगुञ्जारव।
प्रक्रीडन्नयकानन स्मृतिनखश्रेणीशिखाभीषण,
संज्ञावालधिबन्धुरो विजयते स्याद्वादपञ्चानन ॥१॥
[स्याद्वादरत्नाकर–प्रथमपरिच्छेद]

भावार्थ—सांव्यवहारिक और पारमार्थिक इन दो प्रत्यक्ष प्रमाण रूप दीप्त—तजस्वी नेत्रों वाला, स्फुरायमान तर्क प्रमाण रूपी केशर वाला, शाब्द—आगम—प्रमाण रूप फैलाये हुए मुख वाला, श्रेष्ठ हेतु रूप गर्जना वाला, संज्ञा रूप पूँछ वाला, और स्मृति रूप नखश्रेणी क अग्रभागसे भयकर बना हुवा स्याद्वाद रूपी सिंह 'नय' रूपी वन के अदर क्रीडा करता हुआ विजयी बनता है।

जिसने पूर्वोक्त स्याद्वादपचानन देख लिया है उस को

अम पदार्थ रूपी उन्मत्त हाथी उपद्रवित नहीं कर सकते हैं। एकान्तवाद में जैसे एक ही पदार्थ म नित्य, अनित्य, सत्, असत्, अभिलाप्य, अनभिलाप्य, और सामान्य, विशेष, ये चार धर्म, सिद्ध नहीं होते हैं, इसी प्रकार उपक्रम, अनगम, नय और निक्षेप भी सिद्ध नहीं होते हैं। कहा है कि–

एकान्तवादो न च कान्तवादो–
ऽप्यत्सम्भवो यत्र चतुष्टयस्य।
उपक्रमो वाऽनुगमो नयश्च,
निक्षेप एते प्रभवन्ति तद्वत्॥ ४३॥

[जैनस्याद्वादमुक्तावली–प्रथमस्तबक।]

इस प्रकार प्रसंगोपात्त 'नय' 'निक्षेप' 'प्रमाण' आदि का विवचन कर के अब हम देशना के विषय पर आयँगे।

देशना के भेद।

देशना का अर्थ है उपदेश। उपदेश दुनिया म दो प्रकार का देखा जाता है। (१) स्वार्थोपदेश और (२) परमार्थोपदेश।

(१) रागी–मोहमायाऽऽसक्त–व्यक्तियों क उपदेश को स्वार्थोपदेश कहते हैं।

(२) वीतराग–मोहमाया रहित–व्यक्तियों क उपदेश को परमार्थ उपदेश कहते हैं।

धन, कीर्त्ति और पुण्य क लोभ से जो उपदेश होता है, वह स्वार्थोपदेश गिना जाता है। धनादि की अपेक्षा विना जो उपदेश होता है वह परमार्थोपदेश होता है। पिछला उपदेश तीर्थंकर प्रभृति द्वारा दिया जाता है, क्योंकि श्री तीर्थंकरों को धन, यश या पुण्य की कुछ भी परवाह नहीं होती है। दीक्षा क पहिले एक वर्ष पर्यन्त तीर्थंकर वार्षिक दान देते है। उस की सख्या तीन अरब, अठ्यासी करोड, अस्सी लाख स्वर्ण मोहरें होती हैं। इतना दान देनवाला दानवीर क्या कभी धन की आशा रख सकता है ? कदापि नहीं। जन्म स लेकर निर्वाण पर्यन्त चौसठ इन्द्र जिन का यश गात है, व तीर्थंकर महाराज क्या लौकिक यश की वांछा कर सकते हैं ? और जिन्होंने अतुल पुण्य के प्रभाव से तीर्थंकर नामकर्म बाधा है उस को नष्ट करन ही क लिए जो आहार, विहार धर्मोपदशादि कार्य करने में प्रवृत्त होत हैं, ऐसे पुरुषों क लिए क्या यह सभव होसकता है कि व पुण्य की आकाक्षा करेंगे ?

प्राय दखा जाता है कि— ससार में कई सरागी पुरुष धन के लिए उपदेश दत हैं, कई अपना यश फैलाने के लिए उपदशपटु बनत हैं और व्याख्यान वाचस्पति आदि कीर्त्ति-सम्मान-प्रसारिणी पदवियाँ प्राप्त कर अपन को कृतकृत्य मानते है और कई निस्पृही, त्यागी, वैरागी मुनि पुण्य की अभिलाषा से उपदश करत हैं। यद्यपि मुनि भव्य जीवों के कल्याणार्थ उपदेश

देते हैं, तथापि वे उस उपदेश से जो शुभ पुण्य होता है, उस को मोक्ष का कारण समझते हैं, इसी लिए कहा गया है कि व पुण्य की अभिलाषा से उपदेश देते हैं। और इसी लिए हम उक्त प्रकार क उपदेशकों क उपदेश को **स्वार्थोपदेश** मानते हैं।

यह कहा जा चुका है कि वीतराग भगवान का जो उपदेश है वह **परमार्थोपदेश** है। इस मान्यता के साथ ही हमें—

" पुरुषविश्वासे वचनविश्वासः "।

जिस पुरुष पर हमें विश्वास होता है, उस पुरुष क वचनों पर भी विश्वास होता है। इस न्याय को सामने रखना होगा। और इसी लिए पहिले ऐसे उपदेशकों क चरित्रों का और लक्षणों का विचार कर लना अप्रासंगिक नहीं होगा।

तीर्थंकरों का संक्षिप्त चरित्र।

जो जीव भविष्य में तीर्थंकर होनेवाला होता है वह स्वभावत ही सब स्थानों पर उच्च कोटि में रहता है। उदाहरणार्थ— वह जीव शायद पृथ्वीकाय में उत्पन्न हो जाय तो भी वह खारी मिट्टी में उत्पन्न होकर स्फटिक रत्न आदि उच्च कोटि क पृथ्वीकायिक जीवों म उत्पन्न होता है। इसी प्रकार यदि वह जीव जल, अग्नि, वायु और वनस्पतिकाय के अंदर उत्पन्न होता है तो उन उन में भी जो उत्तम चीज समझी जाती है उसी में उत्पन्न होता है।

इस भाँति एकेन्द्रिय में भवभ्रमण करने के बाद, वह जीव अनुक्रम से द्वीन्द्रियादि योनियों को पार कर के अन्त में देव, मनुष्य आदि का पर्याय पाता है। फिर मनुष्यभव के अंदर वैराग्यवासित अन्त करणवाला होकर, तीर्थंकर होनेवाला वह जीव बीस स्थानक के तप की या उमी में के एक आध स्थानक के तप की आराधना करता है, और उस का परिणाम यह होता है कि वह 'तीर्थंकर नामकर्म' बाँधने का सद्भाग्य प्राप्त करता है। मनुष्य भव से, आयु पूर्ण कर, वह प्राय देव गति में जाता है। कदाचित् वह नरक गति में जाता है, तो भी दोनों गतियों के अंदर उस को मतिज्ञान, श्रुतज्ञान और अवधिज्ञान रहता है, इस से वह अपना च्यवन समय जान लेता है। वह यह भी जान लेता है कि मैं अमुक स्थल में उत्पन्न होऊँगा। उसके बाद वह देव या नरक गति में आयुष्य की जितनी स्थिति भोगनी हो उतनी भोग कर, माता की कूख में आ जाता है, जैसे कि मानसरोवर में हंस आ जाते हैं।

सामान्य मनुष्य की भाँति भावी तीर्थंकर भी नौ महीने तक गर्भ में रहते है, परन्तु जितनी वेदना अन्य जीव भोगते हैं उतनी वे नहीं भोगते। ऐसा नियम नहीं है कि सारे तीर्थंकर महाराजाओं के जीव महावीर स्वामी की भाँति नौ महीने और साड़ेसात दिन तक गर्भ में रहे। कई तीर्थंकर विशेष समय तक रहते हैं और कई कम समय तक।

जब श्री तीर्थंकर महाराज का जन्म होता है, तब उसी समय 'सौधर्म' नाम। इन्द्र का आसन कम्पित होता है। उस समय उपयोग देकर अवधिज्ञान द्वारा इन्द्र जानता है कि— तीर्थंकर महाराज का जन्म हुआ है। तत्काल ही वह सिंहासन से उतर कर जिस दिशा में श्री तीर्थंकर देव का जन्म हुवा होता है उस ही दिशा में सात आठ कदम चलता है, फिर नमस्कार करक श्री भगवान की स्तुति करता है।

श्री प्रभु का जन्मोत्सव करने क लिए जैसे सौधर्मेन्द्र सपरिवार आता है वैस ही अनुक्रम से दूसरे इन्द्र भी प्रभु के जन्मोत्सव का लाभ लेनेके लिये आते हैं—जन्मोत्सव में आ कर फायदा उठाते हैं।

वह सौधर्मेन्द्र प्रभु को मेरु क शिखर पर ले जाता है। वहाँ पांडुक बन में पाडुकशिला नामा शिला पर सिंहासन रचा हुवा है। सौधर्मेन्द्र प्रभु को गोद में लेकर उस मे बैठता है। उसके बाद शाश्वत और लौकिक तीर्थों के जल स और पुष्पादि क सुगंध मिश्रित जल स प्रभु का अभिषेक होता है। तत्पश्चात् अनेक प्रकार क भक्ति—भावों सहित प्रभु उनकी माता क पास पहुँचा दिये जाते हैं।

वहाँ से चौसठों इन्द्र नंदीश्वर द्वीप में—जो जम्बू-द्वीप से आठवाँ द्वीप है—जाकर, शाश्वत जिन मन्दिरों क अन्दर अठाई महोत्सव करते हैं। उस के पूर्ण हो जाने पर अपने आप को धन्य मानते हुए अपने २ स्थानों को चले जाते हैं।

इधर प्रभु भी प्रतिदिन द्वितीया के चन्द्रमा की भाँति बढ़ते जाते हैं। उनकी आकृति—उनका स्वरूप—बहुत ही सुंदर होता है।

कहा है कि—

द्विजराजमुखो गजराजगति—
रुणोष्ठपुटः सितदन्ततति।
शितिकेशभरोऽम्बुजमञ्जुकरः,
सुरभिश्वसितः प्रभयोज्ज्वलितः ॥ १ ॥
मतिमान् श्रुतिमान् प्रथितावधियुक्,
पृथुपूर्वभवस्मरणो गतरुक्।
मति-कान्ति धृतिप्रमृतिस्वगुणै—
र्जगतोऽप्यधिको जगतीतिलकः ॥ २ ॥

भावार्थ—जिन का मुख चन्द्रमा के समान है, जिन की गति—चाल—गजराज के समान है, जिन के ओष्ठ सम्पुट लाल है, जिन की दंत-श्रेणी सफेद है, जिन का केशसमूह काला है, जिन के हाथ कमल के समान कोमल है, जिन का श्वास सुगंधित है, कान्ति से जो देदीप्यमान हो रहे हैं, मतिज्ञान और श्रुतज्ञान के साथ जिन का अवधिज्ञान भी सुविस्तृत है, पूर्व भव की स्मृति भी जिन्हें बहुत ज्यादा होती है, जिन का शरीर रोग रहित है और मति, कान्ति और धीरज आदि गुण जिन में

समस्त ससार से ज्यादा है, ऐसे श्री प्रभु पृथ्वी क तिलक समान हैं।

प्रभु जब यौवनावस्था में आते है, तब माता पिता उनका विवाह करने के लिए आग्रह करते हैं। उस समय अवधि-ज्ञान द्वारा प्रभु इस बात का विचार करत हैं कि उन के भोग्य-कर्म बाकी है या नहीं। यदि उन को ज्ञात होता है कि भोग्यकर्म बाकी है, तो वे यह सोच कर ब्याह कर लेते है कि अपने सिर पर जो कर्ज देना रहा है, वह अवश्यमेव चुकना ही पडेगा। और यदि उन्हें मालुम होता ह कि भोग्यकर्म बाकी नहीं है तो व ब्याह नहीं करते है, जैसे कि नेमिनाथ, मल्लिनाथ आदिने ब्याह नहीं किया था। विवाहित तीर्थंकरों के सन्तति भी होती है।

भोग्य–कर्म का जब अन्त होता हैं तब लोकान्तिक देव श्री प्रभु के पास आ कर प्रार्थना करते है कि–" हे भगवन्! कर्म रूपी कीचड में डूबे हुए इस ससार का उद्धार करो और तीर्थ की प्ररूपणा करो "।

यद्यपि प्रभु स्वयमेव अवधिज्ञान द्वारा दीक्षा के समय को जानते है, तथापि लोकान्तिक देवों का अनादि काल से ऐसा ही आचार चला आ रहा है इसलिए वे प्रभु से उक्त प्रार्थना करते हैं। उसी समय से प्रत्येक तीर्थंकर अपने मातापिता से

या अपने ज्येष्ठ भ्राता आदि से सम्मति लेकर वार्षिक दान देना प्रारम करते हैं। एक पहर तक प्रभु याचकों को उन की इच्छानुसार दान देते हैं।

उसके बाद वे हमेशा एक करोड और आठ लाख सोना-महोरें दान में देते हैं। सब मिला कर एक वर्ष में जितनी सोनामहोरें प्रभु दान में देते हैं उनकी संख्या यह है—

वत्सरेण हिरण्यस्य ददौ कोटीशतत्रयम्।
अष्टाशीतिं च कोटीना लक्षाशीतिं च नाभिभूः॥

भावार्थ—भगवान एक बरस में ३८८ करोड और ८० लाख सोनामहोरों का दान देते हैं।

अपना राज्य भी पुत्रादि को बाँट देते हैं, ताकि पीछे से कोई क्लेश उत्पन्न न हो। इस प्रकार समस्त प्रकार की मूर्च्छा त्याग कर, बडे महोत्सव के साथ शिबिका में-पालकी में-बैठ कर, शहर के बाहिर अशोकवृक्ष के नीचे आकर शिबिका में से उतरते हैं। वहाँ, जैसे मयूर अपने पींछों का त्याग करते हैं, उसी प्रकार भगवान अपने सारे आभूषण उतार कर, स्वयमेव पंचमुष्टि लोच करते हैं। उस समय इन्द्र महाराज आ कर प्रभु को देवदुष्य (दिव्य वस्त्र) अर्पण करते हैं। उसी समय भगवान को चतुर्थ ज्ञान—मनःपर्यय ज्ञान—भी उत्पन्न होता है। तत्पश्चात् भगवान, सारे पाप-व्यापार का त्याग कर, अनगार—

ाधु–पद धारकर, जहाँ दीक्षा लेते है उस स्थान से विहार करके ामानुग्राम विचरण करते है।

विचरते हैं, परन्तु जब तक उन्हें केवलज्ञान नही होता ।, तब तक व मौन रहते है, अर्थात् किसी को उपदेश नहीं ते है। क्योंकि सूक्ष्म, व्यवहित पदार्थ–और अतिदूरवर्ती दार्थों का ज्ञान हुए विना उपदेश देने से वचनों में परिवर्तन ो जाने की–कही हुई बात में मिथ्यात्व मिल जाने की आशका हती है। इसी लिए भगवान केवलज्ञान प्राप्त हुए विना उपदेश नहीं देते हैं।

केवलज्ञान उत्पन्न हो जाने के बाद, चार निकाय क देव–व्यतर, ज्योतिष्क, भुवनपति और वैमानिक देव–समवसरण की रचना करते हैं। भगवान उस समवसरण में बैठकर, द्वादश परिषद के सामने धर्मोपदेश देना प्रारभ करते है । उसी धर्मोपदेश का नाम देशना है। पाठकों को उस देशना क स्वाद का कुछ अनुभव आगे चलकर कराया जायगा।

जब तक तीर्थंकरों को केवलज्ञान उत्पन्न नहीं होता है, तब तक वे देव, मनुष्य और तिर्यच कृत घोर उपसर्ग और परीसह सहते हैं। जैसे—

पन्नगे च सुरेंद्रे च कौशिके पादसंस्पृशि।
निर्विशेषमनस्काय श्रीवीरस्वामिने नम ॥

एक बार भक्तिपूर्वक इन्द्र महाराज ने वीरप्रभु के जिन चरणकमलों का स्पर्श किया था, उन्हीं चरणकमलों का स्पर्श, द्वेषबुद्धि से चण्डकौशिक सर्पने किया था। चण्डकौशिकने विचारा था कि–' अहो! मेरे स्थान में यह कौन आकर खड़ा है? मैं शीघ्र ही दश मारकर, तत्काल ही जमीन पर गिराऊँगा– यमराज के घर पहुँचाऊँगा '।

इस भाँति दोनों कौशिकोंने–एक कौशिक इन्द्र और दूसरा कौशिक सर्पने–भगवान का चरणस्पर्श किया था। और दोनों के भाव सर्वथा एक दूसरे के प्रतिकूल थे। एक का स्पर्श करना भक्ति पूर्वक था और दूसरे का द्वेष सहित। तो भी भगवान महावीर की दृष्टि तो दोनों के लिए समान ही रही। ऐसे राग-द्वेष रहित परमात्मा को मेरा नमस्कार होवे। अहा! भगवान कितने करुणानिधि थे? फिर भी—

> कृतापराधेऽपि जने कृपामन्थरतारयो ।
> ईषद्बाष्पार्द्रयोर्भद्रं श्रीवीरजिननेत्रयो ॥

अर्थात्—संगमदेवने एक रात के अंदर श्रीवीर प्रभु पर अति कठोर बीस उपसर्ग किये थे। वे उपसर्ग ऐसे थे कि, यदि उनमें का एक भी उपसर्ग किसी दृढ शरीर वाले लौकिक पुरुष पर हुआ होता तो, क्षण मात्र ही में उस का शरीर नष्ट हो गया होता, मगर भगवान् ने समान भावों से ऐसे बीस

उपसर्ग सहे। इतना नहीं, अपराध करनेवाले उस सगम नामा देव के उपर कृपा करने की लहर भगवान की आत्मा में उत्पन्न हुई थी। उन की आँखों में यह सोच कर जल भर आया था कि बिचारा मेरे निमित्त से दुर्गति में ले जानेवाले कर्मो का बंधन कर रहा है। प्रभु के जिन नेत्रों में करुणावश जल भर आया उन नेत्रों का कल्याण हो।

इस प्रकार श्रीमद् हेमचंद्राचार्य के समान धुरधर विद्वान् कलिकालसर्वज्ञ आचार्य भी मुक्त कंठ से प्रभु की स्तुति करते हैं।

इस भाँति प्रत्येक तीर्थंकर उपसर्गों के समय समानभाव रखते थे। एक वार श्रीपार्श्वनाथ प्रभु तापस आश्रम के पीछे वड के नीचे स्थित होकर, ध्यान में आरूढ हुए थे। उस समय कमठनामा एक असुर ने भगवान पर अत्यंत उपसर्ग किये थे। धरणेन्द्र–कुमार ने उस देवकृत उपसर्ग का निवारण कर, प्रभु के प्रति अपनी जो भक्ति थी, वह प्रकट की थी। मगर भगवान की मनोवृत्ति तो दोनों के उपर समान ही रही थी।

कमठे धरणेन्द्रे च स्वोचितं कर्म कुर्वति।
प्रभुस्तुल्यमनोवृत्ति: पार्श्वनाथ: श्रियेऽस्तु व:॥

इस भाँति सत्य कवियों ने जिन की स्तुति की है, ऐसे श्री भगवान् क्लिष्ट कर्म के क्षयार्थ, द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव

से अप्रतिबद्ध हो अपने शत्रु और मित्र को समान दृष्टि से देखते हुए, भूमि पर विचरण करते हैं। विचरण इस प्रकार होता है—

प्रभु प्रथम तो 'निर्मम'—ममत्व—मेरापन का त्याग—हो कर विचरते हे। दूसरे अकिंचन—द्रव्यादि परिग्रह रहित हो कर विचरण करते हैं। फिर काँसी के पात्र की भाँति स्नेहरहित हो कर विचरते हे। यानि जिस भाँति काँसी के बर्तन पानी से नहीं खरडाते हे उसी भाँति भगवान् भी किसी पदार्थ से नहीं खरडाते हे—लिप्त नहीं होते हैं।

भगवान् जीव के समान अप्रतिहत गति वाले, गगन के समान निराधार, शारद सलिल के समान—स्वच्छ हृदय वाले, कमल के समान निर्लेप, कछुवे के समान गुप्तेन्द्रिय, सिंह के समान निर्भीक, भारंड पक्षी के समान अप्रमादी, कुंजर—हाथी के समान शौर्यवान्, वृषभ के समान बलवान्—यानि जिस भाँति वृषभ—बैल—भार वहन करने की—ढोने की शक्ति रखता है, वैसे ही भगवान् भी स्वीकृत पंच महाव्रत का भार वहन करने की शक्ति रखते हैं। मेरु के समान अडिग, सागर के समान गंभीर—जैसे समुद्र में कुछ भी गिरे परन्तु वह अपने स्वभाव को नहीं छोडते है, उसी भाँति प्रभु भी हर्ष—विषाद के कारण मिलने पर भी अविकृत स्वभाव वाले रहते हैं। फिर प्रभु चंद्र के समान शान्त

सूर्य क समान तेजस्वी, और स्वर्ण के समान स्वच्छ स्वभाव वाले होत है। स्वर्ण जैसे, ताप, ताडना आदि कष्ट सह कर भी अपने स्वभाव को नहीं छोडता है, वैस ही भगवान कष्ट परंपरा प्राप्त होने पर भी अपने स्वभाव का परित्याग नहीं करते हैं। वसुधरा की भाँति सर्वसह–सब कुछ सहन करने वाले, आदि अनेक विशेषण विशिष्ट श्री भगवान, तपस्यादि करते हुए छद्मस्थ–अवस्था को बिताते हैं। भगवान जो तपस्या करते है वह सब ' निर्जल '–चउविहार होती है।

उदाहरणार्थ–श्री महावीर भगवान न बारह बरस से भी कुछ ज्यादा समय तक घोर तपस्या की थी। उन में केवल ३४९ पारणे उन्हों न किये थे। इसी प्रकार उक्त समय में निद्रा भी सब मिलाकर कवल एक रात्रि प्रमाण ही ली थी। भगवानने सब निम्न लिखित तपस्याएँ की थी।

१ छ मासी–छ महीने की, १ पाँच दिवस न्यून छ मासी–पाँच महीने और पचीस दिन की, ९ चौमासी–चार महीन की, २ त्रिमासी–तीन महीने की, २ ढाई मासी–ढाई महीन की, ६ द्विमासी–दो महीने की, २ डेढ मासी–डेढ महीन की, १२ मासक्षपण–एक एक महीने की, ७२ पन्द्रह उपवास की, २ दिन भद्र प्रतिमा, ४ दिन महाभद्र प्रतिमा, १० दिन सर्वतोभद्र प्रतिमा, २२९ छठ–दो दो दिन के उपवास की, १२ अठम–तीन तीन दिन क उपवास की।

३

मनुष्य का जन्म होना, चार हाथवाला पुरुष और दश शिरवाला मनुष्य आदि बातें ऐसी हैं कि, जिन का अनुभव के साथ विचार किया जाय तो अघटित मालूम होती हैं। इस प्रकार की एक भी बात तीर्थंकर महाराज ने प्ररूपित नहीं की है। भगवान केवल जगत–जीवों के हित के लिए और अपनी भाषा वर्गणा के पुद्गलों का नाश करने के लिए अग्लान भाव से देशना देते हैं। उस देशना का स्वरूप कुछ यहाँ बताया जाता है।

देशना का स्वरूप।

"हे भव्य जीवो ! इस संसार के क्लेशों से यदि तुम घबरा गये हो, जन्म, जरा और मृत्यु के दुःख से तुम्हारा मन यदि उद्विग्न हो गया हो, और इस संसार रूपी वन को छोड कर, मुक्ति मंदिर में आने की तुम्हारी यदि आन्तरिक इच्छा हो, तो विषय रूपी विषवृक्ष के नीचे एक क्षण भर के लिए भी विश्राम न करना"।

विदेश जाने वाले तरुण–अनुभवहीन युवक को जैसे एक हित की बात कही जाय कि–'तू अमुक स्थान में मत जाना और यदि भूल से चला ही जाय तो सावधान रहना"। इसी

प्रकार से कल्याण की इच्छा रखने वाले पुरुषों को ज्ञानियों न पूर्वोक्त हितशिक्षा दी है, लाभ की बात कही है।

विषयवासना रूपी विषवृक्ष की शक्ति बहुत प्रबल है। विषय की वह छाया तीनों लोक की सीमा पर्यन्त फैली हुई है। उस छाया के प्रताप से, सद्भाग्य से ही कोई पुरुष बच सकता है। उस ने नामधारी त्यागियों को भी भोगी बना दिया है, और भोगियों को तो सर्वथा नष्ट भ्रष्ट ही कर डाला है। विशेष क्या कहें ? उसने देव, दानव, हरि, ब्रह्मा आदि देवों के पास से भी दासों का सा आचरण कराया है। विषय रूपी विषवृक्ष की इस छाया में से, सर्वथा अलग रहने के लिए, परपरा से महापुरुष हितोपदेश देते आये हैं। जो लोग महापुरुषों के वचनों पर विश्वास न कर, स्वच्छी बन जाते हैं और मन कल्पित विचारश्रेणी में घुस कर, पूर्वोक्त विषय रूपी विषवृक्ष की छाया तले विश्राम लेने के लिए आकर्षित हो जाते हैं, व क्षणवार ही में अपनी आत्मिक सत्ता को खो बैठते हैं, मोह मदिराका पान कर मूर्च्छित हो जाते हैं, उनका कृत्याकृत्य सबधी विवक नष्ट हो जाता है, और व मन मे आता है वैसे ही बोलन अथवा करन लग जाते हैं।

वास्तव में देखा जाय तो विषय, विष-जहर-से भी ज्यादा बलवान है। क्योंकि विष तो इस भव में मृत्यु का देनेवाला होता है, परन्तु विषय-विष तो कई भवों तक मरण के अनिष्ट

फल देता है । चौरासी लाख जीवयोनियों में–जीवों क भिन्न २ उत्पत्ति स्थानों में–अनादिकाल से भ्रमण करानवाली भी वस्तुत यह विषयवासना ही है ।

इस बात को सब दर्शनों धर्मो वाल स्वीकार करत हैं कि–समार में मनुष्ययोनिपर्याय सर्वोत्तम है । कारण यह है कि, मनुष्यपर्याय क सिवा अन्य किसी पर्याय से मुक्ति नहीं मिलती है । हाँ, कई ऐसी भी योनियाँ है जिन स देवगति मिल सकती है । विषय सवन की इच्छा सामान्यतया सब योनियों क जीवों को होती है । कई योनियाँ ऐसी है जिन में पूरी तरह से विषय मेवन होता है और कई ऐसी है जिन म चेष्टा मात्र ही हाती है । मगर विषय होता जरूर है, इसका अभाव किसी भी योनि में नहीं होता । तो भी मनुष्ययोनि मे एक बात की विशेषता है । वह यह है कि यदि मनुष्य को तत्त्वज्ञान हो जाता है, तो वह विषय वासना स रहित हो सकता है । और इसी हेतु मे मनुष्ययोनि सर्वोत्कृष्ट बताई गई है । अन्यथा विषय सवन तो मनुष्ययोनि में भी अनादि काल मे चला ही आ रहा है । और इसी कारण से परमपूज्य वाचकमुख्य श्रीउमास्वातिजी महाराज कहते है कि —

" भवकोटिभिरसुलभ मानुष्यक प्राप्य क प्रमादो म ? ।
न च गतमायुर्भूय प्रत्येत्यपि देवराजस्य " ॥

अर्थ—करोडों जन्मों स भी अत्यन्त दुर्लभ मनुष्यजन्म

को पाकर मुझे यह क्या प्रमाद हो रहा है ? क्योंकि देवराज-इन्द्र को भी गया हुआ आयुष्य फिर से मिलनेवाला नहीं है ।

तात्पर्य यह है कि, व्यावहारिक पक्ष में समर्थ ऐसे इन्द्रादि देव भी जब मृत्यु की शरण में चले जाते है तब फिर अपने समान पामरों की तो गति ही क्या है ? प्रमाद, भव्य जीवों का पक्का शत्रु है । यह भव्य जीवों को उठा उठाकर संसार समुद्र में फेंक देता है । ऊपर के श्लोक में ' कः प्रमादो मे ' कहा गया है । इस ' प्रमाद ' शब्द से पाँचों प्रकार के प्रमादों का ग्रहण हो सकता है, परन्तु उन पाँच में भी मुख्य तो विषय ही है । बाकी के मद्य, कषाय, निद्रा और विकथा जो हैं, वे तो उस के कार्य रूप हे । क्योंकि विषयी पुरुष व्यसनी होते हैं । क्रोध, मान, माया और लोभ ये चारों कषाय भी विषय के निमित्त से ही होते हैं । राग, द्वेष तो उनके सहचारी ही हैं । निद्रा अव्यभिचरित रीत्या विषयी मनुष्य को सेवा करती है । और विकथाए तो विषयी मनुष्य के सिर पर विधिलिपि के समान लिखी हुई ही होती है । श्रीकोट्याचार्यजी सूत्रकृताग की टीका में लिखते हैं —

निर्वाणादिसुखप्रदे नरभवे जैनेन्द्रधर्मान्विते,
लब्धे स्वल्पमचारुकाममसुखं नो सेवितुं युज्यते ।

वैडूर्यादिमहोपलौघनिचिते प्राप्तेऽपि रत्नाकरे,
जातु स्वल्पमदीप्तिकाचशकलं किं चोचितं साम्प्रतम् ? ॥

भावार्थ—श्री जिनेन्द्र के धर्म से युक्त, निर्वाण और स्वर्गादि सुख को देनेवाले मनुष्य जन्म को पाकर, अमनोज्ञ और थोडे विषय के सुख का सेवन करना कदापि उचित नहीं है । वैडूर्यादि रत्नों के समूह से भरे हुए रत्नाकर की प्राप्ति हो जाने पर, थोडी कान्ति–शोभावाले काच के टुकडे को ग्रहण करना क्या उचित है ? कदापि नहीं ।

हे भव्य प्राणिओ ! थोडे के लिए विशेष खोना उचित नहीं है । निगोद में से चलते हुए बहुत कठिनाइ से मनुष्य-जन्म की प्राप्ति हो गई है । अब तो विषयवासना को छोडना ही बाकी रहा है । यदि तुम क्रूर पाप की खानि विषय की संगति नहीं छोड दोगे तो कल्याण तुम्हारे से सैकडों कोस दूर भागता रहेगा । इस बात को दृढता के साथ तुम अपने हृदय में जमा रखना ।

मनुष्य जन्म की दुर्लभता दिखाने के लिए शास्त्रकारों ने दस दृष्टान्त दिये हैं । उनका आगे उल्लेख किया जायगा । यहाँ अब यह बताया जाता है कि संसार में कौन कौन से पदार्थ उत्तरोत्तर दुर्लभ हैं । यानि कौनसा पदार्थ

कठिनता से और कौनसा उसमें भी विशेष कठिनतासे प्राप्त होता है । कहा है कि—

भूतेषु जङ्गमत्व तस्मिन् पञ्चेन्द्रियत्वमुत्कृष्टम् ।
तस्मादपि मानुष्य मानुष्येऽप्यार्यदेशश्च ॥ १ ॥
देशे कुल प्रधान कुले प्रधान च जातिरुत्कृष्टा ।
जातौ रूप–समृद्धी रूपे च बल विशिष्टतमम् ॥ २ ॥
भवति बले चायुष्क प्रकृष्टमायुष्कतोऽपि विज्ञानम् ।
विज्ञाने सम्यक्त्व सम्यक्त्व शीलसप्राप्ति ॥ ३ ॥
एतत्पूर्वश्चाय समासतो मोक्षसाधनोपाय ।
तत्र च बहु सप्राप्त भवद्भिरल्प च सप्राप्यम् ॥ ४ ॥
तत्कुरुतोद्यममधुना मदुक्तमार्गे समाधिमाधाय ।
त्यक्त्वा सगमनार्य कार्यं सद्भि सदा श्रेय ॥ ५ ॥

भावार्थ—एकेन्द्रिय स्थावर से त्रस होना दुर्लभ है । त्रस जीवोंमें पचेंद्रिय होना उत्कृष्ट है । पचेन्द्रिय मे भी मनुष्य भव पाना कठिन है । मनुष्य भव में भी आर्यदेश, आर्यदेश में भी प्रधानकुल, प्रधानकुल में भी उत्कृष्ट जाति, उत्कृष्ट जाति में भी रूप और समृद्धि, रूप और समृद्धि में भी विशिष्टतम–उत्कृष्ट प्रकार का–बल, उत्कृष्ट प्रकार के बल में भी दीर्घ आयुष्य, और दीर्घ आयुष्य में भी विज्ञान की प्राप्ति बहुत पुण्य के उदय से होती है । इसी प्रकार विज्ञान प्राप्त होने पर

भी सम्यक्त्व मिलना दुर्लभ है, और सम्यक्त्व मिलने पर भी सदाचार की प्राप्ति होना अतीव दुर्लभ है। इस भाँति संक्षेप में उत्तरोत्तर मोक्ष के साधन बताये हैं। हे भव्यो! तुम्हें बहुत कुछ मिल चुका है। अब थोडा ही मिलना अवशेष रहा है। इसलिए मेरे बताये हुए मार्ग में ज्ञान, दर्शन, चारित्र और तप रूपी समाधि को स्वीकार करो, इन्हींमें रत होने का उद्यम करो। सत्पुरुषों के लिए अनाथ—अनुचित—मगति को छोड कर निज श्रेय का अपने कल्याण का साधन करना ही अच्छा है। उनको विषय कषायादि दुर्गुणों में कभी भी नहीं गिरना चाहिए।

बहुत बडी पुण्यराशि के कारण मनुष्य जन्म रूपी कल्पवृक्ष प्राप्त हुआ है। सत्य, सन्तोष, परोपकार, इन्द्रियजय, दान, शील, तप, भाव, समभाव, विवेक और विनयादि गुण मनुष्य-जन्म रूपी कल्पवृक्ष के पुष्प हैं। इन की रक्षा करो। इन से स्वर्ग, मोक्षादि उत्तम फलों की प्राप्ति होगी।

संसार में लाखों ही नहीं बल्के करोडों पदार्थ कर्मबंधन के हेतु रूप हैं। मगर जर, जमीन और जोरु, यानी द्रव्य, भूमि और स्त्री ये तीन मुख्यतया क्लेश के घर हैं। इस बात को छोटे बडे सब अच्छी तरह जानते हैं। इन तीन चीजों में से भी स्त्री क्लेश का सब से विशेष बलवान कारण है। क्योंकि मनुष्य को जब स्त्री मिलती है, तब उसे जमीन की भी—घरद्वार की भी

तलाश करनी पडती है। स्त्री और जमीन दोनों एक साथ मिल जाते हैं तब मनुष्य को जर की, पैसे की आवश्यकता होती है।

जब द्रव्य नीतिपूर्वक उपार्जन करने पर भी उस में अठारह पापस्थानक की प्राप्ति की सभावना रहती है। तब जो मनुष्य अनीति पूर्वक पैसा-धन इकट्ठा करता है, वह कितने दृढ पापकर्मो में बँधता होगा, पाठक इस का स्वय विचार करें।

इस कथन म कुछ अत्युक्ति नहीं है कि जो पुरुष, स्त्री के सग से मुक्त है वह सब पापों से मुक्त है। यह समझना भी सर्वथा सत्य है कि जो पुरुष स्त्रीसग में फँसा हुआ है उसने अपना सर्वस्व खो दिया है। एक विद्वानने बहुत ठीक कहा है कि—

समार! तव निस्तारपदवी न दवीयसी।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि र! मदिरेक्षणाः ॥

भावार्थ—हे ससार! यदि तेरे बीच में वनितारूपी दुस्तर नदी न पडी होती तो तुझ को तैरने में कुछ भी कठिनता नहीं थी।

दुष्ट कर्म रूपी महाराजा ने जीवों को ससार रूपी महा जगल में फँसाने क लिए कामिनी रूपी जाल बिछा रक्खी है, कि जिस में ज्ञान और अज्ञान दोनों फँस जाते हैं। कहा है—

हय ! विहिणा ससारे महिलारूवेण मडिज्ज पास ।
बज्झन्ति जाणमाणा अयाणमाणा वि बज्झन्ति ॥

यदि मुझ से कोई पूछे कि—जगत में शूरवीर कौन है ? तो मैं यही उत्तर दूँगा कि—स्त्रीचरित्र स जो खडित नहीं होता है, वही शूरवीर है ।

हे भव्यो ! स्त्री का चरित्र अति गहन है । हम शास्त्रीय कथाओं स जानत हैं कि जो महापुरुष जगत क आधार रूप समझे जाते थ, व स्त्री चरित्र की फाँस में फँस कर लोकलज्जा को छोड बैठ थे और दुःख के पात्र बन थ । आजकल भी हम ऐसे कई उदाहरण देखते हैं ।

एक बार राजा मुज भिक्षा माँगन के लिए गया था । उस समय एक स्त्री ने मडक—रोटी के दो टुकडे किये । उनमें स घृत के बिन्दु नीचे टपकन लगे । यह देखकर मुजराजा के मन में कल्पना उठी—

रे ! रे ! मडक! मा रोदीर्यदह खण्डितोऽनया ।
राम रावण-मुञ्जाद्या स्त्रीभि के के न खण्डिता ॥

भावार्थ—हे मडक ! तुम को इस स्त्री न खडित किया इसलिए मत रो । स्त्री न तुम को ही खडित नही किया है । राम, रावण और मुज आदि भी—यानी सारे ससार के पुरुष भी स्त्रियों स खडित हो चुक हैं ।

यही मुनराजा एकवार कूए के किनारे पर जाकर खडा था, उसी समय कुछ स्त्रियाँ पानी भरने के लिये आई। उन्होंने पानी निकालने के लिए रेंट को फिराया। रेंट ऊँ ऊँ शब्द करने लगा। उस को देखकर मुनि बोला —

रे ! रे ! यन्त्रक ! मा रोदी क क न भ्रमयन्त्यमू ।
कटाक्षाक्षेपमात्रेण कराकृष्टस्य का कथा ? ॥

भावार्थ—हे यन्त्र ! हे रेंट ! मत रो। स्त्रियों ने अपनी भ्रूभंगी से किस को नहीं भमाया है ? जब इन की भ्रूभंगी ही इतनी जबर्दस्त है तब इन के हाथों की तो बात ही क्या है ? ये तुझे दोनों हाथों से पकड कर फिरा रही हैं। इसमें तेरी शक्तिहीनता नहीं है।

इस विषय का अब विशेष विस्तार न कर, भव्य पुरुषों को इतनी ही सलाह देंगे कि हे भव्य पुरुषो ! यथासाध्य विषय वासना को छोडने का प्रयत्न करो। इस उत्तम मनुष्य देह को पाया है तो इसको सार्थक करो। शास्त्र सुनो, शुद्ध श्रद्धा रक्खो, देव गुरु की सेवा करो, अपनी शक्ति के अनुसार नियम ग्रहण करो और उन्हें पालो, आगे बढो और विषयरूपी विष-वृक्ष की छाया से हमेशा बचते रहो।"

जिस समय श्रीऋषभदेव प्रभु अष्टापद पर्वत पर समोसरे थे उस समय उनके पास उनके अठानवे पुत्र

गये थ। व भरत राजा की आज्ञा स चिढ़ क्रोध दावानल स जल, मान भुमग स डस हुव, मायाजाल में फँस और मोह महा मल्ल से पराजित होकर, गये थ। मगर जैसे ही उन्होंन भगवान के दर्शन किये, उनके सारे उक्त विशेषण नष्ट हो गय। वे शान्त हो, हाथजोड़, मानमोड़, विनय से नम्र बन, वन्दना करके नीचे बैठ गये। भगवान न केवज्ञान से सब कुछ जान कर, एक अगारक का उन को दृष्टान्त दिया। उस दृष्टान्त का सार यह है–"एक अंगारदाहक–कोयला बनानेवाला अपने पीने जितना पानी लेकर वन में, जहाँ कोयला बनान की भट्ठी थी–गया। मगर गरमी का जोर था इसलिए उसन आवश्यक्ता से विशेष पानी पी लिया और पानी खतम कर दिया। प्यास ने उसे बहुत सताया। इसलिए वह अपने घर की ओर रवाना हुआ। ताप था, प्यास थी, इस से विशेष घबरा कर, मार्ग में एक छायादार वृक्ष के नीचे बैठ गया। थोड़ी ही दर में उसको नींद आगई। उसे स्वप्न आया। स्वप्न में वह, प्यासा था इसलिए, पानी पीने के लिए चला। नदी, सरोवर, कूए आदि का सारा पानी पी गया, मगर उसकी प्यास नहीं बुझी। फिर उसन एक वन में एक ऊजड़ कुआ देखा। वह उस पर गया। घास की पूली के द्वारा उस में से पानी निकालने लगा। और घास में थोड़े जलबिन्दु लग कर आते थे उन्हें पीने लगा।"

हे महानुभावो ! नदियों और सरोवरों का पानी पी डाला तो भी जिसकी प्यास नहीं बुझी उसकी प्यास क्या तृण के अग्र भाग से टपकने वाली बूँदों को पी कर बुझ सकती है ? कदापि नहीं । इसी भाँति इस जीव ने अनादि काल से संसार-चक्र में भ्रमत हुए, सुरों और असुरों के बहुत से भोग भोगे हैं तो भी इसको तृप्ति नहीं हुई तो अब इस मनुष्य भव के भोग भोग लेने ही से क्या यह तृप्त हो जायगा ? ”

यह सुन कर अठानवे पुत्रों में जो सब से बड़ा पुत्र था वह बोला:—“ हे प्रभो ! आप की बात सत्य है । आपने अपने हाथों से जो राज्यलक्ष्मी दी है उसी से हम संतुष्ट हैं। हम अधिक की इच्छा नहीं करते हैं । तो भी एक बात है । भरत बार बार हमारे पास दूत भेजता है और हमारा अपमान करता है । इस से हमारे हृदय में कषाय वृत्तियाँ उत्पन्न हुई हैं । हमने सब ने भरत के साथ युद्ध करना निश्चित किया है, आप की आज्ञा चाहते हैं ।

अपने पुत्रों के ऐसे वचन सुन कर, करुणासागर प्रभु ने इस प्रकार देशना देना प्रारंभ किया:—

प्रभु की देशना ।

दुष्प्राप प्राप्य मानुष्य सौम्याः ! सर्वाङ्गसुंदरम् ।
धर्मे सर्वात्मना यत्न, कार्यः स्वात्मसुखार्थिभिः ॥

भावार्थ—हे सौम्य पुरुषो ! कष्ट से पाने योग्य और सर्वांग सुंदर मनुष्य पर्याय को प्राप्त कर, स्वात्मसुख की इच्छा रखने वाले पुरुषों को चाहिए कि वे सर्व प्रकार से धर्म की आराधना करने का प्रयत्न करें।

मनुष्य जन्म मिलने पर यह कार्य करना चाहिए।

दुष्कर्मबन्धनोपाया अन्तराया सुखश्रियाम्।
तपसामामया हेयाः कषायाः प्रथमं बुधैः ॥

भावार्थ—दुष्ट कर्म बंधन के हेतु, सुखरूपी लक्ष्मी में अन्तराय और तपस्याओं के अंदर रोग के समान कषायों का पंडित पुरुषों को सबसे पहिले त्याग करना चाहिए।

और भी कहा है—

सकषायो नरः सत्सु गुणवानपि नार्च्यते।
यतो न विषसम्पृक्तं परमान्नमपीष्यते ॥ १ ॥
यथा प्रज्वलितोऽरण्यं दवाग्निर्दहति द्रुतम्।
कषायवशगो जन्तुस्तथा जन्मार्जितं तपः ॥ २ ॥
धर्मश्चित्ते दुराधेयः कषायकलुषात्मनाम्।
रङ्गो यथा कुसुम्भस्य नीलीवासितवाससि ॥ ३ ॥
यथाऽन्त्यजं स्पृशन् स्वर्णवारिणाऽपि न शुध्यति।
सकषायस्तथा जन्तुस्तपसाऽपि न शुद्धभाक् ॥ ४ ॥

भावार्थ—कोई मनुष्य सत्पुरुषों के अंदर गुणवान गिना जाता हो परन्तु यदि कषाय वाला हो, तो वह इज्जत योग्य नहीं है, जैसे कि दूधपाक भी यदि विषमिश्रित है तो वह त्याज्य होता है ॥ १ ॥

जैसे प्रज्वलित दावानल तत्काल ही वन के वृक्षों को जला कर, राख कर देता है, वैसे ही क्रोध, मान, माया और लोभ इन चार कषायों के वश में जो जीव हो जाता है वह भी अपने जन्म भर के इकट्ठे किये हुए तप को नष्ट कर देता है ॥ २ ॥

जैसे नील वाले कपडे में कसूबे का रंग नहीं चढता है, उसी तरह कषायोंद्वारा जिस मनुष्य की आत्मा कलुषित हो जाती है, उसके अन्तःकरण में धर्म बडी कठिनता से स्थित रह सकता है ॥ ३ ॥

चाण्डाल से स्पर्श करनेवाला मनुष्य जैसे स्वर्ण के–सोने के पानी से भी शुद्ध नहीं होता है वैसे ही कषाययुक्त जीव तप करने से भी शुद्ध नहीं होता है ॥ ४ ॥

इस प्रकार सामान्यतः कषायों का स्वरूप बताया गया। अब क्रमशः क्रोध, मान, माया और लोभ के स्वरूप का वर्णन किया जायगा।

क्रोध का स्वरूप।

हरत्येकदिनेनैव तेजः पाण्मासिकं ज्वरः।
क्रोधः पुनः क्षणेनाऽपि पूर्वकोट्यार्जितं तपः ॥

भावार्थ—एक दिन का ज्वर छ महीने के तेज को हर लेता है, परन्तु क्रोध-एक क्षण का क्रोध भी-पूर्व कोटि वर्षों में उपार्जन किये हुए तप को नष्ट कर देता है।

सन्निपातज्वरेणेव क्रोधेन व्याकुलो नरः।
कृत्याकृत्यविवेके हा ! विद्वानपि जडीभवत् ॥

भावार्थ—क्रोधवाला मनुष्य-वह विद्वान हो तो भी-सन्निपातज्वर वाले मनुष्य की भाँति व्याकुल-पागलसा-हो जाता है और खेद है कि, वह कृत्य, अकृत्य के विवेक को खोकर, जड के समान बन जाता है।

इसी बात का हम विशेष रूप से स्पष्टीकरण करेंगे। ज्वर आनेसे शरीर के सारे अवयव शिथिल हो जाते हैं। वही ज्वर जब सन्निपात का रूप धारण कर लेता है तब मनुष्य अनेक प्रकार की चेष्टाएँ करने लग जाता है, न जाने क्या क्या बकने लग जाता है। लोग उसके जीवन की आशंका करने लग जाते हैं। इसी भाँति क्रोधाभिभूत क्रोध के वश में पडे हुए-मनुष्य के अवयव भी शिथिल हो जाते हैं। उसकी वचनवर्गणा अव्यवस्थित होजाती है-वह कुछ का कुछ बोलने लग जाता है। उसके शरीर की स्थिति विलक्षण होजाती है। उस समय लोगों को उसके धर्म रूपी जीवन की आशंका हो जाती है। कहा है कि—

तपोभिर्भृशमुत्कृष्टैरावर्जितसुरौ मुनी ।
करट-घरटौ कोपात् प्रयातौ नरकावनीम् ॥

भावार्थ—बहुत तप करके जिन्होंने देवताओं को वशमें किया था, वेही **करट** और **धरट** नामा मुनि कोप करके नरक में गये ।

सोचने की बात है कि, जब क्रोध, मुनियों के तप संयमादि धर्मकार्यों को भी नष्ट करके उन्हें नरक में ले जाता है तब दूसरे मनुष्यों की तो बात ही क्या है?

इसी बात को पुष्ट करने के लिए और भी कहा है कि—

जीवोपतापकः क्रोध, क्रोधो वैरस्य कारणम् ।
दुर्गतेर्वर्तनी क्रोध, क्रोधः शमसुखार्गला ॥ १ ॥
उत्पद्यमानः प्रथमं दहत्येव स्वमाश्रयम् ।
क्रोधः कृशानुवत् पश्चादन्यं दहति वा नवा ॥२॥
अर्जितं पूर्वकोट्या यद्वर्षैरष्टभिरूनया ।
तपस्तत् तत्क्षणादेव दहति क्रोधपावकः ॥ ३ ॥
शमरूपं पयः प्राच्यपुण्यसंभारसञ्चितम् ।
अमर्षविषसंपर्कादसेव्यं तत्क्षणाद् भवेत् ॥ ४ ॥
चारित्रचित्ररचनां विचित्रगुणधारिणीम् ।
समुत्सर्पन् क्रोधधूमो श्यामलीकुरुतेतराम् ॥ ५ ॥

भावार्थ।

१—क्रोध जीवों को संताप—दुःख देने वाला है, क्रोध वैर का कारण है, क्रोध दुर्गति का मार्ग है, और शान्ति रूपी सुख के कपाट बंध करने के लिए अर्गला भी क्रोध ही है।

२—अग्नि की भाँति क्रोध भी उत्पन्न होकर पहिले अपने ही को भस्म करता है। पश्चात् दूसरों को जलावे भी और न भी जलावे। (अभिप्राय यह है कि, अग्नि की भाँति क्रोध से भी सदैव भव्य पुरुषों को बचते रहना चाहिए।)

३—आठ वर्ष कम पूर्व कोटि वर्षों द्वारा जो तप संचय किया जाता है उसी तप को क्रोध रूपी अग्नि क्षण वार में जला कर भस्म कर देती है।

४—बहुत बड़े पुण्य के समूह से संचित किये हुए शांति रूपी दुग्ध में, जब क्रोध रूपी विष का मिश्रण हो जाता है, तब वह दुग्ध भी पीने योग्य नहीं रहता है। (अर्थात्—क्रोध के उत्पन्न होने से मनुष्य की शान्ति नष्ट हो जाती है।)

५—जलता हुआ क्रोध रूपी धूआँ विचित्र गुण धारी चारित्र रूपी चित्र को अत्यंत कालिमा पूर्ण बना देता है (मनुष्य का जीवन यह घर है। उच्च चारित्र सुंदर चित्र है। यह चित्र घर में टँगा हुआ है। घर में, शरीर में, क्रोध रूपी आग जल कर

उसमें से धुँआ उठता है, उसी से भाग्नि-चित्र दूषित हो जाता है—काला हो जाता है।)

ऐसे दुष्ट क्रोध को नष्ट करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए।

यो वैराग्यशमीपत्रपुटै शमरसोऽर्जित ।
शाकपत्रपुटाभेन क्रोधेनोत्सृज्यते स किम् ? ॥

भावार्थ—वैराग्य रूपी शमीवृक्ष के पत्तों के दौनों द्वारा जो शान्ति रूपी रस एकत्रित किया गया है उस को क्या शाक के पत्तों के दौनों समान क्रोध से त्याग कर देना चाहिए ? कदापि नहीं।

शमीपत्र बहुत ही छोटे छोटे होते हैं। इसलिए उनके बने हुए दौने भी छोटे होते हैं और इसीलिए उनमें रस भी बहुत ही कम ठहरता है। अत उनके द्वारा रस जमा करने में बहुत देर लगती है। इसी प्रकार वैराग्य के द्वारा शान्त रस को एकत्रित करते भी बहुत देर लगती है।

शाकपत्र बड़े बड़े होते हैं। इस से दौने बड़े बनते हैं और उन में बहुत ज्यादा रस भरा जा सकता है। ऐसे बड़ बड़े दौनों से छोटे छोटे दौनों द्वारा इकट्ठा किया हुआ रस बहुत ही जल्द खाली किया जा सकता है। इसी भाँति वैराग्य के द्वारा एकत्रित किया हुआ शान्ति रूपी रस भी क्रोध के द्वारा बहुत जल्द नष्ट हो जाता है। अत बड़ी कठिनता से जो चीज एकत्रित की

गई हो उस को सरलता से नष्ट कर देना बुद्धिमत्ता नहीं है। और इसीलिए क्रोध करना बहुत ज्यादा हानि करनेवाला बताया गया है। फिर भी कहा है —

प्रवर्धमान क्रोधोऽय किमकार्यं करोति न ?।
माविनी द्वारिका द्वैपायनक्रोधानले समित् ॥

भावार्थ—बढ़ता हुआ क्रोध कौन सा अकार्य नहीं करता है? अर्थात् सब कुछ करता है। द्वैपायन की क्रोधाग्नि में द्वारिका नगरी काष्ट रूपी होगी—काष्ट की भाँति भस्म हो जायगी।

(इस श्लोक में ' भाविनी ' शब्द से भविष्य काल का प्रयोग किया गया है। इस का कारण यह है कि—द्वैपायन ऋषि के द्वारा द्वारिका पुरी नेमिनाथ भगवान के समय में भस्म हुई थी, और देशना श्री आदीश्वर भगवान ने—ऋषभदेव भगवान ने दी थी। जो नेमिनाथ भगवान के बहुत पहिले हो चुके है। इसी लिए भविष्य काल का प्रयोग किया गया है।)

उक्त श्लोक में वर्णित द्वैपायन ऋषि की घटना इस तरह हुई थी कि—" यादवों ने निष्कारण द्वैपायन ऋषि को सता कर उन के क्रोध को जगा दिया। इस से—क्रोधाध हो कर—उन्हों ने नियाणा किया कि—यदि मेरे तप का कुछ फल हो तो मैं अगले भव में इस नगर को जलाने वाला होऊँ। ऋषि मर कर, तप के प्रभाव से अग्निकुमार नामा देव हुए। फिर उन्हों ने ऋषि

वाले भव में जो नियाणा–नियम–किया था–उस को पूरा किया; उन्हों ने द्वारका को जला दिया।

साराश इस उदाहरण के देने का यह है कि–द्वैपायन के समान ऋषि ने भी जब क्रोध कर के अपने तप का फल हार दिया और संसार भ्रमण को बढ़ा लिया तब सामान्य मनुष्यों की तो बात ही क्या है ? इस लिये बुद्धिमान मनुष्यों को सदैव क्रोध से डरते रहना चाहिए। यदि कोई मनुष्य यह समझता हो कि, क्रोध किये बिना काम नहीं चल सकता है तो उन की यह समझ भूल भरी है। कहा है कि—

क्रुध्यन्‌ कार्यसिद्धिर्या न सा कोधनिबन्धना।
जन्मान्तरार्जितोर्जस्विकर्मण खलु तत्फलम्‌॥

भावार्थ—क्रोध करने वाले का कार्य सिद्ध हो जाता है, तो यह नहीं समझना चाहिए कि उस की कार्य–सिद्धि का कारण क्रोध है। बल्के यह समझना चाहिए कि, उस ने जन्मान्तर में अतिशय माहात्म्य वाला कर्म किया है उसी का यह फल है।

स्वस्य लोकद्वयोच्छित्त्यै, नाशाय स्व–परार्थयो।
धिगहो ! दधति क्रोध शरीरेषु शरीरिण॥

भावार्थ—अहो ! ऐसे प्राणियों को धिक्कार है कि जो;

अपना इस भव का और परभव का उच्छेद करन क लिए और अपना व पराये का हित नाश करन के लिए क्रोध करते हैं।

सोचन की बात है कि दुनिया में कौन ऐसा मूर्ख होगा? जो सर्वथा दुःख देन वाली और भयकर परिणाम लाने वाली चीज को अपन पास रखेगा? । खेद तो इस बात का है कि लोग जानते हुए भी जड के समान हो कर-क्रोध का त्याग नहीं करते है। अहो! वास्तव म देखा जाय तो क्रोध सारे अनर्थों का मूल है।

> क्रोधान्धा पश्य निघ्नन्ति पितरं मातरं गुरुम्।
> सुहृदं सोदरं दारानात्मानमपि निघृणा ॥

भावार्थ—देखो! क्रोधान्ध मनुष्य पिता, माता, गुरु, मित्र, भाइ और स्त्री को भी मार देता है। इतना ही नहीं वह अपनी आत्मा को भी मार डालता है।

मनुष्य जब क्रोध क वश म हो जाता है, तब उसको विवक ज्ञान बिल्कुल नहीं रहता है। वह परमोपकारी अपने माता पितादि को भी मारन का प्रयत्न करता है और कई बार तो उन्हें वह मार भी डालता है। कई बार ऐसे मनुष्य आत्मघात भी कर लेते हैं। मगर मनुष्य के हृदय में से जब क्रोध चला जाता है। तब उसको पश्चात्ताप होन लगता है। आत्मघात करनेवाला भी अपने आप को मारने की क्रिया तो कर लेता है,

रन्तु जब उसको प्राणान्त समय की वेदना होती है, वदना से
ब उस को कुछ होश आता है, तब वह सोचने लगता है कि—
दि मैंने यह अकार्य नहीं किया होता तो अच्छा होता। अब
मैं कैसे इस यत्रणा से बच सकता हूँ ?।

यह भी ध्यान म रखने की बात है कि—कायर मनुष्य ही
आत्मघात करते है। वीर हृदया मनुष्य विषादि प्रयोगों से कभी
मरने का प्रयत्न नही करते हैं। व सदा इस नीति क नियम को
याद रखते है कि—

' जीवन्नरः शत भद्राणि पश्यति '।

(जीवित मनुष्य सैकड़ों कल्याण देखता है।) शास्त्रकार
आत्मघाती को महा पापी बताते हैं। इसका कारण यह ह कि—
अज्ञानता की चरमसीमा क सिवा आत्मघात के समान बहुत बड़ा
अकार्य नहीं होता ह। अज्ञानी मनुष्य बहुत से जन्मों तक
ससार चक्र में भ्रमण किया करता है।

सारे कथनका मथितार्थ—तात्पर्य—यह है कि, सारे अनर्थों का
मूल क्रोध हे इसलिए इससे बचने का हमेशा प्रयत्न करते रहना
चाहिए।

क्रोध को जीतने के साधन।

क्रोध के स्वरूप का वर्णन करने क बाद अब यह बताना
आवश्यक है कि क्रोध कैसे जीता जा सकता है—मनुष्य क्रोधसे
कैसे बच सकता है ?।

क्रोधवह्नेस्तदह्नाय शमनाय शुभात्मभिः ।
श्रयणीया क्षमैकैव संयमारामसारणिः ॥

भावार्थ—क्रोधाग्नि को शमन करने के लिए कल्याण के अभिलाषी जीवों को संयम रूपी बागीचे को हरामरा रखने के लिए जल प्रवाह के समान—क्षमाका ही आश्रय करना चाहिए।

यह ठीक है कि—आदमी को क्षमा का आश्रय लेना चाहिए, परन्तु अपराधियों को क्षमा करने का क्या उपाय है? ऐसी शङ्का का समाधान करने के लिए शास्त्रकार कहते हैं कि—

अपकारिजने कोपो निरोद्धुं शक्यते कथम्? ।
शक्यते सत्त्वमाहात्म्याद् यद्वा भावनयाऽनया ॥
अङ्गीकृत्यात्मनः पापं यो मां बाधितुमिच्छति ।
स्वकर्मनिहतायास्मै कः कुप्येद्बालिशोऽपि सन्? ॥

भावार्थ—अपराधियों के ऊपर क्रोध करना कैसे रोका जा सकता है? उत्तर—पुरुषार्थ के माहात्म्य से रोका जा सकता है—दूसरे इस भावना को भा कर भी कोप रोका जा सकता है कि—अपने आत्मा को पाप का भागी बना कर, जो मनुष्य मुझ को हानि पहुँचाने का यत्न करता है, वह बिचारा स्वयं ही निज कर्मोद्वारा हत हो रहा है—सजा पा रहा है—फिर उस पर कौन मूर्ख होगा जो क्रोध करेगा?।

फिर भी कहा है —

प्रकुप्याम्यपकारिभ्य इति चेदाशयस्तव ।
तत्किं न कुप्यसि स्वस्य कर्मणे दुःखहेतवे ? ॥

भावार्थ—तेरे कहन का आशय यदि यह हो कि, मैं अपराधी क ऊपर क्रोध करता हूँ, तो दुख के कारण वास्तविक अपराधी जो तेरे कर्म है उन पर क्यों नहीं कोप करता है ?।

कहने का भाव यह है कि दूसरे अपराधियों की अपेक्षा कर्म विशेष अपराधी है। क्यों कि दूसरे अपराधी तो थोडे ही समय तक, मात्र थोडा सा दुख देते हैं, परन्तु कर्म तो अनादि काल से अनन्त दुःख दे रहा है और आगे भी अपने अस्तित्व तक देता रहेगा। इस लिए वास्तविक अपराधी को छोड कर अवास्तविक अपराधी पर कोप करना सर्वथा अकर्तव्य है। समार में लोग हमें शत्रु या मित्र ज्ञात होते हैं, यह सब प्राचीन कर्मों का प्रभाव है। यदि कर्मों का नाश हो जाय तो उस के साथ ही शत्रु और मित्र क भाव का भी नाश हो जाय। शत्रु और मित्रभाव का अभाव होने स राग-द्वेष का अभाव होता है और राग-द्वेष के अभाव से मुक्ति मिलती है।

इसी लिए जो मूल की ओर ध्यान देने वाला होता है, वही बुद्धिमान गिना जाता है। यह भी समझने की बात है कि, जैसे क्रोध, कर्म का कारण है इसी तरह कर्म भी क्रोध का कारण है। कर्म क अभाव से क्रोध का अभाव हो जाता है और क्रोध

क न होने पर कम चले जाते हैं। इस प्रकार की अन्योन्य व्याप्ति दृष्टिगोचर होती है। पुरुष का परम पुरुषार्थ—सब से ज्यादा हिम्मत का काम—यही है कि, कुछ भी कर के वह क्रोध को रोके।

सोचने की बात है कि—

उपस्य लोष्टक्षेप्तार लोष्ट दशति मण्डल ।
मृगारि शरमुत्प्रेक्ष्य शरक्षेप्तारमृच्छति ॥

भावार्थ—कुत्ते का स्वभाव है कि, वह पत्थर फेंकने वाले को नहीं, पत्थर को काटने दौड़ता है। मगर सिंह, तीर को काटने न दौड़ कर तीर चलाने वाले पर आक्रमण करता है।

मनुष्य को सिंह की वृत्ति धारण करना चाहिए, कुत्ते की नहीं। जैसे सिंह मूल कारण पर आक्रमण करता है इसी भाँति भव्य पुरुषों को भी मूल कारणभूत अपने कर्मों पर दृष्टि डालना चाहिए। दूसरे के लिए सोचना चाहिए कि यह बिचारा मेरी बुराई करने की कोशिश करता है, इस का कारण यह स्वय नहीं है। कारण हैं मेरे कर्म। यह तो मेरे कर्मों की प्रेरणा से मेरे अनिष्ट का प्रयत्न करने में प्रवृत्त हुआ है। और यह सोच कर मनुष्य को चाहिए कि वह शम, दम आदि धर्मों द्वारा कर्म शत्रु का नाश करे। यदि ऐसा नहीं करेगा तो वह श्वान के समान समझा जायगा। मनुष्य को सिंह बनना चाहिए, श्वान नहीं।

त्रैलोक्यप्रलयत्राणक्षमाश्चेदाश्रिता क्षमा ।
कदलीतुल्यसत्वस्य क्षमा तव न किं क्षमा ? ॥

भावार्थ–तीन लोक को नाश करने की और उस की रक्षा करने की शक्ति रखनेवाले वीर पुरुषोंने भी जब क्षमा ही का आश्रय ग्रहण किया है। तब तेरे समान–कदलीके समान शक्ति रखनवाले मनुष्य के लिए क्षमा करना क्या उचित नहीं है ?।

द्रव्य और भाव दोनों ही तरह से क्षमा करना सदा उपयोगी है। यह भी स्मरण में रखना चाहिए कि–

तया किं नाकृथा पुण्यं यथा कोऽपि न बाध्यते ।
स्वप्रमादमिदानीं तु शोचन्नङ्गीकुरु क्षमाम् ॥

भावार्थ––तूने ऐसा पुण्य क्यों नहीं किया कि जिस से कोई भी मनुष्य तुझ को बाधा न पहुँचावे ?। अब भी चेत और अपने प्रमाद को याद कर क्षमा को स्वीकार।

प्राणियों को पहिले ही से ऐसा पुण्य उपार्जन कर लेना चाहिए कि जिससे कोई भी अन्य प्राणी अपने को बाधा पहुँचाने की हिम्मत न कर सके। यदि सूक्ष्म दृष्टि से विचार किया जायगा तो इस संसार की सारी रचना पुण्य और पाप ही के कारण से बनी हुई मालूम होगी। कोई रंक, कोई राजा, कोई रोगी, कोई निरोगी, कोई शोकी, कोई आनंदी, कोई कुरूप, कोई सुन्दर, और कोई दरिद्री, कोई धनाढ्य, आदि प्रत्यक्ष विष–

ममताए दृष्टिगोचर होती हैं—देखी जाती हैं। इन में जितनी उत्तमताएँ हैं वे सब पुण्य के कारण से मिली हैं। इसलिए यदि सुख की इच्छा हो तो पुण्य के कारणों का सेवन करो और पाप के कारणों को दूर कर दो।

कहा है कि—

क्रोधान्धस्य मुनेश्चण्डचण्डालस्य च नान्तरम्।
तस्मात् क्रोध परित्यज्य भजोज्ज्वलधिया पदम्॥

भावार्थ—क्रोधान्ध मुनि में और चाण्डाल में कुछ भी अन्तर नहीं होता है। इसलिए क्रोध को छोड कर शान्तिप्रधान पुरुषों के स्थान का सेवन करो।

विचार करने से ज्ञात होता है कि—क्रोधी पुरुष सचमुच ही चाण्डाल ही के समान है। जैसे चाण्डाल निर्दयता के काम करता है उसी तरह क्रोधी मनुष्य भी निर्दयता के अमुक कार्य करने में आगा पीछा नहीं देखता है। क्रोधावस्थावाले को सज्जन और दुर्जन की पहिचान भी होना कठिन हो जाता है। इस के लिए यहाँ हम एक साधु का और धोबी का उदाहरण देंगे।

"एक साधु बहुत ज्यादा क्रियापात्र था। उस के तप संयम के प्रभाव से एक देवता उस के वश में हो गया था। वह उस की सेवा किया करता था। एक बार वह साधु कायचिन्ता—शरीर के आवश्यकीय कर्तव्य मलमूत्र का त्याग के लिए बाहिर

गया । वहाँ एक धोबी के घाट पर उसने मल का त्याग किया। यह देख कर धोबी को बहुत क्रोध आया। वह साधु को गालियाँ देने लगा। साधु भी शान्त न रह सका। वह भी अपने धर्मके विरुद्ध आचरण कर धोबी को गालियाँ देने लगा। धोबीने साधु का हाथ पकडा। साधुने भी धोबी का हाथ पकड लिया। साधु दुबला पतला था और धोबी शरीर का हृष्टपुष्ट था इसलिए इसने साधु को खूब पीटा। मार खाकर साधु अपने स्थान पर आया और बैठ कर स्वस्थ हुआ। उसी समय उसकी सेवा करनेवाला देव आया और उसने पूछा, "महाराज! सुख साता है ?"।

साधुने कहा—"अरे! मुझ को धोबीने मारा उस समय तू कहाँ गया था ?"।

देवने उत्तर दिया—"महाराज मैं आपके पास ही था"।

साधुने पूछा—"तब धोबी को, मुझे मारने से तूने क्यों नहीं रोका ?"।

देवने उत्तर दिया—"महाराज! उस समय मैं यह नहीं पहिचान सका था कि आप दोनों में से धोबी कौन है और साधु कौन है ?"।

देव के वचन सुन कर साधुने शान्ति के साथ सोचा तो उसे विदित हुआ कि देव का कहना सर्वथा ठीक है। मैंने बडी

भारी भूल की। मैं अपना क्षमा धर्म छोड कर उल्टे मार्ग चला और इसी लिए मुझ को मार भी खाना पडा।

इस से समझना चाहिए कि—क्रोध साधु को असाधु, ज्ञानी को अज्ञानी और सज्जन को दुर्जन बना देता है। इस लिए क्रोध नहीं करना चाहिए।

और भी कहा है —

अरुन्तुदैर्वेन शत्रैस्तुद्यमानो विचिन्तयेन्।
चेत्तथ्यमतत् क कोपोऽत्र मिथ्योन्मत्तभाषितम्॥

भावार्थ—अपने मर्मस्थान को—अन्तःकरण को—पीडा पहुँचाने वाले दूसरे मनुष्य के वचन सुन कर, मनुष्य को सोचना चाहिए कि, यदि इस का कहना सत्य है तो फिर इस पर क्रोध किस लिए करना चाहिए? और यदि इस का कहना मिथ्या है तो फिर उसको उन्मत्तभाषी समझ कर उस पर क्रोध करना व्यर्थ है।

अपने में दोष हो और कोई मनुष्य यदि निंदा करता हो, तो उस समय हमें सोचना चाहिए कि—मुझ में दोष है इस लिए यह मेरी निन्दा कर रहा है। अतः मुझ को उस पर क्रोध करना उचित नहीं है। यदि अपने में दोष न हो और कोई निन्दा करे तो विचारना चाहिए कि यह कहता है वे दूषण तो मेरे में हैं ही नहीं फिर मुझ को दुःख क्यों मानना चाहिए? दूषित ही दुःखी होते हैं। निर्दोष तो आनंद ही मानते हैं।

यह दूसरों की कीर्ति को सहन नहीं कर सकता है इसी लिए बिचारा दूसरों की निन्दा करता है, मिथ्या दोष लगा कर, दुर्गति का भाजन होता है, कृतक्रियाओं को नष्ट करता है, धर्म को हार जाता है और संसार की वृद्धि करता है। मनुष्य को अपनी निन्दा के समय ऐसी ही भावनाएँ भाना चाहिए।

और भी कहा है —

वधायोपस्थितेऽन्यस्मिन् हसेद्विस्मितमानम ।
वधे मत्कर्मससाध्य वृथा नृत्यति बालिश ॥

भावार्थ—अपने का मारने के लिए उद्यत मनुष्य को देख-कर विस्मित चित्त होकर मनुष्य हँसे कि—मौत तो मेरे कर्मके अधीन है। उस म यह मूर्ख मनुष्य वृथा ही नाच कूँद कर रहा है।

किसी मनुष्य क कर्म अशुभ होते हैं तब ही मारने वाला उस को मार सकता है अन्यथा मारने वाले के सारे प्रयत्न नि-ष्फल हो जाते है। यहाँ निश्चयनय की अपेक्षा विचार करना चाहिए कि—मेरी मौत जिस निमित्त से होनी होगी उसी निमित्त से होगी। मारन वाले का प्रयत्न व्यर्थ है। इस प्रकार आक्र-मित मनुष्य वैराग्य रग में रँगा जा कर हँसता है।-मारने वाले

पर समान भाव रखता है । अन्यथा वास्तव में देखा जाय तो मृत्यु के समान दुनिया में दूसरा कोई भय नहीं है ।

वास्तव में कोप किस पर करना चाहिए—

सर्वपुरुषार्थचौरे कोपे कोपो न चेत्तव ।
धिक्त्वां स्वल्पापराधेऽपि पर कोपपरायणम ॥

भावार्थ—हे मनुष्य ! तेरे सारे पुरुषार्थों को चुरा ले जाने वाला क्रोध है, यदि उस पर तू क्रोध न कर तथा थोड़ासा अपराध करने वाले मनुष्य पर तू क्रोध करता है तो तुझे धिक्कार है!

धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों के नाश करने वाले क्रोध पर क्रोध करना चाहिए । क्रोध के कारण ही यह जीव अनादि काल से दुर्गति-भाजन होता आया है । इस लिए जैसे बड़ा गुनाह करने वाले को देश निकाला दिया जाता है इसी भाँति इस कोप को भी शरीर रूपी देश से निकाल देना चाहिए, क्रोध को देश निकाले का उचित दंड देना चाहिए । दूसरे मनुष्य पर नाराज हो कर, क्रोध अपराधी को उत्तेजन देना सर्वथा अनुचित है ।

अब एक श्लोक दे कर क्रोध का विषय समाप्त किया जायगा ।

सर्वेन्द्रियग्लानिकर प्रसर्पन्त तत सुधीः ।
क्षमया जाङ्गुलिकया जयेत कोपमहोरगम् ॥

भावार्थ—सारी इन्द्रियों को स्थिर कर देने वाले, बढ़ते हुए क्रोध रूपी महा सर्प को क्षमा रूपी सर्प पकड़ने के मन्त्र से जीत लेना चाहिए।

सर्प जिस मनुष्य को काटता है उस की सारी इन्द्रियाँ शिथिल हो जाती हैं। उस का वेग आगे बढ़ता जाता है, यानी जहर चढ़ता जाता है। समय पर यदि किसी जाङ्गुलिक–सर्प को उतारने वाले–का योग नहीं मिलता है तो मनुष्य मर भी जाता है। इसी भाँति जिस के शरीर में क्रोध प्रविष्ट होता है उस की सारी इन्द्रियाँ शिथिल कर देता है, शरीर को तपा देता है, रक्त को सुखा देता है और ज्ञान भुला देता है। उसी समय यदि क्षमा रूपी मन्त्र की प्राप्ति हो जाती है, तो क्रोध चाण्डाल नष्ट हो जाता है। यदि क्षमा मन्त्र नहीं मिलता है, तो धर्म रूपी प्राण निकल जाते हैं, इसी लिए हे भव्य जीवो! क्रोध से दूर रहो! दूर रहो!

मान का स्वरूप ।

अपने पुत्रों को क्रोध नहीं करने का उपदेश देने के बाद प्रभु ने इस भाँति मान का उपदेश देना प्रारंभ किया —

हे जीवो ! मान न करो । मान करने से विनय नष्ट होता है । विनय के अभावमें विद्या प्राप्त नहीं की जा सकती है। विद्या बिना मनुष्य में विवेक नहीं आता । विवेक के अभाव मनुष्य को उस तत्व ज्ञान की प्राप्ति नहीं होती है, जो मोक्ष का कारण है। इस लिए सारे अनर्थों के मूल मान रूपी अजगर का त्याग करने की आवश्यकता होने से, मान के दोषों का, मान के स्वरूप को और कैसे विचारों से मान का नाश किया जा सकता है उन का क्रमशः विवेचन किया जायगा ।

विनयश्रुतशीलानां त्रिवर्गस्य च घातकः ।
विवेकलोचनं लुम्पन् मानोऽन्धकरणो नृणाम् ॥

भावार्थ—मान, विनय, शास्त्र, सदाचार और त्रिवर्ग का धर्म, अर्थ और काम का–घात करने वाला है, और विवेक चक्षुओं को नष्ट कर मनुष्य को अन्धा बनाने वाला है ।

यह मान आठ प्रकार का बताया जाता है । यथा—

जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतप श्रुतैः ।
कुर्वन् मद पुनस्तानि हीनानि लभते जन ॥

भावार्थ—मद–मान–आठ हैं–जातिमद, लाभमद, कुलमद, ऐश्वर्यमद, बलमद, रूपमद, तपमद और ज्ञानमद । जो कोई व्यक्ति आठों मे से कोईसा मद करता है–इनमें से किसी बात का अभिमान करता है–उस को आगामी जन्म में, वह वस्तु उतनी ही कम मिलती है जितना कि वह उस का मद करता है ।

मद और मान एक ही बात है । किसी को जाति का अभिमान होता है, किसी को, लाभ का अभिमान होता है–वह समझता है कि, मेरे समान किसी को भी लाभ नहीं मिला है । मैं बहुत बडे भाग्य वाला हूँ, आदि । किसी को कुल का अभिमान होता है । वह समझता है कि, मेरा कुल ही सब से ऊँचा है । अन्य कुल सब मुझसे नीचे है । किसी को बल का अभिमान होता है । किसी को रूप का गर्व होता है । वह समझता है कि–मेरे समान सुंदर आकृति अथवा कान्ति किसी की भी नहीं है । किसी को तप का अभिमान होता है । वह समझता है कि, मैं तपस्वी हूँ । मेरे समान तपस्या करने वाला इस जगत् में दूसरा कोई नहीं है । और किसी को ज्ञान का अभिमान होता है । वह समझता है कि, मेरे समान किस को शास्त्रों का

ज्ञान है। मैं पूरा ज्ञाता हूँ। प्रत्येक मनुष्य मेरे सामने मूर्ख है। मैं तत्त्व की जैसी व्याख्या करता हूँ, जिस तरह दूसरों को समझाता हूँ, जिस भाँति तत्त्व का सार निकाल कर रखता हूँ, उस तरह तत्त्व का जानने वाला मनुष्य आज तक दृष्टि में नहीं आया।

इस प्रकार आठ मदों का गर्व कर के मनुष्य जन्मान्तर में उन से वंचित रहता है अथवा उन्हें कम पाता है और परिणाम में दुखी होता है। देखो—

(१) जाति का मद करनेवाले हरिकेशी को नीच जाति मिली। (२) लाभ का मद करने वाला सुभम चक्रवर्ती नरक में गया। (३) कुल का मद करने वाला मरीचि का जीव चिरकाल तक संसार में भ्रमण करने के बाद अन्त में, श्री महावीरस्वामी का जीव हो कर भिखारी कुल के गर्भ में आया। फिर देवों ने हरण कर के उन्हें क्षत्रिय-कुल के गर्भ में रक्खा। (४) दशार्णभद्रराजा ने जब ऐश्वर्य का अहंकार किया तब इन्द्र महाराज ने उस को अपनी समृद्धि बताई। उसको देख कर, दशार्णभद्र का मद उतर गया और वह साधु बन गया। (५) बल का मद कर के श्रेणिक राजा नरक का अधिकारी बना। (६) रूप का मद करने से सनतकुमार चक्रवर्ती रोगी बना। (७) तप का मद करने से कुरगडुँ ऋषि के तप में अन्तराय पडा। और (८)

श्रुत का मद करने से स्थूलिभद्र के समान महा मुनि भी सम्पूर्ण श्रुत के अर्थ से वंचित हो गये। इस लिए जो अपना कल्याण चाहते हैं उन के लिए उचित है कि, वे इन मदों से सदा दूर रहें।

मान का जय करने का उपाय।

जाति मद दूर करने का उपाय—

जातिभेदान्नैकविधानुत्तमाधममध्यमान्।
दृष्ट्वा को नाम कुर्वीत जातु जातिमदं सुधीः॥
उत्तमां जातिमाप्नोति हीनमाप्नोति कर्मतः।
तत्राशाश्वतिकीं जातिं को नामासाद्य माद्यतु ?॥

भावार्थ—उत्तम, मध्यम और अधम ऐसे अनेक प्रकार के जाति भेदों को देख कर, कौन सद्बुद्धि मनुष्य होगा जो जाति का मद करेगा ? कोई भी नहीं करेगा।

जीव कर्म ही से उत्तम जाति पाते हैं और नीच जाति भी उन्हें कर्म ही से मिलती है। ऐसी—कर्म से मिलनेवाली—अनित्य जाति को पा कर कौन मनुष्य इस का मद करेगा ? कोई भी नहीं करेगा।

अब लाभ मद कैसे जीता जाता है सो बताया जायगा।

अन्तरायक्षयादेव लाभो भवति नान्यथा।
ततश्च वस्तुतत्त्वज्ञो नो लाभमदमुद्वहेत्॥

भावार्थ—लाभ, लाभान्तराय कर्म के क्षय होने ही से होता है, अन्यथा नहीं। इस लिए वस्तु के तत्त्व को जाननेवाले पुरुषों को लाभ का मद नहीं रखना चाहिए।

किसी भी वस्तु की प्राप्ति में अथवा अप्राप्ति में शुभाशुभ कर्म ही कारण होता है। शुभ कर्म के उदय से और अशुभ कर्म के क्षय से लाभ होता है। इस लिए जिस समय लाभ हो उस समय लेश मात्र भी मद नहीं करना चाहिए। बल्के यह सोचना चाहिए कि मेरे पूर्व के शुभ कर्मों का क्षय हुआ है। इस क्षति में मद करना कैसा ? कहा है कि—

परप्रसादशक्त्यादिभवे लाभे महत्यपि ।
न लाभमदमृच्छन्ति महात्मानः कथचन ॥

भावार्थ—दूसरों की कृपा से, दूसरों की शक्ति से बहुत बड़ा लाभ होता है तो भी महात्मा लोग किसी भी तरह से लाभ का मद नहीं करते हैं।

अब कुल मद त्यागने का उपाय बताया जायगा।

अकुलीनानपि प्रेक्ष्य प्रज्ञाश्रीशीलशालिनः ।
न कर्तव्यः कुलमदो महाकुलभवैरपि ॥
किं कुलेन कुशीलस्य सुशीलस्यापि तेन किं ।
एवं विदन् कुलमदं विदध्याद् न विचक्षणः ॥

भावार्थ—अकुलीन—नीचकुल में उत्पन्न हुए हुए—मनुष्यों

को भी ज्ञान, लक्ष्मी और सदाचार वाले देख कर, ऊँचे कुलोद्भव-ऊँचे कुल में जन्मे हुए मनुष्यों को कुल का मद नहीं करना चाहिए।

यदि मनुष्य कुशील–दुराचारी–है तो फिर उस के कुलीन होने से क्या है ? और जो सुशील है, सदाचारी है उस को भी कुल का प्रयोजन है ? ऐसे समझ कर बुद्धिमान मनुष्यों को कुल का मद नहीं करना चाहिए।

संसार में अकुलीन मनुष्य भी लक्ष्मी आदि पदार्थों से सुशोभित देखे जाते हैं। इस का कारण यह है कि, उन्हों ने पूर्वभव में पुण्य का तो संचय किया है, परन्तु साथ ही नीच गोत्र कर्म भी बाँधा है, इस लिए इस भव में वे नीच कुल में उत्पन्न हुए हैं। कई कुलीन ज्ञान, धन धान्यादि समृद्धि से रहित होते हैं, इस का कारण यह है कि, उन्हों ने उच्च गोत्र का कर्म तो बाँधा है, परन्तु पुण्य उपार्जन नहीं किया है। इस लिए सब को शुभाशुभ कर्म की रचना समझ कर, कुल मद नहीं करना चाहिए।

अहो ! जो मनुष्य बुरी आदतों का दास बन रहा है उस को कुल मद करने से क्या लाभ है ? और जिस को सदाचार से स्वाभाविक प्रेम है, उस को भी कुल से क्या लाभ होनेवाला है ? उच्च कुल से लोगों में ख्याति भले मिल जाय,

परन्तु निजात्मा का उस से कुछ भला होनेवाला नहीं है; परमार्थ उस से कुछ सधनेवाला नहीं है। इतना ही क्यों, यदि उत्तम कुल पाप-बधन का हेतु हो, तो उस को अपना ही घात करनेवाला शस्त्र समझना चाहिए। क्यों कि यदि उस को उच्च कुल नही मिला होता तो वह पाप कर्मो का बध करनेवाले विचार नहीं करता, प्रत्युत वह न्यूनता के ही विचार करता है। यह सदा याद रखना चाहिए कि अच्छी चीज भी अच्छे भाववालों ही को लाभदायक होती है।

ऐश्वर्य मद के लिए कहा है —

> श्रुत्वा त्रिभुवनैश्वर्यसंपद वज्रधारिण॰ ।
> पुरग्रामधनादीनामैश्वर्ये कीदृशो मद, ?
> गुणोज्ज्वलादपि भ्रश्येद् दोषवन्तमपि श्रयेत् ।
> कुशीलस्त्रीवदैश्वर्यं न मदाय न विवेकिनाम् ॥

भावार्थ—त्रिभुवन का ऐश्वर्य इन्द्र की संपदा है। उन के ऐश्वर्य की बात सुन कर भी नगर, ग्राम, धन, धान्यादि का मद करना सोहता है क्या? नहीं सोहता।

दुराचारिणी स्त्री की तरह, जो ऐश्वर्य गुणवान पुरुष का (आश्रय ले कर) त्याग भी कर देता है और दुराचारी पुरुष का भी आश्रय ले लेता है, ऐसे ऐश्वर्य का विवेकी पुरुषों को कब मद होता है?

सोचो कि इन्द्र की ऋद्धि के सामने मनुष्य की ऋद्धि किस हिसाब में है? जब यदि किसी गिनती में नहीं है–तुच्छ है तब फिर ऐसे ऐश्वर्य का मद करना क्या व्यर्थ नहीं है? समय आने पर इन्द्र भी अपनी सम्पत्ति को छोड़ जाता है तो फिर मनुष्य की तो बात ही क्या है? इस लिए अनित्य लक्ष्मी के लिए नित्य आत्मा को दुखी करना, बुद्धिमानों के लिए अनुचित है।

ऐश्वर्य किसी को गुणवान समझकर, उस के पास नहीं जाता है, इसी तरह किसी को दुर्गुणी समझ कर उस से दूर नहीं भागता है। उस के आने और जाने का आधार मात्र पूर्व पुण्य है। पुण्य क्षय होने से वह भी क्षय हो जाता है और पुण्य की बढ़ती में वह भी बढ़ता जाता है। तात्पर्य यह है कि जो पुण्याला होते हैं उन्हीं को ऐश्वर्य मिलता है। मगर पुण्य को भी अन्त में छोड़ देना पड़ता है। त्याज्य होने पर भी मोक्ष में जाने योग्य बनने के लिए, पुण्य परंपरा से, कारण है इसी लिए, शास्त्रकारोंने पवित्र पुण्य का आश्रय ग्रहण किया है। अत पुण्य उपार्जन करने का भी प्रयत्न करना चाहिए, परन्तु ऐश्वर्य का मद तो कदापि नहीं करना चाहिए।

अब बल मद को छोड़ देने का आदेश देते हुए शास्त्रकार कहते हैं कि—

महाबलोऽपि रोगाद्यैरबल   स्त्रियते क्षणात् ।
इत्यनित्यबले पुंसा युक्तो बलमदो न हि ॥
बलवन्तोऽपि जरसि मृत्यौ कर्मफलान्तरे ।
अबलाश्चेत्ततो हन्त ! तेषा बलमदो मुधा ॥

भावार्थ—महाबलवान पुरुष भी रोगादि के कारण क्षण मात्र में निर्बल हो जाता है। ऐसे अनित्य बल का मनुष्यों को मद नहीं करना चाहिए।

बलवान पुरुष भी जब बुढ़ापे के सामने, मौत के सामने और कर्मों के अन्यान्य फलों के सामने निर्बल हो जाते हैं तब उन का बल मद करना वृथा है।

प्राय देखा जाता है कि—आत्मबल विकसित करके उस का कोई मद नहीं करता। मद करते हैं लोग शरीर का। भाइयो! सोचो, जब कि बल का आश्रय रूप जो शरीर है, वह भी सर्वथा नाशवान है, तब उसमें से उत्पन्न होनेवाला बल तो नाशवान होवहीगा। इसलिए ऐसे नाश होनेवाले बल का मद करना बुद्धिमानों को नहीं सोहता।

बल यदि बुढ़ापे का, मृत्यु का और अन्य कर्मों का नाश करता हो तो उस का मद करना उचित भी हो सकता है, परन्तु यह तो उल्टा उनसे,—जरा, मृत्यु और कर्म से नष्ट हो जाता है। बुढ़ापने बड़े बड़े योद्धाओं को जर्जरित किया है। बलवान

पुरुषों को भी मौत क्षण मात्र में उठा ले गई है। कर्म राजाने बड़े बड़े शक्ति शालियों को पराधीन बना दिया है। इस से स्पष्ट है कि, बल कर्माधीन है, वह पराधीन चीज है। ऐसी पराधीन चीज का मद चतुर पुरुषों की चतुराई को कलंकित करता है।

अब छठवें रूप मद को भी छोड देने की शास्त्रकार सूचना देते हैं—

सप्तधातुमये देहे चयापचयधर्मण ।
जरारुजादिभावस्य को रूपस्य मद वहेत् ॥
सनत्कुमारस्य रूप क्षणात्क्षयमुपागतम् ।
श्रुत्वा सकर्णैः स्वप्नेऽपि कुर्याद् रूपमद किल ? ॥

भावार्थ—जो रूप सात धातुओं वाले शरीर म बढते और घटते रहने का धर्मवाला है, बुढापा रोग आदि भावों का जिस में निवास है ऐस रूप का मद कौन करे? कोई नहीं।

सनत्कुमार चक्रवर्ती का रूप भी क्षणवार में नष्ट हो गया। यह बात सुनकर, क्या कोई स्वप्न में भी रूप का मद करेगा?

रूप सदैव शरीर का साथी है। इसलिए यह बात निर्विवाद है कि शरीर की अवस्था क अनुसार रूप की भी अवस्था होती है। नाश होना, मोटा होना दुबला होना आदि शरीर के जो स्वाभाविक धर्म हैं, वेही धर्म रूप में भी है। शरीर में तो एक विशेषता है कि वह धर्म का साधन है, परन्तु रूप तो धर्म का

भी साधन नहीं है। कुरूप सुन्दर रूप विनाके–जीव भी शरीर की सहायता से उच्च श्रेणी पर चढ गये हैं।

शास्त्रकारोंने जब यह आज्ञा दी है कि शरीर का भी मद नहीं करना चाहिए, तब रूप का मद करना तो वह बनाही कैसे सकता है? यह सोचने का कार्य हम बुद्धिमान मनुष्यों को सोंपते हैं कि रूप का मद करनेवाले मनुष्य बुद्धिमान हैं या मूर्ख ?

सनत्कुमार चक्रवर्ती के समान धर्मात्मा पुरुष ने भी जब रूप का मद किया तब तत्काल ही उस का रूप नष्ट हो गया। साथ ही सात महारोगोंने उनके शरीर में प्रवेश किया। इस महा पुरुष का संक्षिप्त वृत्तान्त और उसमें उत्पन्न होनेवाली भावनाओं का आगे विवेचन किया जायगा। यहाँ तो हम केवल इतना ही बताना चाहते हैं, कि ऐसे महापुरुष के लिए भी असह्य वेदना का कारण हो गया है तब अपने समान पामर पुरुषों का रूप का मद कितना कष्टदायी हो सकता है? यह बात कल्पना के बाहिर की है।

तपमद को छोडने की शिक्षा देते हुए शास्त्रकार फरमाते हैं -

नाभेयस्य तपोनिष्ठा श्रुत्वा वीरजिनस्य च।
को नाम स्वल्पतपसि स्वकीये मदमाश्रयेत् ? ॥
येनैव तपसा त्रुट्येत् तरसा कर्मसंचय ।
तेनैव मददिग्धेन वर्धते कर्मसंचय ॥

भावार्थ–ऋषभदेव स्वामी की और श्रीवीरप्रभु की तप में जैसी दृढता थी उस को सुनकर, कौन ऐसा मनुष्य होगा जो अपने थोड़े से तप मद का आश्रय करेगा ?–थोड़े से तप का मद करेगा ? जिस तप से शीघ्रही कर्म–सचय नष्ट होता है, वही तप यदि मद सहित किया जाता है तो उस से कर्म–सचय बढ जाता है।

पहिले तीर्थंकर श्रीऋषभदेव भगवान की और अंतिम तीर्थंकर श्रीमहावीर भगवान की तपस्या अन्यान्य बाईस तीर्थकरों से अधिक है। इसीलिए यहाँ उन का दृष्टान्त दिया है।

श्रीऋषभदेव भगवानने एक वर्ष तक आहार नहीं लिया था, इस का कारण यह था कि उस समय में लोग अन्नदान देना नहीं जानते थे। इसलिए व भगवान के सामन हाथी, घोड़ा, रथ, कन्या और धन आदि ग्रहण करने को उपस्थित करते थे, परन्तु भगवान को वे कल्पते न थे, वे उनक लेने योग्य नहीं थे इसलिए भगवान उनको नहीं लेते थे। एक वर्ष क अतमें श्रेयास कुमारने पारणा कराया। एक वर्ष तक किसी की बुद्धि दान देने की और नहीं झुकी। इस का मुख्य कारण यह था कि, पूर्व भव में भगवान क जीवने अन्तराय कर्म बाँधा था। वह श्री ऋषभदेव स्वामी के भव में उदित हुआ। क्योंकि किये हुए कर्म भोगे विना नहीं छूटते हैं। कहा है कि—

उदयति यदि भानु पश्चिमाया दिशाया,
प्रचलति यदि मेरु शीतता याति वह्नि।

विकसति यदि पद्म पर्वताग्रे शिलाया,
तदपि न चलतीय भाविनी कर्मरेखा ॥

भावार्थ—यदि सूर्य पश्चिम दिशा में उगने लगे, मेरु चलित हो जाय, अग्नि शीतल हो जाय, और कमल पर्वत की चोटी पर शिला के ऊपर खिल जाय तो भी जो भावी है, जो कर्म रेखा है, जो होनहार है वह कभी नहीं टलता है।

कर्म की प्रधानता को अन्य धर्मावलम्बी भी स्वीकार करते हैं। देखो। जिस समय वसिष्ठऋषिने रामचन्द्रजी को गद्दी पर बिठाने का मुहूर्त बताया था, उसी समय उन्हें वन में जाना पड़ा था। इसी लिए कहा है कि

कर्मणो हि प्रधानत्वं किं कुर्वन्ति शुभा ग्रहाः ?
वशिष्ठदत्तलग्नोऽपि रामः प्रव्रजितो वने ॥ ×

उस समय रामचन्द्रजीने क्या विचार किया था?

यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति,
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।
प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती,
सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी ॥

× इस का भावार्थ इसी श्लोक के ऊपर आ चुका है।

भावार्थ—जिसका मैंने विचार किया था वह अत्यंत दूर जा रहा है और जिस का भूलकर भी विचार नहीं किया था वह पासमें आ रहा है। प्रातःकाल ही मैं पृथ्वी का नाथ चक्रवर्ती होनेवाला था परन्तु (सवेरे होने के पहिले ही) मैं इसी समय जटाधारी तपस्वी बनकर वन में जारहा हूँ।

इससे स्पष्ट है कि, प्रत्येक दर्शनवालोंने येनकेन प्रकारेण—किसी न किसी तरहसे—कर्म की प्रधानता को स्वीकार किया है। ईश्वर के कर्तृत्व स्वीकारनेवालों को भी अन्त में कर्म ही का आधार लेना पड़ा है। इस की अपेक्षा तो पहिले ही से कर्मको मानना विशेष अच्छा है।

प्रसंगवश थोड़ासा कर्म का विवेचन कर फिर हम अपने विषय पर आते हैं। श्रीऋषभदेव भगवानने वार्षिक तपस्यादि अनेक तपस्याएँ कीं, घोर परिसह और उपसर्ग सह घाति कर्मों का क्षय किया, केवलज्ञान पाया और अनेक प्राणियों को शिव-सुख का मार्ग बताया। इसी भाँति श्रीमहावीर प्रभुने भी घोर तपस्या की थी। इस देशना के प्रारंभ में—उपोद्घात में—उस का दिग्दर्शन कराया जा चुका है। इसलिए यहाँ इतना ही कहना काफी होगा कि—उन लोकोत्तर पुरुषों की तपस्या के सामने अपनी तपस्या—जिस को हम घोर तपस्या समझते हैं— तुच्छ है। ऐसी तुच्छ तपस्या का गर्व करना क्या उचित है? जिस तप के द्वारा निकाचित कर्म भी क्षय हो जाते हैं, उसी तप के द्वारा,

यदि उस का गर्व किया जाय, तो निकाचित कर्म का बंध भी हो जाता है। पाठक यदि इसका विचार करेंगे तो कदापि मद नहीं करेंगे।

करुणासागर प्रभु आठवें श्रुत मद का बहिष्कार करने के लिए इस तरह फर्माते है —

> स्वबुद्धया रचिता यन्ये शास्त्राण्याध्याय लीलया।
> सर्वज्ञोऽस्मीति मदवान् स्वकीयाङ्गानि खादति ॥
> श्रीमद्गणधरेन्द्राणां श्रुत्वा निर्माणधारणम्।
> कः श्रयेत श्रुतमदं सकर्णहृदयो जनः ? ॥

भावार्थ—दूसरों के—दूसरे आचार्यों के—बनाये हुए शास्त्रों को, निज बुद्धि के अनुसार, खेलसे सुगम लेकर जो मनुष्य उसका मद करता है, अपने आप को सर्वज्ञ बताने लगता है, वह मनुष्य अपने ही शरीर को खाता है—अपनी आत्मा को हानि पहुँचाता है।

श्रीमान् श्रेष्ठ गणधरों की रचना—ग्रंथ बनाने की—और धारणा—याद रखने की—शक्ति की बात सुनकर, कौन तात्त्विक अन्तःकरणवाला मनुष्य श्रुतमद का आश्रय लेगा ?—कौन अपनी विद्वत्ता का गर्व करेगा ? कोई नहीं ?

कुशाग्र बुद्धिवाले आचार्य महाराजों ने अपनी बुद्धि का सदुपयोग कर के, लीलासे, अनेक शास्त्र बनाये हैं। तो भी

उन्हों ने कभी, लेश मात्र भी, गर्व नहीं किया। उन के बनाये हुए ग्रंथ इस के प्रमाण है। पामर मनुष्य इस प्रकार के ग्रंथ तो नहीं बना सकता। केवल उन आचार्यों के बनाये हुए पाँच पचीस ग्रंथ बाँच कर, गर्व करने लग जाता है। इस से वह प्रामाणिक लोगों की दृष्टि में मूर्ख जँचता है और कीर्ति के बदले अपकीर्ति पाता है। वह उन्नत होने के बजाय, अवनत होता है, इस लिए शास्त्रकारों ने उस को ' निज शरीर को खाने वाला ' जो विशेषण दिया है वह बहुत ही ठीक दिया है।

श्री गणधर महाराजों की चमत्कार शक्ति के सामने, उस की–पाँच पचीस ग्रंथ पढ़नेवाले की–शक्ति तुच्छ है। उन की सूर्य रूपी शक्ति के सामने हम उस को जुगनू भी नहीं बता सकते हैं। विचार करने की बात है कि, जिन महानुभावों ने केवल त्रिपदी के आधार पर द्वादशांगी की रचना की–श्री अर्हंतदेव के आशय को पूर्णतया उस में संकलित कर दिया, जिन की धारणा–स्मरण–शक्ति और ग्रंथ–रचना शक्ति देवों को भी आश्चर्य में डालती है। ऐसे गणधरों ने भी जब कभी किसी जगह मदांश प्रकट नहीं किया, मद को जहर समझ कर लेश मात्र भी मद नहीं किया, तब बेचारे पामर जीव की शक्ति, भक्ति और व्यक्ति फिर किस गिनती में है ?

इस लिए हे चेतन ! श्रुत मदादि कोई भी मद न कर, और निर्मद होकर निःसीम सुख का भागी बन।

ऊपर मान के—आठों मदों के—भिन्न २ स्वरूपों का विचार किया अब उस का सामान्यत समुच्चय—स्वरूप का विचार किया जायगा ।

कहा है कि—

उत्सर्पयन् दोषशाखा गुणमूलान्यधो नयन् ।
उन्मूलनीयो मानद्रुस्तन्मार्दवसरित्प्लवैः ॥

भावार्थ—दोष रूपी शाखाओं को फैलानवाले, और गुण रूपी जड़ों को नीचे ले जानेवाले—गुणों को दबा देनेवाले—मान रूपी वृक्ष को मार्दव—सरलता—रूपी नदी के पूर से उखाड कर फैंक देना चाहिए ।

इस मानरोग को नाश करने की इच्छा रखनेवाले मनुष्यों को मृदुता—कोमलता—रूपी औषध का सेवन करना चाहिए ।

कहा है कि —

मार्दवं नाम मृदुता तचौद्धत्यनिषेधनम् ।
मानस्य पुनरौद्धत्यं स्वरूपमनुपाधिकम् ॥
अन्त स्पृशोयत्र यत्रौद्धत्यं जात्यादिगोचरम् ।
तत्र तत्स्य प्रतिकारहेतोर्मार्दवमाश्रयेत् ॥

भावार्थ—मान का स्वाभाविक रूप उद्धतता—अविनीतता—है । इस को दूर करनेवाला मार्दव-मृदुता—है ।

अन्त प्रदेश में—हृदय में जिस जिस जगह पर जाति मद आदि आठ मद सबधी उद्धता—गर्व—उत्पन्न हो, उसी उसी जगह उस का प्रतिकार करने के लिए—उस को नष्ट करने के लिए—मार्दव भावों को भर देना चाहिए ।

रोग की शान्ति के लिए बुद्धिमान मनुष्य जैसे योग्य औषधोपचार करते हैं, उसी भाँति जहाँ जहाँ आठ मद का सबध हो, वहाँ वहाँ कोमलता का उपयोग करना चाहिए । मद रूपी रोग को नष्ट करने में मृदुता सर्वोत्कृष्ट औषध है । मृदुता गुण को धारण करनवाले पुरुष सदैव सुखी रहते है ।

उदाहरणार्थ, एक पुष्प लो । पुष्प की मृदुता जगत म प्रसिद्ध है । भँवरा कठोर से भी कठोर वस्तु को भेद करके उस में प्रवेश करने की शक्ति रखता है । शक्ति ही नही, उस का स्वभाव ही ऐसा है, परन्तु वह भी पुष्प को, कोमल स्वभावी समझकर, दु ख नहीं देता है । जब कि भ्रमर क समान प्राणी भी कोमल के साथ कोमलता धारण कर लेता है, तब दूसरे की तो बात ही क्या है ? इसलिए मृदुता धारण करना ही श्रेष्ठ है ।

कहा है कि—

सर्वत्र मार्दव कुर्यात् पूज्येषु तु विशेषत ।
येन पापाद्विमुच्येत पूज्यपूजाऽव्यतिक्रमात् ॥

भावार्थ— मृदुता सब ही जगह रखनी चाहिए, परन्तु

पूज्य पुरुषों के सामने तो विशेष रूप से रखनी चाहिए। इस से मनुष्य पूजनीय की पूजा के व्यतिक्रम से—पूजा करने में कुछ भूल करदी हो उस से—जो पाप लगा हो उस पाप से मुक्त हो जाता है।

मान के लिए बाहुबली का हृदयभेदक दृष्टान्त बहुत ही विचार करने योग्य है।

बाहुबली का दृष्टान्त।

मानाद्बाहुबलीबद्धो लताभिरिव पादपः।
मार्दवात्तत्क्षणान्मुक्तः सद्यः सप्राप केवलम्॥

भावार्थ—वृक्ष जैसे लताओं से घिरा रहता है उसी भाँति *बाहुबली मानरूपी लता से आबद्ध हो गये—बँध गये थे। मगर* सरलता के कारण से वे बंधन रहित हो गये। इससे उन्हें तत्काल ही केवलज्ञान उत्पन्न हो गया।

बाहुबली की कथा संक्षेप में इस प्रकार है।

बाहुबली चक्रवर्ती भरत के छोटे भाई थे। बहलिक नामा देशके वे स्वामी थे। भरत जब छः खंड पृथ्वी को जीत कर वापिस अयोध्या में आये तब चक्ररत्नने आयुधशाला में प्रवेश नहीं किया। मंत्रियोंने कहा—" महाराज हमें अभी और देश जीतने हैं। क्योंकि जब निज गोत्रवाले ही आज्ञा नहीं मानते हैं तब दूसरा कौन आज्ञा मानेगा?"

मंत्रियों की बातों से, और चक्ररत्न के आयुधशाला में प्रवेश नहीं करने के कारण से, भरतने बाहुबली के पास दूत भेजा। दूत बाहलिक देश को देख कर चकित हो गया। वहाँ उसने हजारों चमत्कार देखे। उस देश में भरत का कोई नाम भी नहीं जानता था। 'भरत' शब्द का व्यवहार स्त्रियों की साडियों में और काँचलियों मे—जो काम किया जाता था उसीके लिए होता था।

धीरे धीरे वह दूत उस देश की मुख्य नगरी 'तक्षशिला' में पहुँचा। बाहुबली की आज्ञा मँगवा कर उसने दर्बार में प्रवेश किया। साम, दाम, दंड और भेदवाले वचनों से दूतने यथा-योग्य अपना कार्य किया। बाहुबली दूत की बातों से कुपित हुए, परन्तु दूत को अवध्य समझकर, उस को अपमान के साथ सभा से बाहिर निकलवा दिया।

दूतने वापिस जाकर, निमक मिरच लगाकर घटित घटना सुनाई। और भरत राजा को लडने के लिए तैयार किया। बाहुबली भी उधर लडने को तैयार हो गये। पूर्व और पश्चिम समुद्र आकर जैसे एकत्रित होते हैं वैसे ही दोनो तरफ की सेनाएँ आमने सामने आ खडी हुई। युद्ध प्रारंभ होने में केवल आज्ञा ही की देरी थी।

उस समय देवता, यह सोच कर बीच में पडे कि—

युद्ध में विनाही कारण हमारों मनुष्यों का वध होगा। उन्होंन दोनों भाईओं के आपस में युद्ध करने का प्रबंध किया। दोनों का युद्ध आरंभ हुआ। उनका युद्ध देखन के लिए मध्यस्थ भावस, एक ओर देव, दानव, यक्ष, राक्षस, किन्नर और विद्याधर खड़े हुए और दूसरी तरफ उन दोनों की सना। दोनों में पाँच प्रकार का युद्ध हुआ। (१) दृष्टि युद्ध, (२) वाक् युद्ध (३) बाहु युद्ध (४) दंड युद्ध, और (५) मुष्टि युद्ध।

पहिलेक चारों युद्धों में बाहुबलीने भरत राजा को परास्त कर दिया। इस से राजा भरत का मुख म्लान हो गया। बाहुबलीने उनको उत्साहित कर मुष्टि युद्ध के लिए तत्पर किया। पहिले भरतने बाहुबली के ऊपर मुष्टि का प्रहार किया, जिसस बाहुबली घुटन तक पृथ्वी में घुस गये, क्षणभार आँखें बंद रहनेके बाद बाहुबली को चेत हुआ। उनके मुष्टि प्रहार का समय आया। उन्होंन मुक्का मारने क लिए हाथ उठाया। भरत और बाहुबली दानों उस भव में मोक्ष जानवाले थे। इससे उसी समय इनको विचार हुआ—" यदि भरतक मुक्का लगजायगा तो तत्काल ही यह मर जायगा। खेद है कि, इस विनश्वर राज्य के लिए मैं उभय लोक में निन्द्य कार्य करने के लिए तैयार हुआ हूँ। मगर वैस ही, ऊँचा किया हुआ हाथ नीचे करलेना उचित नहीं है।" ऐसा सोच कर उन्होंन जो हाथ भरत पर मुक्का मारने के लिए उठाया था उसी हाथ को उन्होंने अपन मस्तक पर डाला

और अपने केशों का लोच कर लिया। बाहुबली द्रव्य और भावसे परिग्रह के त्यागी बन गये। कहा है कि—

इत्युदित्वा महासत्त्व सोऽग्रणी शीघ्रकारिणाम्।
तेनैव मुष्टिना मूर्ध्न उद्दध्रे तृणवत् कचान्॥

भावार्थ—इस प्रकार सतोगुण के उदित होने पर, शीघ्र कार्य करनवालों में सदैव आगे रहनवाले उसने—बाहुबलीने—उसी मुष्टिसे घास की तरह अपने शिरसे बालों को उखाड डाला।

अपन भाई को त्यागी हुए देख भरत महाराजकी इस प्रकार रस्थिति हुई।

भरतस्त तथा दृष्ट्वा विचार्य स्वकुकर्म च।
बभूव न्यञ्चिग्रीवो विविक्षुरिव मेदिनीम्॥ १॥
शान्त रस मूर्त्तमिव भ्रातर प्रणनाम स।
नत्रजैश्रुभि कोष्णै. कोपशेषमिवोत्सृजन्॥ २॥
सुनन्दानन्दनमुनेर्गुणस्तवनपूर्विकाम्।
स्वनिन्दामित्यथाकार्षीत् स्वापवादगदौषधीम्॥ ३॥

भावार्थ—भरत महाराज, उनको—बाहुबली को—वैसी स्थिति में देख—साधु बने देख—अपना कुकर्म विचार नीचा मुँह करके खडे हो गये। नीचा मुख करके खडे हुए वे ऐसे मालूम होते थे मानो वे पृथ्वी में घुस जाना चाहते है।

२—मूर्तिमान शा नरस अपने भाइ को भरतने, नमस्कार किया। उस समय उसकी आँखोंस कुछ गरम आँसू की बूँदे निकल पड़ीं। व ऐसी मालूम हुई मानो उसने अपने हृदय में बचे हुए कोध को आँसुओं के द्वारा निकालकर फैंक दिया है।

३—बाहुबली मुनि के गुणों का स्तवन करनेके बाद, अपने अपवाद रूपी रोग की महा औषधि आत्मनिंदा करने लगे।

भरत महाराजने अपने अपवाद रूपी रोग को शान्त करने के लिए आत्म-निंदा करते हुए बाहुबली मुनिसे इसभाँति क्षमा माँगने लगे—

धन्यस्त्व तत्यजे येन राज्य मदनुकम्पया।
पापोऽह यदसन्तुष्टो दुर्मदस्त्वामुपाद्रवम् ॥ १ ॥
स्वशक्तिं ये न जानन्ति ये चान्याय प्रकुर्वत।
जीवन्ति ये च लोभेन तेषामस्मि धुरधर ॥ २ ॥
राज्य भवतरोर्बीज ये न जानति तेऽधमा।
तम्योऽप्यह विशिष्ये तदजहानो विदन्नपि ॥ ३ ॥
त्वमेव पुत्रस्तातस्य यस्तातपन्थमन्वगा।
पुत्रोऽहमपि तस्य स्या चेद् भवामि भवादृश ॥ ४ ॥

भावार्थ—हे बन्धु मुझ पर दया करके तुमने राज्य छोड़ दिया इसलिए तुम धन्य हो! मैं पापी हूँ जिस से कि, मैंने असन्तोष और दुर्मद के वश में होकर तुम को कष्ट पहुँचाया।

२–जो लोग अपनी शक्ति को नहीं जानते है, जो अन्याय करते है और जो लोभ से अपना जीवन बिताते है, उन सब में मै धुरधर हूँ–बढा हुआ हूँ। (अर्थात्–मैं अपनी शक्ति को नहा जानता हूँ, अन्याय करता हूँ और लाभ के वश में अपना जीवन बिताता हूँ।)

३–जो यह नहीं जानते है कि, राज्य ससार रूपी वृक्ष का बीज है, व अधम है, परन्तु मैं तो उनसे भी विशेष अधम हूँ, क्योंकि मैं यह जानते हुए भी राज्य का परित्याग नहीं करता हूँ। (इस कथन का अभिप्राय यह है कि, वास्तविक जानकार वही होता है जो किसी वस्तु को यदि अनिष्ट समझता है, तो उस को छोड देता है। मगर जो ऐसा नहीं करते हैं और कवल बातें बनात हैं व ससार को ठगनवाले हैं।)

४–तूही अपने पिता का वास्तविक पुत्र है, क्योंकि तूने उनके मार्ग का अनुसरण किया है। मैं भी उसी समय उन का वास्तविक पुत्र कहलाने योग्य होऊँगा, जब तेरे समान बन जाऊँगा।

ततो बाहुबलिं नत्वा भरत सपरिच्छद ।
पुरीमयोध्यामगमत् स्वराज्यश्रीसहोदराम् ॥

भावार्थ—तत्पश्चात् भरत बाहुबली को नमस्कार कर, सप–रिवार स्वर्ग की समानता करनेवाली अयोध्या नगरी में गये।

भरत महाराजने अन्त करण पूर्वक उक्त प्रकार से महात्मा बाहुबली की स्तुति और आत्मनिन्दा की। इससे उन को द्रव्य और भाव दोनों प्रकार की लक्ष्मी प्राप्त हुई। फिर वे अपने स्थान को चले गये।

इधर बाहुबली भी श्रीप्रभु क पास जाने का विचार करन लगे। उसी समय मान महाशत्रु उन के आगे आ खडा हुआ। व सोचने लगे कि–क्या मैं जाकर अपन छोटे भाइयों को–जिन्होंने मरे पहिले दीक्षा ग्रहण की है–नमस्कार करूँ ? नहीं। तब मुझ को चाहिए कि मैं पहिले, तपस्या करके अपने घाति कर्मा का नाश कर केवलज्ञान प्राप्त कर लूँ और फिर भगवान के पास जाऊँ। ऐसा सोचकर वहीं खडे हुए ध्यान करन लगे।

एक वर्ष पर्यंत आहार पानी लिए बिना, वे एक वर्ष पर्यन स्थाणु–शाखाहीन वृक्ष की भाँति खड रहे। पक्षियोंन उन की दाढी मूँछ में घोंसले बनाये। पशु उन को एक वृक्ष समझ कर, उनक शरीर से अपना शरीर घिस कर, खुजली मिटान लगे।

इस प्रकार की घोर तपस्या करने पर भी मान क कारण बाहुबली को केवलज्ञान नहीं हुआ। अत में करुणा समुद्र अत र्यामी श्रीभगवान न ब्राह्मी और सुन्दरी को जो पहिले ही से साध्वियाँ हो चुकी थीं, बाहुबली के पास, उन्हें उपदेश देन के लिए भेजा। भगवानने जिस स्थान पर बाहुबली का होना बताया

था उसी स्थान पर वे दोनों पहुँचीं, परन्तु वहाँ बाहुबली उन्हें नहीं दीखे। उन्हें भगवान के वचनों पर पूरा श्रद्धान था, इस लिए वे उसी स्थल को बारीकी से देखने लगी। लता से ढके हुए बाहुबली अन्त में उन्हें दिखाई दिये। उन्हों ने मध्य स्वर में कहा —

" हे बन्धु, गज से नीचे उतरो। जो गज पर–हाथी पर चढे रहते हैं उन्हें केवलज्ञान प्राप्त नहीं होता है।" इतना कह कर वे अपने स्थान को चली गई।

उन के जाने बाद, धीर, वीर बाहुबली गभीरता से सोचने लगे–" मैंने सारी राज्य–ऋद्धियाँ का त्याग कर दिया है, तो भी सयम धारिणी साध्वियों ने मुझ को हाथी से उतरने के लिए क्यों कहा ? मेरे पास हाथी कहाँ है ? मगर यह भी तो है कि– साध्वियाँ कभी मिथ्या नहीं बोलती हैं। तब उन्हों ने ऐसा कहा क्यों ? "

इसी भाँति सोचते सोचत अन्त में उन्हें साध्वियों क कथन का रहस्य ज्ञात हो गया। उन्हों ने सोचा–" साध्वियों ने ठीक कहा था। मैं मान रूपी हाथी पर चढ रहा हूँ। ' हा ! धिक ! माम् धिक ! सत्य है। मान रूपी हाथी पर चढे हुए पुरुष को कभी कवलज्ञान नहीं होता है। यह मेरी कैसी अज्ञानता है कि मैंने जगद्–वंद्य पुरुषों को नमस्कार करने में भी

मुझ को लज्जा मालूम हुई । अस्तु । भावी कभी अन्यथा होनेवाला नहीं है । "

तत्पश्चात्—

> इदानीमपि गत्वा तान् वदिष्येऽह महामुनीन् ॥
> चिन्तयित्वेति स महासत्त्व पादमुदक्षिपत् ॥
> लतावल्लीव त्रुटिनष्वमितो घातिकर्मसु ॥
> तस्मिन्नेव पदे ज्ञानमुत्पदे तस्य केवलम् ॥

भावार्थ—' अब भी जा कर मैं उन महामुनियों को वदना करूगा । ' ऐसा सोच कर महा सत्वशाली बाहुबली मुनिने जैसे ही चलन क लिए वहाँ स पैर उठाया, वैस ही चारों तरफ लिपटे हुए लता ततुओं की भाँति उन क घाति कर्म भी नष्ट हो गये । और उन को क्वलज्ञान हो गया ।

उक्त दृष्टान्त से विदित होगा कि बाहुबली के समान सत्वधारी–शक्तिशाली–महामुनि के तप तेज को भी मानने दबा दिया और उन्हें केवलज्ञान नहीं पैदा होन दिया, तब पामर मनुष्यों के धर्मध्यान को नष्ट कर दे इस में तो आश्चर्य ही किस बात का है ?

और इसी लिए मोक्षाभिलाषी मनुष्यों को मान नहीं करना चाहिए । यदि प्रमाद से, या अज्ञान के उदय से मान आ भी

जाय तो बाहुबली महाराज के इस उदाहरण का स्मरण कर मान का त्याग करना चाहिए और आत्मानन्दी बनना चाहिए।

एकान्त में बैठ कर घड़ी भर आत्म-साक्षी से, विचार किया जाय तो यह बात हमे, अनुभवसिद्ध मालूम होगी कि, मान का फल मनुष्य को तत्काल ही मिल जाता है। जिस वस्तु का मनुष्य गर्व करता है, उसी वस्तु में, थोड़ी समय बाद, मनुष्य को, विकार उत्पन्न हुआ मालूम होता है। सभव है कि, किसी के पुण्य का तीव्र उदय हो, उसके कारण उसे अभिमान का फल न भी मिले। मगर यह तो निश्चित है कि, भवान्तर में उसे अपने कृत-मान का फल अवश्यमेव भोगना पड़गा।

यह कह दें तो भी अत्युक्ति न होगी कि, अभिमान मिथ्यात्व का पिता है-मिथ्यात्व को उत्पन्न करनेवाला है। क्यों कि मान धर्मात्मा मनुष्यों के मन रूपी मदिर में घुसकर अपनी कदाग्रह रूपी दुर्गंधी फैलाता है और सद्भावना रूपी सुगधीसे नष्टकर देता है-उससे-कदाग्रहसे-मनुष्य की तत्वान्वेषण बुद्धि-समान दृष्टिसे विवेकपूर्वक पदार्थ के स्वरूप को देखने की बुद्धि नष्ट हो जाती है। इस से वह वस्तु का स्वरूप सिद्ध करने में जहाँ उसकी मति होती है वहीं युक्ति को खींच ले जाता है। युक्ति जिस ओर बुद्धि को ले जाना चाहती है-युक्ति से जिस प्रकार वस्तु का स्वरूप सिद्ध होता है-वैसे वह नहीं होने देता।

जिस को कदाग्रह रूपी दुष्ट ग्रह लग गया, उस के लिए समझना चाहिए कि इस के दिन बुरे हैं—इस का भाग्य उल्टा हो गया है। क्यों कि कदाग्रही मनुष्य के हृदय में कभी सद्वि चारों की स्फूर्ति नहीं होती है।

कई बार कदाग्रह को कुठार, अग्नि, विष, पत्थर मिट्टी, रास, रोग, शोक आदि की जो उपमाए दी जाती हैं व वास्तव में यथार्थ हैं—ठीक हैं। क्यों कि कुठार कुल्हाडी- जैसे वृक्षों को नाश करता है, वैसे ही मान भी सद्ध्यान रूपी वृक्ष का नाश कर देता है। अग्नि जिस प्रकार लता समूह का नाश कर उस फूल फल देने से वंचित कर देती है, उसी तरह जिस के हृदय में कदाग्रह रूपी अग्नि लगती है वह सद्भावना रूपी बेल का नाश कर, समता रूपी पुष्प और हितोपदेश रूपी फल पाने से मनुष्य को वंचित कर देती है। विष जैसे मनुष्य के अवयवों को ढीले बना कर अनन्त वदना देने के बाद उसके प्राण लेता है इसी प्रकार जो मनुष्य कदाग्रह रूपी विष का पान कर लेता है, उसके सम्यग् ज्ञान रूपी शरीर के अवयव शिथिल हो जाते हैं, वह अज्ञान हो जाता है, दुश्चिंता रूपी वदना होती है और अन्त में उस के शुभ भाव प्राण नष्ट हो जाते हैं। पत्थर में जिस भाँति जल बिन्दु प्रविष्ट नहीं हो सकता है उसी तरह जिसका हृदय कदाग्रह से पत्थर समान हो जाता है उसमें तत्व जल प्रविष्ट नहीं हो सकता है। मिट्टी जैसे काचन को मलि

ज्मरनी है वैसे ही कदाग्रह रूपी मिट्टी भी स्वच्छ आत्मा को कर्मरज से मलिन बना देती है। घृतादि पदार्थों में भस्म–राख गिर जाने से जैसे वे व्यर्थ हो जाते हैं, इसी भाँति, मनुष्य के हृदय में परमार्थ वृत्ति रूपी जो घृत होता है उस को मान रूपी राख गिर कर, व्यर्थ कर देता है। जैसे ज्वरादि रोग जिस शरीर में होते है, उन शरीरी को मिष्टान्न, घृत, दुग्ध आदि पदार्थ रुचिकर नहीं होते है, वैसे ही जिस का हृदय कदाग्रह रूपी रोग से बीमार हो जाता है उस मनुष्य को सत्य पदार्थ रूपी मिठाई, तत्व रुचि रूपी दूध और विवेक रूपी घृत अच्छे नहीं लगते है। शोक रूपी शङ्कु–काँटा–जिस के शरीर में घुस जाता है उस के मन वचन और काय म्लान हो जाते है, इसी तरह कदाग्रह रूपी शोक जिसके हृदय में प्रविष्ट होता है उसके हृदय में देव, गुरु और धर्म इस त्रिपुटि के लिए ग्लानि रहा करती है। अर्थात् सुगुरु, सुदेव और सुधर्म को वह नहीं पहिचान सकता है।

इस प्रकार उक्त विशेषणों सहित कदाग्रह है। मुमुक्षु जीवोंने अभिमान को छोड देना चाहिए। जहाँ अभिमान का नाश हो जाता है वहाँ कदाग्रह प्रविष्ट होने का साहस नहीं कर सकता है। क्यों कि कारण विना कार्य की उत्पत्ति नहीं होती है।

7

इसि अभिमान से दुर्योधन की कैसी दुर्गति हुई थी ? दुर्योधन का हाल बच्चों स बूढ़ों तक सब जानते हैं।

श्री महावीर भगवान के शासन में व्रत, नियम, स्वाध्याय और इन्द्रिय निग्रह करनेवाले कई मुनियों के भी निन्हव की छाप लगी थी। उस के मूल कारण की जाँच करेंगे तो मालूम होगा कि वह कदाग्रह था।

अभिमान ही से वितण्डावाद कर के मनुष्य अपने जीवन को व्यर्थ नष्ट कर देते हैं। व परभव में अनेक दुःख उठाते हैं। उस समय अभिमान उन की रक्षा नहीं करता, प्रत्युत जीव उस के कारण एक कौड़ी का हो जाता है।

निरभिमान पुरुष अहङ्कार, ममकार के शत्रु होते हैं। व सत्य के पक्षपाती होते हैं। उन के हृदय पर विवेक, विनय, शम, दमादि का प्रकाश छा जाता है। जिस से व वास्तविक ज्ञान दर्शन और चारित्र को देख सकते हैं। इसी भाँति इन्हें अन्य को भी व दिखा सकते हैं। जिस समय मान का उदय नहीं होता उस समय मनुष्य गुणी के गुणगान कर सकता है।

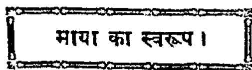
स्वयगुणी और गुणानुरागी पुरुष ही चारित्र और दर्शनगुण की प्राप्ति कर सकते हैं। इस के विपरीत अभिमान पर्वत पर चढ़े हुए गुण-द्वेषी मनुष्य वास्तविक वस्तु को न समझ सकने के कारण मिथ्यात्व की भूमि में स्थित होते होते हैं। श्रीमद्

यशोविजयजी महाराज अपने ' मार्गद्वात्रिंशिका ' नामा ग्रंथ में लिखते हैं —

> गुणी च गुणरागी च गुणद्वेषी च साधुषु ॥
> श्रूयन्ते व्यक्तमुत्कृष्टमध्यमाधमबुद्धय ॥ ३० ॥
> ते च चारित्रसम्यक्त्वमिथ्यादर्शनभूमय ॥
> अतो द्वयो प्रकृत्यैव वर्तितव्य यथाबलम् ॥ ३१ ॥

भावार्थ—गुणी, गुणानुरागी और साधु–द्वेषी ऐसे तीन प्रकार के मनुष्य, स्पष्टतया–सुने जाते हैं । वे क्रमश उत्तम, मध्यम और अधम होते हैं, । वे चारित्र, सम्यक्त्व और मिथ्यादर्शन की भूमि पर हैं व क्रमश चारित्रवान, सम्यक्त्वी और मिथ्यादृष्टी होते हैं । इस लिए विवकी पुरुषों को चाहिए कि, वे यथाशक्ति प्रथम के दो प्रकार के मार्गों पर चलने का प्रयत्न करें ।

भगवान ने क्रोध और मान की व्याख्या करने के बाद माया महादेवी का स्वरूप इस प्रकार प्रकट किया था ।

माया का सामान्य अर्थ होता है कपट, प्रपच, छल, ठगी, दगा, विश्वासघात आदि । जो मनुष्य माया से युक्त हैं वे

सदैव ससार से मुक्त रहत है और जो माया से बँधे हुए हैं वे सदैव ससार में बँधे ही रहत है। आत्म-कल्याण की इच्छा रखनेवाले मनुष्यों को सदैव माया स दूर रहना चाहिए। माया की जाल में जो मनुष्य फँसे होत है व सदा सत्यव्रत से वचित रहते है और अपने किये हुए दान, पुण्य, व सुकृत क फल से निराश होत है। माया सारे दुर्गुणों की खानि है।

कहा है कि—

अमूनृतस्य जननी परशु शीलशाखिन ।
जन्मभूमिरविद्याना, माया दुर्गतिकारणम् ॥

भावार्थ—माया, झूठ की माता है, ब्रह्मचर्य रूपी वृक्ष को काटनवाली कुल्हाडी है, अविद्या की ज मभूमि है और दुर्गति का कारण है।

मायावी मनुष्य अपना अभिमान रखन क लिए झुठ बोलत कभी नहीं रुकता। इतनाहीं नहीं झूठ बोलने में वह अपनी वीरता समझता है। अपने आचार विचारों को भी वह निर्भीक होकर छोड देता है। निन्दनीय दुर्गुण माया से प्राप्त होते है। दुर्गति तो इस स सहज ही में हो जाती है।

आज यह विश्वास नहीं हो सकता कि, इस पचम काल में भी कोई मायाचार से बचा हुआ है। इस राक्षसी के पजे में सब ही फँसे हुए है। प्राय देखा जाता है कि मनुष्य अपने

कार्यों को ठीक बताने का बहुत बड़ा प्रयत्न करते है, परन्तु होता इससे उल्टा है। वे माया रूपी नागिन को अपने हृदय में धारण कर आत्म-कल्याण के हेतु रूप तप, संयमादि कार्यों को क्षणवार में नष्ट भ्रष्ट कर देते है।

लोगों में ख्याति पाने के लिए वे अनेक प्रकार के कष्ट उठाने में आनंद मानते है। आत्मघाती होने का ढोंग कर महापुरुष बनने की लालसा रखते है। परन्तु वास्तव में देखा जाय तो वे आत्म-क्लेशी बन, संसार सागर में संतानशाली विपक्रिया साधन करने में अगुआ बनते है। ऐसे मनुष्यों को ठग कह कर आत्म-स्वरूप से ठगाये हुए कहना चाहिए। ऐसे जीव बिचारे थोड़े के लिए बहुत खो देते हैं। इसके लिए 'हृदयप्रदीपषट्त्रिंशिका' में जो उपदेश दिया गया है वह वास्तव में अनुकरण करने योग्य है।

> कार्यं च किं ते परदोषदृष्ट्या,
> कार्यं च किं ते परचिन्तया च।
> वृथा कथं खिद्यसि बालबुद्धे!
> कुरु स्वकार्यं त्यज सर्वमन्यत्॥

भावार्थ—हे जीव! दूसरों के दोष देखने से तुझ को क्या मतलब है? दूसरों की चिंता करने से भी तुझे क्या है? हे

बाल बुद्धिवाले ! व्यर्थ दुःख क्यों करता है ? तू अपना कार्य कर, दूसरा सब कुछ छोड दे।

उक्त श्लोक के भाव को अपने हृदय पर लिख लेना चाहिए, त तुमार चठ आत्महित करना चाहिए। अमृत क्रिया का आश्रय लेना चाहिए। मगर यह उसी समय हो सकता है, जब माया का त्याग कर दिया जाय। इसलिए शक्तिभर माया का त्याग करने की चेष्टा करना चाहिए।

मायावी मनुष्य अपने आत्मा ही को धोखा देते हैं। कहा है कि—

> कौटिल्यपटव पापा मायया बकवृत्तय ॥
> भुवन वञ्चयमाना वञ्चयन्त स्वमेव हि ॥

भावार्थ—कुटिलता—कपट—करने में चतुर और माया से बगुले के समान वृत्ति धारण करने वाले पापी लोग जगत को ठगते हुए अपने आप को ही ठग लेते हैं।

अब भिन्न २ प्रकार की माया का—प्रपच का—स्वरूपवर्णन किया जायगा। यहाँ पहिले राजप्रपच का विचार किया जाता है। कहा है कि —

> कूटषाड्गुण्ययोगेन छलाद् विश्वस्तघातनात्।
> अर्थलोभाच्च राजानो वञ्चयन्तेऽखिल जगत्॥

भावार्थ—कपटपूर्वक षाड्गुण्ययोग अर्थात् सन्धि आदि, उन कर के छल से विश्वासु पुरुषों के प्राण धन एवं अन्न के लोभ से राजा लोग जगत् को ठगते हैं, अतएव वे राजा नहीं हैं, किन्तु सचमुच रंक ही हैं।

अब मुनिवेष को धारण कर के लोग कैसे दुनिया को ठगते हैं? इस का विचार किया जाता है। कहा है कि—

ये लुब्धचित्ता विषयादिभोगे
बहिर्विरागा हृदि बद्धरागाः ॥
ते दाम्भिका वेषधराश्च धूर्ता
मनांसि लोकस्य तु रञ्जयन्ति ॥

भावार्थ—जिन का हृदय विषयादि भोगों में लुब्ध हो रहा है, जो अन्तरंग से रागी हैं और दिखाने वैरागी हैं, वे कपटी हैं, वेषधारी धूर्त हैं। वे तो केवल लोगों के चित्त को प्रसन्न करने ही में लगे रहते हैं।

पाठकों को शङ्का होगी कि, लोग क्या मूर्ख हैं जो ऐसे धूर्त लोगों की बातों पर विश्वास करते हैं? इस के उत्तर में हम इतना ही कहना चाहते हैं कि ऐसा ही होता है। कहा है कि—

मुग्धश्च लोकोऽपि हि यत्र मार्गे
निवेशितस्तत्र रतिं करोति।

धूर्तस्य वाक्यै परिमोहितानां
केषां न चित्त भ्रमतीह लोके ॥

भावार्थ—लोग भद्रिक हैं—भोले हैं। वे जिस मार्ग पर च-लाये जाते हैं उसी पर चलते हैं और उसी में आनंद मानते हैं। क्यों कि इस संसार में धूर्त लोगों के वाक्यों पर मुग्ध हो कर किन लोगों का चित्तभ्रम नहीं हो जाता है? (एक बार तो सब का हृदय अवश्यमेव भ्रम में पड़ जाता है। कपटी साधु जितना अनर्थ करता है उतना औरों से होना कठिन है।)

भारतवर्ष में लगभग बावन से—अट्ठावन लाख के लगभग नामधारी साधु हैं। उन में से कई ऐसे हैं कि जिन्हों ने कीर्ति और धनमाल आदि के आधीन हो कर अपने आचार को छोड़ दिया है, और उन्मत्त हो शास्त्र मार्ग का परित्याग कर स्वेच्छा-चार का वर्ताव कर रहे हैं।

हिन्दु धर्म शास्त्रों में—**मनुस्मृति, कूर्मपुराण, वराहपुराण, मत्स्यपुराण,** और **नरसिंहपुराण** आदि ग्रंथों में वर्णाश्रम धर्म की व्यवस्था है। उस व्यवस्था में संन्यासियों के लिए जो व्यवस्था है उस व्यवस्था के अनुसार, हम देखते हैं कि वे नहीं चलते हैं। हम थोड़ासा उस व्यवस्था का यहां उल्लेख करेंगे।

नरसिंहपुराण में ६० वें अध्याय के २६३ वें पृष्ठ पर *लिखा है कि,—*

तत, प्रभृति पुत्रादौ सुखलोभादि वर्जयेत् ।
दद्याच्च भूमावुदक सर्वभूताभयङ्करम् ॥

भावार्थ—उस के बाद–मनुष्य वानप्रस्थाश्रम को छोड कर सन्यासी बनता है तब से–यावज्जीवन–मरण पर्यंत–पुत्रादि के सुख का और लोभ का त्याग करें, पृथ्वी पर जलाजुली छोडे और सर्व प्राणियों को अभय करने वाली हो ऐसी प्रतिज्ञा करें।"

दीक्षा स मरण पर्यन्त पुत्र, पुत्री, धन, दौलत आदि किसी पर किसी भी तरह का राग मात्र न रक्खे और न किसी जीव को दु ख पहुचाने वाली प्रवृत्ति ही करे। यानी इस प्रकार का व्यवहार करे जिस से किसी जीव को पीडा न पहुचे। इस वाक्य स हिंसा प्रवृत्ति का निषेध किया गया है।

और भी अन्यान्य पुराणों और स्मृतियों में लिखा है,

न हिंस्यात् सर्व भूतानि नानृत वा वदेत कचित् ।
नाहित नाप्रिय ब्रूयान्न स्तेन स्यात् कथचन ॥ १ ॥
तृण वा यदि वा शाक मृद वा जलमेव च ।
परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

उन के नाम ये हैं—अहिंसा, सत्य, अस्तेय—चोरी नहीं करना, त्याग—निस्पृहता, और मैथुनवर्जन—ब्रह्मचर्य ।

खेद है कि—उन में से कितने ही साधुओं ने अपने धर्मानुसार आचार विचार रखना छोड दिया है, मधुकर वृत्ति का त्याग कर दिया हैं, और येन केन प्रकारेण अपने उदर की पूर्ति कर साधुजाति पर कलंक लगाया है और लगाते हैं । सत्य-मार्ग के प्रकाशक, मोक्षमार्ग के साधक, कर्मशत्रु के बाधक, शत्रु और मित्र दोनों पर समान भाव रखनेवाले, संसारसागर से भव्य जीवों को तारनेवाले, रागद्वेष से मुक्त, कंचन और कामिनी—धन और स्त्री—के त्यागी और वैरागी आदि अनेक गुणधारी साधुओं पर वे आक्षेप करते हैं, सत्याचार की निन्दा करते हैं और भोले लोगों को ठगते फिरते हैं। यद्यपि अन्त में सत्य बात प्रकट होती है, तथापि थोडी देर के लिए तो संसार अवश्य भ्रम में पड जाता है । कइयों ने तो वास्तविक मार्ग की निंदा करने के लिए कई तरह के श्लोक जोड डाले हैं । उदाहरणार्थ—

हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमंदिरम् ।
न वदेद्यावनीं भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

भावार्थ—हाथी मारने को आया हो तो भी जैनमन्दिर में (अपनी जान बचाने के लिए भी) न जाना चाहिए । और

कण्ठगत प्राण हों--मरणासन्न हों--तो भी यवनों की भाषा नहीं बोलना चाहिए।

इस श्लोक के उत्तर में यदि कोई जैनाचार्य भी इस तरह के श्लोक की रचना कर डाले तो वह अनुचित नहीं कही जा सकती। जैसे--

> सिंहेनाताड्यमानोऽपि न गच्छेच्छैवमन्दिरम्।
> न वदेद् हिंसिकीं भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि॥

भावार्थ--सिंह मारने आया हो तो भी शिव के मंदिर में नहीं जाना चाहिए, और कण्ठ गत प्राण हों तो भी हिंसक भाषा नहीं बोलना चाहिए।

महाशयो! द्वेषबुद्धि से कैसे कैसे आक्षेप किये जाते हैं? ऊपर के दोनों श्लोक अग्राह्य हैं। ये दोनों श्लोक क्या है? दण्डादण्डि, केशाकेशि और मुष्टामुष्टि युद्ध है। वस्तुत, देखा जाय तो किसी अल्पबुद्धिवाले ने जैनियों पर उक्त प्रकार का आक्षेप किया है। क्यों कि यह श्लोक न कहीं किसी स्मृति में है और न किसी पुराण में ही। स्मृति या पुराण में इस श्लोक का न होना ही बताता है कि यह किसी उच्छृंखल वृत्तिवाले की कृति है। अपनी उच्छृंखलता को निर्दोष प्रमाणित करने और संसार में अनर्थ उत्पन्न करने के लिए यह श्लोक बना डाला है।

इस का एक कारण और भी है। जब जैनमुनि तपस्य वृत्ति से जगत् के जीवों को वास्तविक उपदेश देने लगे तब नामधारी ब्राह्मणों की ठगी प्रकारा में आने लगी और उन की आमदनी मे धक्का पहुँचने लगा, तब उन्हों ने जैनधर्म पर चार अनुचित आक्षेप—कलंक—लगा कर जीवों को सत्योपदेश से वंचित कर दिया।

प्रथम कलंक यह कि–जैन लोग नास्तिक हैं।

दूसरा कलंक यह लगाया कि–जैनी मलिन हैं।

तीसरा कलंक यह लगाया कि–जैनियो के देव नगे हैं।

चोथा यह कि–जैनी ब्राह्मणों को अपने मंदिर में मारते हैं।

पाठक, विचार कीजिए कि जो जैन गृहस्थ और जैन-साधु सदैव वैराग्य वृत्ति रखते हैं, और जप, तप, संयम, ज्ञान, ध्यान आदि की की हजारों प्रकार की क्रियाएँ करते है उन जैनियों को नास्तिक बतानेवाला स्वयं केसा धर्मात्मा हो सकता है ?

दूसरा आक्षेप है मलिनता का। मगर यह भी ठीक नहीं है। क्यों कि जैन लोग अशुद्ध आहार व्यवहार नहीं करते। भोजन करते हैं शोधके साथ। जल व्यवहार में लाते हैं अच्छी तरह से छान कर और भगवान का पूजनपाठ

भी वे भली प्रकार से स्नान कर चदन का लेप कर के । ऐसा व्यवहार करने वाले जैन को यदि मलिन कहें तो फिर दुनिया में शुद्ध कौन है ? वास्तव में तो मलिन वही होता है जो धर्म के बहाने जीव हिंसादि अमार्ग कराता है, लोगों को नरक में ढकेलता है और आप भी उन के साथ गिरता है ।

जैनों के देव नगे हैं । यह आक्षेप भी उन का निर्मूल ही है । क्यों कि यदि कोई जैन श्वेताबर मूर्तियों को देखेगा तो उस को ज्ञात हो जायगा कि व नगी नहीं होती है । उन की कटि पर कच्छ होता है । यद्यपि दिगबर आम्नाय की मूर्तिया नग्न होती है, परन्तु जैनेतर मूर्तियों से व बहुत ही ऊचे दरजे की होती हे । शकर और विष्णु की मूर्ति को यदि देखोगे तो विदित होगा कि उन में किसी भी प्रकार का सम्मान दर्शक चिन्ह नहीं है । इस मे कुछ अत्युक्ति नहीं है ।

अब हम इस बात का विशेष विवेचन नहीं करेंगे, क्योंकि ऐसा करने से एक तो निन्दा में उतरना होता है, जिससे ग्रन्थ लिखने के उद्देश में बाधा पहुँचती है, दूसरे विषयान्तर होने का भी भय है ।

चौथा कलक यह है कि, जैन अपने मन्दिरों में ब्राह्मणों का बलिदान करते हैं । इस का उत्तर जनरव स्वय दे रही है । सब जानते हैं कि जैन एक कीडी को मारने में भी महा पाप

समझते हैं। जो एक कीड़ी मारने में भी महा पाप समझते हैं वे प्राणियों को-पचेन्द्री जीवों को मारे यह सर्वथा असमव है।

मेरी लगभग पचास बरस की उम्र हुई है। अपनी इ आयु में मैंने प्राय जैनशास्त्र पढ़े हैं। मगर मुझे उन में कहं भी ऐसी बात लिखी नहीं मिली। अब भी यदि कहं ऐसी बात लिखी मिल जाय तो मैं जैनशास्त्रों को कुशास्त्र मानने के लिए तैयार हूँ। बचपन ही से मैं मानता है कि जिन शास्त्रों में बलिदान-पचेंद्रियवध का प्ररूपण हो वह शास्त्र कुशास्त्र है।

जैनियों के तो नहीं, मगर हिन्दु शास्त्रों के अन्दर त यज्ञ, श्राद्ध, देवपूजा आदि कार्यों में बलिदान करने क आज्ञा है। कई स्थानों से नरमध और काली के आ नरबलि की बातें हमें सुनने को मिली है। मगर अब नीतिकुशल ब्रिटिश राज्य के प्रताप से यह अन्याय सर्व नष्ट हो गया है। इसी तरह हिन्दुस्तान में से यदि सा हिंसा बद हो जाय तो बिचारे मूक-बे जबान-प्राणियों अभयदान मिले और साथ ही भारत के लोगों को दू घृत और ऊन के कपड़े विशेष प्रमाण में मिलने लगें।

मगर हतभाग्य भारत का अभी ऐसा सुदिन नहीं आ है कि जिस से वह देश, काल का विचार करके ऐसे कुरिवा

को मेट दे और भारत में सब प्रकार से आनंद का प्रसार होने दे। अस्तु।

हमने, जैनों पर जो कलंक लगाये गय हैं उन का उत्तर दिया है। पाठकों से अनुरोध है कि वे उन अर्द्धविदग्ध लोगों से दूर रह कि जो सत्यवक्ताओं पर कलंक लगा कर उनके उप-देश से लोगों को वंचित रखते ह। और सत्य मार्ग दिखाने वालों क सहवास में आवे।

अब अल्प मात्र मायावी और धूर्त ब्राह्मणों का स्वरूप समझान क लिए श्लोक दिया जाता है'—

तिलकैर्मुद्रया मंत्रै क्षामतादर्शनेन च।
अन्त शून्या बहि साग वञ्चयन्ति द्विजा जनम्॥

भावार्थ—तिलक और मुद्रास और दुर्बलता क ढोंगस, शून्य अन्त करणवाले मगर ऊपरसे भले होन का ढोंग बताने वाले ब्राह्मण मनुष्यों को ठगते हैं।

अहिंसादि दश प्रकार क सत्य धर्म को छोड, आडंबर में आनंद माननेवाले नामधारी ब्राह्मण, वास्तव में ब्राह्मण शब्द को लज्जित करनेवाले पुरुष—लंबे तिलक लगा, हाथ में दर्भासन ले, बगल म पुस्तक दबा भोले लोगों क सामने शान्त मुद्रा धारण करत हैं, अशुद्ध वेद मंत्र उच्चारण कर कल्पित अर्थ बताते हैं,

यजमान के सामने अपनी दरिद्रता प्रकाशित कर, स्वोदर पूर्ति के लिए अनेक प्रकार के प्रपच रचते हैं और लोगों को ठगते हैं।

हमें विचार ऐसे ब्राह्मणों पर दया आती है। वे अपनी कृतियों से लोगों के कर्जदार होते हैं, और कर्मदारी चुकाने के लिए बारबार जन्म और मरण के कष्ट भोगेंगे। इसी भाँति ऐसे ब्राह्मणों को दान देनवालों को भी अपना कर्जा वसूल करने के लिए जन्म, जरा, मृत्युपूर्ण इस ससार में जन्म लेना पड़ेगा। जन्म है, वहाँ मृत्यु भी अवश्य भावी है। पाराशर स्मृति का निम्न लिखित श्लोक सदा दाता के ध्यान में रखने योग्य है।

> यतिने काञ्चनं दत्वा ताम्बूलं ब्रह्मचारिणे।
> चौरेभ्योऽप्यभयं दत्वा स दाता नरकं व्रजेत्॥

भावार्थ—जो यति को—साधु को—धन देता है, ब्रह्मचारी को ताम्बूल देता है, और चौरों को अभय देता है वह दाता नरक में जाता है।

इस श्लोक से स्पष्ट है कि जो जिस चीज के योग्य हो वही चीज देना चाहिए। उसके विपरीत देने से दाता नरक में जाता है।

बहुतसे हिन्दू शास्त्रों में यह बात बताई गई है कि, "ब्राह्मणों की पूजा करना चाहिए, क्योंकि ब्राह्मण सुपात्र हैं।"

साथ ही उन में ब्राह्मणों के गुणों का वर्णन करदिया गया है। जैसे —

ब्राह्मणा ब्रह्मचर्येण यथा शिल्पेन शिल्पिक ।
अन्यथा नाममात्र स्यादिन्द्रगोपस्तु कीटवत् ॥

भावार्थ—जैसे शिल्प विद्या के होने पर ही हम उसको शिल्पी बताते हैं वैसे ही जो ब्रह्मचर्य पालता है वही ब्रह्मचारी कहलाने योग्य है। अन्यथा तो इन्द्रगोप नामा कीड़े की भाँति वह नाम मात्र का कीड़ा है।

गुण के बिना कोई गुणी नहीं कहा जासकता। यदि नाम मात्रही से कोई वैसा हो जाय तो फिर मनुष्य का नाम 'ईश्वर' भी है। इसलिए मनुष्य भी ईश्वर की भाँति क्यों नहीं पूजा जाता है? इसी भाँति ब्राह्मण के योग्य जिस में गुण न हो वह ब्राह्मण कुल में जन्मने से और ब्राह्मण नाम-धारण करने से पूज्य नहीं हो सकता है। उसको ब्राह्मण कहना भी अनुचित है। मनुजी के वाक्य 'जन्मना जायते शूद्रः।' (जन्म से सब ही शूद्र होते हैं) से भी यही सिद्ध होता है कि, जन्म से कोई ब्राह्मण नहीं होसकता है।

तात्पर्य यह है कि, सब जगह गुणका मान होता है, जन्म का नहीं। इसलिए मान उसी ब्राह्मण को मिलना चाहिए कि जिस

में सत्य, सन्तोष, तप, जप, ध्यान, ज्ञान आदि गुण होते हैं॥ कहा है कि —

सत्य ब्रह्म तपो ब्रह्म ब्रह्मचेन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया ब्रह्म ह्येतद् ब्राह्मणलक्षण ॥ १ ॥
सत्य नास्ति दया नास्ति नास्ति चेन्द्रिह निग्रहः ।
सर्वभूतदया नास्ति ह्येतचाण्डाललक्षणम् ॥ २ ॥

भावार्थ— सत्य ब्रह्म है, तप ब्रह्म है, इन्द्रियनिग्रह ब्रह्म है और सब प्राणियों पर दया करना ब्रह्म है। ये ब्राह्मण का लक्षण हैं।

२–सत्य का न होना, दया का न होना, इन्द्रियनिग्रह का न होना, और सब प्राणियों पर दया का न होना, ये चाण्डाल के लक्षण हैं।

ब्राह्मण किस को कहना चाहिए ? इस के सबंध में शास्त्रकार अनेक श्लोकों द्वारा कथन कर गये हैं। वास्तव में देखा जाय तो लोग पूज्य को पूजा करते हैं। 'पूजितपूजको लोकः।' जो नाम मात्र के ब्राह्मण हैं वे ऊपर बताये हुए इन्द्रगोप नामा कीड़े के समान हैं।

इन्द्रगोप नाम के कीड़े वर्षा के प्रारंभ में होते हैं। उन का रंग लाल होता है। उन का नाम यद्यपि इन्द्रगोप–इन्द्र का रक्षक है, तथापि उन बिचारों में इतना सामर्थ्य छोड़ कर अपनी

रक्षा करने जितना भी सामर्थ्य नहीं है। उन को कोए उठा ले जाते हैं और बुरी तरह से मारते हैं।

इस प्रकार यदि कोई नाम मात्र के लिए ही ब्राह्मण हो, तो उस बिचारे को अन्न, वस्त्र दे कर सुखी करना चाहिए। मगर उस को सुपात्र समझ कर उस के लिए धनमाल लुटाना किसी भी तरह से उचित नहीं है। गुरु तत्त्वाधिकार में इस पर और विशेष रूप से विवेचन किया जायगा।

अब व्यापारी वर्ग कैसा प्रपंच करते है उस पर विचार किया जायगा। कहा है कि—

कूटा कूटतुलामानाशुक्रियामातियोगत ।
वञ्चयन्ते जनं मुग्धं मायामाजो वणिग्जना ॥

भावार्थ—मायाचारी चालबाज वनिए लोग खोटे ताले और खोटे मापों से, शीघ्र क्रिया से मातियोग से यानी कुछ आश्री क्रिया से मूर्ख लोगों को ठगते है।

बनियों की ठगी दुनिया में प्रसिद्ध है। थोड़े द्रव्य के लिए, कई बार व निश्चय धर्म को बेचने में भी आगा पीछा नहीं करते है। जो उन पर विश्वास रखता है उस को तो वे पूरी तरह से ठगते हैं। नीति और धर्म दोनों को वे जलाञ्जली दे देते है, तो भी हम देखते है कि उनमें से कइयों को पेट भर खाने के लिए भी नहीं मिलता है।

ऐसे व्यापारियों को ध्यान में रखना चाहिए कि जिस देश में व्यापारी एक ही तरह के तोले और माप रखते हैं, व नीति पूर्वक व्यापार करते हैं उस देश में सब ही—राजा, प्रजा और व्यापारी, धनी होते हैं, इज्जतदार होते हैं और सुखी होते हैं।

प्राचीनकाल में अपना यह भारत देश, धर्म, कर्म, व्यापार, कला, कौशल, विनय, विवेक, विद्या आदि सब बातों में सर्वोत्तम था। मगर इस समय इस की जो दुर्दशा हुई है, उस का कारण हम तो यही कहेंगे कि यह माया महादेवी का ही प्रसाद है। यदि माया महादेवी भारत से नष्ट हो जाय तो स्वार्थी लोग, परमार्थी साधु वास्तविक साधु और सत वास्तविक सत हो जायँ। व्यापारी सच्चे व्यापारी और साहूकार वास्तविक साहूकार गिने जाने लगें। ऐसा होते ही देशोन्नति तत्काल ही हो जाय।

मगर दुर्भाग्य की बात यह है कि प्रत्येक मनुष्य के रोम रोम में माया का साम्राज्य हो रहा है, इस लिए उस को तत्काल ही निकाल देना बहुत ही कठिन है। जो मनुष्य माया राक्षसी के पंजे से बच जाय उसे हम तो यही कहेंगे कि—वह वास्तविक हीरा है सच्चा माणिक्य है, संसार का पूज्य है। दुनिया के दास वे ही लोग हैं जो माया जाल में फँसे हुए हैं।

अब वेश्या के माया-प्रपंच—का विचार किया जायगा। कहा है कि —

आरक्ताभिर्हावभावलीलागतिविलोकनै ।
कामिनो रञ्जयन्तीभिर्वेश्याभिर्वञ्च्यत जगत् ॥

भावार्थ—हावभाव की लीला करनेवाली, चलने के ढग वाली, कटाक्षपात करनेवाली, कामीजनों क मन को मुग्ध करनेवाली और प्रेम करने का ढोंग दिखानेवाली वश्याएँ दुनिया को ठगती है।

वश्या सदैव निन्द्य है। धन और प्राण दोनों का नाश करनेवाली है। हजारों मनुष्य वश्याओं के आधीन हो कर नष्ट भ्रष्ट हो चुक हैं। ऐसे हजारों मनुष्यों क उदाहरण हमारे समक्ष हैं। मनुष्य जानत हुए भी मोह महामद्द क आधीन हो कर, वेश्या के अनुगामी बनत हैं और अपने आप को बरबाद् करत हैं।

पूर्व देश म—कलकत्ता बनारस आदि प्रान्त में—यह एक अनोखी बात है कि, जिस गृहस्थ के घर में एक दो रखेल स्त्रियाँ नहीं होती है वह सद्गृहस्थ नहीं कहलाता है। कई स्थानों में रखेल स्त्री के छोकरों को भी सपत्ति में से हिस्सा दिया जाता है। मगर जिस प्रकार से पुरुष इस प्रकार स्वच्छदता का वर्ताव करते हैं, उस तरह स्त्रियाँ नहीं करती हैं।

तो भी पुरुषों को यह ध्यान में रखना चाहिए कि, काम का प्राबल्य पुरुषों की अपेक्षा स्त्रियों में आठ गुना ज्यादा होता

दम्पती पितर पुत्रा सोदर्य सुहृदो निजा ।
ईशा भृत्यास्तथान्येऽपि माययाऽन्योन्यवञ्चका ॥

भावार्थ—माया से पुरुष अपनी स्त्री को, स्त्री अपने पति को, भाइ भाई को, मित्र को, स्वामी सेवक को, और सेवक स्वामी को ठगते हैं। इस तरह परस्पर के प्रगाढ़ संबंधी भी एक दूसरे को ठगते हैं।

जीव अपने अपने स्वार्थ के लिए प्रपंच रचते हैं। यह एक बड़ी मजे की बात है कि, जिन को हम मूर्ख समझते हैं वे ही अपने स्वार्थ के समय बहुत ज्यादा बुद्धिमान हो जाते हैं।

उदाहरणार्थ—हम देखते हैं कि बगुला जब पानी पर जाता है तब तरकीब से पैर उठाता है कि, पानीमें थोडासा भी हलन चलन नहीं होता है, परन्तु ज्योंहि वह मछली को या मेंडक को देखता है ऐसी चोंच मारता है कि उस की सारी मक्काई हवा हो जाती है। यह एक सामान्य उदाहरण है। स्वार्थांध मनुष्य सब इसी तरह के होते हैं।

माया को जीतने का उपाय।

शास्त्रकार कहते हैं कि —" स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता। " (स्वार्थ का नष्ट होना मूर्खता है।) मगर इस में जो ' स्व ' शब्द आया है उस का अर्थ है 'आत्मा'। इस लिए आत्मा के

अर्थ का नाश होना मूर्खता है । शास्त्रकारो का यह कहना बिल्कुल ठीक है । आत्मा के अर्थनाश की सभावना माया से होती है । इस लिए माया का त्याग करना उचित है ।

माया क महादोष ही से मल्लिनाथ क समान तीर्थंकर को भी स्त्री वद की प्राप्ति हुई है । कहा है कि —

दम्भलेशोऽपि मल्ल्यादे स्त्रीत्वानर्थनिबन्धनम् ।
अतस्तत्परिहाराय प्रतितऽय महात्मना ॥

मावार्थ—श्री मल्लिनाथ तीर्थंकर आदि महा पुरुषोंक लिए भी, माया का लेश, स्त्री वेदादि अनर्थ का कारण हुआ, इस लिए महात्मा पुरुषों को चाहिए कि व दंभ के नाश का प्रयत्न करें ।

किया हुआ कर्म तीन लोक के नाथ को भी नहीं छोडता है, तो फिर दूसरे मनुष्यों की तो बात ही क्या है ? श्री मल्लिनाथ स्वामी क जीव का दभ धर्म की वृद्धि के लिए था । उस का सक्षेप में यहाँ कथन किया जाता है—

" श्रीमल्लिनाथ स्वामी तीर्थंकर हुए इसके तीन भव पहिले वे अपने मित्रों के साथ तपस्या करते थे । उस समय उनके मनमें आया कि मैं अपने मित्रों की अपेक्षा ऊँचा दर्जा प्राप्त करूँ तो अच्छा हो, इस विचार को कार्य में परिणत करने के लिए उपवास के अन्त में पारणे के समय वे कह देते कि—"तुम

दम्पती पितर पुत्रा सोदर्य सुहृदो निजा ।
ईशा भृत्यास्तिपान्येऽपि माययाऽन्योन्यवञ्चका ॥

भावार्थ—माया से पुरुष अपनी स्त्री को, स्त्री अपने पति को, भाइ भाई को, मित्र को, स्वामी सेवक को, और सेवक स्वामी को ठगते ह । इस तरह परस्पर के प्रगाढ सबधी भी एक दूसरे को ठगन हे ।

जीव अपन अपन स्वार्थ के लिए प्रपच रचते हें । यह एक बडी मजे की बात है कि, जिन को हम मूर्ख समझते हे व ही अपने स्वार्थ क समय बहुत ज्यादा बुद्धिमान हो जाते हैं ।

उदाहरणार्थ—हम देखन हें कि बगुला जब पानी पर जाता है तब तरकीब से पैर उठाता है कि, पानीमें थोडासा भी हलन चलन नहीं होता है, परन्तु ज्योंहि वह मछली को या मेंडक को देखता ह ऐसी चोंच मारता है कि उस की सारी मक्काई हवा हो जाती है । यह एक सामान्य उदाहरण है । स्वार्थांध मनुष्य सब इसी तरह क हात हें ।

माया को जीतने का उपाय ।

शास्त्रकार कहत है कि—" स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता । " (स्वार्थ का नष्ट होना मर्खता है ।) मगर इस में जो ' स्व ' शब्द आया है उस का अर्थ है 'आत्मा' । इस लिए आत्मा क

अर्थ का नाश होना मूर्खता है । शास्त्रकारों का यह कहना बिल-कुल ठीक है । आत्मा के अर्थनाश की सभावना माया से होती है । इस लिए माया का त्याग करना उचित है ।

माया के महादोष ही से मल्लिनाथ के समान तीर्थंकर को भी स्त्री वेद की प्राप्ति हुई है । कहा है कि,—

दम्भलेशोऽपि मल्ल्यादे स्त्रीत्वानर्थनिबन्धनम् ।
अतस्तत्परिहाराय प्रतित य महात्मना ॥

भावार्थ—श्री मल्लिनाथ तीर्थंकर आदि महा पुरुषों के लिए भी, माया का लेश, स्त्री वेदादि अनर्थ का कारण हुआ, इस लिए महात्मा पुरुषों को चाहिए कि वे दम के नाश का प्रयत्न करें ।

किया हुआ कर्म तीन लोक के नाथ को भी नहीं छोडता है, तो फिर दूसरे मनुष्यों की तो बात ही क्या है ? श्री मल्लि-नाथ स्वामी के जीव का दम धर्म की वृद्धि के लिए था । उस का संक्षेप में यहाँ कथन किया जाता है—

" श्रीमल्लिनाथ स्वामी तीर्थंकर हुए इसके तीन भव पहिले वे अपने मित्रों के साथ तपस्या करते थे । उस समय उनके मनमें आया कि मैं अपने मित्रों की अपेक्षा ऊँचा दर्जा प्राप्त करूँ तो अच्छा हो, इस विचार को कार्य में परिणत करने के लिए उपवास के अन्त में पारणे के समय वे कह देते कि-"तुम

पारणे कर लो, मैं पीछे करूँगा।" मित्र पारणा करलेते थे। आप पारणा न करके तपस्या आगे बढ़ाते थे। इस प्रकार तप श्रमणमे उन्होंने तीर्थंकर नाम कर्म बाँधा परन्तु साथ ही माया के कारण उन्हें स्त्रीवेद का भी बंध हुआ।"

कर्म कभी किसीका लिहाज नहीं करता। इसलिए सत्पुरुषों को सदैव दंभसे-कपटसे-डरते रहना चाहिए। दंभ सब का नाश करनेवाला है। कहा है कि—

दम्भो मुक्तिलतावह्निर्दम्भो राहु क्रियाविधौ।
दौर्भाग्य कारणं दम्भो दम्भोऽध्यात्मसुखार्गला ॥

भावार्थ—दम्भ मुक्ति रूपी बेल का नाश करने के लिए अग्नि के समान है, क्रिया रूपी चन्द्रमा का आच्छादन करने के लिए दम्भ राहु के समान है, और दुर्भाग्य का कारण व अध्यात्म सुख को रोकने में अर्गला के समान भी दंभ ही है।

जब तक दंभ रहता है तब तक धर्मक्रिया—जो मोक्षका कारण है—नहीं होती है। अनेक प्रकार की क्रियाएँ कीजायँ तो भी दंभ उनको सफल नहीं होने देता है। चंद्र स्वयं शीतल, निर्मल और रमणीय है तो भी जब राहु के फंदे में आता है तब मिट्टी की ठीकरी के समान निस्तेज बन जाता है। ऐसी भाँति धर्म रूपी चन्द्रमा जब दंभवृत्ति रूपी राहु की जाल में फँस जाता है तब उसका वास्तविक तेज तिरोहित हो जाता है।

जहाँ दंभ प्रवेश करता है वहाँ शीघ्र ही दुर्भाग्य का उदय होता है। और अध्यात्म का सुख तो दंभी को स्वप्न में भी नहीं मिलता है। इस लिए मनुष्य को चाहिए कि वह सदा दंभ से दूर रहे। दंभ के लिए और भी कहा है कि—

सुत्यजं रसलाम्पट्यं सुत्यजं देहभूषणम्।
सुत्यजाः कामभोगाद्या दुस्त्यजं दम्भसेवनम् ॥

भावार्थ—रस की लालसा प्रसन्नता से छोड़ी जा सकती है, देह का आभूषण भी खुशी से छोड़ा जा सकता है और काम भोगादि भी खुशी से छोड़े जा सकते हैं, परंतु दम्भ की सेवा छोड़ना कपट करना छोड़ देना—बड़ा ही कठिन काम है।

अहो! कहाँ तक कहें? दंभत्याग के बिना श्री भगवान भाषित दीक्षा पालन भी निष्फल है। कहा है कि —

अहो! मोहस्य माहात्म्यं दीक्षां भागवतीमपि।
दम्भेन यद्विलुम्पन्ति कज्जलेनेव रूपकम् ॥ *

भावार्थ—अहो! मोह का कैसा माहात्म्य है कि उसके कारण—मोहोद्भूत दम्भ के कारण—श्री वीतराग की दीक्षा का भी नाश हो जाता है, जैसे कि काजल से चित्र नाश हो जाता है।

दम्भ धर्म के अन्दर भी कैसा विघ्न डालनेवाला है ? कहा है कि —

> अब्जे हिम तनौ रोगो वने वह्निर्दिने निशा ।
> ग्रन्थे मौर्ख्यं कलिः सौख्ये धर्मे दम्भ उपप्लवः ॥

भावार्थ—जैसे कमल को बरफ, शरीर को रोग, बन को अग्नि, दिन को रात्रि, ग्रंथ को मूर्खता, और सुख को क्लेश नाश करने वाला है, इन में विघ्न डालने वाला है, उसी भाँति दम भी धर्म में विघ्न डालने वाला है—धर्म को नाश करने वाला है ।

दम सहित जो जप, तप, संयम आदि किये जाते हैं व संसार के भ्रमण को कम नहीं कर सकते हैं । जबतक दम है तब तक ये सब निष्फल है । कहा है कि —

> दम्भेन व्रतमास्थाय यो वाञ्छति पर पदम् ।
> लोहनाव समारुह्य सोऽब्धे पारं यियासति ॥१॥
> किं व्रतेन तपोभिर्वा दम्भश्चेन्न निराकृतः ?
> किमादर्शेन किं दीपैर्यद्यान्ध्य न दृशोर्गतम् ? ॥२॥
> केशलोचधराशय्याभिक्षाब्रह्मव्रतादिकम् ।
> दम्भेन दुष्यते सर्वं त्रासेनैव महामणिः ॥३॥

भावार्थ—जो मनुष्य कपटपूर्वक व्रत करके मोक्ष पाने की इच्छा रखता है, वह मानो लोहे की नाव में बैठकर समुद्र तैरना चाहता है । २—यदि दम या नाश नहीं हुआ तो फिर व्रत

और तपसे—छठ अट्ठम आदि तपसे—क्या लाम है ? यदि अंधे की आँखों से अंधापन नहीं मिटा तो आइना या प्रकाश उसके लिए किस प्रयोजन के है ? ३—त्रास नामा दूषण के कारण जैसे महामणि दूषित होती है वैसे ही केश लोच, भूमि शयन, भिक्षासे प्राप्त किया हुआ शुद्ध आहार और अठारह प्रकार के ब्रह्मचर्यमन का पालन सब दूषित हो जाते हैं।

कपटी मनुष्य का कहीं भी कल्याण नहीं होता। कपटी मनुष्य के यम, नियम आदि उस के लिए भव—भ्रमण की अभिवृद्धि के कारण होते हैं। यहाँ तक कि, उस का घोर तपश्चरण भी उस के लिए जन्म, जरा और मृत्युरूपी महा दुःख को बढ़ाने का ही हेतु होता है। ब्रह्मचर्य भी उस के लिए मोक्ष का कारण नहीं होता है। जैसे दूषितमणि की थोड़ी कीमत आती है वैसे ही मोक्ष के कारण रूप, जप, तप, संयम आदि भी दंभी मनुष्य के लिए संसार के कारण हो जाते हैं।

मनुष्य यदि अपनी बुद्धि को स्थिर करके विचार करे तो तत्काल ही उस को विदित हो जाय कि, यश के लिए और अनेक प्रकार की उपाधियों के लिए जो कपट क्रियाएँ की जाती हैं वे ही यदि निष्कपट भाव से की जायँ तो उन से मनुष्य को वास्तविक अक्षय यश की प्राप्ति होती है। क्रियावान जब निर्दंभ हो कर क्रियाएँ करेंगे तब ही राजा, महाराजा, देव, दानव

और विद्याधर उन की सेवा करने को तत्पर होंगे । मगर वास्तविक क्रियावान उस को भी पीडा समझेंगे और उस की ओर से उदास होकर स्वस्वरूप सुख में मग्न होंगे। जब उन की ऐसी स्थिति हो जायगी तब अपने स्वाभाविक वैरभाव को छोड कर उन के मुँह से निकलते हुए शब्द श्रवण करेंगे और अपने आप को कृत कृत्य मानेंगे । कहा है कि —

सारङ्गी सिंहशाव स्पृशति सुतधिया, नन्दिनी व्याघ्रपोत,
मार्जारी हंसबालं, प्रणयपरिवशात् केकिकान्ता भुजङ्गम् ।
वैराण्याजन्मजाता यपि गलितमदा जन्तवोऽन्ये त्यजेयु-
र्दृष्ट्वा सौम्यैकरूढं प्रशमितकलुषं योगिनं क्षीणमोहम् ॥

भावार्थ—जो समताधारी है, जिन के पाप शान्त हो गये हैं और जिनका मोह नष्ट हो गया है, ऐसे योगी को देखकर, प्राणी अपने जन्म के साथ जन्मे हुए वैर को भी छोड देते हैं। हरिणी अपने बच्चे की तरह सिंह के बच्चे को स्नेहसे स्पर्श करती है, गाय शेर के बच्चे को, बिल्ली हंस के शिशु को और मयूरी—मोरनी—सर्प के बच्चे को अपने बच्चों की भाँति स्पर्श करती हैं। यह सब योग का प्रभाव है।

आमरण महाव्रत त्यागी जिन जानेवाले महात्मा जहाँ विचरते हैं वहाँ, या जहाँ जमते हैं वहाँ नया भेद उत्पन्न

करते हैं। क्योंकि यदि वे ऐसा न करें तो लोग उन्हें महात्मा कैसे कहें ? इस प्रकार के महात्माओं को भी नये अनर्थ पैदा करने के लिए दम करना पड़ता है।

इसी लिए शास्त्रकार स्पष्टतया पुकार कर कहते हैं कि, भाइयो ! यदि तुम साधुता का निर्वाह नहीं कर सकते हो तो गृहस्थी बनो। ऐसा करने में तुम्हारे बीचमें यदि लाज या कुल की मर्यादा बाधा डालती हो तो निडरभी हो कर लोगों के सामने स्पष्ट शब्दों में कहो कि,–" मैं साधु नहीं हूँ, साधुओं का सेवक हूँ। " और तदनुसार– अपने कथन के अनुसार–वर्ताव भी करो। कहा है कि—

> अत एव न यो धर्तुं मूलोत्तरगुणानलम्।
> युक्ता सुश्राद्धता तस्य न तु दम्भेन जीवनम्॥ १॥
> परिहर्तुं न यो लिङ्गमप्यलं दृढरागवान्।
> संविज्ञपाक्षिकः स स्यान्निर्दम्भं साधुसेवकः॥ २॥

भावार्थ—इस लिए–जो (साधु) मूल और उत्तर गुणों के पालन की शक्ति नहीं रखता है उसको शुद्ध श्रावक बनना चाहिए। ऐसा न कर के दम के मारे जीवन बिताना सर्वथा अनुचित है।

२ यदि किसी को साधु वेष पर राग हो और वह वेष को नहीं छोड़ना चाहता हो तो फिर वह ' संविज्ञ पाक्षिक '

बन। वह मिथ्याडंबर को छोड, साधुओं का सेवक बन, निर्दंभतापूर्वक विचरण करे।

श्री वीतरागप्रभु की ऐसी आज्ञा है कि, अपनी शक्ति के अनुसार धर्मकार्य करो। जो करो उसको निर्दंभतापूर्वक करो। इस लिए उक्त श्लोक में साधुपन छोड कर श्रावक बनने की सलाह दी गई है।

यहाँ पाठकों को शंका होगी कि, शास्त्रों में हर जगह संसार को छोडने का उपदेश दिया गया है और यहाँ यह उल्टी बात–संसार में प्रवेश होने की बात कैसे कह दी गई?

इस कथन के रहस्य को विचारना चाहिए। जीव अनादि काल से कर्मकीचड से लिपटा हुआ है–मलिन हो रहा है। उस मलिनता को किसी अंशों में मिटाने के लिए वह साधु होता है। मगर साधु बनने पर भी यदि मलिनता बढ़ने का कारण देखा जाय तो फिर उस कारण को मिटा देना चाहिए। इसी लिए कहा गया है कि–" युक्ता सुश्राद्धता तस्य न तु दम्भेन जीवनम्। " इस प्रकार के गंभीर आशयवाला वाक्य और उपदेश, वीतराग के शासन विना अन्यत्र कहीं भी देखने को नहीं मिलेगा।

संसार के अंदर *शिखावाले, रुण्डमुण्ड, जटाधारी, नग्न आदि* अनेक प्रकार के साधु देखे जाते हैं, परन्तु उनमे अनादि की

दृढ प्रतिज्ञा के कहीं दर्शन नहीं होते। प्रतिज्ञा लेकर उसको पूर्णतया पालन करनेवाले यदि कोई साधु है तो व जैन ही है। पाठकों को उनके आचार विचार का वर्णन कई स्थानों पर आगे पढ़ने को मिलेगा।

इस बात को प्रत्येक स्वीकार करेगा कि धर्म परिणामों में है। कपड़ों में नही है। तो भी कपडे उपयोगी है। ये चारित्र की रक्षा के लिए दुर्ग का काम देते हैं। जैसे राजा दुर्ग के विना अपने नगर की रक्षा नहीं कर सकता है उसी तरह मुनि भी वेष के विना अपने आचार को भली प्रकार से नहीं पाल सकता है। कई जीवों का, मुनिवेष धारण किये विना भी कल्याण हुआ है, परन्तु वह राजमार्ग नहीं है। मुनिवेष कल्याण का राजमार्ग है। इस लिए कहा है कि —

" हे सन्तो! मायाजाल को छोड दो। उसकी जरासी भी गाँठ न रक्खो। चित्त को शान्त रक्खो। इन्द्रियों के व्यूह को धर्म की साधना के काम में लाओ। मान–अभिमान–मद को तोड डालो। भगवान के सामने हाथ जोड कर खड़े हो जाओ। फिर मोक्ष के प्रति दौड जाओ। कल्याण होने में अब थोडी ही देर रह गई है। "

जगत में मायावी पुरुषों के विद्या, विवेक, विनय आदि सद्गुण सब निष्फल जाते हैं। इतना ही नहीं मायावी मनुष्य

विश्वास क योग्य भी नहीं रहता है। वह जो शुभ काम करता है उसको भी लोग उस का प्रपच समझत है। इसी लिए कहा है कि माया महा नागिनी है। इस स सदा दूर रहो।

मायाचार स दूर हो जाने पर भी लोग यदि उस को माया चारी कहें तो इस की कुछ भी परवाह नहीं करना चाहिए। क्यों कि साँच को आँच नहीं है। विजय हमेशा सत्य ही की होती है।

आजकल लोग बुद्धिमान पुरुषों को भी प्रपची बतात हैं। परन्तु लोगों क कहन से उन्हें भयभीत नहीं हो कर अपना कार्य करते रहना चाहिए। हाँ, अधर्म से अवश्य डरना चाहिए। वाद विवाद क अन्दर जब युक्ति प्रयुक्ति स काम लिया जाता है तब, यह निश्चय है कि उनमें से एक जीतता है और दूसरा हारता है। हारा हुआ मनुष्य भोले लोगों को भ्रम म डालन के लिए जयी को प्रपची अथवा Political आदमी बताता है। परन्तु इस तरह से जयी पुरुष मायावी—प्रपची—नहीं हो सकता है।

यदि वास्तविक रीति स देखेंगे तो मालूम होगा कि अपना झूठा बचाव करन क लिए—अपनी महत्ता कायम रखन के लिए—लोगों को जो ऐसी बातें कहता है वही प्रपची है। मगर इस तरह अपनी कमजोरी लोगों म प्रकट न होने दन क ख्याल

से दूसरों पर दोष लगाता हुआ वह बिचारा स्वय ही नष्ट भ्रष्ट हो जाता है ।

इस लिए आत्मार्थी पुरुषों को चाहिए कि व यथार्थ बात कहें । उस में एक शब्द भी न बढावें न घटावें । हे भव्य ! तु लोक में माननीय, पूजनीय और वदनीय होने क आशा ततुओं को तोड दे । लौकिक कार्य को अनुचित समझ कर तु लोकोत्तर कार्य करने में प्रवृत्त हुआ है, तो भी खेद है कि तू अब तक मोह माहाराज क माया रूपी बधन में बँधा हुआ है । और उस बधन को, जैसे मकडी अपन जाले को दृढ बनाती है वैसे विशेष रूप से दृढ करता जा रहा है । मगर यह सर्वथा अनुचित है । निष्कपटी, निर्दभी और निर्मायी हो कर, [illegible] भागी बन, जगत जीवों का हितकर बन और [illegible] भोग ।

लोभ का स्वरूप ।

भिन्न भिन्न रुचिवाले लोगों के अन्दर रही हुई माया का वर्णन कर प्रभुने लोभ के सबध म कहा था । इस लिए यहाँ अब लोभ के सबध म विचार किया जायगा ।

श्री दशवैकालिक सूत्र में लिखा है —

कोहो पीई पणासेई माणो विणय नासणो ।
माया मित्ताणि नासेई लोहो सव्वविणासणो ॥

भावार्थ—क्रोध प्रेम को नष्ट करता है, मान विनय को नष्ट करता है, माया मित्रता को नष्ट करती है और लोभ सब का (सब गुणों का) नाश कर देता है ।

लोभ क विषय में जितना कहा जाय उतना थोडा है । लोभ महा पिशाच है । सारे दुर्गुणों का यह सरदार है । लोभ क वशवर्ती मनुष्यों में सारे दुर्गुण रहने है । कहावत है कि —

सब अवगुण को गुण लोभ भयो,
तब और अवगुण भये न भये ॥

साराश यह है कि जहाँ लोभ होता है वहाँ सारे दुर्गुण आखडे होत हैं, और लोभ क नाश होन ही सारे उसी के साथ नष्ट हो जात है । लोभाधीन मनुष्य अन्याय में प्रवृत्त होता है। जहाँ लोभ है वहाँ अन्याय है ही । इस सिद्धा त की व्याप्ति में कहीं भी विरोध मालूम नहीं होगा । तत्ववक्ता मनुष्योंने लोभ पिशाच को नीच बताया है । कहा है कि —

आकर सर्वदोषाणा, गुणग्रमनराक्षस ।
कदो व्यसनवल्लीना लोभ सर्वार्थबाधक ॥

भावार्थ—लोभ सब दोषों की खानि है, गुणों के खामाने

में राक्षस के समान है, व्यसन रूपी लता की जड है और सारे अर्थों का बाधक है।

जैसे जैसे मनुष्य को लाभ होता जाता है वैसे ही वैसे उस का लोभ भी बढता जाता है। इसीलिए बडे लोग कह गये हैं कि —' लाभाल्लोभ प्रवर्धत ' लोभ किसी जगह पर भी जाकर नहीं थमता है।

धनहीन शतमेक सहस्र धनवानपि ।
सहस्राधिपतिर्लक्ष कोटिं लक्षेश्वरोऽपि च ॥ १ ॥

कोटीश्वरो नरेन्द्रत्व नरेन्द्रश्चक्रवर्तिताम् ।
चक्रवर्ती च देवत्व देवोऽपीन्द्रत्वमिच्छति ॥ २ ॥

भावार्थ—निर्धन मनुष्य प्रथम सौ रुपये की इच्छा करता है, सौ रुपये मिलने पर उसको हजार की चाह होती है, सहस्राधिपति को लक्षाधिपति होने की इच्छा होती है और लक्षाधिप को कोट्याधिप बनने की । करोडपति माडलिक बनना चहाता है माडलिक चक्रवर्ती होने की कामना करता है, चक्रवर्ती देवता बनना चाहता है और देवता इन्द्र बनने की इच्छा करते हैं।

मगर इन्द्र होजाने पर लोभ शान्त नहीं होता है। उत्तराध्ययनसूत्र के अदर लिखा है कि इच्छा आकाश के समान है। जैसे आकाश का कोई अन्त नहीं है वैसे ही इच्छा का भी कोई

अन्त नहीं है । प्रारम में लोभ का स्वरूप छोटा होता है, परन्तु क्रमश वह बढ़ता हुआ भयकर राक्षसी रूप धारण कर लेता है। अन्त में लोभी मनुष्य यहा तक निकृष्ट बन जाता है कि वह अपने माता को, पिता को, भाई को, बहिन को, स्वामी को, सेवक को और देव को व गुरु को ठग लेने म भी आगापीछा नहीं करता है । इतना ही क्यों समय पडने पर उनके प्राण लेलेने में भी आगापीछा नहीं करता है । कहा ह कि —

> हिंसेव सर्वपापाना मिथ्यात्वमिव कर्मणाम् ।
> राजयक्ष्मेव रोगाणा लोभ सर्वागसा गुरु ॥

भावार्थ–हिंसा जैसे सारे पापों का, मिथ्यात्व सारे कर्मो का, क्षय रोग सारे रोगों का गुरु है, वैसे ही लोभ सारे अपराधों का गुरु है ।

जहाँ हिंसा होती ह वहाँ सारे पाप स्वयमेव आ खडे होते है । हिंसा सारे धर्मो की नाश करनेवाली होती है । मगर कई लोग हिंसा में धर्म मानते हैं, इसलिए यह विचारणीय है कि, वे धर्मात्मा हैं या नहीं । अस्तु ।

हिंसा, मिथ्यात्व और राजयक्ष्मा एसे तीन दृष्टान्त देकर लोभ की भयकरता बताई गई है । एकेन्द्री से पचेन्द्री तक में लोभ का अखड राज्य हो रहा है । कहा है कि —

अहो ! लोभस्य साम्राज्यमेकच्छत्र महीतले ।
तरवोऽपि निधिं प्राप्य पादे प्रच्छादयन्ति यत् ॥

भावार्थ—अहो पृथ्वीतल पर लोभ का एक छत्र राज्य हो रहा है । (औरों की क्या बात है मगर) वृक्ष भी निधि पा कर उसको अपनी जडों से ढक देते हैं ।

एकेन्द्री वृक्ष भी द्रव्य के भंडार को अपनी जडों से ढक देते हैं ता कि-कोई उसको देख न सके ।

श्री अरिहंत भगवानने बताया है कि, सारे प्राणियों के अन्दर चार प्रकार की संज्ञा है । (१) आहारसंज्ञा, (२) भय संज्ञा, (३) मैथुनसंज्ञा, (४) परिग्रहसंज्ञा ।

आहारसंज्ञा के कारण वृक्ष अपनी जडों के द्वारा जल ग्रहण कर अपने डाल पात तक पहुँचाते है। भयसंज्ञा के कारण मनुष्य का हाथ अपनी ओर आते देख कर लजालु का पौदा अपने पत्ते संकुचित कर लेता है । कितने ही वृक्षों के अंदर मैथुनसंज्ञा का भी हम प्रत्यक्ष अनुभव करते हैं । उनके अंदर नरनारी का विभाग होता है, इस लिए जब वे दोनों सम्मिलित होते हैं, वहीं वे फलते हैं अन्यथा नहीं । अशोक और बकुल के वृक्ष स्त्री का स्पर्श होने से या स्त्री के मुँह का पानी उन पर पडने से फलते हैं । और परिग्रह संज्ञा के कारण वृक्ष अपने फलों, फूलों और पत्तों की प्रकारान्तर से रक्षा करते है । कई वेलें फलों को

पत्तों के नीचे छिपा रखती हैं, इसी भाँति परिग्रह सज्ञा ही के कारण अज्ञात अवस्था में भी वृक्ष धन की ममता रखत हैं।

इसी भाँति दो इन्द्री, तीन इन्द्री और चउ इन्द्री जीव भी परिग्रह की सज्ञावाले होते हैं। कहा है कि —

अपि द्रविणलोभेन ते द्विन्त्रिचतुरिन्द्रिया ।
स्वकीयान्यधितिष्ठन्ति प्राग्निधानानि मूर्च्छया ॥

भावार्थ—दो इन्द्री, तीन इन्द्री और चार इन्द्री जीव द्रव्य के लोभ स पूर्व क निधान सेवन करते है। अर्थात् अपनी पूर्वावस्था में जिस जगह द्रव्य रक्खा हुआ होता है उसी जगह लोभ–परिणामों क कारण दो इन्द्री आदि क रूप में जा कर उत्पन्न होत हैं।

अब यह विचार किया जायगा कि पचेन्द्री जीव लोभ के वश कैसी २ आपत्तियाँ सहते हैं। कहा है कि —

भुजङ्गगृहगोधाद्यमुख्या पञ्चेन्द्रिया अपि ।
धनलोभेन जायन्त निधानस्थानभूमिषु ॥

भावार्थ—सर्प, गृहगोधा, आदि के रूप में पचेन्द्रिय जीव भी धन के लोभ से अपने निधान स्थान की भूमि में उत्पन्न होते हैं।

लोभाधीन जीव मर कर भी अपन भडार के आसपास पचेन्द्रिय तिर्यंच के रूप में उत्पन्न होता है। इतना ही क्यों,

यदि कोई स्त्री या पुरुष वहाँ जाता है तो इस को देख कर उस को क्रोध आता है। इस को हानि भी पहुँचाता है। यदि कोई जबर्दस्त वहा से धन खोद कर निकाल ले जाता है तो उस को बडा दु ख होता है और सताप कर करके वह अपने प्राण देता है। यद्यपि वह धन उस के निरुपयोगी होता है और उसे यह ज्ञान भी नहीं होता है कि, यह धन मेरे किसी काम में आनेवाला है, तथापि पूर्वभव के लोभ से वह व्याकुल होता है और दु ख परम्परा को भोगता है। कषाय के कारण वहाँ से मरकर विशेष दुर्गति में जाता है अथवा वहीं बारबार जन्मता और मरता रहता है।

लोभ भूत पिशाचादिको भी दुखी करता है। कहा है कि —

पिशाचमुद्गलप्रेतभूतयक्षादयो धनम्।
स्वकीय परकीय वाऽप्यधितिष्ठन्ति लोभत ॥

भावार्थ—पिशाच, व्यन्तर, प्रेत, भूत और यक्षादि देव अपने या दूसरे के धन को लोभ के वश में होकर दबा रखते हैं।

यह बात हरेक जानता है कि पिशाच, व्यन्तर और भूत प्रेतादि को द्रव्य की कुछ भी आवश्यकता नहीं है। तो भी वे लोभ के कारण रात दिन चिन्तित रहते हैं। वे किसी को

अपना धन नहीं लेजाने देते हैं और यदि कोई लेजाता है तो उसको सुखशान्ति से उसका उपभोग नहीं करने देते हैं।

यह तो हुई पिशाचों की बात। उच्च जाति के देव भी लोभ के वश में होकर नीच गति पाते हैं। कहा है कि—

भूषणोद्यानवाप्यादौ मूर्च्छितास्त्रिदशा अपि।
च्युत्वा तत्रैव जायन्त पृथ्वीकायादियोनिषु॥

भावार्थ—देवता भी गहना, बागीचा और बावड़ियों में मोहित होने से, वे देवयोनिसे चवकर—उन्हीं स्थानों में—पृथ्वी कायादि योनि पाते हैं।

विमानवासी देव क्रीडा करने के लिए बाहिर जाते हैं। वहाँ यदि उनकी आयु पूर्ण होजाती है तो जिस वस्तु में वे मुग्ध होते हैं उसी वस्तु में, वे मरकर, जन्मते हैं। उसमें भी प्रबल कारण लोभ ही है।

यहाँ यह बताना अनुचित नहीं होगा कि, मनुष्य लोभ के वश होकर कैसे कैसे अनर्थ करते हैं। और कैसे कैसे कष्ट उठाते हैं? कहा है कि—

एकामिषाभिलाषिणो सारमेया इव द्रुतम्।
सोदर्या अपि युध्यन्त धनलेशजिघृक्षया॥

भावार्थ—मांस के एक टुकड़े के लिए जैसे कुत्ते बहुत जल्दी

लड पटते है वैसे ही सहोदर सगे–भाई भी थोडे से धन क लिए आपस में युद्ध करत हैं ।

आश्चर्य है कि एक ही माता क गर्भ से जन्मे हुए भाई लोम रूपी पिशाच क वश म हो, सबध को एक ओर रख, आपस म शत्रुता का बर्ताव करन लगते है । उदाहरण स्वरूप हम भरत और बाहुबलि का व कौरवों और पाडवो क युद्ध का नाम लेते हैं । इनके युद्धों से जैन और हिन्दु सब परिचित है । पांडवचरित्र में और महाभारत में इन युद्धों का विस्तार पूर्वक वर्णन आया ह । वर्तमान समयमें भी ऐसे सैकडों उदाहरण हम प्रत्यक्ष देखते हैं । स्वार्थ साधन में ही रत रहनवालों की बात को रहने दो मगर परमार्थ साधक मुनियों को–जो मोक्ष क सार्थवाह और नि स्पृही गिने जाते हैं–भी लोम डाकू लूटे विना नहीं छोडता है । कहा है कि —

प्राप्योपशान्तमोहत्व क्रोधादिविजये सति ।
लोभाशमात्रदोषेण पतन्ति यतयोऽपि हि ॥

भावार्थ—क्रोध, मान और माया को जीतकर ' उपशान्त मोह ' नामा गुणस्थान में पहुँचे हुए मुनि भी लोभ के अश मात्र से वहाँ से पतित होजात हैं ।

जैनशास्त्रों में चौदह गुणस्थान बताय गये हे । व क्रमश एक दूसरे से ऊँची कोटि क है । जैसे जैस आत्मिक गुणों

की उन्नति होती जाती है वैसे ही वैसे जीव उच्च उच्चतर गुणस्थान में चढ़ता जाता है।

इनमें से पहिले चतुर्थ गुणस्थान की प्राप्ति ही बड़ी कठिन है। चतुर्थ गुणस्थानक की प्राप्ति के समय मनुष्य को वस्तु धर्म की वास्तविक पहिचान होती है। अर्थात् वह वास्तविक देव को देव मानता है, वास्तविक गुरु को गुरु मानता है और वास्तविक धर्म को धर्म समझने लगता है। समझ कर फिर तीनों की भक्ति में रत होता है।

भक्ति करते हुए फिर उसके व्रत करने के भाव होने हैं। मोटे रूप से व्रत आदरता है। तब वह पंचम गुणस्थान वर्ती कहलाता है। इस गुणस्थान में श्रावकों के पूर्णतया व्रत पालन कर फिर वह साधु धर्म स्वीकार करता है। व्रतों को पूर्णतया पालना स्वीकार करता है। इससे वह छठे गुणस्थानवर्ती होता है। फिर जैसे जैसे उत्तरोत्तर आत्म सत्ता की शुद्धता होती जाती है वैसे ही वैसे वह आगे के गुणस्थानों में प्रवेश करता जाता है।

जब वह दशवें गुणस्थान में पहुँचता है तब उसके क्रोध मान, माया और लोभ क्रमशः क्षय होते हैं या उपशान्त होते हैं। ग्यारहवें गुणस्थान में सूक्ष्म लोभ उपशान्त दशा में रहता है। यही लोभ जीव को ग्यारहवें गुणस्थान से पतित करता है।

ग्यारहवें गुणस्थान स पतित जीव कई तो सातवें गुणस्थान में आते हैं और वहा से उपशात श्रेणी छोड कर क्षपक श्रेणी प्रारम कर के मोक्ष में जाते हैं । कई सीधे मिथ्यात्व गुणस्थान में आते हैं और मर कर निगोद आदि गतियों में जाते हैं ।

समस्त जैन तत्त्ववेत्ताओंने यह बात बताइ है कि, दसवें गुणस्थान तक लोभ का जोर रहता है । कर्म-सिद्धान्त के रहस्य को जाननेवाले यह बात भली प्रकार से समझते हैं कि जीव ग्यारहवें गुणस्थान से वापिस गिरता है ।

जब आत्म-सत्ता को पहिचानने वाले भी लोभ के सपाटे में आ कर नीचे गिर जाते हैं तब दूसरे पामर जीवोंकी तो बात ही क्या है ?

वर्तमान स्थिति का यदि हम विचार करेंगे तो हमें ज्ञात होगा कि लोभ डाकूने सारे वर्ग के साधुओं की दुर्दशा कर डाली है । यहा पहिले हम त्यागी, वैरागी गिने जानवाले जैन मुनियों का विचार करेंगे । हमें इन की स्थिति देख कर बडा आश्चर्य होता है ।

उन के नाम हैं अनगार, भिक्षु, मुनि, मुमुक्षु आदि । परतु उनमें से कइयोंक व्यवहार इन नामों से सर्वथा उल्टे हैं । मगर इसका वास्तविक कारण देखेंगे तो मालूम होगा कि वह लोभ वृत्ति ही है । ठीक ही है । लोभवृत्ति का जोर जब दशवें गुणस्थान तक होता

ह, तब छठे गुणस्थानवालों को लोभ हो तो इसमें आश्चर्य ही क्या है ?

जिन्होंने ससार छोड दिया है और जो त्यागी मुनि बने हैं उनमें जो लोभवृत्ति का विशेष जोर है इसका कारण मोह है। मोहनीय कर्म का जोर तत्वज्ञान के बिना नहीं हट सकता है। तत्वज्ञान की प्राप्ति के लिए निस्पृहता गुण चाहिए और निस्पृहता ' मेरे तेरे पन से दूर दूर भागता है । '

लोभकर, मेरे तेरे में गिर मुनि नीच गिरते हैं। किसी को यश का लोभ होता है, किसी को उपाधि का—पदवी का—लोभ होता है, किसी को पुस्तकों का लोभ होता है, किसी को श्रावकों का लोभ होता है और किसी को शिष्यों का लोभ होता है। इसी तरह किसी न किसी प्रकार के कुचक्र में फँसकर व अपना जन्म व्यर्थ गँवाते हैं।

यद्यपि अन्यान्य साधुओं की अपेक्षा जैन मुनि कई गुने त्यागी और वैरागी होते हैं, तथापि अनीति से उपार्जन किये हुए पैसों का अन्न—जो व श्रावकों के यहाँ से लाते हैं—खाकर, वे उल्टे मार्ग पर चलने लगते है। इसीलिए बडे लोगोंने कहा है कि, ' जैसा खावे अन्न, वैसा होवे मन्न ' और यह कथन सर्वथा ठीक ही है।

जो मुनि ससार के कार्यों से सर्वथा मुक्त हो गये हैं, सो

अहर्निशि आत्म-मनन में रत रहते हैं उनके लिए मोह उत्पन्न होने का कोई कारण नहीं है। तो भी कईवार मुनि मोह में फँस जाते हैं इसका कारण आहार भी है।

कई जगह सदाव्रत की भाँति दान दिया जाता है। मगर उससे दान देनेवाले और लेनेवाले दोनों को कुछ वास्तविक लाभ नहीं होता है। दाता यदि नीति से पैसा उपार्जन कर आत्मकल्याण के हित सुपात्र को दान दे और सुपात्र केवल सयम निर्वाह के लिए शरीर को टिका रखने की गरज से दान ले, तो इससे दोनों की सुगति होती है। मगर यदि इससे विपरीत किया जाता है, यदि नीति अनीति का विचार किये विना दाता धन उपार्जन करता है और यश कीर्ति के हेतु दान देता है, और लेनेवाले अपने शारीरिक सुख के लिए दान लेता है तो दोनों की दुर्गति है।

जहाँ वास्तविक मुनिपन है वहाँ लोभ का अभाव भी आवश्यक है। यदि गृहस्थों के ससर्ग से लोभादि दुर्गुण मुनि में उत्पन्न हों, तो मुनि को चाहिए कि वह ऐसे श्रावकों के ससर्ग में आना छोड दे। ससर्ग छोडने पर भी यदि उसकी लोभवृत्ति का शमन न होतो उसको समझना चाहिए कि अभी उसको और बहुत काल तक ससार में भ्रमण करना है।

लोभ के वश में पडा हुआ जीव अनेक अनर्थ परपरा की

जाल में फँसता है। देवद्रव्य और गुरुद्रव्य को हजम कर जाने की शिक्षा दिलानेवाला भी लोभ ही है। प्राणियों को अनीति मार्ग पर ले जानेवाला भी लोभ ही है।

यद्यपि मनुष्य समझता है कि मुझ को सब कुछ छोड कर चला जाना है तथापि द्रव्याधीन हो कर दरिद्रावस्था का उपभोग करता है। रातदिन द्रव्य के लिए दीन बनता है, नहीं करने का कार्य करता है और नहीं बोलने का होता है वह बोलता है। इसी भाँति सबंधियों के साथ उसका बहुत काल का जो संबंध होता है उसे भी वह लोभ के वश में हो कर तोड देता है। लोभी मनुष्य असद् वस्तु का भी सद्भाव बताने लग जाता है। कहा है कि—

हासशोकद्वेषहर्षानसतोऽप्यात्मनि स्फुटम्।
स्वामिनोऽग्रे लोभवन्तो नाटयन्ति नटा इव ॥१॥

भावार्थ—हास्य, शोक, द्वेष और हर्ष का अभाव होने पर भी, लोभी मनुष्य—केवल लोभ के कारण—अपने स्वामी के सामने नट की तरह नाचता है।

लोभी मनुष्य का हृदय दुःखी होने पर भी धनवान के आगे उसको खुश करने के लिए—ऊपर से हँसता है। मालिक का कुछ नुकसान होने पर—वास्तविक दुःख न होने पर भी—अपनी मुद्रा को शोक प्रदर्शिका बना लेता है। स्वामी के शत्रु

पर अपना द्वेष न हो तो भी अपना उसके प्रति द्वेष होना बताने की चेष्टा करता है। अपने स्वामी से अपन को थोड़ा लाभ हुआ है, यह सोच कर मन में दुःखी होता है, परन्तु उसके सामने यह बताने का प्रयत्न करता है कि इस लाभ से मैं बहुत सन्तुष्ट हूँ। वह कहता है—" आप ही मेरे अन्नदाता हैं। आप ही के प्रताप से में सुखी हूँ। आप की दी हुई प्रसादी मेरे लिए लाख रुपये की है। "

इस भाँति लोभी खुशामद करता है। ऐसी खुशामदें करने पर भी बेचारे की आशा पूरी नहीं होती है। वह जैसे जैसे लोभ रूपी खड्डे को भरने की कोशिश करता है वैसे ही वैसे वह विशेष रूप से खाली होता जाता है। इस लिए कहा है कि,—

> अपि नामैष पूर्येत पयोभि पयसांपतिः।
> न तु त्रैलोक्यराज्येऽपि प्राप्ते लोभ प्रपूर्यते॥

भावार्थ—समुद्र में चाहे कितना ही पानी जाय तो भी वह पूर्ण नहीं होता है, इसी भाँति तीन लोक का राज्य मिल जाने पर भी लोभरूपी समुद्र कभी नहीं भरता है।

समुद्र जैसे उस में कितना ही जल आ जाय तो भी वह नहीं भरता है वैसे ही चाहे कितना ही लाभ हो जाय तो भी लोभरूपी समुद्र खाली का खाली ही रहता है। इतना ही नहीं

जैसे जैसे विशेष लाम होता जाता है वैस ही वैसे लोभ विशेष विशेष बढ़ता जाता है । इसी लिए कहा है कि—

" यथा लाभस्तथा लोभो लाभाल्लोभः प्रवर्धते । "

(जैसे लाम होता है वैस ही लोभ भी होता है । लाम से लोभ बढ़ता है ।) इस बात का समर्थन करने के लिए श्री उत्तराध्ययन सूत्र में कपिल नामा केवली का एक उदाहरण आया है । उसका यहाँ उल्लेख करना आवश्यक है ।

" कोशाम्बी नगरी में जितशत्रु नाम का राजा राज्य करता था । उस नगर में काश्यप नाम का एक ब्राह्मण रहता था । राजा और प्रजा सब ही उसका सत्कार करते थे । उसकी स्त्री का नाम था यशा और पुत्र का नाम था कपिल । काश्यप कपिल की बाल्यावस्थाही में मर गया । इस लिए काश्यप के अधिकार पर कोई दूसरा ब्राह्मण आया । इस ब्राह्मण का राज दर्बार में और प्रजा में आदर सत्कार होता देख कर यशा दुखी होने लगी । तब उससे कपिलने पूछा—" माता ! तुम क्यों रोती हो ? "

यशाने उत्तर दिया—" हे कपिल ! यदि तू पढ़ा हुआ होता तो तेरे पिता का अधिकार किसी दूसरे के हाथ में न जाता । "

कपिलने कहा—" माता ! दुःख न करो मैं पढ़ूँगा । "

सुन कर यशा को जरा संतोष हुआ । उसने कहा —" हे पुत्र ! यहाँ राजमान्य नवीन पंडित के भय से तुम को कोई नहीं पढ़ावेगा । इस लिए तु श्रावस्ती नगरी में जा । वहाँ तेरे पिता का इन्द्रदत्त नामा मित्र रहता है । वह तुम को पढ़ावेगा ।"

माता की आज्ञा लेकर कपिल श्रावस्ती नगरी में इन्द्रदत्त उपाध्याय के पास गया और उसको अपना सारा हाल सुनाया। सुनकर इन्द्रदत्तने सोचा—" यह मेरे मित्र का पुत्र है इसलिए इसको पढ़ाना मेरा कर्तव्य है । "

तत्पश्चात् उसने शालिभद्र नामा एक दानवीर सेठ के यहाँ उसके खानपान का प्रबंध करादिया और उसको पढ़ाना प्रारंभ किया । अध्ययन के प्रतापसे उसके विद्वान् बनने के चिन्ह दिखाई दिये ।

मगर कर्म बड़ा विचित्र है । यौवनावस्था के कारण सेठके घर की एक दासी के साथ उसका संबंध होगया । कुछ दिन के बाद दासी को गर्भ रहा ।

दासीने एक दिन कपिलसे कहा —" मैं तुमसे गर्भिणी हुई हूँ । इसलिए उसकी प्रसूति का भार तुम्हारे सिर है । कुछ रुपयों की आवश्यकता होगी । "

दासी के वचन सुनकर बिचारा कपिल घबराया । उसको रातभर नींद न आई । दासी को यह हाल मालूम हुआ ।

दासीने कहा —" घबराते किसलिए हो ? यहाँ एक धन नामा सेठ रहता है । जो कोई जाकर उसको सबसे पहिले आ-शीर्वाद देता है उसको वह दो मासे सोना देता है । तुम जाकर उसको सबसे पहिले आशिष दो । "

सबसे पहिले जाकर धन को आशिस देनेका विचार करता हुआ कपिल सोया। मगर उसको पूरी नींद नहीं आई। थोडीसी आँख लगने के बाद आधी रातको ही वह उठ बैठा और यह सोचकर उठ बैठा कि दिन निकलने वाला है ।

मगर बाहिर निकलते ही उसको सिपाहियोंने पकड लिया । रातभर थाने में बिठाकर सवेरे ही वह राजा के पास पहुँचाया गया ।

राजाने उसको पूछा —" तू आधी रातको घरसे बाहिर किसलिए निकला था ? "

कपिलने सोचा ' साँच को आँच नहीं ' सच कहनाही ठीक है । फिर उसने अपना सारा सत्य वृत्तान्त सुना दिया ।

राजा उसके सत्य बोलनेसे प्रसन्न हुआ और कहा —" जो चाहिए सो माँग । मैं दूँगा । "

कपिलने उत्तर दिया —" मैं सोचकर माँगूँगा । "

तत्पश्चात् वह विचार करनेके लिए अशोकवाटिका में गया।

और सोचने लगा–" मैं दो माशा के बजाय दस माशा सोना माँग लूँ। मगर इतनेसे तो केवल कपडे ही बनेंगे। जेवर नहीं बनेगा। इसलिए बहुत देरके बाद उसने निश्चय किया कि एक हजार माशे माँग लूँगा। लोभने उसको उस निश्चय पर भी स्थिर न रहने दिया। उसन सोचा–घर, द्वार, घोडा, गाडी, दासदासी आदि एक हजार माशेसे न हो सकेंगे। इसलिए एक लाख माशे माँग लूँ। मगर यहाँ जीव न ठहर सका। सोचने लगा–एक लाख में तो राजा के समान समृद्धिशाली न बन सकूँगा। इसलिए एक करोड माशा सोना माँगना चाहिए।

उसी समय उसके शुभ कर्मों का उदय आया। उसके हृदय में वैराग्य भावना उत्पन्न हुई। उसको नैसर्गिक सम्यक्त्व उत्पन्न हुआ और साथ ही शम, सवेग, निर्वेद आदि गुणोंकी भी प्राप्ति हुई। इससे वह वाटिका ही में बैठा हुआ भावसाधु बन गया और द्रव्यसाधु बनने के लिए लोच करने को तत्पर हुआ। उसी समय देवताओंने आकर उसको मुनिका वष अर्पण किया।

तत्पश्चात् वह वहाँस उठकर राजा क पास गया। राजाने उसको बहु रूपिये की भाँति दूसरा वष बदला देख, पूछा – क्या सोचा ? "

उसने उत्तर दिया —

" जहा लाहो तहा लोहो लाहा लोहो पवड्ढइ ।
दोमासाकणयकज्ज कोडीए वि न निवट्ठिय ॥

भावार्थ—जैसा लाभ वैसे ही लोभ । लाभ लोभ को बढाता है । मैं दो माशा सोने के लिए आया था मगर एक करोड माशा से भी मुझ को सन्तोष नहीं हुआ ।

इसलिए हे राजा ! लोभ को छोड अब मैंने मुनि का वेष धारण किया है । अब मैं द्रव्य और भावसे साधु हूँ । "

राजाने कहा —" मैं एक करोड माशा सोना देन को तैयार हूँ । "

कपिलने उत्तर दिया —" राजन् ! मैंन सब परिग्रह को छोड दिया है । "

इस प्रकार कहकर कपिल मुनि वहाँसे चले गये । शुद्ध चारित्र पालने लगे । इससे उनको लोकालोक का प्रकाश करने वाला केवलज्ञान प्राप्त हुआ ।

एकबार मार्ग में उन को चोर मिले । उनको बडी ही उत्तमता के साथ उपदेश दिया । और बलभद्रादि चोरों को सन्मार्ग पर लगाया । उदाहरणार्थ उन के उपदेश में भी एक गाथा यहाँ उद्धृत की जाती है ।

अधुवे असासयमी संसारंमि दुक्खपउराए ।
किं नाम हुज्ज तं कम्मयं जेणाहं दुग्गइं न गच्छेज्जा ?

भावार्थ—इस अस्थिर अशाश्वत और दुःख पूर्ण संसार में ऐसा कौनसा कर्म है कि जिस के करने से मैं दुर्गति में न जाऊँ ?

ये वाक्य केवली कपिलने चोरों को सन्मार्ग पर लाने क लिए कहा हैं। अन्यथा वे स्वय तो कृतकृत्य हो चुके थे। "

केवली कपिल के उदाहरण से मनुष्य को यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिए कि लोभ का त्याग करना ही अच्छा है। कपिलने लोभ छोडा तब ही वे केवली बनकर अजरामर पद को प्राप्त कर सके। यदि वे ऐसा न करते तो न जाने उन की क्या दशा होती ?

जो मनुष्य लोभ क आधीन होता है, वह किसी का भी भला नहीं कर सकता है। दूसरे का हित तो दूर रहा वह स्वय अपना हित भी नहीं कर सकता है। विपत्तियों का पहाड सिर पर टूट पडने पर भी लोभ के वश हो कर वह द्रव्यव्यय द्वारा उस को नहीं हटा सकता है। लोभ प्रकृति दुनिया में अनेक प्रकार की विडम्बनाएँ उत्पन्न करती है। इस के कारण जाति बिरादरी में, सज्जन समाज में और अन्यान्य लौकिक कार्यों में वह अमान और अपयश का ही भाजन होता है। लोभी से धर्म साधन भी नहीं होता है। लोभ रूपी अग्नि सतोप रूपी अमृत के विना शान्त नहीं हो सकती है। कहा है कि —

विपत्तियों में डालती है। विषयी मनुष्य रक के समान हो जाता है। चाह कोइ राजा हो या फकीर, धनी हो या गरीब, देव हो या दानव, और भूत हो, या पिशाच, चाहे कोई भी हो। विषय की आशा में पड कर वे स्त्री के दास हो जाते हैं, सिर पर जूते खाते हैं, और जन समूह में तिरस्कार व अपमानित होते है।

इसी भाति कीर्ति के लोभी भी स्वर्ग और मोक्ष फल के देनेवाले धर्मानुष्ठान को धूल में मिला देते हैं, मिथ्या ढोंग व मायाचार कर ससार के बधन को दृढ करते है और ऐसे कार्य करत हैं, जिन से लोग उन पर तो क्या, मगर सत्य साधुओं पर भी सदेह करने लगते हैं। उन के भक्त लोग भी उन से विमुख हो जाते हैं। यह जो कहा जाता है कि, आशाधीन मनुष्य जगत् के दास होते हैं, इस में लेश मात्र भी अवास्तविकता या अतिशयोक्ति नहीं है। गाँची, मोची, तली, तमोली, लोहार, सुतार, दरजी, नाई और पडित आदि सब ही लोग लोभाधीन हो कर, दूसरों की सेवा में अपना जीवन बिताते हैं। अहो! कहा तक कहें लोभ रूपी दावानल समस्त वस्तुओं को नाश करने में समर्थ है। इस लिए भव्य जीवों को उचित है कि व लोभ रूपी दावानल को, ज्ञानमेघसे बरसनेवाले सतोष जलसे शान्त कर देवें।

लोभ का जय करने के उपाय।

पुण्य के विना द्रव्य का लाभ नहीं होता है और कदाचित हो जाता है तो वह विशेष समय तक नहीं टिकता है। यदि वह टिकता है तो भी उस से आत्मिक सुख नहीं मिलता है। इस लिए विचारशील पुरुषों को कदापि लोभ नहीं करना चाहिए। दुनिया में कोई ऐसा उदाहरण नहीं मिलेगा, जिस से यह मालूम हो कि, लोभ के कारण कोई सुखी हुआ है। सागर नामा सेठ लोभ ही के कारण समुद्र में डूब कर मर गया है। कहा जाता है कि,—

अतिलोभो न कर्तव्यो लोभो नैव च नैव च।
अतिलोभप्रसादेन सागरो सागरं गत ॥

भावार्थ—लोभ न करना चाहिए (यदि कोई करे तो भी साधारण) अति लोभ तो कदापि नहीं करना चाहिए। बहुत ज्यादा लोभ करने ही से सागर नामा सेठ सागर में डूब गया था।

लोभ ही के कारण सुभूमचक्रवर्तीने अन्य चक्रवर्तियों की अपेक्षा कोई नवीन बात करनी चाही। उसने चाहा कि-सब चक्रवर्तियोंने छ खड पृथ्वी का साधन किया है। सातवीं का किसीने नहीं किया। अत मैं उस का साधन कर सात खट

पृथ्वी का स्वामी बनूँ। ऐसा सोचकर वह सातवें खण्ड का साधन करने चला, परन्तु वह बीचही में डूब मरा और सातवीं नारकी में पहुँचा।

इस उदाहरण से यह नतीजा निकलता है कि, सन्तोष के बिना मनुष्य को, चक्रवर्ती की ऋद्धि मिले या वासुदेव प्रति-वासुदेव की या बलदेव की सिद्धि प्राप्त हो तो भी उस का लोभ नहीं मिटता है।

लोभ करने से ज्ञान, दर्शन, और चारित्र रूप निश्चल लक्ष्मी का नाश होता है। शायद लोभसे चचल लक्ष्मी प्राप्त हो जाय तो भी अपने स्वभावानुकूल वापीस चली जाती है। यदि लक्ष्मी नहीं जाती है, तो उसकी रक्षाकी चिन्ता में लोभी स्वयमव धुल धुल कर मर जाता है। इसी लिए कहा जाता है कि तृष्णा महादेवी का स्वप्न में भी सहवास नहीं करना चाहिए। तृष्णा महादेवी की सगति से अनन्त जीव नष्ट भ्रष्ट हुए हैं, उन की दुर्दशा हुई है वे दुर्गति में गये हैं। लोभी की इस गति में भी कैसी खराब हालत होती हैं उस के लिए मम्मण सेठ का उदाहरण बहुत ही अच्छा होगा। उस के पास बहुत धन था, तो भी वह आयुभर तैल और चवले ही खाता रहा था। उस का वृत्तान्त इस तरह है—

" पूर्वभव में मम्मण सेठ का जीव एक सामान्य वैश्य था। उसका ब्याह भी नहीं हुआ था। एक बार जिस नगर में मम्मण रहता था उस नगर के एक सेठने लड्डुओं की लहाण बाँटी—अपनी सारी जाति में प्रति मनुष्य एक लड्डू दिया। मम्मण को भी एक लड्डू मिला। उसने यह सोचकर लड्डू रख लिया—न खाया कि, किसी दिन खाऊँगा।

एक दिन मम्मण निश्चित भाव से अपने घर में बैठा हुआ था, उसी समय उसके भाग्य से एक पंच महाव्रतधारी मुनि शुद्ध आहार की गवेषणा करते हुए वहाँ आ पहुँचे। मुनि को देख कर, उसने खडे होकर नमस्कार किया। फिर वह सोचने लगा—" मेरा अहोभाग्य है जो मेरे घर मुनि महाराज पधारे हैं। मगर रसोई तो अबतक तैयार नहीं हुई है, मुनि को मैं क्या बहराऊँ—आहार क्या देऊँ। "

थोडी देर चिन्ता करने के बाद उसे लड्डू याद आया। उसने तत्काल ही लड्डू—जो साढे बारह सोना महोरों के खर्च से बनाया था—मुनिराज को, उनके योग्य समझ, बहरा दिया। मुनिराज बहरकर चले गये। मम्मण भी सन्तुष्ट होकर, बैठा। उसी समय उसकी पडोसनने आकर पूछा —" क्या तुमने लड्डू खा लिया ? "

उसने उत्तर दिया —" नहीं। "

पड़ोसनने पूछा —" तब लड्डू कहाँ गया ? "

उसने उत्तर दिया —" मैंने उसे मुनि महाराज को बहरा दिया । "

पड़ोसनने जरा मुँह बनाकर कहा —" अरे तुमने यह क्या किया ? वह बहुत अच्छास्वाद लड्डू था । "

यह सुनकर, उसने लड्डूवाला बर्तन सँभाला । उसमें उसे थोड़ासा लड्डूका चूरा पड़ा हुआ मिला । उसने लेकर मुँह में डाला । उसका उसे बहुत स्वाद आया । इसलिए उसे विशेष स्वाद आया । अतः उसे विशेष खाने की इच्छा हुई । उस इच्छाने–उस लड्डू खाने के लोभने–उसकी उत्तम भावना को नष्ट कर दिया और उसके जीव को उन्मार्ग पर ले गया । वह मुनिके पीछे दौड़ा । मुनि को वन में जाते हुए, उसने मार्ग में रोका, और कहा —" मैंने तुम्हें जो लड्डू बहराया है वह वापिस दे दो । "

साधुने उत्तर दिया —" भाई, साधु के पात्र में पड़ा हुआ आहार वापिस लिया नहीं जाता और न साधु ही उसे वापिस देते हैं । "

और भी शान्तिसे कई तरह की बातें कहकर, मुनिने उसको समझाया, परन्तु उसने एक न सुनी । वह लड्डू के लोभ में ला

रहा था। सीधी तरहसे लड्डू मिलता न देख वह साधुसे झगडने लगा।

मुनिने सोचा—" यह आहार मेरे लिए अयोग्य है, वापिस उसको देना भी उचित नहीं है । इसलिए इसका कुछ और प्रयत्न करना चाहिए। "

तत्पश्चात् उन्होंने मम्मण के देखते हुए उस लड्डू को राख में मल डाला, इससे मम्मण निराश होकर चला गया। मुनि वन में जाकर धर्म ध्यान में लगे।

मम्मण का जीव मरकर, मम्मण सेठ बना। लड्डू के दान से उस को बहुतसा धन मिला, परन्तु उसने साधु को खाने का अन्तराय किया था इसलिए वह धन को खा पी न सका, उसने अपना सारा जीवन तेल और चँवले खाकर बिताया। "

हम प्रत्यक्ष देखते है कि, कई प्राणियों को घृत, आम का रस, दूध, दही आदि मिलते हैं तो भी वे उन्हें खा नहीं सकते हैं। इसका कारण हमें तो यही जान पड़ता है कि उन जीवोंने पूर्व भव में किन्हीं को उन पदार्थों का अन्तराय दिया था।

लोभ के लिए और भी कई दृष्टान्त दिये जा सकते है।

धवल सेठने लोभ के वश, पाप की कुछ परवाह नकर श्रीपाल को मारने के अनेक प्रयत्न किये। अन्त में उसका-धवलका ही विनाश हो गया था।

ऐसे पुराणों से अनेक उदाहरण दिये जा सकते हैं, परन्तु अब हम उनको छोड़कर आजकाल की बातों का थोड़ा उल्लेख करेंगे।

माल खरीदने और बेचनेवाले में झगडा होजाता है। लोभ के कारण बेचनेवाला कुछ कम देने की नियत रखता है और लेनेवाला कुछ ज्यादा लेने की। नौकर और मालिक के बीच में झगडा होता है और कईबार तो उन्हें कचहरियों में चढ़ना पडता है। मत्री और राजा के बीचमें क्लेश होजाने से राजा मत्री का घर लूट लेता है। लुटा हुआ मत्री दूसरे राजा से जा मिलता है और राजा, राज्य के साथ स्वदेश को भी नष्ट भ्रष्ट करा डालता है। विद्रोह के दोषसे उसकी भी अन्त में बुरी हालत हो जाती है। इन सबका कारण एक ही है। वह है लोभ।

लोभाधीन मनुष्य अपनी जाति की या अपने देश की कुछ भी भलाई नहीं करते है। गुरु और शिष्य का सबध आत्म-कल्याण के लिए होता है। मगर यदि उन के दिलों में लोभ का अंकुर फूट उठे तो गुरु अपनी गुरुता छोडकर, धूर्त बन जाता है और शिष्य अपना शिष्यत्व छोडकर उसी भावतियार करता है। फिर दोनों आत्म कल्याण को छोडकर द्रव्य कल्याण की धुन में लगते है। उनके पठन, पाठन, मनन, क्रियाकांड, धर्मोपदेश

आदि सब मायामिश्रित होकर उनके दुर्गतिका कारण होजाते हैं। लोकपूजा और कीर्ति लोभ रूपी धूमकेतुसे नष्ट होजाते हैं।

लोभ लाखों गुणों का नाशक है, लोभ आत्मधर्म का पक्का शत्रु है, लोभ पाप का पोषक है, लोभ संयम गुणों का चुराने वाला है। अज्ञानादि मोरों को आनंदित करने में लोभ मेघ के समान है। मिथ्यात्वरूपी उल्लू को सहायता देने में लोभ रात्रि के समान है। दंभ, ईर्ष्या, रति अरति, शोक संताप और अविवेकादि जल-जन्तुओं को आश्रय देने में लोभ महासमुद्र के समान है। काम क्रोधादि चोरों को आश्रय देने में लोभ महान् पर्वत के समान है। दीनता रूपी हिरणों और क्रूरता रूपी सिंहों के रहने के लिए लोभ एक महान जंगल के समान है और चोरी आदि दुर्गुण रूपी महान् सर्पों के लिए लोभ विवर-बिल-के समान है।

ऐसे लोभ को जीतने के लिए, लोभ के कट्टर शत्रु, सदाग[म] के सच्चे पुत्ररत्न सन्तोष को अपने पास रखना चाहिए। सन्तो[ष] मनुष्य को, अपने पिता सदागम के पास लेजाता है। सदाग[म] ऐसा मार्ग बताता है कि, जिससे संसार का स्वरूप उसके लि[ए] प्रत्यक्ष होजाता है। अत सन्तोष की संगति प्रत्येक के लि[ए] अत्यन्त आवश्यकीय है।

ऊपर हमने भगवान ऋषभदेव की देशना का अनुसरण क[र]

क्रोध, मान, माया और लोभका स्वरूप बताया है, इन की नि:सारता का विवेचन किया है। इससे पाठकों के हृदय में वैराग्यवृत्ति उत्पन्न हुई होगी—वैराग्य रस चखन की इच्छा उत्पन्न हुई होगी। अत उसको, हम अगले प्रकरण में भगवान के वैराग्य रस परिपूर्ण वचनों द्वारा, तृप्त करान का प्रयत्न करेंगे।

प्रकरण दूसरा ।

संसार में जैसे उपदेशकों की संख्या बताना कठिन है वैसे ही मतों की गिनती बताना भी अल्पज्ञों के लिए कठिन है। अपन यदि भरतक्षेत्र का विचार करेंगे तो हमें मालूम होगा कि यह सत्योपदेश से सर्वथा वंचित हो रहा है। जिस के मन में जो विचार उत्पन्न होते हैं, उन को वह तत्काल ही प्रकाशित कर देता है। और जहाँ कहीं बीस पचीस मनुष्य उस के विचारों के अनुकूल हो जाते हैं, वहीं उस का एक नवीन मत चल पड़ता है।

आजकल कितने ही उपदेशक अपने दशाचार को जलाञ्जली दे, कोट, पतलून और बूट आदि में मस्त हो, अपनी स्त्रियों को साथ ले, अपने समान विचारवालों के यहाँ जाते हैं। वहाँ दो चार गीत, गा, गवा, संगीतकला का आस्वादन कर धन्यवाद की लेन देन कर वापिस चले आते हैं। कई काल के अनुसार पाँच पचास शब्द बोल, अपनी वाहवाह करवाने ही में आनंद मानते हैं। कई बिचारे मोहाधीन हो, ईश्वर का स्वरूप स्वयमेव न समझे होते हैं तो भी दूसरे को ईश्वर का स्वरूप बतान की कोशिश करते हैं। कई उपदेशक केवल प्रत्यक्ष प्रमाण

को ही प्रामाणिक मानते हैं, जो प्रत्यक्ष दिखता है उसी को स्वीकार करते हैं, दूसरी बातों का इन्कार करते हैं, और दूसरों को भी इसी प्रकार की उपदेश देते हैं। कई जड़वादी पंच महाभूतों को ही मान आत्मादि वास्तविक पदार्थों को मिथ्या बताते हैं। कई बृहस्पति के संबधी होने का दावा कर मद्य, मांस और स्त्री सेवन आदि गर्हणीय बातों को धर्म मानते हैं, और इस तरह आप दुष्ट पथ में चल कर दूसरे लोगों को उस पथ पर चढ़ने के लिए घसीटते हैं। कई जन सेवा करनेवाले मनुष्यों ही को देव मानते हैं और गृहस्थ से भी उतरती श्रेणीवाले को गुरु मानते हैं। अर्थात् कई ऐसे लोगों को गुरु मानते हैं जो भ्रष्टाचारी हैं और भ्रष्टाचार का उपदेश देनेवाले हैं, जो स्त्रियों को उपदेश देते हैं कि-" यह वृन्दावन है, इस में मैं मधुसूदन हूँ, तू राधिका है। इस लिए यहाँ मेरे साथ रमण करने में तेरी कोई हानि नहीं है। "

उक्त प्रकार के हजारों लाखों उपदेशक हैं। वे आप संसार सागर में डूबते हैं और बिचारे दूसरे लोगों को भी डुबाते हैं। छुट्टियों के दिनों में-जैसे रविवार आदि दिनों में-शहरों में हजारों सभाएँ होती हैं। उन में हजारों उपदेशक होते हैं और वे हजारों प्रकार की नवीन कल्पनाओं की, और विचारों की भिन्नताओं का समूह जन समाज के आगे रखते हैं। मगर

वास्तविक तत्त्वज्ञान की बात कहनेवाला तो कोई भी नजर नहीं आता है।

पूर्वकाल में त्यागी महात्मा लोग जो उपदेश देते थ, उन को वे स्वय आचरण में लाते थे। कोई धार्मिक कृति करने की शिक्षा व उस समय तक लोगों को नहीं देते थे, जब तक कि व स्वय उस को आचरण में नहीं लाने लगते थे। आजकल तो ऐसे उपदेशक रह गये हैं कि —

पंडित भये मशालची, बातें करें बनाय।
करें और को चादनी, आप अँधेरे नायँ॥

श्रीमान महावीर स्वामी आज से २४४९ बरस पहिले जब इस भरतक्षेत्र में विचरते थे उस समय बुद्ध, पुराण, कश्यप, मखलीगोशाल, कुकुदकात्यायन, अजितकेश कंबल और सजय बोलपुत्र आदि उपदेशक भी विद्यमान थे। मगर उन के आपस में वैर विरोध बहुत ही थोडा था। श्रीमन् महावीर स्वामी रागद्वेष रहित थे, सर्वज्ञ थे, इस लिए उन्होंने लोगों को केवल आत्मश्रेय का ही उपदेश दिया था। उन के उपदेश में ज्ञान, दर्शन, चारित्र और तप, आदि का शान्तिपूर्वक, प्रतिपादन किया गया है। श्रीमन् महावीर स्वामी के विषय में बुद्धादि देवोंने कईवार रागद्वेष किया था, यह उन के बनाये हुए

विस्कादि प्रयोगद्वारा व्यक्त हुआ है। मगर श्री महावीर स्वामीन तो कभी किसी के प्रति रागद्वेष की परिणति नहीं बनाई है। उन्हीं महावीर प्रभु के उपदेश की बानगी आम पाठकों को दिखाई जाती है। इस उपदेश में साधुओं को, अनुकूल और प्रतिकूल उपसर्ग व परिसह समभावपूर्वक सहन करने के लिए और केवलज्ञान, दर्शन और चारित्र रूप रत्नत्रय की निर्मलता करने के लिए कहा गया है।

वर्तमान समय में पैंतालीस आगम विद्यमान हैं। उन में महावीर भगवान का उपदेश ही संकलित है। उन्हीं आगमों में से यहा सूयगडाग सूत्र के दूसरे अध्ययन के प्रथम उद्देश का विवेचन किया जायगा।

प्रथम प्रकरण में क्रोध, मान, माया और लोभसे होनेवाली हानियों और उन के त्यागसे होनेवाले लाभों का विवेचन किया गया है। अब दूसरे प्रकरण में वैराग्यजनक उपदेश का–जो संयम और कर्मक्षय का कारण है–और अनुकूल व प्रतिकूल उपसर्गों का प्रतिपादन किया जायगा। यह प्रतिपादन वैतालिक अध्ययन का सारांश होगा।

विविध बोध ।

वैराग्य ।

सबुज्झह, किं न बुज्झह, संबोही खलु पेच्च दुल्लहा ।
णो हूवणमंति राईओ, नो सुलभं पुणरवि जीवियं ॥१॥
डहरा वुड्ढाय पासह, गब्भत्था वि चियंति माणवा ।
सेणे जह वट्टयं हरे, एवमाउक्खयम्मि तुट्टई ॥२॥

१ हे भव्यो ! समझो । समझते क्यों नहीं हो ? परलो
में धर्म की प्राप्ति दुर्लभ है । गया समय फिर वापिस नहीं आत
है । बार बार मनुष्य जीवन मिलना कठिण है । कई बालकप
में, कई वृद्धावस्था में और कई जन्मते ही मर जाते हैं। आयु
समाप्त होने पर जीवन किसी तरह से नहीं टिकता है । श्ये
पक्षी जैसे चिड़ियाँ आदि क्षुद्र जीवों का नाश करते हैं । इ
तरह काल जीवों का संहार करता है ।

२ दुष्ट काल कराल पिशाच की दृष्टि जब टेढ़ी
जाती है तब, वह किसी की बाधा नहीं मानती है । धन्वत
वैद्य और यांत्रिक, मांत्रिक, तांत्रिक कोई भी उसको नहीं ब
सकता है । इस बात का हरेक को अनुभव है कि जब अ
वष्ट पदार्थ का वियोग होता है, अथवा अपने किसी प्रिय मनु

का मरण हो जाता है तब जीव व्याकुल हो उठता है। मगर जो, दोचार घंटे या पाँच पचीस दिन बीते कि मनुष्य जैसा का तैसा ही वापिस होजाता है। फिर 'वही लोहा और वही लुहार।' किसी तरह की चिन्ता नहीं रहती। शास्त्रकार पुकार पुकार कर कह रहे हैं कि जिन भावों के द्वारा तुम्हारी भावना दृढ़, उत्तम हो, उन भावों को कभी मत छोड़ो। मगर बहु संसारी जीव उल्टे विचारों के चक्कर में पड़ते हैं। वे सोचते हैं कि—"साधुओं के पास जाना ठीक नहीं है। क्योंकि उनका धंधा तो संसार को असार बताने का है। सुनते सुनते किसी दिन कैसा समय हो, और अचानक ही वैराग्य का रंग लग जाय तो अच्छा नहीं। इसलिए अच्छा यही है कि साधुओं के पास जाना ही नहीं।" ऐसे लोग दूसरों को भी साधुओं के पास जाने से रोकते हैं और उन्हें कहते हैं कि "क्या संसार में, साधुओं के पास गये बिना धर्माराधन नहीं हो सकता है?"

ऐसे विचार और कृत्य करनेवाला मनुष्य जब जन्मान्तर में भी सम्यक्त्व की प्राप्ति नहीं कर सकता है तब उस को ज्ञान, दर्शन और चारित्र तो मिल ही कैसे सकते हैं? इसी लिए माता, पितादि के स्नेह में पड़ने का निषेध कर भगवान कहते हैं कि—

> मायाहिं पियाहिं लुप्पइ नो सुलहा सुगई य पेच्चओ ।
> एयाइं भयाइं पेहिया आरंभा विरमेज्ज सुव्वए ॥ ३ ॥

जमिण जगती पुढोजगा कम्मेहिं लुप्पति पाणिणो।
सयमेव कडेहिं गाहइ णो तस्स मुच्चेज्ज पुट्ठय ॥ ४ ॥

३, ४—जो जीव माता पिता के मोह में मुग्ध होता है वह सुगति का भाजन नहीं होता है, प्रत्युत दुर्गति का भाजन होता है। जो जीव दुर्गति क दु खों को ताडन, छेदन, भेदन, तर्जन आदि को दखकर आरम्भादि क्रियाओं से निवृत्त होता है वह व्रती कहलाता है। जो आरम्भादि क्रियाओं से निवृत्त नहीं होते हैं व प्राणि इस अनित्य और अशरण जगत् में अपने कर्मों द्वारा आप ही नष्ट हो जाता है क्योंकि किया हुआ कर्म फल दिये विना नही छोडता है।

जो लोह की बनी हुई जञ्जीरें होती हैं व शारीरिक बल से तोडी जा सक्ती हैं, परन्तु माता, पिता, पुत्र, स्त्री, धन और बन्धु रूपी पदार्थ से बनी हुई जञ्जीरें शारीरिक बल स वदापि नहीं टूटती है। उस को तोडन क लिए परम वैराग्य रूपी तीक्ष्ण कुठार की आवश्यकता पडती है। मोहासक्त मनुष्य की परलोक में तो दुर्गति होती ही है, परन्तु इस भव में भी वह सुख से आहार, निद्रा नही ले सकता है। उसका प्रत्येक समय हाय हाय करते ही बीतता है। मनुष्य जब सौ रूपय की आशा करके कोई कार्य प्रारम करता है और उस को सौ मिल जात हैं तब दूसरी वार वह हजार प्र स करने की आशा में लगता है।

हजार मिलने पर लाख की आशा करता है। लाख मिलने पर करोड़ की चाह करता है, करोड़ भी मिल गये तो उसे चक्रवर्ती की ऋद्धि की अभिलाषा होती है। सद्भाग्य से वह भी मिल गई तो फिर सोचता है कि मनुष्यों क भोग तो देवों के भोगों के सामने तुच्छ हैं, इसलिए मैं देव हो जाऊँ तो अच्छा है। काकतालीय न्याय से कहीं वह देव भी हो गया तो मन फिर इन्द्र बनने क लिए ललचाता है। इस भाँति आकाशोपम अनन्त इच्छा बढ़ती ही जाती है। उस का कहीं अन्त नहीं होता। मनोरथ भट्ट की खाई कभी नहीं भरती। इसी लिए बारबार कहा जाता है कि, सन्तोष रूपी राजा की राजधानी के अंदर निवास करो। उस की राजधानी औचित्य रूप नगर है। उपशम रूपी सुन्दर मन्दिरों स वह सुशोभित है। सद्भावना रूपी स्त्री वर्ग उस में रमण करता है। तप रूपी राजकुमारों का वह क्रीडा स्थल है। सत्य नाम का मंत्री सारी प्रजा के सुख का ध्यान रखता है। संयम नामा सेना उस नगर की रक्षा करती है। ऐसी सन्तोष राजा की नगरी है। उस में जो निवास करता है, वह देव, दानव, राजा और इन्द्रादि के सुखों से भी विशेष सुखी होता है। कहावत भी है कि—" असत्य के समान कोई पाप नहीं है, शान्ति के समान कोई तप नहीं है; परोपकार के समान कोई पुण्य नहीं है और सन्तोष के समान कोई सुख नहीं है।"

इसलिए हे भव्यो ! सन्तोष सरदार की सगति कर, मोह ममत्व को छोड दो। थोडे समय के सुखाभास के लिए सागर के समान दु ख को किस लिए अपने सिर पर लेते हो ? जिस कुटुब के लिए तुम प्रयत्न कर रहे हो, वह कुटुब तुम्हारे साथ चलनेवाला नहीं है। जो कुटुम्बी तुम्हारे साथ चलनेवाले हैं उन के लिए यदि थोडा सा भी प्रयत्न करोगे तो हमेशा के लिए तुम सुखी बनोगे। अपने किये हुए कर्म स्वय जीव को भोगने पडते हैं। दूसरा कोई भोगने के लिए नहीं आता है। अर्थात् दु ख के समय कोई आकर खडा रहनेवाला नहीं है। कर्म की सत्ता सब जीवों पर है। स्वसत्ता का उपभोग किये बिना कर्म किसी को भी नहीं छोडते हैं। कर्म की प्रधानता के लिए निम्नलिखित गाथाएँ क्या कहती हैं ?

कर्मका प्राधान्य

देवागधव्वरक्खसा असुरा भूमिचरा सिरिसिवा।
राया नरसेट्ठिमाहणा ठाणा तेवि चयंति दुक्खिया ॥५॥

कामेहि य सथवेहि य गिद्धा कम्मसहा कालेण जन्तवो।
ताले जह बधणच्चुए एवआउक्खयम्मि तुट्टती ॥६॥

भावार्थ—ज्योतिष्क, वैमानिक, गधर्व, राक्षस, व्यतरादि

असुर कुमारादि दश प्रकार के देव, भूचर सर्पादि तिर्यंच और राजा चक्रवर्ती, शेठ, ब्राह्मण आदि सारे सामान्य प्रकृतिवाले मनुष्य अपना स्थान छोड कर चले जाते हे।

विषयेच्छा से, मातापिता के स्नेह से और सासु ससरे के स्नेह से लुब्ध बन हुए जीवों को जब अपने कृतकर्म भोगने पडते हैं, तब व व्याकुल होकर हा मात ! हा तात ! आदि शब्द पुकारने लगते हैं और अन्त में परलोकगामी होते हैं। जैसे ताल वृक्ष पर से टूटा हुआ फल भूमि पर गिरता है उसी तरह व भी आयुष्य रूपी वृक्ष से गिरकर धराशायी होते हैं— मर जाते हैं।

प्राणियों को मरते समय बहुत दु ख होता हे, क्योंकि उस समय उ हें असह्य वदना सहन करनी पडती है। शास्त्रकारोंने मरण—वदना, ज म—वदना से भी विशेष बताई है। जन्मते समय जीवों को बडा दु ख भुगतना पडता है। उन को, इसी प्रकार योन्द्विारा, खिचकर पीडा सहते हुए बाहिर आता है जैसे कि, सँडासि क या स्वर्ण के तार को जन्ती में खिच कर बाहिर निकलना पडता ह। कईको तो इस वदना के मारे उसी समय शरीर छूट जाता है। जन्म के समय कैसी वदना होती है इस को दिखाने के लिए एक उदाहरण दिया गया है कि—केले के समान सुकोमल शरीर वाले एक युवक—जिसने कभी नहीं जाना है कि दु ख क्या है ?

के शरीर में, उस के प्रत्येक रोम–रंध्र मे तपाकर सूइयाँ घुसा दो। उन सूइयों के चुभने से उस को जीतनीव दना होगी उससे भी ज्यादा वेदना ज म के समय जीव को होती ह। इसी लिए तो शास्त्रकार जन्म दु ख को, जरा दु ख को और मरण दु ख को बहुत बताते है। इन में भी मरण का दु ख सब से ज्यादा है।

एक मनुष्य, जिसको रोगसे अत्य त पीडा होती हो, उठने बैठने की तो क्या मगर करवट बदलने में भी जो अशक्त हो, रात-दिन शरीर में चीसें चलती हों, ऐसा मनुष्य भी जब मरण समय आता है तब बडा दु खी होता है। मरण पीडा से काँपते हुए उस के शरीर को देखकर हरेक यह अनुभव कर सकता है कि यह बहुत ही दु खी हो रहा है। उस को देखने वाले के मन में अपने भावी का विचार कर के एकबार वैराग्य उत्पन्न हो जाता है। इस तरह के अनेक दु ख, देव–दानवादिने भी–जिनका गाथा में उल्लेख हो चुका हो–सहे हैं तब अपने समान पामर जीवों की तो बात ही क्या है?

यह सारी लीला है किसकी? केवल कर्म की। आश्चर्य तो इस बात का है कि, इन सब बातों को समझते हुए भी जीव मोह रूपी मदिरा का पान कर उल्टे मार्ग पर चल रहे हे। जीव गाथा में कहे अनुसार, मातापिता और सास ससुर के मोह में

छिन्न हो उन के अवास्तविक ममत्व को वास्तविक मान, ऐसी विषयवासना के फेर में पड़ जाता है कि जो अनादि काल से दु:ख देता आरही है और भावी में जो नरकादि के दु:खों में ढकेलनेवाली है। ऐसा होते हुए भी जीव भ्रांति वश उस को अपना कर्तव्य समझ बैठता है।

कई लोग कहा करते हैं कि, दस, बीस बरस तक माता पिता कुटुंबादि का पालन करके व उनके स्नेह का और विषय तृष्णा का उपभोग करके उसके शान्त होजाने पर आत्मश्रेय करूँगा। मगर मनुष्य को ध्यान में रखना चाहिए कि विषय-तृष्णा मध्याह्नोत्तर काल की छाया के समान है। अर्थात् दुपहर के बादल की छाया जैसे क्रमशः बढ़ती ही जाती है, वैसे ही मोहजन्य स्नेह और विषय तृष्णा भी बढ़ती जाती है। उसके परिणाम से जो कर्म बँधते हैं उनका फल जीव को अवश्य-मेव भोगना पड़ता है। कर्म को किसीकी शर्म नहीं आती है। इसी बात को विशेष रूप से स्पष्ट करनेवाली गाथा की ओर ध्यान दीजिए।

जे यावि बहुस्सुए सिया धम्मिय माहण भिक्खुए सिया।
अभिणूमकडेहिं मुच्छिए तिव्व से कम्मेहिं किच्चति ॥७॥

भावार्थ—जो कोई मूर्च्छा सहित कर्म करता है उस को उन का फल अवश्यमेव भोगना पड़ता है। चाहे वह कर्म करने-

चाहे चाहे साधु हो, बहुश्रुत-शास्त्रों का ज्ञाता-हो और चाहे सामान्य मनुष्य हो।

शास्त्रकार फरमाते हैं कि, कर्म की सत्ता का नाम ही संसार की सत्ता है, और कर्म के अभाव का नाम ही संसार का अभाव है। कलिकाल सर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य-भी कुमारपाल राजा को उपदेश देते हुए कहते हैं कि —

" कर्म कर्तृ च भोक्तृ च श्राद्ध ! जैनेन्द्रशासने। "

इस वाक्य को यद्यपि जैन लोग खास करके स्वीकारते हैं, लेकिन दूसरे भी इसी न्यायकी सीधी सड़क पर आते हैं। देखो कई लोग श्रीरामचन्द्रजी को ईश्वर का अवतार मानते हैं, मगर उन्हीं रामचन्द्रजी को गद्दी बैठने समय ही, कर्म के कारण, बन में जाना पड़ा था। इस बात का पहिले विशेष रूप से उल्लेख किया जा चुका है।

राजा हरिश्चन्द्र का भी कर्मने कैसी विडम्बना की थी ? कहा है —

सुतारा विक्रीता, स्वजन विरह, पुत्र मरण,
विनीतायास्त्यागो रिपु बहुलदेशो च गमनम्।
हरिश्चन्द्रो राजा वहति सलिलं प्रेतसदने,
अवस्थाप्येकाहोऽप्यहह ! विषमा कर्मगतय ॥

भावार्थ—सुतारादेवी को बेचना, कुटुंब का विरह होना,

पुत्र का मरना, अयोध्या नगर को छोडना, बहु शत्रु पूर्ण देश में गुप्त रीति स विचरण करना और पट क हेतु नीच के घर पानी भरना यह सब क्या है ? कर्म की विचित्रता या कुछ और ? अहा ! एक ही भव म एक ही व्यक्ति की इस भाँति अवस्थाएँ! अहो ! कर्म की गति बडी ही विषम है !

जिसक घर में सवेरे शाम छत्तीस राग रागनियों का गायन होता था, नाना भाँति का नृत्य होता था, हाथियों के मदझरने स जिस के घर के सामन कीचड हो जाता था, उसी घर का शून्य हो जाना किस के हृदय को नहीं घबरा दता है, किस को वैराग्य उत्पन्न नहीं करा दता है ? ऐसी कर्म की कीहुई विचित्रताएँ लोग हजारों स्थानों म देखत है, मगर फिर भी व यह कह कर सन्तोष पकड लेत हैं कि ' ईश्वर की ऐसी ही मरजी थी । ' व वास्त विक बात को मानन का प्रयत्न नहीं करत हैं ।

कर्म जो करता है वह दूसरा कोई नहीं कर सकता है । कर्म राजा भूमण्डल म जीवों को, इच्छानुसार नवीन नवीन साग बनवाकर, नाच नचाता है । कर्म एक प्रकार के नाटक का सूत्र धार है । दुनिया रगमडप है और जीव एक २ पात्र हैं । कर्म इन सबसे चौरासी लाख जीवयोनि रूपी नाटक का अभिनय कराता है । सबन इस सूत्रधार को माना है । जैन इस को कर्म क नाम स पहिचानत है । दूसरे इसको माया, प्रपंच, प्रारब्ध,

सचित, अदृश्य आदि नामों से पुकारत हैं। कर्म महावीर और रामचन्द्र के समान समर्थ पुरुषों को भी भोगन पडे हैं तब दूसरे सामान्य जीवों की तो बातही क्या है? कर्म धर्म को अधर्म और अधर्मको धर्म समझा देता है। यानी वह वास्तविक वस्तुओं को भी भुला देता है।

सम्यग्ज्ञान की आवश्यकता।

भगवान कहत हैं कि —

अह पास विवगमुट्ठिए अ वितिने इह भासइ धुव।
णाहिसि आर कओ पर वेहासे कम्मेहिं किच्चति॥

भावार्थ—परिग्रह त्याग सहित कई संसार को छोडकर खडे होत है, परन्तु व मुक्ति के वास्तविक मार्ग–ज्ञान, दर्शन और चारित्र से अनभिज्ञ होते हैं, इसलिए कल्पित योग मार्ग को ही मुक्ति का कारण बताते हैं, और मनम समझत हैं कि हम जो कुछ कर रहे हैं वही मोक्ष का मार्ग है।

हे शिष्य! इसी तरह तू भी यदि उनके मार्ग पर चलेगा तो, तू भी संसार और मोक्ष, यह लोक और परलोक और साधुभाव व गृहस्थ भाव के ज्ञान से वंचित रहगा यानी बीच में रहकर कर्म से पीडित होगा।

यह बात सत्य है, कि जबतक सम्यग्ज्ञान नहीं होता है, तब तक सारे कष्टानुष्ठान भवभ्रमण के कारण होते हैं। जो साधु सम्यग्ज्ञान विहीन होता है, वह व्यर्थ ही पूजा, स्तुति की अभिलाषा कर साधुता का गर्व करता है और अनेक प्रकार के कपट कर आजिविका चलाता है धन संग्रह करता है। घुणाक्षर न्याय से कदाचित किसी को वास्तविक मुक्ति मार्ग का ज्ञान भी हो जाय और उसको वह सत्य भी मानने लगे तो भी उसके अन्तकरण रूपी मंदिर में मिथ्यात्व वासना घुसी रहने से वह निरवद्य अनुष्ठान नहीं कर सकता है। वह सावद्य क्रिया—स्नानादि क्रिया को सुख का साधन समझकर करता है, वह स्वर्गादि सुखों की अभिलाषा से ऐसी क्रियाएँ करता है, संभव है कि उसकी साधना से उसको स्वर्गादि सुख प्राप्त हो जायँ—मगर मुक्ति तो उन से कभी नहीं मिलती है। हाँ संसार—भ्रमण की वृद्धि उन से अवश्य होती है।

यहाँ यह शंका की जा सकती है कि, कोई जैनतर त्यागी, वैरागी निष्परिग्रही बनकर तप करे तो उसको मुक्ति मिल सकती है या नहीं? इस के समाधान में हम कह सकते हैं कि, यदि वह निर्ममत्व—मूर्च्छारहित—भाववाला होता है तो वल्कल ऋषि की भाँति उस को सम्यग्ज्ञान होकर मुक्ति मिल जाती है, परन्तु यदि वह ममत्वी कषाय करनेवाला होता है तो अग्निशर्मा की

भाँति अनेक भव तक संसार में भ्रमण करना पड़ता है। कहा है कि—

जइवि य णिगणे किसे चरे जइवि य भुंजिय मासमन्तसो ।
जे इह मायावि मिज्जइ आगंता गब्भाय णंतसो ॥ ९ ॥

भावार्थ — यदि कोई नग्न होकर फिरे, एक एक मास के अन्तर से पारणा करे और अपने शरीर को कृश बना दे मगर माया में लिप्त रहे तो उसे कभी मुक्ति नहीं मिलती है।

कई तापसादि ऐसे है जो धन, धान्यादि बाह्य परिग्रहों को छोड़ कर, नग्न होजाते हैं, तपस्या कर करके अपने शरीर को सुखा डालते हैं, परन्तु माया कषायादि अन्तरंग परिग्रह से व दूर नहीं होते हैं इसलिए उन के कष्टानुष्ठान केवल व्यर्थ ही नहीं जाते है बल्के उल्टे भवभ्रमण बढ़ानेवाले होजाते है। चाहे कोई खड़े खड़े अपना जन्म बिता दे, चाहे कोई गंगा नदी की सेवाल से अपना पेट भरे, चाहे कोई नर्मदा नदी की मिट्टी से अपने दिन निकाले, चाहे कोई महीने महीने के अन्तर से निरस और तुच्छ आहार ले और चाहे कोई एक पैर पर खड़े हुएएक हाथ ऊँचा कर कष्ट सहन करे। इन से कुछ नहीं होना जाना है। ये क्रियाएँ जब तक हृदय में माया—कपट का अधिकार है तब तक सब व्यर्थ हैं। माया के छूटे बिना कोई जन्ममरण के फंदे से नहीं छूट सकता है। चाहे कोई वैष्णव हो, कोई बौद्ध हो

और चाहे जैनी ही हो, जब तक सरल प्रकृति और सम्यग्ज्ञान नहीं होते हैं, तब तक उस का कल्याण नहीं होता है। इनके अभाव में उसकी की हुई क्रियाएँ भी सब निष्फल जाती हैं।

जहाँ कपट क्रिया होती है वहाँ क्रोधादि कषाय भी स्वय मेव आ उपस्थित होते हैं। ये संयमधारी पुरुषों को भी, उन की धर्मक्रियाओं को नष्ट भ्रष्ट कर दुर्गति में पहुँचाती हैं, तब फिर अन्य लोगों की तो बात ही क्या है ? इसी लिए भगवान उपदेश देते हैं कि —

> पुरिसो रम पावकम्मुणा पलियन्त मणुयाण जीविय ।
> सन्ना इह काममुच्छिया मोह जंति अस्वुडा नरा ॥१०॥

भावार्थ —हे मनुष्यो ! तुम पाप कर्म से मुक्त होओ, क्योंकि मनुष्यों की आयु उत्कृष्ट से तीन पल्योपम की होती है। उसमें से भी संयम के अधिकारी तो पूर्वकोटि वर्ष में थोडी आयुवाले ही होते हैं।

विचारने की बात है कि, भरतक्षेत्र में काल की अपेक्षा से मनुष्य की उत्कृष्ट आयु पूर्व कोटि वर्ष की थी, मगर पंचमकाल में तो व्यवहार से १०० सौ बरस की आयु ही मनुष्य की समझी जाती है। इतनी आयु भी कोई महान भाग्यवान् ही निश्चित और रोगरहित होकर भोगता है। अन्यथा आजकल तो जो कोई ५० या ६० बरस की आयु में मरता है उसको

भी लोग भाग्यशाली ही बताते हैं। कई बचपन ही में मर जाते हैं। कई अपने आयुष्य रूपी चदन को विषय रूपी अग्नि से भस्मसात कर डालते हैं। उचित तो यह है कि आयुष्य रूपी चदन को धर्मध्यान में उपयोग करना चाहिए। तुच्छ सासारिक सुखों के लिए जो कष्ट सहा जाता है वही कष्ट यदि ज्ञान, दर्शन और चारित्र की अभिवृद्धि क लिए सहे जायँ, परिसह और उपसर्ग यदि आत्मकल्याण के लिए सहे जायँ तो अत्यत उपकार हो सकता है। भगवान कहते हैं —

णवि ता अहमेव लुप्पए लुप्पति लोअसि पाणिणो ।
एव सहिएहिं पासए अणिहेस पुट्ठे अहियासए ॥११॥

भावार्थ —परिसहों और उपसर्गों से केवल मैं ही दुःख नहीं हूँ, और भी अनेक जीव इस असार ससार में पड, परवश हो, कष्ट उठाते हैं। इस प्रकार का विचार कर मनुष्य को अपने ऊपर आये हुए कष्टों को सहना चाहिए, क्लेश भावों को जरा भी हृदय में स्थान नहीं देना चाहिए।

जो जीव कर्माधीन हैं उन्हें प्रतिक्षण दुःख होता है। मगर कई रातदिन होनेवाले दुःख ऐसे हैं कि जिन को जीव दुःख नहीं समझते हैं। कारण उनको सहते सहते वे उनके अभ्यासी बन जाते हैं। मनुष्य, देव, तिर्यंच और नरकगति के जीवों को अनेक कष्ट सहन पडते हैं। मगर उन कष्टों को वे अज्ञान

और परवशता से सहते हैं इसलिए उन से कुछ लाभ नहीं होता है। हाँ हानी उन से अवश्यमेव होती है। वही कष्ट यदि ज्ञान पूर्वक वैराग्य और समता भावना से सह जायँ तो उन से बहुत लाभ हो। कई अशक्त और धन की आशा रखनेवाले लोग बाह्य दृष्टि से दुर्जनों के वचन सहन हैं, कई विदेश जाने के लिए, या रोग के वश में होकर खिन्न चित्त से अपने घर का सुख छोड़ते हैं, परन्तु सन्तोष पूर्वक कोई ऐसा नहीं करता। इसी भाँति आशा की जंजीर में बंधे हुए कई जीव बड़ी ही भयंकर सर्दी, गरमी, विषेली हवा सहते हैं, समुद्रयात्रा की पीड़ा उठाते हैं, द्रव्य के लोभ में चंचल लक्ष्मी की प्राप्ति के लिए निरन्तर चिन्ता करते हैं, परिश्रम करते हैं और भूखे प्यासे रहते हैं। मगर वही या इसी प्रकार के कष्ट यदि धर्म के निमित्त सहे जाय तो जीवों की सब आशायें स्वयमेव पूरी हो जाय। जो गुरु के कठोर-मगर हित-कारी-वचनों को आनन्दसे सहते हैं, जो रूप, रस, गंध और स्पर्शादि विषयों को सन्तोष पूर्वक त्याग करते हैं और जो दूसरे जीवों को कष्ट न हो इस प्रकार के आचरण पूर्वक मुनिधर्म का पालन करते हैं, वे ही महा पुरुष होते हैं, वे ही परिसह और उपसर्ग सह सकते हैं, वे ही अपने ज्ञान, दर्शन और चारित्र को उज्ज्वल बना सकते हैं और वे ही अपने दोनों लोक सुधारते हैं। यह सदा ध्यान में रखना चाहिए कि, सत्पात्र में जो अव-गुण जाता है वह भी सद्गुण बन जाता है। जैसे कि भिक्षा

माँगना बुरा है, परन्तु वही साधुओं के लिए भूषण है। भूमि पर सोना दरिद्रता का चिन्ह है, परन्तु साधुओं के लिए वह भूषणास्पद है। इसी भाँति की और भी कई बातें हैं जो गृहस्थावस्था में दुर्गुण समझी जाती हैं, परन्तु साधु-अवस्था में भूषण गिनी जाती हैं, इतना ही नहीं वह हित करनेवाली भी प्रमाणित होती हैं। मगर इस बात को बहुत ही कमलोग पसंद करते हैं। इस भव में और पर भव में जो दुःख देनेवाली बातें हैं उन्हीं को लोग ज्यादा पसंद करते हैं।

वस्तुतः सुख वही है जिस का अन्त सुख है और दुःख वही है जिस का अन्त दुःख है। जिस दुःख का अवसान सुख में होता है वही वास्तविक सुख है और जिस सुख का अवसान दुःख में होता है वही वास्तविक दुःख है। उदाहरणार्थ—मुनि धर्म द्रव्यसे—बाहिरसे-दुःख पूर्ण मालूम होता है, परन्तु भावसे—वास्तव में—वह सुखमय है। इसी लिए कहा है कि —

नो दुष्कर्मप्रयासो न कुयुवतिसुतस्वामिदुर्वाक्यदुःखं,
राजादौ न प्रणामोऽशनवसनधनस्थानचिन्ता न चैव।
ज्ञानाप्तिर्लोकपूजा प्रशमसुखमयः प्रेत्य नाकाद्यवाप्तिः।
श्रामण्येऽमी गुणाः स्युस्तदिह सुमतयस्तत्र यत्नं कुरुध्वम्॥

भावार्थ—साधु दशा में बुरे कर्म करने का प्रयत्न नहीं

होता, कुटिल स्त्री, अविनयी पुत्र और स्वामि क दुर्वचन का डर नही रहता, राजादि को प्रणाम नहीं करना पडता, और भोजन वस्त्र की चिन्ता नहीं रहती। वहाँ अभिनव—नये नये—ज्ञान की प्राप्ति होती रहती है, लोग पूजा करत हैं, उसस स्वर्गादि गति मिलती हैं और महान् प्रशम सुख—जो सम्राटों को और इन्द्रों को भी प्राप्त नहीं होता है—साधुओं को प्राप्त होता है। ऐसी साधुता प्राप्त करन के लिए हे सद्बुद्धि जीवो! तुम यत्न करो।

एक गुजराती कवि भी कहता है,—

साधु सहजे सुखिया, दुखिया नहिं लवलेश,
अष्ट कर्मन जीतवा, पहर्यो साधुनो वेष

भावार्थ—साधु अनायास ही—सहज ही में—सुखस रहन हैं। उन्हें थोडासा भी कष्ट नहीं होता। उन्होंने आठों कर्मों को जीतन क लिए साधु का वष पहना है।

तप विधान।

ऐस साधुओं को खास तरहस तप का गुण रखना चाहिए—तप करना चाहिए। कहा है कि —

मुणिया कुलिय च लेवय किसए देहमणासणा इह।
अविहिंसा मेव पव्वए अणुधम्मो मुणिणा पवेदिनो ॥१२॥

भावार्थ—जैसे भींत पर लगाये हुए चूने या मिट्टी के गिर जानेसे भींत पतली हो जाती है—कमजोर हो जाती है, इसी तरह अनशनादि छ प्रकार के बाह्य तपसे, शरीर कृश होने के साथ ही साथ कर्म भी कृश—कमजोर हो जाते हैं। फिर सर्वज्ञ, वीतराग प्ररूपित अहिंसा प्रधान सर्वोत्तम धर्म की प्राप्ति होती है।

त्यागियों के लिए तप का विधान श्रेष्ठ एवं आवश्यकीय है। तप के बिना शुद्धतासे ब्रह्मचर्य पालना बडा कठिन होता है। गृहस्थ भी यदि भगवानप्ररूपित प्रौषधादिक, पाँचों तिथियों में नियमसे करते रहें तो उन के द्रव्य और भाव दोनों प्रकार के रोगों की शान्ति हो जाय। द्रव्य रोग को शान्त करने के लिए आजकल बडे बडे डॉक्टर भी उपवास करने की शिक्षा देते हैं। अतएव शरीर की रक्षा के लिए भी तपस्या की खास जरूरत है। यदि धार्मिक-विचार दृष्टिसे देखेंगे तो भी तप की बात ठीक मालूम होगी। जिस शरीर के लिए दुनिया में बडे बडे अनर्थ होते हैं। वह शरीर यहीं पडा रह जाता है और आत्मा परलोक में जा कर दुःखी बनता है। आजकल किसी भी समय किसीसे भी पूछो कि वह क्या कर रहा है। तो उस का यही उत्तर मिलेगा कि मैं शरीर को सुखी करने के लिए अमुक क्रिया कर रहा हूँ। कोई कहेगा मैं शरीर में अमुक रोग है उस के लिए दवा कर रहा हूँ, कोई कहेगा मैं थक गया हूँ इस लिए घंटा भर आराम लेने के लिए सोजाता हूँ, कोई

कहेगा मैं स्नान कर के भोजन की तैयारी करता हूँ। मगर कोई यह नहीं कहेगा कि-मैं अमुक आत्मिक क्रिया कर रहा हूँ, या दूसरे की भलाई के अमुक कार्य में लगा हूँ। इसी लिए शरीर को, धर्माचार्योंने, पाप का कारण बताया है। कोई मनुष्य एकबार किसीसे ठगा जाता है, तो फिर दुबारा कभी उसका विश्वास नहीं करता है। फिर कई भवोंसे इस शरीर के द्वारा ठग जा कर भी जो आत्माएँ उस पर ममत्व रखती हैं, उस पर विश्वास करती हैं और उससे अपने हित का काम नहीं करवाती हैं। वे कैसी भोली—अज्ञान आत्माएँ हैं, पाठक इसका विचार करें।

यह शरीर थोडासा भी विश्वास करने योग्य नहीं है। क्यों कि कोई यह नहीं बता सकता कि न मालूम किस समय और कैसी स्थिति में यह शरीर रूपी दुर्जन, आत्मा रूपी सज्जन को छोड कर चला जायगा। इसी लिए मुनिजन शरीर रूपी दुर्जन को तपस्या द्वारा दुर्बल बना देते हैं। कल्याण की इच्छा रखनेवाले हरेक आदमी को शरीर के साथ व्यवहार करना चाहिए।

तपस्या करनेवाले को एक बात खास तरहसे ध्यान में रखनी चाहिए कि—तपस्या का फल क्षमा है। अतः तपस्या शान्ति पूर्वक दृढता के साथ करना चाहिए। कैसे ही क्रोध के कारण मिलने और कैसे ही दुःख गिरने पर भी तपस्या करनेवाले को

शान्तिरस में ही मस्त रहना चाहिए। प्राय देखा जाता है कि– तपस्वियों के हृदय में पारणे के समय बहुत अशान्ति हो जाती है। आहार में थोडीसी देर हो जानेपर ही उनके आत्मप्रदेश संतप्त हो उठते हैं। मगर ऐसा न होना चाहिए। नंदन ऋषि का उदाहरण इसके लिए खास तरह से ध्यान में रखने योग्य है।

नंदन ऋषि का वृत्तान्त।

नंदन ऋषि गृहस्थ अवस्था में बहुत ही दुखी थे। मगर उनका पूरा वृत्तान्त न लिखा जाकर केवल उपयोगी वृत्तान्त ही यहाँ लिखा जायगा। कहा है कि —

" दुःखगर्भं हि वैराग्यं योगबुद्धिप्रवर्द्धकम्। "

दुःख के गर्भ ही से–दुःख ही से–वैराग्य उत्पन्न होता है और योग में बुद्धि प्रवर्तती है। यह वाक्य सर्वथा ठीक है। इन मुनि का चरित उसका ज्वलन्त उदाहरण है।

नंदन ऋषिने जबसे दीक्षा ली थी तबही से उन्होंने साधु-सेवा की प्रतिज्ञा ली थी और एक एक महीने के उपवास के बाद वे पारणा किया करते थे। उन्होंने कुछ मिलाकर ११८०४९९ मासक्षमण किये थे। अपने पारणे के दिन भी

व शान्ति और अपन साधु-सेवा क नियम को यथास्थित पालत थ । ऐसे पवित्र जीवनवाले व्यक्तियों की देव, दानवादि सेवा करें और उनके शीघ्र ही कर्म क्षय हो जायँ तो इस में कुछ आश्चर्य की बात नहीं है।

एकबार सौधर्मेन्द्र सभा में बैठा हुआ था। उसन अवधि ज्ञानद्वारा उक्त मुनि की पवित्रता, दृढ़ता, शान्ति और तपस्या को देखा। इस से उसन अपना सिर धुना। यह देख, देवता हाथ जोड़ कर बोले —" हे महाराज। इस समय सिर धुनने का कोई कारण नहीं बना तो भी आपन सिर धुना। इस से हमारे हृदय में शका उत्पन्न हुई है। कृपा करके सिर धुनन का कारण बताइए और हमारी शका का निवारण कीजिए।'

इन्द्रन उत्तर दिया —" हे महानुभावो ! भरतक्षेत्र में मैंन अवधिज्ञानद्वारा, एक महापुरुष क दर्शन किये हैं। उस की अचल और दृढ प्रतिज्ञा दखकर मुझ को आश्चर्य हुआ। फिर मैंन मनपूर्वक उस को वदना की। धन्य है ऐसे महापुरुषों को कि जिनकी स्थिति से मनुष्यलोक दवलोक से भी विशेष भाग्यवान हो गया है।'

उक्त प्रकार के इन्द्र के वचन सुन दो मिथ्यात्वी देव बोले ' —महाराज ! आप हमारे स्वामी हैं, इसलिए हम आप की हाँमें हाँ, भले मिला दें। मगर वास्तव में तो हमारा हृदय यह

विश्वास नहीं कर सकता कि, मनुष्यों में भी इतनी दृढता हो सकती है। हम उस महात्मा की परीक्षा लेंगे। यदि वह हमारी परीक्षा म पास होगा तो फिर आप की बात को हम सत्य समझेंगे।"

इतना कह कर व इन्द्र की सभा से रवाना हुए। वह मुनि के पारणे का दिन था। मुनि आहार पानीला, आलोचना कर आहार करना ही चाहते थे कि उसी समय एक देव साधु का वेष करके उनके पास गया और बडे रूखे स्वर म कहने लगा –" हे दुष्ट! हे उदरभरि! हे कपटपटु! इसी तरह से कपटाचरण करके ही क्या तू लोगों में अपनी कीर्तिलता का विस्तार करता है? बाहिर उपवन में एक साधु बडी ही खराब हालत म पडा है, मारे क्षुधा के उसके प्राण छट पटा रहे हैं। उसके औषध का, आहार का प्रबंध किये विना ही तू माल उडाने बैठा है! धिक्कार है! तेरे जन्म को धिक्कार है! तेरे इस मुनिपन को और धिक्कार है! तेरी प्रतिज्ञा को।"

आगत वेषधारी मुनि के वचन सुन कर नंदन ऋषिने अपने हाथ का नवाला जो, पहिले ही मुँह में रखने को उठाया था–वापिस पात्र में डाल दिया और कहा –"महानुभाव, शान्ति रखिए। मैं आपके साथ चलता हूँ।"

पाठक, एक मास के पारणे के समय इस प्रकार के वचन

शान्ति से सुनना और पारणा न कर के चुपचाप सेवा के लिए चल खडे होना कितना उत्कृष्ट त्याग है ! कितना अचल प्रतिज्ञा-पालन है ! कितना स्थिर शान्ति पर अधिकार है !

ऋषि आहार पानी झोली में रख, झोली को खूँटी पर टाँक, कृत्रिम मुनि के साथ चल दिये। वे जहाँ पीडित मुनि थे वहाँ पहुँचे। पीडित मुनिने दस बीस बुरी भली बातें सुनाई ! मगर ऋषि को थोडासा भी क्रोध नहीं आया, शान्त-सुधा-सागर शान्त ही रहा, उल्टे वे यह सोचने लगे कि मैं इस साधु को किस तरह से शान्ति दूँ ? ऋषि उसी समय पीडित मुनिके लिए आहार और औषध लेने के लिए नगर में गये। मगर वह दूसरा देव प्रत्येक घर में जा जा कर आहार को अशुद्ध बना देने लगा। शुद्ध आहार के लिए, एक मास के उपवासी ऋषि बराबर एक प्रहर तक गाँव में फिरते रहे, तब कही जा कर उनको शुद्ध आहार मिला। वे आहार ले कर पीडित मुनि के पास आये। बनावटी मुनि क्रोध करके बोला -" आहार लाने में इतनी देर क्यों की ? "

ऋषिने उत्तर दिया -" शुद्ध आहार लाने में देर हो गई। "

तब उस कृत्रिम मुनिने-देवने-कहा -" वाहरे दुराचारी ! कपटी ! अपने लिए तो मनमाना आहार ले आना और दूसरों

के लिए शुद्ध आहार ढूँढना, कैसा अच्छा ढोंग है ? और भी कई तरह के मर्मभेदी शब्द उसने नंदिषेण को कहे मगर फिर भी उनके मनोमन्दिर में विराजमान शान्ति देवी जरासी भी विचलित नहीं हुई। देवने अपने विभग ज्ञान से देखा। मगर मुनि के हृदय में उसे कुछ भी परिवर्तन नहीं मालूम हुआ। ऋषिने कहा — ' हे महानुभाव ! आप नगर में चलिए। वहाँ औषध आहार आदि का अच्छा सुभीता होगा।'

यह सुन कर पीड़ित साधु बोला —" स्वार्थी मनुष्य को दूसरे के सुखों का ध्यान थोडा ही रहता है। यह देख रहा है कि मेरे में एक कदम चलने जितनी भी शक्ति नहीं है तो भी यह अपने सुभीते के लिए मुझ को नगर में चलने के लिए कह रहा है। ऐसे स्वार्थांध साधु को किसने वैयावच्च-सेवा शुश्रूषा करनेवाला बनाया है ? जान पडता है कि, स्वयमेव वैयावच्च कर्ता बन बैठा है।"

ऐसी बातें सुन कर भी धीर, वीर और गंभीर हृदयी महामुनि के मन में विकार नहीं उठा। बल्कि उन्हों ने सामने-वाले विकृत भाववाले साधु को शान्त करने की ओर मन को लगाया। वे बोले —" महाराज ! आप मेरे कंधे पर बैठिए। मैं आप को किसी भी तरह का कष्ट पहुँचाये विना उपाश्रय में ले जाऊँगा।"

कृत्रिम पीडित साधु कधे पर चढ गया। दूसरा कृत्रिम साधु उनके साथ साथ चला। जैसे जैसे ऋषि आगे बढ़ने लगे वैसे ही वैसे कृत्रिम साधु अपनी देवी शक्ति द्वारा भार बढ़ाने लगा। मारे भार के नदनऋषि की कमर एकदम झुक गई तो भी अपने मनोबल से व हार न मान आगे बढ़ते ही गये। चलते हुए व शहर के मध्य भाग में पहुँचे। वहाँ हजारों लोगों का आनाजाना था। बडे सेठ साहूकारों की दूकान थीं। वहाँ पहुँचते कृत्रिम पीडित मुनिने नंदनऋषि पर महान् दुर्गंध फैलाने वाली विष्टा कर दी। दूसरे ऋषि का सारा शरीर खराब हो गया। दुर्गंध से व्याकुल हो, अपना धधा छोड लोग भागने लगे। चारों तरफ बडी घबराहट मच गई। मगर नन्दनऋषि कुछ भी विचलित नहीं हुए। वे सोचने लगे—" अहो! ये मुनि बहुत रोगी हैं। इसी लिए रोग की पीडाने इनको क्रोधी बना दिया है। वास्तव में तो ये क्रोधी नहीं है। क्या प्रयत्न करने से इनका रोग शान्त हो जायगा?" ऐसे सोचते हुए मुनि वहाँ से आगे बढ़े। देव उनको स्थिर देख कर बड़े चकित हुए। पीडित मुनि स्कंध से कूद पडे। तब अपना दिव्य रूप धारण कर सामने खडे हो गये और कहने लगे—' हे महामुनि! हम सुधर्मा देवलोक के देव हैं। अब तक हमने आप का तिरस्कार किया और आप को सताया इसके लिए आप हमें क्षमा कीजिए। सौधर्मेन्द्रने आप की प्रशंसा की थी। हमने उनकी

बात सत्य न समझी। इस लिए हम आप की परीक्षा के लिए यहाँ आये। यद्यपि उत्तम पुरुष परीक्षणीय नहीं होते हैं, तथापि हमारे समान अल्पज्ञों को प्रत्यक्ष देखे बिना विश्वास नहीं होता है इसी लिए इतनी धृष्टता की थी।"

फिर उन्हों ने मुनि के शरीर पर जो विष्टा रूप पुद्गल थे उनको सुगंधित चन्दन के रूप में बदल, मुनि को प्रणाम कर, निज देवलोक को प्रयाण किया।

तत्पश्चात् मुनि समभाव सहित, हर्षशोक विहीन–समानभाव सहित उपाश्रय में जा, मास क्षमण का पारण कर धर्म–ध्यानमें लीन हुए।"

उक्त जो दृष्टान्त दिया गया है, वह इस बात को पुष्ट करता है कि, शान्ति के साथ किया गया तप ही वास्तविक फल का देनेवाला होता है। शान्ति के साथ तपस्या करनेवाले साधु ही कर्मों को क्षय कर सकते हैं। इसी लिए भगवान फर्माते हैं कि—

सउणी जह पंसुगुंडिया विहुणिय धंसयइ सियं रयं।
एवं दविओवहाणवं कम्मं खवइ तवस्सी माहणे ॥ १५ ॥

भावार्थ—जैसे पक्षी अपनी शरीर पर लगी हुई धूल को पंख फड़फड़ा कर दूर कर देते हैं, वैसे ही मुक्ति गमन योग्य

साधु भी तपस्या के द्वारा पूर्व जन्मम बाँधे हुए कर्मों को क्षय कर देते हैं ।

पक्षियों क शरीर पर चाहे कितनी ही धूल जमी हो, पाँखों क फडफडाते ही उन की धूल उड़ जाती है, और मैल के दूर हो जानसे व स्वच्छ और सुन्दर मालूम होने लगते हैं । इसी भाँति जो मुनि जिनोक्त मुक्ति पहुँचानेवाली नाना भाँति की क्रियाएँ करते हैं, स्थिरता क साथ तप करते हैं, उन को प्रतिकूल तो क्या मगर अनुकूल उपसर्ग भी—जो अच्छे क्रिया-वानों को भी धर्मभ्रष्ट बना देते हैं—उन को विचलित नहीं कर सकते हैं ।

अनुकूल उपसर्ग ।

उपसर्ग दो तरह के हैं—अनुकूल और प्रतिकूल । अनुकूल उपसर्ग प्रतिकूल उपसर्गोंसे विशेष बलवान होते हैं । बड़ा भारी शक्तिशाली व्यक्ति भी अनुकूल उपसर्गोंसे हार जाता है । क्यों कि मोहनीय कर्म अनादि कालसे जीवों को संसार की ओर खींचता आ रहा है । इस का स्वभाव ठीक चुम्बक के समान है । जैसे चुम्बक हरेक तरह के लोहे को अपनी ओर खींचता है वैसे ही मोहनीय कर्म भी जीवों को अपनी ओर

खींचता है। हाँ, यदि चुम्बक पत्थर छोटा और लोहे का टुकडा बडा होता है तो वह उस को अपनी ओर नहीं खींच सकता है । इसी भाति जिस का आत्म-वीर्य प्रकट हुआ होता है उस को मोहनीय कर्म ससार की ओर नहीं खींच सकता है । इतना होने पर भी असर अवश्यमेव होती है । आत्मवीर्य विकसित आत्मा को भी माता पिता आदि का स्नेह होता है, परन्तु वह उस को अपने कर्तव्यसे-धर्मसे-च्युत नहीं कर सकता है ।

उट्ठियमणगारमसण समण ठाण ठिय तवस्सिण ।
डहर वुड्ढा य पत्थए अवि सुस्से ण य त लभेज्ज णो ॥

भावार्थ---ससार छोड कर साधु धर्म पालने को खडे हुए, निर्दोष आहार का भोजन करनेवाले और अनक प्रकार के तप करनेवाले अनगार को, अनुकूल उपसर्ग सयम क उत्तरोत्तर स्थानसे, लेशमात्र भी नहीं गिरा सकत हैं ।

कुटुबी यदि कहें कि हम तुम्हारे आधार पर हैं, तुम हमारे पालन करता हो, हम को अनाथ स्थिति में छोड जाना आप के लिए ठीक नहीं है । आदि बातें कहें तो भी साधु अपने भाव चारित्रसे च्युत नहीं होने द । स्त्री पुत्र आदि भी इसी प्रकारसे अनुकूल उपसर्ग करते हे । कहा है कि —

जइ कालुणियाणि कासिया जइ रोयति पुत्तकारणे ।
दविय भिक्खुमसुट्ठिय णो लब्भति ण सठवित्तए ॥ १७ ॥

जइ विय कामेहिं लाविया जइ ण जाहिण बधओ घर ।
जइ जीवित नावकखए णो लब्भति ण सठवित्तए ॥ १८ ॥

भावार्थ—जो साधु माता पितादि के करुणाजनक वचन सुन कर और उन का रुदन सुन कर भी उन की ओर ध्यान नहीं देता है, वही साधु अपने चारित्र से भ्रष्ट नहीं होता है और वही मुक्ति में भी जाता है ।

साधु के सबधी उस को इन्द्रिय विषयों को तृप्त करने की लालच दिखा कर, उसे अपने वश में करना चाहें, न माने तो व उस को बाध कर अपने घर ले जायँ और वहां उस को नाना भाति की पीडाएँ दें, तो भी वीर्यवान साधु अपने सयमसे भ्रष्ट न होवे । यानी वह असयत बनना न चाहे । मृत्यु आती हो तो उस को स्वीकार कर ले, परन्तु स्वीकृत चारित्र को न छोडे । और इस तरह स्वजनों को अनुकूल उपसर्ग कर के निराश होना पडे । और भी कहा है कि —

सेहति य ण ममाइणो माया पिया य सुया य भारिया ।
पोसाहिण पासओ तुम लोगपरपि जहासि पोसणो ॥१९॥

भावार्थ—जो नव दीक्षित हो या दीक्षा लेने को तत्पर हो उस को, उस के माता, पिता, पुत्र और स्त्री कहते हैं कि— " तू हमारा है, हम दु खियों की तरस खा, तू विचारशील है,

जो लाभकारी कार्य हो वह कर। यदि तू हम को छोड देगा तो
तू दोनों लोकसे छोड दिया जायगा। "

इस भाति अनेक तरहसे अनुकूल उपसर्ग कर के माता पि
तादि नव दीक्षित साधु को पुन ससार में ले जाने का प्रयत
करते हैं। सूत्रकारने दूसरे अध्ययन के प्रारंभसे तीसरे अध्यय
के अन्त तक इस का विवेचन किया है। हम यदि उस व
यहा पर दिग्दर्शन करा दें तो वह अनुपयुक्त न होगा। दीक्
के सबध में कई लोग कई बार साधुओं पर चीड जाते हैं औ
उन को गालियाँ देते हैं। मगर हमें इस में कुछ आश्चर्य नह
है। क्यों कि यह बात कोई नवीन नहीं है। वीर प्रभु के स
मय में भी ऐसी बातें होती थीं। भगवान के वचनों पर विश्वा
रखनेवाले भी, पुत्रस्नेह के कारण इसी तरह करते थे। इ
तरह के स्नेहवश–रागवश–ही अवति सुकुमाल को उन
माता भद्राने कहा था —

" कोणे तने भोळव्यो, कोणे नाखी भुरकी रे। "

(तुम को किसने भ्रम में डाला है, किसने तुम पर भुर
डाल दी है ?) आदि। मोह, अज्ञान मनुष्य से जि
चेष्टाएँ करवाता है, उतनी ही थोडी हैं। दीक्षा लेने को तैय
या नवदीक्षित मनुष्य पर, उसके भावों से गिराने के लिए उ
माता, पिता, पुत्र आदि अनेक प्रकार के अनुकूल उपसर्ग क

है। यदि वह अनुकूल उपसर्गों से नहीं मानता है तो फिर वे उस पर प्रतिकूल उपसर्ग करते हैं। अठारहवीं गाथा में उसके संबंध में कुछ संकेत किया जा चुका है। उसका यहाँ विशेष उल्लेख न करेंगे। तीसरे अध्ययन के दूसरे उद्देश में अनुकूल उपसर्गों की कई बातें लिखी हैं। सामान्य और भद्रिक प्रकृति के पुरुषों की भलाई के लिए उनका हम यहाँ उल्लेख करेंगे।

नव दीक्षित को अथवा दीक्षा लेने की इच्छा रखनेवाले को उसके माता, पिता आदि परिवार उसको घेर कर खड़े हो जाते हैं, रोने लगते हैं और कहते हैं कि–" हे पुत्र ! हमने कई कष्ट सह कर तुम को बचपन से पाला है। तुझे नाना भाँति के सुख दिये हैं और इतना बड़ा किया है। अब तू हमारा पालन करने योग्य हुआ है, अतः हमें पाल। हमें इस दशा में छोड़ कर कहाँ जाता है ? तेरे बिना हमें कौन पालेगा ?।

माता कहती है –" हे पुत्र ! तेरे पिता वृद्ध हुए हैं। थोड़े ही दिनों के अब ये मेहमान हैं। तेरी बहिन कुमारी है। तेरे भाई बहुत छोटी छोटी आयुके हैं। मेरी भी स्थिति बहुत खराब हो गई है। ऐसी दशा में हमारा पोषण करनेवाला तेरे सिवा कौन है ? इस लिए हमारा पालन कर, जिससे इस भव में

भी तुझे कीर्ति मिले और परभव में तेरा भला हो। नीतिशास्त्र में लिखा है कि—

गुरवो यत्र पूज्यन्ते यत्र धान्य सुसंस्कृतम ।
अदन्तकलहो यत्र तत्र शक्र ! वसाम्यहम् ॥

भावार्थ—लक्ष्मी इन्द्र से कहती है—हे इन्द्र ! जहाँ माता पितादि गुरुजनों की पूजा होती है, जहाँ शुद्ध किया हुआ धान्य होता है, और जहाँ त्रोलु झगडे नहीं होते हैं, वहीं मैं रहती हूँ।

ऊपर लिखी हुई तीन चीजें जहाँ होती हैं, वहीं लक्ष्मी का निवास होता है। हे पुत्र ! तू हमारे घर का रत्न है। यदि तू जायगा तो हमें सदैव क्लेश उठाना पडेगा। क्लेश के कारण हमारे घर से लक्ष्मी चली जायगी। परिणाम यह होगा कि हम सदा के लिए बरबाद हो जायँगे।

हे पुत्र ! तेरे नन्हे नन्हे बालक हैं उनका कौन पालन करेगा ? तेरी स्त्री नवयौवना है उसकी कौन रक्षा करेगा ? । तू उसको छोडकर जाता है, वह यदि अपने को न सँभाल सकेगी तो लोगों में तेरी और हमारी बदनामी होगी। अपने ऊपर कलंक लगेगा। यद्यपि तू पापभीरु है, संसाररूपी कारागृहसे तेरा मन उद्विग्न हो रहा है, इसी लिए तू जाना चाहता है, तथापि हमें खराब स्थिति में छोड कर जाना सर्वथा नीतिविरुद्ध है।

इस लिए तू वापिस घर चल । तू घर में रह कर भी धर्म-साधन कर सकता है । आरम समारम से सर्वथा दूर रहना । नीतिपूर्वक कार्य करना । कार्य करने में यदि किसी तरह की अड़चन प डेगी तो हम सब लोग मिल कर तेरी सहायता करेंगे । एकबार ही में कार्यसे घबरा कर घर छोड देना सर्वथा अनुचित है इस लिए घर चल कर फिरसे कार्य में लग । "

सबधी और भी कहते हैं —" हे पुत्र! एक बार घर चल। अपने स्वजन सबधियोंसे मिल कर फिर वापिस चले आना । व लोग तेरे लिए तरस रहे हैं । घर आ कर वापिस आ जाने में कुछ तेरा साधुपन नहीं बिगड जायगा । वहाँ रह कर भी तू घर का कुछ कार्य न करना । इच्छित धर्मानुष्ठान करते हुए तुझे कौन रोक सकता है ? एक बात यह भी है । यदि तू योग्य समय पर दीक्षा लेगा तो कामादि विकार भी तुझ को नहीं सता सकेंगे । हे पुत्र ! हम जानते हैं कि, तू कर्जसे डर कर घर छोड रहा है, परन्तु तुझे इस की चिन्ता करने की कोई आवश्यकता नहीं है । हमने सारा कर्जा चुका दिया है । तुझे व्यापार करने के लिए जो द्रव्य चाहिए वह भी हम तुझे देंगे । तू किसी प्रकार का मन में भय न कर । "

धर्म में दृढ़ता ।

इस प्रकार के अनेक अनुकूल उपसर्गों के होने पर भी दृढ धर्मी और शूरवीर मनुष्य ऐसे उपसर्गोसे चलायमान नही होते है । जो कायर मनुष्य ऐसे उपसर्गोसे डर, वापिस अपने घर की तरफ दौडते है, उन्हें दोनों तरफसे अपमानित होना पडता है, और दुर्गति का भागी बनना पडता है । यह अधिकार सूत्रकृतांग क अदर आया है ।

श्री ऋषभदेव के ९८ पुत्रों को जिस समय वैराग्य हुआ था, उसी समय उन्होंने दीक्षा ले लीथी । व किसीस आज्ञा लेन नहीं गये थे । भक्त के और जगत् के अनादिकाल का वैर है । जगत भक्त क कार्य मे विघ्न डालता है । सारे आस्तिक शास्त्रकार वैरागी पुरुष को, इस प्रश्न का—कि विद्वान को सबसे पहिले क्या करना चाहिए, उत्तर देते है कि—' ससार सतति का छेद करना चाहिए, इस मे विलब नहीं करना चाहिए ' कहा है कि—

त्वरित किं कर्तव्य विदुषा, ससारसन्ततिच्छेदः ।

(विद्वान् को जल्दीस क्या करना चाहिए ? ससार सन्तति का विच्छेद ।)

जैनशास्त्र ही इस बात का उपदेश नहीं देते हैं, वद मता नुयायी भी इसी तरह का उपदेश देते है । वे कहते हैं —

यदहरेव विरज्येत तदहरेव प्रव्रज्येत ।

(जिस समय विरक्ति के भाव आवें उसी समय सन्यासी हो जाना चाहिए ।)

वैरागी पुरुष को दीक्षा लेनेमें बिल्कुल देर न करना चाहिए । वैराग्य आते ही उस को ससारसे बाहिर निकल जाना चाहिए । ऐसे कई उदाहरण हमने देखे हैं कि, जिन में वैराग्य आने पर लोगोंने 'क्या होगा ?' 'कैसे होगा ?' आदि विचार कर के वैराग्य वृत्ति को छोड दिया है । और व वापिस ससार में फँस गये हैं । यहाँ एक दृष्टान्त दिया जाता है ।

" एक खाई थी । उस को दो आदमी लाँघना चाहते थे। कई विचारों के बाद उन्होंने उस को कूद जाने का निश्चय किया । दूर जा कर फिर वेग के साथ दौड कर एक खाई को कूद गया । दूसरा भी दौडा । मगर दौडते हुए उसने सोचा कि, मैं इस को कूद सकूगा ? इस शंका के विचारसे उस का वेग रुक गया । और आखिर इसी पार उस को किनारे पर खडा हो जाना पडा । "

इस भाँति वैराग्य के वेग में जो दीक्षा ले लेता है वह तो ससार के पार हो जाता है और जो शंकाशील हो जाता है वह

संसार में ही रह जाता है। फिर उस की उठी हुई कठिनसे कठिन बाधाएँ भी धीरे धीरे नष्ट प्राय हो जाती है। इसी लिए शास्त्रकारोंने विराग पदवी प्राप्त करने में विलंब नहीं करने की सूचना दी है। सांसारिक ऐसे मनुष्यों के संबंध में, जो अनुकूल उपसर्गोंसे पराभूत हो कर धर्म छोड देते हैं—कहा गया है कि—

अन्ने अन्नेहिं मुच्छिया मोहं जंति नरा असंवुडा।
विसमं विसमेहिं गाहिया ते पावेहिं पुणो पगब्भिया॥२०॥

भावार्थ—अल्प पराक्रमवाले जीव माता पितादिक और परिवारसे उपद्रवित हो कर मोह मे पड जाते हैं। और समस्त प्रकार की मर्यादा छोड कर गृहवास को स्वीकार कर लेते हैं। गृहवास में जा कर क्रूर कृतियों द्वारा विषम कर्मों का बंध करते हैं। अर्थात् फिरसे जो अवस्था होती है उस के अंदर व पूर्वावस्थासे भी विशेष भीरु बन जाते हैं।

यह बात तो प्रसिद्ध है कि, ऊँची भूमि पर चढ़ा हुआ मनुष्य जब गिरता है तब उस के विशेष रूपसे चोट लगती है। इसी तरह जो ग्यारवें गुणस्थान में चढ कर गिरता है वह पहिले मिथ्यात्व गुणस्थान में आ कर ठहरता है। संयमसे गिरा हुआ जीव प्राय श्रावकों के व्रतसे भी पतित हो जाता है। इसी लिए सूत्रकार अपने धर्म में स्थिर रहने के लिए इस प्रकार उपदेश देते हैं—

तम्हा दवि इक्ख पडिए पावाओ विरतेमिनिव्वुडे ।
पणए वीरे महाविहिं सिद्धिपह नआउय धुव ॥

भावार्थ —अनुकूल उपसर्ग कायर पुरुषों को धर्म ध्यान से भ्रष्ट कर देते हैं, इसलिए हे मुक्तिगमन योग्य साधो ! तू तत्वा-तत्व का विचार कर । ससारस्थ जीव महाकर्म करते हैं । उनके अतिकटु विपाक को देख पापकर्म से अलग रह, शान्त हो ! प्राणातिपात आदि आश्रवों से, जो पाप क कारण हैं-तू निवृत्त हो । इसी भाँति सदसद् विचार में कुशल बनकर कर्म शत्रुओं का नाश करन के लिए वीरव्रत धारण कर, और युक्तियुक्त जो मुक्ति का मार्ग है उस में लीन हो । यानी सदनुष्ठान में स्थिर रह । अगली गाथा में भी यही बात कही गई है —

वेयालिय मग्गमागओ मणवयसाकायण सवुडो ।
विच्चावित्त च णायओ आरभ च सुसवुडे चरेज्जासि ॥२२॥

भावार्थ —साधु कर्म का नाश करनेव ले ज्ञान, दर्शन और चारित्र रूप मुक्ति के मार्ग को प्राप्त होने पर मन, वचन, काया के दड से रहित होकर, परिग्रह और कुटुब को वैराग्य भावना से छोड़कर, सावद्य व्यापार का त्याग कर, एव इन्द्रियों के विकार से रहित बनकर के विचरे । इस तरह सुधर्मास्वामी जबूस्वामी को कहते हैं ।

श्रीवीर भगवान का उपदेश केवल मोक्ष के लिए है। सूयगडाग सूत्र के दूसरे अध्ययन के प्रथम उद्देश की २१ वीं और २२ वीं गाथा में जो उपदेश दिया गया है, वह आदरणीय और माननीय है। उसमें 'डक्ख' शब्द आया है। वह रहस्यपूर्ण है। उसका अर्थ 'दख' यानि 'विचारकर' ऐसा होता है। संसार में जीव अपने कृतकर्मानुसार चौरासी लाख जीवयोनि में भ्रमण करते है। सारे दर्शनवाले 'कर्म' और उसके अनुसार फल को मानते हैं। न्याय दर्शन औरों से भिन्न मानता है। वह कहता है कि, कर्मानुसार फल ईश्वर देता है। और सब ही फल कर्मानुसार मानते हैं। वास्तविक बात भी ऐसी ही है। ईश्वर राग, द्वेष, मोह, माया, काम, क्रोध आदि दूषणों से रहित है। इसलिए वह दुनिया का व्यापार अपने सिर नहीं लेता है। ले भी नहीं सकता है। क्यों कि जिन कारणों से दुनिया का व्यापार अपने सिर लिया जाता है, उन कारणों का उसको अभाव होता है। और इस अटल सिद्धान्त को हरेक मानता है कि, कारण के बिना कार्य नहीं होता है। कहा है कि —

> यादृश क्रियते कर्म तादृश भुज्यते फलम्।
> यादृशमुप्यते बीज तादृश प्राप्यते फलम्॥

भावार्थ—जैसा कर्म किया जाता है वैसा ही फल मिलता है। जैसे कि—जैसा बीज बोया जाता है वैसा ही फल मिलता है।

तम्हा दवि इक्ख पडिए पावाओ विरतमिनिव्वुडे ।
पणए वीरे महाविहिं सिद्धिपह नेआउय धुव ॥

भावार्थ —अनुकूल उपसर्ग कायर पुरुषों को धर्म ध्यान से भ्रष्ट कर देते हैं, इसलिए हे मुक्तिगमन योग्य साधो ! तू तत्वातत्व का विचार कर । समारम्भ जीव महाकर्म करते हैं । उनके अतिकटु विपाक को देख पापकर्म से अलग रह, शान्त हो । प्राणातिपात आदि आश्रवों से, जो पाप के कारण है–तू निवृत्त हो । इसी भाँति सम्यक् विचार में कुशल बनकर कर्म शत्रुओं का नाश करने के लिए वीरव्रत धारण कर, और युक्तियुक्त जो मुक्ति का मार्ग है उस में लीन हो । यानी सदनुष्ठान में स्थिर रह । अगली गाथा में भी यही बात कही गई है —

वयालिय मग्गमागओ मणवयसाकायण सवुडो ।
चिचावित्त च णायओ आरभ च सुसवुडे चरेज्जासि ॥२२॥

भावार्थ —साधु कर्म का नाश करनेवाले ज्ञान, दर्शन और चारित्र रूप मुक्ति के मार्ग को प्राप्त होने पर मन, वचन, काया के दण्ड से रहित होकर, परिग्रह और कुटुम्ब को वैराग्य भावना से छोड़कर, सावद्य व्यापार का त्याग कर, एव इन्द्रियों के विकार से रहित बनकर के विचरे । इस तरह सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामी को कहते हैं ।

श्रीवीर भगवान का उपदेश केवल मोक्ष के लिए है। सूयगडाग सूत्र के दूसरे अध्ययन के प्रथम उद्देश की २१ वीं और २२ वीं गाथा में जो उपदेश दिया गया है, वह आदरणीय और माननीय है। उसमें 'टक्ख' शब्द आया है। वह रहस्यपूर्ण है। उसका अर्थ 'दख' यानि 'विचारकर' ऐसा होता है। संसार में जीव अपने कृतकर्मानुसार चौरासी लाख जीवयोनि में भ्रमण करते हैं। सारे दर्शनवाले 'कर्म' और उसके अनुसार फल को मानते हैं। न्याय दर्शन औरों से भिन्न मानता है। वह कहता है कि, कर्मानुसार फल ईश्वर देता है। और सब ही फल कर्मानुसार मानते हैं। वास्तविक बात भी ऐसी ही है। ईश्वर राग, द्वेष, मोह, माया, काम, क्रोध आदि दूषणों से रहित है। इसलिए वह दुनिया का व्यापार अपने सिर नहीं लेता है। ले भी नहीं सकता है। क्यों कि जिन कारणों से दुनिया का व्यापार अपने सिर लिया जाता है, उन कारणों का उसको अभाव होता है। और इस अटल सिद्धान्त को हरेक मानता है कि, कारण के बिना कार्य नहीं होता है। कहा है कि —

> यादृश क्रियते कर्म तादृश भुज्यते फलम्।
> यादृशमुप्यते बीज तादृश प्राप्यते फलम्॥

भावार्थ—जैसा कर्म किया जाता है वैसा ही फल मिलता है। जैसे कि—जैसा बीज बोया जाता है वैसा ही फल मिलता है।

इसलिए कर्म बाँधते समय विचार रखना चाहिए। यानी कोई ऐसी कृति नहीं करना चाहिए कि, जिससे उसके विपाकोदयके समय हाय, शोच न करना पड़े। शास्त्रकार अनेक युक्तियों से जीवों को पुकारकर समझाते हैं कि —" हे जीव! जरा तत्त्वदृष्टि से अपने हित का विचार कर। जो शुभ और अशुभ कर्म तू करेगा उनके फल तुझ ही को भोगने पड़ेंगे। दूसरा उसमें कोई साथी नहीं होगा। पापसे तू जो धन इकट्ठा करेगा उसको लेनेवाले तो बहुतसे मिल जायँगे, परन्तु पाप से जो दुःख होगा उसे लेनेके लिए कोई भी तैयार नहीं होगा। शायद कोई तुझ को प्रेम के वश कहेगा कि, मैं तेरे दुःखका आधा हिस्सा ले लूँगा, परन्तु वह ऐसा कर नहीं सकेगा। क्योंकि कृत का नाश और अकृत का आगमन सत्य मार्ग में नहीं होता है। इसलिए हे मुनि! जगत् का प्रत्यक्ष जो विचित्र भाव है उसको देख ले।"

इस प्रकार असार संसार में जीव आधि व्याधि और उपाधि में गूँथे हुए हैं। इससे उनका जीवन दुःख के साथ बीतता है। यदि यही जीवन ज्ञान, दर्शन और चारित्र रूप रत्न-त्रय के आराधन में बिताया जाय तो, कल्याण-मार्ग की प्राप्ति में कुछ भी देर न लगे।"

मगर मोह रूपी मातंग-हाथी-जब तक जीवों के सिर पर

होता है, तबतक उनको आगे बढ़ने का विचार नहीं होता है। संसार में रहनेवाले जीव क्या संसार को ठीक समझते हैं? कदापि नहीं। तो भी वे मोह महामल्ल के आधीन होते हैं। इसलिए वह जैसे वेष पहिनाता है, वैसे वे पहिनते हैं, जैसे वह नाच नचाता है, वैसे ही वे नाचते हैं, और जैसे वह बोलता है वैसे ही वे बोलते हैं। अर्थात् मोहाधीन मनुष्य के लिए कोई भी बात न करने योग्य—न आदरने योग्य नहीं होती है। वह तो सबको करने योग्य समझता है। इसीलिए सूत्रकारोंने 'पंडित' शब्द बीच में दिया है।

पंडित कौन होता है?

विचार मात्र ही से कोई काम नहीं होता। केवल विचार ही से मोह–मातंग भी निर्बल नहीं होता। वास्तविक तत्त्वों का ज्ञान होने पर मनुष्य मोह के मर्मों और उस की चेष्टाओं को समझने लगता है। तत्पश्चात् यदि वह, कल्याणाकांक्षी और वीर होता है तो, स्वसत्ता का उपयोग करता है और परसत्ता का त्याग करता है। ऐसा करने पर वह 'पंडित' कहलाता है। जो ऐसा नहीं करता है, वह पंडित नहीं कहलाता है। शास्त्रकार स्पष्ट कहते हैं कि —

' य: क्रियावान् स च पण्डितः । '

(जो क्रियावान् होता है वही वास्तविक पण्डित होता है।) अन्य तो केवल नाम ही के पंडित होते हैं। इसी बात को उपदेश शतक के कर्ता इस तरह कहते हैं —

विद्वांसो न परोपदेशकुशलान्मन्ये युक्तिभाषाविदो,
नो कुर्वन्ति हितं निजस्य किमपि प्राप्ता पराभ्यर्थनाम्।
तस्मात् केवलमात्मनः किल कृतऽनुष्ठानमादीयते,
मर्त्यैर्यैः सुकृतैकलाभनिपुणैस्तेभ्यो नमः सर्वदा ॥

भावार्थ—जो केवल दूसरों को उपदेश देनेही में कुशल होते हैं उन्हें विद्वान् नहीं समझना चाहिए। वे तो केवल युक्ति और भाषा के जानकार मात्र है। जो अपना कुछ भी आत्म-हित नहीं करते हैं व दूसरों की अभ्यर्थना पाते हैं यानी दूसरों के किंकर बनते हैं इसलिये सुकृत के असाधारण लाभ में जो चतुरपुरुष, केवल आत्मकल्याण के लिये शुभानुष्ठान स्वीकारते हैं वे पुरुष सचमुच वंदनीय हैं। शास्त्रकार कहते हैं कि—वैसे पुरुषों को मेरा सदा नमस्कार हो।

पंडित वही गिना जाता है जो क्रियावान होता है। केवल पुस्तक पढ़कर कुतर्क करनेवाला या दूसरों को उपदेश देकर आप उसके अनुसार नहीं चलनेवाला पंडित नहीं होता है। शतककार और भी कहते हैं कि —

हित न कुर्यान्निजकस्य यो हि,
परोपदेशं स ददाति मूर्खः ।
ज्वलन्तं मूलं स्वकपादयोश्च,
द्रक्ष्येत मूढेन परस्य गेहम् ॥

भावार्थ—जो अपना हित न कर दूसरों को उपदेश देता है वह मूर्ख है । मूढ़ अपने पैरों में जलती हुई दावानल को तो नहीं देखता मगर दूसरों के जलते हुए घर को देखता है ।

तात्पर्य यह है कि जो अपनी आत्मा का विचार न कर दूसरों को उपदेश देता है वह पंडित नहीं है। पंडित वही होता है जो अपना कल्याण करता हुआ दूसरों के कल्याण का उद्यम करता है। मोह को भी ऐसा ही मनुष्य जीत सकता है । इसी हेतु से गाथा में ' वीर ' विशेषण दिया गया है । अन्य प्रकार के वीरों की अपेक्षा इस प्रकार का वीर वास्तविक वीर होता है । जो जगत को जीतने वाले देव नामधारी कई देवों को अपने वश में करता है, और जो मुक्ति-सोपान पर चढ़ने वाले मुमुक्षु मनुष्यों को संसारार्णव में फेंक देता है, उस मोह राक्षस को जीतनेवाला ही वास्तविक ' वीर ' कहलाता है । अन्य वीर पाप में आसक्त होते है, मगर इस वीर के लिए तो विशेषण दिया गया है—' पावाओ विरए ' (पाप कर्म से विरक्त-कोई पाप नहीं करनेवाला) संसार में एक भी जीव ऐसा नहीं है

कि जो पाप नहीं करता है, परन्तु वीर प्रभु के कई अणगार ऐसे है कि, जिन से नवीन कर्मो का आना बद होता है और पुरान कर्मो का क्षय होता है।

प्रश्न—उपर कहा गया है कि, ससार में कोई जीव ऐसा नहीं है कि जिसको प्रतिक्षण कर्म का बध नहीं होता है। इस लिए एवभूतनय की दृष्टि से जब तक कोई सिद्ध नहीं हो जाता है तब तक उसके नवीन कर्मो का बध होता ही रहता है। श्री वीर प्रभु के साधु भी ससार में है। और जब वे ससार में है तब उनके नवीन कर्मो का बध भी जरूर होता ही है। यदि एसा नहीं माना जायगा तो यह बात मिथ्या हो जायगी कि, ससारस्थ जीवों के कर्म का बध अवश्यमेव होता है।

उत्तर—श्री वीरप्रभु के साधु भी कर्मबध करते है। परन्तु उनके जो बध पडता है वह अल्पतर होने से अबध रूप ही होता है। जसे केवली पहिले समय मे सातावदनी को बाँधते है, और दूसरे ही समय मे उसको भोग लेते है इस लिए वह बध, बध रूप नहीं समझा जाता है। इसी भाँति शुभाशयवाले, अकषायी, ज्ञान दर्शन और चारित्र रूप रत्नत्रय के आराधक, अप्रमत्त भावों में विचरण करनेवाले मुनि अल्पतर कर्म बाँधते हैं और विशिष्टतर कर्मो की निर्जरा करते है, इसलिए उनके बध को, अबध कहने में कोई हानि नहीं है।

कर्म दो प्रकार के है । शुभ और अशुभ । यहाँ अशुभ कर्म से मुक्त होना साधुओं के लिए कहा गया है । शुभ से नहीं । शुभ कर्म तो किसी रूप मे थोडा बहुत मुक्ति का साधक भी होता है । अनुत्तर विमान के देवों का नाम सप्तलवा है । इसका कारण यह है कि, वे श्रेणी मे आरूढ हुए है । यदि सातलव आयु ही शेष रही होती तो व अवश्यमेव मुक्ति नगरी में निवास करत । परन्तु पुण्य का पुज उनक बाकी होने से उनकी आयु सातलव की अवशेष न हो कर, तेतीस सागरोपम की हुई है । यहाँ पुण्य मुक्ति का प्रतिबधक हुआ है, परन्तु उसने एकावतारी बना, मुक्ति की छाप लगा दी है । अर्थात् वे देव गति से चव मनुष्य पर्याय पा, अवश्यमेव मोक्ष में जायँगे ।

इन्द्रादि पदवी पुण्य स मिलती है । इन्द्रादिकों क और त्रिषष्टिशलाका पुरुषों क पुण्य की छाप लगी हुई है । इसी लिए मुक्ति मिलन में पुण्य भी शुभ साधन है । अन्तमें तो उसका क्षय हो जाता है । मनुष्य गति भी मुक्ति का कारण है, परन्तु अन्त में उसका भी क्षय हो जाता है । अभिप्राय यह है कि, अन्त में क्षय होनेवाला भी मुक्ति का कारण हो सकता है । अक्षय ज्ञान, दर्शन और चारित्र भी कारण हैं, और पुण्य भी परपरा से कारण है। ज्ञान, दर्शन और चारित्र अनतर कारण हैं । इसी लिए ' पाप से विरत ' विशेषण दिया है । यदि पुण्य

वेष का त्याग बताना होता तो 'कर्म से विरत' विशेषण बताते। अभिनिवृत्ति का अर्थ होता है-क्रोध, मान, माया और लोभ आदि से शान्त बना हुआ। जो मनुष्य क्रोधादि कषायों से अशान्त होता है वह कभी पापसे निवृत्त नहीं हो सकता है। पूर्वोक्त विशेषण विशिष्ट पुरुष न्याययुक्त और युक्तियुक्त मुक्ति मार्ग को प्राप्त होता है। इसलिए उसको "पणए' विशेषण दिया गया है। इसका अर्थ होता है-सत्य मार्ग को पाया हुआ। या समस्त प्रकार के परिग्रहों का त्याग कर वैराग्यवृत्ति को अनुसरण करनेवाला।

मुनियों की महिमा।

पाठकों को समझना चाहिए कि आत्मकल्याण रूप के लब्धियाँ रूप फूल लगते हैं। वे फूल आत्म-ऋद्धि समझे जाते हैं। किसी सांसारिक कार्य के लिए लब्धियों का उपयोग नहीं करते हैं। उनकी लब्धियाँ केवल शासनोन्नति के ही कार्य में आती हैं। उनका-ऋद्धियों का यहाँ थोड़ासा दिग्दर्शन कराया जाता है। तपस्वी मुनिवरों की नासिका का मैल औषध रूप होता है। जैसे चंद्र की कान्ति से पर्वत की वनस्पतियाँ औषध रूप हो जाती हैं इसी तरह से मुनियों के श्लेष्मादि भी उनके तप के

प्रभाव से औषध रूप बन जाते हैं। कुष्ट युक्त शरीर भी उसके संबंध से कंचन तुल्य हो जाता है। यानी उनके श्लेष्मादि से कोढ भी मिट जाते हैं और कोढी शरीर स्वर्ण के समान उज्ज्वल हो जाता है जैसे कि, कोटिरस से तांबा भी सोना हो जाता है। उनके कान, नेत्र और शरीर से उत्पन्न हुआ हुआ मैल सब रोगों को नष्ट करने में समर्थ होता है। भाव कहने का यह है कि, मुनियों के स्पर्श मात्र ही से प्राणियों के सब तरह के रोग नष्ट हो जाते हैं। जैसे बिजली के स्पर्श से वायु रोग नष्ट हो जाता है और गंधहस्ति के मद की गंध से अन्य हाथी भाग जाते हैं वैसे ही चाहे कैसा ही विषमिश्रित अन्न उन मुमुक्षुओं के पात्र में आता है तो वह अमृत के समान हो जाता है। जैसे मंत्राक्षर के स्मरण से जहर नष्ट हो जाता है वैसे ही, मुनियों के वचनों को सुन कर बडी से बडी व्याधि भी मिट जाती है। नख, केश, दाँत और शरीर के दूसरे अवयव भी औषध रूप हो जाते हैं। स्वातिनक्षत्र का पानी सीप में पडने से मोती, सर्प के मुख में पडने से जहर और बाँस में पडने से वंशलोचन हो जाता है। इस का कारण पात्र है। यानी स्वातिजल जैसे पात्र में पडता है, वैसे ही रूप को धारण कर लेता है। इसी भांति शरीर के अवयव यद्यपि स्वभाव ही से असुंदर होते हैं, तथापि तप के योगसे व पूर्वोक्त अवस्था को प्राप्त हो जाते हैं। इस में लेशमात्र

भी शंका को स्थान नहीं है। आजकल के लोग इस बात को सुन कर हँसेंगे, परन्तु जब व योग के माहात्म्य का विचार करेंगे तब उन का हँसना बंद हो जायगा और व इस बात की सत्यता को समझने लोंगे। सब दर्शनकारोंने योग की महिमा का वर्णन किया है। उन्होंने भी अणिमादि आठ सिद्धियां ब ताई है। मगर प्र यक्ष प्रमाणसे व्यवहार करनेवाले लोगों की समझ म ये नहीं आतीं। ये बुद्धिगम्य नहीं हैं। तो भी वस्तुतः ह ये सच्ची। इस लिए शास्त्रकारोंने यथामति इन का व-र्णन किया है। इन के नाम मात्र यहां लिखे जायगे। उन की सत्यता क विषय म इतना कहना आवश्यकीय है कि-शास्त्रों में पदार्थ दो प्रकार के बताये हैं। (१) हेतुसिद्ध और (२) हेतुगम्य रहित। जो पदार्थ हेतुगम्य नहीं हैं उन में पामर जीवों की बुद्धि काम नहीं देती। हमें पहिले यह सोचना चाहिए कि, इन शास्त्रों क लिखनवाले कौन हैं? यह बात यदि हमारे समझ में आ जाय तो सिद्धियों की बात हमें अक्षरशः सत्य मालूम होन लगे।

इन अणिमादि आठ सिद्धियों को बतानेवाले, राग, द्वेष रहित सर्वज्ञ और सर्वदर्शी श्रीमहावीर देव हैं। और उन्हीं का अनुकरण बुद्ध और पातञ्जल आदिने भी किया हैं। व भी योगरूपी कल्पवृक्ष के पुष्प अणिमादि आठ सिद्धियों को

मानते हैं । और उस का वास्तविक फल केवलज्ञान बताते है । उप फल का आस्वादन अविनाशी निवृत्ति है ।

अणिमा, महिमा, प्राकाम्य, इशित्व, वशित्व, लघिमा, यत्रकामावसायित्व और प्राप्ति ये आठ सिद्धिया योगियों को मिलती हे । इन के सिवा अन्य भी मिलती हे, परन्तु यहा केवल इन्हीं आठ का वर्णन किया जाता है ।

१ अणिमा, इससे बडा स्वरूप भी छोटा बनाया जा सकता है । यानी सुईमेंसे तागे के समान निकल जाव इतना छोटा रूप इस क द्वारा बनाया जा सकता है । २–महिमा, इससे मेरुसे भी उचतर शरीर बनाने की शक्ति आती है । ३–प्राकाम्य, इससे भूमिकी भाति ही जल में भी चलने की शक्ति आती है । ४–इशित्व–इससे तीर्थंकर, चक्रवर्ती आदि की ऋद्धि प्राप्त करने का बल मिलता है । ५–वशित्व, इस क द्वारा क्रूर जन्तु भी वश में आ जाते हैं । ६ लघिमा, इस क द्वारा शरीर वायुसे भी हलका हो जाता है । ७–यत्रकामावसायित्व, इस क द्वारा इच्छानुसार नाना प्रकार के रूप बनाने का सामर्थ्य आता है । ८–प्राप्ति, इस के द्वारा मेरु पर्वतादिसे, और सूर्यमडलसे स्पर्श करने का बल आता है ।

इन के सिवाय दूसरी भी अनक ऋद्धिया हैं । उनका विस्तार जानने की इच्छा रखनेवालोंको, योगशास्त्र और ऋषभ-

भी शका को स्थान नहीं है । आजकल के लोग इस बात को सुन कर हँसेंगे, परन्तु जब व योग के माहात्म्य का विचार करेंगे तब उन का हँसना बद हो जायगा और वे इस बात की सत्यता को समझने लगेंगे । सब दर्शनकारोंने योग की महिमा का वर्णन किया है । उन्होंने भी अणिमादि आठ सिद्धिया म ताई है । मगर प्रत्यक्ष प्रमाणसे व्यवहार करनेवाले लोगों की समझ म ये नहीं आती । ये बुद्धिगम्य नहीं हैं । तो भी वस्तुत हे ये सच्ची । इस लिए शास्त्रकारोंने यथामति इन का वर्णन किया है । इन के नाम मात्र यहाँ लिखे जायगे । उन की सत्यता क विषय में इतना कहना आवश्यकीय है कि—शास्त्रों में पदार्थ दो प्रकार के बताये हैं । (१) हेतुसिद्ध और (२) हेतुगम्य रहित । जो पदार्थ हेतुगम्य नहीं हैं उन में पामर जीवों की बुद्धि काम नहीं देती । हमें पहिले यह सोचना चाहिए कि, इन शास्त्रों के लिखनवाले कौन हैं ? यह बात यदि हमारे समझ में आ जाय तो सिद्धियों की बात हमें अक्षरश सत्य मालूम होने लगे ।

इन अणिमादि आठ सिद्धियों को बतानेवाले, राग, द्वेष रहित सर्वज्ञ और सर्वदर्शी श्रीमहावीर देव हैं । और उन्हीं का अनुकरण बुद्ध और पातञ्जल आदिन भी किया हैं । वे भी योगरूपी कल्पवृक्ष के पुष्प अणिमादि आठ सिद्धियों को

मानते हैं। और उस का वास्तविक फल केवलज्ञान बताते है। उस फल का आस्वादन अविनाशी निवृत्ति है।

अणिमा, महिमा, प्राकाम्य, इशित्व, वशित्व, लघिमा, यत्रकामावसायित्व और प्राप्ति ये आठ सिद्धिया योगियों को मिलती है। इन के सिवा अन्य भी मिलती है, परन्तु यहा कवल इ हीं आठ का वर्णन किया जाता है।

१ अणिमा, इससे बडा स्वरूप भी छोटा बनाया जा सकता है। यानी सुईमेंसे तागे के समान निकल आवे इतना छोटा रूप इस क द्वारा बनाया जा सकता है। २—महिमा, इससे मेरुस भी उच्चतर शरीर बनाने की शक्ति आती है। ३—प्राकाम्य, इससे भूमिकी भाति ही जल में भी चलने की शक्ति आती है। ४—इशित्व—इससे तीर्थंकर, चक्रवर्ती आदि की ऋद्धि प्राप्त करने का बल मिलता है। ५—वशित्व, इस क द्वारा क्रूर जन्तु भी वश में आ जाते हैं। ६ लघिमा, इस क द्वारा शरीर वायुसे भी हलका हो जाता है। ७—यत्रकामावसायित्व, इस के द्वारा इच्छानुसार नाना प्रकार के रूप बनाने का सामर्थ्य आता है। ८—प्राप्ति, इस के द्वारा मेरु पर्वतादिसे, और सूर्यमडलसे स्पर्श करने का बल आता है।

इन के सिवाय दूसरी भी अनेक ऋद्धिया हैं। उनका विस्तार जानने की इच्छा रखनेवालोंको, योगशास्त्र और ऋषभ-

देव भगवान के चरित्र को देखना चाहिए। अब दूसरे उद्देश का वर्णन किया जायगा।

मदादि का त्याग।

प्रथम उद्देश में श्रीऋषभदेव भगवानने अपने पुत्रों को जो उपदेश दिया था, उसी को विशेष रूपसे पुष्ट करने के लिए और उपशम भाव की विशेष रूपसे वृद्धि करने के लिए सूत्रकार दूसरे उद्देश को प्रारंभ करते हुए फरमाते हैं —

तय स च जहाइ से रय इति संखाय मुणींण मज्जइ।
गोयन्नतरेण माहणे अहसेयकरी अन्नेसि इंखणी॥ १ ॥

जे परिभवइ पर जणं संसारे परिवत्तइ महं।
अदु इंखणिया उ पाविया इति संखाय मुणी ण मज्जइ॥२॥

भावार्थ—जैसे सर्प अपनी कांचली छोड कर उससे अलग हो जाता है वैसे ही मुनि भी कर्मों का त्याग कर देते हैं। कारण नहीं होनसे कार्य भी नहीं होता है, ऐसा समझ कर मुनि, गोत्र, जाति, कुल और रूप आदि के मदसे उन्मत्त नहीं होते हैं। व दूसरों की निंदा भी नहीं किया करते हैं। (१) जो जीव अन्यों का तिरस्कार करते हैं, व संसार रूपी वन के

अन्दर दीर्घकाल तक भ्रमण करते रहते है। परनिंदा महान पाप का कारण है। इसी लिए इस को 'पापिनी' का विशेषण दिया गया है। इस लिए मुनियों को परनिन्दा नहीं करनी चाहिए।

हे भव्यो! श्री वितराग प्रभु का उपदेश वास्तव में ध्यान देने योग्य है। वे क्या कहते है? वे कहते है,—काचली त्याग करने योग्य होती है। इस लिए सर्प उस का त्याग कर देते हैं। यदि व ऐसा नहीं करते है तो उन की दुर्दशा होती है। इसी तरह कर्म भी नष्ट करने योग्य हैं। मुनियों को उन्हें नाश करना चाहिए। क्रोधादि कषायों को मुनि कर्म का कारण समझते है। कर्म और कषाय का अन्वय-व्यतिरेक सबंध है। यानी कषायों के होने पर कर्म होते है और कषायों के नष्ट होने पर कर्म भी नहीं रहते हैं। इस बात को समझ कर मुनि कषायों का त्याग करते है और आठ मदों को अपने मनो मदिर में स्थान नही देते है।

श्री तीर्थंकरोंने कर्मनिर्जरा के मद का भी निवारण किया है, फिर दूसरे मदों की तो बात ही क्या है? मुनियों को दूसरों की निन्दा भी नहीं करनी चाहिए। परनिंदा का समय को उपस्थित करनेवाला मद है। जब मन में उत्कर्षता का—अपने आप को दूसरोंसे बडा समझने का—विचार आता है, तब ही

दूसरों की निन्दा की जाती है। दुनिया में परनिंदा के समान और कोई दूसरा पाप नहीं है। दूसरों की निंदा करनेवाला महा निन्द्य कर्म बांधता है और फिर उन के कारण वह समार-कान्तार में–दुनिया रूपी जंगल में पशु की तरह भटकता फिरता है, और अनन्त जन्म, मरणादि के कष्टों को सहता है। इसी लिए सूत्रकारोंने निन्दा को 'पापिणी' का विशेषण दिया है।

हे महानुभावो ! यदि तुम्हें आत्मकल्याण की अभिलापा हो तो, जागृतावस्था की बात तो दूर रही, मगर स्वप्नावस्था में भी परनिंदा न करो। यदि निन्दा करने की तुम्हारी आदत ही पड गई हो तो, किसी दूसरे की निंदा न कर स्वय अपनी ही निंदा करो, जिससे किसी समय तुम्हारा उद्धार भी हो सके। वास्तविक रीत्या तो आत्म–निंदा करना भी अनुचित है। क्योंकि आत्मा तो स्वभाव से ही निर्मल है, परन्तु वैभाविक दशा के कारण से वह जडीभूत हो गया है। इस लिए साधुओंने मन, वचन और काया से परभावों को छोडना चाहिए। अपने मनमें यह न सोचना चाहिए कि, मेरे समान कोई सूत्र सिद्धान्तों का जाननेवाला नहीं है, मेरे समान कोई तप करनेवाला नहीं है, मेरे समान कोई उच्च कुलवान नहीं है और मेरे समान कोई रूपवाला नहीं है। आदि मन ही क्या न जबान ही से ऐसे शब्दों का उच्चारण करना चाहिए और न शरीर ही

से इस प्रकार की कोई चेष्टा करनी चाहिए। क्योंकि ऐसा करने से बहुत बुरे कर्मों का बंध होता है। सूत्रकार इसी बात को स्पष्ट करने के लिए और कहते हैं —

जे यावि अणायगे सिया जे विय पेसग पेसए सिया।
जे मोणपय उवट्ठिए, णो लज्जे समय सया चरे ॥ ३ ॥
समअन्नयरम्मि सजमे ससुद्धे समणे परिव्वए।
जे आवकहा समाहिए दविए कालमकासि पडिए ॥ ४ ॥

भावार्थ—यदि स्वय नायक अर्थात् नायकरहित चक्रवर्तीने और दासानुदास व्यक्तिने मुनिपद धारण किया हो, तो वे लज्जा को छोड शिष्ट व्यवहार का पालन करें। अर्थात् यदि रंक व्यक्तिने चक्रवर्ती से पहिले दीक्षा ली हो तो, चक्रवर्ती उसको नमस्कार करे। (३) सामायिक छेदोपस्थापनीय-आदि चारित्र क स्थानमें रह, सम्यक प्रकार से शुद्ध भाववाला बन, द्रव्य और भाव परिग्रह से मुक्त हो, सुसमाहितादि विशेषण विशिष्ट बन, लज्जा, मद आदिका त्याग कर मुनि चारित्र धर्म की पालना करे। (४)

प्रथम की गाथा से जैन शासन की अपूर्व उदारता और निष्पक्षपातता दृष्टिगत होती है। वस्तुत तीर्थंकर महाराज के शासन में पक्षपात को जलाजुली दी गई है। जैन शासन जाति प्रधान नहीं, गुण प्रधान हैं। जो मनुष्य पवित्र जैन धर्म का

सम्मान करता है–जैन धर्मानुसार चलता है वह जैन जाति के अन्तर्भूत हो सकता है। धर्माधिकार सबका समान है। मनुस्मृति कहती है कि–"शूद्रों को धर्मोपदेश नहीं करना चाहिए।" ऐसी कपोलकल्पित बातें वीतराग के शासन में नहीं हैं। जैन शासन में चाहे कोइ चक्रवर्ती हो या रंक, दोनों का दर्जा एकसा है। और दोनोंमें से जो पहिले ज्ञान, दर्शन और चारित्र को स्वीकार करता है वही वन्दनीय होता है। व्यवहार भी इसी के अनुसार होता है। इस में जाति, धन या वय की प्रधानता नहीं है। गुण की प्रधानता है। क्षत्रिय जाति सर्वोत्कृष्ट गिनी गई है। इस का कारण उन का आत्म–वीर्य है। यदि वह आत्म–वीर्य हीन हो, तो वह केवल नाम की बडी है। कई धर्मों में अमुक जाति के संन्यासी को–चाहे वह कैसा ही महात्मा हो–धर्म सुनाने का या सुनने का अधिकार नहीं है। वह केवल ॐकार का ही ध्यान कर सकता है। ऐसी अनेक बातें हैं। ब्राह्मणोंने समय पा कर अपनी एक हत्थी सत्ता प्राप्त कर ली थी, उस का अब ह्रास होने लग रहा है। लोग तत्त्वज्ञान को समझने लग रहे हैं। कई जिज्ञासु बने हैं। वे पक्षपात का तिरस्कार करते हैं। वास्तव में देखा जाय तो पक्षपात अधोगति में डालनेवाला है। पक्षपात शब्द यदि पक्षियों के लिए लागू करेंगे तो इस का अर्थ होगा पक्ष-पंख, का पात–गिरना। पंख का गिरना पक्षी का ही नीचे गिरना है। क्योंकि पक्षी बिना पंखों के उड नहीं सकते

है । भारतभूमि में भी आज यही दशा ह । पक्षपात के कारण भारत नीचे गिरता जा रहा है । कहा है कि —

पक्षपातो भवेद्यस्य तस्य पातो भवेद् ध्रुवम् ।
दृष्ट खगकुलेष्वेव तथा भारतभूमिषु ॥

भावार्थ— जिस को पक्षपात होता है, उसका निश्चयत पतन होता है । पक्षिकुल में यह बात देखो । भारत मं भी यही बात हो रही है ।

इसलिए पक्षपात नहीं करना चाहिए । सूत्रकार लज्जा और मद को छोडने का उपदेश दे, प्रकारान्तर से और भी वही बात कहते है —

दूर अणुपस्सिया मुणी तीत धम्ममणागय तहा ।
पुट्ठे परुसेहिं माहणे अविहण्णु समयम्मि रीयइ ॥ ५ ॥
पण्ण समत्ते सया जए समताधम्ममुदाहरे मुणी ।
सुहमे उ सया अलुसए णो कुज्झे णो माणि माहणे ॥ ६ ॥

भावार्थ—सम्यक् धर्म के विना मोक्ष नहीं मिलता है । इसका, और बीते हुए काल में और भविष्य काल में जीवों का शुभाशुभगति का विचारकर, ब्रह्मचारी मुनियों को, म्लेच्छों के कठोर वचनों से या उनके प्रहार से लेशमात्र भी कषाय नहीं करना चाहिए और खदक ऋषि के शिष्यों की भाँति शान्ति के साथ जैन शासनानुसार विचरण करना चाहिए । (१) सुदर

बुद्धिवाले संयम के आराधक साधु को चाहिए कि वह सदा भाव शत्रुओं पर विजय प्राप्त करे। इस प्रकार वह प्रश्न कर्ता के सामने भी नीचा न देखे। कुशलता के साथ-युक्ति पूर्वक-शान्त भावों से अहिंसादि लक्षणयुक्त धर्म का प्रकाश करे, सूक्ष्मदृष्टि से अपने आत्मभावों को देखे, यदि कोई मारे तो भी उस पर क्रोध न करे और यदि कोई पूजा करे तो भी वह अभिमान न करे। (२)

सूत्रकारने 'दूर' शब्द का अर्थ मोक्ष किया है। यह बिल्कुल ठीक है। मोक्ष वास्तव में दूर ही है। श्री वीतराग प्रभु की आज्ञानुसार तप, जप, ज्ञान, ध्यान, परोपकार दया आदि किये जाते हैं तब ही मुक्ति नगर का शुद्ध मार्ग—जो सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्शन और सम्यग्चारित्र रूप है—मिलता है। जबतक भूत भविष्यत काल सम्बन्धी जीवों की शुभाशुभ प्रवृत्ति का ज्ञान नहीं होता है, तबतक अपने कर्तव्य में दृढ़ नहीं हुआ जाता। इसीलिए सूत्रकार कहते हैं कि—जीवों की कर्मकृत शुभाशुभ गति और विचित्र बर्ताव को तू देख। जगत और भगत में अनादि काल से वैर चला आरहा है। इसलिए यदि साधु को कोई कठोर वचन कहे या कोई उसे मारे तो भी साधु को उसके प्रति द्वेष भाव नहीं करना चाहिए और निम्नलिखित भावना भानी चाहिए। यदि कोई बिना कारण साधु को कष्ट दे तो उस को विचारना चाहिए कि,—" मेरे भाग्य का उदय हुआ है, कि जिससे अनायास ही मेरे कर्म की निर्जरा होगी। लोगों को मेरा

तिरस्कार करने से आनद मिलता है, इसलिए उनसे भी मुझ को ज्यादह आनद है। क्यों कि उनके किये हुए तिरस्कार को मैं थोडी देर शान्ति के साथ सहन कर सकूँगा तो, मेरे चिरकाल के दु खदायक क्लिष्ट कर्म नष्ट हो जायँगे। मुझ को मारने से लोगों को सुख होता है तो वे भले सुखी हों। एक को दु ख होने से यदि सैकडों को सुख होता है तो कौन ऐसा मूर्ख है जो सैकडो को सुख न होने देगा? ये कठोर वचन कहनेवाले मेरे वास्तविक बधु हैं। क्यों कि कर्म रूप दृढ गाँठ जो मेरे हृदयकोश में बँधी हुई है, उसको ये लोग खारे वचन रूप औषध से काट रहे हैं। ये लोग मेरा खूब ताडन, तर्जन करें। इससे मेरा लाभ ही है। स्वर्ण पर लगा हुआ मैल अग्नि के बिना साफ नहीं होता है, इसी तरह आत्मा के ऊपर लगा हुआ कर्म-मैल भी उपसर्ग, परिसह रूपी अग्नि के बिना नष्ट होनेवाला नहीं है। द्रव्य से दु ख देनेवाले और मेरे भाव रोग को हरनेवाले मेरे मित्रों पर यदि मैं क्रोध करूँ तो कृतघ्न कहलाऊँ। क्यों कि वे स्वय दुर्गति के खड्डे में उतरकर मुझ को उस से बाहिर निकाल रहे हैं। अपना पुण्य धन खर्च करके जो मेरा अनादिकाल का ऋण चुका रहे हैं उन पर मैं क्रोध कर सकता हूँ? वध बधनादि मेरे हर्ष के लिए हैं, क्यों कि वे तो मुझ को ससार रूपी जेलखाने से निकालने के प्रयत्न हैं। मुझे अफसोस है तो केवल इतना ही कि, मुझ को जेलखाने से छुडानेवाले मेरे हितुओं की ससार-वृद्धि

हो रही है। दूसरों को सतुष्ट करने के लिए कई लोग अपने धन और शरीर का त्याग करते हैं। मैं यदि सन्तोष पूर्वक मारन ताडन सह कर यदि मुझे मारनेवालों को सन्तुष्ट कर सकूँ तो इसके सिवा और अच्छी बात मेरे लिए क्या हो सकती है ? लोगों के सन्तोष के सामने मेरे पर पडन वाली मार मेरे लिए तुच्छ है।"

मुमुक्षु को विचारना चाहिए कि,—"अमुकन मेरा तिरस्कार ही किया है, मुझ को मारा तो नहीं है।" मारा हो तो सोचना चाहिए कि—" इसन मुझ को पीटा ही है, मेर प्राण तो नहीं लिये हैं। यदि प्राण ले लेगा तो भी मेरा धर्म तो नहीं ले सकेगा।"

तात्पर्य कहने का यह है कि, कल्याणार्थी पुरुषों को समभावों से वध, बधन, ताडन, तर्जन और आक्षपादि को सहन करना चाहिए। इस तरह करन स साधुओं को कषायों का उद्भव नहीं होता है। खधक मुनि क ४९९ शिष्यों को एक अभव्यने जिन्दा ही घानी में पील डाले तो भी उन्होंन कषायें नहीं कीं। इसी तरह स जो साधु सयम का पूर्णतया आराधन करते हैं वेही वास्तविक अहिंसा धर्म को पालनेवाले और अहिंसा के उपदेशक होत हैं। क्यों कि साधु, धर्म का उपदेशक होना चाहिए।

सूत्रकार आगे कहते हैं —

बहुजणणमणम्मि सवुडो सव्वट्ठेहिं णरे अणिस्सिए।
हरए व सया अणाविले धम्म पादुरकासि कासवम् ॥ ७ ॥

बहवे पाणा पुढो सिया पत्तेय समयउवेहिया ।
जे मोणपद उवट्ठिते विरति तत्थ अकासि पडिए ॥ ८ ॥

भावार्थ—जो बाह्य और अभ्यतर परिग्रह रहित होता है, जिसका हृदय स्वच्छ सरोवर के समान सदा निर्मल होता है, जो अनेक धर्मों के बीच में समाधि पूर्वक आर्हत धर्म का प्रकाश करता है, जो सोजता है कि—"अपने कर्मानुसार प्रत्येक प्राणी भिन्न भिन्न स्थिति में है, वे सबही सुख को चाहते है व दु ख से द्वेष करते है," और जिनेंद्र धर्म को स्वीकार कर नियम करता है कि, मैं न किसी जीव को मारूँगा, न किसी को मरवाऊँगा और न किसी मारनेवाले को भला समझूँगा, वही पडित होता है ।

सच्चा धर्मात्मा कौन होता है?

सूत्रकारने साधु को महाहृद के समान निर्मल बताया है सो यथार्थ है । महाहृद में मच्छ, कच्छपादि अनेक जीव रहते हैं, परन्तु वह लेश मात्र भी मलिन नहीं होता और न वह क्षुब्ध ही होता है । इसी भाँति उपसर्गों और परिसहों से महामुनि लेश मात्र भी क्षुब्ध नहीं होते हैं । दुनिया में अनेक प्रकार के धर्म विद्यमान हैं, तो भी मुनि क्षमा आदि दश धर्मों का प्रकाश

करते हैं, जिससे वास्तविक धर्म का साधन कर स्वर्ग और मोक्ष सुख को प्राप्त हैं। दुनिया में वास्तविक धर्म साधकों की अपेक्षा अवास्तविक धर्म के साधक बहुत ज्यादा मनुष्य है। शास्त्रों में इसके लिए एक दृष्टान्त दिया गया है।

" मगध देश में राजगृही नगरी थी। उसमें श्रेणिक राजा राज्य करता था। एक दिन वह अपने कुमार अभयकुमार सहित सभा में बैठा था। सभा में अनेक प्रकार की बातें हो रही थीं। बातों में धार्मिक चर्चा भी चली। सभास्थित कई लोगों ने कहा कि, संसार में धर्मी मनुष्य कम है और अधर्मी मनुष्य विशेष हैं। सारी सभाने यह बात स्वीकार कर ली मगर चतुर, बुद्धिमान अभयकुमारने यह बात न मानी। उसने कहा कि-' हे सभाजनो! संसार में धर्मी मनुष्य विशेष है और अधर्मी कम। अभी तुम मेरी बात न मानोगे, मगर परीक्षा करने पर मानने लग जाओगे।'

सभाने प्रसन्नता पूर्वक परीक्षा करने की स्वीकारता की। परीक्षा के लिए अभयकुमारने नगर के बाहिर दो तंबू लगवाये, एक काला और एक सफेद। तत्पश्चात् नगर में ढिंढोरा पिटवा दिया कि-'कल सब लोग नगर के बाहिर जायँ और जो धर्मात्मा हों वे सफेद तंबू में और बाकी के काले तंबू में जा कर बैठें,' ऐसाही हुआ। सब लोग सफेद तंबू में जाकर बैठे केवल दो श्रावक काले तंबू में बैठे।

अभयकुमार, राजा श्रेणिक और अन्यान्य सभाजन–जो परीक्षक बने थे, वहाँ गये। सफेद तंबू के दर्वाजे पर खड़े हो गये। और प्रत्यक को बुला बुला कर प्रश्न पूछने लगे कि– तुमने क्या सुकृत किया है ? और करते रहते हो ?

एकने उत्तर दिया —" मैं किसान हूँ। खेती करता हूँ। मेरे धान का नुकसान करनेवाले कई जीवों को मैं मारता हूँ। कई भूखों को अन्न देता हूँ।"

दूसरेने कहा —" मैं ब्राह्मण हूँ। षटकर्म में मैंने प्रसिद्धि पाई है। वेद की आज्ञानुसार कर्म करता हूँ, और कराता हूँ। कई पशुओं को मरवा कर उन्हें और मारनेवालों को स्वर्ग का अधिकारी बनाता हूँ।"

तीसरा बोला —" मैं वणिकपुत्र हूँ। व्यापार करके अपने कुटुंब का पालन पोषण करता हूँ।"

चौथा बोला —" मैं भंगी हूँ। अपने कुलाचार को पालता हूँ। अनेक मांसाहारी पशु पक्षियों को मुझसे सुख पहुँचता है। मुझसे मांस प्राप्त करके वे अपने जीवन की रक्षा करते हैं। इसलिए मैं धर्मात्मा हूँ।"

इस तरह सबने अपनी अपनी कल्पना के अनुसार धर्म बताया और अपने को धर्मात्मा साबित किया। तत्पश्चात् वे परीक्षक काले तंबू के सामने गये। उसमें से केवल दोही श्रावक

बाहिर निकले । क्योंकि उसमें उन दो के सिवा तीसरा कोइ भी नहीं था । राजा, मंत्री और अन्यान्य लोग यह देख कर आश्चर्यान्वित हुए । वे मन ही मन सोचने लगे–"ये दोनों वास्तविक धर्मात्मा होने पर भी इस काले तबू में क्यों बैठे हैं ? " फिर उन्हों ने श्रावकों से पूछा –" तुमने क्या अधर्म किया है ? "

व दोनों भाई साश्रुनयन बोले —

अवाप्य मानुष जन्म लब्ध्वा जैन च शासनम् ।
कृत्वा निवृत्ति मद्यस्य सम्यक् सापि न पालिता ॥

भावार्थ—अति दुर्लभ मनुष्य जन्म को और जैनधर्म को प्राप्त करक हमन मद्यपान का–शराब पीन का–त्याग किया था । मगर खेद है कि, हम उसको भली प्रकार स न पाल सके।

अनेन व्रतभङ्गेन म यमाना अधार्मिक्म् ।
अधमाधममात्मान कृष्णप्रासादमाश्रिता ॥

भावार्थ—इस व्रत का भग किया, इससे हमने अपन आप को अधर्मी समझकर अधमाधम जान कर इस काले प्रासाद मंतब में प्रवश किया है ।

शास्त्रकारोंन, जिसन व्रत भग किया हो उस मनुष्य क जीवन को व्यर्थ प्राय बताया है । यथा —

वर प्रवष्टु ज्वलित हुताशन,
न चापि भग्न चिरसञ्चित व्रत ।

वरं हि मृत्यु सुविशुद्धचेतसो,
न चापि शीलस्खलितस्य जीवनम् ॥

भावार्थ—जलती हुई अग्नि में प्रवेश करना अच्छा है, परन्तु चिरसचित—बहुत दिनों के पाले हुए—व्रत को भंग करना अच्छा नहीं है। विशुद्ध अन्तःकरण सहित मर जाना अच्छा है, मगर शीलभ्रष्ट हो कर जीवित रहना खराब है।

ऐसे शास्त्रीय वाक्यों के अनुसार हम अधर्मी हैं इसी लिए हम काले तंबू में बैठे हैं।"

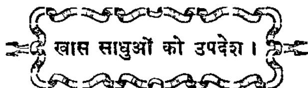
संसार में वास्तव में तो धर्मात्मा मुनिवर्ग ही है। दूसरे जो अपने आप को धर्मात्मा बताते हैं यह उनका ढोंग है। आजकल का जमाना महात्मा को अमहात्मा बताता है और अमहात्मा गृहस्थों को महात्मा की पदवी प्रदान करता है। अर्थात् गृहस्थों को महात्मा कह कर पुकारता है। कलिकाल का कैसा माहात्म्य है कि गृहस्थ आजकल धर्म के सर्वस्व बन बैठे हैं।

इस गाथा में दीपिकाकारने स्पष्ट लिखा है कि, गाथाओं में गिनाये हुए गुणों को धारण करनेवाले साधु ही धर्मोपदेश देने के अधिकारी हैं। गृहस्थी नहीं। यह बात युक्ति पूर्वक सब को माननी पडेगी कि, जो लोग त्यागी होंगे वे ही त्याग का वास्तविक स्वरूप बता सकेंगे अन्य नहीं। मोक्ष में

जाने के लिए त्याग धर्म के सिवा दूसरा कोई मार्ग नहीं है। मगर आजकल की रीति तो उल्टी ही हो रही है।

यहां हम साधुओं को भी सूचित करना चाहते हैं कि— हे मुनिवरो! गुरुकुल में रहते हुए अपने आत्मश्रेय का प्रयत्न करो, और आत्मश्रेय के साथ ही श्री वीर प्रभु के शासन की उन्नति करने में आत्मभोग दो।

अब प्रमुख साधुओं को क्या उपदेश दिया है? इस का विचार किया जायगा।

खास साधुओं को उपदेश।

मूर्च्छाका त्याग।

धम्मस्स य पारए मुणी आरम्भस्स य अंतए ठिए।
सोयंति य ण ममाइणो णो लब्भंति णियं परिग्गहं ॥९॥
इह लोग दुहावहं विऊ परलोगे य दुहं दुहावहं।
विद्धंसणधम्ममेव तं इति विज्जं को गारमावसे ॥१०॥

भावार्थ—जो श्रुतधर्म और चारित्रधर्म का पारगामी हो और जो आरंभ, समारंभ और संरंभसे दूर रहता हो वही

' मुनि ' कहलाने योग्य है । परन्तु जो ऐसे नहीं होते है, अर्थात् ऊपर बताये हुए धर्म को जो नहीं पालते हैं व, मेरा मेरा कर, विनश्वर वस्तुओं म मुग्ध हो मरते हैं, और दुर्गति में जाते है । धन धान्यादि इस ससार में दु ख देनेवाले हैं । इतना ही नही परलोक में भी वे महान दु ख के देनेवाले हे । धर्म का नाश करनेवाला भी परिग्रह ही है । यह समझकर कौन बुद्धिमान् गृहवास का सेवन करना चाहेगा ?

पहिले क दो पदों में सत्य साधु का स्वरूप बताया गया है । उन में यह भी बताया गया है कि साधु वृत्तिवाले ही इस लोक में और परलोक में सुखी होते है । इससे विपरीत वृत्तिवाले जीव दु खी हैं । अगर दो पदों में परिग्रह दु ख का कारण बताया गया ह । इस बात को विशेष रूपसे स्पष्ट करने का प्रयत्न करना पिष्ट पेषण मात्र होगा । क्यों कि द्रव्य के उपार्जन करन में, उस की रक्षा करने म, और उस को खर्च करने में जो कष्ट होता है, उस को सब भली प्रकारसे जानते हैं । इसी लिए नीति के जाननेवाले पुरुषोंने ' अर्थ ' नाम क पुरुषार्थ को धिक्कारा है । कहा है कि —

अर्थानामर्जने दु खमर्जितानां च रक्षणे ।
आये दु ख व्यये दु ख धिगर्थान् दु ख भाजनान् ॥

भावार्थ—धन को पैदा करने में दु ख होता है । और

पैदा किये हुए की रक्षा करने में दु ख होता है। जिस के आने में दु ख है जिस के जाने में दु ख है, ऐसे दु ख के भाजन अर्थ को धिक्कार है।

परिग्रह धर्म का भी नाश करनेवाला है। जैसे वक्रग्रह जिस के सिर पर आता है उस को अनेक प्रकार की विपदाएँ भोगनी पडती हैं, इसी तरह ममत्व रूप क्रूर ग्रह भी दु ख देनवाला है। इतना ही नहीं अपन सबस प्रिय जनसे वैर करा दनवाला भी यही परिग्रह हे। लोभाभिभूत मनुष्य अपन माता, पिता, भाई, बहिन आदि क प्राण भी क्षणवार में ले लेता है। इस के अनक उदाहरण मौजूद हैं। परिग्रह रूपी ग्रह परलोक में भी जीव को शाति नहीं लेने देता है। विशेष क्या कहें ? तत्ववत्ता लोग आशा को विष की बेल बतात हैं। मगर हम कहेंगे कि, यह विष की बेल से भी ज्यादा बुरी है। क्यों कि विष की बल तो इसी भव में प्राण लेती है। मगर आशा इस भव और पर भव दोनों में दु ख देती है। लोभी लोग दुनिया क दास है। लोभी मनुष्य के लिए कोई भी अकृत्य नहीं है। इन सब बातों को जानते हुए भी कौन एसा विद्वान् मनुष्य होगा जो गृहस्थावस्था में रहेगा। और जान बूझ कर कोई भी जेलखाने में रहना पसद नहीं करता है, और ससार सपूर्णतया जेलखाना है। कहा है कि—

प्रिया स्नेहो यस्मिन्निगडसदृशो यामिकभटो-
पम स्वीयो वर्गो धनममिनवबन्धनमिव ।
महामेध्यापूर्णं व्यसनबिलसमर्गविषमम् ,
भय कारागेह तदिह न रति क्वापि विदुषाम् ॥

भावार्थ—जहाँ स्त्रियों का स्नेह बेडी के समान है, कुटुंबी जन चौकीदार के समान हैं, धन धान्यादि बधन रूप हैं, और विष्ठा, मूत्रादिसे पूर्ण महान दुर्गंधवाला व्यसन रूपी खड्डा है, वहां—ऐसे ससार रूपी जेलखान में रह कर क्या विद्वान पुरुषों को सुख मिल सकता है ? नहीं ।

इसी प्रकारसे ज्ञानी मनुष्योंने ससार को श्मशान रूप बताया है —

महाक्रोधो गृध्रोऽनुपरतिशृगाली च चपला,
स्मरोलूको यत्र प्रकटकटुशब्द प्रचरति ।
प्रदीप्त शोकाऽग्निस्तत अपयशो भस्म परित
श्मशान ससारस्तदतिरमणीयत्वमिह किम् ॥

भावार्थ—जिस में महान क्रोध रूपी गीध पक्षी फिरता है; जिस में अशान्ति रूपी चचल सियार रहता है, कामदेव रूपी उल्लू जिस में दुस्सह कडवे शब्दों का उच्चारण करता है, जिस में शोक रूपी महान अग्नि जल रही है, और जिस में अपमान

रूपी भस्म पड़ी हुई है, ऐसे श्मशान रूपी संसार में रमणीयता—सुंदरता क्या है ?

संसार में क्या सुंदरता है सो कुछ मालूम नहीं, तो भी आश्चर्य है कि, इस में बुद्धिमान और निर्बुद्धि दोनों प्रकार के मनुष्य फँसते हैं। इस का कारण मोह के सिवा और कुछ नहीं है। मोह ही मनुष्य को उल्टे मार्ग पर चलाता है। कहा है कि—

दारा परिभवकारा बंधुजनो बन्धनं विषं विषयाः।
कोऽयं जनस्य मोहो ये रिपवस्तेषु सुहृदाशा॥

भावार्थ—स्त्रियां पराभव करनेवाली हैं, बन्धुजन बंधन हैं, और विषयभोग विष के समान है, तो भी कौन ऐसा है, जो इन शत्रुओंसे भी मित्रता की आशा कराता है ? यह मनुष्य का मोह है।

यह सत्य है कि मिथ्याज्ञान सीप के अंदर भी चाँदी का भ्रम पैदा करता है। इस लिए साधु को चाहिए कि वह गृहस्थ धर्म में लिप्त न हो कर अपने साधु धर्म को भली प्रकार पाले। और किसी भी पदार्थ के ऊपर मूर्च्छा न रक्खे।

एकाकी रहना।

अब विशेष रूप से उपदेश देते हुए सूत्रकार कहते हैं कि—

महय पलिगोव जाणिया जा विय वदणपूयणा इह ।
सुहुमे सल्ले दुरुद्धरे विउमता पयहिज्ज सथव॥ ११ ॥

एगे चरे ठाणमासणे सयणे एगे समाहिए सिया ।
भिक्खू उवहाणवीरए वइगुत्ते अज्झत्तसंवुडो ॥ १२ ॥

भावार्थ—लोकपूजा और वदनादि मुक्ति मार्ग में कीचड के समान हैं । इस लिए साधु पुरुषों को चाहिए कि, व उनको सूक्ष्म शल्य समझ कर उनसे दूर रहें, गृहस्थियों से ज्यादा परिचय न बनावें और रागद्वेष रहित हो कर एकाकी भूमि पर विचरण करे । काउसग्ग के स्थान, आसन, शयन आदि प्रत्येक स्थान पर साधु समाहिति रहें, तपोविधान में आत्म-वीर्य का गोपन न करें और वचनगुप्ति पूर्वक अध्यात्म में चित्त लगावें ।

सत्कार परिसह सहन करना बहुत कठिन है। लोकनिंदा का सहन करना सरल है, परन्तु पूजा और स्तुति का सहन करना बहुत ही कठिन है । इसी लिए सूत्रकारने अभिमान को मुक्ति के मार्ग में कीचड के समान बताया है । स्वाध्याय, जप, तप आदि उत्तम कार्यों को कलंकित करनेवाला भी अभिमान ही है । इस लिए साधुओं को वदना और पूजनादि परिसह से दूर रहना चाहिए । और आसन, शयन आदि में अकेले रहना चाहिए । 'अकेले' शब्द का अर्थ समुदाय से दूर रहना नहीं

का हो रहा है। इससे गृहस्थ, साधुओं का जो विनय करना चाहिए, वह नहीं करते। उल्टे किसी मौके पर व मन, वचन और काया से साधुओं की आशातना करते हैं। इतना ही नहीं वे अपना थोडासा अपमान होने पर साधुओं को दुःख देने और उनकी फजीहती करने को भी तैयार हो जाते हैं। इसीलिए सूत्रकारने गृहस्थों का परिचय न करने की—गृहस्थों से दूर रहने की आज्ञा दी है। साधु को रागद्वेष रहित होकर यथाशक्ति तप भी करना चाहिए। तप के बिना कर्म का नाश नहीं होता है। तपके साथ वचनगुप्तिकी भी रक्षा करनी चाहिए। क्योंकि पुण्य की कमी के कारण तपस्या करनेवाले प्राय जीवों को बहुत जल्द क्रोध हो आता है। इसलिए वचन पर अधिकार रखना आवश्यक है।

जिनकल्पी साधुओं का आचार।

जैनशास्त्रों में दो प्रकार के साधु बताये गये हैं। (१) जिनकल्पी, और (२) स्थविरकल्पी। यहाँ जिनकल्पी साधुओं का थोडासा आचार बताया जायगा। सूत्रकार फर्माते हैं —

णो पिहे ण या वपगुणो दारं सुन्नघरस्स संजए।
पुट्ठेण उदाहरे वाय ण समुच्छे णो संथरे तणं ॥ १३ ॥
जत्थत्थमए अणाउले समविसमाइं मुणी हियासए।
चरगा य दुवावि भेरवा अदुवा तत्थ सरीसवा सिया ॥ १४ ॥

भावार्थ—जिस शून्य गृह में साधु सोवे उसे उसका दर्वाजा न बद करना चाहिए और न खोलना चाहिए। क्योंकि खोलने से या बद करने से अचानक जीव हत्या होजाने की सभावना है। रस्ते चलते हुए साधु किसी के प्रश्न का उत्तर न दे। यदि उत्तर देने की बहुत ज्यादा आवश्यकता ही हो तो साधु असत्य बात न कहे। जो वास्तविक बात हो वही कहे। वह मकान में पडी हुई धूलि को न उठावे और न उस पर घास आदि ही बिछावे। चलते हुए जहाँ सूर्य अस्त हो जाय वहीं वह रह जाय। ध्यान करे। परिसह, उपसर्गादि से लेशमात्र भी न डरे। सागर के समान गभीर रहे। जगह खड्डेवाली हो तो समभावों से उसकी तकलीफ को उठाले। इसी तरह दश, मशक, भयकर भूत, पिशाच, सर्पादि के परिसहों को भी समतापूर्वक सह ले। राग, द्वेष थोडासा भी न करे। सूत्रकार और कहत हैं कि—

> तिरिया मणुया य दिव्वगा उवसग्गा तिविहा हियासिया।
> लोमादिय पि ण हरिसे सुन्नागारगओ महामुणी ॥ १९ ॥
> णो अभिकखेज्ज जीविय नो विय पूयणपत्थए सिया।
> अब्भत्थमुविंति भेरवा सुन्नागारगयस्स भिक्खुणो ॥ १६ ॥

भावार्थ—सिंह, व्याघ्रादि तिर्यंच कृत उपसर्गों को, मनुष्य कृत प्रतिकूल और अनुकूल उपसर्गों को, और व्यन्तरादि देवकृत उपसर्गों को सूने घर म रहे हुए मुनि समभावों के साथ सहन

करे। अपना एक रोम भी न फरकने दे। उपसर्गों के समय में जीवन की आशा न रक्खे और न यही सोचे कि, इन उपसर्गों से मैं मर जाऊँगा। इसी तरह उपसर्गों से पूजा प्रभावना की भी इच्छा न करे। शून्य घर में होनेवाले, या श्मशानादि में होनेवाले उपसर्गों को मुनि बारबार समता पूर्वक सहन करें।

उक्त चार गाथाएँ जिनकल्पी साधुओं के लिए कही गई हैं। जिनकल्प व्यवहार में व्युच्छिन्न—नष्ट हो गया है। बलिष्ट कर्मों को नष्ट करने के लिए, प्रथम संहनन आदि के योगसे, मुनि मतगन पहिले जिनकल्पी बनते थे। अब तो केवल **स्थविरकल्प** ही बाकी रह गया है। व्यवहार सूत्र, बृहत्कल्प और **प्रवचन-सारोद्धार** के अंदर जिनकल्पका विशेष विस्तार के साथ वर्णन किया गया है।

साधुओं को स्त्री, राजा आदि से दूर रहना चाहिए। इसके लिए सूत्रकार फर्माते हैं —

स्त्री आदि के संसर्ग त्याग।

उवणीयतरस्स ताइणो भयमाणस्स विविक्कमासण।
सामाइयमाहु तस्स जं जो अप्पाण भएण दसए ॥१७॥
उसिणोदगतत्तभोइणो धम्मठियस्स मुणिस्स हीमतो।
संसग्गिअसाहु राईहिं असमाही उ तहागयस्स वि ॥१८॥

भावार्थ—जिसने ज्ञान, दर्शन और चारित्र के अंदर अपने

आत्मा को प्राप्त किया है, जो निज, परका रक्षक है, जो स्त्री, पशु और नपुंसक रहित स्थान में रहता है और जो उपसर्ग परिसह आदि से नहीं डरता है, उसी साधु को सामायिक रूप चारित्र की प्राप्ति होती है। जो चारित्र धर्म में स्थिर होते हैं, जो असयम से लज्जित होते हैं, तीन बार उबाला हुआ–अचित्त जल काम में लेते हैं, ऐसे साधु भी राजादि का संसर्ग करने से असमाधि को पाते हैं। अर्थात् असंग साधु किसी गृहस्थ का विशेष परिचय न करे, राजा का तो खास करके। क्योंकि साधु को राजा के दाक्षिण्य से धर्मक्रिया का समय भी कभी खोना पड़े।

ज्ञान, दर्शन और चारित्रयुक्त पुरुषों को भी उत्तम कारण –उत्तम परिस्थिति में रहने की भी वीतराग प्रभुने आज्ञा दी है। उन्होंने कहा है कि–स्त्री, पशु और नपुंसक रहित स्थान में रहो। मगर आजकाल के शुष्क ज्ञानी स्त्री के पास रह कर ब्रह्मचर्य पालन करने की सूचना देते हैं। यह कैसा मिथ्यात्व है? श्री स्थूलिभद्र, सुदर्शनसेठ और विजयशेठ के समान स्त्रीके पास रह कर ब्रह्मचर्य पालनवाले आज निकल सकते हैं क्या? दशवैकालिक सूत्र के आठवें अध्ययन में ५२६–२८ वें पृष्ठ पर क्या लिखा है?

महा कुक्कुडपोअस्स निच्च कुललओ भय।
एव खु बंभयारिस्स इत्थीविग्गहओ भय ॥ ५४ ॥

चित्तभित्तिं न निज्झाए नारिं वा सुअलंकियं ।
भक्खरं पिव दट्ठूण दिट्ठिं पडिसमाहरे ॥ ५५ ॥
हत्थपायपलिच्छिन्न कन्ननासविगप्पिय ।
अविवाससयं नारिं बमयारी विवज्जए ॥ ५६ ॥

भावार्थ—जैसे मुर्गे क बचे को बिल्ली का सदा भय रहता है, इसी तरह ब्रह्मचारी पुरुषों को स्त्रीक शरीर का भय रहता है। इसलिए चित्राम की स्त्रियों को भी नहीं देखना चाहिए। यदि किसी कारण स, अचानक स्त्री पर दृष्टि पड जाय तो, दृष्टि को तत्काल ही वापिस एस ही खींच लेनी चाहिए कि, जिस तरह सूर्य पर से दृष्टि खींच लेते है। जिस क हाथ, पैर, कान और नाक कटे हुए हों, और जिसकी सौ बरस की अवस्था हो गइ हो, उस स्त्रीके साथ भी ब्रह्मचारी को परिचय नहीं करना चाहिए। हाथ, पैर, नाक, कान विहीन सौ बरस की स्त्रीके साथ परिचय करन की भी जब भगवान सूत्रकार मनाई करत हैं, तब जवान स्त्री की तो बात ही क्या है? भागवत और मनुस्मृति भी इस बात को स्वीकार करते हैं। भागवत क ग्यारह वें स्कंध के चौदहवें अध्ययन में और मनुस्मृति में कहा है कि—

स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।
क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥

भावार्थ—स्त्रियों के और स्त्रियों का संसर्ग करनेवाले पुरु
के संग को दूर ही से छोड कर कल्याण में आत्म सत्तावा
बन, एकान्त में बैठ, मेरा ध्यान कर। माता, भगिनी और पु
के साथ भी एक आसन पर न बैठ, क्योंकि इन्द्रियों का सम्
बलवान होने से, वह विद्वानों को भी विषयवासना की ओ
खींचता है।

भागवत और मनुस्मृति के उक्त श्लोक सर्वथा ठीक क
है कि जहाँ स्त्री रहती हो वहाँ ब्रह्मचारी वास न करे। म
जैनधर्म तो इनसे भी आगे बढता है। वह तो पशु और नपुं
के सहवास की भी मनाई करता है। क्योंकि, पशुओं को
ज्ञान नहीं रहता है कि, ये महात्मा बैठे हैं, इसलिए इनके साम
विषय-सेवन न करूँ। वे तो अनादिकाल से उनके सिर पर छ
हुई मैथुन संज्ञा के आधीन होकर चेष्टाएँ करेंगेही। मगर अ
तत्वज्ञानीयों को उन चेष्टाओं को नहीं देखना चाहिए।
तत्वज्ञानी-सर्वज्ञ तो सारे जगत को देखते हैं। मगर रागद्वेष
नहीं होने से उनको किसी प्रकार का दोष नहीं लगता है
अन्य महापुरुषों को संसारी जीवों की अपेक्षा रागद्वेष कम ह
से, वासनाओं का कम डर रहता है, तो भी पूर्णतया रागद्वेष
नष्ट न होनेसे विप्रतिपत्ति का भय रहता है। इसीलिए श्रीवी
राग प्रभुने तत्वदृष्टि से देखकर, स्त्री, पशु और नपुंसकहीं
स्थान में रहने की आज्ञा दी है। यह बात जरा विपरीत मा

देगी कि, एक तरफ से तो व्याघ्रादि से नहीं डरने का उपदेश दिया जाता है और दूसरी तरफसे स्त्रियों से और नपुमकादि से इतना भयभीत रहना बताया जाता है। सोचने से मालूम होगा कि यह बात बिलकुल ठीक है। क्योंकि, व्याघ्रादि तो इसी द्रव्य शरीर को नष्ट करनेवाले हैं, परन्तु स्त्रियाँ आदि तो भावप्राणों को नाश कर देनेवाले हैं। इसी हेतु से ऐसा उपदेश दिया गया है। साधुओं को गरम जल पीने की आज्ञा दी गई है। वह जैसे तैसे गरम किया हुआ नहीं होना चाहिए। वह 'त्रिदंडो त्कालिक–तीनवार उबाल आया हुआ होना चाहिए। नाम मात्र को गरम किया हुआ, या रात को चूल्हे पर रक्खा हुआ जल सवेरे नहीं पीना चाहिए। विज्ञानवत्ता लोग भी अमुक डिग्री तक आग के परमाणु पहुँचने पर जल को निर्जीव मानते हैं। सूत्रकार का यथार्थ तात्पर्य समझ कर टीका करनेवाले धुरंधर विद्वान आचार्योंने, टीकाद्वारा उसे समझाया है। इसीलिए टीका-कारों को भी भगवान की उपमा दी गई है। मगर अफसोस है कि आजकल अगुरकुल सेवी सूत्रों का अपनी इच्छानुरूप अर्थ कर, पर को दूषित करने का प्रयत्न करते हैं। आत्मार्थी पुरुषों को ऐसे लोगों के चक्कर में न आकर सत्य की शोध करनी चाहिए। सोचो कि, सूत्रों की टीकाएँ लिखनेवाले कौन थे? और वे कैसे समय में हुए थे? वाद के लिए कोई कह बैठे कि–टीकाएँ लिखनेवाले तो शिथिलाचारी थे। यद्यपि यह

वचन उपेक्षा योग्य–ध्यान नहीं देने योग्य है, तथापि 'तुष्यति दुर्जनः' इस न्याय को सामने रखकर, ऐसा कहनेवाले से हम पूछते हैं कि यदि टीकाकार शिथिलाचारी थे तो उन्होंने तीन वार उबाल आया हुआ जल पीने के लिए क्यों कहा ? क्योंकि शिथिलाचारी तो इन्द्रियों की लालसाओं को तृप्त करनेवाले होते हैं और तीन वार उबाले हुए पानी में से तो उसका स्वाद बिलकुल चला जाता है। फिर उनकी लालसा उससे कैसे तृप्त हो सकती है।

वर्तमान में शिथिलाचारी साधुओं को देखो। व ठंढा पानी ही पीते हैं। गरम पानी नहीं पीते। उलटे वे अपनी चतुराई कर गरम पानी को दूषित बताने का प्रयत्न करते हैं। अस्तु। हम इतना ही कहना चाहते हैं कि–भाइयो! शीलागाचार्य क समान महान पुरुषों क उपर दोष न लगाओ। अपने कर्मा के दोषों को समझो। पूर्व पापोदय के कारण तुम अभक्ष्य को भक्ष्य और अपेय को पेय समझने लगे हो। जो ऐसा मानते हैं वे क्या चारित्रवान कहे जा सकते हैं ? आचार्य तीर्थंकरों के समान समझे जाते हैं। जो आचार्य सम्यक् प्रकार से जैनमत क प्रचारक हुए हैं उनके वचनों को माने विना दूसरी कोई गति नहीं है। क्योंकि सूत्र तो अल्प है और ज्ञेय पदार्थ अनन्त हैं। आज तक एक भी तीर्थंकर क समय में सारी बातें सिद्धान्तों म नहीं गूँथी जा सकी हैं। १ विघ्न–अशठ गीतार्थ की प्रवृत्ति

और आचरण भी मार्ग प्रकाशक है। जैसे जिनवचन मार्गप्रवर्तक है, उसी तरह गीतार्थ की प्रवृत्ति भी सर्वथा मान्य है। यह कहना बुरा नहीं होगा कि, जिसने गीतार्थ की प्रवृत्ति का सन्मान नहीं किया उसने तीर्थङ्कर के वचनों का भी अनादर किया है। श्रीमद् उपाध्याय यशोविजयजी महाराज कहते हैं —

द्वितीयानादरे हन्त ! प्रथमस्याप्यनादरः ।
जीतस्यापि प्रधानत्वं सांप्रतं श्रूयते यतः ॥

भावार्थ—दूसरे प्रमाणों का अनादर होने से पहिले जो जिनवचन हैं, उनका भी अनादर होता है। क्योंकि वर्तमान में जीत-कल्पकी प्रधानता है।

इसी प्रकार का कथन धर्मरत्न प्रकरण में भी है —

" मग्गो आगमणीई अहवा संविग्गबहुजणाइण्णंत्ति। "

(मार्ग आगमानुसार जानना। अथवा संविग्न बहुजनों से आकीर्ण जानना) उक्त कथनानुसार मूल सूत्र को प्रमाण माननेवाले बालजीव मूल सूत्र का अनादर करनेवाले हैं। वीतराग के शासन में सुविहीताचार्यों का ऐसा मत है कि-जिन बातों का सूत्रों में निषेध और विधान नहीं है, मगर चिरकाल से जिनको जनसमुदाय मानता करता आया है उनको गीतार्थ मुनि-जिन्हों ने अपनी मति से दोषों को दूर कर दिया है-

अपनी बुद्धि से दूषित नहीं करते हैं। दूषित करने से उक्त महान दोषों का डर रहता है। इसलिए वीतराग की आज्ञानुसार धर्माचरण करनेवाले, असयम से घृणा करनेवाले मुनियों को चाहिए कि वे स्वमति-कल्पना को छोड, राजादि के संसर्ग से दूर रह आत्मकल्याण करें। मगर यह कथन एकान्त नहीं है। गच्छनायक, कवित्व शक्तिवाले और वादलब्धि सपन्न राजा के साथ मेल जोल कर सकते हैं। सिद्धसेन दिवाकर और मल्ल-वादी आदि कई ऐसे महात्मा हो गये हैं कि जिन्होंने, राजाओं के साथ मेल जोल करके उनको सत्यमार्ग पर चलाया है और वीर शासन की प्रभावना की है। यहाँ हम सिद्धसेन दिवाकर-का थोडासा हाल लिखना उचित समझते हैं —

" ग्रामानुग्राम विहार करते हुए एकबार सिद्धसेन दिवाकर महाराज उज्जयनी नगरी में गये। रागद्वेष के वश में पड़े हुए कुछ ब्राह्मण उस समय जैनमदिर की प्रतिष्ठा करने में विघ्न डालते थे। वहाँ के श्रावक लोग आचार्य महाराज के पास गये। उनसे विनती की —" आप स्वपर समय को पूर्ण जाननेवाले हैं। आप की कवित्व शक्ति अपूर्व है। आप तत्व-विद्या के समुद्र हैं। इसलिए आप राजा को समझाइए। द्वेषीवर्ग के कथन से राजा के हृदय में जैनधर्म प्रति जो विपरीत भाव हो गये हैं उनको निकालिए और राजा को सत्य-धर्म मार्ग दिखा कर हमारा क्लेश शान्त कीजिए। "

श्रावकों के वचन युक्तियुक्त समझ चार श्लोक बना, उन्हें ले राजद्वार पर पहुँचे। नियमानुसार द्वारपालने आचार्य महाराज को अंदर आने से रोका। आचार्य महाराजने एक श्लोक लिख कर द्वारपाल को दिया और कहा —" यह श्लोक ले जा कर राजा विक्रमादित्य को देदे।" वह श्लोक यह था —

दिदृक्षुर्भिक्षुरेकोऽस्ति वारितो द्वारि तिष्ठति।
हस्तन्यस्तचतु श्लोक किंवाऽऽगच्छतु गच्छतु ?॥

भावार्थ—एक साधु आपसे भेट करने की इच्छा कर आप के द्वार पर खड़ा है। वह चार श्लोक भी आप को सुनाने के लिए लाया है। वह अंदर आवे या चला जाय ?

इस श्लोक को पढ़ कर गुणज्ञ राजा विद्वत्ता से प्रसन्न हुआ और उसने यह श्लोक लिख कर द्वारपाल को दिया —

दीयता दशलक्षाणि शासनानि चतुर्दश।
हस्तन्यस्तचतु श्लोको यद्वाऽऽगच्छतु गच्छतु॥

भावार्थ— दश लाख सोनामहोरें और चौदह शासन उसको दो, तत्पश्चात् चार श्लोक लेकर आये हुए साधु को कहो कि—यदि उसकी इच्छा हो तो आवे और उसकी इच्छा हो तो चला जाय।

इस प्रकार का राजा विक्रमादित्य का औदार्य और वचन चातुर्य देख आचार्यपुंगव को बहुत प्रसन्नता हुई। व द्वारपालको

यह कह कर राजसभा में गये कि, मुझे द्रव्य या शासन की—हुकूमत की—कुछ परवाह नहीं है। सभा में आकर आचार्य महाराजने राजा को चार द्वारवाले सिंहासन पर बैठे देखा। राजा उस समय पूर्व दिशा की ओर मुँह करके बैठा था। राजा को देख कर आचार्य महाराज बोले —

अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुतः ।
मार्गणौघः समभ्येति गुणो याति दिगन्तरम् ॥

भावार्थ—हे राजन्। आप ऐसी अपूर्व धनुर्विद्या कहाँ से सीखे हैं? कि जिससे मार्गणों का समूह—याचक-रूपी बाण आपके पास आते हैं और गुण-रूपी चिल्ला दिग्दिगान्तरों में चला जाता है। अर्थात् तीरों को दूर जाना चाहिए सो वे तो आपके पास आते हैं और चिल्ले को पास में रहना चाहिए वह दिशाओं में व्याप्त हो गया है। (यहाँ आचार्य महाराजने याचकों को तीर और उदारतादि गुणों को चिल्ला बता कर कवि कल्पना का चमत्कार दिखाया है।)

इस श्लेषार्थी श्लोक को सुन कर राजा बहुत प्रसन्न हुआ। वह पूर्व दिशा छोड कर दक्षिण दिशा की तरफ जा बैठा। यानी पूर्व दिशा का राज्य उसने आचार्य महाराज को दे दिया। आचार्य महाराज दक्षिण दिशा की तरफ जाकर यह श्लोक बोले —

सर्वदा सर्वदोऽसीति मिथ्या संस्तूयसे बुधैः ।
नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥ २ ॥

भावार्थ—हे राजा ! पंडित लोग तेरी स्तुति कर कहते हैं कि, तू सदैव सब को उन की इच्छानुकूल देता है सो मिथ्या है। क्योंकि रण में शत्रु तेरी पीठ चाहते हैं और परस्त्रियाँ तेरी दृष्टि चाहती है, मगर उनकी इच्छाओं को तो तू कभी पूर्ण नहीं करता है।

इस श्लोक को सुनकर, राजा दक्षिण दिशा को छोड कर पश्चिम दिशा की ओर जा बैठा। सूरीश्वर पश्चिम दिशा की ओर जाकर यह श्लोक बोले —

आहते तव निःस्वानः स्फुटितं रिपुहृद्घटैः ।
गलिते तत्प्रियानेत्रे राजश्चित्रमिदं महत् ॥ ३ ॥

भावार्थ—हे राजा ! यह तो बडे आश्चर्य की बात हुई कि, तेरी यात्रा के लिए बजे हुए बाजों को सुनकर तेरे शत्रुओं के हृदयरूपी घडे फूट गये, जिससे शत्रुओं की स्त्रियों के नेत्रों में पानी भर गया।

इस श्लोक को सुनकर राजा पश्चिम दिशा छोडकर पूर्व दिशा की ओर जा बैठा। सूरी महाराजने उस तरफ जाकर कहा —

सरस्वती स्थिता वक्त्रे लक्ष्मीः करसरोरुहे ।
कीर्तिः किं कुपिता राजन् ! येन देशान्तरं गता ॥४॥

भावार्थ—आप के मुख में सरस्वती बसती है, और कर-कमल में लक्ष्मी का निवास है। यह देखकर हे राजन्! तेरी कीर्ति क्या तुझ से नाराज हो गई है, जिससे वह देशान्तरों में चली गई है?

राजा सिंहासन से उतर गया। उस को चारों श्लोकों से अवर्णनीय आनद हुआ। उसने समस्त राज्य आचार्य महाराज को अर्पण कर, उन के चरणों में सिर नवाँ, कहा—"मैं आपका सेवक हूँ। जो कुछ आज्ञा हो कीजिए।"

आचार्य महाराज बोले—"हे विक्रमार्क! हमारे लिए मणि और काच, पत्थर और कचन सब समान हैं। हमें राज्य क्या करना है? मैं तो—

पद्भ्यामध्वनि सचरेय, विरस भुञ्जीय भैक्ष सकृ—
जीर्णं सिग निवसीय भूमिवलये रात्रौ शयीय क्षणम्।
निस्सगत्वमधिश्रयेय समतामुल्लासयेयाऽनिशं,
ज्योतिस्तत्परम दधीय हृदये कुर्वीय किं भूभुजा॥

भावार्थ—पैदल चलता हूँ। दिन में एकवार विरस भोजन करता हूँ। जीर्ण वस्त्र पहनता हूँ। रात के समय थोडी देर के लिए भूमि पर सोता हूँ। असग भावना का आश्रय लेता हूँ। रातदिन समता देवी को प्रसन्न करता हूँ और परमज्योति को हृदय में धारण करता हूँ। फिर मैं राजा बन के क्या करूँगा?

शास्त्रों में मुनियों के आचार का बहुत विस्तार के साथ वर्णन किया गया है। मगर मैं तुम को सक्षेप में बताता हूँ —

पद्भ्या गच्छुपानद्भ्या सचरन्तेऽत्र ये दिवा।
चारित्रिणस्त एव स्युर्न परे यानयायिन ॥

भावार्थ—जो महा पुरुष दिन में नगे पैर, उपयोग रख कर, प्रयोजन होने पर गमनागमन—जाना आना—करते हैं, वे ही चारित्र पात्र होते हैं। वाहन पर चढ़ कर गमनागमन करनेवाले चारित्रवान नहीं हैं।

और भी कहा है कि —

केशोत्सारणमल्पमल्पमशन निर्व्यञ्जनं भोजन
निद्रावर्जनमह्नि मज्जनविधित्यागश्च भोगश्च न।
पान सत्कृतपाथसामविरत तेषा किलेत्थ क्रिया
तेषा कर्ममयामय स्फुटमय स्पष्टोऽपि सक्षीयते ॥

भावार्थ—जो शास्त्रविधि के अनुसार केशलोच करते हैं, जो शाक रहित अल्प भोजन करते हैं, जो दिन में नहीं सोते हैं जो स्नानविधि और भोग का त्याग करते हैं, और जो तीन-बार उबला हुआ पानी पीते हैं। इस प्रकार की क्रिया करने-वाले अपने विद्यमान अष्टविध कर्म रोग को नष्ट कर देते हैं।"

इस तरह से अपना आचार सुनाया तो भी राज्य ग्रहण करने का आग्रह राजाने नहीं छोड़ा, तब आचार्य महाराजने

कहा —" हे राजन् ! हम जब उत्तम भोजन लेने की भी इच्छा नहीं है तब राज्य की इच्छा तो हो ही कैसे सकती है ? कहा है कि —

शमसुखशीलितमनसामशनमपि द्वेषमेति किमु कामा ? ।
स्थलमपि दहति झषाना किमङ्ग ! पुनरुज्ज्वलो वह्नि ॥

भावार्थ—जिन का मन शम–सुख से युक्त होता है उनको भोजन से भी द्वेष होता है तो फिर कामवासना की तो बात ही क्या है ? क्यों कि जब केवल स्थल ही मछलियों को जलानेवाला, दु ख देनेवाला होता है तब फिर उज्ज्वल अग्नि की तो बात ही क्या है ?

हे राजन् हम तुम्हारे राज्य से भी अधिक सुखी हैं । स्वतन्त्र और स्वाभाविक सुख को छोड कर परतन्त्र और वैभाविक सुख की कौन बुद्धिमान इच्छा कर सकता है ? साधु की अवस्था में कैसे सुख है ? इस की लिए श्रीभर्तृहरि कहते है कि —

मही रम्या शय्या, विपुलमुपधान भुजलता,
वितान चाकाश, व्यजनमनुकूलोऽयमनिल ।
स्फुरद्दीपश्चन्द्रो, विरति वनिता सङ्गमुदित
सुख शान्त शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

भावार्थ — राजा के समान अतुल ऋद्धिवाले शान्त मुनि सुख के साथ सोते हैं । सोते समय राजा को चिन्ता होती है,

परन्तु मुनि निश्चिन्त हो कर सोते हैं। राजा के सुख के साथ तुलना करते हुए यदि कोई शंका करे कि राजा तो शय्या पर सोता है, मुनि को शय्या कहाँसे मिल सकती है? इसके उत्तर में कवि कहता है कि, राजा की शय्या तो जब नौकर तैयार करते हैं तब ही होती है, परन्तु मुनियों के लिए पृथ्वी रूपी मनोहर शय्या हमेशा के लिए ही तैयार रहती है।

प्र०—राजा के तकिये होते है, मुनियों को कहाँसे मिल सकते हैं।

उ०—भुजलता ही मुनियों का तकिया है कि, जो सोते समय मुनियों के सिरके नीचे रहता है। राजा के तकिये में तो खटमल आदि जानवर पड जाते है, मगर मुनियों के इस तकिये में तो किसी की शङ्का भी नही है।

प्र०—राजा की शय्या पर तो रंगबिरंगी चाँदनी-चदोवा होती है। मुनियों को वह कहाँ से प्राप्त हो सकती है?

उ०—तारा, नक्षत्रादि विचित्र रंगवाला आकाश ही मुनियों के लिए चाँदनी है। राजाओं की चाँदनी मलिन हो जाती है। मगर मुनियों की यह चाँदनी कभी खराब नहीं होती।

प्र०—राजा के यहाँ पंखे चलते हैं, मगर मुनियों के पास कहाँ हैं?

उ०—दशो दिशाओं का अनुकूल मंद पवन ही मुनियों

का पखा है । राजाओं के पखे तो, पखा खींचनवालों के अभाव से किसी समय बद भी हो सकता है, परन्तु मुनियों का पखा कभी बद नहीं होता ।

प्र०—मुनियों के पास दीपक कहाँसे आ सकता है ? दीपक बिना सब अधेरा ।

उ०—देदीप्यमान चद्रमा मुनियों के लिए दीपक है । यदि चद्रमा को सदा रहनेवाला दीपक मानने में आपत्ति हो, तो तत्वार्थ बोध को उनका दीपक समझो । वह सदैव उनको प्रकाश देता रहता है । राजा का दीपक जमीन को काली करनेवाला और प्रयत्न साध्य है । मगर मुनियों का दीपक उससे उल्टे गुणवाला है।

प्र०—राजा की सेवा में कामिनी–वर्ग रहता ह, वह मुनियों के पास कैसे हो सकता है ?

उ०—विरति, शान्ति, समवृत्ति, दया, दाक्षिण्यता आदि कामिनी वर्ग सदा मुनियों की सेवा में रहता है । उससे मुनि सदैव सुखी रहते है । राजा को तो कईवार स्त्री वर्ग से दुःख भी होता है । यदि कोई स्त्री रूस जाती है, तो खुशामद के वचनों द्वारा उसको प्रसन्न करना पड़ता है । और कहीं स्त्रियों के आपस में झगडा हो जाता है तो राजा के बुरे हाल होते हैं । एक कविने ठीक कहा है कि —

बहुत वणिज बहु बेटियाँ दो नारी भातार ।
उसको है क्या मारना, मार रहा किरतार ॥

कर्म राजा से मरे हुए को क्या मारना ? मुनियों को ऐसा दुःख कभी नहीं होता । मुनि राजा की अपेक्षा कई दरजे अधिक सुखी है । इसलिए हे राजन् ! हम राज्य ले कर क्या करेंगे ? ''

इत्यादि कथन से आचार्य महाराजने राजा को अपना भक्त किया । नगर में द्वेषीवर्गने जिनमंदिर का बनना रोका था उसके बनने की राजा से आज्ञा दिलाई । और इस तरह उन्होंने वीर शासन की विजयपताका फहराई । ऐसे प्रभावशाली पुरुषों को राजा की संगति फलदायिनी है, परन्तु सामान्य प्रकृतिवालों को तो राजा की संगति हानिकर ही होती है । उक्त गुणधारी महापुरुष कईवार लोगों की दृष्टि में, शिथिलाचारी भी मालूम पड़े मगर समय पडने पर वे पुनः वैसे के वैसे ही शूरवीर दृष्टि में आने लग जाते हैं । अशक्तों को, राजा के संसर्ग करने की इस लिए मनाई की गई है कि, यदि थोडासा भी उनका सन्मान हो जाय तो वे अन्त में राजा के किंकर—राजा के आज्ञापालक और सर्व प्रकार से पतित हो जाते हैं । कई पंडित तो राजा की दाक्षिण्यतासे—अनुकूलतासे—निजधर्म को छोड कर हिंसा रूप अधर्म को भी स्वीकार करते हैं । मगर वास्त

कि तत्त्ववक्ता पुरुष तो शान्ति के साथ राजा को हितकर वचन कहते ही हैं। पीछे राजा चाहे माने या न माने, राजा को अच्छे लगें या न लगें। कहा है कि —

हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।

(हितकर और मनोहर वचन दुर्लभ होते हैं।) बस इसी लिए आत्मसाधक मुनियों को राजादि का संसर्ग नहीं करना चाहिए। ऐसा सूत्रकारोंने फर्माया है।

वचनशुद्धि।

अहिगरणकडस्स भिक्खुणो वयमाणस्स पसज्झ दारुणं।
अट्ठे परिहायति बहु अहिगरणं न करेज्ज पण्डिए ॥१९॥

सीओदग पडिदुगञ्छिणो अपडिण्णस्स लवावसप्पिणो।
सामाइय साहु तस्स जं जो गिहिमत्तेसणं न भुञ्जति ॥२०॥

भावार्थ—क्लेश करनेवाले और क्लेश के कारणभूत वचनों को बोलनेवाले साधु चिरकाल से उपार्जन किये हुए मुक्ति के कारण को–चारित्र को नष्ट कर देते हैं। इसीलिए भलाई बुराई को समझनेवाले मुनि को कभी क्लेश नहीं करना चाहिए। चारित्रवान साधु वही होता है जो कभी सचित्त जल को काम में नहीं लाता है, नियाणा नहीं करता है, और कर्मबंध से

हरता है। अर्थात् जो कार्य कर्मबंध के कारण होते हैं उनको वे नहीं करते हैं। व गृहस्थ के बर्तनों में भोजन भी नहीं करते हैं।

जिन्होंने आधि, व्याधि और उपाधि का त्याग कर दिया है, और जो मात्र आत्मश्रेय के लिए ही वैराग्यवृत्ति में प्रवृत्ति करते हैं, उनके लिए क्लेश होने का कोई कारण नहीं है। इतना होने पर भी यदि वे क्लेश करें या करावें तो उनको महान मोह का उदय समझना चाहिए। इसीलिए तो शास्त्रकारोंने कहा है कि, जो क्रोध करता है, वह अपने पूर्वकोटि बरस तक पाले हुए संयम का नाश करता है। सज्जन पुरुष कभी अपने मुखकमल से कठोर वचन नहीं निकालते हैं। अगर उनके मुँहसे कठोर वचन निकलने लग जाय तो उनके मुँह को मुखकमल न समझकर मुखदावानल समझना चाहिए। कठोर वचन सामनेवाले मनुष्य के हृदयकमल को जलाकर उस को मृत्यु के मुख में डालते हैं। शस्त्रों के घाव समजाते हैं, मार्मिक वचन घाव कभी नहीं समते। जब सज्जनों की पंक्ति में रहे हुए मनुष्यों के लिए भी कठोर वचन का बोलना अनुचित है, तब साधुओं के लिए तो कठोर वचन बोलना ठीक होही कैसे सकता है? साधुओं को बहुत विचार के साथ वचन वर्गणा निकालनी चाहिए। साधुओं को ऐसे वचन बोलने चाहिए कि जो कषाय कलुषित मनुष्यों को शान्ति देने में चंदन के समान हों, जो क्रोध रूपी

अग्नि को शान्त करने में जल के समान हों, जो सम्मोह रूपी धूल को उड़ाने में वायु के समान हों और जो मोह महामल्ल को नाश करने में शस्त्र के समान हों। हाँ, साधु 'महानुभाव' 'देवानुप्रिय' 'हे भद्र' 'हे धर्मशील' आदि जो वचन उचारते हैं वे असत् रूप न होकर परमार्थ होने चाहिए। थोड़ी गंभीरता से विचार किया जाय तो, मालूम होजाय कि 'मुनि' शब्द का अर्थ ही मौन की सूचना करता है। अर्थात् मुनि विना प्रयोजन न बोलें और अगर बोलें तो, हित, मित और तथ्य इन विशेषणों से विशिष्ट वचन बोले। पन्नवणा सूत्र में भाषापद के अंदर भाषा बोलनेवाले के लिए सूक्ष्मता से विचार कियागया है।

मणक नामा एक मुनि के लिए शय्यंभवसूरिने सिद्धान्तो में से सार खींचकर, दशवैकालिक सूत्र में भाषा के संबंध में जो सातवाँ अध्ययन दिया है, उस मे स्पष्ट लिखा है कि —

"चोर को चोर और काने को काना भी नहीं कहना चाहिए। क्योंकि उनसे सुननेवाले को दु:ख होता है इसलिए वह मृषावाद रूप हैं।"

तत्पश्चात् इसी सूत्र के आचारप्रणिधि नामा आठवें अध्ययन में लिखा है कि-"जिस वचन से सामनेवाले को अप्रसन्नता हो यानी जिस वचन से सुननेवाले को क्रोध आ जाय, साधु ऐसा अहितकर वचन न बोले।"

अपत्तिअं जेण सिआ आसु कुप्पिज्ज वा परो ।
सव्वसो तं न भासिज्ज भासं अहिअगामिणिं ॥ ४८ ॥
(दशवैकालिक अध्ययन ८ वाँ)

ऊपर इसी गाथा का अर्थ दिया गया है। नीति में भी ' वाग्भूषण भूषण ' इत्यादि युक्तियुक्त वचन है । क्लेश करनेवाला और क्लेश कर वचन बोलनेवाला मनुष्य दूसरों के लिए अहितकर होता है । इतनाही नहीं वह आप भी चारित्ररत्न को नष्टकर दुर्गतिगामी बनता है । इसीलिए सूत्रकार कहते हैं कि— " पंडित वही होता है जो कलह न करे, न कराव और कलह में अनुमोदना भी न दे । वह केवल साधुपन म रहकर कर्म की निर्जरा करे। "

अज्ञानजन्यप्रवृत्ति ।

णय संखयमाहु जीवियं तह विय बालजणो पगब्भइ ।
बाले पापेहिं मिज्जति इति संखाय मुणि ण मज्जति ॥ २१॥
छंदेण पले इमा पया बहुमाया मोहेण पाउडा ।
वियडेण पलिंति माहणे सीउण्हं वयसा हियासए ॥ २ ॥

भावार्थ—बालजीव जानते हैं कि, टूटे हुए जीवन को साँधने का कोई उपाय नहीं है, तो भी बालजीव ढिठाइ करके, पापकर्म करते हैं और डूबते हैं। यह जानकर मुनि को कभी

क्रोध नहीं करना चाहिए। लोग अपने ही अभिप्रायों से शुभा शयवाले बनते हैं। कई जीवहिंसा में धर्म मानते हैं, कई आरंभादिसे द्रव्य उपार्जन कर कुटुंब का पालन करने में धर्म मानते हैं और कई माया, प्रपंच करके लोगों को ठगनाही धर्म समझते हैं। मगर हे मुनि ! तुझे तो निर्मायी—मायाविहीन—होकर वर्ताव करना चाहिए और मन, वचन व काया से शीत उष्णादि परिसह सहने चाहिए।

चंचल द्रव्य के लिए कई पुरुष विकट अटवी में जाते हैं, कालेपानी को लाँघते हैं, वचन क्रम को छोडते हैं, असेव्य को —नहीं सेवन करने योग्य को—सेवते हैं और अकृत्य को भी कृत्य समझते हैं। इतना ही नहीं। जहाँ रहते हैं वहाँ बहुत बडी चिंता का भार लेकर रहते हैं। उदाहरणार्थ—एक आदमी रेल या जहाज में सफर कर रहा है। उस के पास कुछ द्रव्य है। तो उस की रक्षा के लिए वह बिलकुल नहीं सोवेगा। यदि कहीं अचानक नींद आगई तो वापिस जल्दी ही से जाग कर वह अपनी कमर और जेब सँभालेगा। विश्वासपात्र मनुष्यों के बीच में सोने पर भी उस को धैर्य नहीं रहेगा। वह अपनी चीजें देख लेगा कि हैं या नहीं। देखो, इस चंचल द्रव्य के लिए कितना खयाल रखना पडता है ? तो भी मनुष्य उसे रखता है। मगर जो जीवन कोटि रुपये खर्चने पर भी एक घडीभर के लिए भी

नही मिलता उसके लिए मनुष्य कभी ख्याल नहीं करता। जीवन प्रमाद, विषया और विनोदादि में योंही चला जाता है। यह बात कितने खेद की है कि जो जीवनमुक्ति रूपी नगर में पहुँचने का साधन है उसके लिए मनुष्य बिलकुल बेपरवाह रहता है। और इसीलिए सूत्रकारने 'बाल' शब्द दिया है। सूत्रकार कहते हैं कि—'बाल' की अज्ञानजन्य क्रियाओं को देखकर, उनका विचार कर मुनि को बाल नहीं बनना चाहिए। लोग अधर्म को धर्म समझ कर हिंसा करते हैं और मोह के कारण कुटुब पोषण को सुपात्र दान समझते हैं। ये भी मिथ्या है। कई लोग भद्रिक पुरुषों को ठगते हैं, परन्तु वास्तव में तो व ही ठगे जाते हैं। इसलिए हे साधु। तू थोडी सी भी माया न कर। मायाचारी के हजारों कष्टानुष्ठान भी वृथा होते हैं। साधु को निर्मायी बन समभाव पूर्वक सुख और दु ख को सहन करना चाहिए। सुख आने पर जीवन की और दु ख आने पर मरण की आशा नहीं करना चाहिए। शीत, उष्णादि परिसह सहन करने चाहिए।

अब सूत्रकार उदाहरण के साथ, साधुओं को श्रीवीतराग के धर्मपर दृढ रहने का उपदेश देते हैं।

> कुजए अपराजिए जहा अक्खेहिं कुसलेहिं दीवय।
> कडमेव गहाय णो कलिं नो तिय नो चेव दावर ॥ २३ ॥

एव लोगमि ताइणा बुइए जे धम्मे अणुत्तरे ।
त गिण्ह हिय ति उत्तम कडमिव सेमवहाय पडिए ॥२४॥

भावार्थ—पासों से और कोडियों से खेलता हुआ द्यूतकार अन्य द्यूतकार से नहीं जीता जाता है । क्यों कि जिस दाव से उस की जीत होती है, उसी दाव को वह स्वीकार करता है । उदाहरणार्थ– यदि वह चौक्र से जीता होता है, तो दूआ तीआ के ऊपर कभी दाव नहीं लगाता है । अर्थात् जैसे जुआरी जीते हुए दाव ही को ग्रहण करता है, वैसे ही साधु भी उसी धर्म को स्वीकार करता है जो अहिंसा प्रधान है, जो वीतराग प्ररूपक है, जो क्षमादि दश प्रकार के धर्म युक्त है और जीसमे अनत जीव विजयी हुए हे, होते हैं और होंगे । जैसे जुआरी चौक्क विना दूसरे दावों को छोड देता है, वैसे ही साधु भी केवल अहिंसादि गुणगण विभूषित धर्म का स्वीकार करता है और गृहस्थ धर्म, पासत्थादि का धर्म और मिथ्यामार्गानुगामी क धर्म को छोट देता है ।

उच्च, नीच सब ही जातियाँ 'धर्म' शब्द का व्यवहार करती हैं । आस्तिक और नास्तिक सब ही धर्म के लिए लडते हैं । इसी के खडन मडन के लिए लाखों, करोडों ग्रंथों की रचना हुई है । तो भी जगत के जीव अबतक सत्य धर्म की परीक्षा नहीं कर सके । और जिसने परीक्षा करली है, समझना चाहिए कि

उसके राग द्वेषका ही अभाव हो गया। जिसके राग द्वेष का अभाव हो जाता है, वह अपने भाषा-पुद्गलों को क्षय करने के लिए उपदेश देता है। वह इस बात की परवाह नहीं करता कि, सारे जीव सत्य धर्म-गामी होते हैं या नहीं। उसके उपदेश को सुनकर कई सद्भाग्यवाले भव्य होते हैं वतो मिथ्यात्व को छोडकर सम्यक्त्व दशा को प्राप्त कर लेते हैं और कई दुर्भव्य होते हैं व उल्टे द्वेषानल में गिर, सत्य धर्म की निंदा करते हैं और प्रगाढ मिथ्यात्वी बनते हैं। जगत् में हमेशा से सत्यान्वेषियों की संख्या कम होती है और मिथ्याडंबरियों की ज्यादा। मिथ्याडंबरी अपनी बात को सही करने के लिए मिथ्याशास्त्रों की रचना भी करते हैं। उन मिथ्याशास्त्रों का प्रचार करने के लिए सत्य का अपलाप किया जाता है। हम यहाँ एक दृष्टान्त देंगे। मनुस्मृति के पाँचवें अध्याय में एक श्लोक है —

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।
प्रवृत्तिरेषाभूतानां निवृत्तिस्तु महाफला॥

भावार्थ—मांस खाने में, शराब पीने में और मैथुन करने में कोई दोष नहीं है। प्राणियों की यह प्रवृत्ति है। निवृत्ति से महान् फल की प्राप्ति होती है।

इस श्लोक का पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्ध-दोनों आपस में एक

दूसरे के विरुद्ध है। उत्तरार्द्ध में 'निवृत्ति' को महान् फल देनेवाली बताई है। मगर इस में सोचने की बात यह है कि, यदि प्रवृत्ति में दोष न हो तो फिर निवृत्ति मे महान् फल कैसे मिल सकता है? मगर दोषग्रस्त है इसीलिए निर्वाण दोष मुक्त साबित होता है। विषय दुर्गति का कारण है इसीलिए ब्रह्मचर्य स्वर्ग का कारण होता है। इसी तरह प्रवृत्ति दोषपूर्ण मानी जायगी तब ही निवृत्ति महान् फल देनेवाली साबित होगी। यह बात ठीक उसी समय हो सकती है जब कि, श्लोक के पूर्वार्द्ध का अर्थ बालबुद्धि से न किया जाकर तत्त्वदृष्टि से किया जाय। जैसे—

'न मासभक्षणे दोषो' इस पद में 'मासभक्षणे' और 'दोषो' ऐसे दो शब्द हैं। इन दो शब्दों के बीच के लुप्त 'अकार' को मिलाकर इसका अर्थ करना चाहिए। अकार मिल जाने से इस पद का अर्थ होगा—"मास खाने में अदोष नहीं है। दोष ही है।" इसी तरह मद्यपान में भी 'अदोष' नहीं है दोष ही है और इसी भाँति मैथुन में भी 'अदोष' नहीं है दोष ही है। क्योंकि प्राणियों की प्रवृत्ति अनादिकाल से अज्ञान जन्य है। इसलिए उससे निवृत्ति करे तो महान् फल मिले। इस तरह अर्थ करने से ठीक होता है। यदि कदाग्रह करके कहाजाय कि, मनुजी का वाक्य है कि, 'प्रवृत्तिरेपाभूताना

निवृत्तिस्तु महाफला ।' और इस वाक्य का अर्थ ऐसा ही है कि, ' प्रवृत्ति में दोष नहीं है, और निवृत्ति में महाफल है।' तो वह वाक्य तटस्थ मनुष्य के मनोमंदिर में स्थान न पा सकेगा। इस प्रकार का अर्थ कियाजाकर, मनुजी का कथन प्रामाणिक माना जाय तो फिर कोई मध्यस्थ पुरुष निम्न लिखित श्लोक कहे तो वे भी प्रामाणिक क्यों न गिने जायें ? जैसे ---

क्रोधे लोभे तथा दम्भे चौर्ये दोषो नहि नृणाम् ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ १ ॥
पैशुन्ये परनिन्दाया मान दोषभ्रमोऽपि न ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना, निवृत्तिस्तु महाफला ॥ २ ॥
असत्ये दोषसत्ता न देवाज्ञाखण्डने तथा ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ३ ॥
कृतघ्ने न वै दोषो मिथ्या धर्मोपदेशके ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ४ ॥
शूद्रवृत्तौ न वै दोषो म्लेच्छवृत्तौ तथैव च ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५ ॥
विश्वघात न नो दोषो गोवधे नृवधे तथा ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ६ ॥
शास्त्रास्थापने दोषो नहि पितृवधे तथा ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ७ ॥

श्राद्धाऽकृतौ न स्याद् दोषो विस्मृते चात्मनिकर्मणि
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ८ ॥
वियद् वच्मि महाभाग ! पापे नैवास्ति दूषणम् ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ९ ॥

इत्यादि श्लोक क्या प्रामाणिक गिने जा सकते है ? यदि ये श्लोक प्रामाणिक गिने जायँ तो फिर ससार से पाप बिल्कुल ही उठ जाय और कवल पुण्य ही पुण्य बाकी रह जाय। मगर हम न ऐसा देखते हैं और न अनुभव ही करते हैं। जगत् को हम विचित्र ढगवाला देखते हैं। और जैसा कृत्य करते हं वैसे ही फल का अनुभव करते हैं। इसीलिए जिस म हिंसा, झूठ, चोरी, व्यभिचार और सस्पृहता है वह अधर्म है और इससे जो विपरीत है वह धर्म है। यह बात सदा ध्यान म रखनी चाहिए कि, खडन, मडन और बखेडों से कभी धर्म की प्राप्ति नहीं होती है। कोई प्रश्न करेगा कि—न मासभक्षणे दोषो इत्यादि वाक्यों को लेकर अबतक जितना कुछ कहा है वह खडन नही है तो और क्या है ? हम उस को कहेंगे कि, हमने खडन नहीं किया है। हमने तो श्लोक का वास्तविक अर्थ बताया है। धर्मी वर्ग हिंसा करने में खुश नहीं है तो भी यदि कोई मनुष्य ऐसे वाक्यों पर विश्वास करके धर्मच्युत होता हो तो उस को धर्म में स्थित करने के लिए हमारा यह प्रयत्न है। इतना होन पर भी अब

श्रद्धा को आगे करके यदि कोई हिंसादि दुष्कृत्य करे तो उसके भाग्य की बात है। इसीलिए श्रीवीतराग प्रभुने साधुओं को दृष्टान्त सहित विशुद्धमार्ग को ग्रहण करने का उपदेश दिया है।

विशुद्धमार्ग सेवन।

विषय त्याग।

उत्तरमणुयाण आहिया गामधम्मा इइ मे अणुस्सुयं।
जंसि विरता समुट्ठिया कासवस्स अणुधम्मचारिणो ॥२५॥
जे एय चरंति आहियं नाएण महया महेसिणा।
ते उट्ठिय ते समुट्ठिया अन्नोन्नं सारंति धम्मओ ॥२६॥

भावार्थ—सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामी से कहते हैं कि हे जम्बू! पहिले ऋषभदेव भगवानने जो बात अपने पुत्रों को कही थी। वही बात श्रीमहावीरस्वामीने मुझ से कही। अब वह बात मैं तुझे कहता हूँ। वह यह है,–इन्द्रिय विषय मनुष्यों के लिए दुर्जय है। शब्दादि के २३ विभाग किये गये हैं। जो व्यक्ति उन विषयों से विरक्त हो उसी को जिनोक्त धर्म का पालनवाला समझना चाहिए। जो पूर्वोक्त ग्राम धर्मों को ज्ञानपूर्वक छोडते है वही काश्यप धर्म की सेवा करते हैं। यानी उनको

श्रीऋषभदेव और श्रीमहावीरस्वामी के अनुयायी समझना चाहिए,—उन्हीं को समार से उद्विग्न बने हुए अत्यत वैराग्य के रग में रँगे हुए और भली प्रकार स उठे हुए समझना चाहिए। वे परस्पर सारणा, वारणा, चोयणा, पडिचोयणा इत्यादिक करें।

इन्द्रियाँ पाँच हैं। (१) स्पर्शनेन्द्रिय, (२) रसनेन्द्रिय (३) घ्राणेन्द्रिय (४) चक्षुरिन्द्रिय, और (५) श्रोत्रेन्द्रिय। इन पाँच इन्द्रियों के योग स जीव को पचेन्द्री की सज्ञा मिलती है। न्यून इन्द्रियवाले जीव अनुक्रम से एकेन्द्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रियादि सज्ञा को धारण करते हैं। इन्द्रियों के नाम पहिले बताये गये हैं। उन्हीं के क्रमसे सब की सज्ञा जाननी चाहिए। जैसे एकेन्द्रिय के केवल रसनेन्द्रिय होती है। द्वीन्द्रिय के रसना और घ्राणेन्द्रिय होती है। त्रीन्द्रिय के स्पर्श रसना और घ्राणेन्द्रिय होती है। चतुरेन्द्री के स्पर्श, रसना, घ्राण और चक्षुरिन्द्रिय होती है। और पचेन्द्री के स्पर्श, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्र। कई जीवों के कान की जगह बिन्दु के समान एक गुडीसी होती है। लोगोंम कहावत है, कि—' मींढा उसके इडा ' और ' कान उसके थान ' होते हैं। जीवों के अनेक भेद होते हैं। यह तो हम नहीं कह सकते कि, यह बात तीर्थंकरों के सिवा अन्य के शास्त्रों में है ही नहीं, मगर यह जरूर कहा जा सकता है कि, तीर्थंकरों के सिवा अन्य के

शास्त्रों म यह बात विस्तार के साथ नहीं बताई गई है। वास्तव म देखा जाय तो जब तक जीव और अजीव का ज्ञान नही होता है, तब तक कोइ जीवदया का हिमायती नहीं हो सक्ता हे। क्योंकि जब तक कारणशुद्धि का ज्ञान नहीं होता तब तक कार्य की शुद्धि होना अति कठिन है। सबस पहिले तो सूक्ष्मदृष्टि के साथ यह विचार करना चाहिए कि जगत में जीव कितन प्रकार के ह ? कवल स्थूल दृष्टि स चौरासी लाख जीव कैस होत है ? इसका विस्तार वदों में नहीं है। थोडा बहुत पुराणों म है।

हमारी एसी मान्यता है कि, पुराणों के अदर जीवों का जो थोडा बहुत भेद बताया गया है वह जैनशास्त्रानुसार है। उनमें जो असमव बातें ह व मन कल्पित होंगी। आजकल वदानुयायी लोगों की श्रद्धा पुराणों से हटती जाती है। इसका कारण पुराणों के कर्त्ताओं का अप्रामाणिक होना जान पडता है। तीर्थंकर महाराज का उपदश, निर्विकारी, परस्पर अविरुद्ध और आत्मश्रेय कर्त्ता है। उसमें बताया गया है कि, कर्म कितनी तरहक हैं ? कर्म आत्मा के साथ कैसे सबध करते हैं ? और कैसी कृति करन स उन कर्मो का नाश होता है ? जैनशास्त्र उन्हीं वीतराग प्रभु के उपदेशों का सकलन है। मगर अफसोस है कि, वर्तमानकाल में जीव इन्द्रिय सुख में लपट बन, थोडे से कठिन आचरणों को देख घबरा जात हैं। व सोचने लगते

कि, ऐसी कठिन क्रिया करने से क्या होगा ? इसका परिणाम क्या अच्छा होगा ? भाइयो ! विषयों को छोडे विना क्या सुंदर और अच्छा परिणाम हो सकता है ? नहीं । इसी लिए श्री वीतरागप्रभुने शब्दादि विषयों को जीतने का साधुओं को उपदेश दिया है । यानी साधु व ही कहे जा सकते हैं जो शब्दादि विषयों को जीतते हैं इसके सिवाय परस्पर में धर्म की चर्चा करने का उपदेश दिया गया है । यह बात भी बहुत अच्छी है । जिस गच्छ में सारणा-वारणा न हो वह गच्छ साधुओं को छोड देना चाहिए । जिस गच्छ में सारणा-वारणादिक हो उस में यदि गुरु दंड दे तो भी साधु को उस गच्छ का त्याग नहीं करना चाहिए । यदि सारणा वारणा न हो तो वर्तमान में जो दशा हिन्दु बावाओं की हो रही है वही दशा वीतराग के शासन म प्रवृत्ति करनवाले साधुओं की भी हो जाय । इसलिए हितशिक्षापूर्वक अवश्यमेव धर्मचर्चा होनी चाहिए ।

विषय के त्याग के लिए उपदेश करत हुए सूत्रकार और भी कहते हैं कि —

> मा पेह पुरा पणामए अभिकंखे उवहिं धुणित्तए ।
> जे दूमण तेहिं णो णया ते जाणंति समाहिमाहियं ॥२७॥
> णो काहिए होज्ज संजए पासणिए ण य संपसारए ।
> नच्चा धम्मं अणुत्तरं कयकिरिए ण यावि मामए ॥२८॥

भावार्थ—तत्वों को जाननेवाले कहते हैं कि—पहिले के भोगे हुए कर्मो का विचार न कर, भविष्य के लिए विषय-प्राप्ति की अभिलाषा न कर और माया को दूर कर। जो मनुष्य दुष्ट मनसहित विषयाधीन नहीं होते हैं, व सर्वोत्तम समाधि धर्म को जानते हैं। गोचरी के लिए गये हुए साधु को गृहस्थों के घरमें बातचीत नहीं करनी चाहिए। उसको प्राश्निक भी नहीं बनना चाहिए। यानी कोई प्रश्न पूछे तो उसका उत्तर न दे कर कहना चाहिए कि, गुरु आदि भली प्रकार से इसका उत्तर देंगे। यदि कोई चीजों के भाव के लिए पूछे या पानी के लिए पूछे तो उसका भी उत्तर नहीं देना चाहिए। वीतराग के धर्म को सर्वोत्कृष्ट समझ, साधु को चाहिए कि, वह सम्यग् अनुष्ठान में तत्पर होवे और शरीरादि में ममत्वभाव न रक्खे।

इस सामान्य नियम को सब ही समझते हैं कि जिस पदार्थ का चिन्तवन करने से या जिसको देखने से मनोवृत्ति विपरीत हो उस पदार्थ का न विचार करना चाहिए और न उसको देखना ही चाहिए। खास करके शब्दादि विषय आत्म शत्रु है। व शाश्वत आत्म-ऋद्धि के चोर हैं इसलिए उन पर थोडासा भी दृष्टिपात नहीं करना चाहिए। उनका स्मरण भी नहीं करना चाहिए। इस बात की भी सावधानी रखनी चाहिए कि भविष्य में उनका सबंध न हो। माया और आठ तरह के कर्मों को

दूर करना चाहिए। तात्पर्य कहनेका यह है कि, कर्म का कारण माया है, इसलिए माया को दूर करने से उसका कार्य कर्म भी स्वयमेव दूर हो जाता है। समाधि धर्म के जाननेवाले और शूरवीर संसार में वे ही लोग समझे जाते हैं कि, जो बुरे विचारों से विषय-विवश नहीं होते हैं। साधु को गृहस्थ के घरमें बातचीत करने की मनाई की गई है। इसका अभिप्राय यह है कि, साधु गृहस्थ के घरमें जा कर विकथा, या बे मतलब की गपशप न करे। यदि साधु को धर्मकथा करने का मौका पडे तो वह उस समय करे जब दूसरे एक दो साधु उसके साथ हों, कइ स्त्रियाँ हों और गृहस्थ पुरुष भी वहाँ मौजूद हो। यदि ऐसा न हो तो साधु धर्मकथा भी न करे। प्रश्न का उत्तर देने की शक्ति होने पर भी आप उत्तर न देकर, गुरु का मान रखने के लिए, उसको गुरु के पास आने के लिए कहे। यदि कहीं ऐसा अवसर आ जाय कि प्रश्न का उत्तर न देने से शासन की निन्दा होती हो, या लोग अनेक प्रकार की कल्पना करते हों तो, साधु शान्ति के साथ गभीरतापूर्वक प्रश्न का उत्तर दे। मगर वृष्टि आदि सावद्य प्रश्नों का उत्तर तो साधु सर्वथा न दे। ऐसे प्रश्नों में अनेक प्रकार के अनर्थ रहे हुए हैं। क्योंकि शुभाशुभ बतानेवाला प्रत्यक्ष आर्तध्यानी होता है।

उदाहरणार्थ—साधु कहे कि, अमुक दिन वर्षा होगी।

मगर उस दिन वर्षा न होतो साधु को अत्यन्त दुःख होता है। अपने बताये हुए दिन के पहिले दिन और उस दिन आकाश की ओर दृष्टि लगी रहती है। नगर या ग्राम के बाहिर जाकर पवन की भी परीक्षा करनी पडती है। इसी प्रकार वस्तुओं का भाव बतानेवाला भी दुर्ध्यानी रहता है। अपना वचन सत्य करने में हजारों जीवों की हानी होगी, इस बात की ओर उस का लक्ष्य नहीं रहता है। अपने वचन की सिद्धि बताने के लिए एकाग्र चित्त से मंत्रादि का भी जप करना पडता है। वैसा ही ध्यान यदि आत्मा के लिए किया जाय तो अनादिकाल से पीछे लगे हुए रागद्वेष शत्रु नष्ट हो जायें। मगर ऐसा भाग्य लावें कहाँसे? इससे तो मन, वचन और कायका योग उसी ओर लगता है जिससे रागद्वेष की अभिवृद्धि होती है। इसीलिए जिनराजदेवने साधुओं को भविष्य का शुभाशुभ बताने की मनाई की है। यदि साधु हस्तक बात जानता हो तो भी उसे कहना नहीं चाहिए। जो अपने शरीर की भी परवाह नहीं रखते हैं, जो वास्तविक साधु होते हैं वे, यशोवाद की कुछ परवाह नहीं करते हैं। उन्हें इस बात का भी आग्रह नहीं होता है कि, ये मेरे भक्त हैं और मैं उनका गुरू हूँ।

साधुओं को कपट का त्याग कर आत्महित करने के लिए सूत्रकार फरमाते हैं —

निष्कपटभाव ।

छन्न च पसस णो करे न य उक्कोस पगास माहणे ।
तेसिं सुविवेगमाहिए पणया जेहिं सुजोसिय धुय ॥२९॥

अणिहे सहिए सुसंवुडे धम्मट्ठी उवहाण वीरिए ।
विहरेज्ज समाहि इंदिए आत्तहिअ खु दुहेण लब्भइ ॥३०॥

भावार्थ—(लक्षण से लक्ष्यार्थ का बोध कराने के लिए उपदेश करते हैं) प्रथम छन्न यानी माया। क्योंकि मायावी मनुष्य अपन अभिप्राय को छिपा हुआ रखता है, इसलिए हे मुनि ! तू माया न कर। प्रशस्य यानी लोभ । जगज्जीव लोभको मान देते हैं इसलिए इसका नाम प्रशस्य है, उसको भी हे मुनि! तू न कर। इसीतरह उत्कर्ष मान को कहते हैं इसलिए हे मुनि ! उस को भी तू न कर। जिसके उदित होने से मुख विकारादि चेष्टाएँ होती हैं। वह प्रकाश यानी क्रोध है। उसको भी हे मुनि ! तू न कर। उक्त माया, लोभ, मान और क्रोध जो नहीं करते हैं उन्हें सुविवेकी जानना चाहिए। समझना चाहिए कि उन महापुरुषोंने संयम की सेवा की है। अस्नेह यानी ममत्वरहित या परिसहादि से अपराजित, अथवा अणह अर्थात् अनघ–निष्पाप, ज्ञानादि गुणयुक्त इसीतरह स्वहित यानी आत्म हितकारक। भली प्रकार का संवृन्त्रिय और मनोविकार रहित। धर्मार्थी, उपधान, सूत्रविधि के अनुसार योगवहनादि क्रिया करने-

वाशा और वशीकृतेन्द्रिय–वश में की हैं इन्द्रियाँ जिसने होकर पृथ्वीतल मे विचरण करे । क्योंकि आत्महित बहुत ही दुर्लभ है । माया महादेवीने अनन्त जीवों का भोग लिया है । तो भी वैसी ही तृष्णावाली है । श्रीयशोविजयजी महाराज आठवें पापस्थान का वर्णन करते हुए कहते है —

केशलोच मलधारणा, सुणो सताजी,
भूमिशय्या व्रतयाग, गुणवताजी,
सुकर सकल छ साधुन, सुणो सताजी,
दुक्कर मायात्याग, गुणवताजी ।
नयन वचन आकारनु, सुणो सताजी,
गोपन मायावत, गुणवताजी,
जेह करे असतीपरे, सुणो सताजी,
त नहि हितकर तत, गुणवताजी ।

इत्यादि कथन का जिसकी पूर्णता को विचार करना चाहिए। केशलोच को कई वैराग्य रग में रगे हुए अन्त करणवाले भी नहीं कर सकते हैं । मलधारण अति दुःसह है । भूमि पर सोना और व्रत को पालना । ये सब बातें कठिन हैं । मगर इनका करना सरल बताया है । परन्तु माया को छोडना तो बहुत ही कठिन बताया गया है । बात है भी ठीक । आत्मा का अनादि शत्रु मोहराजा अपने मत्री मान को मनुष्य रूपिणी अपनी

प्रजा के पास भेजता है । यह मानमत्री अपनी पुत्री माया के साथ लोगों की घनिष्ठता करवाकर निश्चिन्त होजाता है । कोई कितनाही त्यागी होता है, उसे भी मायादेवी एकबार तो चक्कर खिला ही देती है । इसीलिए शास्त्रकर्ता बार बार मायादेवी से दूर रहने का उपदेश देते है । मगर जब तक मनुष्यों को कीर्ति, पूजादि की अभिलाषा रहती है तब तक उनकी उत्कृष्ट क्रियाएँ संसार क्षय के बजाय संसार–वृद्धि करती हैं । उनकी व सब क्रियाएँ लोकरंजन के लिए होती हैं । साधु को अपना व्यवहार शुद्ध रखना चाहिए । लोग चाहे पूजें या न पूजें । साधु को इसकी कुछ परवाह नहीं करनी चाहिए । कोई भी क्रिया लोगों के लिए न कर अपने आत्महित के लिए करनी चाहिए । इसीलिए तो साधु एक वृत्तिवाले बताये गये हैं । एकान्त में हो या जन-समुदाय में हों, ग्राम में हों या अरण्य में हों, साधुओं को सब जगह समभाव भावितात्मा रहना चाहिए । अन्यथा क्रिया कष्ट रूप है । उसके लिए यहाँ एक दृष्टान्त दिया जाता है ।

"कुसुमपुर में एक शेठ के घर दो साधु गये । एक ऊपर की मंजिल में गये और दूसरे नीचे की मंजिल में रहे । ऊपर की मंजिलवाले साधु पंचमहाव्रतधारी, शुद्धाहारी, पादचारी, सचित्तपरिहारी, एकलविहारी आदि गुणगण विशिष्ट थे । मगर उनके ये सारे गुण लोकरंजना के उपयोग में आते थे । दूसरे

शिथिलाचारी होन पर भी गुणानुरागी और निर्मायी–निष्कपटी थे। भक्त लोग नीचे की मंजिलवाले साधु को वंदना कर ऊपर की मंजिल में गये। ऊपर की मंजिलवाले साधु को यह बात मालूम हुई। वह नीचेवाले साधु की निंदा करने लगा और कहने लगा –" पासत्था को वंदना करने से पाप लगता है, प्रभु की आज्ञा का भंग होता है।" आदि, जो कुछ मुँह में आया वही नीचेवाले साधु के लिए कहा। श्रावक सुनने के बाद वापिस नीचे आये और नीचेवाले साधु को ऊपर के समाचार सुनाये। गृहस्थ नमक मिरच लगाकर एक दूसरे की बात कहने में बहुत ज्यादह चतुर होते हैं। मगर नीचे की मंजिलवाले साधु गुणानुरागी थे। इसलिए उन्होंने शान्तिपूर्वक उत्तर दिया –" हे महानुभावो, ऊपर की मंजिलवाले पुन्यवर ठीक कहते हैं। बेशक मैं अवंदनीय हूँ। वे भाग्यशाली हैं। सूत्रसिद्धान्तों के जानकार हैं, चारित्रपात्र हैं और शुद्ध आहार लेनेवाले हैं। मैं तो महावीर के शासन को लज्जित करनेवाला केवल वेषधारी हूँ।"

इस तरह की बातें सुन, इधर की बातें उधर करनेवाले श्रावक बहुत चकित हुए। इतने ही में एक केवलज्ञानी साधु वहाँ आगये। श्रावकों ने दोनों साधुओं का वृत्तान्त सुनाकर पूछा – "हे भगवन्! दोनों में से अल्पकर्मी कौन है?"

ज्ञानी पुरुष ने उत्तर दिया –" निन्दा करनेवाला दमी

बहुत भव करेगा। दूसरा सरल स्वभावी परिमित भवों में कर्मों को नाश कर मोक्ष में जायगा। ”

पाठको! माया महादेवी का चरित्र हजारों पृष्ठों में लिखा जाय तो भी वह पूरा न हो। मात्र तत्वज्ञानी से ही वह पूरा हो सकता है। माया का जनक अभिमान मोह का मत्री है। मत्री वश में आजाय तो राजा भी वश में आजाता है। इसी तरह लोभ और क्रोध भी आत्मा के शत्रु हैं। और मोह राजा के शत्रु हे। विवेको पुरुषों को शत्रु की सेवा नही करनी चाहिए। सूत्रकारोंने आत्महित अति कठिन बताया है। भवभ्रमण करते हुए इस जीवने अनन्त जन्म मरणादि क असह्य दु ख सहे हे। कईवार वह अपमानित हुआ है, कौडी के अन तवें भाग म बेचा गया है। और चारों गतियों में पुण्य के अभाव से भव परपरा पाया है। कहा है कि —

अस्मिन्नमारससारे निसर्गेणातिदारुणे।
अवधिर्नहि दु खाना यादसामिव वारिधौ॥

भावार्थ— जैसे समुद्र में जलजन्तु असख्य है, इसी तरह स्वभाव से ही अति भयकर इस अस र ससार मे दु ख भी सीमा रहित हैं।

ससार म यदि कोई सुखी है तो वह जिन—अणगार ही है। उसके विना दूसरा कोई सुखी नहीं है। सुखी पुरुष प्राय धार्मिक

क्रियाओं में चित्त लगा सक्ता है। वर्तमानकाल की स्थिति को देखकर कोई मध्यस्थ पुरुष शंका करेगा कि,—सुखी पुरुष कभी धर्म नहीं करते हैं। जितने धर्म करनेवाले हैं वे सब दु खी हैं। अपने दु ख को मिटाने के लिए वे धर्म करते हैं।" मगर हम जड़ पदार्थों पर प्रेम करनेवाले और जगत को सुखी दिखनेवालों को सुखी नहीं बताते हैं। हम तो उसी को वास्तविक सुखी बताते हैं जो सकल्प विहीन होता है। और वही धार्मिक सुखी पुरुष धर्म क्रिया करने में विजयी बनता है। इसीलिए तो आचार्योंने पुण्यानुबंधी पुण्य को कथंचित् मुक्ति का कारण माना है। साक्षात् मुक्ति का कारण तो पुण्य पाप का अभाव है। ज्ञान दर्शन और चारित्र रूप रत्नत्रय की आराधना करते कर्म की निर्जरा होती है। तीर्थंकरों के पुण्यानुबंधी पुण्य होता है, इस-लिए सामान्यकेवली भी उनके समवसरण में आते हैं। वे कृत-कृत्य होते हैं, तीर्थंकर के समान ज्ञानवान होते हैं, तो भी व्य-वहारनय का मानते हैं। केवली की परिषद् के आगे छद्मस्थ भाववाले गणधर बैठते हैं। इसके दो कारण हैं प्रथम तो वे ही प्रश्नोत्तर करनेवाले होते हैं दूसरे वे पदस्थ होते हैं। इस सारे व्यवहार का कारण पुण्यानुबंध है। कई ग्रंथकार ग्रंथ के अन्त में स्पष्ट शब्दों में लिखते हैं कि—"इस ग्रंथ को लिखने से मुझ को जो पुण्यबंध हुआ है उससे मेरे अनादिकाल के वास्तविक शत्रु राग, द्वेषादि नष्ट होवें।" कई आचार्य लिखते हैं कि—" इस

ग्रंथ को लिखने से जो पुण्य हुआ है, उससे भव्य जीव सुखी होवें।" पुण्य और पाप के लिए चतुर्भंगी इस तरह बताई गई है— **पुण्यानुबंधी पुण्य, पापानुबंधी पुण्य, पापानुबंधी पाप और पापानुबंधी पुण्य**। जैसे अध्यवसायों से-भावों से क्रिया होती है वैसा ही कर्मबंध होता है। इसीलिए प्रभुने बार बार साधुओं को उपदेश दिया है कि—" तुम कभी टंटा बखेडा न करो। सदा अप्रमत्त भावों में विचरण करो, इसी से आत्म-कल्याण होगा। आत्मकल्याण बडी कठिनता से होता है।" अब उद्देश की समाप्ति करते हुए सूत्रकार कहते हैं —

णहि णूण पुरा अणुस्सुतं अदुवा तं तह णो समुट्ठियं ।
[अदुवा अवितहणो अणुट्ठियं] (इति पाठान्तरम्)
मुणिणा सामाइ आहितनाएण जगसव्वदंसिणा ॥ ३१ ॥
एवं मत्ता महंतरं धम्ममिणं सहिया बहू जणा ।
गुरुणो छंदाणुवत्तगा विराया तिन्न महोघमाहित्ति ॥ ३२ ॥

भावार्थ—समभाव लक्षणवाला सामायिक (चारित्र)-जिसको सर्वदर्शी और सर्वज्ञ श्री वीतरागने बताया है—पूर्वकाल में कभी प्राणियों के सुनने में नहीं आया। यदि किसीने सुना भी होगा तो उसने यथास्थित उसका अनुष्ठान नहीं किया। (पाठान्तर—यथार्थ अनुष्ठान नहीं होने से आत्म-हित होना प्राणियों के लिए दुर्लभ है।) इसप्रकार आत्महित दुर्लभ समझकर मनुष्यत्व

आर्य देश इत्यादि को सदनुष्ठान का कारण समझकर, धर्म-धर्म में बड़ा अन्तर है। इसलिये ज्ञान-दर्शन-चारित्ररूप विशेष धर्म को पालन करनेवाले गुरु के आज्ञा वशवर्ती हजारों जीव संसार महासागर से पार हुए, ऐसा मैं तुझे कहता हूं, ऐसा नहीं, परन्तु श्री ऋषभादि तीर्थंकर कह गये हैं ऐसा कहता हूं। यह वचन महावीर का है। इसको लेकर सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामि को कहते हैं।

केवल उन्हीं लोगों का उपदेश तत्त्वपूर्ण होता है जो जग-जीवों के हितैषी होते हैं। इस अवसर्पिणी काल में चौबीस तीर्थंकर हो गये हैं। उन सबका उपदेश एकसा हुआ है। शब्द रचना में परिवर्तन होसकता है। भाव एक हैं। शब्द रचना तो देश, कालके अनुसार होती है। भगवान श्री महावीर स्वामी संस्कृत भाषा को जानते थे। व सब भाषाओं के ज्ञाता थे। तो भी उन्होंने बालक, स्त्रियाँ, चारित्रधर्माभिलाषी और मंदबुद्धि लोगोंके हितार्थ उपदेश भाषा में दिया। कहा है कि—

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकांक्षिणां।
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥

उक्त हेतुसे सिद्धान्त प्राकृत भाषा में निबद्ध हुए। श्रीमहावीर स्वामी के उपदेश में शान्ति की वृद्धि के सिवा अन्य उपदेश नहीं है। श्री महावीर स्वामी का शासन अबतक भी

विरोध भाव रहित बराबर चलरहा है । जो मतमतान्तर और गच्छादि हुए हैं व प्राय पदार्थ विलोपी नहीं है । क्रियाकांड में भेद है, सो भले स्वगच्छानुसार किया जाय । जिसकी कृति कषायभाव रहित होगी उसको अवश्यमेव फल मिलेगा । आत्म कल्याण के लिए जो क्रिया की जाति है, वह सकाम निर्जरा बताई गई है । उसका करनेवाला चाहे सम्यक्त्वी हो चाहे मिथ्यादृष्टि । सम्यग्दृष्टि जो क्रिया करता है वह भी सकाम निर्जरा ही बताई गई है । हाँ, सकाम निर्जरा में न्यूनाधिक भेद अवश्य होंगे । जीव—चाहे वह कोई हो—यदि आग्रह और निदान रहित त्याग, वैराग्य, इन्द्रियनिग्रह और तपोविधानादि करेगा तो ये कर्ममल को नष्ट करने में अवश्यमेव जलका काम देंगे । ये फिर चाहे थोडी जलधार के समान कार्य करें और चाहे बडी जलधारा के समान । तत्ववेत्ताओं के वचन सरल, सुंदर और पक्षपात रहित होते है । जैनशास्त्रों में स्पष्ट लिखा है कि—" श्वेताबर हो या दिगंबर, बुद्ध हो किंवा अन्य कपिलादि हो । चाहे कोई भी हो । जो समताभावों से आत्मचिंतवन करेगा, यानी कषाय भावों को जलाञ्जुली देगा वह अवश्यमेव मुक्तिगामी होगा । " इसी कारण से जैन सिद्धान्तों में पन्द्रह भेद से सिद्ध बताये गये हैं । अन्य लिंगी भी मोक्ष महल में पहुँच सकते हैं । क्योंकि वास्तव में तो देव, गुरु और धर्म की श्रद्धा व पदार्थ तत्त्व का यथार्थ ज्ञान ही मुक्ति रूपी वृक्ष का अवश्य बीज है । वर्तमान में ४९

जैन सिद्धान्त बतानेवाले सूत्र उपलब्ध हैं। प्राय कई सिद्धान्तों पर भिन्न २ आचार्योंने अनेक टीकाएँ बनाई हैं। मगर मूल सूत्रों के आशय की तो सबने एकसी प्ररूपणा की है। यद्यपि टीकाकारोंने अपने क्षयोपशमके अनुसार न्यूनाधिक युक्तियों का विस्तार किया है, तथापि किसीने मूल सूत्र के विरुद्ध व्याख्या नहीं की है। इससे उनकी प्रमाणिकता और सत्यमीहता सहजही में सिद्ध होजाती है। जब हम जैनेतर मतानुयायियों के पारस्परिक खंडन को देखते हैं, तब हृदय में दुःख होता है। उस मतवालों के अन्तर में श्रद्धा की कमी होती है। उनके हृदय संशयी बनते हैं। कइयोंने तो घबराकर कह दिया है कि—

> श्रुतिश्च भिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना,
> नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम्।
> धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां,
> महाजनो येन गतः स पन्था ॥

भावार्थ—श्रुतियां भिन्न हैं और स्मृतियाँ भी भिन्न हैं। ऐसा कोई भी मुनि नहीं है कि, जिसका वचन प्रमाणभूत माना जाय। धर्मका तत्त्व गुफा में स्थापित है, इसलिए वही मार्ग है जिसपर महाजन–बड़े पुरुष–गये हैं।

ये वाक्य संशय–भाव की सूचना देते हैं। यह बात ठीक है कि, सर्वज्ञ दर्शन के सिवा अन्य दर्शनों में परस्पर विरोधी दोष

मालुम होते हैं। उनका उल्लेख यहाँ न करके अन्यत्र किया जायगा। हे भव्यो! सूयगडाग सूत्र के दूसरे अध्ययन का दूसरा उद्देशा यहाँ समाप्त हुआ। अब तीसरे उद्देशे का विचार किया जायगा।

सूयगडाग सूत्र के दूसरे उद्देशे में बताया गया है कि, चारित्रवान जीव निर्विघ्नता से मुक्ति नगरी में पहुँच सकते हैं। तो भी चारित्ररत्न की रक्षा करते समय परिसहों के कारण अनेक विघ्न बीच में आ जाते हैं। मगर सात्विक शिरोमणी मुनिरत्न परिसहों को जीत कर विजयी बनते हैं। दुनिया की भूलभुलैया में न गिर आत्मवीर्य से परिसह फौज को हटा, सुभट श्रेणी की परीक्षा में पास हो, कर्मशत्रु का पराजय करते हैं। वैसे ही सत्य—स्वरूप की कसौटी पर कसा कर स्वजीव की रूपरेखा को निष्कलंक रख कर, स्वसत्ता का उपभोग करते हैं। यह बात तीसरे उद्देशे में क्रमशः बताई जाती है।

अगोचर स्त्रीचरित्र

संवुडकम्मस्स भिक्खुणो ज दुक्ख पुट्ठ अबोहिए।
त संजमओ वचिज्जइ मरण हेच्च वयति पडिया ॥१॥

ज विन्नवणा अजोसिया सतिन्नेहिं सम विहाहिया।
तम्हा उठति पासहा अदक्खुकामाइरोगव ॥ २ ॥

भावार्थ—मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रमाद, कषाय और जोग कर्मबंध के कारण हैं इनसे निवृत्त बना हुआ और भिक्षा नवाला साधु अज्ञान से बाँधे हुए कर्मों का संयमद्वारा नाश ;, मरणादि को छोड मुक्ति में जाता है। ऐसा पंडित लोग हते हैं।

२ जो स्त्री के बंधन में नहीं पड़ा है वह संसार से पार पाये ए जीव के समान है। इसलिए तुम ऊर्ध्व जो मोक्ष है उसको लो। जो काम को रोग के समान देखते हैं वे भी मुक्त जीव समान ही हैं।

कर्मबंध के कारणों का अभाव कर्म के अभाव को सूचित रता है। क्योंकि कारण की सत्ता में कार्य की सत्ता है। कर्मबंध के कारणों से दूर रहनेवाला शीघ्र ही कर्मों से दूर हो जाता है। उदाहरणार्थ एक तालाब को लो। तालाब पूरा भरा हुआ होने पर भी उसमें पानी आना रोक दिया जाय और पहिले का पानी बराबर काम में आता रहे तो थोड़े ही समय में वह तालाब सूख जाता है। इसी तरह आत्माराम रूप सरोवर कर्मरूपी जल से भरा हुआ है। यदि कर्मबंध के कारण रोक दिये जायँ तो नवीन कर्मों का आना रुक जाता है और जप, तप, ज्ञान, ध्यान आदि से पुरान कर्म नष्ट हो जाते है। अज्ञान भावों से बँधे हुए कर्मबद्ध संज्ञा को पाते हैं। वे

ही कर्म बाद में स्पष्ट, निधत्त और निकाचित अवस्था को प्राप्त होते हैं। परिणामों की धारा जैसे क्लिष्ट, क्लिष्टतर और क्लिष्टतम, अथवा शुभ, शुभतर और शुभतम होती है वैसे ही व बद्ध कर्मों को स्पष्ट, निधत्त और निकाचित बनाती जाती है। तत्ववेत्ता कर्मबंध के समय सचेत होने की सूचना देते है। जो मनुष्य कर्म से मुक्त होता है, उसके सिर पर जन्म, जरा और मरणादि दुःख परम्परा नहीं रहती है। वास्तविक सुख क अभिलाषी और वास्तविक दुःख द्वेषी पुरुष ही जगत में पुरुष गिने जाते है। पुरुषों में ७२ कलाएँ होती हैं और स्त्रियों में चौसठ। तो भी कुमार्याएँ अपन चरित्र से पुरुषों को दबाती हैं, उनकी निंदा करती हैं, उनको जगत क सामने तुच्छ बनाती हैं, किंकर के समान उन पर हुकम चलाती हैं, आपत्ति के समय में भी मनमानी चीजें मगा कर उनको विशेष आपत्ति में डालती हैं और घर में बैठी चैन उडाती हैं। इतना ही नहीं वे पतिव्रत धर्म का त्याग कर अनेक प्रकार क कुकर्म करने में भी सङ्कोच नहीं करती हैं। ऐसी कुमार्या की सगति को छोडना ही सुख का साधन है। मगर विषय-लंपट पुरुष अंधे की उपमा को धारण करते हैं। अंधे आदमी के हृदय में भी ज्ञान चक्षु का प्रकाश होता है, परन्तु विषयांध पुरुष तो अदर से और बाहिर से-दोनों तरफ से अंधा होता है। इसलिए उसके सामने आये हुए तत्त्वज्ञान को भी वह नहीं समझ सकता है।

स्त्री के गहन और अगोचर चरित्र को प्रेम-भक्ति समझ कर व्यर्थ हाथ पैर मारता है। उसके लिए अपने पूर्ण उपकारी मातापिता का तिरस्कार करने में भी आगा पीछा नहीं करता है। कष्ट में काम आनेवाले बन्धुवर्ग के साथ स्त्री के कहने से विरोध कर लेता है। वह देव, गुरु और धर्म की आज्ञा से भी स्त्री की आज्ञा को अधिक मानता है। तो भी स्त्री अपना स्वभाव नहीं छोडती है।

प्रिय पाठक! जैसे पानी में चलती हुई मछलियों के पैरों को जानना कठिन है, आकाश में उडते हुए पक्षियों की पद पंक्ति को देखना मुश्किल है, इसी तरह स्त्रियों का चरित्र जानना भी मुश्किल है, इसके लिए यहाँ एक छोटासा उदाहरण दिया जाता है।

" एक ब्राह्मण काशी जैसे नगर में रह कर स्त्रियों के नौ लाख चरित्र सीखा और अपने देश को चला। मार्ग में एक बहुत बडी राजधानी आई। ब्राह्मणने सोचा के राजा के पास जाकर आशीर्वाद दूँ। ताकी मार्ग में जो खर्चा हुआ है और होगा वह मिल जाय। यह सोच कर वह राजा के पास गया। राजाने सम्मानपूर्वक दान दिया। और पूछा —" आप कहाँ से आये हैं? " ब्राह्मणने उत्तर दिया —" काशीजी से। " राजाने पूछा —" काशी में कितने बरस रहे? क्या अभ्यास किया?

और अब कहाँ जाते हो ? " ब्राह्मणने उत्तर दिया —" लगभग चौदह वर्ष तक रह कर मैंने नौ लाख स्त्री-चरित्र सीखे है। अब देश में जाकर आजीविका के लिए उद्यम करूँगा।" राजाने पूछा —" यदि तुम्हारी आजिविका का यहीं प्रबन्ध हो जाय तो यहीं रह जाओगे ? " ब्राह्मणने उत्तर दिया —" हाँ, हम ब्राह्मण भाइयों का तो जहाँ वृत्ति लग जाय वही देश है।" राजाने मासिक वेतन देकर ब्राह्मण को नौकर रख लिया। वह सदैव उसके पास से स्त्रियों के चरित्र सुनने लगा। जैसे जैसे ध्यानपूर्वक जी लगा कर राजा स्त्री चरित्र सुनता जाता था वैसे ही वैसे उसका चित्त स्त्रियों क ऊपर से हटता जाता है। उसका परिणाम यह हुआ कि वह नित्य प्रति अपना एक एक रानी को छोडने लगा। ऐसे धीरे धीरे उसने ४०० राणियों का त्याग कर दिया। तब शहर म और अ त पुर में ऐसी बात फैल गई कि राजा राणियों पर अविश्वास करता है। धीरे धीरे वह सारी स्त्रियों को छोडकर, अन्त म जोगी बनगा। पट्टरानीने भी यह बात सुनी। पट्टरानीन ब्राह्मण को दंड देना निश्चित किया। बुद्धिमान मनुष्य मूल कारण ही को नष्ट करने का प्रयत्न करते हैं। उसन दासी को आज्ञा दी —" जा, राजा को स्त्री-चरित्र सुनानेवाले ब्राह्मण को बुला ला।" दासी ब्राह्मण क पास गइ। मगर ब्राह्मणने उस की बात नही सुनी। दासी वापिस राणी क पास गइ और कहन लगी —" रानी साहिबा ! ब्राह्मण

आपकी बाततक नहीं सुनता, फिर आनेकी तो चर्चा ही क्या है ? वह महान दृढ विचारी जान पडता है।" दासी की बात सुनकर बुद्धिमती राणीने सोचा कि ब्राह्मण प्राय लोभी होते हैं। और यह सामान्य नियम है कि द्रव्येण सर्वे वशिनो भवन्ति (द्रव्य से सब ही वश होते हैं।) राणीने दोसौ सोनामहोरें दासी को दीं। और यह कह कर उसको रवाना की कि–ब्राह्मण के सामने जाकर सोनामहोरें रख देना जिससे वह अवश्यमेव तेरा नाम ठाम पूछेगा। दासीने जाकर ऐसा ही किया। चमकीली सोनामहोरें देखते ही ब्राह्मण भी चमका और बोला–" बाई तुम कौन हो ? किस हेतु से यहाँ आये हो ? " दासीने उत्तर दिया–" महाराज ! मैं राजराजेश्वर की पट्टरानी की दासी हूँ। हमारी राणी साहिबा आपके ज्ञान से और आपकी चतुराई से बहुत प्रसन्न हुई है। आपकी पूजा के लिए सब सामग्री तैयार की गई है। एक थाल सोनामहोरों का भरके आपके लिए तैयार रक्खा है। इसलिए मैं आपको हमारे बाईसाहेब के पास ले जाने के लिए आई हूँ।" दासी की बातें सुन लोभ से ब्राह्मण के मुँह में पानी भर आया। वह पघडी सिर पर रख, दुपट्टा कंधे पर डाल दासी के साथ रवाना हुआ। रानी के पास पहुँचा। चमकती हुई सोनामहोरों से भरा हुआ थाल रानीने झटके आगे रक्खा। मन मन ही मन सोचने लगा,–सारी उम्र भर नौकरी करने पर भी इतना धन नहीं मिलता सो धन आज सहज ही में

मिल गया। पाठकों को ध्यान रखना चाहिए कि, पहिलेवाली २०० स्वर्णमहोरें भी भट्ट अपने ही साथ लेता आया था। रानीने महल के सब दर्वाजे बन्द करा, ब्राह्मण के साथ वार्ताविनोद प्रारम्भ किया। उसमें समय जाता हुआ कुछ भी मालूम नहीं हुआ। ब्राह्मण वार्ता और लोभ के आवेश मे सारे विचार भूल गया। दूसरी तरफ राजा सनग्न होकर दर्बार में आया और ब्राह्मण के लिए पूछने लगा। पंडित क पास से दोचार उदाहरण, दृष्टान्त, बातें सुनकर मन प्रसन्न करने के लिए पंडितजी को ढूँढवाने लगा। मगर पंडितजी का कहीं पता नहीं लगा। अन्त में राजाने अपने खास हजूरियों को भेजकर पंडितजी की खोज करवाई तो मालूम हुआ कि, पंडितजी पट्टरानी क महल मे गये हैं। यह सुनकर राजा को बडा क्रोध आया। वह कहने लगा — " अरे ! पंडित मुझे तो बारबार उपदेश देता है कि, स्त्रीके साथ बोलना नहीं चाहिए, उसके नेत्रों से नेत्र नहीं मिलाना चाहिए, उसके सामने नहीं खडा होना चाहिए और उसकी बात भी नहीं सुनना चाहिए। और आप आज मेरी रानी के पास गया है। ऐसे परोपदेश कुशल की तो पूरी खबर लेनी चाहिए। " राजा उठ, नंगी तलवार हाथ में ले अन्त पुर में गया। और जल्दी से राणी के महल की सीढी पर चढा। रानी समझ गई कि राजा आया है। इतने ही में राजाने आकर दर्वाजा खडख-डाया और कहा —" दर्वाजा खोलो ! वह विसवादी और दुरा-

चारी ब्राह्मण कहाँ है ? " राजाक वचन सुनकर ब्राह्मण घबराया और हाथ जोड कर राणी स कहन लगा कि–" हे माता! मुझे मृत्यु के कष्ट से बचाओ। राजा अदर आते ही मेरे प्राण ले लगा। " रानीन कहा –" मैं क्या करूँ ? पवन क जोर से दर्वाजे बद हो गये होंगे। इतन ही राजाजी आगये। राजा को पूरी तरह से शका हो गई होगी। इसलिए तुम्हें बचाने का कोई उपाय नही है। तो भी एक बात है। मेरी पास एक छोटी सी पटी है। उस में यदि आप घुस जायँ तो मैं कुछ उपाय करूँ।" ससार म प्राणों स प्यारी और कोई चीज नहीं होती। ब्राह्मण पटी में घुस गया। दासियोंन उसक हाथ पैर मरोड बडी कठिनता स पटी को बन्द कर दी। फिर पटी का ताला लगा कुजी रानी को देदी। रानीन कुजीयों के झुमखे को एक ओर रखकर दासियों को दर्वाजा खोलने के लिए कहा। दर्वाजा खोला गया। राजा क्रोधाध होकर बोला –" वह ब्राह्मण यहाँ आया था ? " रानीन् उत्तर दिया –" हाँ, " राजान पूछा –" वह कहाँ है ? " रानीन उत्तर दिया –" इस पेटी म! " राजाने पूछा " ताली कहाँ है ?" रानीन तालियों का झुमखा राजा के सामन फेंक दिया। उसमें सौ तालियाँ थी। झुमखा लेकर पैर पछाडता हुआ राजा पटी क पास गया। बिचारे ब्राह्मण को डरक मारे अदर ही पशाब हो आया। रानी बोली –" आपक समान कानों के कच्चे मनुष्य दुनया म बहुत ही कम होंगे।

हे राजा ! जरा विचार तो करो कि यदि उस को पेटी म बद करती तो क्या आपको बता देती ? यह देखो तुम्हारे पैरों से पेटी क नीचे का तख्ता हिलाने से उसके अंदर की गंगाजल की और इतर की शीशियाँ फूट गई। ये शीशियाँ तो मैंने तुम्हें स्नान कराने क लिए रखी थी।" सुनकर राजाने सोचा, रानी ठीक कहती है। यदि ब्राह्मण पेटी में होता तो रानी कभी नहीं बताती। दासियोंने तत्काल ही ब्राह्मण का पेशाब राजा क शरीर पर चुपड दिया। मूत्र जरा खारा था इसलिए राजा के शरीर म चटपटी लगी। रानीने कहा – अत्तर बहुत ऊँची कीमत का था इसीलिए ऐसा लगता है। इस तरह समझाकर उसने राजा को दासियों क साथ स्नानागार की तरफ रवाना किया। तत्पश्चात् पेटी खोलकर रानीने ब्राह्मण को बाहिर निकाला और कहा –" महाराज ! नौ लाख चरित्रों क अंदर तुमने यह चरित्र भी सीखा है या नहीं ? जाओ, अब जल्दीसे अपने घर चले जाओ।" बिचारा ब्राह्मण घर गया। उसी दिनसे उसने स्त्री–चरित्र वर्णन न करने की प्रतिज्ञा लेली।"

प्रिय पाठक ! सोचो कि, स्त्रीचरित्र जब स्त्रियों के चरित्रों को जाननेवालों को भी इस तरह चक्कर मे डाल देता है तब जो नहीं जानता है उसकी तो क्या दशा करता होगा ? शास्त्र कारोंने स्त्रीके फंदपाश से छूटे हुए को मुक्त के समान कहा है सो ठीक ही है। धर्म रत्न क समान पदार्थ तो किसी भाग्य-

और चिन्तामणि की महिमा से सिद्ध हुए हुए कार्य सब इन्द्र-जाल के समान हो गये। पीछेसे जब उसको मालूम हुआ कि, उसके हाथ में तो चिन्तामणि रत्न आया था। उसको उसने कौआ उडानमें खो दिया। तब उसको अत्यंत पश्चात्ताप हुआ।

क्रिया की जरूरत।

कई सुखशीली जीव इन्द्रिय सुख के आधीन होकर चारित्र रत्न को दूषित करते हैं। अपवाद को धर्म समझ, प्रतिक्रमण प्रतिलेखनादि क्रियाओं में शिथिल हो लोगों के सामने बडबडाने लगते हैं कि,-"तुच्छ क्रियाओं में क्या धरा है? सर्वोत्तम तो ज्ञानयोग है। ज्ञान सूर्य के समान है। और क्रिया जुगनू के जैसी है। सदा प्रतिक्रमण प्रतिलेखनादि क्रिया करनेवाले कपट करते हैं। हम को ऐसा करना नहीं आता। हम वैसे ढोंग नहीं करते। जो कुछ करना है, वह शुद्ध करना चाहिए। अशुद्ध करने से भवपरंपरा बनती है। वैसी क्रियाएँ तो भव का कारण बनती है।" ऐसी कुयुक्तियों से भद्रिक जीवों को भ्रमित कर लोकपूजा चाहनेवाले को यदि हम सच्चा बहुल संसारी कहें तो कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी। जीव अपने दूषणों को समझ नहीं सकते हैं। इस कथन में भी आश्चर्य करने की कोई बात नहीं है कि, दूषण को भूषण समझनेवाले जीव प्रथम गुणस्थानमें रहते हैं। संसार रूपी विशाल मंडप के अंदर जीवोंने अनेक

प्रकार के वप धारण किये है। परन्तु एक शुद्धोपदेश का रूप उन्होंने कभी नहीं बनाया है। यदि वह धारण किया जाय तो अवश्यमेव वीतराग प्ररूपित तत्व में रुचि हो और वही रुचि कार्य में परिणत होकर मुक्ति नगर में जाने के लिए टिकिट मिल जाय कि जिस वे रोक टोक चला जाय। जगत में जीव भिन्न २ रुचिवाले हैं। कोई ज्ञानरागी है, कोई क्रिया कुशल है, कोई ज्ञानप्रेमी है, कोई अध्यात्मरसिक है, कोई ध्यानमग्न है और कोई शासनप्रेमी है। इस तरह जीव भिन्न २ गुणों के अनुरागी होते हैं। व रहें। मगर उन्हें चाहिए कि वे एक गुण को ही सर्वथा अच्छा समझकर दूसरे गुणों की निंदा न करें। उक्त सब ही गुण मुक्ति के साधन हैं। जैसे धन उपार्जन करने का एक ही साध्य होता है, परन्तु उसके साधन अनेक होते हैं। कोई किसी तरह से और कोई किसी तरह से अपने साध्य की सिद्धि करता है, धन पैदा करता है। इसी तरह मुमुक्षुओं के लिए एकही साध्य है। वह साध्य है मुक्ति प्राप्त करना। ज्ञानसे, ध्यानसे, क्रियासे, तपसे–किसी भी तरहसे अपने साध्य का साधन करलेना चाहिए। और एक की उपासना करते दूसरे की निंदा नहीं करना चाहिए। इसलिए हे भव्यो! तुम वीतराग प्रभु की आज्ञा रूपिणी रस्सी को अपने हाथ में रक्खो। उससे तुम सारी वस्तुओं को बाँध सकोगे और अपने साध्यको सिद्ध कर सकोगे। श्री आवश्यक निर्युक्ति की अमूल्य गाथाएँ क्या कहती हैं?—

हय नाण कियाहीण हआ अन्नाणओ किया ।
पासतो पगुलो दड्ढो धावमाणो अ अधओ ॥
सञोगसिद्धीइ फल वयति न हु एक्चक्केण रहो पयाइ ।
अधो अ पगू अ वणे समिच्चा ते सपउत्ता नयर पविट्ठा ॥

भावार्थ—क्रिया विना ज्ञान व्यर्थ है और ज्ञानहीन क्रिया फिजूल है । जैस कि, अधा दौडन की शक्ति रखते हुए भी, और लगडा देखत हुए भी दावानल में जल मरता हैं । क्रिया सहित अष्ट प्रवचन माता का जिसको ज्ञान हो वह भी ज्ञानी है । क्रिया ज्ञान स ही फलवती होती है । एक पहिये से कभी रथ नहीं चलता । यदि कोई चलाने की हिम्मत करता है, तो कोइ अकस्मात घटना हो जाती है । उक्त अधा और लँगडा भिन्न भिन्न होन ही से जल कर नष्ट हो जाते हैं । यदि वे दोनों इकट्ठे हो जायँ तो इष्ट नगर में पहुँचे । यानी वे जलने से बच जायँ ।

इसी तरह जहाँ ज्ञान और क्रिया इकट्ठी होती है वहाँ अष्ट महासिद्धि और नवनिधि होती है । वहीं मुक्ति भी सिद्ध होती है । यानी ज्ञानपूर्वक क्रिया करनेवाले को मुक्ति मिल जाती है । भाइयो ! कदापि एकान्त पक्ष में नहीं जाना चाहिए, लोकपूजा और कीर्ति के लिए वास्तविक कीर्ति का नाश नहीं करना चाहिए । जितना बन सके उतना ही धर्मध्यान करना

चाहिए, मगर व्यर्थ का ढोंग नहीं बताना चाहिए। शिथिला-चारियों की कैसी स्थिति होती है, सो बताकर सूत्रकार विषय-इच्छा को छोड़ने का उपदेश देते हैं।

विषय-इच्छा का त्याग।

> वाहेण जहा व विच्छए अबले होइ गवे पचोइए।
> से अंतसो अप्पथामए नाइवहति अबले विसीयति ॥५॥
> एव कामेसण विउ अज्जसुए पयहेज्ज संथवं।
> कामी कामेण कामए लद्धे वावि अलद्धकण्हइ ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे पारधी मृगादि पशुओं को दौड़ा दौड़ा कर निर्बल बना देता है, और गाड़ी हाँकनेवाला बैलों को आरसे या चाबुक से मार मार कर थका देता है। जिससे वे अन्त में भाग न सकने के कारण मारे जाते हैं, वैसे ही जो साधु इन्द्रिय विषयों में लीन होकर, थककर काम रूपी कीचड़ में फँस जाता है। समय समय पर वह सोचता है कि, आज कल या परसों में विषय-संगति का त्याग कर दूँगा। मगर वह थके हुए बैल के समान विषय रूपी कीचड़ में से बाहिर नहीं निकल सकता है। यहाँ तक कि, वहीं मर जाता है। इसलिए श्रीवीतराग प्रभु उपदेश देते हैं कि,—प्राप्त विषय को अप्राप्त के समान समझकर दूर ही से विषय-वाञ्छा का त्याग करो।

विषय जावों के लिए विष स भी अधिक दु ख देनेवाला है, यह धर्म का नाश करता ह, चारित्ररत्न की प्राप्ति नहीं होने देता है, ज्ञानगुण का लोप करता है, दर्शन शुद्धि में विघ्न डालता है, कीर्तिलता को जला देता है, कुल में कलंक लगाता है, व्यवहार में लम्पटता का पद दिलाता है और अन्त में सर्व नाश के रस्ते लगाता है। विशेष क्या कहें, विषय मनुष्य के सारे पुरुषार्थों को नष्ट कर देता है। विषयी बननेवाला चाहे स्त्री हो या पुरुष-वे सबके साथ एकसा व्यवहार करता है। इसीलिए तत्ववेत्ताओंने शास्त्रों में लिखा है कि,—"हे भव्य, यदि तू संसाररूपी अरण्य को छोड कर मुक्ति नगर में जाना चाहता है तो मार्ग में आनेवाले विषय रूपी वृक्ष के नीचे क्षणभर के लिए भी विश्राम न करना। क्योंकि विषयरूपी विषवृक्ष की छाया थोडे ही समय में बहुत ज्यादा फैल जाती है। इतनी बढ जाती है, कि उसमें से मनुष्य एक कदम भी आगे नहीं बढ सकता है। विषयासक्त जीव रातदिन आर्तरौद्र ध्यान में लिप्त रहते हैं। उन को अष्टमी, चतुर्दशी या एकादशी किसी का भी ज्ञान नहीं रहता। तप, जप, देवपूजा, गुरुभक्ति, सामायिक और प्रतिक्रमण आदि क्रियाकांड विषयी मनुष्य को विडंबना रूप लगते हैं। उसे गुरुशिक्षा दावानल सी जान पडती है और शास्त्रश्रवण उसे शूल के समान लगता है। विशेष क्या कहें? वह चिरकाल तक पालेहुए चारित्ररत्नको को भी खो देता है और लज्जा को ताक में रखकर

उच्छृखल व्यवहार करने लगता है। इसीलिए श्रीवीतराग भगवानने साधुओं को विषय-वाछा नहीं करन का उपदेश दिया है। सूत्रकार फिर कहते हैं —

मा पच्छ असाधुता भव अचेही अणुसास अप्पग।
अहिय च असाहु सोयती सघणइ परिदवइ बहु॥ ७॥
इइ जीवियमेव पासह तरुणो एव वाससयस्स तुट्टइ।
इत्तरवासे य बुज्झह गिद्धनरा कामेसु मुच्छिया॥ ८॥

भावार्थ—मरण समय में या भवान्तर में कहीं असाधुता न होजाय इसलिए हे मुनि! कामका सग छोड और आत्मा को उपदेश दे कि,—हे आत्मन्! खराब काम करनेवाला परलोक में नरक और तिर्यचादि गति में जाकर पराधीनता भोगता है और नरक में जाता है तो परमाधार्मिक देवों की और तिर्यच होता है तो अन्यान्य तिर्यचो या सबल मनुष्यों की मार खानी पडती है। रात दिन रुदन करना पडता है। इस ससार में और बात तो दूर रही मगर जीवन भी अनित्य है। कई तो तरुणावस्था ही में चल बसते हैं। वर्तमान समय की सौ बरस की आयु सागरोपम के आगे किसी हिसाब में नहीं है। ऐसा होने पर भी विषय-गृद्ध जीव काम में ही आसक्त होते हैं। -

जो अपनी अच्छी हालत में धर्म नहीं करते हैं उन्हें मरते समय भारी पश्चात्ताप होता है। वे दुःखपूर्वक उद्गार निकालते हैं कि—"हमने धर्म नहीं किया, अब हमारी क्या दशा होगी

20

मनुष्य भवांतर में नरक तिर्यंचादि गति में जाकर पराधीनता पूर्वक हजारों कष्ट सहते हैं। मगर यहाँ धर्म के लिए कष्ट नहीं सहते। यदि वे धर्म के लिए यहाँ थोडासा कष्ट सह लें तो उन्हें भवान्तर में अन्य विडम्बनाएँ न सहनी पडें। सारी उम्र धर्म न कर, मोह और अज्ञान के वश हो, अनेक प्रकार के अनर्थ दंडों का सेवन कर, महा पाप के कारणों को–प्राणातिपात, मृषावाद, अदत्तादान, मैथुन, परिग्रह और महारंभादि को–आचरण में ला मनुष्य जन्म को व्यर्थ गमा देते हैं। फिर मरते समय हायतोबा करने से क्या होता है? जिसने धर्म का सेवन किया होता है उसके लिए मृत्यु विवाहोत्सव के समान सुखदायी जान पडती है। क्योंकि वह जानता है कि, अब उसको असार पदार्थ के बजाय सार पदार्थ मिलेगा। प्राय देखा जाता है कि, मनुष्य जब एक पुराना और मलिन घर छोडकर दैवयोग से भव्य महल में रहने को जाता है तब उसे बहुत प्रसन्नता होती है। इसी प्रकार यदि कोई, धर्मकृत्य किया हुआ मनुष्य होता है तो उसे भी ज्ञात होता है कि, मैं अब इससे भी अच्छी स्थिति में जाऊँगा, इसलिए मृत्यु से उसको कुछ भी कष्ट नहीं होता है। हाँ, धर्मकृत्य न कर मरण की शय्या पर सोते हुए जीव को अवश्य यह सोचकर भय लगता है कि, अब उसको नरकादि की खराब स्थिति में जाना पडेगा। इसीलिए शास्त्रकार उपदेश देते हैं कि,–" हे मनुष्यो! विषय का

त्याग करो, अपने आत्मा को समझाओ कि, वह क्षणवार के सुख के लिए सागरोपम के दुःख मोल न ले। अमूल्य चारित्र-रत्न को सुखाभास के लिए मत हार जाओ।" नारक-क्षेत्र की वेदना, परमाधार्मिक देवों की कीहुई वेदना, और पारस्परिक युद्धजन्य वेदना ऐसी अनेक वेदनाएँ नारकी जीवों को भोगनी पडती हैं। कामाधीन साधु को परभव में ये वेदनाएँ सहनी पडती हैं। जिन्होंने व्रतभग किया होता है व तिर्यंच गति में जाते हैं। वहाँ उन्हें अति मार, कठोर प्रहार, तृषा, क्षुधा और पराधीनता आदि अनेक दुःख सहने पडते हैं। लोग तिर्यंचों के दुःखों को देखकर व्याकुल होते हैं, परन्तु क्रूर कर्म करते हुए उन्हें लेशमात्र भी ख्याल नहीं रहता है। प्रमाद सर्वत्र अशुभ फल का ही देनेवाला होता है। इसीलिए शास्त्रकार प्रमाद का त्याग करने के लिए अनेक प्रकार के उपदेश देते हैं। प्रमादी मनुष्य अपना उदर भरने में भी आलस्य करता है। कई ऐसे आलसी भी देखे जाते हैं कि, वे दिनभर भूखे बैठ रहते हैं और अगर कोई उन्हें पानी पिलानेवाला नहीं मिलता है, तो वे दो दो तीन तीन घंटे तक प्यासे ही बैठ रह जाते हैं। ऐसे ही सारे कामों में उनकी दुर्दशा होती है। धर्मकार्मों में व शून्यचित्त बैठे रहते हैं। वे समय समय की क्रियाएँ नहीं करते हैं। गप्पें मारने में वे पूरे शूर होते हैं, परन्तु प्रतिक्रमण, प्रतिलेखनका जब समय आता है

तब व सुस्त हो जाते हैं । थोड़ी ही देरमें जो कार्य सिद्ध होनेवाला होता है, उसको प्रमादी बहुत देरसे सिद्ध होनेवाला कर डालता है । यह बड़े ही दुःख की बात है । प्रमादी धर्म क समय भी जब उँघना जाता है, तब अन्य समय में जाय उसमें तो आश्चर्य ही किस बातका है ? जो समय आत्म साधन का और कर्म की निर्जरा का हो, वही यदी कर्मबंधन का हो जाय तो समझना चाहिए कि उस मनुष्य की भवस्थिति बहुत बाकी है । बुद्धिविहीन आलसी जीव रत्नचिंतामणी का त्याग कर, कांच को ग्रहण करते हैं। मनुष्य भवसमुद्र से पार करने की चारित्र रूपी नौका को छोड क पत्थर क समान विषय का आलंबन करता है । और अपनी कीर्ति की रक्षा करने के लिए अनेक प्रकार क कष्ट सहता है। वही कष्ट यदि आत्म-हित के लिए सहन करे तो कुछ भी अवशेष न रहे । मगर वह तो कर्मराजा जैसे भवसमुद्र में नचाता है उसी तरह नाचता है । सूत्रकार फिर भी प्रकारान्तर से इसी विषय का उपदेश देते हैं और वे यहाँतक सूचित करते हैं कि, प्रमादी मनुष्य अन्त में नास्तिक बनजाता है । कहा है कि —

जे इह आरम्भनिस्सिया आत्तदंडा एगंतलूसगा ।
गंता ते पावलोगयं चिरराय आसुरियं दिसं ॥९॥
ण य संखयमाहु जीवितं तह वि य बालजणो पगब्भइ ।
पच्चुप्पन्नेण कारियं को दट्ठु परलोकमागते ॥१०॥

भावार्थ—जो मनुष्य इस भव में आरंभ समारंभादि में खुपता है वह अपने आत्मा को दंड देता है, एकांत हिंसक की पंक्ति में बैठता है और परभव में नरकादि गति को पाता है। जो पंचाग्नि तप, बालतपादि क्रियाएँ करता है वह असुर-गति पाता है। यानी वह नीच देव बनता है। वहाँ अधम देव बनकर दुःखमिश्रित सुख भोगता हुआ बहुत काल बिताता है। टूटा हुआ आयुष्य कभी नहीं जुड़ता। इसलिए आयु-ष्य की सत्ताही में धर्मसाधन करना चाहिए। मगर बालजीव इसके विरुद्ध चलते हैं। वे ढिठाई करके अकृत्य करते लज्जित नहीं होते हैं। पापकर्म करनेवाले को यदि कोई धर्मात्मा धर्म करने की प्रेरणा करता है तो वह ढिठाई से उत्तर देता है कि, भविष्यकाल के साथ हमारा क्या संबंध है? क्या कोई परलोक देख आया है? परलोक होने में प्रमाण क्या है?

नास्तिक के वचन।

यह स्पष्ट बात है कि, जहां आरंभ है, वहां दया का अभाव है और जहां दया गई वहां सब कुछ गया। जब तक मनोमंदिर में वीतराग देव की आज्ञा युक्त दयादेवी का निवास है तब ही तक सब धर्मानुष्ठान हैं। इसी लिए सूत्रकारने जो मनुष्य आरंभ में आसक्त होता हैं उस को हिंसक बताया है। कहावत में जो पद प्रचलित है उन में

भी ऐसे ही भाव दखे जाते हैं । जैसे–आरंभे नात्थि दया । (आरम में दया नहीं है ।) जीवहिंसक चाहे कैसी ही कष्ट-क्रियाएँ करे, मगर उस को कभी उच्च गति नहीं मिलती । इतना ही नहीं वह अन्त को नरक में जाता है । यदि बाल तप का जोर होता है तो वह देव गति में भी चला जाता है । मगर वहा भी वह किल्बिष देव होता है । देवगति में भी उस का जीवन पराधीनता में और नीच कर्म करने में व्यतीत होता है । मनुष्य का आयुष्य वैसे ही थोडा होता है । उस में भी सात कारणों से और कमी हो जाती है, सात आघातों से टूटी हुई आयु वापिस नहीं सधती है । इन बात को जानते हुए भी कई अज्ञानी जीव बाल चेष्टाओं में पड संयम रत्न को मलिन करते हैं अथवा उस को कोडियों के मोल बेच देते हैं । यदि कोई उन को उपदेश देता है कि,–"हे महानुभाव, उत्तम सामग्री मिली है तो भी तुम प्रमाद क्यों करते हो ? " तब वे आरंभमग्न साधु ढीठ हो, नास्तिक बन मनमाना उत्तर देते हैं । वे कहते हैं –" परलोक के होने में क्या प्रमाण है ? परलोक में जा कर तो कोई आज तक वापिस नहीं आया है । यह बात तो लोगों को व्यर्थ ही भ्रम में डालनेवाली है । किसी मनुष्यने एक ' गप ' मारी कि–परलोक है । दूसरे मनुष्योंने उस को, विस्तार के साथ

लोगों में फैलाया। समार में ऐसे कई उदाहरण मिलते है। जैसे–एक मनुष्यने रात को–जब सब लोग सो रहे थे–उठ कर, सिंह के पैरों के चिन्ह बनाये और फिर वह सो गया। सवेरे उस मार्ग स जान आनेवाले लोगों को वे चिन्ह दिखा कर कहने लगा–"देखो यह क्या है?" उनमेंसे एकने उत्तर दिया–"जान पडता हे कि, रात में यहा कोई सिंह आया है।" दूसरेने कहा–"मेरे मन में रात को शका हुई थी कि, कोई सिंह के समान जानवर है।" तीसरा बोला–"मैंने रात को सिंह का सा शब्द सुना था।" चौथेने कहा–"मैंने सिंह को अपनी आखों से देखा था।" ऐसी अनेक बातें हुई। इसी तरह लोग परलोक की बातें करते हैं। वास्तविक वस्तु तो वही होती है, जो प्रत्यक्ष प्रमाण से सिद्ध होती है। बाकी तो व्यर्थ के जजाल हैं। खूब खाओ, पियो और विषय सुख भोगो। परलोक उसी समय माना जा सकता हे जब कि परलोक की आत्मा सिद्ध हो जाय।" स्वाचार से पतित मनुष्य इस तरह से नास्तिक मत का आश्रय लेता हे। नीतिकारोंने कहा है कि, नास्ति भ्रष्टे विचार' (भ्रष्टता में विचार नहीं होता है।) आचार ही प्रथम धर्म है। हिन्दु भी कहते है कि, आचारहीन न पुनन्ति वेदाः। (आचारहीन मनुष्य को वद भी पवित्र नहीं कर सकता है।)

जिस मुनि में आचार नहीं है । वह मुनि नहीं है मगर, मुनि–पिशाच है। सूत्रकार आचार को मुख्य मानते हैं। क्यों कि आचार के विना विचार नष्ट होते हैं । पूर्वोक्त गाथा में बताया गया है कि, आचारभ्रष्ट नास्तिक के वचनों का उच्चारण करता है, सो सर्वथा ठीक है । वर्तमान में कई ऐसे ही हैं । जैन वेषधारी परिग्रही कैसे कैसे अनर्थ करते हैं, उन का हमें प्रत्यक्ष अनुभव हो रहा है । वे आरंभ समारंभ के सूत्रधार बनते हैं । वे मन्त्र, तन्त्र, यन्त्र जड़ी बूटी और औषधालय के अधिपति बन नहीं करने योग्य कार्यों को भी करते हैं । इतना ही नहीं वे शुद्ध आचार, विचार के साधुओं की निंदा करने में भी बिल्कुल पीछे नहीं हटते हैं । वे स्वयं क्रियाकांड को छोड़ते हैं और दूसरों को भी क्रियाकांड करने से रोकते हैं । चतुर्दशी के समान उत्तम दिन में भी वे रात्रिभोजनादि क्रियाएँ नहीं छोड़ सकते हैं । पान सुपारी की बात तो दूर रही मगर रात में कच्चा हुआ दूध पीना भी वे बुरा नहीं समझते हैं । स्वाचारपतित जैन नामधारी कई श्रावक भी केवल बातों ही में कल्याण मानते हैं और दूसरों के दूषण निकालने में चतुर बनते हैं मगर वे मंदमति स्वकल्याण की ओर कुछ भी ध्यान नहीं देते । वे और तो क्या अभक्ष्य का भी त्याग नहीं करते । रात्रि भोजनादि, तो उन का एक व्यावहारिक कृत्य हो जाता है । आने वालों को मेवा दुग्ध आदि रात में खिलाते हैं । और

ऐसे उन को रात में खाने के आदि बनाते हे । सम्यक्त्व के मूल बारह व्रत की रूढि को छोड कर विकथा की रूढि में पडते हैं । प्रतिक्रमण और सामायिक की रीति को भूल कर अवकाश मिलने पर मुनिवरों की तुलना करने लग जाते हैं । वे कहते हैं,–' अमुक साधु इतना पढा हुआ है, अमुक क्रिया पात्र है, अमुक ज्ञानी है, अमुक ध्यानी है और अमुक झगडालु है । " ऐसी बातों द्वारा मुनिपद की अवज्ञा कर बिचारे चारित्र मोहनीय कर्म बाधते हैं । वे समझते हे कि, हम मध्यस्थ बुद्धिसे विचार करते हैं । मगर ऐसा कहना उन का ढोंग मात्र है । यदि वास्तविक रीतिसे उन्हें सोचना हो तो उन्हें सोचना चाहिए कि,–" हमारे दिन किस प्रकारसे जाते हे ? हमारे पूर्वजोंन कैसे कैसे कार्य किये थे ? आजकल हमारी प्रवृत्ति कैसी हो रही हे ? " आदि । मगर वे तो ऐसा न कर, पवित्र मुनियों की आलोचनाओंसे ही प्रसन्न होते हे और भारी कर्म बाधते हे । ऐसा होने का कारण अपने आचारों में शिथिल होना है । मनुष्य फर्सत में–निकम्मा होता है, तब ही विकथाएँ करता है । यदि वह सासारिक कार्योंसे छुट्टी पाते ही सामायिक प्रतिक्रमण आदि करने लग जाय तो उसे ऐसी विकथाएँ करने का मौका न मिले। कहावत है कि—" निकम्मा मन शैतान का घर । " सो सर्वथा ठीक है इसीलिए शास्त्रकार आचार में लीन रहने का उपदेश देते हे।

जो मनुष्य आचार को पाळता है वही कभी अनर्थ नहीं करता है, नास्तिक नहीं बनता है, दूसरे को अनर्थ करनेवाला नहीं बनाता हे और आत्मकल्याण से विमुख भी नहीं होता है।

नास्तिक के वचनों का निराकरण।

पहिले शास्त्रकार नास्तिकोंको इसतरह का उपदेश देते हे —

अदक्खु व दक्खुवाहिय सद्दहसु अदक्खुदंसण।
हदि हु सुनिरुद्धदंसणे मोहणिज्जेण कडेण कम्मुणा ॥११॥
दुक्खी मोहे पुणो पुणो निव्वीदज्जसि लोगपूयण।
एव सहित हियासहे आयुतुल पाणेहिं सजए ॥१२॥

भावार्थ—कृत मोहनीय कर्मद्वारा तेरा विशुद्ध दर्शन रुका हुआ है, इसी लिए तू असर्वज्ञदर्शनानुयायी बना है और इसी लिए सूत्रकारने 'हे अधतुल्य!' शब्द से तुझ को संबोधन किया है। अब भी तू सर्वज्ञ के आगम को प्रमाण कर, यानी सर्वज्ञ क आगम को मान।

दुखी मनुष्य मोह में पडता है, मोहविव्हल होकर ससार में परिभ्रमण करता है, बार बार मोह और मोह से दु ख होता है। इसी लिए मोह को छोड कर वह लोकपूजा में मुग्ध नहीं होता है। सहित, यानी ज्ञानादि गुण सहित, और सयमी हो वह सब प्राणियों को अपनी आत्मा क समान देखता है

और किसी भी जीव को पीडा नहीं पहुँचाता है। मिथ्यात्व मोहनीय की अपेक्षा मोहनीय कर्म की उत्कृष्ट स्थिति है। मोहाधीन मनुष्य जितने अनर्थ करें उतने ही थोडे है। पूर्णता के उदय ही से सर्वज्ञ दर्शन पर श्रद्धा होती है। मगर नास्तिकता तो सहज ही म उत्पन्न हो जाती है। 'परलोक से कौन आया है?' आदि बातें शिथिलाचारी की कही हुई दसवीं गाथा में बताई गई है। उसकी कही हुई ऐसी बातें भी लिख दी गई है कि जिनसे शिथिलाचारी स्वय भी नष्ट होता है और अन्यों को भी शकाशील बनाता है। सूत्रकारने उन्हीं का उत्तर देने के लिए, जान पडता है कि ग्यारहवीं गाथा लिखी है। इस गाथा का यदि सूक्ष्मता से विचार किया जाय तो नास्तिक की बातें ऐसे ही उड जाती है, जैसे कि प्रचड पवन के वेग से तृण उड जाते है। पहिली बात सिंह क पद चिन्हों की है। पद चिन्ह की बात बना कर सत्य का अपलाप किया गया है। यह ठीक है कि, इससे बालजीवों को थोडी देर के लिए शका हो जाती है। मगर पदार्थ-तत्त्व क ज्ञाता को तो इस बात को सुन कर हँसी आती है। सिंह होता है इसी लिए तो लोगोंने उसकी कल्पना कर ली। यदि नहीं होता तो लोग कल्पना कैसे कर लेते? वस्तु होती है तब ही कल्पना भी की जाती है। वस्तु क बिना कल्पना नहीं होती। क्या कोई कभी हाथी क सींग की भी कल्पना करता है? नहीं। इसी

तरह परलोक है इसी लिए उसकी कल्पना हुई है। अगर पर-लोक नहीं होने के सबब में नास्तिकने कहा था कि,-'जब परलोकी आत्मा ही नहीं है तो फिर परलोक कैसे सिद्ध हो सकता है ?' इसके लिए उससे इतना ही पूछना काफी होगा कि,-तुझे परलोक नहीं होने का ज्ञान कैसे हुआ ? क्यों कि अरूपी पदार्थ का शीघ्रता से निषेध कर सके ऐसा ज्ञान तो तुझ को बिल्कुल ही नहीं है।' इसका वह उत्तर देगा कि,-मैं तो हरेक बात को प्रत्यक्ष प्रमाण से मानता हूँ। वैसे कोई बात नहीं मानता। उसका उत्तर यह है कि,-यदि वह प्रत्यक्ष प्रमाण के विना सब को मिथ्या मानता है तो फिर वह पिता, पितामह आदि का होना प्रत्यक्ष प्रमाण में कैसे प्रमाणित कर सकेगा ? उसको प्रत्यक्ष प्रमाण के विना ही पिता, पितामह आदि का अस्तित्व स्वीकारना पड़ेगा। यदि नहीं स्वीकारेगा तो व्यवहार का लोप हो जायगा। एक बात और है। जिस प्रत्यक्ष प्रमाण को वह मानता है, वह प्रमाण है या अप्रमाण ? यदि वह उसको अप्रमाण बतायगा, तो अप्रमाण से किसी पदार्थ की सिद्धि नहीं होगी। और यदि प्रमाण बतायगा तो कौन से प्रमाण से वह उसको प्रमाण मानता है ? यदि प्रत्यक्ष प्रमाण से कहेगा तो उस प्रत्यक्ष प्रमाण को प्रमाण या अप्रमाण बताते अनवस्था दोष आवेगा। यदि उसे अनुमान से प्रमाणरूप मानेगा तो, अनुमान प्रमाण स्वरूप हो

जायगा। इस तरह अनुमान ही जब प्रमाणरूप हो जायगा तब जीवादि सब पदार्थ अनुमान प्रमाण से सिद्ध हो जायँगे। जीव के बिना जगत् केवल जडरूप है। जगत् में पदार्थ दो प्रकार के हैं। एक जड और दूसरा चेतन। जड पदार्थ के सबब से मुक्त रहने के लिए शास्त्रकार वारवार विचारशील रहने को कहते हैं। बारहवीं गाथा में मोह से दु:ख और दुःख से मोह बताया गया है। यह सर्वथा ठीक है। दुःखावस्था में मनुष्य विशेष रूप से मोही बन जाता है। मोही पुरुष पाप कर्म में प्रवृत्ति करता है। पाप कर्म से दुःख होता है। सूत्रकार कहते हैं कि,—सब तरह के मोह को छोड कर ज्ञान गुणसहित बनो। अपने आत्मा को जैसे सुख प्रिय है और दुःख अप्रिय। इसी प्रकार संसार में जीवों को दुःख अप्रिय है और सुख प्रिय है। इसलिए ऐसी प्रवृत्ति मत करो जिससे किसी को दुःख हो। केवल ऐसी ही प्रवृत्ति करो जिससे आत्महित हो। थोडासा धर्म ही जब स्वर्ग सुख का कारण है, तब साधु धर्म मोक्ष का कारण हो, इसमें आश्चर्य ही क्या है? साधु धर्म से शायद–किसी कारणवश–मुक्ति न मिले तो स्वर्ग तो अवश्यमेव मिले। कहा है कि —

गारं पि अ आवसे नरे अणुपुव्वि पाणेहिं संजए।
समता सव्वत्थ सुव्वते देवाणं गच्छे स लोगयं ॥१३॥

तरह परलोक है इसी लिए उसकी कल्पना हुई है। अगर परलोक नहीं होने के सबब में नास्तिकने कहा था कि,–जब परलोकी आत्मा ही नहीं है तो फिर परलोक कैसे सिद्ध हो सकता है ?" इसके लिए उससे इतना ही पूछना काफी होगा कि,–तुझे परलोक नहीं होने का ज्ञान कैसे हुआ ? क्यों कि अरूपी पदार्थ का शीघ्रता से निषेध कर सके ऐसा ज्ञान तो तुझ को बिलकुल ही नहीं है।" इसका वह उत्तर देगा कि,–मैं तो हरेक बात को प्रत्यक्ष प्रमाण से मानता हूँ। वैसे कोई बात नहीं मानता। उसका उत्तर यह है कि,–यदि वह प्रत्यक्ष प्रमाण के विना सब को मिथ्या मानता है तो फिर वह पिता, पितामह आदि का होना प्रत्यक्ष प्रमाण से कैसे प्रमाणित कर सकेगा ? उसको प्रत्यक्ष प्रमाण के विना ही पिता, पितामह आदि का अस्तित्व स्वीकारना पडेगा। यदि नहीं स्वीकारेगा तो व्यवहार का लोप हो जायगा। एक बात और है। जिस प्रत्यक्ष प्रमाण को वह मानता है, वह प्रमाण है या अप्रमाण ? यदि वह उसको अप्रमाण बतायगा, तो अप्रमाण से किसी पदार्थ की सिद्धि नहीं होगी। और यदि प्रमाण बतायगा तो कौन से प्रमाण से वह उसको प्रमाण मानता है ? यदि प्रत्यक्ष प्रमाण से कहेगा तो उस प्रत्यक्ष प्रमाण को प्रमाण या अप्रमाण बताते अनवस्था दोष आयगा। यदि उसे अनुमान से प्रमाणरूप मानेगा तो, अनुमान प्रमाण स्वरूप हो

जायगा। इस तरह अनुमान ही जब प्रमाणरूप हो जायगा तब जीवादि सब पदार्थ अनुमान प्रमाण से सिद्ध हो जायँगे। जीव के बिना जगत् केवल जडरूप है। जगत् में पदार्थ दो प्रकार के हैं। एक जड और दूसरा चेतन। जड पदार्थ के सबध से मुक्त रहने के लिए शास्त्रकार वारवार विचारशील रहने को कहते हैं। बारहवीं गाथा में मोह से दु:ख और दु ख से मोह बताया गया है। यह सर्वथा ठीक है। दु खावस्था में मनुष्य विशेष रूप से मोही बन जाता है। मोही पुरुष पाप कर्म में प्रवृत्ति करता है। पाप कर्म से दु ख होता है। सूत्रकार कहते हैं कि,–सब तरह के मोह को छोड कर ज्ञान गुणसहित बनो। अपने आत्मा को जैसे सुख प्रिय है और दु ख अप्रिय। इसी प्रकार ससार में जीवों को दु ख अप्रिय है और सुख प्रिय है। इसलिए ऐसी प्रवृत्ति मत करो जिससे किसी को दु ख हो। केवल ऐसी ही प्रवृत्ति करो जिससे आत्महित हो। थोडासा धर्म ही जब स्वर्ग सुख का कारण है, तब साधु धर्म मोक्ष का कारण हो, इसमें आश्चर्य ही क्या है? साधु धर्म से शायद–किसी कारणवश–मुक्ति न मिले तो स्वर्ग तो अवश्यमेव मिले। कहा है कि —

गार पि अ आवसे नरे अणुपुव्वि पाणेहिं सजए।
समता सव्वत्थ सुव्वते देवाण गच्छे स लोगय ॥१३॥

सोच, भगवाणु सामम सचे तच्य करेन्नुवक्कम ।
मन्नम्य विणीय मच्छरे उन्छ भिक्खु विसुद्धमाहरे ॥१४॥

भावार्थ—घर में रहनवाला गृहस्थ अनुक्रम से देशवि रति को पालता हुआ, और सर्वत्र समभाववाला भी देवलोक में जाता है, तो साधु की तो बात ही क्या है वीतराग देव का आगम सुन, त्रिलोक के नाथने स्वानुभ पूर्वक जो सयम धर्म प्रकाशित किया है, उसको प्राप्त कर का उद्यम करो, प्राप्त सयम की रक्षा करो, रागद्वेष त्याग पूर्वक बयालीस दोष टालकर शुद्ध आहार लो और ऐ प्रयत्न करो कि जिससे उस आहार के द्वारा सयम उज्ज्वलता बने।

श्री वीर परमात्मा के शासन में पक्षपात को देश निका दिया गया है। जो कोई चारित्र धर्म का पालन करता वह मोक्षपुरी में जा सकता है। गृहस्थाश्रम में रहा हु मनुष्य भी, यदि वह समभाव से रहे ... दि र था, वह ... में जा सकता है ... चा

न करे, न पूजे, न सम्मान करे तो केवलज्ञान की आशातना हो। गृहस्थी चाहे कैसा ही ज्ञानी हो जाय भी, वह गुरुपद के योग्य नहीं होता है। वह धर्मलाभ की आशिस भी नहीं दे सकता है। जब वह साधु का वेष धारण करता है, तब ही वह गुरुपद के और धर्मलाभ के योग्य होता है। श्रावक प्रतिमाधारी हो, साधु के समान आचार पालता हो और भिक्षा आहार लेता हो, तो भी वह धर्मलाभ नहीं दे सकता है। धर्मलाभ की शुभाशिस–जो न स्वधर्म को हानि करनेवाली हो और न दूसरे को हानि करनेवाली है–साधु ही देते हैं। मगर वर्तमान में कई जैन नामधारी बिचारे धर्मलाभ देते डरते हैं। कई शास्त्रों के परिचय से कुछ समझना सीखे हैं, परन्तु वे बिचारे अंध परम्परा में पड़े हुए हैं, इसलिए साढ़ेचार अक्षर भी नहीं बोल सकते हैं। और कई तो धर्मलाभ को–जिसको प्रत्येक आचार्यने सन्मान दिया है–निंदा करते हैं। वे बिचारे कर्म कीचड में डूबे हुए हैं। सूत्रों की टीकाओं में स्थान स्थान पर धर्मलाभ आया है। उसके अक्षर स्फुट हैं। दशवैकालिक सूत्र के पिंडेषणाध्ययन की १८ वीं गाथा की टीका में महेतुक धर्मलाभ देना कहा है। **ठाणांग** सूत्र की वृत्ति के तीसरे अध्ययन के तीसरे उद्देश में साधुने धर्मलाभ दिया। । यह कथन है। उत्तराध्ययन सूत्र की टीका में अरति परिसह के कथानक में ' **महासदेण धम्मलाभिआ** ' आदि स्पष्ट पाठ

लिखा हुआ है। इसी तरह कलिकाल सर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्यकृत त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रादि में, साधुने धर्मलाभ दिया, ऐसा कथन कई स्थानों में आता है। श्रीनेमनाथचरित्र के दूसरे सर्ग में चारुदत्त के संबंध में एक, निम्न लिखित, श्लोक आया है —

तत्रारूढेन दृष्टश्च कायोत्सर्गस्थितो मुनि ।
वन्दितश्च मया धर्मलाभ दत्त्वति सोऽब्रवीत् ॥

आदि धर्मलाभ का अधिकार है। इसी तरह दिगंबर भी धर्मलाभ को प्रमाणभूत मानते हैं। यदि कोई कदाग्रहग्रस्त कहे कि मूल सूत्र में धर्मलाभ कहाँ है? इसका उत्तर हम इसतरह देंगे कि —

"महानुभाव! यदि तुम मूलसूत्र के अनुसार ही सारे कार्य करते हो तो तुम्हारा यह प्रश्न ठीक हो सकता है कि, मूलसूत्र में यह है या नहीं। अन्यथा तुम विद्वान मंडली के उपहास पात्र हो। श्रीमहावीर भगवान के शासन में मूलसूत्र, निर्युक्ति, भाष्य और चूर्णिकादि सब प्रमाणभूत माने गये हैं। परमात्मा का शासन हम को राग द्वेष कम करने की सूचना देता है। चाहे कोई हो, यदि वह रागद्वेष से रहित है तो वह मुक्त है। वैष्णव, शैव, बौद्ध, सांख्य, मीमांसक, या जैन कोई भी हो। जो समभाव भावीतात्मा होता है,

वह अवश्यमेव मोक्ष म जाता है, यह बात नि सदेह है। जैन धर्म की यही तो खूबी है। सखेद कहना पडता है कि, अन्य दर्शनवाले शूद्र को उपदेश देने मं पाप मानते है। इतना ही नहीं वे तो यह भी कहते है कि शूद्र को उपदेश दनेवाला नरक में जाता है। **मनुस्मृति** के चौथे अध्याय में लिखा है —

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्ट न हविष्कृतम्।
न चास्योपदिशेद्धर्म न चास्य व्रतमादिशेत् ॥८०॥

भावार्थ—शूद्र को बुद्धि नही देना (अदास) शूद्र को झूठा नहीं देना, (टीकाकारने यह आशय निकाला है कि, जो दास न हो उसको नहीं देना चाहिए।) होम से बचा हुआ नहीं देना, धर्मोपदेश नहीं करना, और व्रत का आदेश नहीं करना, चाहिए।

और भी कहा है —

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम्।
सोऽसवृत नाम तम सह तेनैव मज्जति ॥८१॥

भावार्थ—जो मनुष्य शूद्र को धर्म सुनाता है, या व्रत का उपदेश करता है, वह पुरुष असव्रत नामा नरक में उस शूद्र के साथ ही डूबता है। अर्थात् सुननेवाले और सुनानेवाले दोनोंकी दुर्गति होती है।

गर्ग ऋषि की सम्मति में भी यह बात ठीक है। उन्होंने लिखा है —

स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा।
शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात् स नरकं व्रजेत्॥

भावार्थ—स्नेहसे, लोभसे, मोहसे या अज्ञान से जो ब्राह्मण शूद्र को उपदेश देता है, वह ब्राह्मण नरक में जाता है।

सज्जनो! ऊपर जो तीन श्लोक दिये गये हैं, उनमें से प्रथम के दो **मनुस्मृति** के हैं और तीसरा **गर्गऋषि** का है। ये तीनों, शूद्र को बुद्धि, धर्म और व्रत रूपी रत्न की प्राप्ति के लिए बहुत बड़े अन्तराय हैं, उसको कल्याण रूपी वाटिका में जाने से रोकने के लिए दृढ़ कोट के समान हैं। या कहो कि, यह ब्राह्मणों के जुल्म का एक नमूना है। जिसको उपदेश देने ही से नरक मिलता है, उनका अन्न खाने से तो न जाने क्या हो जाय? मगर शूद्रों के अन्न विना जब ब्राह्मणों का पेट नहीं भरने लगा तब, शूद्रों का अन्न पवित्र माना जाने लगा और शूद्रों के कल्याण का मार्ग ब्राह्मणों का पेट भरना मात्र रहा। हाय! स्वार्थ! तूने परमार्थ नहीं देखा! नीति तुझ को याद न रही। तू लोक व्यवहार भूल गया। तुझको यह ध्यान न रहा कि, आगे नीति का जमाना आ रहा है। उक्त श्लोक की टीका करनेवालेने मनुजी के श्लोक का उल्टा अर्थ निकाला है। वह

कहता है—" बीच में ब्राह्मणों को रखकर उपदेशादि कार्य करना चाहिए।" मगर ऐसा करना तो एक कपट मात्र है। जान पड़ता है कि, टीकाकार के पास कोई शूद्र बहुतसा धन लेकर धर्म सुनने के लिए आया होगा। इसलिए उससे धन लेकर अपना स्वार्थ साधने के लिए उसने ऐसा अर्थ किया होगा। यदि मनुजी को यह बात स्वीकार होती तो वे स्वय एक श्लोक और लिख देते। गर्गाचार्यने, लिखा है कि, स्नेहसे, मोहसे, लोमसे या अज्ञानसे, किसी भी तरहसे, यदि ब्राह्मण किसी शूद्र को उपदेश देता है तो वह नरक में जाता है, इसका भी कोई खास कारण होगा। जान पड़ता है कि, जैसे ब्राह्मणों में और क्षत्रियों में एक वार वैर हो गया था, इसी तरह शूद्रोंन भी ब्राह्मणों की सेवा नहीं की होगी और इसी लिए उन्होंने नाराज होकर शूद्रों को धर्माधिकार से दूर कर दिया। यह बात मनुस्मृति से सिद्ध होती है कि, थोडे दिन तक ब्राह्मणोंने भारत में खूब मनमानी और घरजानी की थी। मनुस्मृति क ग्यारहवें अध्यन में लिखा है कि—

यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्ध स्यादेकेनाङ्गेन यज्वन ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिक सति राजनि ॥११॥

यो वैश्य स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमप ।
कुटुम्बात्तस्य तद् द्रव्यमाहरेद् यज्ञसिद्धये ॥१२॥

भावार्थ—राजा धार्मिक हो, और उस समय यदि एक अगमें ब्राह्मण अथवा क्षत्रिय का यज्ञ रुका हुआ हो, तो—जो कोई वश्य बहुत पशुओंवाला हो, मगर यज्ञकर्ता, या सोमप न हो, उसके कुटुम्ब से वह पदार्थ (हठ से या चोरी से) यज्ञ की सिद्धि क लिए, हरण करना चाहिए। ऐसा करन का कारण यह है कि, राजा उसी धर्म का होन से यदि वैश्य जाकर फर्याद करे तो भी उसकी सुनाई न हो। ब्राह्मग इतना कहकर ही सन्तुष्ट नहीं हुए। इसी अध्याय में उन्होंन आगे लिखा है कि धाडा डालने में भी कोई पाप नहीं है। जैसे—

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्य सप्रयच्छति ।
स कृत्वा प्लवमात्मान सतारयति तावुभौ ॥१९॥

भावार्थ—जो मनुष्य असाधु (कृपण और यज्ञादि कर्म हीन) हो उसक पास से धन लेकर साधु को (ब्राह्मणादि को) धन देता है, वह अपने आत्मा को तारन क साथ ही उन दोनों को भी तारता है।

ऐसी बातें असर्वज्ञों के शास्त्रों में मिलती हैं। पाठको! यदि जबर्दस्ती करन से भी धर्म होता हो और मुक्ति मिलती हो तो, भारत में कई ऐसे उन्मत्त राजा हो गये हैं कि, जिन्होंने हिन्दुओं, जैनों और बौद्धों के मदिरों को जोर जुल्म से नष्ट किया है और उन्हें बिगाला है, उनको भी मुक्ति मिलनी चाहिए,

उनकी भी सद्गति होनी चाहिए। मगर यह बात सदा याद रखनी चाहिए कि अन्याय से कभी धर्म नहीं होता है। वीर परमात्मा के उपदेश पर, जो कोई व्यक्ति तटस्थ होकर विचार करेगा, उसको अन्य सब उपदेश तुच्छ लगेंगे। मगर कठिनता तो यह है कि, कोई तटस्थ होकर किसी बात का विचार करना नहीं चाहता। मनुष्य प्राय अपने कुलधर्म को उचित बताने ही की ओर विशेषतया प्रवृत्त होते हैं। कुछ नवीन मतानुयायी लोगों को उनके शास्त्रोंके कुछ श्लोक अच्छे नहीं लगते हैं, इसलिए वे उन श्लोकों को क्षेपक ऊपर से लिखे हुए बताने की या उनके अर्थ बदलने की चेष्टाएँ करते हैं। मगर परस्पर में विरोधी बातें कहनेवाले उन शास्त्रों की सगति छोडन का वे साहस नहीं करते। सच तो यह है कि, यदि वे वास्तव म कल्याण के अभिलाषी होते तो, कभी ऐसा व्यर्थ परिश्रम नहीं करते। धर्मशास्त्रों में, सच्चे धर्मशास्त्रों में कभी हिंसा, मृषावाद, अदत्तग्रहण, मैथुनसेवन और परिग्रह का प्रतिपादन नहीं होता। उनमें पाँच महापापों का या उनके कारणों का वर्णन होना सर्वथा असभव है। जिनमे इन पापों का या इनके कारणों का कथन है, वे शास्त्र नहीं हैं बल्के शस्त्र हैं। वीर परमात्मा के शासन मे पूर्वोक्त पाँच आस्रवों को छोडने का कथन है। उसमें कहीं भी आस्रवों से धर्म नहीं माना गया है। सूत्रों में स्थान स्थान पर जैनसाधुओं को पाँच आस्रवों से दूर रहने का उपदेश दियागया

है। उत्सर्ग की रक्षा करन के लिए कहीं अपवाद मार्ग भी बताया गया है। मगर वह भी दूसरों को क्लेश करतो कदापि नहीं है। साधुपद स्वीकारने का चारों वर्णवालों को अधिकार है। चारों वर्ण के साधुओं का हक समान है। जैन शासन में यह बात नहीं है कि, ब्राह्मण ही ब्रह्मर्षि हो सक्ता है, दूसरा नहीं हो सक्ता या ब्राह्मण ही दड धारण कर सक्ता है दूसरा नहीं कर सक्ता। किसी भी वर्ण का साधु हो, वह गुण की अधिकतासे ही अधिक माना जाता है। शरीर की अधिकता से या वर्ण की जाति की अधिकता से अधिक नहीं माना जाता है। जिसमें ज्ञान, दर्शन और चारित्र की अधिकता होती है, वही साधु पूज्य, माननीय और स्तवनीय होता है। ब्राह्मण लोग शंकराचार्य के सिवाय अन्य को नमस्कार नहीं करते हैं। दूसरे विचारे साधु जब ब्राह्मणों को नमस्कार करते है, तब व उनको पटाते हैं। साधुस–चाहे वह किसी वर्ण का हो, जिसन कचन और कामिनी का त्याग कर दिया है–नमस्कार कराना सर्वथा अनुचित है। मगर ब्राह्मण उससे नमस्कार करवाते हैं। अति किसी बात की अच्छी नहीं होती। इस बात को सब मानते है। तो भी ब्राह्मण अति करते हैं, और इसीलिए उनके अति आचार अनाचार गिन जाते हैं।

महानुभावो! गुण का मान होता है तब ही अच्छा होता हे। विना गुण क कभी कल्याण नहीं होता है। कोई जाति,

शरीर, आत्मा, वर्ण या कुल से ब्राह्मण नहीं कहला सकता। यदि कोई हठसे ब्राह्मण कहलाता है तो उसका कभी कल्याण नहीं होता है। कल्याण या आत्मोन्नति तो उसी समय होगी जब शम, दम, वैराग्य, परोपकार और सतोपवृत्ति आदि गुणगण पैदा होंगे। जिसका आत्मा उन्नत हुआ वह वास्तविक रीत्या स्वयमेव उच्च जातिवाला होगया। चाहे कोई किसी जाति का हो, वह धर्मोपदेश और व्रतपालन में समान अधिकारी है। जिस दर्शन में पक्षपात है वह दर्शन, उतने विचारों में आगे बढा हुआ नहीं है। एक दूसरे क साथ बैठकर खानपान करना या न करना, इसका आधार देशाचार, कुलाचार और प्रेम पर है। वीर परमात्मा का पक्षपात रहित यह उपदेश है कि, धर्म सबके लिए है। चाहे किसी जाति का मनुष्य चारित्र पाले, वह स्वर्गापवर्ग प्राप्त कर सकता है। यदि शान्ति से विचारेंगे तो मालूम होगा कि जाति का झगडा थोडे ही काल से चला है। एक जगह मैंने पढा है कि, पहिले सब जगत एक ही वर्णवाला था। पीछे से वह गुण और क्रिया की विभिन्नता से चार भागों में विभक्त होगया। अब चारके चार सौ हो जायँ तो कौन क्या करे? मगर यह कहना सर्वथा अनुचित है कि, अमुक धर्मक्रिया करने का अधिकारी नहीं है। शूद्र हो या क्षत्री आत्म-वीर्य में तो दोनों ही समान हैं। क्षत्रियों का कुल उत्तम है। इसीलिए सब तीर्थंकर क्षत्रियकुल में ही उत्पन्न हुए हैं। मगर इससे शूद्रकुल का अधि-

कार कम नहीं हो जाता है। जो कोई आत्मवीर्य का उपयोग करेगा, वही कर्मों को नाश करेगा या कर्म बाँधेगा। धर्म क रास्त आत्मवीर्य को उपयोग करने से मुक्ति और अ य मार्ग में उपयोग करन से भोग मिलन हैं। प्रसगोपात्त इतना कह अब फिर वीर परमात्मा का अथवा ऋषभदव प्रभु का उपदेश जो ससार की असारता का सूचक है—बताया जाता है।

जीव, कर्म अकेलाही भोगता है।

सव्व नच्चा अहिठिए धम्मट्ठी उवहाणवीरिए।
गुत्ते जुत्ते सया जये आयपरे परमायतट्ठिते ॥ १५ ॥

वित्त पसवो य नाईओ त बाले सरण ति मन्नई।
एत मम तेसु वी अह नो ताण सरण न विज्जई ॥ १६ ॥

भावार्थ—हे धमार्थी मनुष्य! हय, ज्ञेय और उपादेय पदार्थ को जानकर सत्य सर्वज्ञ कथित मार्ग को ग्रहण कर, अपने बल-वीर्य को न छिपाकर, तपस्या कर और मन, वचन व काया के अयोग्य वर्ताव को रोकन वाले ज्ञानादि गुणों को जो निज और पर दोनों की उन्नति करने वाले हैं—सपादन करन का यत्न कर। बालजीव स्वर्णादि द्रव्य, गो, महिष आदि पशु और माता पिता और ज्ञाति को अपना शरणस्थान मानता है। वह समझता है कि-'य मेरे हैं, मैं इनका हूँ। मगर ज्ञान के अभावसे वह

नहीं सोच सकता है कि—ये रोग के उपद्रव में फँसने से या दुर्गति में जानेसे मुझ को नहीं बचा सकेंगे।

पन्द्रहवीं गाथा में कहा गया है कि, ज्ञानी पुरुष ज्ञानद्वारा वस्तु तत्व को जानकर, सर्वज्ञ के मार्ग को ग्रहण करे। इसका अभिप्राय यह नहीं है कि सर्वज्ञ क मार्ग को मानन लग जाय। अभिप्राय यह है कि, मानकर तदनुसार आचरण करने लग जाय। धर्मार्थी हो, चारित्र धर्म के प्रति आत्मवीर्य का उपयोग करे। अथवा कर्मक्षय करने क लिए अमोघ शस्त्ररूप तप का आदर करे। तप विचारपूर्वक करना चाहिए, ताकि उसमें किसी जीवको पीडा न हो। ससार में कई जीव ऐसे हैं जो, राज्य की, धन की या स्वर्ग की इच्छा कर सदोष तप करते हैं। कितने ही छ काय की विराधना पूर्वक पचाग्नि तप करते हैं। कई नर्मदा अथवा गगा की सेवाल और मिट्टी खाकर तप करते हैं और ज्ञान के अभावसे महा पाप बाँधते हैं। सेवाल में और मिट्टी में असख्य, अनन्त जीव होते हैं। उनको व नाश करते है। यद्यपि वे रसादि इन्द्रिय विषयों का त्याग कर, कष्टक्रिया करत हैं, इससे उनक अगले भव म राज्यलक्ष्मी मिलती है। मगर उनका पुण्य पापानुबधी पुण्य होता है, इसलिए वे राज्यलक्ष्मी पा, स्वार्थी मनुष्यों की सगति में पड, धर्मसाधन क बजाय अधर्म का सवन करते हैं और अ त में बिचारे नरकादि गति में जा कर जितना सुख भोगा होता है उससे भी अधिक दु ख का

वहाँ उपभोग करते हैं। इसी लिए कहा जाता है कि, दूसरों को और अन्त में अपने को हानि पहुँचानेवाला सदोष तप न कर ऐसा तप करना चाहिए कि जिस में किसी को दुःख न हो। अपने मन, वचन और काया के योग को अशुभ मार्ग से हटा कर शुभ मार्ग में लगाना चाहिए। और निरंतर स्व-पर का कल्याण के लिए प्रयत्न करना चाहिए। सारे सांसारिक सुखों का त्याग करके मुक्ति के सुखपर ध्यान ध्यान देना चाहिए। दुनिया के सारे सुख, दुःख मिश्रित और नाशमान हैं, इसलिए ज्ञानी पुरुषों को चाहिए कि वे हेय और उपादेय पदार्थ को ध्यान में रख कर, ऐसी कृति करें कि जिससे मुक्ति-मार्ग सरल हो जाय, और जीव मुक्ति मंदिर में चला जाय।

सोलहवीं गाथा के कथनानुसार अशरण को शरण मानने-वाले जीव संसार में बहुत हैं। क्या स्वर्ग, पशु और मातापितादि कभी किसी को शरण हुए हैं? जब निज शरीर ही अपने शरण नहीं होता है तो फिर अन्य तो शरण हो ही कैसे सकते हैं? मगर वे बिचारे अज्ञान के वश हो रहे हैं, इसलिए वह जैसे उनको अँधेरे में फिराता है, वैसे ही वे फिरते हैं। मोहराजा नवीन नवीन युक्तियाँ करके जीवों को फँसाये रखता है। वह उन्हें अपने राज्य से बाहिर नहीं निकलने देता है। संसार को छोडनेवाले कई जीव, बिचारे मोह के फंद में फँस, मूल मार्ग से

विचलित हो, विषय में जा पड़ते हैं। वे साधु और गृहस्थ दोनों मार्गों से परिभ्रष्ट हो, संसार समुद्र में गोते खाते हैं। शांति के साथ इसका कारण खोजेंगे तो अज्ञान मालूम होगा।

यहाँ कोई शंका करेगा कि, कई सूत्र, सिद्धान्तों के जान नेवाले पदवीधर साधु भी, कर्म के चक्र में पड़, अनर्थ करते हैं, इसका क्या कारण है ? इस शंका का इस तरह से समाधान किया जायगा कि–उनको द्रव्यज्ञान है, मगर स्पर्शज्ञान नहीं है। जिसके हृदय में स्पर्शज्ञान का प्रकाश पड़ गया है, वह साधु कभी अनर्थ नहीं करेगा। यदि कभी उससे भूल हो भी जायगी तो तत्काल ही वह अपनी भूल को समझ उसका परित्याग कर देगा। आर्द्रकुमार, अरणकमुनि और नन्दिषेण के समान साधु भी एकवार तो कर्म के योग से पतित हो गये थे। मगर वे पतितावस्था में भी अपतित के समान ही थे। वे केवल कर्म का ऋण चुकाने ही के लिए रोग की भाँति भोग का उपभोग करते थे। वर्तमानकाल में ऐसा होना असमवसा है। मगर ' उठे तब ही से सवेरा ' समझ अपने आप को वापिस सँभाल ले, उसी को ज्ञानी और ध्यानी समझना चाहिए मगर जो लोगों को ठगने के लिए भगती की तरह दम करता है, उसका दोनों लोक में अकल्याण होता है। क्योंकि पापी का पाप कभी छिपा हुआ नहीं रहता है। पाप के प्रकट हो जाने से वह भक्

तो बिगडता ही है, मगर परभव में भी उसको अनेक कष्ट भोगने पड़ते हैं। जीव यदि एकान्त में बैठ कर थोडासा शान्ति के साथ विचार करे तो वह फिर कभी पाप न करे। मगर जो जीव ' ढकेल पजे देन्तौ ' की तरह अशरण को शरण मानता है उसको शास्त्रकार मूर्ख समझते हैं। जो वस्तु अपनी सम्बन्धिनि की मानी जाती है, वह वास्तव में अपनी सबधिनी नहीं है। कहा है कि —

ऋद्धि सहावतरला रोगजराभगुर इय सरीर ।
दोण्ह वि गमनसीला णो किंचि होज्ज सबधा ॥

और भी कहा है —

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
प्रतिजन्म निवर्तन्ते कस्य माता पितापि वा ? ॥

भावार्थ—चचल स्वभाववाली ऋद्धि और रोग, बुढापा आदि से भग होनेवाला शरीर दोनों ही, जान के स्वभाववाले हैं। इन के साथ आत्मा का थोडासा भी सबध नहीं हो सकता है।

भिन्न भिन्न जन्मो में हजारों माता पिता हुए और सैकडों लडके व स्त्रियाँ हुई। (मगर जन्म के साथ ही वे सब बदल गये) किस की माता है और किस का पिता ? ये सारे सबध

कर्मकृत हे । ये किसी के शरण नहीं हो सकते हैं । सूत्रकार भी यही बात कहते हैं —

> अब्भागमित मि वा दुहे अहवा उक्कमिते भवंतिए ।
> एगस्स गतीय आगती विदुमता सरण न मन्नइ ॥१७॥
> सव्वे सयकम्म कप्पिया अवियत्तेण दुहेण पाणिणो ।
> हिंडति भयाउला सढा जाइजरामरणेहिं भिदुद्दुता ॥१८॥

भावार्थ—पूर्वोपार्जित असातावेदनीय कर्म के जोर से दुःख आते समय, आयुष्य कर्म–चाहे वह किसी कारण से क्यों न हो–क्षीण होते समय और मृत्यु के समय विद्वान् विचार करते हैं कि,–जीव अपने कृत कर्मों को अकेला ही भोगता है । गति और आगति भी कर्मानुसार वह अकेला ही भोगता है । धन, माल, माता, पिता, पुत्र और परिवार कोई भी रक्षा नहीं कर सकता है । केवल मोहनीय कर्म के जोरसे जीव अशरण को शरण मानता है । जानकार पुरुष धनादि को शरण नहीं मानते हैं ।

सब जीव अपने कर्मों के अनुसार एकेन्द्रियादि योनियों में परिभ्रमण करते हैं । वहाँ अवक्तव्य दुःखों के द्वारा वे दुःखी हो भयाकुल बन, जहाँ तहाँ भटकते फिरते हैं । इसी तरह जाति, बुढापा और मरणादि से उपद्रवित हो कर मूर्ख पीडित होते हैं । दुःख के समय हरेक जीव प्रभु को याद करता है, ससार को असार समझता है, त्यागियों को धन्यवाद देता है और त्याग–

मार्ग को पसंद करता है। इसी तरह मरते समय रोता है कि,– " हाय ! अब मेरा क्या होगा ? धन, माल, पुत्र और परिवार आदि सब यहीं रह जायँगे। कोई साथ में नहीं आयगा। कृत कर्म के कटु फल अकेले ही को भोगने पड़ेंगे। कोई भी मददगार नहीं होगा।" कहा है कि —

एकस्य जन्ममरणे गतयश्च शुभाशुभा भवावर्ते।
तस्मादाकालिकहितमेकेनैवात्मनः कार्यम् ॥

भावार्थ—जन्म, मरण अकेले ही को होते हैं। भवावर्त में शुभाशुभ गतियों में भी अकेले ही को फिरना पड़ता है। इसी लिए जन्म से लेकर मरण पर्यंत अकेले ही को आत्म-हित करना चाहिए।

और भी कहा है कि —

एक्को करेइ कम्म फलमवि तस्सिक्कओ समणुहवइ।
एक्को जायइ मरइ य परलोय एक्कओ जाइ॥

भावार्थ— जीव अकेला कर्म करता है और उस कर्म का फल भी अकेला ही भोगता है। वह अकेला ही मरता है, अकेला ही जन्मता है और परलोक में अकेला ही जाता है।

जीवने उक्त बातों का स्वयं अनुभव किया है, परन्तु वह समय पर भूल जाता है। दुःख के समय या मरण के समय यदि ये बातें याद आवें तो किस काम की हैं ? आग लगने के

बाद कूश खोदने से क्या लाम होता है ? पहिले ही से किया हुआ कार्य हमेशा उपयोग में आता है । इसीलिए शास्त्रकार नवीन नवीन युक्तियों द्वारा जीवों को समझाते है, मगर भारी कर्मवाले जीव कुछ भी नहीं समझते हैं। मरते समय वे रोने लगते हैं, इसमे उनका रोना फिजूल होता है । उल्टे हाय, हाय करके व द्विगुण कर्म बाँधते हैं । इसीलिए कहा है कि, बध के समय सचेत रहना और उदय के समय शान्ति से सहना चाहिए। जीव सहज भावों से जिन कर्मा को बाँधते है, वे रोनसे भी कभी नहीं छूटते हैं । अठारहवीं गाथा में स्पष्ट बताया गया ह कि, जीव ससार रूपी महासागर में स्वकृत कर्मानुसार एकेन्द्रिय अवस्था में अव्यक्त दु ख सहते हैं। वे दु ख नारकीय दु खों के जीवों से भी अनन्तगुणे ज्यादा हैं । गौतम स्वामीने महावीर स्वामी से पूछा कि,—हे भगवान निगोद के जीवों को कैसा दु ख है ? उसके उत्तर में भगवानने कहा कि,—"हे गौतम ! नारकी के जीव तीव्र असातावेदनीय के उदय से जिस दु खका अनुभव करते हैं उससे अनन्तगुणा दु ख निगोद के जीव भोगते हैं। उस निगोद के अदर यह जीव बहुत समय तक रहा है । अकाम निर्जरा के जोरसे धीरे धीरे बढता हुआ, वह मनुष्य हुआ है। यहाँ वह जो चाहे सो कर सकता है । मगर भाग्य के विना कुछ नहीं हो सकता है । यह ठीक है कि, प्राप्त सामग्री व्यर्थ नहीं जाती है । मगर यही सामग्री पुण्यहीन को उल्टा फल देती है

आजकाल कई जीव स्वय तो धर्मकरणी करते हैं, मगर जो करते हैं उनकी भी व, लेखों और गुप्त मित्रमंडल व्याख्यानों द्वारा निंदा करते हैं। इससे दूसरे जीव भी प्रमाद के वश में होकर समय को चूक जाते हैं। इसके लिए निम्नलिखित उदाहरण खास विचारणीय है।

"शिकागो–अमेरिका के एक बंदर से किसी व्यापारी का एक जहाज रवाना हुआ। उसमें एक अरब रुपये के मूल्य के हीरे, मोती, स्वर्ण, चाँदी आदि भरे हुए थे। वह मार्ग के अनेक उपद्रवों को हटाती हुई, कुशलता पूर्वक बारा में पहुँच गई जहाज सकुशल पहुँचने की प्रसन्नता की, खलासीयोंने पुकार की। व्यापारीने भी सुनी। कप्तानने व्यापारी के घर जाकर, जहाज के बंदर में पहुँच जाने की सूचना दी। साथ ही सामान उतारने के लिए भी कहा। व्यापारी सेठ को प्रसन्नता हुई। कप्तान चला गया। सेठ उस समय अपने मित्रों के साथ चौपड खेल रहा था। इसलिए जहाज से सामान उतरवाने का प्रबंध करने के लिए भी वह मुनीम को आज्ञा न दे सका। यह बाजी पूरी कर के उठता हूँ, यह पूरी करके उठता हूँ, इसी तरह सोचता हुआ वह खेलता ही रहा। आनंद के साथ खेलते हुए, कितना समय बीत गया इसकी उसको कुछ भी खबर न रही। सूर्य छिप गया। शहर में दीयाबत्ती की रोशनी की गई। सेठने सोचा,– कल सवेरे ही सब कार्य छोड कर पहिले सामान उतरवा लूँगा।

अब तो रात हो गई है। फिर थोडी दर गपशप कर अपने शयनमदिर में गया। रात को दस बजे क करीब अकस्मात आकाश म बादलों की त्रासदायक घोर गर्जना होन लगी, बिजलियाँ चमकने लगीं। जोरसे आँधी आई। जीर्ण घर जमींदोज होन लगे। समुद्र की कल्लोलें शैल शृग की उपमा को धारण करने लगे। नौकाएँ और जहाज जो बदरों में पडे थे वे भी–झूले की तरह झूलने लगे। थोडी देर में तो व बाँधे हुए बधनों से मुक्त होकर बदर के बहार निकल गये। खिलाडी सेठ का माल जिस जहाज में भरा हुआ था, वह जहाज भी बदर में स निकल कर, समुद्र में क्रीडा करने लगा। मानो वह यह बता रहा था कि, सेठ यदि क्रीडा करता है तो मैं भी क्यों न करूँ ? इस तरफ सेठ की नींद उड गई। वह बडी चिन्ता में पडा। उसने सोचा,–" जहाज का माल ऐसी हालत में कैसे बचेगा ? यदि बच जायगा तो मैं एक लाख रुपये का दान गरीब लोगों को दूँगा, एक लाख रुपये देवभक्ति में लगाऊँगा, एक लाख रुपये गुरुभक्ति में खर्चूंगा, एक लाख रुपये धर्मोन्नति में लगाऊँगा और एक लाख रुपये विद्यार्थी वर्ग की सहायतार्थ व्यय करूँगा। ऐसे पाँच लाख रुपये पुण्यकार्य में लगाऊँगा। हे प्रभो! हे शासनदेवो! किसी तरह मेरे जहाज की रक्षा करो।" सेठ इधर इस तरह विचारसागर में गोते लगा रहा था। इतनेहीं म साढे ग्यारह बजे घबराये हुए जहाज रक्षक आये और कहने.

लगे –" महाराज ! जहाज बंदर में से निकल गया । पता नहीं कहाँ गया ? हमने पूरे एक घंटे तक, मौत की कुछ परवाह न कर जहाज के लिए परिश्रम किया । मगर परिणाम कुछ न हुआ । दैवकोप के आगे हमारा परिश्रम निष्फल गया । " फिर वे लोग अपने अपने घर चले गये । बिचारा अनाथ जहाज समुद्र में डूब मरा । सवेरे ही बंदर पर जाकर जहाज की तलाश कराई । मगर उसका कहीं पता न मिला । बिचारा सेठ रोता हुआ वापिस आया । "

देखा पाठक ! बीमा उतर गया । हजारों विपत्तियों से जहाज सहीसलामत बंदर में पहुँच गया, मगर माल उतरवाने में आलस्य करने से कितनी हानि हो गई ? कर्जदार घर पर आये । आये । दिवाला निकला और सेठ की करोड़ों की इज्जत कौड़ी हो गई ।

पाठक ! सेठ को जरूर मूर्ख गिनेंगे । मगर यदि वे उपनय से विचार करेंगे तो उन्हें सेठसे भी संसारी जीव अधिक मूर्ख मालूम होंगे । संसारी जीवों का जहाज निगोद रूपी शिकागो से रवाना हुआ है । जहाँ वह अनन्तकाल तक पड़ा रहा था । वहाँ से वह पृथ्वीकाय, अपकाय, अग्निकाय, वायुकाय और प्रत्येक वनस्पतिकाय रूपी महासागर में असंख्य काल तक चल कर, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय और चतुरेन्द्रिय रूपी काले समुद्र में

असख्यात बरस तक चला। शुभ पुण्य रूपी अनुकूल पवन के जोरसे वह आगे बढा। पचेन्द्रिय के मुख्य चार भेद रूप बरफ के पहाड़ों से टकराता हुआ मनुष्य लोकरूपी महासागर में - जिसका विस्तार पैंतालीस लाख योजन का है पहुँचा। फिर वह अनार्य देश रूप भयकर विघ्नों को पार कर, आर्यदेश प्रशान्त सागर मे आया। यद्यपि प्रशान्त नाम है तथापि आखिर मे समुद्र है। उसमें भी कितना ही हिस्सा अनार्यों से बसा हुआ है। जैसे भिल्ल, पुलिंद, चहाल, कहाल, बर्बर, सैनिक, कैवर्त, मगिक, व्याध, मच्छ आदि। ये सब मार्ग की विपत्तियों के समान है। इन सब को भी पार करके वह जहाज उत्तम कुल रूप समुद्र के उस स्थान में पहुँचा जहाँ से बदर नजर आता है। वहाँ वह पाँच बरस तक ओरी, शीली आदि रूप कल्लोल-माला में गोते खाता रहा। वहाँ से वह आगे बढा। जहाज युवावस्था रूप तूफानी खाडी में पहुँचा वहाँ, कर्मयोग से और असातावदनीय के प्रबल जोरसे गलित, श्वेत आदि १८ प्रकार के महा कोढ, चौरासी प्रकार के वायु के उपद्रव, उदररोग, ज्वर, अतिसार, श्वास, कास, भगदर, हरस, शिरोरोग, कपालरोग, नेत्ररोग, कर्णरोग, कठमाल, तालुशोष, जिह्वारोग, दतरोग, ओष्ठ-रोग, मुखरोग, कुक्षीशूल, हृदयशूल, पीठशूल और प्रहहादि पाँच करोड, अडसठ लाख, नन्यानवे हजार, पाँचसौ और चौरासीरोग जो कि औदारिक शरीर में प्राय हुआ करते हैं—रूप विघ्नों से

पार होकर सहीसलामत बंदर में पहुँच गया। इस जहाज में, पचमहाव्रत अथवा बारहव्रत रूपी अमूल्य रत्न, दान, शील, तप, भाव, ज्ञान, ध्यान, परोपकार और स्वरूप चिन्तवन रूप स्वर्ण, रजतादि माल, भरा हुआ है। इस माल को उतारने के लिए गुरुरूपी कप्तानने आत्मारूपी सेठ को सूचित किया। मगर पचप्रमाद, और तेरह काठियान जो अशुभ कर्म से होते हैं— आत्मा—सेठ को कप्टन की बात पर कुछ ध्यान नहीं देने दिया। वह यही कहता रहा कि, यह खेल पूरा करके माल उतारूँगा। इतने ही में सूर्य अस्त हो जा गया, रात की अंधकार छा गया और अकस्मात तूफान में तमाम बरबाद हो गया।

यहाँ मनुष्य जन्म रूपी जहाज है, गुरुवचन कप्टेन का कथन है, संसार चौपड है, रागद्वेष पासे हैं, सोलह कषायें सोलह सारें हैं, रात्रि मिथ्यात्व है और अकस्मात तूफान मृत्यु है। जीव यदि नहीं समझता है तो जहाज बंदर में से निकल कर बरबाद हो जाता है। लाभ केवल इतना ही है कि, जहाज पहिले चला नहीं था तब जीव अव्यवहार राशिवाला गिना जाता था, अब व्यवहार राशि में आने से जीव व्यवहार राशिवाला गिना जाने लगा है। इस तरह जहाज के डूब जाने से जीव वापिस अनंत काल तक भटकेगा। इसी लिए ज्ञानी पुरुष नवीन नवीन युक्तियों द्वारा समझाते हैं कि,—हे भाई! प्रमाद न कर। ज्ञान, दर्शन और चारित्ररूप रत्नत्रय की पवित्रता कर। इनके विना तेरा कल्याण नहीं होगा। निज स्वभाव में मग्न हो। विकथाओं व

त्याग कर। आत्मश्रेय के लिए स्वनिंदा कर। सब जीवों को अपने कृत कर्मानुसार फल मिलता है। समय उत्तम है। गया समय फिरसे आनेवाला नहीं है। इसी बात को पुष्ट करने के लिए सूत्रकार फिर कहते हैं —

इणमेव खणं वियाणिया णो सुलभं बोहिं च आहितं।
एवं सहिए हियासए आहिजिणे इणमेव सेसगा ॥१९॥
अभविंसु पुराविभिक्खु व आएसावि भवंति सुव्वता।
एयाइं गुणाइं आहुते कासवस्स अणुधम्मचारिणो ॥२०॥

भावार्थ—प्राप्त समय को द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव से सुंदर समझो। सम्यग्दर्शन की प्राप्ति सुलभ नहीं है। ऐसा श्री-ऋषभदेव भगवान फर्माते है। इसलिए, ज्ञान, दर्शन और चारित्र धारी मुनि उत्पन्न परिसहों को सहन करे। (श्रीऋषभदेवस्वामी के समान अन्य तईस तीर्थंकर भी इस बात को कहते हैं।) (१९) हे साधुओ! पूर्वकाल में जो प्रधान व्रतधारी जिनेश्वर होगये हैं, उन्होंने और भविष्य में होनेवाले तमाम प्रधान व्रत धारी जिनवरोंने उक्त चारित्र के गुण बताये हैं। सबका सिद्धान्त यही है कि,—"ज्ञान, दर्शन और चारित्र की आराधना ही मुक्ति का मार्ग है। (यानि तीर्थंकरों की देशनाओं में भेद नहीं है। अल्पज्ञों की कल्पनाओं में भेद है) ॥२०॥

द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावरूप अति उत्तम समय प्राप्त

हुआ है। शुभ सामग्री की प्राप्ति शुभकाल का सूचक है और अशुभ सामग्री अशुभ की। श्रीऋषभदेवस्वामी अपने पुत्रों को कहते हैं कि,-" हे महानुभावो! द्रव्य से त्रसपन, पचेन्द्रिय पटुता, सुकुलोत्पत्ति और मनुष्यजन्म आदिका, क्षेत्र से आर्य क्षेत्र का भारतभूमि के अंदर ३२ हजार देश है। उनमें साढे पचीस आर्यक्षेत्र हैं। बकीके अनार्य। आर्यक्षेत्र में जन्म होना कठिन है। वह उसका काल से अवसर्पिणी चौथ आरे के काल का कि जिस में धर्मकरणी सुगमता से होता है, और भाव स शास्त्र श्रवण धर्मश्रद्धा, चारित्राचरण और कर्मक्षयोपशमानुसार विरति परिणाम आदिका, मिलना कठिन है। मगर ये सब शुभ सामग्रियाँ प्राप्त हुई हैं। द्रव्य सामग्री क्षेत्र सामग्री की खास अपेक्षा रखती है। जिस क्षेत्र में धर्मचर्चा नहीं होती उस क्षेत्र में द्रव्यसामग्री अनर्थ को पैदा करती है। द्रव्य, और क्षेत्र दोनों सामग्रियों की प्राप्ति हो, मगर यदि काल सामग्री न मिले तो कार्य की सिद्धि न हो। क्योंकि जिस काल में तीर्थंकर विचरते हों, या सुविहित आचार्य, उपाध्याय और मुनिवर विचरते हैं, तबही जीव दोनों सामग्रियों से लाभ उठाया करते हैं। अन्यथा प्राप्त दोनों सामग्रियाँ व्यर्थ जाती हैं। पुण्य के योग से द्रव्य, क्षेत्र और कालरूप त्रिपुटी सामग्री भी मिले, मगर उसमें सेनापति के समान भाव न हो तो कार्य की सिद्धि नहीं होती है। और इस त्रिपुटी के बिना केवल भाव भी भावनारूप ही रह

जाता है। अर्थात् ये चारों सामग्रियाँ एकत्रित होती हैं, तबही कार्यसिद्धि होती है। इनमें से यदि एक भी सामग्री की कमी होतो, कार्य की सिद्धि नहीं होती। हे भव्यो! द्रव्य, क्षेत्र काल और भाव से यह समय उत्तम है। सम्यक्त्व की प्राप्ति सुलभ नहीं है। सारे तीर्थंकर अपने शिष्यों को इसी तरह का उपदेश देते हैं। इसी तरह मैं भी तुम से कहता हूँ। भूत, भविष्य के तीर्थंकर भी इसी तरह का उपदेश करते हैं। इसमें किसी तीर्थंकर का मतभेद नहीं है। सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्श और सम्यग्चरित्र ही मुक्ति का मार्ग है। सारे तीर्थंकर यही बात बताते हैं। इतनाही नहीं, वे स्वय सम्यग्ज्ञान, दर्शन और चारित्र की आराधना कर सुमत हुए हैं, और सुमत क प्रभाव से जगत्पूज्य होकर निर्वाण को पाये हैं। श्रीतीर्थंकर देवों का जन्म दूसरे लौकिक देवों की तरह जगत की विडम्बनाओं को हरण करने क लिए नहीं होता है। वे पूर्वजन्म में बीश स्थानक तप की आराधना कर, पुण्य की प्रकर्षता से तीर्थंकर नाम कर्म बाँधते हैं, उसीको क्षय करने के लिए, उनका जन्म होता है। जन्म से मरण पर्यंत का उनका जीवन मनन करने योग्य होता है। उनका कथन कभी एक दूसरे का विरोधी नहीं होता। यानी पहिली बात के अनुसार ही उनकी पिछली बात भी होती है। मगर अन्य देवों का जीवन क्रीडा, विनाद, परस्पर विरोधी कथन आदि से, अप्रामाणिक बीतता है। इस कथन की पुष्टि क ~

यहाँ हम दश अवतारों की जीवनियों का थोडा सा दिग्दर्शन करायँगे। जिससे पाठक समझ सकेंगे कि हमारी बात कहाँ तक सत्य है।

दशावतार का वर्णन।

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते।
पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते,
म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः॥

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः।
रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश॥

इनमें का पहिला श्लोक जयदेवकृत गीतगोविंद का है। इसमें दश अवतारों का प्रयोजन बताया है। मगर जब तक प्रत्येक अवतार का थोडासा वृत्तान्त नहीं दिया जाय तब तक पाठकों को कोई बात पूरी तरह से समझ में नहीं आयगी। इसी लिए यहाँ उनका थोडासा वृत्तान्त दिया जाता है।

प्रथम अवतार।

वेदानुद्धरते यह वाक्य मत्स्यावतार का वृत्तान्त सूचित करता है। शंखनामा दैत्य चारों वेदों को लेकर रसातल में गया। उस समय पृथ्वी निर्वेद होगई। तबन मनमें सोचा कि,—" दुष्ट

दैत्यन अनर्थ किया है, इसलिए शावदैत्य का नाश करना चाहिए, और वेदों को वापिस पृथ्वीतल में लाना चाहिए।" ऐसा सोच, मत्स्यावतार धारण कर, देव रसातल में गये और दैत्य को मारकर वदों को पीछे पृथ्वी पर लाये। यह पहिले अवतार की बात हुई।

दूसरा और तीसरा अवतार।

एकवार पृथ्वी पाताल में जाने लगी तब भगवानने कूर्म-कछुए का अवतार धारण कर उसको पीठपर उठाली। और वराह रूप धारण कर दो डाढों से उसको पकड रक्खी। यह है कूर्म और वराह का अवतार की बातें।

चौथा अवतार।

हिरण्यकशिपु दैत्य का नाश करने के लिए, चौथा नरसिंह-अवतार हुआ। दैत्य प्राय शिवभक्त होते हैं। वे शिवजी की आराधना करते है। एकवार हिरण्यकशिपु दैत्यने शिवजी की पूर्णतया भक्ति की। शिवजीने प्रसन्न होकर उसको वरदान दिया कि-" तेरी मोत सूखेस या गीलेसे, अग्नी से या पानीसे, देव से या दानव से या तिर्यंच से किसीसे भी नहीं होगी।" हिरण्यकशिपु का पुत्र प्रह्लाद विष्णु का भक्त हुआ। हिरण्यकशिपु को यह बात ज्ञात हुई। अपने देव शिवका लोप करनेके अपराधमें उसने खूब मारा, बाँधा, पीटा मगर वह 'विष्णु विष्णु' ही

रहता रहा। इससे उसके शरीर में एक भी प्रभाव का असर न हुआ। विष्णुने उसके सत्त्व से प्रसन्न होकर, वरदान दिया कि, तू इन्द्र होगा। तदनुसार वह इन्द्र हुआ। तो भी वह उसको पीड़ा देता रहा। तब भगवानने नरसिंह का रूप धारण किया। मुख सिंह का और शरीर पुरुष का बना, हिरण्यकशिपु को, पैरोंतले दबा, नाखूनों से सीना चीर दिया, वह मर गया।

मत्स्य, कूर्म, वराह और नरसिंह, ये चार अवतार कृतयुग में हुए हैं।

पाँचवाँ अवतार।

बलि नामा दैत्य इन्द्रपद की प्राप्ति के लिए सौ यज्ञ करने का प्रयत्न करता था। प्रयत्न द्वारा उसने ९९ यज्ञ पूरे कर दिये। जब अन्तिम यज्ञ प्रारंभ हुआ तब देव को यह सोचकर, गुस्सा आया कि, मैंने प्रह्लाद को इन्द्रपद दिया है, उसको यह छ लेगा। तत्पश्चात् बलि को दंड देनके लिए वे वामन का रूप धारण कर, यज्ञस्थान पर पहुँचे, और कहने लगे—" हे दानश्वर ! हे यज्ञ विधायक बलि ! यह समय दान करने के लिए उपयुक्त है।" बलिने पूछा—" हे ब्राह्मण ! तू क्या चाहता है ? " वामनने उत्तर दिया—" मैं रहने के लिए साढे तीन पावड़ा पृथ्वी चाहता हूँ।" बलीने दी। एक ब्राह्मणने कहा—" हे राजा ! ये ब्राह्मण नहीं हैं। ये विष्णु भगवान् हैं। वामन रूप धारण कर

यहाँ आये हैं। " बलि को ब्राह्मण की बात सुन, कोप हो आया। इनकी इधर बातें होती थीं, इतने में वामनावतार विष्णुने सारी पृथ्वी तीन ही पावडे में ले ली। आधा पावडे के लिए उन्होंने बलिसे कहा —" रे दुष्ट अपनी पीठ दे।" बलि पीठ पर पैर धराने से पाताल में चला गया। मरते समय बलिने कहा —" महाराज! लोग क्या जानेंगे कि, बलि इस तरह का हुआ है। इसलिए कोई ऐसी बात होनी चाहिए कि जो मेरी इस कृति की स्मृति रूप सदा बनी रहे।" तब विष्णुने कहा — दीवाली के चार दिन तक तू राजा और मैं तेरा द्वारपाल रहूँगा।"

छठा अवतार।

यह अवतार राम यानी परशुराम का हुआ। उसका वृतान्त इस तरह से है,—" सहस्रार नाम का एक क्षत्रिय था। उसके रेणुका नाम की बहिन थी। जमदग्नि ऋषिने रेणुका के साथ जबर्दस्ती से व्याह कर लिया। सहस्रार जमदग्नि के आश्रम में गया। वहाँ उसने ऋषी और अपनी बहिन को बातें करते सुना। सुनकर सहस्रार बहुत कुपित हुआ। क्षत्रिय स्वभावत ही शौर्य गुणवाले होते है। इसलिए उसने जमदग्नि को सताया और रेणुका को दुःख दिया। इसलिए भगवान ने जमदग्नि के घर जन्म लेकर, सहस्रार को मार डाला, और इक्कीसवार पृथ्वी को क्षत्रिय विहीन बनाया।

सातवाँ अवतार :

राक्षस रावणने जब पृथ्वी पर बहुत उत्पात मचाया, तब देवने राम का अवतार लेकर रावण को मारा। वामन, परशुराम और राम ये तीनों अवतार त्रेतायुग में हुए हैं।

आठवाँ और नवाँ अवतार।

कंसादि दैत्यों को मारने के लिए भगवानने कृष्ण का रूप धारण किया। बुद्धावतार शीतल रूप, उसने म्लेच्छों के मंदिर बनाये। ये दोनों अवतार द्वापर युग में हुए हैं।

दसवाँ अवतार।

म्लेच्छों का नाश करने के लिए कलियुग में कल्कि अवतार हुआ।

उक्त दशों अवतार धारण करनेवाला, सर्वज्ञ, ईश्वर, सर्वशक्तिमान, जगत्कर्ता और अविरोधक कहा जा सकता है या नहीं? पक्षपात को छोड़कर यदि इस प्रश्न का विवेचन किया जाय तो उस में कोई निंदा या विकथा नहीं है। वस्तु का विचार करना मनुष्य मात्र का धर्म है।

पहिले मत्स्य, कूर्म, वराह और नरसिंह इन चारों अवतारों की मध्यस्थ भाव से मीमांसा की जायगी। शंख नामा दैत्य वेदों को लेकर पाताल में घुस गया। उनको वापिस लानेके लिए भगवान को मछली के पेट में जन्म लेना पड़ा। सोचने की

बात है। जो सर्वज्ञ थे उनको यह तो पहिले ही से ज्ञात होना चाहिए था कि, शख नामा दैत्य उत्पन्न होगा, वह वदों को पाताल में ले जायगा और उसके पाससे वेदों को वापिस लानेके लिए पृथ्वी पर मुझ को अवतार लेना पडेगा। यदि व इतना जान गये थे तो फिर उन्हें चाहिए था कि व शख को पैदा ही न होन देत। क्योंकि जब वे सर्वशक्तिमान थे तब ऐसा करना उनके लिए कोई कठिन कार्य न था। एक बात और भी है, उनके मतानुयायियों के मतानुसार जगतको पैदा भी वही अवतार लेनेवाले भगवान करते है। फिर उन्होंने शख को उत्पन्न क्यों किया। इसका दूसरी तरह से विचार किया जायगा। प्रथम तो इसकी सत्यता में हीं शका होती है। क्यों कि-शख राक्षस, अर्थरूप वदों को पाताल में ले गया या शब्दात्मक को ? या पुस्तकाकार को ? अगर वह अर्थात्मक वेद ले गया तो उससे कुछ मूल वेदों की हानि नहीं होती। शब्दात्मक जा नहीं सकते, क्योंकि शब्द क्षणिक हैं। तब यह सभव ह कि वह पुस्तकाकार वदों को ले गया होगा। ता इससे क्या बनता बिगडता है ? क्योंकि हजारों प्रतियाँ देश में लिखी हुइ होंगी, उनमें से यदि एक चली गई तो उसके अभाव स वद नष्ट नहीं होजाते। ऐसी और भी कई बातें इस विषय में कही जा सकती हैं। और इसीसे मत्स्यावतार का प्रयोजन ठीक नहीं मालूम होता है।

अब दूसरे कूर्म और तीसरे वराह अवतार की ओर दृष्टि-पात कीजिए। ये अवतार पृथ्वी रसातल में जा रही थी उस को धारण करने के लिए हुए थे। कूर्मने पृथ्वी को अपनी पीठ पर धारण कर रक्खा। यहाँ प्रश्न यह उपस्थित होता है कि, कूर्म किसके आधार पर रहा था? यदि कहोगे कि, वे तो ईश्वर थे, सर्वशक्तिमान थे, इसलिए बिना ही आधार के रह गये थे, तो यह कथन युक्तियुक्त नहीं होगा। क्योंकि जब वे सर्वशक्तिमान थे तब वे पृथ्वी को भी अपनी ही तरह निराधार टिका सकते थे। उनको कूर्म बनने की कोई आवश्यकता नहीं थी। क्यों उन्होंने गर्भ के दुःख झेलने का और तिर्यंच योनि में उत्पन्न होने का प्रयास किया? पाठक सोचें, इसी तरह की बातें वराह के लिए भी हैं। वराहने जब पृथ्वी को अपनी दाढ़ों में पकड़ रक्खी थी, तब वह स्वयं खड़ा कहाँ रहा था। आदि।

चौथे अवतार में देवने नरसिंहरूप धारण कर शिवभक्त हिरण्यकशिपु को मारा और भक्त प्रह्लाद को इन्द्रपद दिया। इसका अभिप्राय यह है कि वे अपने भक्तों की रक्षा करनेवाले—उनको उच्च पद देनेवाले और अभक्तों के प्राण लेनेवाले हैं। यह व्यवहार रागद्वेष युक्त है। और जिसका व्यवहार राग, द्वेष युक्त होता है वह कभी वीतरागी नहीं कहला सकता है।

वामनरूप धारण कर बलि को मारने की अपेक्षा क्या यह

हुआ था कि वे बलि को पैदाही न करते ? वामनरूप धारण करना, भिक्षा माँगना, तीन पैर पृथिवी ले लेना, बलि को, उसकी पीठ में पैर रखकर, पाताल में पहुँचाना, और उसको मरते समय वरदान देना कि,—" दीवाली के समय चार दिन तक तेरी पूजा होगी, मैं तेरा द्वारपाल रहूँगा । " आदि बातें असंबद्ध हैं । ये सर्वज्ञमात्र में शङ्का उत्पन्न करती हैं ।

परशुराम का अवतार क्षत्रियों का नाश करने के लिए हुआ । इसी लिए क्षत्रियों में और ब्राह्मणों में वैरभाव उत्पन्न हो गया । इसी कारण से २१ बार पृथ्वी निःक्षत्रिय हुई । फिर अनन्तर में अब्राह्मणी पृथ्वी हुई । बहुत बड़ा जुल्म हुआ । यदि जमदग्नि के अपराध का विचार किया जाकर उसको दंड दिया जाता तो इतना अनर्थ न होता । कथा से यह बात सिद्ध होती है कि, जबर्दस्ती से किसी के साथ व्याह करनेवाले का पक्षग्रहण करके भगवानने जन्म लिया । यदि कथा की बात सत्य हो तो ऐसे भगवान सर्वज्ञ और सर्वशक्तिमान नहीं हो सकते हैं। सर्वशक्तिमान जो होता है, वह पहिले ही से परस्पर के विरोधी कार्य को देख लेता है। सर्वशक्तिमान कभी जन्म मरणादि की विडंबना में नहीं पड़ता । क्या एक सामान्य मनुष्य भी एक छोटे से कार्य के लिए बड़े बड़े अनर्थ कर सकता है ? कदापि नहीं । स्वयं कर्ता ही जब कार्य रूप हो जायगा, तब फिर अन्य कर्ता कौन गिना

जायगा ? यदि कर्ता भी कार्यरूप हो जाय तो, अनायास ही अनवस्था का दूषण उपस्थित होता है ।

दूसरे अवतार भी देव की महत्ता को सूचित नहीं करते हैं। उनके जीवन उल्टे अल्पज्ञता और अविवेकता को समझाते हैं। रावण को मारने के लिए राम का अवतार हुआ । रावण महा-सती सीता को हरकर ले गया । रामचंद्रजी जगह जगह उनको ढूँढते फिरे । सीता की खबर मिली । उन्होंने सेना इकट्ठी कर रावण को मारा । आदि बातें ऐसी हैं, जिनसे स्पष्ट ज्ञान होता है कि, अवतार धारण करनेवाले देव में सर्वज्ञता नहीं थी । हाँ, यह बात ठीक है कि रामचंद्रजीने वैराग्य प्राप्तकर दीक्षा ली थी। और कर्म क्षय कर, केवली, सर्वज्ञ हो मोक्ष में गये थे । जैन सिद्धान्त यही बात कहते हैं । यह युक्तियुक्त भी है । कंस को मारने के लिए कृष्णावतार और बुद्धावतार के कार्यों को दूर करने के लिए कल्कि अवतार हुआ था । बुद्धावतार शीतल स्वरूप माना गया है । उसने म्लेच्छों के मंदिर बढाये थे । यह बात कैसे मानी जा सकती है । ये बात भी परस्पर में विरोधिनी हैं कि, एक अवतारने म्लेच्छों के मंदिर बनाये और दूसरा अवतार म्लेच्छों का नाश करने के लिए हुआ । यदि अवतारों की बात कल्पित प्रमाणित हो जाय तो सारी महिमा ही कल्पित हो जाय। यदि अवतारों की बात ठीक हो तो यह मानने में कोई हानि नहीं है कि, ईश्वर साधारण मनुष्यों की भाँति दुःख परम्परा

भोगना है। जिस ईश्वर की मनुष्य जन्म, जरा और मृत्यु के दु खों से बचने के लिए सेवा–पूजा करते है, वही ईश्वर यदि, जन्म, मरण दु खसे पीडित हो तो वह अपनी सेवा करनेवालों को इन दु खों से कैसे बचा सकता है? अर्थात् नहीं बचा सकता है। जिसमे राग, द्वेष, मोह और अज्ञानादि नही है वह जन्मजरादि के दुखों से दुखी नहीं होता है। जो उसके वचनों पर विश्वास करता है वह भी जन्म मरण के कष्टों से छूट सकता है। जो जीव राग, द्वेषादि दूषणों से दूषित होता है वह अवश्यमेव जन्म धारण करता है। जो जन्ममरणादि करता है वह ईश्वर नहीं कहा जा सकता है। ईश्वर किसीको हानी, लाभ नहीं पहुँचाता। वह तो केवलज्ञानद्वारा जो कुछ देखता है, उसीका कथन करता है। वह जीवों को लाभ पहुँचानेवाला उपदेश देता है। उसका उपदेश अतीत और अनागत तीर्थकरों के उपदेश से भिन्न नहीं होता है। विरोधी बातें अल्पज्ञ, अवीतरागी और असर्वज्ञों के कथन में होती हैं। सर्वज्ञ, सर्वदर्शी वीतराग भगवान के कथन में नहीं होतीं, क्योंकि उनको तो त्रिकाल का ज्ञान होता है। इसीलिए सब तीर्थकर सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यग्चारित्र ही को मुक्ति का मार्ग बताते है। जो उनके वाक्यों पर श्रद्धान करता है, वह सम्यक्त्वी बनकर नियमित समय में मुक्ति पाता है। इसलिए श्रीऋषभदेव भगवानने अपने पुत्रों को उपदेश दिया है कि,–

" हे महानुभावो ! तुम्हारे हाथ अत्युत्तम समय आया है।" यही उपदेश श्रीमहावीर स्वामीने अपने गणधरों को दिया था, और गणधरोंने अपने शिष्यों को।

तीसरे उद्देशे की समाप्ति के साथ दूसरे अध्याय की समाप्ति म कहा है —

तिविहेण वि पाणमाहणे आयहित अणियाण सवुडे।
एव सिद्धा अणतसो सपइ जे अणागया वरे ॥ २१ ॥

एव से उदाहु अणुत्तरनाणी अणुत्तरदसी अणुत्तरनाणदसणे घरो।
अरहा नायपुत्ते भगव वसालिये वियाहिये त्तिवेमि ॥ २२ ॥

भावार्थ—मन, वचन, काया से किसी जीव को मारे नहीं। तथा आत्महित करनेवाला, अतिदान सवृत्त मुनि सिद्धिपद को पाता है। अनन्तकाल में अनन्त जीव सिद्ध हुए, और वर्त्तमान में मुक्ति पाते हैं (महाविदेहादि क्षेत्रों की अपेक्षा से) अनागत काल में मुक्ति पायेंगे। पाच महाव्रतों के पालन के सिवाय अन्य मुक्तिमार्ग नहीं है। (२१) पूर्वोक्त तीन उद्देशो में कहे हुए आचार को पालन करनेवाले मुक्ति में गये हैं, जाते हैं और जायेंगे। ऐसा ऋषभदेव स्वामिने अपने पुत्रों को कहा। यही अर्थ श्रीवीरस्वामिने सुधर्मास्वामि को कहा। पूज्य, ज्ञातनदन, प्रधान केवलज्ञान-केवलदर्शन को धारण करनेवाले एव विशाल

कुल, विशालबुद्धि, विशालमाता और जिसका विशाल वचन है, ऐसे वैशालिक भगवानने प्ररुपण किया है।

मूल सूत्र में प्रथम महाव्रत बताया गया है। उसके पालन की बात यद्यपि विस्तार से नहीं बताई गई है, तथापि **'तिविहेण'** इस पद से यह बता दिया गया है, कि ८१ भाँगोंसे तो अवश्यमेव इस व्रत का पालन करना चाहिए। सामान्यतया जीव के ९ भेद हैं। चार त्रस और पाँच स्थावर। जैसे—पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और वनस्पति ये पृथ्वीकाय हैं। द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरेन्द्रिय और पचेन्द्रिय ये त्रसकाय हैं। इस तरह ९ प्रकार के जीव होते हैं। इनको मन, वचन और कायासे मारना नहीं, इसतरह नौ को तीनसे गुणने से २७ होते है। अर्थात् ९ को मनसे मारना नहीं, ९ को वचनसे मारना नहीं और ९ को कायासे मारना नहीं। तीनों की जोड २७ हुई। इनको कृत, कारित और अनुमति से गुणने से ८१ होते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि, ९ प्रकारके जीवों को मन, वचन, और कायसे मारना नहीं, मरवाना नहीं, मारनेवाले को अच्छा समझना नहीं। प्रथम महाव्रत की रक्षाके लिए अन्य चार महाव्रतों की खास तौरसे आवश्यकता है। उनके विना पूर्णतया महाव्रत की रक्षा नहीं हो सकती है। इसलिए एकके कहने से पाँचों महाव्रतों को समझना चाहिए। पाँचों महाव्रतों से दश प्रकार के यतिधर्म की रक्षा होती है। दश धर्मों की रक्षा मुक्तिपद का

साक्षात् कारण है। दश प्रकार के यतिधर्म की साधना, सम्यग्ज्ञान और सम्यग्दर्शन के बिना नहीं हो सकती है। इस लिए दर्शन, ज्ञान और चारित्ररूप रत्नत्रय मुक्ति का कारण है। महावीर स्वामीने इसको जानकर, व्यवहार में रक्खा था। फिर उन्होंने अपने शिष्यों को इसका उपदेश दिया था। ऋषभदेव भगवानने, उक्त वैतालिक अध्ययन, भरतद्वारा अपमान प्राप्त अपने पुत्रों को, वैराग्य होने के लिए अष्टापद पर्वत पर सुनाया था। उसीका यहाँ दूसरे प्रकरण में विचार किया गया है। इसको पढ़कर जिनके हृदय में वैराग्य वृत्ति जागृत हुई होगी, और जिन्होंने अपने क्रोध, मान, माया और लोभ को–जिनका वर्णन इस अध्ययन के पहिले किया जा चुका है–कम किया होगा, उनके लिए तीसरे प्रकरण में सामान्य उपदेश का विचार किया जायगा।

द्वितीय प्रकरण समाप्त।

प्रकरण तीसरा

जीव अनादिकाल से ससारचक्र में परिभ्रमण कर रहे हैं। व उसमें अपने अपने कर्मानुसार कईवार विनय, विवेक और विद्या आदि सद्गुण प्राप्त करते है, और कईवार चोरी, जारी और अन्यायादि दुर्गुण पाते हैं। उन्हीं के परिणाम स्वरूप उनको शुभ गति और दुर्गति मिलती है। इसतरह से व चार गति रूप विशाल बाजार के अंदर व्यापारी बन, नये नये वप धारण करते हैं।

सेठ या मुनीम, बेचनेवाले या खरीदनेवाले, वाह्य या वाहक, रोगी या निरोगी, शोकी या प्रसन्न, सन्तप्त या सन्तुष्ट, सुरूप या कुरूप, धनी या निर्धन, वैरागी या सरागी, विषयी या सयमी, लोभी या निर्लोभी मानी या सरल, मायाचारी या शुद्ध हृदयी, और मोही या निर्मोही आदि भिन्न भिन्न अवस्थाएँ जीवों की दिखाई देती है। मगर वस्तुत तो इनमें से, उनका, कुछ भी सच्चा स्वरूप नहीं है।

ये सब अवस्थाएँ शुभाशुभ कर्म के कारण से हुई होती हैं। कर्म यह एक जबर्दस्त प्रगाढ लेप है जो अनादिकाल से जीव पर लगा हुआ है। जस जैसे उसकी ऊपर से पुराना लेप थोडा थोडा उतरता जाता है, वैसे ही वैसे उस पर नये कर्म के दलिये–कर्म के परमाणु–लगते जाते हैं। यह लेप रागद्वेष रूपी चिकनाई से गाढा चिपटा हुआ है। इसीलिए वह लेप उखड नहीं जाता है। यदि यह चिकनाई दूर हो जाय तो, धीरे धीरे कर्म रूपी लेप भी दूर हो जाय। जबतक रागद्वेष रूपी चिकनाई कम न होगी, तबतक कर्म के परमाणु भी भिन्न नहीं होंगे। और जीव इसीतरह चौरासी लाख योनियों में रेंट की तरह फिरता रहेगा। इसलिए कर्म की दृढता के कारण-भूत रागद्वेष को कम करने का विचार करना चाहिए। अनुकूल वस्तु पर राग और प्रतिकूल वस्तु पर द्वेष होता है। मगर ऐसा होने के खास कारण की जाँच करेंगे तो मालूम होगा कि वह कारण मोह–प्रपंच है। पाठक! आइए, सोचें कि इस मोहराजा का प्रपंच कितना प्रबल होता है।

मोह प्रपंच ।

मोह के भिन्न भिन्न स्वरूप ।

मोह राजा की प्रचड आज्ञा ससार भर में मानी जाती है। उस मोह राजाने जगत-जीवों के पास से दान, शील, तप और भावना रूपी शस्त्र छीन लिये हैं। और कोई छिपकर या भूल से शस्त्र न रख ले इस हेतु से उसने जीवों के पीछे ईर्ष्या, निंदा, विकथा, और वनिता रूपी चार जासूस लगादिये हैं। अगर किसी के पास दानादि हथियारों में से एक भी हथियार होता है तो ये जासूस उसको लेलेने का प्रयत्न करते हैं, और प्राय ये अपने प्रयत्नों में सफल होते हैं। यदि कभी ये हतसफल होते है, तो जाकर अपने स्वामी के प्रधान कर्मचारी काम, क्रोधादि को सूचना देते है। काम, क्रोधादि तत्काल ही जाकर जीवों के पास से शस्त्र छीन लेते हैं। यदि कोई, बहुत मजबूत होता है, और बल से उन शस्त्रों को नहीं देता है, तो वे छल से उन वास्तविक शस्त्रों के बजाय अवास्तविक और स्वघाती शस्त्र-कुशास्त्रादि-उन के हाथ में दे देते हैं कि, जिनसे वे स्वय भी डूबते हैं और दूसरे भी हजारों जीवों को डूबोते हैं। किसीके पास ब्रह्मचारी के

सब चिन्ह देखकर, लोग उसको ब्रह्मचारी समझने लगते हैं। कि, यह मनुष्य शीलशस्त्रवाला है। परन्तु वास्तव में तो वह दुराचारी होता है। ईर्ष्यादि चार जासूसों के स्वामीन उसके हाथ में सत्यशीलशास्त्र रूपी शस्त्र के बजाय दंभ रूपी शस्त्र दिया होता है कि, जिससे वह गुप्तरीत्या काम-चेष्टा करता है। मगर लोगों में अपने आपको ब्रह्मचारी साबित करने का प्रयत्न करता है। इसी प्रकार से दानी या तपस्वी का रूप धारणकर, दंभ रूपी असत्याडंबर में पड़, जीव दूसरे लोगों को ठगते हैं। ऐसे असत्याडंबर में पड़े हुए जीव, मोहराजा की गुप्त पुलिस का कार्य करता है। वे योगी बन भोगी का कार्य करते हैं। वे शास्त्रों और उपदेशों द्वारा जीवों को मोह महाराज के भक्त बनाते हैं, और असत्य कार्यों से आत्मकल्याण बताते हैं। जैसे वे कहते हैं कि,-"बलिदान, यज्ञकर्म और श्राद्धादि कार्यों में जो हिंसा करते हैं, वे स्वर्ग के भागी बनते हैं। इसतरह मरनेवाले पशु भी उत्तम गति को प्राप्त करते हैं।" इस भाँति वे लोगों को भ्रमाते हैं। वाममार्गी तो निर्भीकता के साथ स्पष्ट शब्दों में कहते हैं कि, माँस और मद्य का खाना, पान करने में कोई दोष नहीं है। इतना ही नहीं वे कहते हैं कि, ऐसा करने से अन्त में मोक्ष मिलता है। प्रिय पाठक! यह महामोह की प्रबलता नहीं है तो और क्या है? मोहराजा का प्रपंच एक विचित्र ही प्रकार का है। इसमें

प्राय कोई नहीं बन सकता है। पामर प्राणी तो बिचारे हैं ही किस गिनती में ? मगर आश्चर्य की बात तो यह है कि, सर्वज्ञ के समान माने हुए, मोहके अवगुणों को सब तरह से जाननेवाले, अनेक भव्य पुरुषों का उद्धार करनेवाले, पंच-महाव्रत को यथास्थित पालनेवाले, प्रमाद के समान आत्म-शत्रुओं को दूर करनेवाले, सम्यक्त्वधारी और विश्वोपकारी पुरुषसिंहों को भी मोह महाराज छतियाने से न चूका। मोह महाराज एकवार अपनी सभा में उदास होकर बैठे हुए थे। सभाजनों के चहरों पर भी उदासीनता छाई हुई थी। उ। समय मोहराजा के राग, द्वेष नामा महामंत्रियोंने पूछा, — "महाराज ! उदास क्यों हैं ?" मोह महाराजाने धीमे स्वर में कहा — "मेरे राज्य में से एक आदमी भागकर, मेरे पक्के शत्रु सदागम से जा मिला है। उस सदागमने उस पुरुष को आश्रय देकर पूर्णतया अपने आधीन करलिया है। सदागम की सहायता से उसने मेरा सारा मर्म जगत में प्रकाशित कर दिया है। इसलिये, मुझे डर है कि, जो लोग मेरी आज्ञा को पूर्णतया पालते हैं वे भी अगर मेरे गुप्त रहस्य से परिचित हो जायँगे, तो मेरा राज्य बहुत समय तक टीका न रहेगा। इस-लिये मैं उदास हूँ।" मोहराजा की बात सुनते ही उसके कई सुभट मुस्नेदी से खडे हुए और कहने लगे — "महाराज ! क्षणमात्र में हम आपके अपराधी को पकड़कर आपके आधीन

करेंगे। आप कुछ चिन्ता न कीजिए।" तत्पश्चात् राग, द्वेष, क्रोध, मान, माया, लोभ, हर्ष, मद, काम, रति, अरति, भय, शोक, जुगुप्सा और हास्यादि सुभटवर्ग कटिबद्ध होकर, युद्धार्थ उस पुरुष के पास गये। तुमुल युद्ध हुआ। अन्त में उस पुरुषने मोह की सेना को परास्त कर दिया। सुभट निराश होकर अपने राजा के पास गये। राजा को उन्होंने सारा वृतान्त कह सुनाया। सुन कर उसे बडा दुःख हुआ। वह दुःखपूर्वक विचारने लगा कि—अब क्या उपाय करना चाहिए? वह इस तरह विचार कर रहा था, उस समय निद्रा और तंद्रा हाथ जोड कर खडी हुई और बोली—"महाराज! जब तक हम, आपकी दासियाँ जीवित है, तब तक आपको चिन्ता करने की कोई आवश्यकता नहीं है। सब कार्य ठीक हो जायँगे। केवल आप का हाथ हमारे सिर पर चाहिए।" ऐसा कह दोनो दासियाँ वहाँ से रवाना हुईं। मार्ग में जाते हुए उनको शकुन भी अच्छे हुए। पहिले तन्द्रा उस पुरुष रत्न के पास गई। जाते ही उसका सत्कार नहीं हुआ। मगर धीरे धीरे उसने अपना प्रभाव जमा दिया। तब उस पुरुष को निद्रा लेने का विचार हुआ। इतनेही में निद्रा भी आ पहुँची। वह पुरुष झोके खाने लगा। इससे स्वाध्याय में विघ्न पडने लगा। तब उस पुरुष के गुरु वृद्ध मुनिने शान्ति के साथ कहा—"महानुभाव! स्वाध्याय कैसे

बद किया ? " उस पुरुषने उत्तर दिया — " महाराज प्रमाद ही आया । " वृद्ध मुनिने फिर भी उस पुरुष को टोका । उसने यही उत्तर दिया कि ' प्रमाद ' हो आया । पुरुष विशेष रूपसे स्वाध्याय के लिए तत्पर होता था, इतने ही में निद्राने उस पर अपना पूरा अधिकार जमा लिया । वृद्ध मुनिने उसको पुकारा, मगर वह नहीं बोला । इस लिए उसने और जोरसे पुकारा, तब उस पुरुषने उत्तर दिया — " मैं अर्थ की विचारणा कर रहा हूँ । ज्यादा गडबड न करो । " इस तरह से निद्राने उस पुरुष को असत्य और क्रोध के आधीन कर दिया । वृद्ध मुनिने कहा — " मुनि को असत्य नहीं बोलना चाहिए और क्रोध को छोडना चाहिए । " यह सुन कर निद्राभिभूत मुनिने कहा — " हाँ, जूठ भी बोला और क्रोध भी किया । जाओ तुमसे बने सो करो । मुझ में शक्ति होगी तो मैं स्वयमेव अपना निर्वाह कर लूँगा ।

इस प्रकार से एक एक करके उस मुनि के ऊपर मोह राजा के सुभट अधिकार करने लगे । अत में वृद्ध गुरुने उस पुरुष को मुनि समुदाय में से बाहिर निकाल दिया । जब वह निराश्रय हुआ तब मोहराजा के सब सुभटोंने उस पर एक साथ हमला किया और व उसको पकड कर मोहराजा के राज्य में ले गये । इस तरह यह पुरुष परम्परा से मरण पाकर जब निगोद में चला गया तब मोहराजा का कलेजा ठंडा हुआ । "

जिन को मोहराजा की दुष्टता सम्पूर्ण रीत्या देखनी हो, उन्हें चाहिए कि व उपमितिभवप्रपचाकथा, वैराग्य कल्पलता और मोह पराजय नाटक आदि ग्रंथ देखें ।

मोह की प्रबलता कम होने से रागद्वेष कम होते हैं, रागद्वेष के घटने से अनादि कर्मलेप की कमी होती है, और कर्मलेप की कमी से कइ अंशों में आत्मस्वरूप की झलक दिखाई देती है । इस लिए मोहराजा को जीतने के लिए अपने पास, दान, शील, तप और भावनादि शस्त्रों को रखने की आवश्यकता है । इसी तरह ईर्ष्या, निंदा, विकथा और वनिता रूपी जासूसों और क्रोध, मान, माया, लोभ और कामादि उनके स्वामियों के हाथ से सुरक्षित रहने के लिए वैराग्य रूपी किले की जरुरत है । जो पुरुष वैराग्य रूपी किले में रहता है, उसके शस्त्रों को काई नहीं छीन सकता है । पुरुष को मार्गानुसारी के गुणों की प्राप्ति भी वहीं से होती है । उसके बाद सम्यक्त्व की प्राप्ति होती हे । यह रत्न अनादिकाल के कर्मलेप को उखाड देने में सर्वोत्कृष्ट औषध है । इसके बाद व्रतादि की प्राप्ति होती है । व्रतादि कर्मलेप को जडमूल से उखाड देते हैं । इसलिए कर्मलेप को नाश करने के मूल कारण और दानादि शस्त्रों के रक्षक वैराग्यदुर्ग की खास जरूरत है वैराग्य होने के अनेक कारण हैं । उन में मुख्य कारण सदु

पदेश है। सदुपदेश से मनुष्य को ससार की असारता का भान होता है। और इससे वैराग्य वृत्ति की अभिवृद्धि होती है।

यहाँ वैराग्यवृद्धि के कारणों का उल्लेख करना आवश्यक है।

वैराग्य वृद्धि के कारण।

मानसिक बलादि।

अधुव जीविअ नच्चा, सिद्धिमग्ग विआणिया।
विणिअट्टिज्ज भोगेसु, आउ परिमिअप्पणो॥
बल थाम च पेहाए सद्धामारुग्गमप्पणो।
खित्त काल च विन्नाय तहप्पाण निजुजए॥
जरा जाव न पीडेइ वाही जाव न वड्ढइ।
जाविंदिया न हायन्ति ताव धम्म समायरे॥

भावार्थ—हे जीव! जीवन को अस्थिर, मोक्षमार्ग को ज्ञानादि रत्नत्रय स्वरूप और आयुष्य को परिमित (सौ वर्ष की हदवाला) समझ कर भोगों से निवृत्त हो। (१)

अपने मानसिक और शारीरिक बल को देख कर, श्रद्धा और आरोग्य को जाँच कर और क्षेत्र व काल को जान कर आत्मा को धर्मानुष्ठान में लगा।

जब तक बुढ़ापन अधिकार नहीं किया है, जब तक रोगने शरीर में अपना अड्डा नहीं जमाया है और जब तक इन्द्रियाँ क्षीण नहीं हुई है, तब तक हे जीव ! अपना समय धर्म करने में लगा ।

दूसरी गाथा में 'बल' शब्द का प्रयोग किया गया है । उसका अभिप्राय यह है कि, यदि शरीर में बल हो और मन में बल न हो तो धर्म करना बहुत कठिन होता है । इसलिए 'बल' शब्द से यहाँ मानसिक बल समझना चाहिए । मानसिक बल के विना परिसह और उपसर्ग सहन नहीं हो सकते हैं । तो भी केवल मानसिक बल से ही कोई भी क्रिया कार्यरूप में परिणत नहीं की जा सकती है । इसलिए दूसरे 'थाम' शब्द से शारीरिक बल को समझना चाहिए । शारीरिक बल के विना तप, जप, ध्यान, परोपकार और क्रियाकांड नहीं हो सकते है । मानलो कि, किसी को शारीरिक और मानसिक दोनों प्रकार के बल प्राप्त हो गये हों, मगर चारित्र धर्म पर श्रद्धा न हो तो भी काम नहीं चलता है । श्रद्धा विना जो क्रिया की है, वह बैगार रूप होती है । बैगारी यदि बैगार अच्छी तरह करता है, तो उसका ऊपरवाला, बैगार में पकड ले जानेवाला उसको नहीं मारता है । इसीतरह द्रव्य क्रिया करनेवाला कभी नरकादि दुर्गतियों के दुःख नहीं पाता है । मगर जो क्रिया श्रद्धा के विना की जाती है, वह कभी कर्मक्षय का कारण

नहीं होती है। हाँ, बेगारी यदि बेगार करने में लुचपन करता है तो वह पिट जाता है, इसीतरह श्रद्धा बिना की क्रिया करनेवाला क्रिया करने में दंभ करता है, बडे भारी दंड का पात्र होता है। श्रद्धा के बाद आरोग्य बताया गया है। इसका कारण यह है कि, यदि किसी को मानसिक और वाचिक बल भी मिल गया हो और श्रद्धा भी हो तो भी यदि आरोग्य नहीं है तो कुछ भी नहीं है। आरोग्य के बिना धर्म की आराधना नहीं हो सकती है। इसलिए धर्म साधन में आरोग्य की भी खास आवश्यकता है। मानसिक और शारीरिक् बल भी हो, श्रद्धा भी हो, और आरोग्य भी हो, मगर यदि योग्यक्षेत्र न हो तो धर्म की साधना नहीं हो सकती है। इसलिए धर्मसाधन के लिए निरुपद्रव क्षेत्र की भी आवश्यकता है।

उक्त पाँच बातें अनुकूल मिल गई हों, मगर यदि काल अनुकूल न हो तो भी धर्मसाधन में न्यूनता होती है। क्योंकि योग्य काल प्राप्त हुए बिना कृतक्रिया फलदायिनी नहीं होती है। किसान गेहूँ बोने के समय कभी बाजरा नहीं बोएगा और यदि बोएगा तो उसको पछताना पड़ेगा। इसलिए धर्मसाधन में काल की भी खास आवश्यकता है। ऊपर बताई हुई छ वस्तुएँ ठीक मिलने पर भी यदि बुढापा आ गया होता है तो, शारीरिक बल पूरी तरह से काम नहीं कर सकता है, इसलिए निर्धारित

जो शान्त स्वभावी होता है उसको प्राय क्रोध नहीं आता है। यदि कभी आ जाता है तो वह, उपशम भावों से उसको तत्काल ही मिटा देता है। इससे क्रोध के परिणाम, दुर्गति से वह बच जाता है। नम्र भावों से मान पास में हो कर भी नहीं फटकता है। सरल भाव तो माया का कट्टा शत्रु ही है। और सन्तोष लोभ का जानी दुश्मन है। लोभाधिकार में यह बात भली प्रकार से समझादी गई है। कषायें क्या करते हैं?

कोहो अ माणो अ अणिग्गहाआ,
माया य लोभो य पवड्ढमाणा।
चत्तारि एए कसिणा कसाया,
सिंचति मूलाइ पुणब्भवस्स॥

भावार्थ—वश में नहीं किये गये क्रोध और मान व बढ़ते हुए माया और लोभ—ये चारों कषायें—जन्मांतर को बढ़ाने के कारणभूत पापरूपी वृक्ष को सिंचन करते हैं।

माया का कारण मान और क्रोध का कारण लोभ है। अर्थात् मान से माया पैदा होती है और लोभ से क्रोध पैदा होता है। इसलिए पहिले मान और लोभ इन दोनों को दूर करना चाहिए। निरभिमानी पुरुष कभी माया नहीं करता है। पुरुष माया इसी लिए करता है कि, जिससे उसका मान भग न हो, और इस तरह मान की रक्षा के लिए वह हतभागी दाम्भिक

बनता है। उसकी वृत्ति दाम्भिक हो जाती है, परन्तु बाद में वह मान भी मर्दित हो जाता है कि, जिसके लिए वह हतभागी दंभी बनता है, और परिणाम में अपमान का बहुत बडा बोझा सिर पर रख कर, भवचक्र में गौते मारता है। लोभ के जोरसे जीव क्रोधाधीन होता है। किसी को धन का लोभ होता है, किसी को कीर्ति का लोभ होता है और किसी को हुकूमत का लोभ होता है। धनके लोभ से व्यापारी लडते हैं, और कचहरियों में जाते हैं। और इतने क्रोधाध हो जाते हैं कि अपनी एक पाई के लिए सामनेवाले के लाखों रुपयों का खर्चा करा करा देते हैं। कीर्ति के लोभी पुरुष सदा विवक शून्य हो कर, कीर्ति को धका पहुँचाने पर अत्यत क्रुध होते हैं और उस पर मानहानि का केस चलाते हैं, उसकी कीर्ति को कलकित करने का भरसक प्रयत्न करते हैं। हुकूमत के लोभी अपने हुक्म का अपमान होने से क्रोधाध होकर जीवहत्या करने में भी आगा पीछा नहीं करते हैं। मानी वे लाखों मनुष्यों का प्राणविघातक भयकर युद्ध प्रारभ करते हैं। इसलिए क्रोध को दूर करने का प्रयत्न करना चाहिए कि, जिससे क्रोध तत्काल ही शान्त हो जाय। चार कषायें जैसे पाप के कारण हैं, वैसे ही पाप भी कषायों का कारण है। जैसे जन्म पाप का कारण है, वैसे ही पाप जन्म का कारण है। इस तरह अन्योऽन्य कार्य कारण भाव है। इसलिए कषायों को छोडोगे तो पाप छूटा जायगा। इसी

प्रकार पाप का त्याग करोगे तो कपाय छूट जायँगे। इस तरह यह बात सिद्ध होती है कि, जन्म के अभाव से पाप का अभाव होता है और पाप के अभाव से जन्म का अभाव होता है। तात्पर्य कहने का यह है कि, मान और लोभ के त्याग से चारों कपाय छूट जाते हैं। वैराग्य के रंग में पूर्णतया वही रंगा जाता है जो कपायों को छोड़ देता है, और पूज्य भी वही बनता है। कहा है कि —

सक्का सहेउ आसाइ कंटया, अओ मयाउच्छहया नरेण।
अणासए जो उ सहिज्ज कंटए, वईमए कन्नसरे स पुज्जो ॥

भावार्थ—आशा से मनुष्य लोहे के काँटे सहन कर सकता है (कई वपधारी पुरुष लोहे के खीलेवाले पटडे पर सोते हैं।) मगर ऐसे पुरुष भी वचन रूपी काँटों से घबरा जाते हैं। इसलिए पूज्य मनुष्य वही होता है, जो आशारहित हो–कठोर वचन रूपी काँटों के कानों में प्रविष्ट होने पर भी समभावी रहता है।

बाणों के घाव समझाते हैं, मगर वचन के घाव कभी नहीं रुझते हैं, वे जीवन पर्यंत रहते हैं, मरते तक कठोर वचन याद आते हैं। इसी लिए वचन ज्यादा दुःखदायी होते हैं। इन वचनघावों को वही सह सकता है जो कपाय–विजयी होता है। दूसरे उसकी पीडा को नहीं सह सकते हैं। द्रव्यार्थी मनुष्य युद्ध में जा कर बाण, तलवार, बंदूक आदि के प्रहार सहन करते

हैं। व्यापारी लोग कर्जदारों के वचन सहते हैं, उनकी खुशामद करते हैं, बाबा लोग लोहके कीलों पर सोते हैं, और ब्राह्मण द्रव्यही के लालच से पचकेश बढाते हैं। मगर जो आत्मार्थी पुरुष होते हैं, वे सामनेवाले पुरुष की सब शुभ या अशुभ बातें समभाव से सहते हैं। इसी लिए वे पूज्यतम या सच्चे वैरागी गिने जाते हैं। कहा है कि —

समाववता वयणाभिराया, कन्न गया दुम्मणिअ जणति।
धम्मुत्ति किच्चा परमग्ग सूरे जिइदिए जो सहइ स पुज्जो॥

भावार्थ—जब वचन रूपी प्रहार सामने से आ कर कानों में प्रवेश करते हैं, तब वे मन को खराब कर डालते हैं। उन्हीं प्रहारों को समता प्राप्त पुरुष–' मेरा सहने का स्वभाव है ' यह समझ (वैराग्य वृत्ति से)-सहन करते हैं। वे ६। पुरुष परम शूर जितेन्द्रिय महापुरुष और पूज्य गिने जाते हैं। पूज्य होने का वास्तविक उपाय कषाय–विजय यानी वैराग्य–वृद्धि ही है।

मोहादि का त्याग।

वैराग्य-वृद्धि की इच्छा रखनवाले मनुष्य को मोहादि का भी त्याग करना जरूरी है। जबतक मोह, राग, द्वेषादि कम नहीं होते हैं, तब तक वैराग्य की अभिवृद्धि नहीं होनी है। इसलिए कहा गया है कि —

अहो ! संसारकूपेऽस्मिन् जीवा कुर्वन्ति कर्मभि ।
अरघट्टघटीन्यायेनैहियाहिरा क्रियाम् ॥

भावार्थ—अहो । इस ससाररूपी कूप क अदर, जीव अपने कर्मों के कारण से रेंट की घेडों को तरह, आनेजाने की क्रिया करते हैं । अर्थात् अरघट्ट-रेंटकी घेड जैसे एक भरती है और दूसरी खाली हो जाती है, इसी भाँति इस ससार में एक मरता है और दूसरा जन्म लेता है । तो भी मनुष्य अपने जीवन को व्यर्थ ही बरबाद कर देता है । कहा है कि —

धिग् धिग् मोहान्धमनसां जन्मिनां जन्म गच्छति ।
सर्वथापि मुधैवेद सुप्तानामिव शर्वरी ॥

भावार्थ—जैसे सोते हुए पुरुषकी रात्रि व्यर्थ जाती है वैसे ही मोहसे अधे बने हुए प्राणियों का जीवन सर्वथा व्यर्थ जाता है । यह बात अत्यत धिक्कारने योग्य है ।

मोहराजा के राज्य में रहनवाले मनुष्य खेलने कूदने में समय बिताते हैं, बालचेष्टाएँ करते हैं, और उद्यानों में जाकर कर्म के हेतुभूत शृगार रस में मग्न हो—मस्त हो ससार की अभिवृद्धि करते हैं । उस समय वे यह भी भूल जाते हैं कि, उनका धर्मके साथ भी कुछ सबध है । वे मनुष्य जन्मरूप कल्प-वृक्ष के दान, शील रूप उत्तम फलों को लेनेकी परवाह न कर कामरूपी करीर वृक्षके विषयरूपी कटु फलों को लेता है । इसी

लिए शास्त्रकार ऐसे लोगों को धिक्कारते हैं और उन्हें सोते हुए मनुष्य को वृथा रात बितानेवाले के समान वृथा जीवन बितानेवाला बताते हैं। और भी कहा है कि —

एते रागद्वेषमोहा उद्यन्तमपि देहिनाम् ।
मूलाद् धर्मं निकृन्तन्ति मूषका इव पादपम् ॥

भावार्थ—चूहा जैसे वृक्ष की जड को काट डालता है, वैसे ही राग, द्वेष और मोह प्राणियों के बढे हुए धर्म को— वैराग्य को जडमूल से काट डालते हैं।

राग द्वेष और मोह की त्रिपुटी तीनों लोक को बरबाद करती है। राग और द्वेष दोनों सहचारी हैं। जहाँ राग होता है वहाँ गौणता से द्वेष भी रहता है। जहाँ द्वेष होता है, वहाँ रागकी भी विषम-व्याप्ति होती है। अर्थात् जहाँ द्वेष होता है, वहाँ थोडा बहुत राग भी गौणरुप से रहता है। कहीं सर्वथा नहीं भी रहता है। जैसे पति, पत्नी में, गुरु, शिष्य में, पिता, पुत्र में और भाई, बहिन में, यदि किसी कारण से द्वेष होजाता है, तो भी उनमें थोडा बहुत राग अवश्यमेव रहता है, परन्तु यदि प्रतिस्पर्द्धियों में जैसे राजा, राजामें, सेठ, सेठमें, और पडित, पडितमें, कभी द्वेष होजाता है तो वहाँ, गौणरूप से राग रहता है यह नहीं कहा जा सकता है। जहाँ राग, द्वेष होते हैं, वहाँ मोह अवश्यमेव होता है। इसी तरह जहाँ रागद्वेष होता है,

वहाँ मोह भी जरूर ही रहता है। इस तरह इनकी अन्वय व्यतिरेक प्राप्ति है। जहां यह त्रिपुटी एकत्रित होती है, वहाँ इसके नौकर क्रोध, मान, माया, लोभ, रति, अरति, शोक, सताप, काम, इच्छा, प्रमाद, विकथा और ईर्ष्या आदि भी जा पहुँचते हैं। वे इकट्ठे होकर बिचारे जीव को धर्मवृक्ष के मीठे फलों को नहीं खाने देते हैं। वे उसको विषयरूपी विषवृक्ष के कड़वे फल खाना सिखाते हैं। इनके खानेसे जीव मूर्च्छित हो जाता है, फिर वह हेय, ज्ञेय और उपादेय पदार्थों की पहिचान नहीं कर सकता है। वह देव, अदेव, गुरु, कुगुरु, धर्म, अधर्म, और सत्य, असत्य किसीको नहीं जानता है। वह केवल अपनी पाँचों इन्द्रियाँ तृप्त करनेही में अपना समय बिताता है। मति को चचल बनाकर उसको चारों तरफ दौडाता है। वह इस डरसे मुनियों के पास भी नहीं जाता है कि, यदि मैं मुनियों के पास जाउँगा तो व अपनी चतुराई स या अपन प्रभावसे, मुझे विवश करक किसी बातका नियम करवा लेंगे। जब वह मुनियों के दर्शन करने को भी नहीं जाता है, तब फिर उनके उपदेश श्रवण की तो बात ही क्या है? त्रिलोकनाथ वीतराग भगवान की पूजा और दर्शन करन का समय भी इस जीव को नहीं मिलता है। यदि कोई उसको कहता है कि,–"चलो आज मदिर म पूजा, आँगी आदिका बहुत ठाठ हो रहा है, तो वह उत्तर दता है कि,–"हमें क्या ठाठ के दर्शन करत हैं? अवकाश मिलेगा तब

शान्ति से जाकर भगवानके दर्शन करेंगे। इस समय तो वहाँ लोगों की भीड होगी इसलिए मेरा मन दर्शन करने में नहीं लगेगा। तुम जाओ। मैं तो मंदिर में शान्ति होगी उस समय जाऊँगा।" इस तरह का उत्तर दे, प्रेरक को विदाकर, आप कर्म क्लेश के पंजेम फसता है। उसीको वह अपना कर्तव्य समझता है। वह धर्म को अधर्म बताने में भी नहीं चुकता है। यदि कोई उसको कहता है कि,–"तुम दान, शील, तप और भावना में अपना मन लगाओ, तो वह विषयलंपट जीव उत्तर देता है कि,–" भाई! मैं इतने जीवों का पोषण करता हूँ, वे सबही जीव धर्म करते हैं। अब मुझे धर्म करने की क्या जरूरत है? शास्त्रकार कहते है कि, दान उत्तम पात्र को देना चाहिए। मेरा आत्मा ज्ञान, दर्शन और चारित्र रूप रत्नत्रय युक्त है। इसी तरह वह देवरूप, और गुरूरूप और धर्मरूप भी है। उससे बढ़कर उत्तम पात्र कौन हो सकता है? मैं उसी आत्मा का विनय करता हूँ। यानी वह जो कुछ माँगता है, मैं उसको वही देता हूँ। मैं तत्काल ही अविलंब उसकी इच्छा को पूर्ण करता हूँ। उसको लेशमात्र भी क्लेश नहीं होने देता हूँ।

कई लोग तो आत्मा को भूखा, प्यासा रखते है। बैलकी तरह उससे अनेक कष्ट सहाते हैं। मगर मैं तो उसको ठीक नहीं मानता हूँ। शील धर्म का अर्थ यह है कि, आत्म स्वभाव

का पालना । अनादिकाल से आत्मा का स्वभाव खाना, पीन और खेलकूद करना है । मैं ऐसाही करता हूँ । तप धर्म अर्था तपना यह तो स्वभावत ही व्यवहार में आता है । मैं छत्रपत बनूँ, वाडी, गाडी और लाडी के सुखका भोक्ता बनूँ, मुझ क ससार साहूकार कहे, मेरा हुक्म जगत माने आदि । " इ प्रकार उन्मत्तता पूर्ण वचन बोल, मोह से मूर्च्छित हो जीव वृथा ही अपना जन्म गँवाता है । इसलिए मनुष्यों क सबसे पहिले मोह का त्याग करना चाहिए । गृहस्थी की बा इस समय छोडकर हम साधु के सबध में विचार करेंगे, जिस ससार का त्याग कर दिया है । वैराग्य की हीनता से राग, द्वे और मोह की त्रिपुटि साधु को भी मूर्च्छित बना देती है, व अकृत्यों को भी उन्हें कृत्य समझा देती है । "पुस्तक की भकि करनेवाला, यानी ज्ञानपद का आराधक जीव तीर्थंकर गो बाँधता है । " इस वाक्य के द्वारा, महामल्ल मोह से हारा हु जीव उल्टा उपदेश देनेके लिए कटिबद्ध होता है । आप म कुमार्ग को–उल्टे मार्ग को–सीधा मार्ग मान बैठना है औ इस तरह वह अपने आपको और मद्र प्रमाणी जीवों को भव कूप में डालने का प्रयत्न करता है । वह पुस्तकें लिखाता है लिखी हुई पुस्तकें खरीदता है और उनके लिए नये ढग से उप देश देकर वह श्रावकों के पाससे पैसे निकलवाता है । लिखि और मुद्रित पुस्तकें जब उसके पास बहुत हो जाती हैं, तब व

सुंदर और बढ़िया आलमारियाँ मोल लेता है, ~कों को नहीं दे ~। इसलिए तरह से बढ़िया नवीन आलमारी बनवाता है। तत्पश्चात् और आलमारी को रखने के लिए वह श्रावकों को पत्थर का घर बँधवा देने का उपदेश देता है। उन्हें समझाता है कि, पुस्तकों की रक्षा करने में अनंत पुण्य है। शास्त्रों में ज्ञान–चैत्य होना बताया गया है, इसलिए इस समय ऐसा होना चाहिए। बेचारे श्रावक भक्तिभावों से और शुभ फल की आशा से पचीस, पचास हजार रुपयों का खर्चा करते हैं। और मकान बनवा देते हैं। तत्पश्चात् वे मुनिश्री भी दो चार महीने तक के लिए पुस्तकों पर कव्हर चढाने में, छपे हुए पुस्तकों पर रेशमी कपडे का पुट्ठा लगवाने में और पुस्तकें बराबर रखने को डिब्बे बनवाने के कार्य में, इतने निमग्न हो जाते हैं, जितने की हगाम के मौके पर–फसल के मौके पर–व्यापारी हो जाते हैं। व्यापारियों को उस मौके पर जैसे रोटी खानेकी भी बड़ी कठिनता से फ़ुर्सत मिलती है, इसी तरह मुनिश्री को भी आहार पानी के लिए जाने के लिए भी बड़ी कठिनता से फ़ुर्सत मिलती है। साधुओं को इसतरह काम में निमग्न देखकर यदि कोई श्रावक सरलता से आकर पूछता है कि, महाराज आप के पीछे यह क्या उपाधि है ? तो व उत्तर देते हैं —“ हे महाभाग्य, यह तो ज्ञान की भक्ति है, ज्ञानभक्ति करनेवाला भी उत्तम फल पाता है।” यह उत्तर सुनकर श्रावक मन ही मन समझ जाता है कि, महाराज

वे मरते समय भी अपने शिष्यों को या श्रावकों को नहीं दे सकते हैं। ये सारी विडम्बनाएँ मोह की की हुई हैं। इसलिए हे भव्यो! मोह का त्याग करो, वैराग्य मे चित्त लगाओ और वैराग्य भावों के उपदेशक श्लोकों का खूब ध्यानपूर्वक मनन करो। देखो, यह सहचारी शरीर भी अपना नहीं है और अपने साथ रहने का भी नहीं है।

शरीर की दुर्जनता।

विधाय सहजाशौचमुपस्कारैर्नवैर्नवै ।
गोपनीयमिदं हन्त ! कियत्कालं कलेवरं ॥

भावार्थ—स्वभाव से ही जो अशौच और अपवित्र है, ऐसे शरीर को नये नये उपायों द्वारा कब तक सुरक्षित रख सकोगे? अन्तमें तो यह कभी रहनेवाला नहीं है।

सत्कृतोऽनेकशोऽप्येश, सत्क्रियेत यदापि न ।
तदापि विक्रिया याति कायः खलु खलोपमः ॥

भावार्थ—शरीर दुर्जन की उपमावाला है। क्योंकि इस शरीर का बारबार सत्कार किया जाता है, तो भी वह एकही बार सत्कार न पाने से विकृत होजाता है।

असत्पुरुषों का बारबार खान, पान, सन्मान आदि से सत्कार किया जाने पर भी यदि एकाधबार उसमें कमी होजाय

सर्प जैसे वृक्ष क कोटर म रहत है, वैसे ही, शरीर म रोग रहन हें। सर्प जैसे प्राणों के हर्ता हैं वैसे ही रोग भी प्राणों को हरण कर लेत हैं। शरीर तो स्वभावत चला जानेवाला है ही, मगर उसमें युवावस्था की जो लक्ष्मी है वह तो उसस भी बहुत पहिले पलायन कर जानेवाली है। इसलिए उस यौवनश्री को पा कर शुभ कार्य करने चाहिए। कहा है कि—

आयु पताकाचपल तरङ्गचपला श्रिय ।
भोगिभोगनिभा भोगा सगमा स्वप्नसन्निभा ॥

भावार्थ—आयुष्य ध्वजा की भाँति चपल। समुद्र की तरगों क समान सम्पत्ति अति चपल है, भोग सर्प–फणों के समान भयकर हैं और सभोग स्वप्न के समान हें।

जा आयुष्य अमूल्य है, लाख स्वर्ण–मुद्राएँ देने पर भी जो नहीं मिलनवाला है, और इन्द्रादि देव भी जिस को बढा नहीं सकत हे, वही आयुष्य पताका के समान चचल है। इसलिए चचल आयुष्य क अदर निश्चल आत्मकार्य और परोपकार करना चाहिए। लक्ष्मी समुद्र की तरगों के समान अस्थिर है। अस्थिर स्वभाववाली लक्ष्मी का सदुपयोग सुपात्रदान है। सुपात्रदान के प्रभाव से अस्थिर स्वभाव छोड कर, स्थिर स्वभाववाली हो जाती है।

भोग इस भव में और परभव में भी दु ख देनवाले हें।

कहा है कि–" भोगे रोगभयम् । " (भोग में रोग का भय रहता है ।) इस वाक्य से भोग इस भव में कडवे फल देनेवाले सिद्ध होते हैं । और भवान्तर में नरकादि गतियों का देनेवाला होता है । इसलिए भोगों को सर्पफणादि की जो उपमा दी गई है वह बहुत ही उचित है । पुत्र, पौत्र, भाई, बहिन, माता, पिता, और धन, धान्यादि के सगम भी स्वप्न के समान हैं । जैसे स्वप्न के पदार्थ स्वप्ने में ही अच्छे मालुम होते हैं, परन्तु जागृतावस्था में वे मिथ्या मालूम होते हैं । इसी तरह इनका– पुत्रादि का–मेल भी इस जीवन तक ठीक जान पडता है, परन्तु जीवन के अभाव में–परभव में–ये मिथ्या हो जाते हैं । मगर जीव मिथ्या सगम के लिए सच्चा पापकर्म करता है । और वह पापकर्म परभव में भी जीव के साथ जाता है । कुटुब के लिए जीव पाप का ढेर लगाता है । पापकर्म करके धन इकट्ठा करता है । मगर अन्त में धन तो कुटुब खा जाता है और पाप उसको भोगना पडता है । पाप में से हिस्सा लेनेवाला कोई भी नहीं है । यदि कोइ पाप का भाग लेन की स्वीकारता भी दे, तो ऐसा होना अशक्य है । कृत पुण्य, या पाप जीव को स्वय ही भोगना पडता है ।

ससार की स्वार्थ परता ।

ससार स्वार्थ का सगा है । सब जानते हैं कि माता को

पुत्र पर अत्यत प्रेम होता है, वह अपने पुत्र के मरण की इच्छा कभी नहीं करती है, परन्तु पुत्र जब किसी असाध्य रोग में फँस जाता है, माता को लगातार रात दिन दो चार महीने तक, उसकी शुश्रूषा करनी पडती है, तब माता भी घबरा जाती है और वह कहने लग जाती है कि,–" लडका अब या तो मर जाय या, अच्छा हो जाय तो ठीक है। " ये शब्द घबरान पर ही निकलते हैं कि–" मरे न माचो छोडे।"

इस विषय में हम यहाँ एक सेठ का दृष्टान्त देते हैं।

"किसी शहर में धनपति सेठका पुत्र अपने मित्रों के साथ नगरसे बाहर गया था। उस समय उसकी भलाई के लिए उसके एक मित्रने उसको कहा –"इस ससार में धर्म के बिना जीव का कोई शरण नहीं है। रक्षा करनेवाला केवल धर्म ही है। माता, पितादि परिवार सब मतलबी है। " यह सुन सेठ के पुत्रने कहा –" बन्धु ! तुम कहते हो सो ठीक है, मगर मेरे माता पिता वैसे नहीं हैं। " दूसरे दिन दोनों मित्र एक तालाब पर गये। तालाब सूख गया था, इसलिए वहाँ कोई मनुष्य आता जाता नहीं था। और इसी हेतु से वहाँ क्रूर सर्पादि का निवास हो गया था। यह देख कर उसका मित्र बोला – " बन्धु ! देख। इस तालाब में पानी था, तब कितने लोग इस तालाब पर आते थे। कोई स्नान सध्यार्थ आता था और

कोई स्वच्छ वायु सेवनार्थ। मगर अभी कोई नही आता। इसका कारण यही है कि, इसमें पानी नहीं रहा इससे यह सिद्ध है कि लोगों को तालाब से कोई मतलब नहीं है जल से मतलब है। इसी तरह दुनिया में भी स्वार्थ की सगाई है। शरीर की नहीं। जीव के निकल जाने पर लोगों का शरीर से कुछ स्वार्थ नहीं सधाता है, इसलिए लोग उसको अग्नि में जला देते हैं।" मगर शेठ का पुत्र कुछ नहीं समझा। तीसरे दिन दोनों मित्र बन में जा रहे थे। मार्ग में एक सूखा हुआ बड का झाड मिला। उसको देखकर मित्र बोला –" बन्धु! दो महीने पहिले इस वट वृक्ष पर पक्षी घोंसले बना बनाकर रहते थे, चाँ चूँ करके वृक्ष को गुंजा देते थे, मुसाफिर इसके नीचे विश्राम करते थे, और गवाले गउओं को इसके नीचे बिठाकर निश्चल योगी की भाँति आराम से ठंडी साया में सोते थे। मगर अभी कोई भी नहीं है। इसका कारण समझे? इसका कारण यह है कि, पहिले उनको वृक्ष की शीतल छाया मिलती थी और अब नहीं मिलती है। वृक्ष का कोई सगा नहीं है। सब ठंडी छाया के सगे हैं। इसी तरह संसार में लोग भी स्वार्थ के सगे हैं।" सेठ के पुत्र को इतना होने पर भी अपने माता पिता पर अविश्वास न हुआ। ‍मित्रने पूछा –" आज तू घर जाकर मैं कहूँ ऐसा करेगा?" ‍ठ के पुत्रने स्वीकारता दी।

मित्रने कहा –" तू जाते ही बेहोशसा होकर घर में पड

जाना। कोई बोलाव तो मत बोलना, औषध खिलाव तो मत खाना। उस समय मैं योगी के वेष में तेरे पास आऊँगा। उस समय मैं प्रत्यक्ष करके दिखा दूँगा कि, तेरे माता पिता का तुझ पर कितना स्नेह है? बाद में तेरी इच्छा हो सो करना।" मित्र अपने घर गया। सेठ का पुत्र अपने घर के पास पहुँचते ही, बाहिर की तरफ ही गिर गया। सैकड़ों लोग जमा होगये। अन्त में वह म्यानेम बिठा कर घर पहुँचाया गया। सारे कुटुम्ब जमा होकर उसको चारों तरफ से घेर लिया। उसके भाई, बहिन, चाचा, चाची, माता, पिता आदिने उसको बुलाने की बहुत चेष्टा की मगर वह न बोला। कहावत है कि—"सोया जगाने से जागता है मगर जागते को जगाने से वह कैसे जाग सकता है?" इसी तरह सेठ का पुत्र बिलकुल न बोला। उसने आँखें भी न खोलीं। जो कुछ होता था वह कानों से सुनता था। कोई कहता था, डॉक्टर को बुलाओ, कोई कहता था, हकीम को बुलाओ, कोई कहता था सियाने को बुलाओ और कोई कहता था किसी मन्त्र जन्त्र वाले को बुलाओ। इस तरह सब गड़-बड़ करने लगे। तत्पश्चात् हरेक तरह के उपचारक बुलाये गये। अपने अपने अनुकूल सबने उपचार किया। कहा है कि—

वैद्या वदन्ति कफपित्तमरुद्विकारान्
ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति।

भूताभिभूतमिति भूतविदो वदन्ति
प्राचीनकर्मबलवन्मुनयो मनन्ति ॥

वैद्योंन–डाक्टरोंने आकर कहा कि,–इसको पित्त क पर का वायु कुपित हो गया है, इसलिए अमुक दवा दो । ज्योतिषीन कहा कि,–इस पर राहु की क्रूर दृष्टि पडी है इसलिए ब्राह्मणों को दान दो, शान्ति पाठ कराओ आदि। सयानने कहा कि,–नजर लग गई है, नजर बंधवाओ । मन्त्र जन्त्र वालोंन कहा कि,–इसको डाकन लग गई है, इसलिए उतार करवाओ । डूँडी, गोलों को देखने वालोंने कहा कि,–इसका गोला डिग गया है । जरा तैल लाओ अभी ठीक होजाता है। इस तरह रात भरमें सैकडों इलाज किये गये । मगर सेठ के पुत्र को आराम नहीं हुआ । माता, पिता रोने लगे । नौकर चाकर, घबराये हुऐ, अन्यान्य हकीमों वैद्यों और डॉक्टरों की तलाश में फिरने लगे । कुटुंबी चिन्तित भावसे कहने लगे –" क्या किया जाय ? देना हो तो चुका दें, भार हो तो लेलें, सरकार में केस हो तो उसे हर उपायसे ठीक ठाक करलें, मगर दर्द का क्या करें ? इस तरह इधर चल रहा था । उस समय सेठपुत्र का मित्र योगी का वेष लेकर सेठ की हवेली के आगे से निकला । योगी को देखकर, नौकरोंन उसके पैरों पड और कहा –" महाराज बडे कष्ट का समय है । सेठका बडा लडका बहुत बीमार हो गया है । सारा कुटुंब रो रहा है ।

इसलिए कृपा करके सेठ के लड़के को बचाइए। बड़ा उपकार होगा।"

योगीने उत्तर दिया—"अगर हम दुनिया का कार्य करने में पड़ेंगे तो फिर ईश्वर का भजन कब करेंगे?" योगी और नौकरों की इस तरह बातें हो रहीथी, उसी समय वहाँ कई लोग जमा हो गये और वे योगी को समझा बुझाकर हवेली में ले गये। उसने सेठ के पुत्र को देखकर कहा—"लड़का इलाज करने से अच्छा हो सकता है। घबराने की कोई बात नहीं है। योगी लोग मरे हुए को भी वापिस जिला देते हैं तो फिर इसकी तो बात ही क्या है? यह लड़का शीघ्र ही अच्छा हो जायगा। उड़द के दाने, लोबान और पच रंग का कपड़ा लाओ। एक सफेद पर्दा तैयार करो। एक जल का कटोरा भी भरकर लेते आओ। योगी के कथनानुसार सारी चीजें तैयार करके दे दी गई। अब योगीने अपनी क्रिया प्रारंभ की। लोग प्रसन्न होकर आपस में बातें करने लगे कि सेठ के अहोभाग्य हैं, जिससे ऐसा योगी मिल गया है। योगी ऊँचे स्वर से बोलने लगा—"ॐ फुट् फुट् स्वाहा!" "ॐ ह्रों ह्रों स्वाहा!" आदि। बड़े आडंबर के साथ क्रियाएँ पूर्ण करने के बाद योगी पर्दे के बाहिर आया और बोला—"सुनो भाईयो! इस लड़के पर व्यन्तर का आक्रमण हुआ है। वह बहुत जबर्दस्त है। बच्चे के एवज में वह किसी का जीव लेगा तब ही लड़के को छोड़ेगा। इसलिए जो

कोई जल का यह कटोरा पियेगा, उडद के दाने खायगा और, यह डोरा अपने हाथ में बाँधेगा, वह लडके की सी हालत में पडकर अन्त में मर जायगा।"

योगी के ऐसे भयकर वचन सुन, सब मौन हो रहे। सब चित्र-लिखित पुतली की तरह स्थिर हो रहे। बनावटी योगी हास्यपूर्ण नेत्रों से अपने मित्र की ओर देखता हुआ खडा था। उसी समय एक मध्यस्थ पुरुषने कहा —" माइओ! जवाब दो।" दूसरा बोला —" प्याला और उडदके दाने उस की माता को दो।" सबने यही सम्मति दी। माता इससे मन में दुःखित होने लगी। पानी का कटोरा और उडद के दाने जब उस के पास आये तब उसने कहा —" ठहर जाओ। जरा सोचने दो।" थोडी देर सोचने के बाद उसने कहा —' मृत सर्वं मृते मयि। (मेरे मरने पर मेरे लिए तो सारा जगत मरा हुआ है) यदि मैं जीवित रहूँगी तो दूसरे तीन लडको का और दो लडकियों का पालन पोषण करूगी और उनका सुख देखूँगी। इस लिए मैं इस प्याले को नहीं पीऊँगी।" कटोरा पिता के पास पहुँचा पिताने तत्काल ही उत्तर दिया —" पिता होगा तो पुत्र बहुत हो जायँगे।" तब वह कटोरा सेठपुत्र की स्त्रियों के पास पहुचाया गया। उस के दो स्त्रिया थीं। उनमेंसे एकने कहा —" यदि मैं मर जाऊँगी तो दूसरी सुख भोगेगी। इस लिए मैं

इस को नहीं पी सकती। " दूसरी ने भी ऐसा ही उत्तर दिया। तब किसीने कहा कि–दोनों साथ ही पी लो। झगडा ही मिट जाय। दोनों चुप हो रहीं। किसीने कुछ उत्तर नहीं दिया। पानी का कटोरा सारे कुटुम्ब में फिर कर वापिस योगी के हाथ में आया। योगी बोला–" अच्छा माई! तुम कोई नहीं पीते हो तो मैं ही इस पानी को पी जाता हूँ।" योगी की बात सुनकर, अहो! योगी महात्मा कैसे उपकारी है? ऐसे ऐसे महात्माओं के अस्तित्वसे ही लोग दुनिया को रत्न की खानि बताते हैं। महात्मा सचमुच ही सच्चे महात्मा है। "

योगी प्याला पी गया। सेठ पुत्र जल्दीसे शय्या छोड कर उठ बैठा। सारे कुटुंबी जन शय्या को घेर कर खडे हो गये। कोई माई, कोइ बेटा, कोई लाल आदि शब्दोंसे उसको प्यार के साथ पुकारने लग रहे थे। उस समय सेठ के पुत्रने धीरेसे कहा–" तुम सब मेरे शत्रु हो। मेरा सगा–स्नेही–तो यह योगी है। इस लिए अब मैं इस के साथ जगल में जा कर अपना मंगल करूँगा। तुम मुझे मत छूना। ऐसा कह सेठपुत्र अपने मित्र के साथ चला गया। सारा कुटुम्ब हतप्रभ हो देखता ही रह गया। "

इस उदाहरण से यह बात ज्ञात होती है, कि ससार में अपने प्राणोंसे ज्यादा कोई प्यारा नहीं है। प्राण नाश होने

का समय आता है तब सबध भी दूर हो जाता है। इसी विषय को पुष्ट करनेवाला एक उदाहरण और दिया जाता है।

" एक कुटुब में कर्मयोगसे एक बुढिया और उस का लडका दो ही व्यक्ति बाकी बचे थे। उस समय भाग्य–योगसे अपने चरणारविन्दसे पृथ्वीतल को पवित्र करते हुए, पच महा व्रत पालक शुद्धोपदेश दाता, मुनिराज अन्य कई साधुओ के साथ उस नगर में आये जहा वह बुढिया और उस का लडका रहते थे। लडका धर्म देशना सुनने को गया। वह हल्के कर्म-वाला था। इस लिए देशना सुनकर उसके मनमें वैराग्य का अकुर आ गया। उस के मन में आया कि वह ससार छोडकर साधु बन जाय। उसने मुनिराजसे अपने विचार कहे। मुनि-राजने कहा –बहुत अच्छे विचार हैं। तुम्हारे घर में कौन है?" उसने उत्तर दिया –" मेरे घरमें मेरी एक वृद्धा माता है।" मुनिश्रीने कहा –" तुम अपने विचार अपनी माता के सामने प्रकट करो। यदि वह आज्ञा दे तो तुम हमारे पास आना। तुम्हारा कार्य सफल होगा।" मुनिश्री के वचन सुन, उन को नमस्कार कर, लडका अपने घर आया और मातासे कहने लगा –" माता! आज मैंने जैनधर्म के साधुओंसे धर्मोपदेश सुना, वह मुझ को बहुत ही अच्छा लगा।" माताने कहा - " बेटा! जिन वचन सदा ही मान्य हैं। तेरा अहो भाग्य है

कि तुने जिन-धर्मोपदेश सुना। तेरा जन्म सफल हुआ। " माता जब चुप हो गई, तब लड़केने कहा—" माता! मेरा विचार है कि, मैं सारी उपाधियों को छोड़ कर साधु बन जाऊँ। " वृद्धा घबरा कर बोली—" हे वत्स! ऐसा कभी न करना। तू संसार ही में रह कर धर्म ध्यान कर, इससे मैं भी प्रसन्न हूँ। परन्तु यदि तू साधु होगा तो मैं कूए में गिर कर मर जाऊँगी। इससे तेरा कल्याण न हो कर अकल्याण ही होगा। " अपनी माता की बातें सुन कर, लड़का सोचने लगा कि, मोह में पड़ कर शायद माता कूए में गिर जाय तो मेरा बड़ा अपयश हो। इस लिए दो चार वर्ष का विलंब हो तो कुछ हानि नहीं है। फिर उसने वृद्धासे कहा—" माता! तुम लेश मात्र भी मत घबराओ। मैं तुम्हारी आज्ञा के बिना कदापि साधु नहीं बनूगा। "

लड़के के वचन सुन कर माता शान्त हुई। माता और पुत्र दोनों शान्ति के साथ गृहस्थ धर्म पालते हुए दिन बिताने लगे। कर्म योगसे एक बार लड़के को ज्वर आया। दो दिन के पश्चात् सन्निपात हो गया। लोग लड़के को देखने आने लगे। वैद्योंने इलाज किया मगर लड़के की हालत में कुछ भी फरक नहीं पड़ा। तब लोग कहने लगे कि, अन्य औषधियों की अपेक्षा धर्मौषध देना ही अच्छा है। वृद्धा विचारने लगी कि, यदि लड़का मर जायगा तो मुझे अकेले ही रहना पड़ेगा।

पाड पडौस की वृद्धाएँ कहने लगीं कि,—लडक की बीमारी असाध्य हो गई है । इस के बचने की कोई सूरत नहीं है । जिस के घर मौत होती है उस क घर यमराज आता है। उस यमराज को जब कुत्ते देखते हैं, तब वे बहुत रोते हैं। इस तरह की बातें कह कर, वृद्धाएँ अपने अपने घर गई । लडके की माता सोचने लगी कि, मेरे घर यमराज आयगा । घरमें दूसरा तो कोई है ही नहीं । अब मैं क्या करूँ ? खैर ! जो बने सो ठीक है । इस तरह वृद्धा डरती हुई छोकरे क पास सो गई । रात बीतने लगी । उस को नींद आती थी और थोडी देरमे वापिस उठ जाती थी । छोकरे को तो निद्रा बिल्कुल ही नहीं आती थी । इधर घरमें इन की यह हालत थी । उधर घरमेंसे पाडी छूट गई । महल्ले के कुत्ते भौंक भौंक कर थक जाने से रोने लगे । पाडी आ कर वृद्धा के कपडे चबाने लगी । कपडा खिंचनेसे वृद्धा जाग उठी । दीपक का प्रकाश मंद था । इस लिए वह पाडी को अच्छी तरह देख न सकी । उसने काला शरीर और सिर देखा । बुढिया समझ गई कि, यम आया है । स्त्री जाति वहमी तो होती ही है । फिर घटते मे पूरा कुत्ते का भौंकना आदि सब योग भी मिल गये । बुढिया बहुत डरी । वह धीरे धीरे बोली –" यमराज ! आप मुझ कैसे कर रहे हैं ? मैं बीमार नहीं हूँ । बीमार तो यह पासमें सो रहा है । " बुढिया के ऐसा कहने पर भी पाडी नहीं

हटी। वह विशेष रूप से वृद्धा के कपडे चाबने लगी। कपडे खिंचने लगे। बुढिया बहुत घबराई। उसने समझा कि यमराज तो अभी मुझे ही उठा ले जायगा। इसलिए वह अधीर हो कर चिल्ला उठी –" मैं तो बिल्कुल अच्छी हूँ। बीमार तो यह मेरे पास में सो रहा है।" पाडी वृद्धा की चिल्लाहट सुन कर, डरी और कपडा छोड कर पीछे को हट गई। वृद्धा के कपडों का खिंचना बंद हुआ। लडका जागता हुआ सारी बातें सुन रहा था। कारण कि, कर्मयोग से उस समय उसका सन्निपात कम हो गया था। बुढिया मुँह पर ओढ कर सो रही। उसने सोचा–यम छोकरे के प्राण ले गया होगा। अब सवेरे जो कुछ होगा देखा जायगा। लडके को भी सन्निपात के मिट जान से निद्रा आ गई। बुढियाने सवेरे ही उठ कर देखा तो उसे जान पडा कि लडका निद्रा निकाल रहा है, पाडी खुली हुई है और उसके कपडे चाबे हुए हैं। यमराज की बात झूठ समझ कर, बुढिया पछताने लगी। इतने ही म लडका भी जाग गया। वह उठ कर बोला–" वाह माता! खूब किया। मैंने तेरा प्रेम प्रत्यक्ष देख लिया। मेरे मरने पर भी जब तू मरनेवाली नहीं है, तब मेरे साधु हो जाने से तो तू मर ही कैसे सकती है? माता! तेरा मुझ पर प्रेम है, और मेरा भी तुझ पर प्रेम है, परन्तु वह केवल स्वार्थ के लिए ही है। इसी लिए तो शास्त्रकारोंने सगमों को स्वप्न की उपमा दी है।

वास्तविक सग तो धर्म का है।" तत्पश्चात् माता को समझा कर लड़का साधु हो गया।"

उक्त उदाहरणोंसे पाठक समझ गये होंगे कि,—"सगमाः स्वप्नसन्निभाः।" (सगम स्वप्न के समान हैं।) वैराग्य का उपदेश करनेवालों को निम्नलिखित श्लोक भी ध्यान में रखने चाहिए।

कामक्रोधादिभिस्तापैस्ताप्यमानो दिवानिशम्।
आत्मा शरीरान्तस्थोऽसौ पच्यते पुटपाकवत्॥

भावार्थ—शरीर के अदर रहा हुआ यह आत्मा पुट पाक की तरह काम और क्रोधादि तापों से रातदिन तपता रहता है। यानीं रातदिन दुःख पाता रहता है।

विषयेष्वतिदुःखेषु सुखमानी मनागपि।
नाहो! विरज्यते जनोऽशुचिकीट इवाशुचौ॥

भावार्थ—जैसे विष्ठा का कीड़ा विष्ठा ही में रह कर, सुखी होता है। वह उस से नहीं घबराता है। इसी तरह अति दुःखदायक विषयोंमें मनुष्य मग्न रहता है। उस को उस में लेशमात्र भी दुःख नहीं होता है, वह उस से विरक्त नहीं होता है।

दुरन्तविषयास्वादपराधीनमना जन।
अन्धोऽन्धुमिव पदाग्रस्थितं मृत्यु न पश्यति॥

भावार्थ—जैसे अन्ध मनुष्य अपने दूसरे कदमपर ही, स्थित कूप को नहीं देख सकता है। इसी तरह से विषयान्ध पुरुष भी विषयों के आस्वादन में जिसका मन लिप्त हो गया है, ऐसा पुरुष भी अपने सामने खड़ी हुई मौत को नहीं देख सकता है।

आपातमात्रमधुरैर्विषयैर्विषसन्निभै ।
आत्मा मूर्च्छित एवास्ते स्वहिताय न चतत ॥

भावार्थ—विष के समान विषयों के—जो भोगते समय कुछ मीठे मालूम होते हैं—द्वारा आत्मा मूर्च्छित होकर रहता है। मगर वह अपने हित का चिन्तवन नहीं करता है।

तुल्ये चतुर्णां पौमर्थ्ये पापयोरर्थकामयो ।
आत्मा प्रवर्तते हन्त । न पुनर्धर्ममोक्षयो ॥

भावार्थ—यद्यपि चारों पुरुषार्थों की समानता बताई गई है, परन्तु खेद इस बात का है कि, आत्मा अर्थ और काम साधन में ही प्रवृत्ति करता है। धर्म और मोक्ष के लिए प्रवृत्ति नहीं करता है।

धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष ये चार पुरुषार्थ हैं। इनमें से पहलेवाले तीन पुरुषार्थों को गृहस्थी साधते हैं। मुनि केवल मोक्ष पुरुषार्थ ही की साधना करते हैं। मोक्ष सिवा के दूसरे तीन पुरुषार्थ दुःखमिश्रित सुखवाले हैं। और मोक्ष सर्वोत्तम एकान्त आत्मीय सुखसाधक हैं।

' अर्थ ' नामा पुरुषार्थ अन्य तीन पुरुषार्थों से उतरते दर्जेका है। क्योंकि वह अर्जन–कमाने–, रक्षण, नाश और व्ययरूप आपत्तियों के सबंध से दूषित है।

' काम ' नामा पुरुषार्थ यद्यपि ' अर्थ ' से कुछ चढता हुआ है। क्योंकि उसमें विषय–जन्य सुख का लेश रहा हुआ है, तथापि वह अन्त में दुःखदायी और दुर्गति का देनेवाला है। इसलिए धर्म और मोक्ष से नीचे दर्जे का है।

' धर्म ' पुरुषार्थ अर्थ और काम से उत्तम है। क्योंकि वह इस लोक और परलोक दोनों में सुख का देनेवाला है। तो भी वह मोक्ष की अपेक्षा नीचे दर्जे का है। क्योंकि वह पुण्यबंध का हेतु है। और पुण्य सोने की बेडी के समान होने से वह भी बंधन रूप है। पुण्य के योग से जीव को देवतादि की गति द्वारा संसार में परिभ्रमण करना पडता है।

' मोक्ष ' पुरुषार्थ पुण्य और पाप को सर्वथैव नष्ट करने का कारण है। दुःख तो इससे थोडसा भी नहीं होता है। यह विषमिश्रित अन्न की तरह आपातरमणीय नहीं है। इसी तरह परिणाम में दुःखदायी भी नहीं है। यह एकान्त-रीत्या आनंदमय, अवाच्य, अनुपमेय, और अव्याबाध सुख-मय है। इसीलिए योगी पुरुष तीन पुरुषार्थों का अनादर कर, केवल ' मोक्ष ' की साधना करनेही में कटिबद्ध रहते हैं।

गृहस्थ यदि परस्पर अबाध रूप से तीनों वर्गों का साधन कर, तो वे 'मोक्ष' पुरुषार्थ के साधक हो सकते हैं। परन्तु यदि वे तीन वर्गमें से प्रथम पुरुषार्थ की–धर्म की उपेक्षा करके अर्थ और काम पुरुषार्थ की आराधना करने में लगे रहेंगे तो व कदापि मोक्ष के अधिकारी न होंगे। व जब अर्थ और काम क साथ ही साथ धर्म की भी आराधना करेंगे तबही वे मोक्ष के अधिकारी होंगे। केवल अर्थ और काम ही की इच्छा करनेवाले पुरुष–चाहे व कितन ही बुद्धिमान क्यों न हों–नास्तिकों की पंक्ति में बिठाने लायक होते हैं। जिस पुरुष के अन्तःकरण में धर्मवासना का निवास नहीं होता है उसका जन्म वृथा ही जाता है। उसकी बुद्धि उल्टे अपन स्वामी को–आत्मा को–मलिन करती है। इसलिए ऐसी बुद्धि की अपेक्षा यदि वह बुद्धि ही न पाता तो ऐसे अनर्थ न करता। यानी वह नास्तिकता की पंक्ति में न बैठता। यह जीव अनादि काल स उन्मार्ग में चल रहा है, इसलिए नास्तिकों की युक्तियाँ उसके हृदय में जल्दी ही प्रविष्ट होजाती हैं। आस्तिकों की युक्तियाँ जरा कठिनता से उसके हृदय में प्रवेश करती हैं। 'अर्थ' और 'काम' का फल जैसे प्रत्यक्ष देखा जाता है, वैसे ही 'धर्म' और 'मोक्ष' के फल भी, यदि सूक्ष्म दृष्टि से देखा जाय तो, प्रत्यक्ष ही है। मगर सूक्ष्म दृष्टि से विचार करनेवाले बहुत ही थोडे हैं और स्थूल दृष्टि से विचार करने-

वाली सारी दुनिया है। इसी हेतु से 'अर्थ' और 'काम' के अभिलाषी भवाभिनंदी जीव प्राय संसार में बहुत ज्यादा है। इसीलिए शास्त्रकार पुकार पुकार कर कहते है कि,— 'अर्थ' और 'काम' के सामान दुष्ट पुरुषार्थों में अपने आत्मा की शक्ति को न लगाकर, 'धर्म' और 'मोक्ष' में लगाओ।

मानव-जन्म की दुर्लभता।

अस्मिन्नपारसंसारपारावारे शरीरिणाम्।
महारत्नमिवानर्घ्यं मानुष्यमिह दुर्लभम् ॥१॥
मानुष्यकेऽपि संप्राप्ते प्राप्यते पुण्ययोगत।
देवता भगवानर्हन् गुरवश्च सुसाधव ॥ २ ॥
मानुष्यकस्य यद्यस्य वयं नादद्महे फलम्।
मुषिता स्मस्तदधुना चौरैर्वसति पत्तने ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस अपार संसार रूपी महासमुद्र में प्राणियों का मनुष्य जन्म रूपी महारत्न यदि डूब जाय तो उसका वापिस मिलना कठिन है। (१) मनुष्य जन्म पाकर भी मनुष्य पुण्य के योगसे श्री अरिहंत भगवान, देव और सुसाधु गुरु की प्राप्ति माने जाते हैं। (२) यदि हम मनुष्य जन्म का अच्छा फल नहीं चक्खें तो, समझना चाहिए कि हम मनुष्यों से भरे हुए शहर के मध्य भाग में ही लुट गये हैं। (३)

अल्प मूल्यवाला रत्न भी यदि मनुष्य के पास होता है, तो वह उसको बहुत ही सँभाल के साथ उसकी रक्षा करता है। मगर यदि वह उस रत्न को नाव में बैठकर देखने लगे और वह रत्न अचानक ही उसके हाथ से पानी में गिर जाय तो क्या वह उसे वापिस मिल सकता है? और यदि मिल जाय तो बड़ी ही कठिनता से मिलता है। रत्न खोते समय उसके हृदय में कितनी वेदना होती है, उसका आभास उसकी विकृत मुखमुद्रा हमें बताती है। खोया हुआ रत्न ऐसा नहीं होता कि, फिर वैसे मनुष्य प्राप्त न कर सकता हो। मान लो कि, यदि वह प्राप्त नहीं कर सकता हो, तो भी उसकी इज्जत तो उस रत्न से नहीं जाती है। तो भी मनुष्य उस रत्न की प्राप्ति के लिए हजारों प्रयत्न करता है। अब सोचने की बात तो यह है कि, यह संसार-समुद्र अत्यंत गहरा और अनंत योजन लम्बा है। उसके अंदर जीवों के रत्न खोये हुए हैं, वर्तमान में भी उनके मनुष्य जन्म रूपी अमूल्य और अलभ्य 'रत्न' प्रमाद से गिर गये हैं। मगर जीवों को उनका तनिकसा भी शोक नहीं है। जब शोक ही नहीं है, तब उसको प्राप्त करने का प्रयत्न तो वे करें ही किसलिए? और इसका परिणाम यह होगा कि, उन्हें चौरासीलाख जीवयोनि में पर्यटन करना पड़ेगा। क्या यह बात खेदजनक नहीं है कि, जीव तुच्छ रत्न की इतनी परवाह करे और अमूल्य रत्न की ओर इस तरह दुर्लक्ष्य रक्खे?

दस दृष्टान्त।

अकाम निर्जरा के योग से ' नदी–पाषाण ' न्याय से जीव शायद मनुष्य जन्म मिले तो मिल भी जाय, मगर शास्त्रकार । दृष्टान्त से मनुष्य जन्म की खास दुर्लभता बताते हैं । जैसे । उत्तराध्ययन की टीका में लिखा है —

चुल्लग पासग धन्ने जूए रयणे अ सुमिणचक्के अ ।
चम्म जुगे परमाणू दस दिट्ठता मणुअलंभे ॥

भावार्थ—चूल्हे का, पाशा का, धान्य का, जूए का, रत्न ा, स्वप्न का, चक्र का, कूर्म का, घोंसर का और परमाणु का–से दस दृष्टान्तो द्वारा मनुष्य का जन्म दुर्लभ समझना चाहिए । यम चूल्हे के दृष्टान्त का स्पष्टीकरण किया जायगा ।

" एक चक्रवर्ती राजा किसी ब्राह्मण के ऊपर खुश होकर ोला –' हे ब्राह्मण, तेरी इच्छा हो सो माँग । मैं तुम को ने के लिए तैयार हूँ । ' ब्राह्मण अपनी स्त्रीके वश में था, सलिए उसने उत्तर दिया –' मैं घर सलाह लेकर माँगूँगा। ' ाजाने स्वीकारता दी । ब्राह्मण अपने घर गया । दोनों स्त्री-ुरुष एकान्त में बैठकर सोचने लगे कि,–क्या माँगना चाहिए ? यदि ग्राम जागीरी माँगेंगे तो हम को उल्टे व्याधि बढ़ेगी। इसलिए अपन ब्राह्मणों को तो यदि दक्षिणा सहित भोजन की प्राप्ति हो जाय तो बस है । दोनों की यही सलाह पक्की रही ।

फिर ब्राह्मण चक्रवर्ती के पास जाकर खडा रहा। उसे देखकर चक्रवर्तीने कहा –' बोल क्या चाहता है ? जो माँगेगा सोही तुसको मिलेगा। ' ब्राह्मणने प्रसन्न वदन होकर कहा –'हे महाराज। मैं यही चाहता हूँ कि आपके सारे राज्यमें से वारेफिरत प्रतिदिन भोजन और एक स्वर्णमुद्रा मिला करे।' ब्राह्मण की बात सुनकर, चक्रवर्ती को आश्चर्य हुआ। उसने मनही मन कहा,–' भले पुष्करावर्त मघ की वर्षा बरसने लगे, परन्तु पर्वत के शिखर पर तो उतनाही जल ठहरता है, जितनी उस पर जगह होती है। खैर। जिसके भाग्य में जितना होता है उतनाही उसको मिलता हे। '

तत्पश्चात् राजाने उस दिन अपने ही महल में उसको भाजन करा, दक्षिणा में स्वर्णमुद्रा दे, विदा किया। उसको चक्रवर्ती के घरका भोजन कवल एक दिन ही मिला। पाठक! सोचिए कि, चक्रवर्ती के राज्य में छियानवे करोड घर होते है, उन छियानवे करोड के घर जीमन कर उसका चक्रवर्ती के घर, आना क्या सभव हे ? यदि यह सभव भी होजाय तो भी बार बार मनुष्य जन्म का मिलना तो बहुत ही कठिन है। "

दूसरा पासों का दृष्टान्त है। उसकी कथा इसतरह पर है – "राजा चद्रगुप्त के भडार में खुब धन जमा करनेके लिए चाणक्यने एक देव की आराधना की। देवने प्रसन्न होकर उसको

दिव्य पासे दिये। उन पासों में यह गुण था कि, जो उनको लेकर खेलता था, वह कभी नहीं हारता था।

चाणक्यने वे पासे और स्वर्णमुद्रा का भरा हुआ एक थाल देकर, एक द्यूत क्रीडा कुशल पुरुष को नगर में भेजा। वह पुरुष चौराहे में जाकर बैठा और कहने लगा —" हे लोगो! जो कोई व्यक्ति मुझको जीतगा उसको सोनामहोरों से भरा हुआ सारा थाल दे दूँगा, और जो मुझसे हार जायगा, मैं उससे केवल एक ही महोर लेऊँगा।" ऐसे सुनकर उसके साथ हजारों मनुष्य खेले। मगर कोई भी उसको न जीत सका। दिव्य पासों के प्रभावसे जैसे उसको हराना दुर्लभ था, वैसेही मनुष्य जन्म पाना भी अति दुर्लभ है।

तीसरा धान्य का दृष्टान्त इस तरह है—" संसार के सारी तरह के धान्य इकट्ठे कर उसमें एक पायली सरसों डाल उसको एक वृद्धाके पास दिया जाय और कहा जाय कि, तू प्रत्येक धान्य को जुदा कर दे तो उससे उस धान्य का जुदा होना कठिन है, इसी तरह मनुष्य जन्म पाना भी बहुत ही दुर्लभ है।"

चौथा द्यूत का दृष्टान्त इस तरह है —" एक राजा का ऐसा सभाभवन था कि जिसमें एकसौ आठ स्तंभ थे। प्रत्येक स्तंभ में एकसौ आठ हांस थे, राजा के एक पुत्र को राज्यगद्दी पर बैठने की अभिलाषा उत्पन्न हुई। मंत्रियों को यह बात ज्ञात हुई। राजाने

अपने सब पुत्रों और पोतों को जमा करके कहा कि,–जो राज लेना चाहे वह मेरे साथ जूआ खेले। जो मुझे जीतेगा वही राजा बनेगा। उसमें हारजीत की शर्त यह रहेगी कि,–लगातार एकसौ और आठवार जीते पर वह एक स्तम जीतेगा। और यदि बीचमें एक भी वार राजा का दाव आगया, राजा जीत गया तो, उसकी पहिली जीत सब व्यर्थ होगी। इसतरह जो एकसौ आठ स्तम जीतेगा वही राज्य का मालिक होगा। राजभवन के एकसौ आठ स्तम इस भाँति जीतना अतीव कठिन है। इसीतरह मनुष्य जन्म पाना भी अतीव कठिन है।

पाँचवाँ रत्न का दृष्टान्त इसतरह है,–" किसी सेठ के पास उसके पुरुषाओं का और स्वयं अपना किया हुआ रत्नसंग्रह था। वह कभी एक भी रत्न बाहिर नहीं निकालता था। एकवार वह देशान्तरों में व्यापार के लिए गया। उसके पुत्रोंने सोचा कि, पिता तो लोभके वश धन बाहिर नहीं निकालते हैं। घरमें कोटि स्वर्णमुद्राएँ हैं, तो भी अपने घरपर भी दूसरे कोटिध्वजों की तरह ध्वजा क्यों न फरानी चाहिए? ऐसा सोच, उन्होंने विदेश से आये हुए किसी व्यापारीके हाथ अपने रत्न बेच दियें। वे कोटिध्वज बने। उनके घर भी ध्वजापताका उड़ने लगी। सेठ देशान्तर से वापिस आया। उसे रत्नों के बिकनें की बात ज्ञात हुई। उसने अपने पुत्रों को बहुत नाराज होकर

रत्न वापिस लानेकी आज्ञा दी। उन रत्नों का आना जैसे अत्यन्त कठिन था, वैसे ही मनुष्य जन्म पाना भी अत्यन्त कठिन है।"

छठ्ठा स्वप्न का दृष्टान्त इसतरह है,—" किसी दिन मूलदेव और एक भिक्षुक उज्जयनी नगरी के बाहिर एक कोठडी में सो रहे थे। उस समय दोनों को समान चद्रपान का स्वप्न आया। मूलदेव उठ, नवकारमत्र का स्मरण कर, देवदर्शन कर, फलफूल हाथमें ले, निमित्तिया के पास गया, और विनयपूर्वक उसने उसको अपना स्वप्न कह सुनाया। अष्टांगके ज्ञाता निमित्तियाने पहिले मूलदेव से अपने लडकी के साथ ब्याह करना स्वीकार करवाया और फिर उसको कहा —" हे मूलदेव। आजके सातवें दिन तुझको राज्य मिलेगा।" और ऐसाही हुआ भी। भिक्षुक का बालक भी उठकर अपने गुरुके पास गया और बोला — " गुरुजी। मैंने स्वप्न में आज सपूर्ण चद्र का पान किया है।" उसके अल्पज्ञ गुरुने उत्तर दिया —" बचा। इस स्वप्न का फल यह होगा कि,—तुझको आज घी, गुडवाली रोटी मिलेगी।" ऐसाही हुआ। कुछ काल के बाद भिक्षुक के बालक को मालूम हुआ कि, उसको और मूलदेव का स्वप्न समान था। मगर मूलदेवने विधिपूर्वक स्वप्न की क्रिया की थी इसलिए उसको राज्य मिला था और मैंने नहीं की थी इसलिए मैं उससे वचित रहा था। अब मैं फिर वैसा ही स्वप्न देखने के लिए उसे कुटिया

में जाकर सोऊँ। ऐसा सोच कर, वह चंद्रपान के स्वप्न के लिए गया। मगर उसी स्वप्न का आना जैसे दुर्लभ है वैसे ही, मनुष्यजन्म पाना भी दुर्लभ है।

सातवाँ चक्र का–राधावेध का–दृष्टान्त इस तरह है –"मानलो कि, एक स्तंभ, है, उस पर आठ चक्र निरंतर फिरते रहते हैं। उनमें से चार सीधे फिरते हैं और चार उल्टे फिरते हैं। सब चक्रों के आठ आठ आरे हैं। स्तंभ के ऊपर एक पुतली है। वह भी चक्रों की तरह निरंतर फिरा करती है। उसके नीचे एक तैल की कढाई भरी रक्खी है। पुतली की बाईं आँख का उसमें प्रतिबिंब पड़ता है। जो कोई उस प्रतिबिंब में देख कर, बाणद्वारा पुतली की आँख में बाण मारता है, वही राधावेध साधक समझा जाता है। मगर यह बात बहुत ही कठिन है। इसी तरह मनुष्यजन्म पाना भी बहुत ही कठिन है।"

आठवाँ कूर्म का–कछुए का–दृष्टान्त इस तरह है,–"मानलो कि किसी तालाब में एक कछुआ कुटुंब सहित सानंद रहता है। उस तालाब में सेवाल इतनी ज्यादा है कि, कछुआ पानी के बाहिर सिर भी नहीं निकाल सकता है। मगर एक दिन उसके भाग्य से, पवनवेग द्वारा सेवाल हट गई। कछुएने बाहिर सिर निकाला। सिर निकालते ही उसको पूर्णचंद्र के दर्शन हुए। कछुएने सोचा, मैं अकेला ही इस दर्शन का आनंद भोगता

हूँ, इसकी अपेक्षा, यदि अपने कुटुम्ब को भी इसमें सम्मिलित करलूँ तो बहुत ही श्रेष्ठ हो। ऐसा सोच कर, कछुआ पानीमें गया और अपने कुटुम्ब को लेकर वापिस आया। मगर उसके वापिस आने तक वापिस सेवाल ऊपर आ गई। कछुवा उस छिद्र के लिए—जहाँसे कि सेवाल हट गई थी—फिर फिर कर थक गया। लेकिन उस छिद्र का मिलना अब अति कठिन है, इसी तरह मनुष्य—जन्म का मिलना भी अति कठिन है।"

नवाँ युग—समीला—धौसर का दृष्टान्त इस तरह है,—"कोई देव दो लाख योजन प्रमाणवाले लवण समुद्र के अन्दर, धौसर को पूर्व के किनारे डाल दे और उसमें डालने की समीला धौसर में डालने की कील को पश्चिम किनारे फेंक दे। इन दोनों चीजों का एक हो जाना यानी धौसर में कीली का घुस जाना अत्यन्त कठिक, इसी तरह मनुष्य भव का पाना भी दुर्लभ है।"

दसवाँ परमाणु का दृष्टान्त इस तरह है,—"किसी देवने एक स्तभ का चूर्ण कर, उसको एक बाँस की नली में भर दिया। फिर उसे मेरु पर्वत पर चढ कर दशों दिशाओं में फैंक दिया। उस चूर्ण को एकत्रित कर, फिरसे उसका स्तम बनाना कठिन है। इसी तरह मनुष्य जन्म पाना भी कठिन है।"

कुछ भोले लोग ऐसे हैं कि, जो मनुष्य जन्म के लिए ही दश दृष्टान्त समझते है, मगर उसके साथ इतना और समझना

चाहिए कि वे इन्द्री से तीन-इन्द्री बनना, तीन इन्द्री से चार इन्द्री बनना, और चार इन्द्री स पाँच इन्द्री बनना भी इन्हीं दस दृष्टान्तों से दुर्लभ है। इस तरह मनुष्य जन्म पाने के बाद आर्यदेश आदि की योगवाई मिलना भी दस दृष्टान्तों से कठिन है। इस मनुष्य भव में देव, गुरु की योगवाइ भी पूर्व पुण्य क योग से ही मिलती है। उस योगवाई से भी यदि सफलता न हो, तो शहरमें रहते हुए भी लुट जाने के समान है।

अहो। विवर्ध्यते मुग्धै क्रोधो न्यग्रोधवृक्षवत्।
अपि वर्द्धयितार स्व यो भक्षयति मूलत ॥१॥
न किञ्चिन् मानवा मानाधिरूढा गणयन्त्यमी।
मर्यादालङ्घिनो हस्त्यारूढहस्तिपका इव ॥२॥
कपिकच्छूबीजकोशीमिव माया दुराशया।
उपतापकरीं नित्य न त्यजन्ति शरीरिण ॥३॥
दुग्ध तुषोदकेनेवाञ्जनेनेव सिताशुकम्।
निर्मलोऽपि गुणग्रामो लोभेनैकेन दुष्यते ॥४॥
कषाया भवकाराया चत्वारो यामिका इव।
यावज्जाग्रति पार्श्वस्थास्तावन् मोक्ष कुतो नृणाम् ॥५॥

भावार्थ—आश्चर्य है कि, जीव वटवृक्ष की तरह क्रोध को भी कि, अपने बढानेवाले ही को जडमूल से खा जाता

है–बढ़ाते है।(१) (अभिप्राय यह है कि, वटवृक्ष जिस स्थान में उत्पन्न होता है उस स्थान को बरबाद कर देता है, इसी तरह क्रोध भी जिस मनुष्य के शरीर में उत्पन्न होता है, उसके रक्त मास को नष्ट कर देता है।) जैसे हाथी पर चढा हुआ महावत–फीलवत–दूसरों को तुच्छ समझते हैं, इसी तरह मानारूढ और मर्यादाका उल्लघन करनेवाले मनुष्य भी किसी की परवाह नही करते है। (२) सदा दु ख देनेवाली: कौवच–बीज के समान माया को दुष्टाशयी मनुष्य नहीं छोडते है। (३) कौच के बीज शरीर में लगाने से, शरीर में चट-पटी लगती है, शरीर सून जाता है और मनुष्य को बहुत दु ख उठाना पडता है। इसी तरह मायाचारी मनुष्य भी अपनी आन्तरिक वृत्ति से सदैव सशक रहता है। वह शान्तिपूर्वक सो भी नहीं सकता है।) जैसे कांजी के पानी से दूध और अजन–काजल से–सफेद वस्त्र दूषित होता है, इसी तरह लोभ से सब गुण दूषित हो जाते हैं। (४) पूर्वोक्त चारों कषायें भवरूपी जेलखाने में रहते हुए जीवों के लिए चौकीदार समान हैं। जब तक ये जागृत रहते हैं, तब तक मनुष्यों को मोक्ष नहीं मिलता है। (५)

तात्पर्य यह है कि, कषायों की मदता के विना, वैराग्य नहीं होता है, वैराग्य के विना तपक्रिया नहीं होती है, तप विना प्राचीन कर्मों का क्षय नहीं होता है और कर्मक्षय के

विना ससाररूपी कारागार से छुटी नहीं मिलती है। कर्म करता है, ऐसा कोई नहीं करता। देखो उसके विना जीवों की कैसी खराब दशा होती है? —

सौन्दर्येण स्वकीयेन य एव मदनायत।
ग्रस्तो रोगेण घोरेण कङ्कालयी स एव ही ॥१॥
य एव च्छेकतामाजा वाचा वाचस्पतीयत।
कालान् मुहु: स्खलज्जिह्व: सोपि मूकायतेतराम् ॥२॥
चारुचङ्क्रमणशक्त्या यो त्यत्युतुरगायते।
वातादिभग्नगमन पङ्गूयते स एव हि ॥३॥
हस्तनौजायमानन् हस्तिमल्लायत च य।
रोगाध्क्समहस्तत्वात् स एव हि कुणीयत ॥४॥
दूरदर्शनशक्त्या च गृध्रायेत य एव हि।
पुरोऽपि दर्शनाशक्तेरन्धायत स एव हि ॥५॥
क्षणाद्रम्यमरम्यं च क्षणाच्च क्षममक्षमम्।
क्षणाद् दृष्टमदृष्टं च प्राणिना वपुरप्यहो! ॥६॥

भावार्थ—अपने सौन्दर्य से जो पुरुष कामदेव के समान आचरण करता है, वही पुरुष घोर रोगों से घिरा रहता है, और हड्डियों की माला के समान दिखता है। (१) जिसका वाक्-चातुर्य बृहस्पति के समान होता है, वह भी काल के प्रभाव से, स्खलित-जिव्हा होकर मूकता को प्राप्त करता है।

(२) जो अपनी सुदर चाल के बल से एक जातिवान अश्व की समानता करता है वही वायु आदि के रोगों से चलने की शक्ति को खो कर पगु बन बैठता है। (३) जिन बाहुओं के पराक्रम से महान बलवान गिना जाता है, वही कभी रोगादि के कारण एक डाल पातविहीन ठूँठ के समान समझा जाता है। (४) दूर दर्शन की शक्ति के कारण जो एक गीध के समान होता है वही समय के प्रभाव से एक अंधे के समान बन जाता है। (५) अहो! प्राणियों का शरीर क्षण में सुन्दर और क्षण में खराब, क्षण में समथ और क्षण म असमथ, क्षण में दृष्ट और क्षण में अदृष्ट, हो जाता है। (६)

शरीर की सार्थकता।

यह शरीर यद्यपि क्षणिक है, तथापि धार्मिक पुरुषों के लिए महान उपयोगी है। क्योंकि वे इसको सार्थक बना लेते हैं। शरीर की स्थिति अच्छी होती है, तब इससे तपस्यादि कार्य हो सकते हैं। शरीर को मनुष्य उसी समय सार्थक बना सकता है, जब कि वह उसकी **अस्थिरता** और अपवित्रता को समझने लग जाय। जो इन दो बातों को समझता है वही शरीर को सार्थक बनाने का प्रयत्न करता है।

अस्थिरता।

शरीर की स्थिति क्षणिक है। जीव क्षणिक शरीर से चिर-

का जीवन है। यदि वे थोडे से इकट्ठे हो जायँ तो मनुष्य का जीवन तत्काल ही चला जाय—और जाता ही है। वज्रवृषभ नाराच सहननवाले शरीरों में भी अनित्यता आक्रमण कर रही है। तो फिर कले के गर्भ के समान निर्बल और कोमल शरीर-वाले, प्राणियों क उपर वृद्धावस्था आक्रमण करे, तो उसमें विशेषता ही क्या है? (३) (चक्रवर्ती भरत और नल, राम, युधिष्ठिर क समान महापुरुष भी जब जरा ग्रस्त हो गये थे तब दूसरों की तो बात ही क्या है?) जो मनुष्य इस असार शरीर के अन्दर स्थिरता चाहता है, वह पुराने और सडे हुए तृण से बने हुए पुतले में मानो मनुष्य जीवन को देखता है। (४) मृत्यु रूपी सिंह के मुख कोटर म—जीभ और तालु क बीच में—बसनेवाले जीवों की मत्र, यत्र, और औषध, कोई भी रक्षा नहीं कर सकता है। (५) (सिंह क मुँह में फँसा हुआ जन्तु जैसे बच नहीं सकता है, वैसे ही यमराज के पजे में फँसा हुआ मनुष्य भी, मत्र, यत्र या चतुर डॉक्टरों की चिकित्सा से बच नहीं सकता है।) मनुष्य क ऐसे जीवन को धिक्कार है कि, जिस पर आगे बचपन पर वृद्धावस्था आक्रमण करती है, तत्पश्चात् उसे शीघ्र ही यमराज उठा ले जाता है। (६) (मनुष्य की आयु सौ बरस की है, उसकी प्राथमिक अवस्था खेल कूद में जाती है, कुछ समय बेसमझी से खोदिया जाता है, कुछ समय यौवन की उन्मतता में जाता है, और कुछ कुटुंब पालन के

प्रयत्न में जाता है, इतने ही में वृद्धावस्था आ पहुँचती है। मनुष्य साठ, सत्तर बरस का भी कठिनता से होने पाता है कि, यमराज उसको उठा लेजाता है।) यदि मनुष्य यह जानने लगजाय कि, उसका जीवन कालके हाथ में है तो वह एक ग्रास भी न ले सके, फिर पापकर्म करने की तो बात ही क्या है? (७) जैसे जलके अंदर बुद्बुदे उठते हैं और वे फिर नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही प्राणियों के शरीर भी क्षणवार में नष्ट हो जाते है (८) धनी हो या निर्धन, राजा हो, या रंक, पंडित हो या मूर्ख, सज्जन हो या दुर्जन, चाहे कोई भी हो। यमराज किसीके साथ पक्षपात नहीं करता। वह सबका संहार करता है। (९) जैसे दावानल, राग और द्वेष रक्खे विना सबको जला देता है, इसी तरह काल भी गुणी की तरफदारी किये विना सबको समाप्त कर देता है। (१०) कुशास्त्रों के द्वारा मुग्ध बने हुए हे मनुष्यो! तुम को भी यह तो निश्चय रूप से समझना चाहिये कि, किसी भी उपाय से तुम्हारा शरीर सदा निरुपद्रव न रहेगा (तुम सदा जीवित न रह सकोगे) (११) जो पुरुष मेरु को दंड बनाने का और पृथ्वी को छत्र के समान धारण करने का सामर्थ्य रखता था, वे भी अपने को और दूसरे को काल के मुँह से नहीं बचा सके थे। (१२) कीडी से लेकर इन्द्र तक सबपर काल की आज्ञा चल रही है। उन्मत्त के सिवा कौन मनुष्य होगा, जो (उसकी आज्ञा से मुँह मोडने और) उसको ठगने की बात करेगा? (कोई नहीं)

(१३) काल को ठगने का कार्य न्यायमार्ग से विरुद्ध है। जैसे कि पूर्व पुरुषों में से किसी भी पुरुष को किसी भी जगह देखना न्याय से-स्वाभाविकता से विरुद्ध है। अर्थात् यह कार्य जैसे असंभवित है, वैसे काल से बच जाना असंभवित है। कालने न किसी को छोडा है और न किसी को छोडेहीगा। तत्ववेत्ताओंने कृतान्त या काल का नाम सर्वभक्षी-सब को खानेवाला समदृष्टिवर्ती-निष्पक्षता से वर्तनेवाला, बताया है। इसका कारण यह है कि, उसमें विवक नहीं है। इसी तरह उस पर किसी का दबाव भी नहीं है कि जिससे वह अपना कार्य करने से रुक जाय। भोले लोगों के बहकाने के लिए कई ऐसी एसी गप्पें भी मारते हैं कि,—" अमुक पुरुष जीवन्मुक्त है, इसलिए वह रात को अमुक स्थान पर आता है, आकर कथा बाँचता है, अमुक पढाता है।" आदि।

भाइयो! यह कल्पना मिथ्या है। कोई भी मनुष्य उसको अनुभव में नहीं लासकता है। शायद वह भूत, पिशाच, ब्रह्मराक्षस आदि होकर आवे तो आ भी जाय। मगर उसी शरीर से वापिस आता है, या वह मृत्यु से बचा हुआ है, ऐसा मानना सर्वथा भ्रममूलक है। आयुष्य पूर्ण होन पर ईश्वर नामधारी पुरुषों को भी कराल कालने नहीं छोडा है। श्रीमहावीर स्वामी क निर्वाण समय, इन्द्रने आकर प्रार्थना की कि,—" हे

भगवन् ! आप थोड़ासा अपना आयुष्य बढ़ा लीजिए, जिससे आपके भक्तों को, धर्मध्यान में पीड़ा पहुँचानेवाला भस्मग्रह, सताया न करे।" उस समय भगवानने उत्तर दिया —"-हे इन्द्र! ऐसा न कभी हुआ है, न होता है और न होवे हीगा।" इसी का नाम यथार्थ कथन है। दूसरों में भी यदि इसी तरह यथार्थ कहने का गुण होता तो उक्त प्रकार की गप्पों का प्रचार नहीं होता। कराळ कालने किसी को भी नहीं छोड़ा। महान्, महान् व्यक्तियाँ जैसे—चक्रवर्ती तीर्थंकर, वासुदेव, प्रतिवासुदेव आदि असंख्य इस संसार में हुई और लय हो गईं। मगर कोई भी सदा रहनेवाला—अमर—नहीं हुआ। अमर (देव) भी अपनी आयु खत्म होने पर च्यवन किया करते हैं तो फिर दूसरे प्राणियों की तो बात ही क्या है?" काल की विशेष रूप से महत्ता समझने के लिए निम्न-लिखित श्लोक भी खास मनन करने योग्य है।

संसारोऽयं विपत्खानिरस्मिन्नियततं सतं ।
पिता माता सुहृद्बन्धुरन्योऽपि शरणं न हि ॥१॥
इन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्यत्र यन्मृत्योर्याति गोचरम्।
अहो! तदन्तकातङ्के क शरण्यं शरीरिणाम् ॥२॥
पितुर्मातुः स्वसुर्भ्रातुस्तनयानां च पश्यताम्।
अत्राणो नीयते जन्तुः कर्मभिर्यमसद्मनि ॥३॥

शोचन्ति स्वजनानन्त नीयमानान्स्वकर्मभि ।
नेष्यमाण तु शोचन्ति नात्मान मन्दबुद्धय ॥४॥
संसारे दु खदावाग्निज्वलज्ज्वालाकरालिते ।
वने मृगार्भकस्येव शरण नास्ति देहिन ॥५॥
अष्टाङ्गेनायुर्वेदेन जीवातुभिरथागदै ।
मृत्युञ्जयादिभिर्मन्त्रैस्त्राण नैवास्ति मृत्युत ॥६॥
तरवारिकरस्फारपत्तिचतुरङ्गचमूवृत ।
रङ्कवत्कृष्यते राजा हठेन यमकिङ्करै ॥७॥
यथा मृत्युप्रतीकार पशवो नैव जानते ।
विपश्चितोऽपि हि तथा धिक् प्रतीकारमूढता ॥८॥
येऽभिमात्रोपकरणा कुर्वते क्ष्मामकण्टकाम् ।
यमभ्रूभङ्गभीतास्तेऽप्यास्ये निदधतेऽङ्गुली ॥९॥
मुनीनामप्यपापानामभियोगोपबृंहणे ।
न शक्यते कृतान्तस्य प्रतिकर्त्तुं कदाचन ॥१०॥
अशरण्यमहो ! विश्वमराजकमनायकम् ।
तदेतत्प्रतीकार पश्यत यमरक्षसा ॥११॥
योऽपि धर्मप्रतीकारो न सोऽपि मरण प्रति ।
शुभा गति ददात्यस्तु प्रति कीर्त्यते ॥१२॥
प्रतन्यात्कृष्णोपायमादायास्तयगर्भणे ।
स्वदुर्विपाकपर्याय यतितव्यमहो ! तत ॥१३॥

भावार्थ—संसार विपत्तियों की खानि है। उनमें पड़े हुए प्राणियों के लिए माता, पिता, मित्र, भाई आदि कोई भी शरण नहीं है। उनको शरण है तो केवल एक धर्म है। २ इन्द्र और उपेन्द्रादि भी मृत्यु के आधीन हो जाते हैं, तो फिर प्राणी यमराज के भयसे बचने के लिए, किसका शरण लें ? (कोई भी शरण नहीं है।) ३ माता, पिता, भाई, बहिन और पुत्रादि सब देखते रहते हैं, बिचारा शरण-हीन जीव पकड लिया जाता है और यमराज के घर पहुँचा दिया जाता है। ४ जो मन्द बुद्धी होते हैं व ही कर्मद्वारा कालधर्मप्राप्त अपने स्वजन सम्बधियों की चिन्ता करते हैं। मगर उनको यह चिन्ता नहीं होती है कि, उनको भी काल उठा ले जायगा। ५ दुःख दावानल की भयकर ज्वालाओं से ससाररूपी अरण्य के अंदर बसते हुए जीवरूपी मृग की रक्षा करनेवाला कोई भी नहीं है। ६ अष्टांगनिमित्त, आयुर्वेद, जीवनप्रद औषध और मृत्युंजपादि मंत्रोंद्वारा भी मनुष्य काल के मुखसे नहीं बच सकता है। (मृत्यु के समय चाहे कैसे ही बडे बडे डॉक्टरों का इलाज कराओ, चाहे कैसे ही शान्ति पाठ पढवाओ, जीव कभी मृत्यु के मुखसे नहीं बच सकता है।) ७ राजा को भी, भले तलवार के पिंजरे में बैठा हो, भले हाथी, घोडे और पैदल रूप चतुरंगिणी सेना से घिरा हुआ हो—यमराज के नौकर एक रंक की तरह जबर्दस्तीसे पकड कर, ले जाते हैं। ८ पशु जैसे मौतसे बचने

का उपाय नहीं जानते हैं, इसी तरह विद्वान् भी मृत्यु को दूर करने का उपाय नहीं जानते हैं। मौत के इलाज का अज्ञान धिक्कारने योग्य है। धन्वन्तरी के समान वैद्य, और अन्यान्य सेकड़ों मन्त्रवादी और यन्त्रवादी इस पृथ्वी पर हुए मगर उन्हें भी काल के आगे तो सिर झुकाना ही पड़ा। वर्तमान में भी पाश्चात्य लोगोंने जड पदार्थो पर—पंचमहाभूतों पर बहुत कुछ अधिकार कर लिया है। जिन्होंने रेल, फोटोग्राफ, तार, फोनोग्राफ, टेलीफोन आदि अनेक अद्भुत पदार्थों का आविष्कार किया। जो वर्षा को नियमित समय में, इच्छानुकूल बरसाने का यत्न कर रहे हैं। कुछ अंशों में जिनको सफलता भी हो गई है। जो मन्त्र, यन्त्र के बिना विमान—हवाई जहाज—चलाते हैं, वे भी मृत्यु को जीतने का आविष्कार न कर सके और न कर ही सकेंगे। जिन दिनों में यह लेख लिखा जा रहा था, उन्हीं दिनों में अपने राजाधिराज एडवर्ड सातवें का देहावसान होगया। दुनिया शोकग्रस्त हुए। हमारे देश के राजा उनके शरीर की अन्तिम क्रिया के समय उपस्थित हुए थे। बडे डॉक्टरोंने इस तरह से एक सुंदर भवन में रक्खा कि जिससे उसमें लेशमात्र भी दुर्गंध पैदा नहीं हुई। शरीर कई दिनों तक बबिगडे रहा। इतना होने पर भी वे सम्राट के जीवन की रक्षा न कर सके। ये बातें हमें स्पष्टतया बताती हैं कि, प्राणियों को कोई भी काल के पंजे से नहीं बचा सकता है। ९—जो क्षत्रिय पुत्र पृथ्वी को अपनी

तलवार की सहायता से निष्कंटक बनाते हैं, बड़े बड़े मपकर व्यक्तियों के सामने भी अपने अभिमान को नहीं छोड़ते हैं, वे ही काल की जरासी भ्रूभंगी से दाँतों में अँगुली दबाने लगते हैं। १०–मुनियों के निरपापाचरण और तलवार की धार के समान व्रतसे भी काल का प्रतिकार नहीं हो सकता है। ११–अहो! यह विश्व, शरणहीन, अराजक, अनायक और प्रतिकार रहित ज्ञात होता है। क्योंकि उसको कालरूपी राक्षस भक्षण कर जाता है। १२–प्रतिकार एक धर्म कहा जा सकता है, मगर वह भी मरण का नहीं। वह शुभ गति देता है, इसीलिए वह (उपचार से) प्रतिकार कहा जाता है। कारण यह है कि, काल धर्मिष्ठ पुरुषों को भी नहीं छोड़ता है।

कोई शंका करे कि यदि काल का कोई प्रतिकार नहीं है तो फिर जीवों की मुक्ति कैसे हुई और होगी? इसका तेरहवें श्लोक में इस तरह उत्तर दिया गया है कि – १३–दीक्षा रूपी उपाय को ग्रहण करके अक्षय सुखस्थान चौथे पुरुषार्थ–मोक्ष के लिएप्रयत्न करना चाहिए। इससे काल परास्त होगा और जीव अनुपम सुख का उपभोग कर सकेगा।

अपवित्रता।

उक्त श्लोकों से यह सिद्ध हुआ कि यह शरीर नाशमान और अशरण है। मगर यह शरीर अपवित्र भी है। शास्त्रकार कहते हैं —

पवित्र कैसे हो सकता है ? ७—सुगंधित केशर आदि भी जिस शरीर में लगन मलिन होजाते हैं उस शरीर में पवित्रता कैसे आ सकती है ? ८—मुँहको शुद्ध बनानेवाला तांबूल खाकर, रात को मनुष्य, सोजाता है, तो शरीर के योगसे वही तांबूल दुर्गंध-मय बन जाता है—मुँहमें से बदबू आन लग जाती है ऐसा शरीर कैसे पवित्र कहा जा सकता है ? ९—तैलादि से मर्दित किये जाने पर, चंदनादि से विलेपित किये जाने पर और करोडों जलके घडोंसे धोये जानपर भी शरीर मदिरा के घडे की तरह स्वच्छ, पवित्र नहीं होता है । १०—गतानुगतिक लोग कहते हैं, कि मिट्टी, जल, अग्नि, वायु, सूर्य का किरण और स्नान से शरीर पवित्र होजाता है । मगर उनका यह कथन उिलक कूटना मात्र है । मदिरा के घडे क अनुसार शरीर स्वभाव से ही अशुद्ध है । वह किसी भी उपाय से शुद्ध नहीं होता है । तो भी कई मनुष्य खा, पीके, मलमूत्र त्याग करके जलस्नान कर लेन से देह की शुद्धि मानते हैं, उसमें धर्म मानत हैं । ये लोग जानते हैं, कि जल में हजारों प्रकार के जीवजन्तु रहत हैं, तो भी व जल को, हद उपरांत, व्यय करते नहीं डरते हैं । इतनाही क्यों, व जैन मुनियों की, जो परिमित जलका उपयोग करते हैं—निंदा करते नहीं चूकत हैं ।

यदि तत्वदृष्टि से विचार किया जायगा तो ज्ञात होगा कि, जैनमुनियों की सारी प्रवृत्तियाँ परोपकार के लिए ही होती है ।

स्वय कष्ट सहन कर दूसरों को सुख पहुँचाना क्या कम परोपकार है ? नहीं तो स्नान, विलेपन, तैलमर्दन, दन्तधावन, धूप, दीप, ताम्बूल आदि से शरीर की शुद्धि, पलग का शयन और पखे का पवन आदि सुखके साधन कौन पसद नहीं करता है ? सब करते हैं। केवल मोक्षाभिलाषी जीव होते हैं वेही इनका त्याग करते हैं। शास्त्रकारों का यह भी कथन है, कि 'ब्रह्मचारी सदा शुचि' (ब्रह्मचारी सदैव शुद्ध होता है) इस वाक्यानुसार साधुओं को स्नान विलेपनादिकी आवश्यकता नहीं है। देवपूजादि के निमित्त जो क्रिया की जाती है, वह भी श्रावकों के लिए है, साधुओं के लिए नहीं। श्रावकों को भी यह आज्ञा दी गई है, कि वे परिमित जलसे जन्तुविहीन स्थान में विवेकपूर्वक स्नानक्रिया करें। कूआ, बावडी, तालाब आदि में, कूद जल जन्तुओं को पीडित कर, पवित्र बनना, सर्वथा अनुचित है। अन्यजीवों को दुखी करनेवाला कैसे शान्ति प्राप्त कर सकता ? हिन्दुधर्म में मनुस्मृति प्रामाणिक और पवित्र समझी जाती है। उसमें भी इसके सबध में निम्नलिखि बातें लिखी है —

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश।
उभयो सप्त दातव्या मृद शुद्धिमभीप्सता ॥१॥
एतच्छौच गृहस्थाना द्विगुण ब्रह्मचारिणाम्।
त्रिगुण स्याद्वनस्थाना यतीना तु चतुर्गुणम् ॥२॥

भावार्थ—जो अपने शरीर की शुद्धि चाहता है, उसको चाहिए कि, वह लिङ्ग में मिट्टी का एक लेप, गुदामें तीन लेप, बाएँ हाथ में दस लेप और पीछे दोनों हाथों को शामिल करके सात लेप देव। यह शौचविधि गृहस्थों के लिए है। ब्रह्मचारियों को इसस दुगने लेप, वानप्रस्थों को तीन गुने लेप और यतियों को चार गुन लेप करन चाहिए।

पाठक ! देखिए। उक्त श्लोकों से 'ब्रह्मचारी सदा शुचि' इस कथन का क्या मेल खाता है ? इन श्लोकों से तो उक्त वाक्य सर्वथा निष्प्रयोजनीय ठहरता है। इन श्लोकों में जैसी विधि बताई गई है, वैसी विधि करनेवाला भी तो आजकल कोई नहीं दिखता। तो फिर आजकल के लोग क्या अपवित्र ही हे ? मनुस्मृति क इस आदशानुसार यति–सन्यासि–यदि शुद्धि करने बैठेंगे तो मैं सोचता हूँ कि, उनको ईश्वरभजन का समय भी नहीं मिलेगा। मान लो कि वह बराबर इस तरह विधि कर लेगा तो भी दूसरे लोग तो उसको शुद्ध नहीं मानेंगे। यदि किसी मनुष्य पर उक्त प्रकार की क्रिया करनेवाले का थूक पड़ेगा, तो, जिस पर थूक पडा है, वह क्या कुपित हुए विना रह जायगा ? कदापि नहीं। सभव है कि, वह साधु जान कर न बोले, तो भी उसक हृदय म तो अवश्यमव दु ख होगा अभिप्राय कहन का यह है कि, करोड़ों घड़ों से स्नान करो

हजारों नदी कूओं में डुबकी मारो, और इस तरह शुद्ध बन कर, किसी पर थूक कर देखो लडाई होती है या नहीं ? शरीर को मदिरा के घडे की और गदगी के गड्ढे की उपमा दी गई है, वह सर्वथा ठीक है। तत्ववेत्ताओं का यह कहना सर्वथा ठीक है कि, जो जलादि से शरीरादि की शुद्धि मानते है वे छिल के कूट कर उनमें से भाता निकालना चाहते हैं। १२ इसलिए ऐसे (अपवित्र शरीर से) मोक्ष का फलदाता तपरत्न ग्रहण कर लेना चाहिए। खारे समुद्र में से भी रत्न निकाले जाते है। बुद्धिमान असार म से भी सार ग्रहण कर लेते हैं। इसी तरह इस अशुचि शरीर से धर्म कार्य करना चाहिए। इस प्रकार के शरीर की वास्तविक स्थितिको मनुष्य उसी समय समझ सकता है जब वह यह समझने लगता है कि,—" मैं अकेला हूँ। मेरा कोई नहीं है। मैं अकेला आया हूँ और अकेला ही जाऊँगा।" जबतक इस तरह से एकत्व भावना, मनुष्य नहीं भावगा तब तक उसका शरीर पर का मोह कदापि नहीं छूटेगा। यहाँ एकत्व भावना का दिग्दर्शन कराया जाता है।

एकत्व भावना।

पुत्रमित्रकलत्रादे शरीरस्यापि सत्क्रिया।
परकार्यमिद सर्व न स्वकार्य मनागपि ॥ १ ॥

एक उत्पद्यते जन्तुरेक एव विपद्यते ।
कर्माण्यनुभवत्येकः प्रचितानि भवान्तरे ॥ २ ॥
अन्यैस्तेनार्जितं वित्तं भूय सम्भूय भुज्यते ।
स त्वेको नरकक्रोडे क्लिश्यते निजकर्मभिः ॥ ३ ॥
दुःखदावाग्निभीष्मेऽस्मिन्विततेः भवकानने ।
बभ्रमीत्येक एवासौ जन्तुः कर्मवशीकृतः ॥ ४ ॥
इह जीवस्य मा भूवन् सहाया बान्धवादय
शरीरं तु सहायश्चेत् सुखदुःखानुभूतिदम् ॥ ५ ॥
नायाति पूर्वभवतो न याति च भवान्तरम् ।
ततः कायः सहायः स्यात् सफेटमिल्लितः कथम् ॥६॥
धर्माधर्मौ समासन्नौ सहायाविति चेन्मतिः ।
नैषा सत्या न मोक्षेऽस्ति धर्माधर्मसहायता ॥७॥
तस्मादेको बभ्रमीति भवे कुर्वन् शुभाशुभे ।
जन्तुर्वेदयते चैतदनुरूपे शुभाशुभे ॥ ८ ॥
एक एव समादत्ते मोक्षश्रियमनुत्तराम् ।
सर्वसंबन्धिविरहाद् द्वितीयस्य न संभवः ॥९॥
यददुःख भवसंबन्धि यत्सुख मोक्ष सम्भवम् ।
एक एवोपभुङ्क्ते तद् न सहायोऽस्ति कश्चन ॥१०॥
यथा चैकस्तरत्सिन्धुं पारं व्रजति तत्क्षणात् ।
न तु हस्तपादादिसंयोजितः परिग्रहः ॥११॥

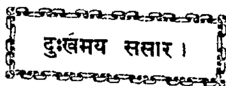
तथैव धनदेहादिपरिग्रहपराङ्मुख ।
स्वस्य एको भवाम्बोधे पारमासादयत्यसौ ॥१२॥
तत्सांसारिकसम्बन्ध विहायैकाकिना सता ।
यतितव्यं हि मोक्षाय शाश्वतानतशर्मणे ॥१३॥

भावार्थ—१-हे जीव! पुत्र, मित्र, स्त्री और स्व शरीर की सुदर प्रक्रिया यानी सत्कार यह सब कुछ परकार्य है। इसको तू स्वकार्य न समझना। २-जीव अकेला जन्मता है, अकेला मरता है इसी तरह अपने इकट्ठे किये हुए कर्मों को भी भवान्तर में वह एकेला ही भोगता है। ३-अनेक प्रकार के कर्म करके जीव धन इकट्ठा करता है। उसका उपभोग अन्य मिलकर करते हैं। और वह नरक में जाता है। ४-आधि, व्याधि और उपाधि रूप दुख दावानल से भयकर बनी हुई ससार रूपी विस्तीर्ण अटवी में जीव, कर्माधीन होकर, अकेला भ्रमण करता है। ५-जीव को सुख और दुख का अनुभव करानेवाला शरीर यदि सहायता करे तो फिर भाई, बहिन आदि कुटुब सहायता न करे तो कोई हानि नहीं है। (जब शरीर ही मददगार नहीं होगा तो फिर अन्य कुटुंब की मदद की आशा करना तो केवल दुराशा मात्र ही है।) ६-पूर्व भव से शरीर न साथ में आया है और न वह भवान्तर में साथ में जावहीगा। यह मार्ग में जाते हुए मिलनेवाले उदासीन मार्गधारी मुसाफिर के

अनुसार है। वह शरीर का कैसे सहायक हो सकता है? अर्थात् नहीं होता है। ७–जो यह कल्पना करते हैं, कि धर्म और अधर्म भवान्तर में जीव की सहायता करत हैं, सो भी मिथ्या है। क्योंकि मोक्ष में धर्म और अधर्म दोनों की आवश्यकता नहीं है। इस बात को तो सब मानते हैं कि, मोक्ष में पाप हेय है–त्याज्य है। तत्त्ववेत्ता धर्म को भी मोक्ष में हेय समझते हैं और इस बात को वे युक्तियों और शास्त्रों क द्वारा भली प्रकार समझाते हैं। धर्म पुण्य का कारण होन से बंध रूप है, और जीव मोक्ष उसी समय जासकता है, जब कि पुण्य का भी अभाव हो जाता है। ८–इससे जीव शुभ या अशुभ कार्य करता हुआ, ससार में अकेला ही भ्रमण करता है और अपने किये हुए पुण्य पाप का फल भी अकेला ही भोगता है। ९–जीव शुभ भावना भावित अन्त करणवाला बनने से मोक्ष लक्ष्मी को भी वह अकेला ही प्राप्त करता है। मोक्ष में सब सबधों का अभाव है, वहाँ भी वह अकेला ही रहता है। १०–ससार के दु ख को और मोक्षके सुख को भी जीव अकेला ही भोगता है। उसमें न कोई सहायक होता है और न भागीदार ही। ११–बंधन रहित पुरुष तैरता हुआ समुद्र के पार होजाता है, परन्तु जिसके हृदय पर या पीठ पर या हाथ पैरों में बोझा होता है, वह पार नहीं पहुँच सकता है। १२–इसी तरह ससार से उन्मुख बना हुआ, यानी भार रहित बना हुआ जीव ही अकेला ससार

समुद्र के पार जा सकता है । १३—इसलिए सत्पुरुषों को चाहिए कि वे सासारिक सबधों को छोडकर, अनश्वर, अनुपम, अनन्त और अव्याबाध सुख को प्राप्त करने के लिए प्रयत्न करें ।

उक्त श्लोक सदा स्वनाम की तरह आत्मकल्याणाभिलाषी पुरुषों को कण्ठस्थ रखने चाहिए । इन श्लोकों में स्पष्टतया एकत्व भावना का स्वरूप बताया गया है । जबतक प्राणियों के अन्त करण में एकत्व भावना रूप अकुर उत्पन्न नहीं होता है, तबतक सच्चा वैराग्य नहीं होता है । वैराग्य के अभाव में उनको चार गतियों के असख्य कष्ट सहन करने पडते है । चार गतियो में रहनेवाले जीवोंमें से एक भी जीव को वास्तविक सुख नहीं है । जिस को जीव सुख कहते हैं, वह सुखाभास मात्र है । तो भी जीव विष्ठा के कीडे की तरह उसमें लिप्त रहते हैं । हम यहाँ चार गतियों का दिग्दर्शन कराते हैं ।

पारावार इवापारससारो घोर एष भो ! ।
प्राणिनश्चतुरशीतियोनिलक्षेषु पातयन् ॥ १ ॥
श्रोत्रिय श्वपच स्वामी पत्तिर्ब्रह्मा कृमिश्च स ।
ससारनाट्ये नटवत् ससारी हन्त ! चेष्टते ॥ २ ॥

न याति कतमा योनिं कतमा वा न मुञ्चति ।
ससारी कर्मसम्बन्धादवक्रयकुटीमिव ? ॥ ३ ॥

समस्तलोकाकाशेऽपि नानारूपै स्वकर्मत ।
वालाग्रमपि तन्नास्ति यन्न स्पृष्ट शरीरिभि ॥ ४ ॥

ससारिणश्चतुर्भेदा श्वभ्रतिर्यग्नरामरा ।
प्रायेण दु खबहुला कर्म सबन्धबाधिता ॥ ५ ॥

भावार्थ—१–हे भव्यो ! यह घोर ससार, समुद्र की तरह अपार है, और प्राणियों को चौरासी लाख योनियों में भटकाने वाला है । २–इस ससार रूपी नाटकशाला में जीव, किसीवार ब्राह्मण का रूप धरता है और किसीवार चाडाल बनता है। किसीवार सेवक होता है और किसीवार स्वामी का वेष लेता है। किसीवार ब्रह्मा का पार्ट करता है और किसीवार पट का कीडा हो जाता है । ३–ससारी जीव किराये की कोठडी की तरह कौनसी योनि में नहीं जाता है ? और कौन कीसीको नहीं छोडता है ? अर्थात् जीव को सब योनियों में जाना पडता है और सबको वापिस छोडना भी पडता है । ४–नाना प्रकार के रूप धरकर जीव कर्म के योग से समस्त लोकाकाश में फिरा है। बाल बराबर भी स्थान ऐसा नहीं रहा जिसमें जीव न गया हो। तात्पर्य कहने का यह है कि, जीव समस्त लोकाकाश में अनन्त वार जन्म मरण कर चुका है । ५-ससारी जीव चार मार्गों में

विभक्त है। १—नरक, २—तिर्यंच, ३—मनुष्य, और ४—देव। इन गतियों के जीव कर्म पीड़ित और दुःखी है।

नरक गति के दुःख।

आद्येषु त्रिषु नरकपूष्ण शीत परेषु च।
चतुर्थे शीतमुष्णं च दुःख क्षेत्रोद्भवत्विदम् ॥ ६ ॥
नरकेषूष्णशीतेषु चेत्पतेल्लोहपर्वत।
विलीयेत विशीर्येत तत्र भूमिमवाप्नुवन् ॥ ७ ॥
उदीरितमहादुःखा अन्योन्येनासुरैश्च ते।
इति त्रिविधदुःखार्ता वसन्ति नरकावनौ ॥ ८ ॥
समुत्पन्ना घटीयन्त्रेष्वधार्मिकसुरैर्बलात्।
आकृष्यन्ते लघुद्वारा यथा सीसशलाकिका ॥ ९ ॥
गृहीत्वा पाणिपादादौ वज्रकण्टकसङ्कटे।
आस्फाल्यन्त शिलापृष्ठे वासांसि रजकैरिव ॥ १० ॥
दारुदार विदार्यन्ते दारुणै क्रकचै क्वचित्।
तिलपेशं च पिष्यन्ते चित्रयन्त्रैः क्वचित्पुन ॥ ११ ॥
पिपासार्ता पुनस्तप्तत्रपुसीसकवाहिनीम्।
नदीं वैतरणीं नामावतार्यन्ते वराकका ॥ १२ ॥
छायाभिकाङ्क्षिण क्षिप्रमसिपत्रवन गता।
यत्र शस्त्रै पतद्भिस्ते छिद्यन्ते तिलशोऽसकृत ॥ १३ ॥

सम्श्लेप्यन्ते च शाल्मल्यो वज्रकण्टकसङ्कुला ।
तप्ताय पुत्रिका क्वापि स्मारितान्यवधूरतम् ॥ १४ ॥

सम्भार्य मांसलौल्यत्वमाद्यन्ते मांसमङ्गजम् ।
प्ररूयाप्य मधुलौल्य च पाय्यन्ते तापित त्रपु ॥ १५ ॥

भ्राष्ट्रकन्दुमहाशुल्कुम्भीपाकादिवेदना ।
अश्रान्तमनुभाव्यन्ते भृज्यन्त च भटित्रवत् ॥ १६ ॥

छिन्नभिन्नशरीराणा भूयो मिलितवर्ष्मणाम् ।
नेत्राद्यङ्गानि कृष्यन्ते कङ्ककाकादिपक्षिमि ॥ १७ ॥

एव महादु खहता सुखांशेनापि वर्जिता ।
गमयन्ति बहु कालमात्रयस्त्रिंशत्सागरम् ॥ १८ ॥

भावार्थ—६—नरकगति में सात विभाग हैं। उनमें से पहिले के तीन भागों में उष्ण वेदना है, चौथे भाग में उष्ण और शीत दोनों प्रकार की वदनाएँ हैं और पाँचवें, छठे और सातवें भाग में केवल शीत वदना है। ७—उष्ण या शीत नरक में यदि लोहे का पर्वत पडता है तो वह उस जमीन पर पहुँचने क पहिले ही गल जाता है, या उसका चूरा हो जाता है। ८—व परस्पर लडते है, दु खी होते हैं। पन्द्रह प्रकारके परमाधार्मिक देव होते हैं। व क्रीडा करनेके लिए नरक में जाते हैं और नारकी के जीवों को अत्यन्त दु ख दते हैं। इस प्रकार एक दूसरे को दी हुई वदना, क्षेत्रवदना और परमाधार्मिक कृत

वेदना नारकी के जीव निरतर भोगते रहते हैं। ९–घटाकार योनि में नारकी जीव उत्पन्न होते हैं। उनको परमाधार्मिक देव उनके जन्म स्थानमें से ऐसे खींच लेते हैं, जैसे कि, शीशे की सली को जतीमें से खींच लेते हैं। १०–कईवार व भयंकर करवत से लकडे की तरह चीरे जाते हैं और कईवार तिलों की तरह घानी में डालकर पील दिये जाते हैं। ११–बेचारे तृपार्त नारकी जीव वैतरणी नदी में–जिसमें कि तपा हुआ शीशा (यानी तपे हुए शीशे के समान उष्ण जल) बहता है–उतार दिये जाते हैं। १२–गरमी से घबराये हुए नारकी जीव असिपत्र बनमें लेजाये जाते हैं। वहाँ परमाधार्मिक देव वायु चलाकर, बरछी और भाले के समान पते उन पर गिराते हैं। उनसे उनके नारकी जीवोंके तिल तिलके समान टुकडे हो जाते हैं। १३–परमाधार्मिक देव नारकी जीवों को शाल्मलीनामा वृक्ष पर–जिसमें वज्र खीलों के समान काँटे होते हैं–चढाते हैं। तथा उनको यह याद दिलाकर कि तुमने जन्मान्तर में परस्त्री के साथ समोग किया था–खुब गरम की हुई लोहे की पुतली गले लगाने के लिए विवश करते हैं। १४–वे पूर्व भवक, मास लोलुप जीवों का मास, दूसरे जीवोंको खिलाते हैं और मधुलोलुप जीवों को पिघला हुआ शीशा पिलाते हैं। १६–परमाधार्मिक देव भ्राष्ट्र, रक्त, महाशूल और कुंभीपाकादि की वदना निरतर नारकी के जीवों को भुगताते हैं, और उनको भुर्ते की तरह भूनते हैं।

१७–बगुले और कंकादि पक्षियों द्वारा उनके चक्षु आदि अवयव खिचाय जाते हैं। १८–उक्त प्रकार के महान दुःख झेलते हुए और सुख के लिए तरसते हुऐ नारकी के जीव उत्कृष्ट तेतीस सागरोपम तक बहुत लंबा काल बिताते हैं।

रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पंकप्रभा, धुमप्रभा तमःप्रभा और महातमप्रभा ये सात नरक की पृथ्वियाँ हैं। ये सातों नरकों के नाम नहीं हे। पृथ्वियों के नाम हें। नरकों के नाम ये हे–घमा, वशा, शैला, अंजना, अरिष्टा, मघा और माघवती, ये सात नरकों के नाम हे। पहिले के तीन नरकों में परमाधार्मिक देवकृत वेदना होती है। परमाधार्मिकदेव भुवनपति देव विशेष होते हैं। उनके नाम ये हैं,–अंब, अंबर्षि, श्याम, सबल, रुद्र, उपरुद्र, काल, महाकाल, असि, पत्रधनु, कुंभी, वालुका, वैतरणी, खरस्वर और महाघोष। ये मिथ्यात्वी होते हैं, पूर्वजन्म के महापापी होते हें, और पाप में स्नेह रखनवाले होते हें। व असुरगति पाकर, नारकियों को दुःख देने ही का कार्य प्राप्त करते हें। नरकों के विचित्र प्रकारके दुःखों का सूयगडांग सूत्रके पाँचवें अध्ययनमें, अच्छा चित्र खींचा गया है। उनमें से चार गाथायें यहाँ उद्धृत की जाती हैं।

इंगालरासिं जलियं सजोतिं ततोवमं भूमिमणुक्कमंता।
ते डज्झमाणा कलुणं थणंति अरहस्सरा तत्थ चिरट्ठितीया ॥१॥

जइ ते सुया वेयरणी भिदुग्गा णिसिओ जहा खुर इव तिक्खसोया ।
तरंति ते वेयरणीं भिदुग्गां उसुचोइया सत्तिसुहम्ममाणा ॥२॥
किलेहिं विज्झति असाहुकम्मा नाव उविंते सइविप्पहूणा ।
अन्ने तु सूलाहिं तिसूलियाहिं दीहाहिं विध्धूण अहेकरन्ति ॥३॥
केसिं च बंधित्तु गले सिलाओ उदगंसि बोलंति महालयंसि ।
कलंबुयावालुय मुम्मुरे य लोलंति पच्चंति अ तत्थ अन्ने ॥४॥

मुद्गलसे मारो, तलवारसे काटो, त्रिशूलसे भेदो, अगिसे जलाओ। आदि परमाधार्मिक देवोंके भयकर शब्द सुनकर, नारकी जीव उक्त चार गाथाओं में बताया हुआ दु ख भोगते हैं। उनका अर्थ इसतरह है —

१—अगारे के ढेर पर और जलती हुई अग्नि की उपमा-वाली भूमि पर चलते हुए नारकी जीव जलते हैं। (यद्यपि नरक भूमिको अग्नि की उपमा नहीं लग सकती, क्योंकि वहाँ बाहर अग्निका अभाव है, तथापि नरक के दु खों का दिग्दर्शन कराने के लिए 'अगारा' 'अग्नि' आदि का नाम दिया गया है। वास्तव में नरकमें नगरदाह की अपेक्षा भी विशेष वदना है।) वे दीन होकर रुदन करते हैं, उनका स्वर विकृत होजाता है। इतना होने पर भी उनका आयुष्य निकाचित होता है, इसलिए उनको नरकही में दीर्घकाल तक रहना पडता है। २—श्रीसुधर्मास्वामी जबूस्वामी से कहते हैं कि,—"हे जबू ! मैंने श्रीमहावीरस्वामी

से सुना है कि, नरकमें एक वैतरणी नदी बहती है। उसका जल बहुत उष्ण है। वह जीवों को अत्यत दु खदायी होता है। उसका प्रवाह अस्त्रों के समान है। उष्ण भूमि में चलन से और अन्य भी कई प्रकार के कारणों से तप्त होकर नारकी जीव शान्त होकर इस नदी की और दौडते हैं। मगर वहाँ जा उसे देख, भयभीत होजाते हैं। इतनही में वहाँ परमाधार्मिक देव, 'बाण' और 'शक्ति' आदि शस्त्रोंद्वारा उन जीवों को वैतरणी नदी में गिराकर, तैरन को विवश करते हैं। ३–अत्यतखारे, उष्ण और दुर्गंधमय वैतरणी के जलसे नारकी जीव जब बहुत व्याकुल हो जाते हैं, तब परमाधार्मिक देव तपे हुए लोहेके कीलों के एक नौका बनाते हैं, और फिर उन्हें वे जबर्दस्ती घसीट कर उस नौका पर चढाते हे। कीले चारों तरफस उनके बदन में घुस जाते हैं और व बेचारे करुणाक्रदन करने लगने हैं। नारकियों का शरीर नवजात पक्षी क बच्चे की तरह मुलायम होता है। इस लिए व वैतरणी क जलसे ही मूर्च्छित प्राय हो जाते हैं। मगर गरम लोह जब उन के शरीर में घुसते हैं, तब व बहुत बुरी तरहसे रोने चिल्लाने लगते है। (जैसे–डॉक्टर लोग क्लोरोफार्म सुघा कर, रोगी को बेसुध कर देते हैं, और फिर उस का ओपरेशन करने हैं। तो भी उसके मुँहसे शरीर-धर्मानुसार रोगी चिल्ला उठता है और हाथ पैर पछाडता है। ऐसी ही दशा नारकी क जीवों की होती है।) मूर्च्छित

नारकी के जीवों को अन्य परमाधार्मिक देव शूली में बींधकर उल्टे लटका देते हैं । ४--कई परमाधार्मिक देव बेचारे अनाथ, अशरण नारकियों को, उन के गले में एक बहुत बडी शिला बाध कर, उक्त स्वरूप वाली वैतरणी नदी में डुबाते है । वहांसे निकाल कर, उन्हें वे, कदम्ब पुष्प के समान रंगवाली तपनेसे गर्म हुई-रेती में डालते है और भट्ठी की आग में डाल कर, उनको चने के समान भूनते हैं । कई नरकपाल उनको लोहे की शलाखों में पिरो कर, मास के टुकडे की तरह, सेकते हैं । आदि प्रकार से नरक की वेदनाएं अत्यत भयकर हैं । उन का थोडासा नमूना मात्र दिखाया गया है । सातों नरकों में आयुष्य और शरीर भिन्न भिन्न हैं । उस का हम यहा उल्लेख न करेंगे । क्यों कि ऐसा करना अस्थानमें होगा ।

तिर्यंच गति में दुःख ।

तिर्यग्गतिमपि प्राप्ता सम्प्राप्यैकेन्द्रियादिताम् ।
तत्रापि पृथिवीकायरूपता समुपागता ॥ १ ॥
हलादिशस्त्रै पाट्यन्ते मृद्यन्तेऽश्वगजादिभि ।
वारिप्रवाहै प्लाव्यन्ते दह्यन्ते च दवाग्निना ॥ २ ॥
व्यथ्यन्ते लवणाचाम्लमूत्रादिसलिलैरपि ।
लवणक्षारता प्राप्ता क्वथ्यन्ते

पच्यन्ते कुम्भकाराद्यैः कृत्वा कुम्भेष्टकादितः ।
चीयन्ते भित्तिमध्ये च नीत्वा कर्दमरूपताम् ॥ ४ ॥
अप्कायतां पुनः प्राप्तास्ताप्यन्ते तपनांशुभिः ।
घनीक्रियन्ते तुहिनैः सशोष्यन्ते च पांशुभिः ॥ ५ ॥
क्षारेतररसाश्लेषाद् विपद्यन्ते परस्परम् ।
स्थाल्यन्तस्था विपच्यन्ते पीयन्ते च पिपासितैः ॥ ६ ॥
तेजःकायत्वमाप्ताश्च विध्याप्यन्ते जलादिभिः ।
घनादिभिः प्रकुट्यन्ते ज्वाल्यन्ते चेन्धनादिभिः ॥ ७ ॥
वायुकायत्वमप्याप्ता हन्यन्ते व्यजनादिभिः ।
शीतोष्णादिद्रव्ययोगाद् विपद्यन्ते क्षणे क्षणे ॥ ८ ॥
प्राचीनाद्यास्तु सर्वेऽपि विराध्यन्ते परस्परम् ।
मुखादिवातैर्बाध्यन्ते पीयन्ते चोरगादिभिः ॥ ९ ॥
वनस्पतित्वं दशधा प्राप्ताः कदाचिदिमेदतः ।
छिद्यन्ते वाथ भिद्यन्ते पच्यन्ते चाग्नियोगतः ॥ १० ॥
संशोष्यन्ते निपिष्यन्ते प्लुष्यन्तेऽन्योन्यघर्षणैः ।
क्षारादिभिश्च दह्यन्ते सन्धीयन्ते च भोक्तृभिः ॥ ११ ॥
सर्वावस्थासु खाद्यन्ते भज्यन्ते च प्रभञ्जनैः ।
क्रियन्ते भस्मसाद् दावैरुन्मूल्यन्ते सरित्प्लवैः ॥ १२ ॥
सर्वेऽपि वनस्पतयः सर्वेषां भोज्यतां गताः ।
सर्वैः शस्त्रैः सर्वदानुभवन्ति क्लेशसंततिम् ॥ १३ ॥

द्वीन्द्रियत्वं च ताप्यन्ते पीयन्त पूतरादय ।
चूर्ण्यन्ते कृमय पादे भक्ष्यन्ते चटकादिभि ॥ १४ ॥
शखादयो निखन्यन्ते निकृष्यन्ते जलौकस. ।
गण्डूपदाद्या पात्यन्ते जठरादौषधादिभि ॥ १५ ॥
त्रीन्द्रियत्वेऽपि सप्राप्ते षट्पदीमत्कुणादय ।
विमृद्यन्ते शरीरेण ताप्यन्ते चोष्णवारिणा ॥ १६ ॥
पिपीलिकास्तु तुद्यन्ते पादै समार्जनेन च ।
अदृश्यमाना कुन्थ्वाद्या मथ्यन्ते चासनादिभि ॥ १७ ॥
चतुरिन्द्रियतामाज सरघाभ्रमरादय ।
मधुमक्षैर्विराध्यन्ते यष्टिलोष्टादिताडनै ॥ १८ ॥
ताड्यन्ते तालवृन्ताद्यैर्द्राग् दशमशकादय ।
ग्रस्यन्त गृहगोधाद्यैर्मक्षिकामर्कटादय ॥ १९ ॥
पञ्चेन्द्रिया जलचरा खाद्यन्तेऽन्योन्यमुत्सुका ।
धीवरै परिगृह्यन्ते गिल्यन्ते च बकादिभि ॥ २० ॥
उत्कील्यन्ते त्वचयाङ्कि प्राप्यन्ते च भटित्रताम् ।
भोक्तुकामैर्विपाच्यन्ते निगाल्यन्ते वसार्थिभि ॥ २१ ॥
स्थलचारिषु चोत्पन्ना अबला बलवत्तरै ।
मृगाद्या सिंहप्रमुखैर्मार्यन्ते मांसकाङ्क्षिभि ॥ २२ ॥
मृगयासक्तचित्तैस्तु क्रीडयामांसकाम्यया ।
नरैस्तत्तदुपायेन हन्यन्तेऽनपराधिन ॥ २३ ॥

क्षुधापिपासाशीतोष्णातिभारारोपणादिना ।
कशाकुशप्रतोदैश्च वेदना प्रसहन्त्यमी ॥ २४ ॥
खेचरास्तित्तिरिशुककपोतचटकादयः ।
श्येनसिंचानगृध्राद्यैः ग्रस्यन्ते मांसगृध्नुभिः ॥ २५ ॥
मांसलुब्धैः शाकुनिकैर्नानोपायप्रपञ्चतः ।
संगृह्य प्रतिहन्यन्ते नानारूपैर्विडम्बितैः ॥ २६ ॥
जलाग्निशस्त्रादिभवं तिरश्चां सर्वतो भयम् ।
कियद्वा वर्ण्यते स्वस्वकर्मबन्धनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

भावार्थ—१–तिर्यंच गतिप्राप्त जीव पहिले एकेन्द्री होते हैं। उन में से पृथ्वीकाय जीवों की स्थिति इस प्रकार की होती है। २–पृथ्वीकाय के जीव हलादि शस्त्रों द्वारा चिरते हैं, हाथी, घोडे आदि के पैरों से रौंदे जाते हैं, जल के प्रवाह में खिचते हैं और अग्नि में जलते हैं। ३–खारे, कषायले, खट्टे और मूत्रादि के जलसे वे पीडित किये जाते हैं, इसी तरह क्षार खट प्राप्त पृथ्वीकाय के जीव गरम पानी में डाल कर उबाले जाते हैं। ४–कुम्हार उन्हें घडा, ईंट आदि का रूप दे कर पकाते हैं और राज उन को कीचड रूप में ला कर, दीवारें चुनते हैं। ५–जल स्वरूप जीवों को (जल स्वरूप जीव अपूकाय कहलाते हैं) सूर्य की किरणें तपाती हैं, हिम का संयोग उन को पत्थर के समान बनाता है और मिट्टी उस को सुखा

देती है। ६—खारे और मीठे पानी के जीवों के परस्पर, मिल-नेसे, दुःख होता है। बरतन के अंदर पानी का जीव तपाया जाता है और पीने की इच्छावाले प्राणी उस को पी जाते हैं। ७—अग्निकाय के जीव पानीसे बुझा दिये जाते हैं, तप्त लोहे में रहे हुए जीव घनों और हथोड़ोंसे कूटे जाते हैं और व ईंधन वगैरहसे जला दिये जाते हैं। ८—वायुकाय प्राप्त जीव पर्खे आदिसे मारे जाते है। इसी तरह शीत और उष्ण वस्तुओं के संयोग के समय भी वे क्षण क्षण में नष्ट होते रहते हैं। ९—पूर्व, पश्चिम, उत्तर और दक्षिण का वायु परस्पर टक्र रहता है इससे वायुकाय के जीव मरते हैं, मुँहमेंसे निकलते हुए श्वासोश्वाससे भी वायुकाय के जीव मरते हैं और सर्प आदि भी उन को भक्षण कर जाते हैं। १०—सूरण आदि दश प्रकार के कंद के रूप में उद्भवित वनस्पतिकाय के जीव भेदे जाते है और अग्नि की ताप लगाकर पकाये जाते हैं। ११—वे सुखाये जाते है, पेले जाते है। परस्पर संघर्ष होकर उनमें आग उत्पन्न होती है और व जल जाते हैं। क्षारादिसे भी उनके प्राण हरण किये जाते हैं और जीभ के रसिक भी तो उनका आचार ही पका डालते हैं। १२—छोटी और मोटी सब प्रकार की वनस्पतियों को लोग खा जाते हैं। वायु का प्रबल वेग उनको उखाड़ देता है, अग्नि उनको जलाकर राख बना देती है और जल ...

जाता है। १२–सारी वनस्पतियाँ सब प्रकार के प्राणियों क उपभोग म आती हैं। सब प्रकार के शस्त्रों द्वारा भी उनको क्लेश परपरा का अनुभव करना पडता है। तात्पर्य कहने का यह है कि, सारी वनस्पतियाँ अमुक एक जाति ही के जीवों के उपभोग में आती हो सो बात नहीं है। सामान्यतया उनको सब जातियों के जीव खाते हैं। इसीलिए यह कहा गया है। इससे यह नहीं समझना चाहिए कि सब जीव इनको खाते हैं। कहावत है कि "ऊँट छोड़े आकडो और बकरी छोडे काँकरो" इस कहावतसे भी यह बात सिद्ध होती है कि, सब वनस्पतियाँ सब भाति के जीवों के उपयोग में आ सकती हैं। १३–द्वीन्द्रिय होने पर भी जीव तपाये जाते हैं और जल क साथ उनका पान करलिया जाता है। कीडे पैरों तले कुचल जात हैं। चिडिया आदि पक्षी भी उनको खाजाते हैं। १४–द्वीन्द्री शखादि जीवों का ऊपरवाला भाग उतारलिया जाता है। झोंक को लोग खराब लोहू पिलाकर निचोड डालते हैं। पट में जो कीडे होत हैं व औषधादि प्रयोगों द्वारा नष्ट कर दिये जाते हैं। १५–तीन इन्द्री जूँ खटमल आदि जीव शरीरसे कुचल जाते हैं, गरम पानी के द्वारा व नष्ट भी किये जाते हैं (पापी–धर्म के अजान लोग ही ऐसा करते हैं)। १७–कीडे मकोडे और धीमेल जीव, खजूर क बन हुए झाडू दे सपाटेम दु खी होते है। कई तो मर भी जाते है। कुंथुआ

आदि कई जीव ऐसे है जो दिखते नहीं है और आसनादि के नीचे दबकर मर जाते है। १८–चतुरेन्द्री बने हुए मधुमक्षिकादि जीवों को शहद क लोभी जीव लकडियों और पत्थरों से मार देते हैं। १९–पखे आदि से डाँस, मच्छर आदि जीव ताडित होते है और करोलिया आदि जीवों को गरोली आदि जीव भक्षण कर जाते है। २०–जो जीव पचेन्द्री होते हैं उनके तीन भेद है। जलचर, स्थलचर और खेचर। उनकी दशा इस प्रकार की होती है। जलचर जीव एक दूसरे को खाने के लिए उद्यत रहते है। मच्छीमार लोग उनको पकडते है और बगुले आदि मासाहारी उनको जीतेही निगल जाते है। २१–चमडी के लोभी उनकी चमडी उतार लेते हैं। जँगली लोग पकड कर उनका भुर्ता बनाते हैं। खानेके लोलुप उनको पकाकर खाते है और चाबी क लोभी उनको, गलाकर उनमें से चरबी निकाल लेते हैं। २२–स्थलचर जीवों की एसी दशा होती है कि, सिंह वगेरा विशेष बलवान जीव मृगादि दुर्बल जीवों को खा जाते हैं। २३–मास की इच्छा स और क्रीडा के लिए भी शिकारी लोग बेचारे निरपराध पशुओं को मार डालते है। २४–भूख, प्यास, सरदी, गरमी, अतिभार, चाबुक, अकुश, आदि की वेदना घोडे, हाथी और बैल सहन करते हैं। २५–तीतर, मयूर, सुए और चिटियाँ आदि खेचर जीवों को श्येन, गीध आदि मासभक्षी जीव खाजाते हैं। २६–मास लोलुप

चिड़िमार नाना प्रकार के उपायों द्वारा, पक्षियों को पकड़ते हैं और उन्हें मार डालते हैं। २७—पशुओं को, अग्नि, पानी और शस्त्रादि का भय सदा बनाही रहता है। इसका कारण उनका कर्मवश ही है। उनको कितना दुःख होता है सो न यहाँ कहा ही जा सकता है और न सर्वज्ञ के सिवा उसका पूरा विवेचन कोई कर ही सकता है ?

उक्त बातों पर जरा विशेष रूपसे प्रकाश डाला जायगा। मनुष्य नारकी और देवों को छोड़कर एकन्द्री से पंचेंद्री तक सब जीव तिर्यच हैं। उनके ४८ भेद हैं। उनमें से २२ भेद एकेंद्रिय जीवोंके हैं। शेष छब्बीस भेद रहे। उनमें से २० भेदवाले जीव अन्योन्य भक्षक हैं। बाकी छः द्वीन्द्री, त्रीन्द्री और चतुरिंद्री अन्योन्य भक्षक नहीं हैं, परन्तु वे अन्य भक्षक हैं। जैसे कीडी कीडी को नहीं खाती इससे वे अन्योन्य भक्षक नहीं। मगर कीडी इल्ली को खाती है, इसलिए वह अन्यभक्षक है। कहा जाता है कि—" जीवो जीवस्य भक्षणम् " (जीव जीवका भक्षण है।) इससे यह बात समझ में आती है कि संसार मच्छ गलागल है। यानी एक मच्छ जैसे दूसरे मच्छ को खा जाता है वैसे ही सारे संसार की दशा है। जीवों का जीवन सर्वत्र भयग्रस्त है। जीव ऐसा समझते हैं, तो भी वे अपनी रक्षा करनेमें प्रयत्न के कोलिये की तरह स्वयमेव फँस जाते हैं करोलिया गरोली के भयसे, अपनी लाल अपने शरीर पर लपेट

देता है। मगर सवेरा होते होते तो वह राल सूख जाती है, दृढ होजाती है, करोलिया उसीमें बँध जाता है और वहां वह मर भी जाता है। इसीतरह मनुष्य अपने सुखके लिए धन, धान्य घर, द्वार, पुत्र, परिवार आदि की अभिवृद्धि करता है। इससे वह मोह बंधन में बँध जाता है, और आत्मकल्याण के हेतु रूप चारित्र धर्म से वंचित रह जाता है। मरकर नरक और तिर्यंच योनि में जाता है और उक्त प्रकार से नरक और तिर्यंच गतिके दुःख भोगता है। परवश पड़े हुए तिर्यंच भूख, प्यास, ताडन, तर्जन आदि के दुःख उठाता है। उनको देखकर एकवार तो कठोर से कठोर मनुष्य का भी जीव पसीज जाता है। पूर्वोपार्जित कुकर्माधीन होकर जीव जो कष्ट उठाते हैं उनका सौवा हिस्सा भी यदि व धर्म के लिए उठावें तो उनको शुभगति प्राप्त हो जाय और आगे के लिए वे दुःखों से छूट जायँ।

जैनशास्त्रकार निश्चयपूर्वक मानते हैं कि पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और वनस्पति इन पाँचों प्रकार के स्थावरों में जीव है। दूसरे शास्त्रकार भी अग्नि के सिवा दूसरे स्थावरों में जीव होना स्वीकार करते हैं। इसीलिए स्थावर जीवों की यतना करना बताया गया है। वे इन्द्री से लेकर पचेन्द्री तकके सब जीवों की भी गृहस्थियों को रक्षा करनी चाहिए। ऐसा करने से भवान्तर में सुख, समृद्धि मिलती है, नरक और तिर्यंच गति का भय दूर होता है और उत्तरोत्तर मनुष्य और देवगति से सबंध टूटकर

मोक्ष प्राप्त होता है। यदि कोई प्रश्न करे कि–" देव भी मनुष्य गति चाहते हैं और श्रेष्ठ मनुष्य भी देवगति की इच्छा रखते हैं, इससे मनुष्य और देवगति वाञ्छनीय है। फिर तुम उनका त्याग कैसे अच्छा बताते हो ? इसके उत्तर में हम इतनाही कहेंगे कि मनुष्यगति और देवगति दुःख मिश्रित है। इसलिए वे हेय– छोड़ने योग्य हैं और मोक्षगति निराबाध है, इसलिए उपादेय है–ग्रहण करने योग्य है। मनुष्यगति कैसे दुःखमिश्रित है, इसके लिए आचार्य महाराज फरमाते हैं —

मनुष्यगति के दुःख।

मनुष्यत्वेऽनार्यदेशे समुत्पन्ना शरीरिणः ।
तत्तत्पापं प्रकुर्वन्ति यद्वक्तुमपि न क्षमम् ॥ १ ॥

उत्पन्ना आर्यदेशेऽपि चाण्डालश्वपचादयः ।
तत्तत्पापं प्रकुर्वन्ति दुःखान्यनुभवन्ति च ॥ २ ॥

परसम्पत्प्रकर्षेणापकर्षेण स्वसम्पदाम् ।
परप्रेष्यतया दग्धा दुःखं जीवन्ति मानवाः ॥ ३ ॥

रुजाजरामरणैर्ग्रस्ता नीचकर्मकदर्थिताः ।
ता तां दुःखदशां दीनाः प्रपद्यन्ते दयास्पदम् ॥ ४ ॥

जराशुजामृतिदौस्थ्यं न तथा दुःखकारणम् ।
गर्भ-वासो यथा घोरनरक वाससन्निभः ॥ ५ ॥

सुचिभिरग्निवर्णाभिर्भिन्नस्य प्रतिरोम यत् ।
दु ख नरस्याष्टगुण तद्भवद्गर्भवासिन ॥ ६ ॥
योनिय त्राद्विनिष्क्रामन् यद् दु ख लभते भवी ।
गर्भवासभवाद् दु खात् तदनन्तगुण खलु ॥ ७ ॥
बाल्ये मूत्रपुरीषाभ्या यौवने रतचेष्टितै ।
वार्धके श्वासकासाद्यैर्जनो जातु न लज्जते ॥ ८ ॥
पुरीषशूकर पूर्वं ततो मदनगर्दभ ।
जराजाद्गव पश्चात्तदापि न पुमान् पुमान् ॥ ९ ॥
स्याच्छैशवे मातृमुखस्तारुण्ये तरुणीमुख ।
वृद्धभाव सुतमुखो मूर्खो नात्ममुख क्वचित् ॥ १० ॥
सेवाकर्षणवाणिज्यपाशुपाल्यादिकर्मभि ।
लपयत्यफल जन्म धनाशाविह्वलो जन ॥ ११ ॥
क्वचिच्चौर्यं क्वचिद् द्यूत क्वचिन्नीचैर्भुजगता ।
मनुष्याणा यथा भूयो भवभ्रमणिबन्धनम् ॥ १२ ॥
ज्ञानदर्शनचारित्ररत्नत्रितयभाजने ।
मनुजत्व पापकर्म स्वर्णभाण्डे सु रोपमम् ॥ १३ ॥
आशास्यत यत्प्रयत्नादनुत्तरसुरैरपि ।
तत्सप्राप्त मनुष्यत्व पापै पापेषु युज्यते ॥ १४ ॥
परोक्ष नरके दु ख प्रत्यक्ष नरजन्मनि ।
तत्प्रपञ्च प्रपञ्चेन किमर्थमुपवर्ण्यते ? ॥ १५ ॥

(भावार्थ)

१—मनुष्यगति में आकर जो जीव अनार्य देश में उत्पन्न होते हैं, वे ऐसे एसे पाप करते हैं कि उनका कथन करना भी अशक्य है । २—आर्यदेश म उत्पन्न हो कर भी यदि वह चाडाल हो जाता है तो अघोर पाप करता है और भयकर दु ख भोगता है । ३—दूसरों की सपत्ति को बढ़ती हुई और अपनी सपत्ति को घटती हुई देख कर, और दूसरों की दासता करके मनुष्य दुखी होते हैं । ४—रोग, जरा और मरणग्रस्त और नीच कर्मोंद्वारा विडबना प्राप्त अनेक मनुष्य अनेक दयाजनक दु ख सहते हैं । अभिप्राय यह है कि, कर्म से घिरे हुए जीव अन्य को दया उत्पन्न हो ऐसी स्थिति म आ गिरते हैं । ५—घोर नरकवास के समान गर्भ का जैसा दु ख है, वैसा दु ख जरा, रोग, मरण और दासता में भी नहीं है । ६—सुकुमाल शरीरवाले को, उसके रोम रोम में अग्नि से तपाई हुई सुइयाँ भोकने स जितना दु खहोता है उससे आठ गुणा दु ख गर्भवासी जीवों को होता है । ७—गर्भवास स निकलते समय प्राणियों को जो दु ख होता है, वह गर्भवास के दु खों से भी अधिक है, अनन्तगुणा है । इसी भाँति जन्म से भी मरते समय जीवों को विशेष दु ख होता है । ८—मनुष्य, बाल्यावस्था में, विष्ठादि की क्रीडा से, युवावस्था में अशुचि पूर्ण मैथुन से और वृद्धावस्था में श्वास-कासादि के कारण मुखमें से टपकती हुई राल से, लज्जित नहीं होता है ।

९–मनुष्य बाल्यावस्था में विष्ठा खानेवाली भूँड के समान, यौवनावस्था में कामदेव के जोरसे गधे के समान और वृद्धावस्था में बूढे बल के समान होता है। इसमे मनुष्य मनुष्य नहीं रहता है। धर्म बिना मनुष्य गधा कहा जाता है। १०–मनुष्य बाल्यावस्था म माता के आधीन रहता है, युवावस्था में युवती के आधीन रहता है और वृद्धावस्था में वह पुत्रादि के प्रेम में मग्न रहता है। मगर यह मूर्ख किमी वक्त भी आत्मदृष्टिवाला–आत्मविचार करनेवाला नहीं बनता है। ११–धन की आशा से व्याकुल होकर मनुष्य, सेवा, खेती, व्यापार और पशुपालनादि कर्म करता है और अपना जन्म वृथा खोता है। १२–मनुष्य देह पाकर भी जीवों को कमी चोरी, कमी जूआ और कभी नास्तिकों की सगति आदि भवभ्रमण क कारण मिलते हैं। १३–ज्ञान, दर्शन और चारित्र के भाजन रूप मनुष्यावतार पाकर, पापकर्म करना, मानो स्वर्ण के भाजनमें मदिरा भरना है। १४–अनुत्तर विमान के देव भी जिस मनुष्य भव को पाने का प्रयत्न करते है उसी मनुष्य भव को, जीव पाप में लगाते हैं। १५–नरक का दु ख तो परोक्ष है, मगर मनुष्य भव का दु ख तो प्रत्यक्ष ही है, फिर उसका वर्णन किस लिए किया जाय?

इस ससार में रहनेवाले जीवों के लिए एकान्त सुख तो कहीं भी नहीं है। किसी न किसी तरह का दु ख जीवों के पीछे

भगा ही रहता है । इसी लिए मनुष्य सौ बरस तक भी पूरे नहीं जीते है । किसी मनुष्य को मानसिक, किसी को शारीरिक और किसी को वाचिक दुःख होता ही है । पहिले तो मनुष्य जन्म पाना—जन्म पाना ही दश दृष्टांतों से—जिनका कि ऊपर वर्णन किया जा चुका है—दुर्लभ है । उसके पाने पर भी जीवों को धन का दुःख, धन मिलने पर पुत्र का दुःख, और पुत्र मिलने पर उसको पालने पोसने का दुःख इस तरह दुःख परंपरा चढ़ी ही जाती है । राजा से लेकर रंक तक कोई भी सुखी नहीं है । हाँ किसी अपेक्षा से लेकर यदि किसी को सुखी बताना हो तो हम जिन-अनगारी अर्थात् जैनसाधुओं को बता सकते हैं । मगर यह ध्यान रखना चाहिए कि, वे ही जैनसाधु सुखी हैं जो द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव के अनुसार चारित्र का पालन करते हैं । आडंबरी और खटपटी नहीं । मोक्षतत्त्व के अभिलाषी, स्वपर को शांति देनेवाले, सर्वथा परिग्रह के त्यागी, ज्ञानादि आत्म-गुणों के भोगी, परभव के वियोगी, संयम के योगी, पंचमहा-व्रतधारक, विकथादि परिहारक, सत्य और संतोषादि गुणों के धारक, मोहमल्ल के गुप्त दूषणदर्शक, स्वागम के मर्मी, श्रीवीरप्रभु के यथार्थ वाक्य के रंगी, निस्पृही, निर्मोही और सुमशुजन ही संसार में सुखी होते हैं और हैं । अन्य वेषधारी पुरुषों को हम प्रत्यक्ष में विडंबना पाते हुए देखते हैं । गृहस्थ कोट्याधिप और छत्रपति होने पर भी वे सुखी नहीं होते हैं ।

उनके पीछे आधि, व्याधि और उपाधि लगी ही रहती है। यहाँ हम एक ब्राह्मण का उदाहरण देते हैं, उससे हमारे कथन की पुष्टि होगी।

"किसी ब्राह्मणके ऊपर एक महात्मा प्रसन्न हुए। उन्होंने ब्राह्मण से कहा —" जो माँगेगा वही मैं तुझको दूँगा।" ब्राह्मणने उत्तर दिया —" महाराज मुझ को छ महीने की अवधि दीजिए। इस अवधि में मैं देखूँगा कि संसार में सुखी कौन है? यह जानकर फिर मैं माँगूँगा।" साधुने कहा — "जा अनुभव कर फिर आना।" अब ब्राह्मण अनुभव करने को रवाना हुआ। पहिले वह राजवंशी पुरुषों में गया। वहाँ रहने पर उसको अनुभव हुआ कि, अमुक अमुक की मृत्यु चाहता है और अमुक अमुक को मारने के लिए अमुक लालच देता है। वे परस्पर में विश्वास नहीं रखते हैं और न एक दूसरे का भेजा हुआ भोजन ही करते हैं। ऐसी दशा देख, ब्राह्मण उन्हें छोडकर पंडितों में गया। और उनकी सेवा करने लगा। थोडे दिनों के बाद उसे ज्ञात हुआ कि वे एक दूसरे की कीर्ति को नहीं सहसकते हैं। वादविवाद करने में क्लेश करते हैं, शास्त्र व्यवस्था देने में पक्षपात करते हैं, वादि के भयसे रात दिन शास्त्रों के देखने में लगे रहते हैं, सुखी होकर भोजन भी नहीं करते छात्रों को पढाने से उपकार होता है, परन्तु वे उसमें प्रसन्न नहीं होते। हाँ यदि कोई उन्हें पैसे देता है तो वे उसको

ज्ञानी, ध्यानी और उत्तमवशी बनाकर प्रसन्नतापूर्वक पढाते हैं। ब्राह्मणों की पडितों की–ऐसी दुर्दशा देखकर, ब्राह्मण वहाँसे व्यापारी वर्ग का अनुभव करने क लिए बाजार में गया। वहाँ उसने अनेक प्रकार क व्यापारियों को अनक प्रकार के दु ख उठाते देखा। ब्राह्मण एक बहुत बडे साहुकार की हवेली पर पहुँचा। दर्वाजे पर हथियारबध सिपाही पहरा दे रहे थे। हाथी, घोडे, रथ, पालकी आदि सवारियाँ इधर उधर अदर तबेलों में पडी हुई थीं। लोग सेठ के गुणगान कर रहे थे। भाट चारण विरदावली बोल रहे थ। और आशीर्वाद दे रहे थे कि–"कुल की वृद्धि हो, तुम्हारी सदा जय हो" आदि। इस तरह का ठाठ बाट देख ब्राह्मण को कुछ सतोप हुआ। वह विचारने लगा कि, ससार में सुखी तो यही है। इस लिए मैं जाकर उसी सेठ का सुख माँगूँ। थोडी देरमें उसने और सोचा,–चलो एकवार सेठ से तो मिल लूँ। फिर महात्मा क पास जाऊँगा। सोचकर वह अदर जान लगा। चौकीदारन उसको रोका और पूछा –"अदर क्या काम है?" ब्राह्मणने उत्तर दिया –"सेठ स मिलना है।" चौकीदारन कहा –"ठहरो। हम सेठ को खबर देत हैं।" ब्राह्मण दर्वाजे पर खडा रहा। चौकीदारने अदर जाकर कहा –"सेठजी एक ब्राह्मण आपसे मिलने आया है।" सेठने यह सोचकर कि कोई भिखारी होगा, कह दिया कि, कहदो अभी फुरसत नहीं है। सिपाहीने वापिस आकर ब्राह्मण से कहा कि

सेठ को अवकाश नहीं है। ब्राह्मण चुपचाप दर्वाजे के सामने चबूतरे पर जा बैठा। सेठ सैर करने के लिए बाहिर निकला। ब्राह्मण खड़ा हुआ। मगर सिपाहियोंने उसको बोलने नहीं दिया। सेठ गाड़ी में बैठकर चला गया। ब्राह्मण हताश होकर वहीं वापिस बैठ गया। सेठ सैर करके वापिस लौटा। ब्राह्मण खड़ा हुआ। सेठ अपने मुनीम को यह कहकर हवेली में चला गया कि इसको, आटा, दाल सीधा दिला देना। मुनीमने ब्राह्मण को सीधा लेनेके लिए कहा। ब्राह्मणने यही कहा कि मुझ को सेठसे मिलना है, सीधा नहीं चाहिए। मुनीमने जाकर सेठ से कहा — "ब्राह्मण सीधा नहीं लेता। वह आपसे मिलना चाहता है।" सेठने सोचा,—मेरे पास आकर कुछ और विशेष चाहता होगा! मुझ को मिलने का अवकाश भी कहाँ है?—फिर कहा —"कहो मिलने की फ़ुरसत नहीं है। दो चार रुपये देकर विदा कर दो।" मुनीमने ब्राह्मण के पास आकर कहा —"महाराज सेठ को तो मिलने की बिलकुल फ़ुर्सत नहीं है। आपको जो कुछ चाहि[ए] उसके लिए आज्ञा दीजिए मैं लादूँ।" ब्राह्मणने कहा —"मुझ को सेठ के मिलने के सिवा दूसरी कोई चीज नहीं चाहिए।" मुनी[म] यह कहकर चला गया कि, ब्राह्मणदेवता, भूखे मरते बैठे रहोगे तो भी सेठ से न मिल सकोगे।" ब्राह्मण वहीं बैठा रहा। भूखा प्यासा दो दिन तक बैठा रहा। सेठ को खबर लगी कि ब्राह्मण उस[से] मिलने की हठ करके दो रोजसे भूखा प्यासा बैठा है।

जरा घबराकर, ब्राह्मण को अपने पास बुलाया। ब्राह्मण के आते ही सेठने कहा—" जल्दी कह। क्या काम है? मुझे फुर्सत न होने पर भी तेरी हठ से तुझ को मिलने बुलाया है।" ब्राह्मण सेठ के वचन सुनकर थोड़ा बहुत तत्त्व समझ गया। फिर भी उसने अपने आपको विशेष रूप से संतोष देनेके लिए कहा—" मुझ पर एक सत प्रसन्न हुए हैं। उन्होंने मेरी इच्छानुकूल सुख को देने के लिए कहा है। मैंने दुनिया में जो सबसे ज्यादा सुखी हो, उसी समान सुख माँगने की इच्छा कर, महात्मा से छ मास की अवधी ली। महात्माने दी। फिरता हुआ मैं तुम्हारे दर्वाजे पर पहुँचा। तुम्हारा ठाठ बाट देखकर, तुम्हारा ही सुख माँगने की इच्छा हुई। फिर तुमसे मिलकर ही तुम्हारा सुख माँगने की ईच्छा हुई। इसलिए तुमसे मिलना चाहता था।" सुनकर सेठने कहा—" भूलकर के भी मेरा सुख मत माँगना। मुझे लेशमात्र भी सुख नहीं है। मैं तो अत्यंत दुःखी हूँ।" इस प्रकार के सेठ के यथार्थ वाक्य सुन, ब्राह्मण हतोत्साह हो गया। वह वहाँसे रवाने होकर महात्मा के पास गया और उनके पैरों पर गिरकर बोला—" महाराज मैं तो आपही का सुख चाहता हूँ।" साधुने तथास्तु कहा। ब्राह्मण अन्य लोगों की अपेक्षा सुखी हो गया।"

इस कथा से सिद्ध होता है कि, संसार में साधु के सिवा और कोई सुखी नहीं है।

देवगति के दुःख।

देवगति में जाकर जीव सुखी होते हैं या नहीं इसका उत्तर निम्नलिखित श्लोकों से मिलजायगा।

शोकामर्षविषादेर्ष्यादैन्यादिहतबुद्धिषु।
अमरेष्वपि दुःखस्य साम्राज्यमनुवर्त्तते ॥ १ ॥
दृष्ट्वा परस्य महतीं श्रियं प्राग्जन्मजीवितम्।
अर्जितस्वल्पसुकृता शोचन्ति सुचिरं सुराः ॥ २ ॥
न कृतं सुकृतं किञ्चित् आभियोग्यं ततो हि न।
दृष्टोत्तरोत्तरश्रीका विषीदन्तीति नाकिनः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वान्यैषा विमानश्रीरत्नोपवनसंपदम्।
यावज्जीवं विपच्यन्ते स्वर्गिणोऽर्ष्यानलोर्मिभिः ॥ ४ ॥
हा प्राणेश! प्रभो! देव! प्रसीदेति सगद्गदम्।
पैर्मूर्षितसर्वस्वा भाषन्ते दीनवृत्तयः ॥ ५ ॥
प्राप्तेऽपि पुण्यतः स्वर्गे कामक्रोधभयातुराः।
न स्वस्थतामश्नुवते सुराः कान्दर्पिकादयः ॥ ६ ॥
अथ च्यवनचिह्नानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा विमृश्य च।
विलीयतेऽथ जल्पन्ति क्व निलीयामहे वयम् ॥ ७ ॥

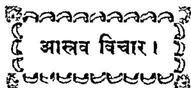
भावार्थ—१–शोक, असहिष्णुता, खेद, ईर्ष्या और दीनतादि के द्वारा हतबुद्धि देवों पर भी दुःख की सत्ता चलती है। अर्थात् देवों में भी शोक, असहिष्णुता, खेद, ईर्ष्या और दीन-

तादि दुर्गुण स्थित हैं। २—अपनी अपेक्षा बडी ऋद्धिवाले देवों को देखकर, और पूर्वभव में विशेष रूपसे पुण्यसंचय नहीं किया इसका विचार कर, देवता भी बहुत समयतक चिन्तित रहते हैं। ३—हमने पूर्व जन्म में पुण्यकर्म करने की सामग्री मिलने पर भी पुण्यकर्म नहीं किये, इससे हमें आभियोगिक (नौकर) देवों का पद्दा मिला है। ऐसा सोच अपने से विशेष प्रकार के ऋद्धि धारी देवों को देख, देवता भारी दुखी होते हैं। ४—देव दूसरे देवों की विमान, स्त्री, रत्न और उपवन की सम्पत्ति देखकर ईर्ष्याग्नि से रातदिन यावज्जीवन जलते रहते हैं। ५—दीनवृत्ति-वाले देव इसतरह आर्त रुदन करते हैं कि,—" हे नाथ! हे प्रभो! हे देव! आप देवोंने हमें लूट लिया है। आप प्रसन्न होकर हमारी रक्षा कीजिए। " ६—कांदर्पिक देव पुण्ययोग से स्वर्ग मिलने पर भी काम, क्रोध और भयसे आतुर होकर स्वस्थता का अनुभव नहीं करते हैं। अर्थात् कामी देव न अपनी इच्छा ही पूरी कर सकते हैं और न स्वस्थ ही रह सकते हैं। ७ देवलोक से च्यवने के चिन्हों को देखकर, व दुखी होते हैं। और यह सोचकर बार बार रुदन करते हैं कि, अब हम इस समृद्धि को छोड कर कहाँ जायँगे।

देवों में भी क्रोध, मान, माया और लोभ है। मगर लोभ का जोर विशेषरूप से है। व लोभ से लडाई करते हैं और लोभ

से दुखी होते हैं। उनका ज्यादा से ज्यादा तेतीस सागरोपम का और कमसे कम दस हजार बरस का आयुष्य होता है। देव मूळ चार प्रकार के हैं, परन्तु उनके उत्तर भेद १९८ होते है। कई देव उच्च जाति के हैं और कई नीच जाति के भी है। और तो क्या, नीच जाति के देवों के परों की जूती भी इतनी कीमती होती है, कि उसकी कीमत सारे जम्बूद्वीप की ऋद्धि के बराबर की जा सकती है, तो फिर उनकी दूसरी ऋद्धि का वर्णन तो सर्वज्ञ के सिवा अन्य कर ही कौन सकता है ? इतनी ऋद्धि समृद्धि के होते हुए और शाश्वत देवलोक के विमानों की भोग सामग्री का उपभोग करते हुए भी देव दुखी समझे जाते है। इसका कारण मोहदशा और उससे उद्भवित ममत्वभाव ही है। च्यवन के छ महीने पहिले ही उनको उसके चिन्ह दिखाई देते हैं। यानी कल्पद्रुम से उत्पन्न हुई हुई फूलमाला को अपने मुखकमल सहित मलिन हुई देखते हैं। उन्हें मालूम होता है कि मानो उनके अवयव शिथिल हो गये है। वे कल्पवृक्षों को-- जिनको बडे बडे मल्ल भी नहीं हिला सकते हें--काँपते हुए देखते हैं। उन्हें उनकी जन्म सहचारिणी शोभा और लज्जा दूर होती दिखाई देती है। वे अदीन होने पर भी दीनता धारण करते हैं, निद्रा रहित होने पर भी उन्हें निद्रा आने लगती है। निरोग होने पर भी उनके शरीर की सन्धियाँ उन्हें टूटती हुई मालूम होती हैं। पदार्थों को देखने में असमर्थ बनते हैं और जैसे मर-

णो-मुख मनुष्य—मरने की इच्छा रखनेवाला मनुष्य कुपथ्य पदार्थों को भक्षण करता है, इसीतरह व भी न्यायधर्म का परित्याग कर, विषयों में आसक्त होते हैं। आदि, च्यवन चिह्नों के द्वारा आकुलव्याकुल बने हुए देवों को किसी तरह से भी शांति नहीं मिलती है। देव यह सोचकर रुदन करते हैं कि हमें, देवांगना, विमान, पारिजात, मंदार, संतान और हरिचंदनादि कल्पवृक्ष, रत्नजटित स्तम्भ, मणियों की विचित्र रचनामें रचित यह भूमि रत्नमय वेदिका, तथा रत्न के सीनोवाली यह वापिका आदि पदार्थ छोडकर, मुझे अशुचि पूर्ण और निंद्य गर्भावास में जाना पडेगा। इससे स्पष्ट विदित होता है कि, जैसे नरक, तिर्यंच और मनुष्य गति में सुख नहीं है, वैसे ही देवगति में भी सुख नहीं है।

इन चार तरह की गतियों की प्राप्ति का कारण आस्रव है। आस्रव दो प्रकार का है। शुभ और अशुभ। शुभ आस्रव पुण्य के नामसे पहिचाना जाता है और अशुभ आस्रव पाप के नामसे। पुण्यबंध से मनुष्य और देवगति मिलती है और पाप बंधसे नरक और तिर्यंच गति।

बंध-हेतु।

प्रथम शुभाश्रव और अशुभाश्रव के बन्ध हेतु जानने की आवश्यकता है। इसके जाने बिना प्राणी, उसका त्याग नहीं कर सकता। उदाहरण के तौर पर–प्रभु ऋषभदेवने पुरुषों की ७२ कलाओं में कई ऐसी कलाए भी दिखलाइ है, जिनका आराधन करने से आत्मा दुर्गति म जाता है। यहाँ यह शंका होती है कि, यदि ऐसा है तो फिर वे बताई क्यों गई हैं? उत्तर सीधा है। यदि किसी जीव को अमुक बुरी बात का ज्ञान नहीं होता है तो वह उनको छोड कैसे सकता है? जैसे कपटकला बुरी है। मगर जब तक मनुष्य को यह ज्ञान नहीं होता है कि, अमुक कार्य जो मैंने किया है वह कपटरूप है, कपटमिश्रित है या कपटरहित है, तब तक वह कपट को छोड कैसे सकता है? इसी तरह शुभाशुभ आस्रवों का हेतु बताना यहाँ अप्रासंगिक नहीं होगा। मन, वचन और काय–ये तीन योग कहलाते है। यही आस्रव के मूल है। इनकी शाखा प्रशाखाएँ बहुतसी है। जैसे–मैत्री, प्रमोद, कारुण्य और माध्यस्थ्य भावनावाला मन शुभ कर्मों का सचय करता है और विषय कषायवाला मन अशुभ कर्मों को लाता है। श्रुतज्ञान के अनुरूप जो वचन उच्चारण किया जाता है वह वचन शुभास्रव का हेतु है और इससे विपरीत वचनोच्चारण अशुभास्रव का। सुयतनावाला शरीर शुभ आस्रव का हेतु होता है और आरमादि युक्त शरीर अशुभास्रव का। सामान्यतया

कहें तो इन अशुभास्रव के हेतु—चार कषाय (क्रोध, मान, माया और लोभ) पाँच इन्द्रियों के २३ विषय (जो आगे बताये जा चुके है) पन्द्रह योग (चार मन के, चार वचन के और चार काय के) पाँच मिथ्यात्व (आभिग्रहिक, अनाभिग्रहिक, आभिनिवेशिक, सांशयिक, और अनाभोगिक, इनका सम्यक्त्व क अधिकार में वर्णन किया जायगा।) और आर्त्त, रौद्र ध्यान। शुभ कर्म के बध हेतु दान, शील और तपादि है। अब ' आस्रव ' शब्द की व्युत्पत्ति देखें। "आगच्छति पापानि यस्मात्स आस्रव । अर्थात् जिससे पापकर्म आवे वह है आस्रव। आस्रव के मूल दो भेद हैं १ सांपरायिक, २ ईर्यापथ। सकषाय आस्रव को सांपरायिक आस्रव कहते हैं। और अकषाय आस्रव को ईर्यापथ। ईर्यापथ आस्रव की स्थिति एक समय मात्र की होने से उसके भेदों की विवक्षा नहीं है। परन्तु सांपरायिक आस्रव के भेद तत्त्वार्थसूत्र में ३९ और नव तत्त्व आदि में ४२ दिखलाये हैं। उन ४२ भेदों क नाम ये हैं—

१—प्राणातिपात, २—मृषावाद, ३—अदत्तादान, ४—मैथुन और ५—परिग्रह। इन पाँचों का त्याग नहीं करने को अव्रतास्रव कहते है। क्रोध, मान, माया और लोभ इन चारों को कषायास्रव कहते हैं। स्पर्शनेन्द्रिय, रसनेन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय और श्रोत्रेन्द्रिय इन पाँचों इन्द्रियों को वशमें नहीं रखने का नाम इन्द्रियास्रव ह और मन, वचन व काया के योगों

को भोगादि विषयों में जाने से रोकने का नाम योगास्रव है। अव्रतास्रव पाँच, कषायास्रव चार, इन्द्रियास्रव पाँच और योगास्रव तीन हैं। ऐसे सब सत्रह आस्रव हुए। इन्हीं के साथ २१ क्रियास्रव जोड देने से ४२ होते हैं। ये ही ४२ आस्रव के प्रकार हैं।

क्रियास्रव के लिए हम यहाँ पर २५ क्रियाओं का कुछ विवेचन करेंगे। १–शरीर को अप्रमत भावों से–उपयोगरहित सक्रिय बनने देना, कायिकी क्रिया है। २–शस्त्रादि के द्वारा जीवों की हिंसा करने को अधिकरणिकी क्रिया कहते हैं। ३–जीव और अजीव पर द्वेषभाव रखना, उनके लिए खराब विचार करना, प्राद्वेषिकी क्रिया है। ४–जिस कृति से स्वपर को परिताप उत्पन्न होता है उसे परितापिकी क्रिया कहते हैं। ५–एकेन्द्रियादि जीवों को मारना अथवा मरवाना प्राणातिपातिकी क्रिया है। ६–खेती आदि आरंभ का कार्य करना आरंभिकी क्रिया है। ७–धन, धान्यादि नौ प्रकार के परिग्रह पर ममत्व रखना, परिग्रहिकी क्रिया है। ८–छल कपट से दूसरे को ठगना मायाप्रत्ययिकी क्रिया है। ९–सत्य मार्ग पर श्रद्धा न रख असत्य मार्ग का पोषण करना मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया है। १०–भक्ष्याभक्ष्य वस्तुओं का नियमन करने से जो पाप लगता है वह अप्रत्याख्यानकी क्रिया है। ११–सुंदर वस्तु को देख कर उस पर रागभावों का उत्पन्न

सरम्भ सकषाय परितापनैया भवेत्समारभ ।
आरभ प्राणिवधस्त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेय ॥

भावार्थ—कषाय सहित जो योग होता है उसको सरंभ कहते हैं, परितापनास–दूसरे के सताने से–जो सरभ होता है उसको समारभ कहते हैं और जिस काय में प्राणियों का मरण होता है उसको आरभ कहते हैं।

उक्त मूल तीन भेदों क साथ मन, वचन और काया को जोडन से नौ भेद होते हैं। जैसे–मनसरभ, वचनसरभ, और कायसरभ, मनसमारभ, वचनसमारभ और कायसमारभ, मनआरभ, वचनआरभ और कायआरभ। इस तरह नौ हुए। इनके साथ, कृत, कारित और अनुमोदित जोडन से सत्ताईस होते हैं। जैसे –कृतमनसरभ, कारितमनसरभ और अनुमोदित मनसरभ, कृत वचनसरभ, कारितवचनसरभ और अनुमोदित वचनसरभ, और कृतकायसरभ, कारितकायसरभ और अनुमोदित कायसरभ। इसी तरह कृत, कारित और अनुमोदित स समारभ और आरभ को भी गिनने स २७ हुए। इन सत्ताईस भेदों को क्रोध, मान, माया और लोभ के साथ जोडने से एकसौआठ भेद होते हैं।

१ क्रोधकृतमन सरभ	२ क्रोधकारितमन सरभ
३ ,, अनुमोदितमन सरभ	४ ,, कृतवचन सरभ
५ ,, कारितवचन सरभ	६ ,, अनुमोदित वचनसरभ
७ ,, कृतकाय सरभ	८ ,, कारितकाय सरभ

९	,, अनुमोदित कायसरम	१०	,, कृतमन समारम		
११	,, कारितमन समारम	१२	,, अनुमोदित मन समारंम		
१३	,, कृतवचन समारम	१४	,, कारितवचन समारम		
१५	,, अनुमोदितवचनसमारम	१६	,, कृतकाय समारम		
१७	,, कारितकाय समारम	१८	,, अनुमोदितकायसमारंम		
१९	,, कृतमनआरम	२०	,, कारितमनआरम		
२१	,, अनुमोदितमनआरम	२२	,, कृतवचनारम		
२३	,, कारितवचनारंम	२४	,, अनुमोदितवचनारम		
२५	,, कृतकायारम	२६	,, कारितकायारम		
२७	,, अनुमोदितकायारम				

इसीतरह क्रोध के स्थान में, मान, माया और लोभ को रखकर गिनना चाहिए। इसतरह गिनने से २७ क्रोधके, २७ मानके, २७ मायाके और २७ लोभके सब मिलाकर १०८ भेद जीवाधिकरण के होते हैं। अजीवाधिकरण आस्रव के मूल भेद चार और उत्तरभेद ग्यारह हैं। मूल चार भेद ये हैं— निर्वर्तना, निक्षेप, संयोग और निसर्ग। निर्वर्तना के दो भेद हैं—मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण और उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरण। पाँच शरीर, मन, वचन और श्वासोश्वास मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण हैं और काष्ठ, पुस्तकादि के अदर के चित्रकर्मादि उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरण हैं। दूसरे निक्षेपाधिकरण के चार भेद हैं। १—जमीन या अन्य किसी आधेय पदार्थ पर देखे विना

कोई चीज रखना, अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरण है। २—पूँजे बिना जगह पर उन्मत्त की तरह पदार्थ को रखना दुष्प्रमार्जित-निक्षेपाधिकरण है। ३—पाट, चौकी आदि पदार्थों पर जीवादि का विचार किये बिना ही एकदम किसी चीजको फेंक देना या रख देना, सहसानिक्षेपाधिकरण है। और ४—उपयोग रहित पदार्थ रखना अनाभोगनिक्षेपाधिकरण है। तीसरे संयोगाधिकरण के दो भेद हैं। १—जैसे दुग्ध में शक्कर मिलाई जाती है इसीतरह भोजनादि अन्य वस्तुओं में स्वाद के लिए, दूसरे पदार्थ मिलाना अन्नपानसंयोजनाधिकरण है। २—वस्त्रादि में रंग बिरंगी गोटा, किनारी लगाने से, चंदोवाकी तरह एक वस्त्र में दूसरे वस्त्र को जोड़ने से जैसे अधिक सुंदरता आती है, वैसे ही दंड और पात्रादि में रंग लगाना, उपकरणाधिकरण है। चौथे निसर्गाधिकरण के तीन भेद हैं। १—प्रमत्तता के साथ शरीर को अयतना पूर्वक छूटा रखना कायनिसर्गाधिकरण है। २—वचन को नियम में न रखना वचननिसर्गाधिकरण है और मन को वश में नहीं रखना मननिसर्गाधिकरण है। इसतरह पहिले के दो, दूसरे के चार, तीसरे के दो और चौथे के तीन इसतरह कुल ११ भेद अजीवाधिकरण आस्रव के हुए। इसतरह प्रसंगवश आस्रव के भेद प्रभेद बताये गये। अब यहाँ यह बताना जरूरी है कि आठ कर्मों में से कौन कौनसे कर्म के लिए कौनसे आस्रव आते हैं।

पहिले यहाँ ज्ञानावरणी और दर्शनावरणी के बंध हेतु आस्त्रवों का विवेचन करेंगे।

मति, श्रुति, अवधि, मन पर्यय और केवल इन पाँच ज्ञानों में से किसी ज्ञानकी, उक्त पाँच ज्ञानोंमे से किसी ज्ञान धारण करनेवाले की, ज्ञानी पुरुषों की, ज्ञानोपकरण की–स्लेट, पुस्तक, ठवणी, कवली, नोकरवाली, सापडा, सापडी आदिकी–और लिखित व मुद्रित पुस्तकों की प्रत्यनीकता यानी आसातना करने से और उसके विषय में विचार करने से आस्त्रव होता है। इसीतरह जिससे विद्या सीखी हो या सीखने में मदद ली हो उसके बजाय दूसरे का नाम बताने से, पदार्थ का स्वरूप जानते हुए भी गुप्त रखनेसे, ज्ञान, ज्ञानोपकरण और ज्ञानवान का शस्त्रादि द्वारा नाश करने से, इनके प्रति घृणा भाव रखनेसे, ज्ञानाभ्यास करनेवाले विद्यार्थियों को मिलते हुए अन्न, जल, वस्त्र और निवासस्थान आदि में अन्तरायभूत बननेसे, अध्ययन करते हुए विद्यार्थी को कार्यांतर में लगाने से, उन्हें विकथादि करने म नियुक्त करने से, पठित पुरुष पर जातिहीनता का असभ्याव्य कलंक लगाने से, उन्हें द्वेषभाव से प्राणान्त कष्ट पहुँचाने से, अस्वाध्याय के समय स्वाध्याय करने से, योगोपधानादि अविधि से करने से, ज्ञानोपकरण के पास रहते हुए भी आहार, निहार, कुचेष्टा मैथुनादि कर्म करने से, ज्ञानोपकरण को पैर लगाने से, थूँक से अक्षर बिगाड़ने से, ज्ञानद्रव्य भक्षण करने से, कराने से और

की ओर उपेक्षा दृष्टि से देखने से, ज्ञानावरणीय कर्म के आस्रव आते हैं।

इसी तरह दर्शन की प्रत्यनीकता—आशातना—करने से दर्शनावरणी कर्म के आस्रव आते हैं। अर्थात् चक्षुदर्शन, अचक्षु दर्शन, अवधिदर्शन और केवलदर्शन को धारण करनेवाले साधु महात्माओं के लिए अशुभ विचार करनेवाले, और सम्मतितर्क नयचक्र और तत्वार्थादि ग्रंथों की अवहेलना यानी अपमान करनेवाले जीवों के दर्शनावरणीय कर्म के आस्रव होते हैं।

देवपूजा, गुरु सेवा, सुपात्र दान, दया, क्षमा, सराग सयम, देशसयम, अकामनिर्जरा (अत करण शुद्धि) बाल तप (अज्ञान कष्ट) ये सातावेदनीय कर्म के आस्रव हैं। और दु ख, शोक, वध, ताप, आक्रदन और रुदन स्वय करने से व दूसरों से कराने से असातावेदनीय कर्म के आस्रव होते हैं।

मोहनीय कर्म के दो भेद हैं। दर्शनमोहनीय और चारित्र-मोहनीय। दर्शनमोहनीय के सामान्य आस्रवों का वर्णन श्रीमद् हेमचद्राचार्यने श्रीसुविधिनाथ चरित्र में इस तरह किया है —

वीतरागे श्रुतसघे धर्मे सवगुणेषु च।
अवर्णवादिता तीव्रमिथ्यात्वपरिणामता ॥ १ ॥
सर्वज्ञसिद्धदेवापह्नवो धार्मिकदूषणम्।
उन्मार्गदेशनानर्थाग्रहोऽसयतपूजनम् ॥ २ ॥

अप्रमीक्षितकारित्व गुर्वादिष्ववमानता ।
इत्यादयो दृष्टिमोहस्यास्रवा परिकीर्तिता ॥३॥

भावार्थ—वीतराग, शास्त्र व धर्मविषय में और सत्र के गुणों में अवर्णवाद करने से, उनके विषय म अत्यत मिथ्यात्व के परिणाम करने से, सर्वज्ञ, मोक्ष और देव का अभाव स्थापित करने से, धार्मिक पुरुषों के दूषण निकालने से, उन्मार्ग को बढाने-वाला उपदेश देने से, अनर्थ में आग्रह करने से, असयमी की पूजा करने से, वे सोचे कार्य करने से और देव, गुरु व धर्म का अपमान करने से दर्शनमोहनीय का आस्रव होता है ।

चारित्रमोहनीय के दो भेद है । कषायचारित्रमोहनीय और नोकषायचारित्रमोहनीय । क्रोध, मान, माया और लोभ के कारण आत्मा के अत्यत कलुषित परिणाम हो जाते हैं वे चारित्र मोहनीय के कारण हैं और जो हास्य, रति, अरति, शोक, भय जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुरुषवद और नपुसकवेद इनको नोकषाय कहते हैं । इन्हीं के बधहेतु नोकषायमोहनीय कर्म क आस्रव होते हैं।

अत्यत हँसना, कामचेष्टा विषयक मसखरी करना, बहुत ठट्ठा करना, अतिशय बकवाद करना, और दीनवचन बोलना, हास्यनोकषायमोहनीय क बधहेतु—आस्रव हैं । देश, विदेश देखने की उत्कट इच्छा करना, चौपाड, ताश, शतरज, आदि के खेल में मन लगाना, दूसरों को भी उसमें शामिल करना आदि रतिनोकषायमोहनीय मोहनीय के आस्रव हैं ।

अपन से अधिक-ऋद्धिवाले को, या ज्ञानी को देखकर ईर्ष्या करना, गुणीजनों के गुणों में दूषण ढूँढना, पापमय स्वभाव रखना, दूसरों के सुखों का नाश करना और दूसरों की हानि में हर्ष प्रकट करना आदि अरति के आस्रव हैं। दूसरे को शोक उत्पन्न कराना, तथा आप स्वयं शोकाकुल बन उन्हीं विचारों में निमग्न रहकर रोना चिल्लाना, शोक के आस्रव हैं। स्वयमेव भयभीत होना, दूसरे को, चेष्टा करके डराना, दूसरे को दुःख देना और निर्दय कर्म करना आदि भय के आस्रव हैं। साधु, साध्वी, श्रावक और श्राविका रूप चतुर्विध संघ की निंदा करना, उनसे जुगुप्सा करना और उनके सदाचार को दूषित बताना आदि जुगुप्सा के कारण हैं। ईर्ष्या, विषय गृद्धता, मृषावाद, अति कुटिलता और परस्त्री आसक्ति आदि स्त्रीवेद के आस्रव हैं। स्वदारा संतोष, ईर्ष्या का अभाव, कषाय की मंदता, सरल आचार और स्वभाव आदि पुरुषवेद के आस्रव हैं। स्त्री और पुरुष दोनों के साथ काम सेवन की अत्यंत अभिलाषा, तीव्र काम लालसा, पाखंड और किसी व्रत बलपूर्वक भंग करना आदि नपुंसकवेद के आस्रव हैं।

चारित्रमोहनीय कर्म के आस्रव सामान्यतया इस तरह बताये गये हैं —

साधुना गर्हणा धर्मोन्मुखानां विघ्नकारिता ।
मधुमांसविरतानामविरत्यभिवर्णनम् ॥ १ ॥

विरताविरताना चान्तरायकरण मुहु ।
अचारित्रगुणाख्यान तथा चारित्रदूषणम् ॥ २ ॥

कषायनोकषायाणामन्यस्यानामुदीरणम् ।
चारित्रमोहनीयस्य सामान्येनास्रवा अमी ॥ ३ ॥

भावार्थ—मुनियों की निंदा करना, धर्माभिमुख मनुष्यों को कुयुक्तियों द्वारा धर्मच्युत करना, यानी उनके चारित्रग्रहण करने के भावों को फिरा देना, मास मदिरामसी मनुष्यों के व्यवहारों की प्रशसा करना यानी व्यसनियों की तारीफ करना, देशविरति यानी बारह व्रत पालने की इच्छा करनेवाले अथवा पालनेवाले को अन्तराय डालना, अचारित्र गुण की प्रशसा करना, चारित्र में दूषण निकालना, यानी कोई मुनिपद धारण करने की इच्छा रखता हो तो उसको पतित मुनियों के आचार को सामने रख, चारित्र से उपेक्षा करनेवाला बना देना, उसको कहना कि, साधु बनने में कोई लाभ नहीं है। क्योंकि साधु बनने पर कोई कार्य नहीं होता, लाभ श्रावकपन ही में है। हम साधु नहीं हुए इसको हम अपना अहोभाग्य समझते हैं, सोलह कषाय और नव नोकषाय जो सत्ता में रहे हुए हैं, उनकी उदीरणा करना, यानी, अनतानुबधी, प्रत्याख्यानावरणी, अप्रत्याख्यानावरणी, और सज्वलन—इन चारों के साथ क्रोध, मान, माया और लोभ, गुणने से १६ कषाय होते हैं, इनका और नोकषायों—जो

उत्पन्न होनेवाला उल्लास आदि शुभनाम कर्म के आस्रव हैं। तीर्थंकर नाम कर्मके बीस आस्रव हैं।

१–तीन लोक के पूज्य, ध्येय और स्तवनीय श्री तीर्थंकर भगवान की भक्ति करना, २–कृतकृत्य और निष्ठितार्थ श्रीसिद्ध भगवानकी भक्ति करना। ३–पंचमहाव्रतधारी, त्यागी, वैरागी, क्रियापात्र और ज्ञान, ध्यानादि गुणरूपी रत्नोंके आकर मुनियों की भक्ति करना। ४–छत्तीस गुण गणसमन्वित गच्छनायक श्रीआचार्य महाराज की भक्ति करना। ५–समस्त द्रव्यानुयोग, चरितानुयोग और कथानुयोगादि शास्त्रों के पारगामी बहुश्रुतकी भक्ति करना। ६–आचार्य, उपाध्याय, प्रवर्त्तक, गणावच्छेदक, गणी और स्थविरादियुक्त, समुदाय जो गच्छ उसकी भक्ति करना। ७–ज्ञानदाता ग्रंथ लिखना, लिखाना, लिखे हुओं की सभाल रखना, जीर्णों का उद्धार करना लोकोपकारी ज्ञान का प्रचार करना, उसके उपकरणों की–पाटी, पुस्तक, ठवणी, कवली, सापडा सापडी आदि की–अवज्ञा न करना, ज्ञानाराधक तिथियों की सम्यक् प्रकार से आराधना करना। 'नमोनाणस्स' इस पद की बीस नोकरवाली गिनना, निरत ५१ खमासमण देना और ५१ लोगस्सका काउसग्ग करना। इस प्रकार से ज्ञान भक्ति करना। इसको श्रुतभक्ति कहते हैं। ८–छठ्ठ, अट्ठम, दशम, द्वादश, पंचदश और मासक्षमणादि की देशकालानुसार तपस्या करनेवाले तपस्वी

की भक्ति करना । ९–उभयकालीन आवश्यक (प्रतिक्रमण) क्रिया में अप्रमत्त रहना । १०–व्रत और शील में अप्रमत्तभाव रखना । ११–उचित विनय करना । इसका अर्थ यह नहीं है कि, हरेक के सामने विनय करना । विनय विशेष गुणवान के सामने दिखाना चाहिए । अन्यथा करने से धर्म के बदले अधर्म होता है । इसलिए उचित विनयभाव करना चाहिए । १२–ज्ञानाभ्यास आत्मकल्याण के निमित्त करना चाहिए । आजीविका या वादविवाद के लिए नहीं । जगत में ऐसे भी अनेक हैं जिन्होंने उन्मार्ग का पोषण करने और दूसरों को परास्त करने के लिए ज्ञानाभ्यास किया है । ज्ञानाभ्यास उसीका नाम है जो आत्महित के लिए किया जाता है । १३–आशसा रहित छ प्रकार का अतरग और छ प्रकार का बाह्य तप करना । १४–आप सयम पालना, दूसरे से सयम पलवाना और सयम पालने में किसीके अन्तराय, हो तो उसको मन, वचन और काय से दूर करने का प्रयत्न करना । इस भाँति चौदहवें सयम पद की आराधन करना । १५–एकान्त में बैठकर आत्मस्वरूप का चिन्तवन करना । सासारिक सबधों को उपाधिभूत समझ, विभाव से मुक्त हो, स्वभाव में प्रवेश करना और निर्विकल्प दशा का आस्वादन करना इस तरह ध्यान पद का आराधन करना चाहिए । १६–त्रिकरण योगसे, यथाशक्ति उपदेश द्वारा जैनधर्म की वास्तविक पवित्रता तथा प्राचीनता जनसमूह में प्रकट

करना, कि जिससे जैनधर्म से अजान भद्रिक परिणामी लोगों के हृदय से विकल्प नष्ट हों और वास्तविक धर्म का साधन कर सकें। तीर्थंकर देव की भक्ति करना, और झगडुशाह की भाँति दयार्द्र परिणामी होकर, जगत के उद्धार के लिए दान दना। इस तरह शासन प्रभावना पद की आराधना करनी चाहिए। १७—साधु, साध्वी, श्रावक और श्राविका रूप संघ के अंदर समाधि हो इस प्रकार के प्रयत्न करना। अर्थात संघ समाधि नामा पद की आराधना करना। १८—साधुओं की शुद्ध आहार, पानी, वस्त्र, पात्र और औषधादि द्वारा भक्ति करके उनको सम्यक प्रकार से संयम आराधन के योग्य बनाना। यानी साधु सेवा करना। १९—अपूर्व ज्ञान को ग्रहण करना। २०—दर्शन विशुद्धि करना।

उक्त बीस पद या बीस स्थानक की सम्यक प्रकार से आराधना करन से तीर्थंकरनाम कर्म आस्रव होते हैं। इन्हीं की आराधना से तीर्थंकर पद की प्राप्ति होती है। प्रथम तीर्थंकर श्रीऋषभदेव स्वामी और अन्तिम तीथकर श्रीमहावीर स्वामीने इन्हीं बीस स्थानकों का आराधन कर तीथकर पद प्राप्त किया था।

अब सातवें गोत्रकर्म के आस्रव बताये जाते हैं। गोत्रकर्म क दो भेद हैं। उच्च और नीच। नीच गोत्र क आस्रव ये हैं—दूसरे की निंदा, अवज्ञा और दिल्लगी करना। दूसरे के

गुणों छिपाना, उसके अदर जो दोष नहीं होते है उनका भी उसको दोषी बताना, अपने ही मुँहसे अपनी प्रशंसा करना, अपने अदर गुण न होने पर भी उस गुण की ख्याति करना, निज दोषों को ढकना और जाति आदि का मद करना। इन बातों से विपरीत व्यवहार करना, गर्व नहीं करना। और मन, वचन काय से विनय करना। ये उच्च गोत्र के आस्रव हैं।

अन्तिम अन्तराय कर्म है। दूसरे के दान, लाभ, भोग, उपभोग और वीर्य में अन्तराय डालना अन्तराय कर्म के आस्रव हैं।

ऊपर आठों कर्मों के आस्रवों का दिग्दर्शन कराया गया है। यथामति उनको मनमें धारण कर तदनुसार व्यवहार करना चाहिए। यद्यपि शुभास्रव भी अन्त में त्याज्य होते है तो भी उन्हें मोक्ष के हेतु समझ कर पूर्वाचार्योंने उनको ग्रहण किया है, उनका आश्रय लिया है। इसलिए मोक्षाभिलाषी जीवों को भी शुभास्रवों को मन, वचन और काम से ग्रहण करना चाहिए और अशुभ को छोडना चाहिए। क्योंकि संसार का कारण आस्रव ही है।

व्रत की श्रेष्ठता।

संसार रूपी समुद्र से तैरने के लिए दीक्षा जहाज के समान है। उसका धारण करना ही संसार से तैरने का सर्वोत्कृष्ट मार्ग ग्रहण करना है। जैसे—सूर्य के ताप को शान्त करने का मेघ में सामर्थ्य है, हाथियों को भगाने का सिंह में सामर्थ्य है, अंधकार को नष्ट करने का सूर्य में सामर्थ्य है, भयंकर विषधरों को भगाने का गरुड़ में सामर्थ्य है और दुःख दावानल को द्विगुण करनेवाली दरिद्रता को नष्ट करने का कल्पवृक्ष में सामर्थ्य है वैसे ही संसार समुद्र से डरे हुए भव्य जीवों को संसार से पार उतारने का व्रत में सामर्थ्य है।

कहा है कि —

आरोग्यं रूपलावण्यं, दीर्घायुष्यं महर्द्धिता।
आनैश्वर्यं प्रतापित्वं साम्राज्यं चक्रवर्तिता ॥ १ ॥
सुरत्वं सामानिकत्वमिन्द्रत्वमहमिन्द्रता।
सिद्धत्वं तीर्थनायत्वं सर्वं व्रतफलं ह्यदः ॥ २ ॥
एकाहमपि निर्मोहः प्रव्रज्यापरिपालकः।
नचेन्मोक्षमवाप्नोति तथापि स्वर्गभाग्भवेत् ॥ ३ ॥

भावार्थ—आरोग्य, रूपलावण्य, दीर्घायु, बहुत बड़ी ऋद्धि,

आज्ञाप्रधानता, मण्डलेश्वरपन, चक्रवर्तीपन, देवत्व, इन्द्र तुल्य ऋद्धि धारी सामानिक देव बनना, इन्द्रत्व, नवग्रैवेयकत्व, सर्वार्थ सिद्धि में देव बनना, सिद्ध होना, और तीर्थंकर पद मिलना। ये सब व्रत के ही फल है। जो मात्र एक दिन ही मोहरहित होकर यथाविधि साधु व्रत पालन करता है, वह यदि मोक्षमें नहीं जाता है तो भी उसको वैमानिक देवपद तो अवश्यमेव मिलता है। जैसे—मन्त्र, यन्त्र, तन्त्र, औषध, शकुन और चमत्कारिक विषयों विधिपूर्वक सेवन करने से फलदायी होते है, वैसे ही प्रव्रज्या—जिसको दीक्षा, सयम, व्रत, योग, स यास आदि भी कहते हैं—भी यदि विधि सहित सेवन किया जाता है तो वह उक्त प्रकार क फलों को देती है, अन्यथा उसका विपरीत फल होता है। प्रव्रज्या के अधिकारी जीव में क्षान्ति गुण का होना सबसे ज्यादा जरूरी है। क्षान्तिमे प्रव्रज्या का पालन पोषण होता है। क्षातिक अभाव में सब गुणों का अभाव होता है और क्षातिकी उपस्थिति में सब की उपस्थिति। गुण रूपी रत्नों की रक्षा करन क लिए क्षान्ति एक तिजोरी क समान है। क्षमाविहीन साधु सकलशास्त्र पारगामी होने पर भी, स्वपर कल्याण नहीं कर सकता है। इस बात को सारा ससार स्वीकार करता है। आबाल वृद्ध अनुभव प्रमाण से इसको सत्य मानते हैं। इसीके पुष्टि में हम यहाँ पूर्वाचार्यों के कथन का कुछ उल्लेख करेंगे। कहा है कि —

क्षान्तिरेव महादान क्षान्तिरेव महातप ।
क्षान्तिरेव महाज्ञान क्षान्तिरेव महादम ॥ १ ॥
क्षान्तिरेव महाशील क्षान्तिरेव महाकुलम् ।
क्षान्तिरेव महावीर्यं क्षान्तिरेव पराक्रम ॥ २ ॥
क्षान्तिरेव च सतोष क्षान्तिरिन्द्रियनिग्रह ।
क्षान्तिरेव महाशौच क्षान्तिरेव महादया ॥ ३ ॥
क्षान्तिरेव महारूप क्षान्तिरेव महाबलम् ।
क्षान्तिरेव महैश्वर्य क्षान्ति धैर्यमुदाहृता ॥ ४ ॥
क्षान्तिरेव पर ब्रह्म सत्य क्षान्ति प्रकीर्त्तिता ।
क्षान्तिरेव परा मुक्ति क्षान्ति सर्वार्थसाधिका ॥ ५ ॥
क्षान्तिरेव जगद्वन्द्या क्षान्तिरेव जगद्धिता ।
क्षान्तिरेव जगज्ज्येष्ठा क्षान्ति कल्याणदायिका ॥ ६ ॥
क्षान्तिरेव जगत्पूज्या क्षान्ति परममङ्गलम् ।
क्षान्तिरेवौषध चारु सर्वव्याधिनिवर्हणम् ॥ ७ ॥
क्षान्तिरेवारिनिर्णाश चतुरङ्गमहाबलम् ।
किं चात्र बहुनोक्तेन क्षान्तौ सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥

भावार्थ—क्षान्ति ही महादान है, क्षान्ति ही महा तप है, क्षान्ति ही महाज्ञान है, क्षान्ति ही महादमन है क्षान्ति ही महाशील है, क्षान्ति ही महाकुल है, क्षान्ति ही महावीर्य है, क्षान्ति ही महापराक्रम है, क्षान्ति ही इन्द्रियनिग्रह है, क्षान्ति

ही सन्तोष है, क्षान्ति ही शौच धर्म है, क्षान्ति ही महादया है, महान स्वरूप, महान शक्ति, महान एश्वर्य, और महान धैर्य भी क्षान्ति ही है। क्षान्ति ही सत्य क्षान्ति ही परब्रह्म है, क्षान्ति ही परममुक्ति है, क्षान्ति ही सर्वार्थ साधक है, क्षान्ति ही जगतवदनीय है, क्षान्ति ही जगतहितकारिणी है, क्षान्ति है ससार में सबसे उच्च है, क्षाति ही कल्याणकर्ता है, क्षाति ही जगत्पूज्य है, परममगलकारक और सर्वव्याधि विनाशक औषध भी क्षान्ति ही है, रागादि महान शत्रुओं को नष्ट करने के लिए महान पराक्रमी चतुरगिणी सेना है। विशेष क्या क्या कहें ? क्षान्ति में ही सब कुछ है ॥ ८ ॥

इस प्रकरण की पूर्णाहुति करने के पहिले श्रीगौतमकुलककी बीस गाथाएँ यहाँ उद्धृत कर देना उचित है। ये सबके लिए महान हितकारिणी होंगी।

लुद्धा नरा अत्थपरा हवन्ति मुढा नरा कामपरा हवन्ति ।
बुद्धा नरा खतिपरा हवन्ति मिस्सा नरा तिन्निवि आयरन्ति ॥१॥
ते पडिया जे विरया विरोहे ते साहुणो जे समय चरन्ति ।
ते सत्तिणो जेन चशन्ति धम्म ते बधवा जे वसणे हवन्ति ॥२॥
कोहाभिभूया न सुह लहन्ति माणसिणो सोयपरा हवन्ति ।
मायाविणो हुन्ति परस्स पेसा लुद्धा महिच्छा नरय उवेंति ॥३॥

क्षान्तिरेव महादानं क्षान्तिरेव महातपः ।
क्षान्तिरेव महाज्ञानं क्षान्तिरेव महादमः ॥ १ ॥
क्षान्तिरेव महाशीलं क्षान्तिरेव महाकुलम् ।
क्षान्तिरेव महावीर्यं क्षान्तिरेव पराक्रमः ॥ २ ॥
क्षान्तिरेव च सन्तोषः क्षान्तिरिन्द्रियनिग्रहः ।
क्षान्तिरेव महाशौचं क्षान्तिरेव महादया ॥ ३ ॥
क्षान्तिरेव महारूपं क्षान्तिरेव महाबलम् ।
क्षान्तिरेव महैश्वर्यं क्षान्तिर्धैर्यमुदाहृता ॥ ४ ॥
क्षान्तिरेव परं ब्रह्म सत्यं क्षान्तिः प्रकीर्तिता ।
क्षान्तिरेव परा मुक्तिः क्षान्तिः सर्वार्थसाधिका ॥ ५ ॥
क्षान्तिरेव जगद्वन्द्या क्षान्तिरेव जगद्धिता ।
क्षान्तिरेव जगज्ज्येष्ठा क्षान्तिः कल्याणदायिका ॥ ६ ॥
क्षान्तिरेव जगत्पूज्या क्षान्तिः परममङ्गलम् ।
क्षान्तिरेवौषधं चारु सर्वव्याधिनिबर्हणम् ॥ ७ ॥
क्षान्तिरेवारिनिर्णाशा चतुरङ्गमहाबलम् ।
किं चात्र बहुनोक्तेन क्षान्तौ सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥

भावार्थ—क्षान्ति ही महादान है, क्षान्ति ही महा तप है, क्षान्ति ही महाज्ञान है, क्षान्ति ही महादमन है, क्षान्ति ही महाशील है, क्षान्ति ही महाकुल है, क्षान्ति ही महावीर्य है, क्षान्ति ही महापराक्रम है, क्षान्ति ही इन्द्रियनिग्रह है, क्षान्ति

ही सतोष है, क्षान्ति ही शौच धर्म है, क्षान्ति ही महादया है, महान स्वरूप, महान शक्ति, महान ऐश्वर्य, और महान धैर्य भी क्षान्ति ही है। क्षान्ति ही सत्य क्षान्ति ही परब्रह्म है, क्षान्ति ही परममुक्ति है, क्षान्ति ही सर्वार्थ साधक है, क्षान्ति ही जग तवदनीय है, क्षान्ति ही जगतहितकारिणी है, क्षान्ति है ससार में सबसे उच्च है, क्षान्ति ही कल्याणकर्ता है, क्षान्ति ही जगत्पूज्य है, परममगलकारक और सर्वव्याधि विनाशक औषध भी क्षान्ति ही है, रागादि महान शत्रुओं को नष्ट करने के लिए महान पराक्रमी चतुरंगिणी सेना है। विशेष क्या क्या कहें ? क्षान्ति में ही सब कुछ है ॥ ८ ॥

इस प्रकरण की पूर्णाहुति करने के पहिले श्रीगौतमकुलककी बीस गाथाएँ यहाँ उद्धृत कर देना उचित है। ये सबके लिए महान हितकारिणी होंगी।

लुद्धा नरा अत्थपरा हवन्ति मूढा नरा कामपरा हवन्ति ।
बुद्धा नरा खतिपरा हवन्ति मिस्सा नरा तिन्निवि आयरन्ति ॥१॥
ते पंडिया जे विरया विरोहे ते साहुणो जे समय चरन्ति ।
ते सत्तिणो जेन चयन्ति धम्म ते बधवा जे वसणे हवन्ति ॥२॥
कोहाभिभूया न सुह लहन्ति माणसिणो सोयपरा हवन्ति ।
मायाविणो हुन्ति परस्स पेसा लुद्धा महिच्छा नरय उविंति ॥३॥

कोहो विस किं अमय अहिंसा माणो अरी किं हियमप्पमाओ ।
माया मय किं सरण तु सच्च लोहो दुहो किं सुहमाह तुट्ठी ॥४॥
बुद्धि अचड भयए विणीयं कुद्ध कुसील भयए अकित्ती ।
समन्नचित्त भयए अलच्छी सच्चे ठियस भयए सिरीय ॥५॥
चयति मित्ताणि नर कयग्घ चयन्ति पावाइ मुणि जयन्त ।
चयति सुक्काणि सराणि हसा चएइ बुद्धी कुविय मणुस्स ॥६॥
अरोई अत्थ कहिए विलावो असपहारे कहिए विलावो ।
विखित्तचित्ते कहिए विलावो बहु कुसीसे कहिए विलावो ॥७॥
दुट्ठा हिवा दडपरा हवन्ति विज्जाहरा मतपरा हवति ।
मुक्खा नरा कोहपरा हवति सुसाहुणो तत्तपरा हवन्ति ॥८॥
सोहा भव उग्गतवस्स खती समाहिजोगो पसमस्स सोहा ।
नाण सुझाण चरणस्स सोहा सीसस्स सोहाविणए पवित्ति ॥९॥
अभूमणो सोहइ बमयारी अकिंचणो सोहइ दिक्खधारी ।
बुद्धिजुओ सोहइ रायमती लज्जाजुओ सोहइ एगपत्ति ॥१०॥
अप्पा अरी हो अणवट्ठियस्स अप्पा जसो सीलमओ नरस्स ।
अप्पा दुरप्पा अणवट्ठियस्स अप्पा जिअप्पा सरण गई य ॥११॥
न धम्मकज्जा परमत्थि कज्ज न पाणिहिंसा परम अकज्ज ।
न पेमरागा परमत्थि बन्धो न बोहिलाभा परमत्थि लाभो ॥१२॥
न सेवियव्वा पमया परक्का न सेवियव्वा पुरिसा अविज्जा ।
न सेवियव्वा अहिमानहीणा न सेवियव्वा पिसुणा मणुस्सा ॥१३॥

जे धम्मिया ते खलु सेवियव्वा जे पंडिया ते खलु पुच्छियव्वा ।
जे माहुणो ते अभिवंदियव्वा जे निम्ममा ते पडिलाभियव्वा ॥१४॥
पुत्ता य सीसा य सम विभत्ता रिसी य देवा य सम विभत्ता ।
मुक्खा तिरिक्खा य सम विभत्ता मुआ दरिद्दा य सम विभत्ता ॥१५॥
सव्वा कला धम्मकला जिणाइ सव्वा कहा धम्मकहा जिणाइ ।
सव्वं बल धम्मबल जिणाइ सव्व सुह धम्मसुह जिणाइ ॥१६॥
जूए पसत्तस्स धनस्स नासो मसे पसत्तस्स दयाइनासो ।
मज्जे पसत्तस्स जसस्स नासो वसापसत्तस्स कुलस्सनासो ॥१७॥
हिंसापसत्तस्स सुधम्मनासो चोरीपसत्तस्स सरीरनासो ।
तहा परत्थीसु पसत्तयस्स सव्वस्स नासो अहमा गई य ॥१८॥
दाण दरिद्दस्स पहुस्सखनी इच्छानिरोहो य सुहोइयस्स ।
तारुन्नए इंदियनिग्गहो य चत्तारि एयाणि सुदुक्कराणि ॥ १९ ॥
असासय जीवियमाहु लोए धम्म चरे साहुजणोवइठ ।
धम्मो य ताण सरण गई य धम्म निसेवित्तु सुह लहन्ति ॥२०॥

भावार्थ—१—लोभी द्रव्योपार्जन में, मूर्ख काम भोग में, और तत्त्ववत्ता क्षमा में अपनी तत्परता दिखाते है। मगर सामान्य मनुष्य अर्थ, काम और क्षमा इन तीनों को अगीकार करते हैं। २—पडित वेही हैं जो क्रोध और विरोध स अलग रहते हैं, साधु वेही हैं जो सिद्धान्तानुकूल चलते हैं, सत्यवादी वेही हैं जो धर्मसे विचलित नहीं होते हैं और बधु वही है जो

कष्ट के समय में सहायता करते हैं। ३–क्रोध व्याप्त मनुष्यों को कभी सुख नहीं मिलता, अहकारी सदैव शोकाच्छन्न रहते हैं, कपटी इस भव में और परभव में दूसरों के दास होते हैं और लोभी व बहुत बडी तृष्णावाले प्राणी नरक में जाते हैं। ४–विष का बीज है ?–क्रोध। अमृत क्या है ?–अहिंसा दया। शत्रु कौन है ?–मान। हित क्या है ?–अप्रमाद। भय क्या है ?–माया। शरण कौन है ?–सत्य। दु ख क्या है ?–लोभ। सुख क्या है ?–सतोष। ५–सौम्य परिणामी शान्त स्वभाववाले विनयी को बुद्धि (विद्या) प्राप्त होती है, क्रोधी और कुशील वाले को अपकीर्ति मिलती है, भग्नचित्तवाले को–अस्थिर चित्त वाले को निर्धनता मिलती है और सत्यवान को लक्ष्मी का लाभ होता है। ६–कृतघ्न यानी नमकहराम मनुष्य को मित्र छोड देते हैं, यत्नशील मुनिको पाप छोड देते हैं, सूखे हुए सरोवर को हस छोड जाते हैं और कुपित मनुष्य का बुद्धि त्याग कर देती है। ७–अरुचिवाले मनुष्य को परमार्थ की बात कहना अरण्य–रुदन समान है–व्यर्थ है, अर्थ का निश्चय किये बिना बोलना वृथा प्रलाप है, विक्षिप्त चित्तवाले को कुछ कहना निरर्थक विलाप है और कुशिष्य को विशेष कुछ कहना फिजूल रोना है। ८–दुष्ट राजा प्रजाको दड देने में, विद्याधर मत्रसाधन में, मूर्ख क्रोध करने में और साधुपुरुष तत्त्व विचार में तत्पर होते हैं। ९–क्षमा उग्रतपस्वी की शोभा है, समाधियोग उपशम

की शोभा है, ज्ञान और शुभध्यान चारित्र की शोभा है और विनयप्रवृत्ति विनय करना शिष्य की शोभा है। १०–ब्रह्मचारी आभूषणविहीन, दीक्षाधारी साधु परिग्रहरहित, बुद्धिमान मन्त्रीयुक्त राजा और लज्जावान स्त्री शोभा पाते हैं। ११–अनवस्थित यानी अस्थिर चित्तवाले का आत्मा ही उसका शत्रु होता है, शीलवान मनुष्य की जगत में कीर्ति होती है, अस्थिर चित्तवाला दुरात्मा कहलाता है और जितात्मा इन्द्रियों का जीतनेवाला, अपने मनको वशमें रखनेवाला (ससार भय भ्रान्त प्राणियों के लिये) शरण होता है। १२–धर्मकृत्य के समान बडा दुसरा कोई कार्य नहीं, प्राणियों की हिंसा से बढकर, दुसरा कोई अकार्य नहीं, स्नेहराग से उत्कृष्ट दुसरा कोई बंध नहीं और सम्यक्त्व रूपी बोधि बीजकी प्राप्ति के समान दुसरा कोई लाभ नहीं। १३–पापात्मा का समागम और मूर्ख लोगों की, अभिमानी लोगों की, नीच पुरुषों की और चुगलखोर आदमीयों की कभी सेवा नहीं करना चाहिए। १४–सेवा वास्तविक धर्मात्मा पुरुषों की करना चाहिए, मन की शकाएँ वास्तविक पंडितों से पूछना चाहिए, साधु ही वंदनीय होते है, उनको वंदना करना चाहिए, और निरहकारी व मोहममताहीन मुनियों को आहार पानी आदि देना चाहिए। १५–पुत्र और शिष्य को, मुनि और देव को, मूर्ख और तिर्यंच को, और मृत और दरिद्र को समान समझना चाहिए। १६–सब कलाओं में धर्म कला ही जीतती

है, सब तरह की कथाओं में धर्मकथा ही विजेता बनती है, सब तरह की ताकातों में धर्म की ताकात ही फतेहतया होती है और सब तरह के सुखों में धार्मिक सुखकी ही जयपताका फर्राती है। १७–पासे खेलने में जो मनुष्य आसक्त होता है उसका धन नष्ट होता है, मांस लोलुपी मनुष्यकी दया का विनाश होता है, मदिरासक्त मनुष्य का यश विलीन होता है और वेश्यासक्त मनुष्य के कुलका दुनिया से नामोनिशान उठ जाता है। १८–हिंसासक्त मनुष्य के प्रत्येक धर्म का नाश होता है, चोरी में आसक्त होन से शरीर नष्ट होता है, और परस्त्री लंपट पुरुष के द्रव्य और गुण का नाश होकर अन्त में वह अधम गति जाता है। १९–दरिद्र मनुष्य से दान होना कठिन है, ठकुराई में क्षमा रहना कठिन है, सुख निमग्न मनुष्य से इच्छाओं का निरोध कठिन है और जवानी में इंद्रियनिग्रह कठिन है। ये चारों बातें अत्यत कठिन हैं। २०–श्रीजिनेश्वर भगवानन ससारी जीवों का जीवितव्य (आयु) अशाश्वत बताया है। इसलिये हे जीव! तू साधुजन उपदेशित धर्म का आचरण करना। क्योंकि ससार में धर्म ही एक शरण है। यानी अनर्थो से बचानेवाला है। इसका सेवन करनेवाले जीव सदा सुखी रहते हैं, क्योंकि सुख का देनेवाला भी यह धर्म ही है।

चतुर्थ प्रकरण।

तीसरे प्रकरण में खास करके वैराग्य की ही पुष्टि की गई है। मगर सब मनुष्य वैरागी नहीं बन सकते इसलिए उनके लिए मार्गानुसारीका उपदेश आवश्यक है। चौथे प्रकरण में उन्हीं गुणों का विवेचन किया जायगा। मनुष्य वही धर्मात्मा हो सकता है जो मार्गानुसारी गुणों का धारक होता है। मार्गानुसारी के पैंतीस गुण होते हैं। योगशास्त्र में उनका अच्छा विवेचन किया गया है। हम भी उसीका अनुसरण करके यहाँ ३५ गुणों का वर्णन करेंगे।

मार्गानुसारी के गुण।

मार्गानुसारी जीव सरलता से सम्यक्त्व के मूल बारह व्रतों का धारी बन सकता है। यद्यपि सम्यक्त्व और बारह व्रतों की आगे व्याख्या की जायगी तथापि यहाँ भी हम क्रमप्राप्त मार्गानुसारी के ३५ गुण बतानेवाले १० श्लोकों का कुलक यहाँ दिया जाता है।

न्यायसम्पन्नविभव शिष्टाचार प्रशंसक ।
कुलशीलसमै सार्धं कृतोद्वाहोन्यगोत्रजै ॥ १ ॥
पापभीरु प्रसिद्ध च देशाचार समाचरन् ।
अवर्णवादी न क्वापि राजादिषु विशेषत ॥ २ ॥
अनतिव्यक्तगुप्ते च स्थान सुप्रातिवेश्मिक ।
अनेकनिर्गमद्वारविवर्जितनिकेतन ॥ ३ ॥
कृतसङ्ग सदाचारैर्मातापित्रोश्च पूजक ।
त्यजन्नुपप्लुतस्थानमप्रवृत्तिश्च गर्हित ॥ ४ ॥
व्ययमायोचित कुर्वन् वेष वित्तानुसारत ।
अष्टभिर्धीगुणैर्युक्त शृण्वानो धर्ममन्वहम् ॥ ५ ॥
अजीर्णे भोजनत्यागी काले भोक्ता च सात्म्यत ।
अन्योन्याप्रतिबन्धेन त्रिवर्गमपि साधयेत् ॥ ६ ॥
यथावदतिथौ साधौ दाने च प्रतिपत्तिकृत् ।
सदानभिनिविष्टश्च पक्षपाती गुणेषु च ॥ ७ ॥
अदेशकालयोश्चर्यां त्यजन् जानन् बलाबलम् ।
वृत्तस्थज्ञानवृद्धानां पूजक पोष्यपोषक ॥ ८ ॥
दीर्घदर्शी विशेषज्ञ कृतज्ञो लोकवल्लभ ।
सलज्ज सदय सौम्य परोपकृतिकर्मठ ॥ ९ ॥
अन्तरङ्गारिषड्वर्ग परिहारपरायण ।
वशीकृतेन्द्रियग्रामो गृहिधर्माय कल्पते ॥ १० ॥

प्रथम गुण

सबसे प्रथम गुण है न्यायसपन्नविभवः, यानी न्याय स उत्पन्न किया हुआ द्रव्य है। जिसके पास न्यायपूर्वक कमाया हुआ धन होता है, उसीके पीछे से सब गुण आ मिलते हैं। जो धन वैभव न्याय से प्राप्त होता है, वही न्यायसपन्न विभव कहलाता है। मगर न्याय क्या है, सो जाने विना कोई न्यायपूर्वक बर्ताव नहीं कर सकता है। इसलिए यहाँ पहिले न्याय का स्वरूप बताया जाता है।

स्वामिद्रोह–मित्रद्रोह–विश्वसितवञ्चनचौर्यादिगर्ह्यार्थोपार्जनपरिहारेणार्थोपार्जनोपायभूत. स्वस्ववर्णानुरूपः सदाचारो न्यायः (स्वामिद्रोह, मित्रद्रोह, विश्वास रखनेवाले पुरुषों को ठगना, चोरी आदि निंदित कार्योंद्वारा पैसा पैदा करना, और अपने अपन वर्णानुसार सदाचार का पालन करना न्याय है।) इस न्याय से जो द्रव्य प्राप्त होता है उसको न्यायसपन्न द्रव्य कहते हैं। न्यायसपन्न द्रव्य से दोनों लोक में सुख मिलता है और अन्यायसपन्न द्रव्य उभयलोक के लिए दु खदायी है। यायसपन्न द्रव्य को मनुष्य नि शक होकर खर्च सकता है, उससे अपने सगे सबंधियों का उद्धार कर कीर्ति सपादन कर सकता है और गरीबों और दीनों को दु ख से छुडा कर उनक आशीर्वाद प्राप्त कर सकता है। अन्यायसपन्न द्रव्य को खर्च करने में

"पाप जान आप, माँ जान बाप।" इस न्याय के अनुसार यहाँ लोग उपस्थित हैं व सब अनीति प्रीय जान पड़त हैं। अपन नगर में सेठ लक्ष्मीचन्द है। व नीतिमान हैं। मगर इस समय व यहाँ उपस्थित नहीं हैं। अपने घर होंगे।" राजा की आज्ञा होत ही उनके घर एक घोड़ागाड़ी लेकर मंत्री गया। मंत्रीन कहा—"सेठजी! चलो राजान आपको याद किया है।" सुनकर, वह बहुत प्रसन्न हुआ और कपड़े पहिन कर, चलने को तत्पर हुआ। मंत्रीन उसको गाड़ी में बैठने क लिए कहा। उसन कहा—"घोड़े मरा अन्नपानी नहीं खाते, इसलिए मैं गाड़ी मं नहीं बैठूँगा। आप चलो। मैं अभी आता हूँ।" सेठ पैदल ही राजाके पास पहुँचा। उचित सत्कार, अभिनंदन कर बैठ गया। राजाने पूछा—"तुम्हारे पास न्यायसपन्न द्रव्य है।" उसने उत्तर दिया—"हाँ है।" राजा खातमुहूर्त के लिए रत्न चाहिए सो हमें दो। सेठ—महाराज! नीति का पैसा अनीति में नहीं दिया जाता।" सेठ का उत्तर सुनकर राजा को क्रोध आया। उसने आँखे दिखाकर कहा—"तुम्हें रत्न देने ही पड़ेंगे।" सेठन नम्रतापूर्वक उत्तर दिया—"महाराज! घरबार सब आपही के हैं। आप इनको ग्रहण कीजिए।" पंडित लोग बोले—"यदि जबर्दस्ती सेठके घर से द्रव्य मँगवाया जायगा तो, वह भी अनीति का ही समझा जायगा।" इस तरह बातें करते हुए मुहूर्त बीत गया। राजाने कहा—

" यह कैसे माना जा सक्ता है कि तुम्हारा धन नीति पूर्वक उपार्जन किया हुआ है और हमारा अनीति पूर्वक । " सेठने कहा -" परीक्षा कर के आप यह जान सक्ते है ? " राजाने मत्री को बुलाया । एक सेठ की और अपनी ऐसे दो सोना महोरें, निशानी कर के कहा -" मेरी महोर किसी पवित्र पुरुष को देना और सेठ की किसी महान पापी पुरष को । " बुद्धिमान मत्रीने विश्वस्त मनुष्यों को यह कार्य सौंपा । सेठ की स्वर्णमुद्रा ले कर, पुरष शहर की बाहिर निकला । उसने मच्छीमार को देखा और सौचा,—इसके बराबर दुनिया में दूसरा कौन मनुष्य पापी होगा ? यह हमेशा सबर ही निरपराध मच्छियों को अपने स्वार्थ के लिए मारता है । इस लिए यदि इस को महोर दूँगा तो यह इसका सूत ला कर जाल बनावगा और विशेष मच्छिया पकड कर, विशेष पाप करेगा । ऐसा सोचकर, वह महोर मच्छीमार को दे कर चला गया । बिचारे मच्छीमार को अपने जन्म में पहिली ही वार महोर मिली थी । इससे वह बहुत प्रसन्न हुआ । उसके पास कोई कपडा भी नहीं था कि, जिसमे वह महोर को बाध लेता । उसके पहिनने को एक लगोटी मात्रथी, इस लिए उसने महोर को अपने मुँहमें रक्खा । नीति सपन्न महोर का कुछ अश थूक के साथ उसके गले में उतरा । उसके विचार बदले । उसने सोचा,—किसी धर्मात्माने धर्म समझ कर मुझ को यह महोर दी

है। इस के कमसे कम पन्द्रह रुपये आयँगे। और इन मछलियों का क्या आयगा? चार या छ आने! इस लिए अच्छा यही है कि, उस धर्मात्मा के नामसे मछलियों को—जो अभी तक जीवित ही हैं—वापिस तालाब में छोड दूँ। उसने वापिस आ कर सारी मछलियां तालाब में छोड दी। फिर वह अपने घर गया। जाते समय जवार, बाजरी, गेहूँ आदि धान्य लेता गया। उस की स्त्रीने सोचा कि—आज ये इतने जल्दी कैसे आये हैं? इनका चेहरा भी प्रसन्न है। नाज भी बहुतसा ले कर आये हैं। स्त्रीने नाज ले कर रखा। छोकरे बच्चे कच्चा ही खाने लगे। स्त्रीने पूछा—" आज इतना नाज कहांसे लाये हो?" मच्छीमारने उत्तर दिया—" एक धर्मात्माने मुझ को मोहोर दी थी। उस को उठा कर एक रुपये का यह नाज लाया अभी चौदह रुपये मेरे पास और हैं।" उसने रुपये अपने स्त्री बच्चों को बताये। उस की स्त्री बोली—" दो महीने का खर्चा तो मिल गया है। इस लिए अब यह नीच रोजगार छोड दो। रात में जा कर व्यर्थ निरपराध मछलियों को पकड कर मारने की अपेक्षा मजदूरी कर के खाना अच्छा है। चलो हम मजदूरी कर के अपना पेट भरेंगे। मच्छीमारने मछलियां मारने का काम छोड दिया। वह एक साहूकार के पास छोटासा घर ले कर रहा और मजदूरी कर के अपना निर्वाह करने लगा।

राजा की सोना महोर पञ्चाग्नि तप करनेवाले एक योगी के

सामने—जो उस समय ध्याननिमग्न था—रख दी गई। राज पुरुष यह देखन के लिये एक वृक्ष तले बैठ गया कि साधु इस महोर का क्या करता है? योगीने ध्यान छोडा। आँखें खोली। सूर्य किरणों में चमकती हुई महोर उसके नजर आई। अनीति सपन्न महोरने योगी का ध्यान अपनी ओर खींचा। वह सोचने लगा,—"मैंने किसीसे याचना नहीं की तो भी यह महोर मेरे पास कहांसे आई? शिव! शिव! मागने पर भी कभी दो चार आनेसे ज्यादह नहीं मिलते और यह तो महोर! सोना! परमात्माने प्रसन्न हो कर ही यह महोर दी है। मैंन ध्यानद्वारा जगत् का स्वरूप तो देख लिया है, परतु स्त्रीभोगादिका प्रत्यक्ष अनुभव नहीं किया है। जान पडता है, इसी लिए परमात्माने स्वर्णमुद्रा भेज दी है।" इस तरहसे अनर्थोत्पादक विचार योगी के हृदयमें उत्पन्न हुए। योगीने अपना चालीस वरस का योग गगा के प्रवाह में वहा था। धन और स्त्री के ससर्ग में क्या कभी योग रह सकता है? कहा है कि —

आरभे नत्थि दया महिलासगेण नासई बम।
सकाए सम्मत्त अत्थगहणेण पव्वज्जा नासइ ॥ १ ॥

भावार्थ—आरभसे दया, स्त्री सगसे ब्रह्मचर्य, शकासे श्रद्धा और द्रव्य लोभसे दीक्षा नष्ट होते है।

नीति के पैसे से मच्छीमार को लाभ हुआ और अनीति

के पैसेसे योगी की हानि हुई। ये दोनों बातें राजा के पास पहुँचाई गई। राजाने मनमें सोचा,—नीतिवान मनुष्य सदा निर्भीक रहता है और अनीतिमान सशंक। नीति ही संसार में सर्वोत्कृष्ट पदार्थ है। कहा है कि —

सर्वत्र शुचयो धीराः स्वकर्मबलगर्विताः ।
कुकर्मनिहतात्मानः पापाः सर्वत्र शङ्किताः ॥ १ ॥

भावार्थ—पवित्र, धीर पुरुष अपने श्रेष्ठ व्यवहार के कारण सदैव निर्भीक रहते हैं और कुकर्मो द्वारा आहत बने हुए पापी लोगों के हृदय में हर समय शंका घुमी रहती है।

उक्त उदाहरण हमें बताता है कि, अनीति संपन्न द्रव्य मनुष्यों की सद्बुद्धि को नष्ट कर देती है और उन्हें अधर्म के मार्ग की ओर ले जाती है। इस लिए बुद्धिमान मनुष्यों को नीति पूर्वक द्रव्य एकत्रित करने का प्रयत्न करना चाहिए। कहा है कि —

सुधीरर्थार्जने यत्नं कुर्यान्न्यायपरायणः ।
न्याय एवानपायोऽयमुपायः संपदां यतः ॥ १ ॥

भावार्थ—बुद्धिमान मनुष्यों को न्यायपरायण बन कर, द्रव्योपार्जन करने का यत्न करना चाहिए। क्यों कि न्याय ही लक्ष्मी का विघ्न रहित उपाय है।

कहा है कि —

वर विभवबन्ध्यता सुजनभावभाजा नृणा-
मसाधुचरितार्जिता न पुनरूर्जिता सपद ।
कृशत्वमपि शोभते सहजमायतौ सुदर ।
विपाकविरसा न तु श्वयथुसभवा स्थूलता ॥१॥

भावार्थ—सुजन मनुष्यों के लिए सदाचारपूर्वक व्यवहार कर लक्ष्मी हीन रहना अच्छा है, मगर असद् व्यवहार से प्राप्त की हुई महान् सपत्ति भी व्यर्थ है । जैसे कि, स्वभावत प्राप्त और सुदर परिणामवाली दुर्बलता भी अच्छी होती है मगर, खराब परिणामवाली, सूजन स प्राप्त स्थूलता व्यर्थ होती है ।

इसलिए सपदा की—लक्ष्मी की प्राप्ति की इच्छा रखनेवालों को शुभकर्म करने चाहिए । शुभ कर्म नीति से होते ह । जहाँ नीति होती है वहाँ सपदा स्वभावत चली जाती है । कहा है कि —

निपानमिव मण्डूका सर पूर्णमिवाण्डजा ।
शुभकर्माणमायान्ति विवशा सर्वसपद ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे–निपान–खोबचे के पास मेंडक और जलपूर्ण सरोवर क पास पक्षी आते है वैसे ही शुभ कर्म वाले मनुष्य के पास सपदा विवश होकर चली आती है । इसलिए हरेक को सब से पहिले न्यायपूर्वक द्रव्य उपार्जन करने का गुण प्राप्त करना चाहिए ।

दूसरा गुण ।

अब मार्गानुसारी के दूसरे गुण का विवेचन किया जायगा। कहा है-' शिष्टाचारप्रशंसकः ' । ' (शिष्ट पुरुषों के आचार का प्रशंसक होना) जो श्रेष्ठ आचार और आचारी की प्रशंसा करता है वह भी एक दिन अवश्यमेव श्रेष्ठाचारी बन जाता है। व्रती, ज्ञानी और वृद्ध पुरुषों की सेवा करके जिसने शिक्षा पाई होती है वह शिष्ट कहलाता है । इस शिष्टों के आचार का नाम है शिष्टाचार । कहा है —

लोकापवादभीरुत्वं दीनाभ्युद्धरणादरः ।
कृतज्ञता सुदाक्षिण्यं सदाचारः प्रकीर्तितः ॥१॥

भावार्थ—लोकापवाद से डरना, अनाथ प्राणियों के उद्धार का प्रयत्न करना और कृतज्ञता व दाक्षिण्य को सदाचार कहते हैं ।

ऐसा भी कहा गया है कि—"सतां आचारः सदाचारः" (सत्पुरुषों के आचरण का नाम सदाचार है ।) एक कविने सत्पुरुषों के आचार की इन शब्दों में प्रशंसा की है ।

विपद्युच्चैः स्थैर्यं पदमनुविधेयं च महतां
प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम् ।
असन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यस्तनुधनः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥१॥

भावार्थ—कष्ट के समय ऊँचे प्रकारकी स्थिरता रखना, महा पुरुष के पद का अनुसरण करना, न्याययुक्त वृत्तिको प्रिय समझना, प्राण नाश का मौका आजाय तो भी अकार्य न करना, दुर्जनों से प्रार्थना न करना और थोडे धनवाले मित्र से भी धन की याचना न करना। ऐसा असिधारा के समान सत्पुरुषो का आचार किसने बताया है? यानी इसके बतानवाले सत्यवक्ता और तत्ववेत्ता हैं। संक्षेप में यह है कि, शिष्टाचार की प्रशंसा धमरूपी बीज का आधार है। यह परलोकमें भी धर्म प्राप्ति का कारण होता है। इतना ही क्यों, यह मोक्षका भी कारण होती है इसलिए मनुष्योंको अवश्यमेव यह गुण धारण करना चाहिए।

तीसरा गुण।

मार्गानुसारी का तीसरा गुण है–' कुलशीलसमैः सार्धं कृतोद्वाहोन्यगोत्रजैः।' (कुलशील समान हो मगर गोत्र भिन्न हो उनके साथ ब्याह करना) पिता पितामह आदि के वंश का नाम है कुल, और मद्य, मांस, रात्रि भोजन आदि के त्याग का नाम है शील। उक्त कुल और शील जिन का समान होता है तब ही उनको धर्मसाधन में अनुकूलता मिलती है। यदि कुल शील समान नहीं होता है तो परस्पर में झगडा होने की संभवना रहती है। उत्तम कुलकी कन्या, नीचे कुलवाले को धमकाया करती है और कहा करती है कि, यदि ज्यादा गडबड

करेगा तो मैं अपने पीहर चली जाऊँगी। यदि हल्के कुल की होती है तो वह पतिव्रतादि धर्म भली प्रकार से नहीं पालती है। इसलिए समान कुल की खास तरह से आवश्यक्ता है। इसी तरह यदि शील भिन्न होता है तो उनके धर्मसाधन में प्रत्यक्ष बाधा पड़ती है। एक को मद्य, मांस, मदिरा अच्छे लगते हैं और दूसरे को इन चीजों से घृणा हो तो दोनों क आपसमें विरोध रहता है। और इससे सांसारिक व्यवहार में बाधा पहुँचती है। उनक आपस में प्रेम भी नहीं होता है। जब सांसारीक व्यवहार ही ठीक नहीं चलते तब धर्मकार्य में बाधा पड़े इसमें तो कहना ही क्या है? इसलिए समान शीलकी भी खास जरूरत है। वर्तमान में एक धर्म के दो विभाग हैं। उनम केवल क्रियाकांड का ही फरक है। मगर उनमें भी यदि ब्याह हो जाता है तो व ज मभर प्राय एक दूसरे के प्रतिकूल ही रहते हैं। तब जिनका कुलशील सर्वथैव असमान हो उनमें वैमनस्य न हो ऐसा कौन कह सकता है? गोत्र भी दोनों के भिन्न ही होने चाहिए। वंश का नाम गोत्र है। एक ही वंश में जो पैदा होता हैं व गोत्रज कहलात हैं। वे यदि परस्पर ब्याह करलें तो उनको लोकविरुद्धता का दोष लगता है। चिरकाल आगत मर्यादा कईवार लोगों को बड़े बड़े अनर्थ करने स रोकती है। एक वंश के लोगो म ब्याह नहीं होने की रीति प्रचलित रहने ही से बहिन भाई का नाता कायम रहता है। यह यवन

व्यवहार यदि आर्य लोगों में भी प्रचलित हो जाय तो बडी बडी आपत्तियाँ उठ खडी हो । अत भिन्न गोत्र में व्याह करने की शास्त्रकारोंने आज्ञा दी है । और वह बहुत अच्छी है। मर्यादा-युक्त विवाह से शुद्ध स्त्री की प्राप्ति होती है । उसका फल सुजातपुत्र की उत्पत्ति और चित्तनिवृत्ति होती है इससे ससारमें भी प्रशसा होती है और देव व अतिथिजन की भी भक्ति सुरक्षित रहती है। स्त्री की रक्षा करनके चार साधन भी पुरुषोंको अवश्यमेव ध्यानमें रखने चाहिए । १ सारी गृहव्यवस्था स्त्रीक जिम्मे रखना, २–धन अपने अधिकारमें रखना, स्त्रीको आव-श्यकता से विशेष नहीं देना । ३–उसे अनुचित स्वतत्रता–स्वच्छ-दता नहीं देना यानी उसे अपन अधिकारमें रखना और ४–स्वय अपनी स्त्रीके सिवा अन्य सब स्त्रियोंको अपनी माता और बहिन के समान समझना। पुरुषोंको चाहिए कि व अपनी स्त्रिकी रक्षाके लिए उक्त चार बतोंका पूर्णतया ध्यान रक्खे । इसी तरह स्त्रियोंको भी चाहिए कि व अपने शीलरत्न के लिए निम्नलिखित बातोंका खास तरहसे ध्यान रक्खें । जैसे—

यात्रा जागरदूरनीरहरण मातुर्गृहेऽवस्थिति
वस्त्रार्थ रजकोपसर्पणमपि स्याद्दूतिकामेलक-।
स्थानभ्रशसखीविवाहगमन भर्तृप्रवासादयो
व्यापार खलु शीलनीविनहरा प्राय सतीनामपि ॥१॥

ताम्बूल प्रतिकर्म मर्मवचन क्रीडासुगन्धस्पृहा
वपाडम्बर हास्यगीतकुतुकानङ्गक्रिया तूलिका ।
कौसुम्भ मरसान्नपुष्पघुसृण रात्रौ बहिर्निर्गम
शय्यात्याज्यमिदं सुशीलविधवस्त्रीणा कुलीनात्मनाम्॥२॥

भावार्थ—अकेले जाना, जागरण करना, दूरसे पानी लाना, माताके घर रहना, कपडे लेनको धोबीके पास जाना, दूतीके साथ सबंध रखना, अपने स्थानसे च्युत होना, सखिके विवाहमें जाना और पतिका विदेश जाना, आदि कार्य स्त्रियोंके शीलको भ्रष्ट करने के कारण होते है । ताबूल, शृंगार, मर्मकारी वचन, क्रीडा, सुगध की इच्छा, उद्भटवेष, हास्य, गीत, कौतुक, कामक्रीडा दर्शन, शय्या, कसूबी वस्त्र, कसूँबी वस्त्र, रस सहित अन्न, पुष्प, केशर और रात्रिके समय घरसे बाहिर जाना आदि बातें कुलीना और सुशीला विधवा स्त्रीको छोड देनी चाहिए।

चौथा गुण ।

पापभीरु । प्रत्यक्ष या परोक्ष रीति से अपाय के कारण रूप पापों का परित्याग करना, मार्गानुसारी का चौथा गुण है । चोरी, परस्त्री गमन, जूआ आदि जिनसे व्यवहार में राज-कृत विडबना होती है—जिनके करने से राजा दड देता है ऐसे काय करना प्रत्यक्ष कष्टके कारण है । मद्य, मास, अभक्ष्य भक्षण आदि कार्य परोक्ष कष्टके कारण है । इनसे नरकादि के दु ख भोगने पडते हैं ।

पाँचवाँ गुण ।

प्रसिद्ध देशाचार समाचरन । अर्थात् प्रसिद्ध देशाचार का आदर करना, मार्गानुसारी का पाँचवाँ गुण है । भोजन, वस्त्रादि का उत्तम व्यवहार जो चिरकाल से चला आ रहा है उसके विरुद्ध नहीं चलना चाहिए । विरुद्ध चलने से उस देशके निवासी लोगों के साथ विरोध होता है । विरोध होने से चित्त व्यवस्था ठीक नहीं रहती है । इसका परिणाम यह होता है कि, वह भली प्रकार से धर्मकृति नहीं कर सकता है । इसलिए प्रचलित देशाचार को व्यवहार में लाना चाहिए ।

छठा गुण ।

अवर्णवादी न क्वापि राजादिषु विशेषत ।

अर्थात—किसी का अवर्णवाद—निंदा—नहीं करना, विशेष करके राजा की निंदा न करना, मार्गानुसारी का छठा गुण है । छोटेसे ले कर बडे तक किसी की निंदा नहीं करना चाहिए । निंदा करनेवाला निंदक कहलाता है । निंदा करनसे कष्टदायी कर्मों का बध होता है । कहा है कि

परपरिभवपरिवादादात्मोत्कर्षाच्च बध्यते कर्म ।
नीचैर्गोत्रं प्रतिभवमनेकभवकोटिदुर्मोचम् ॥ १ ॥

भावार्थ—निंदा दूसरों का नाश करनेवाली है । जो व्यक्ति दूसरे की निंदा करता है, और अपनी प्रशंसा करता है, उसके

प्रत्येक भवमें नीच गोत्र कर्मबंध होता है। यह नीच गोत्र कर्म बंध बडी ही कठिनतासे छूटता है। राजा, मंत्री, पुरोहित आदि किसी की भी निंदा करना अनुचित है। इससे नरकादि दुर्गति भी मिलती है। इनमें भी राजा की निंदा करना तो महान् बुरा है। क्योंकि इससे प्रत्यक्ष में भी द्रव्य हरण, जेल आदि का दुःख उठाना पडता है और परोक्षमें तो नरकगति मिलती ही है। इस लिए कभी किसी की निंदा नहीं करना चाहिए। यदि निंदा करने का स्वभाव पड गया हो तो अपनी ही निंदा करना चाहिए।

सातवाँ गुण

> अनतिव्यक्तगुप्ते च स्थाने सुप्रतिवेश्मके ।
> अनेकनिर्गमद्वारविवर्जित निकेतन ॥

भावार्थ—जिस गृहस्थ के घर में आने जाने के कई रास्ते नहीं होते हैं, वह गृहस्थ सुखी होता है। अनेक दर्वाजों से परिमित द्वारवाले घर में रहना निश्चित होता है। इससे चोर, जारकी भीति भी कम रहती है। यदि घरमें अनेक दर्वाजे होते हैं, तो दुष्ट आदमी पीडा देते हैं। घर बहुत खुले मैदान में या बहुत गुप्त स्थान में नहीं होना चाहिए। यदि घर विशेष खुले मैदान में होता है तो चोरों को डर रहता है और यदि विशेष गुप्त स्थान में होता है तो उस घर की शोभा मारी जाती है।

अग्नि आदि का उपद्रव भी उस मकान में रहता है। रहना ऐसे स्थान में चाहिए कि जहाँ अच्छे पडौसी हों। अच्छे पडौसियों से स्त्रीपुत्रादि के बिगडने की कम आशङ्का रहती है। पडौसी यदि खराब होते हैं तो स्त्रीपुत्रादि के आचार, विचारों पर बुरा प्रभाव पडता है। इसलिए अच्छे पडौस में रहना चाहिए।

आठवाँ गुण।

कृतसंग सदाचारैः। अर्थात्--उत्तम आचरणवाले सत्पुरुष की संगति करना, मार्गानुसारी का आठवाँ गुण है। नीच पुरुषों की यानी जुआरी, धूर्त, दुराचारी, भट, याचक, भाँड, नट, धोबी, माली, कुम्हार आदि की संगति धार्मिक पुरुषों को नहीं करना चाहिए। आजकल के कुछ वेषधारी व्यक्ति हल्की जाति के मनुष्यों को अपने साथ रखते हैं। इसका परिणाम बहुत ही भयंकर होता है। नीच पुरुषों की संगति करना जब गृहस्थों के लिए भी मना किया गया है तब साधुओं के लिए तो ऐसी इजाजत हो ही कैसे सकती है? ऐसे नीच पुरुषों की संगती करनेवाले साधु की जो गृहस्थ रक्षा करता है उस गृहस्थ को पाप की रक्षा करनेवाला समझना चाहिए। यदि मनुष्यों को सद्गुण प्राप्त करने की इच्छा हो तो उन्हें उत्तम पुरुषों की संगति करना चाहिए। सज्जन पुरुषों की संगति से महान लाभ होता है। इसके लिए नारदजी का उदाहरण प्रत्येक के ध्यान में रखने योग्य है।

" एकवार ब्रह्मचारियों में शिरोमणि नारदजीने कृष्णजी से पूछा —" महाराज, सत्सग का क्या फल है ? " कृष्णजीने उत्तर दिया —" क्या तुम सत्सगति का फल जानना चाहते हो ? " नारदजीने कहा —" हाँ महाराज ! " कृष्णजी बोले —" अमुक नरक में जाओ, वहाँ एक कीड़ा है । वह तुमको सत्सगति का फल बतायगा । " नारदजी नरक में गये । उन्होंने वहाँ कृष्णजी के बताये हुए काडे को देखा । नारदजी को देखत ही कीड़ा मर गया । नारदजी वापिस कृष्णजी के पास आये और कहने लगे —" महाराज ! आपने अच्छा सत्सगति का फल बताया । मैं गया था फल लेने और मिली मुझको जीवहिंसा । " कृष्णजीने कहा —" धैर्य रक्खो, सत्सगति का फल अच्छा ही होगा । "

एकवार फिरसे नारदजीने कृष्णजी से सत्सगति का फल पूछा, कृष्णजीने कहा —" अमुक बगीचे में जाओ । वहाँ अमुक वृक्षके ऊपर एक पक्षी का घौंसला है, उसमें एक छोटासा बच्चा है वह तुमको सत्सगति का फल बतायगा । " नारदजी बाग में गए । जैसे ही नारदजी की और बच्चे की चार आँखें हुईं, वैसे ही बच्चा मर गया । नारदजी विचार करते हुए कृष्णजी के पास गये । कृष्णजी को सारा हाल सुनाया । थोडे दिन बाद नारदजीने और कृष्णजी से सत्सगति का फल पूछा । कृष्णजीने कहा — " अमुक गवाले की गाय को आज बछडा हुआ है । उसके पास

जाओ। वह तुमको सत्संगति का फल बतायगा।" नारदजी कृष्णजी के विश्वास पर गवाले के घर गये। नारदजी के साथ बच्च की चार आँखें हुई। बच्चा तत्काल ही मर गया। नारदजी को इस गोहत्या के कारण बहुत दुःख हुआ। उन्होंने निश्चय किया कि अब कभी कृष्णजी से सत्संगति का फल नहीं पूछूँगा। अस्तु। कुछ महीने बाद नारदजी से कृष्णजी मिले। कृष्णजीने पूछा—"आजकल सत्संगति का फल क्यों नहीं पूछते?" उन्होंने उत्तर दिया—"महाराज! मुझको सत्संगति का फल नहीं देखना। ऐसी हिंसाएँ करके मैं अपने आत्मा को भारी बनाना नहीं चाहता।" कृष्णजीने आश्वासन देकर कहा—"नारदजी! आज मेरा कहना और मानो। अमुक राजा के घर आजही पुत्र जन्मा है। उसके पास जाओ। वह तुमको सत्संगति का फल बतायगा।" नारदजीने स्पष्ट शब्दों में कहा—"महाराज! मुझको क्षमा कीजिए। आजतक जीवों की हिंसा हुई, उसमें तो मुझको कोई पूछनेवाला नहीं था, परन्तु अब यदि राजा का कुँवर मर जाय तो राजा मेरा कचूमर बनवा दे। महाराज! मैं वहाँ जाकर सत्संग का फल पूछना नहीं चाहता।" कृष्णजीने नारदजी को, धीरज देकर कहा—"नारदजी! डरो मत! निर्भीकता के साथ जाओ। इसबार लड़का तुमको जरूर सत्संग का फल बतायगा।" नारदजी भगवान का नाम लेकर डरते हुए राजा के पास गये और बोले—मैंने सुना है कि, आज आपके

घर पुत्र का जन्म हुआ है। क्या यह बात सत्य है?" राजाने स्वीकार किया। तब नारदजीने कहा—" उस बालक को यहाँ मँगवाइए। ताकी उसे देखूँ और अपनी उत्कंठा को पूर्ण करूँ।" राजाने कहा—" नारदजी महाराज! आजका ही जन्मा हुआ बच्चा यहाँ कैसे लाया जा सकता है? आप ब्रह्मचारी हैं, ऋषि हैं। आपके लिए अंतःपुर में जाने की रोक नहीं है। आप सानंद अंदर पधारिए और बालक को दर्शन दीजिए।" नारदजी अन्तःपुर में गये। दासी नवजात शिशुको नारदजी के पास लाई। नारदजी को देखते ही बालक बोल उठा—" नारदजी! क्या अब भी आप सत्संग का फल न देख सके?" नारदजी उसी दिनके जन्मे और अपने हृदय की बात को कहते हुए बालक की बातें सुनकर चकित हुए। बालकने फिर कहा—" महाराज नरक का कीडा मैं ही हूँ। आपके दर्शन से—आपके सत्संग से मैं पक्षी हुआ। वहाँ से मरकर बछडा हुआ और वहाँ भी आपके समान बालब्रह्मचारी के दर्शन हुए इससे मरकर मैं राजा का पुत्र हुआ हूँ। इससे बढकर सत्संग का फल और विशेष क्या हो सकता है?" नारदजी बहुत प्रसन्न होकर अपने स्थान को गये।"

अभिप्राय कहने का यह है कि, संत पुरुषों का समागम मनुष्यों को बहुत ही लाभ पहुँचाता है। इसलिए इस गुण को अवश्य धारण करना चाहिए।

नवमाँ गुण ।

मातापित्रोश्च पूजकः—अर्थात् त्रिकाल माता, पिता की पूजा वंदना करना मार्गानुसारी का नवमाँ गुण है। माता पिता को, परलोक में लाभ पहुँचानेवाली क्रिया में लगाना, देवता के समान उनके आगे उत्तम फल भोजनादि रखना। उनकी इच्छा नुकूल वे खालें उसके पश्चात् आप खाना। उनकी इच्छानुसार प्रत्येक व्यवहार करना। ऐसा करना ही मनुष्यका कर्तव्य है। इनके मनुष्य के उपर अनेक उपकार होते हैं। पिता की अपेक्षा माता का विशेष उपकार होता है। इसे पिता के पहिले माता का नाम रक्खा गया है। कहा है कि —

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्र तु पितॄन्माता गौरवणातिरिच्यते ॥ १ ॥

भावार्थ—दश उपाध्यायों की अपेक्षा एक आचार्य, सौ आचार्यों की अपेक्षा एक पिता और हजार पिताओं की अपेक्षा एक माता विशेष पूज्य होती है। इस भाँति पूज्य माता पिता का जो पूजक होता है वही धर्म सेवन के योग्य हो सकता है।

दशवाँ गुण ।

त्यजन्नुपप्लुतस्थान। अर्थात् उपद्रवाले स्थानका परित्याग करना, मार्गानुसारी का दसवाँ गुण है। स्वचक्र-परचक्र, दुर्भिक्ष, प्लेग, मरी, ईति, भीति और जनविरोध आदि उपद्रव है।

ये उपद्रव जहाँ न हो वहाँ रहना चाहिए। उपद्रव वाले स्थानोंमें रहन से अकाल मृत्यु होती है, धर्म और अर्थ का नाश होता है। इनके नष्ट होने से हृदय में मलिनता आती है और अपना अनिष्ट होता है। अत उपद्रव वाले स्थान को अवश्यमेव छोड देना चाहिए।

ग्यारहवाँ गुण।

अप्रवृत्तश्च गर्हिते। अर्थात् निन्द्य कार्य में प्रवृत्त नहीं होना चाहिए। देश, जाति और कुल की अपेक्षा निंद्य कर्म तीन प्रकार का होता है। जैसे सौ वीर देशमें कृषिकर्म, लाटमें मद्य बनाना। जाति की अपेक्षा से ब्राह्मण का सुरापान और तिल-लवणादि का व्यापार। और कुल की अपेक्षा से चौलुक्य वंशी राजाओं का मद्यपान गर्हित है।

ऐसे गर्हित कार्य करनेवालों की धर्मकृति हास्यास्पद होती है।

बारहवाँ गुण।

व्ययमायोचितं कुर्वन्। अर्थात्-आय के अनुसार खर्च करना, मार्गानुसारी का बारहवाँ गुण है। अधिक अथवा कम खर्च करनवाला मनुष्य अप्रामाणिक समझा जाता है। लोग अधिक खर्च करनेवाले को फूलफकीर और कम खर्च करनवाले को लोभी कहते है। इसलिए अपने कुटुंब के पोषण में, अपने सुख आराम में, देवता और अतिथि की भक्ति में उचित खर्चा

करना चाहिए। मनुष्य को अपनी आय चार भागों में बाँटनी चाहिए। ऐसा करने से दोनों लोक में सुख मिलता है। कहा है —

पादमायान्निधिं कुर्यात्पाद वित्ताय वर्द्धयेत्।
धर्मोपभोगयो पाद पाद भर्तव्यपोषणे ॥

भावार्थ—आमदनी का चौथा भाग भंडार में डालना, चौथा धर्म और उपभोग में खर्चना, चौथा व्यापार में लगाना और चौथे से कुटुम्ब का पालन करना चाहिए। अथवा —

आयादर्धं नियुञ्जीत धर्मे समधिकं ततः
शेषेण शेषं कुर्वीत यत्नतस्तुच्छमैहिकम् ॥१॥

भावार्थ—आय का आधा भाग या आधे से भी ज्यादा धर्म में खर्चना चाहिए और अवशेष से तुच्छ सांसारिक कार्य करना चाहिए। जो आय के अनुसार योग्य रीति से धर्मकार्य में धन नहीं खर्चता है वह कृतघ्न कहलाता है। जिस धर्म के प्रताप से मनुष्य के सुख का साधन धन मिलता है। उसी धर्म के लिए यदि मनुष्य कुछ खर्च न करे तो वह कृतघ्न के सिवा और क्या कहा जासकता है? एक कवि युक्तिपूर्वक धनाढ्यों को धर्म कृत्यों में व्यय करने की शिक्षा देता हुआ कहता है —

लक्ष्मीदायादाश्चत्वारो धर्माग्निराजतस्कराः ।
ज्येष्ठपुत्रापमानेन कुप्यन्ति बान्धवास्त्रय ॥१॥

भावार्थ—लक्ष्मी के चार पुत्र हैं। उनके समान भाग है। उनके नाम हैं– धर्म, अग्नि, राजा, और चोर। इनमें सबसे बड़ा और माननीय पुत्र धर्म है। इसके अपमान से तीन भाई नाराज होते हैं। अर्थात् धर्म नहीं करनेवाले मनुष्य की लक्ष्मी अग्नि द्वारा नष्ट होती है, राजा द्वारा लूटी जाती है या चोरों द्वारा चुराई जाती है। इसलिए शास्त्रकारोंने कहा है कि, आयका चौथा भाग या आधा भाग धर्मकार्य में व्यय करो। यदि इतना नहीं कर सको तो भी जितना किया जाय उतना तो अवश्यमेव करो। ऐसा कौन होगा जो चचल धन को व्यय कर निश्चल धर्म रत्न को न खरीदेगा? वास्तव में देखा जाय तो मनुष्य मात्र लाभार्थी है। मगर सब मनुष्य अपने धन की ठीक व्यवस्था नहीं करसकते इससे उनको पूर्ण लाभ नहीं होता है। शास्त्रों की आज्ञानुसार जो अपने धन की व्यवस्था करता है उसीको पूर्ण लाभ होता है। इसलिए प्रत्येक को चाहिए कि वह आय के प्रमाण में धर्मकार्य में जरूर धन खर्चे।

तेरहवाँ गुण।

वेष वित्तानुसारतः। अर्थात् पोशाक वित्त–धन के अनुसार रखना मार्गानुसारी का तेरहवाँ गुण है। जो लोग ऐसा नहीं करते हैं उन्हें दुनिया साहसी, ठग आदि कहकर पुकारती है। वह कहती है–पास में पैसा न होने पर भी छैलछबीला बना फिरता है। जान पड़ता है, यहकिसी को ठगकर, पैसा

मार आया है। या ठगन के लिए धनाढ्य का साँग कर विदेश जाना चाहता है। द्रव्य होने पर भी जो रद्दी वस्त्र पहिनता है, वह मक्खीचूस कहलाता है। इसलिए द्रव्यानुसार पोशाक पहिनना चाहिए। ऐसा करने से लोगों में सन्मान होता है। सन्मान भी धर्म कार्यों में बहुत सहायक होता है।

चौदहवाँ गुण।

अष्टभिर्धीगुणैर्युक्तः। अर्थात् बुद्धि क आठ गुणों सहित रहना, मार्गानुसारी का चौदहवाँ गुण है। धर्मश्रवण में बुद्धि के आठ गुणों का होना बहुत ही आवश्यक है। अन्यथा, मात्र धर्म श्रवण से गैरसमझ पैदा हो जाती है। इसके लिए यहाँ हम एक उदाहरण देते हैं —

" एक महाराज रामचरित पढते थे। उसमें आया कि, ' सीता का हरण हुआ ' उनमें एक व्यक्ति—जो बुद्धि के गुण—विहीन था—ने विचारा सीताजी हरण हो गई ? " कथा पूरी हो गई। मगर उसकी शंका का समाधान नहीं हुआ। इसलिए वह महाराज क पास जाकर कहने लगा — " महाराज ! सारी बातें स्पष्ट हो गईं, परन्तु एक बात रह गई। " कथा बाचनेवाले महाराज विचार में पडे। व सोचने लगे कि कोई श्लोक छूट गया है ? पृष्ठ उल्टा सीधा हो गया है जिससे यह ऐसा कह रहा है ? फिर उन्होंने पूछा —" भाई !

क्या बात रह गई ? " उसने उत्तर दिया —" आपने प्रथम कहा था कि, सीता जी हरण हो गई सो अब व वापिस हरण की मनुष्य बनी या नहीं ? "

महाराज उसकी बात सुन कर हँस पड़े । फिर बोले — " भाई ! सीताजी का हरण हुआ इसका अर्थ यह है, कि रावण उनको ले गया । इसका अर्थ यह नहीं है कि वे हिरणनामा पशु हो गई । " महाराज की बात सुनी तब वह वास्तविक बात समझा । यदि वह महाराज से नहीं पूछ कर, चला जाता तो दूसरे लोगों के साथ व्यर्थ ही झगडता । इसलिए धर्मश्रवणमें बुद्धि क गुणों की खास जरूरत है । बुद्धि के आठ गुण इस तरह है —

शुश्रुषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ।
उहापोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा ॥ १ ॥

भावार्थ— १–शुश्रूषा–सुनने की इच्छा, २–श्रवण–सुनना; ३–ग्रहण–सुने हुए शास्त्रोपदेश को ग्रहण करना, ४–धारणा–सुन हुए को न भूलना । ५–उहा–ज्ञातअर्थ का अवलंब करके, उसीके समान अन्य विषय म व्याप्ति द्वारा तर्क करना, ६–अपोह–अनुभव और युक्ति विरुद्ध हिंसादि अनर्थजनक कार्यों से निवृत्त होना । अथवा उह–सामान्यज्ञान और अपोह–विशेषज्ञान । ७–अर्थज्ञान–तर्क वितर्क के योगसे, मोह, सदेह और

विपर्यास रहित वस्तु धर्म का जानना । ८–तत्वज्ञान—अमुक पदार्थ इसी तरह है । इसमें लेशमात्र भी परिवर्तन नहीं हो सकता है, ऐसा निश्चय ।

पन्द्रहवाँ गुण ।

शृण्वानो धर्ममन्वहम् । अर्थात्—धर्म सुननवाला धर्म योग्य होता है, धर्मश्रवण मार्गानुसारी का पन्द्रवाँ गुण है । ऊपर बुद्धि के आठ गुण बताये गये हैं । उनका धारण करनेवाला पुरुष कभी अकल्याण का भागी नहीं होता है । इसी लिए धर्म सुननेवाला धर्म का अधिकारी बताया गया है । यहाँ धर्मश्रवण विशेष गुण समझना चाहिए । बुद्धि के गुणों में जो श्रवण गुण आया है वह श्रवण मात्र अर्थवाला है । इसलिए दोनों के एक होने का संशय नहीं करना चाहिए । धर्म सुननवाले क विशेष गुण निम्न लिखित श्लोक से स्पष्ट होंगे ।

क्लान्तमपोज्झति खेद तप्त निर्वाति बुद्धयते मूढम् ।
स्थिरतामेति व्याकुलमुपयुक्तसुभाषित चेत ॥

भावार्थ—यथावस्थित सुभाषितवालामन खेद को दूर करता है, दु ख दावानल से तप्त पुरुषों को शान्त करता है, अज्ञानी को बोध देता है, व्याकुल मनुष्य को स्थिर बनाता है, यानी सुन्दर वचन–वर्गणा का श्रवण सारे शुभ पदार्थों को देनेवाला होता है । यदि सुदर उक्ति प्राप्त हो जाय तो फिर अलङ्कारादि

की अपेक्षा रखना अनावश्यक है। एक कविने कहा है कि —

किं हारै किमु कङ्कणै किमसमै कर्णावतंसैरलं
केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साडम्बरैरम्बरैः ।
पुसामेकमखण्डितं पुनरिदं मन्यामहे मण्डनं
यन्निष्पीडित पार्वणामृतकरस्यन्दोपमाः सूक्तयः ॥

भावार्थ—यदि मनुष्य को पूर्णिमा के चन्द्र से झरते हुए अमृत की उपमा के समान यथार्थ वचन वर्गणा प्राप्त हो जाय तो फिर हारों से क्या होता है ? कङ्कणों से भी क्या होता है ? अमूल्य कर्णभूषणों से भी क्या प्रयोजन है ? बाजूबंध की भी कोई आवश्यकता नहीं है। मणिमय कुंडलों से भी क्या प्रयोजन है ? और अति स्वच्छ वस्त्र भी व्यर्थ है, यानी यथार्थ वचन वर्गणा और मधुर भाषण ही मनुष्य का भूषण है। मधुर भाषण की प्राप्ति मनुष्य को धर्मश्रवण से मिलती है।

सोलहवाँ गुण ।

अजीर्णे भोजन–त्यागी । अर्थात् अजीर्ण में भोजन नहीं करना मार्गानुसारी का सोलहवाँ गुण है। जो अजीर्ण में भोजन नहीं करता है उसका शरीर स्वस्थ रहता है। स्वस्थ मनुष्य ही धर्म की साधना कर सकता है। इसीलिए व्यवहारनय का आश्रय लेकर कई कहते हैं कि, शरीरमाद्यं खलु धर्म साधनम् (शरीर प्रथम धर्म का साधन है।) मगर वस्तुस्थिति के अनुसार यह

कहना चाहिए कि–शरीरमाद्य खलु पाप साधनम् (शरीर प्रथम पाप का साधन है) जिसके शरीर नहीं होता है उसके पाप का बंध भी नहीं होता है। सिद्ध जीवों के शरीर नहीं होता इसलिए उनके पाप का बंध भी नही होता। शरीर पाप का कारण है और पाप शरीर का कारण है। जहाँ शरीर नही, वहाँ पाप नहीं और जहाँ पाप नहीं वहाँ शरीर नहीं। इस तरह दोनों की अन्वय व्यतिरेक व्याप्ति है। तो भी व्यावहारिक दृष्टि से शरीर प्रथम धर्म का साधन माना गया है। इसीलिए अजीर्ण में भोजन का त्याग करना बताया गया है। वैद्यक शास्त्रों में लिखा है कि,–अजीर्णप्रभवा रोगाः (रोग अजीर्ण से उत्पन्न होते है।)

शंका—कई स्थानों में लिखा है कि–धातुक्षयप्रभवा रोगा (धातु के क्षय से रोग उत्पन्न होते हैं।) इन दोनों वाक्यों में से कौन से वाक्य को सत्य मानना चाहिए? उत्तर–धातु का क्षय भी अजीर्ण ही से होता है। यदि अन्न भली प्रकार से पच जाय तो मनुष्य को कभी धातुक्षय रोग न हो। किसी तरह परिश्रम से निर्बलता नहीं आती। मनुष्य वही निर्बल होता है जिसको भोजन हजम नहीं होता है। अजीर्ण होने पर भी इन्द्रिय लालसा से भोजन करता है, वह स्वशरीर को नष्ट करता है। अजीर्ण के लक्षण जानने के लिए निम्नलिखित श्लोक हरेक को कण्ठाग्र कर लेना चाहिए। कहा है कि —

मलवातयोर्विगन्धोविड्मेदोगात्रगौरवमरुच्यम्।
अविशुद्धश्चोद्गारः षडजीर्णव्यक्तलिङ्गानि ॥

भावार्थ—(१) मलमें और अपान वायु में दुर्गंध आने लगे (२) टट्टी म गडबडी हो (३) आलस्य आवें (४) पट फूल जाय (५) भोजन पर कम रुचि रहे (६) खराब डकारें आव तो जानना की अजीर्ण हो गया है। अर्थात् इन छ बातों का होना अजीर्ण का चिन्ह है।

इनमें से यदि एक भी बात शरीर में हो जाय तो तत्काल ही भोजन छोड देना चाहिए। ऐसा करने से जठराग्नि विकार को भस्म कर देती है। धर्मशास्त्र कहते है कि, प्रतिपक्ष एक उपवास करना चाहिए। जो धर्मशास्त्रों की इस आज्ञा को मानता है, उसकी प्रकृती कभी विकृत नहीं होती, वह कभी रोगी नहीं होता। कर्मजनित रोग के लिए कोई कुछ नहीं कर सकता है। आजकल कई कहते है कि उपवास न करके दस्त लेना चाहिए। मगर यदि हम शान्ति से विचार करेंगे तो मालूम होगा कि, दस्त लेना, इसलोक और परलोक दोनों में हानिकर्ता है। मगर उपवास दोनों लोकों का सुधारनेवाला है। दस्त लेनेसे प्रकृति में परिवर्तन होता है। कई बार तो वायु के प्रकोप स दस्त लेनेवालों को बहुत हानि उठानी पडती है। इससे पेट म के कीडे मर जाते है, इसलिये हिंसा होती है, और हिंसा परलोक

को बिगाडनेवाली है। इसलिए कहा जाता है कि दस्त लेना दोनों लोकों में हानि पहुँचानेवाली बात है। पाक्षिक उपवास पन्द्रह दिन में खाये हुए अन्नका परिपाक कराता है, मन को निर्मल बनाता है, ईश्वर भजन में लगाता है और अन्नपर रुचि कराता है। जिस से रोग नहीं होता है। इसलिए पन्द्रह दिन में एक उपवास अवश्यमेव करना चाहिए। अजीर्ण में भोजन करने से शरीर ठीक हो जाता है। अजीर्ण न हो तो नियम से थोड़ा भोजन करना चाहिए। भूख से कुछ कम खाने से खाया हुवा भोजन, अच्छा रस, वीर्य उत्पन्न करता है। कहा है कि — "यो मित भुङ्क्ते स बहु भुङ्क्ते" (जो थोडा खाता है वह बहुत खाता है। इसलिए खाने की विशेष लालसा न कर अजीर्ण के समय भोजन का सर्वथा त्याग करना चाहिए।

सत्रहवॉं गुण।

काले भोक्ता च सात्म्यत । अर्थात् समय पर प्रकृति के अनुकूल भोजन करना मार्गानुसारी का सत्रहवाँ गुण है। जैसे विष थोडा होने पर भी हानिकर होता है इसीतरह आवश्यकता से थोडासा ज्यादा खाना भी हानिकर होता है। इसीलिए सात्म्य पदार्थ खाने का उपदेश दिया गया है। कहा है कि—

पानाहारादयो यस्याविरुद्धा प्रकृतेरपि।
सुखित्वायाऽवकल्पन्ते तत्सात्म्यमिति गीयते ॥

भावार्थ—जो खाना, पीना प्रकृति के अनुकूल होता है वही सात्म्य आहार कहलाता है। बलवान पुरुष के लिए सब पदार्थ पथ्य हैं। तो भी योग्य समय में योग्य पदार्थ खाना ही उचित है। क्यों कि ऐसा करने ही से हमेशा स्वास्थ्य ठीक रह सकता है, और स्वास्थ्य के ठीक रहने ही से धर्म की साधना हो सकती है। संसार का हरेक कार्य विधिपूर्वक किया जाना चाहिए। जैसे दूसरे कार्मों की विधि बताई गई है, वैसे ही भोजन की भी विधि बताई गई है। इसलिए गृहस्थियों को अनुसार भोजनादि बनाने चाहिए। कहा गया है कि—

पितुर्मातुः शिशूनां च गर्भिणीवृद्धरोगिणाम।
प्रथम भोजन दत्वा स्वयं भोक्तव्यमुत्तमैः ॥

भावार्थ—माता, पिता, बालक, गर्भिणी, वृद्ध और रोगी इन सबको पहिले भोजन देकर फिर भोजन करना चाहिए। ऐसा करना उत्तम पुरुषों का कर्तव्य है। और भी कहा है कि —

चतुष्पदानां सर्वेषा धृतानां च तथानृणाम्।
चिन्तां विधाय धर्मज्ञः स्वयं भुञ्जीत नान्यथा।

भावार्थ—धर्मज्ञ-धर्मात्मा मनुष्यों को अपने रक्खे हुए पशु पक्षियों की और नौकर लोगों की पहिले खबर लें तब वे स्वयं भोजन करें। अन्यथा नहीं। इसतरह उचित समय में भोजन करना मार्गानुसारी का सत्रहवाँ गुण है।

अठारहवाँ गुण ।

अन्योन्याप्रतिबन्धेन त्रिवर्गमपि साधनम् । अर्थात् धर्म, अर्थ, और कामरूप त्रिवर्ग की विरोध रहित साधना करना, मार्गानुसारी का अठारहवाँ गुण है । कहा है कि —

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

भावार्थ—जिसके दिन धर्म, अर्थ, और काम रहित जाते है और आते है, वह लोहार की धौंकनी के समान श्वासोश्वास लेता हुआ भी मृतक है । दूसरे शब्दों में कहें तो वह पशु के समान है । कहा है कि —

त्रिवर्गससाधनमन्तरेण पशोरिवायुर्विफलं नरस्य ।
तत्रापि धर्मं प्रवरं वदन्ति न तं विना यद्भवतोऽर्थकामौ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य धर्म, अर्थ और काम की साधना नहीं करता है उसके जीवन को पशु के समान निष्फल समझना चाहिए । इन तीनों मे धर्म श्रेष्ठ है । क्योंकि धर्म साधन के बिना अर्थ और काम की प्राप्ति नहीं होती है । धर्म सुख का अर्थ का और काम का कारण है । यहाँ तक कि मुक्ति का कारण भी धर्म ही है । धर्म से सम्पन्न पदार्थों की प्राप्ति होती है । धर्म पुण्य लक्षण या सद्ज्ञानरूप है । पुण्य लक्षण धर्म सज्ञान लक्षण धर्म का कारण है । कार्य उत्पन्न कर, कारण मले दूर

रहे। इससे कोई हानिलाभ नहीं है। धर्म सात कुलों को पवित्र बनाता है। कहा है कि —

धर्म श्रुतोऽपि दृष्टो वा कृतो वा कारितोऽपि वा।
अनुमोदितोऽपि राजेन्द्र ! पुनात्यासप्तम कुलम् ॥

भावार्थ—हे राजेन्द्र ! सुना हुआ, किया हुआ, कराया हुआ या अनुमोदन दिया हुआ, धर्म सात कुलों को पवित्र करता है। शङ्का—बार बार तीन वर्ग का ही नाम आता है। मोक्ष, मुक्ति या निर्वाण का तो कहीं नाम भी नहीं लिया जाता इसका कारण क्या है ? क्या मोक्ष तुम्हारी दृष्टि में अमान्य है ! उत्तर—मोक्ष, या निर्वाण के साधक मुनि होते है। और यहाँ गृहस्थों के कर्तव्यों का विवेचन किया जा रहा है। इसी लिए मोक्ष का नाम नहीं लिया गया है। जैन सिद्धान्तों में जितनी क्रियाएँ बताई गई हैं वे सब मोक्ष की साधक हैं। स्वर्गादि तो उनके अवान्तर फल है। जैसे अमुक नगर के पहुँचने के उद्देश्य से मुसाफरी करनेवाला मनुष्य मार्ग में आने वाले नगरों में विश्राम लेने के लिए भी ठहर जाया करता है, वैसे ही मोक्षपुरी में जानेवाला जीव मुसाफिर स्वर्गादि स्थानों में ठहर जाता है। जिनके सिद्धान्तों में मोक्षसाधक अनुष्ठान नहीं है वे अवश्यमेव नास्तिक है। मोक्ष के कारण सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्शन और सम्यक्चारित्र है। उनको प्राप्त करने के लिए प्रथम योग्यता प्राप्त करनी पड़ती है। उस योग्यता के

प्राप्त करने के साधनभूत धर्म, अर्थ और काम का अविरोध रीतिसे साधन करना, यह अठारहवाँ गुण है। इसमें 'मोक्ष' शब्द की आवश्यकता नहीं थी, इसी लिए वह नहीं आया है। अब हम यह बतायँगे कि, ये परस्पर वे कैसे विरोधी होते हैं और मनुष्य अविरोध रूपसे वैसे इनकी साधना कर सकता हैं। धर्म और अर्थ का नाश करके जो मनुष्य केवल 'काम' नामा पुरुषार्थ की साधना करता है वह वनगज के समान आपदा का स्थान होता है। जैसे वनगज, काम के वश में हो कर, अपने जीवन को पराधीन दशा में डाल देता है और रो रो कर प्राण देता है, इसी तरह कामासक्त पुरुष का धन, धर्म और शरीर को नष्ट कर देता है। इसलिए केवल कामसेवा अनुचित है। जो मनुष्य धर्म और काम का अनादर कर, केवल अर्थ की अभिलाषा करता है, वह सिंह की भाँति पाप का अधिकारी होता है। जैसे सिंह हाथी के समान बड़े शरीरवाले पशु को मार कर, आप थोड़ा खाता है और बाकी अन्यान्य पशु, पक्षियों को दे देता है। इसी तरह अर्थसाधक मनुष्य भी स्वयं थोड़ा खाता है और बाकी का अन्यान्य सम्बन्धियों को सौंप देता है और आप अठारह पाप स्थानकों का सेवन कर, दुर्गति में जाता है। इस लिए केवल अर्थ की सेवा करना अनुचित है। इसी तरह अर्थ और काम को छोड धर्मही का सेवन करना गृहस्थाश्रम का कारण है। धर्म मात्रही का

सेवा के अधिकारी मुमुक्षुजन होते हैं, साधु होते हैं। और यहाँ गृहस्थ धर्म का विवेचन किया जा रहा है। इसलिए केवल धर्म सेवा ही में लगा रहना गृहस्थों के लिए अनुचित है। जो मनुष्य धर्म को छोड कर, अर्थ और काम की सेवा करते हैं व बीज को ही खा जानेवाले किसान की तरह मूर्खो मरते हैं। एक किसान बडे परिश्रमसे, कहीं से बीज लाया। मगर उसको वह खा गया। वर्षा के समय खेत में न बो सका। इससे नाज का अभाव हुआ, और नाज के अभाव में सुख का भी अभाव हो गया। इसी तरह अर्थ और काम के बीज धर्म को छोड कर, जो लोग अर्थ और कामही का सेवन करते हैं व बीज खा जानेवाले किसान की भाँति दुःखी होते हैं। शङ्का—अर्थ अनर्थ का उत्पन्न करनेवाला है। इसलिए उसका आदर करना व्यर्थ है। मनुष्य धर्म और काम ही से जब अपना कार्य सिद्ध कर सकता है तब फिर क्या आवश्यकता है कि, अर्थ का सेवन भी किया जाय। धर्म से परलोक और काम से यह लोक सिद्ध हो जाता है। और जीव दोनों भवों को सफल करने ही के लिए पुरुषार्थ करता है। समाधान—शङ्काकार यदि कुछ विचार करेंगे तो उनकी शङ्का आप ही मिट जायगी। गृहस्थावास में रह कर अर्थ बिना धर्म और काम की सेवा होना कठिन है। जो मनुष्य अर्थ का सेवन नहीं करता है वह दूसरों का कर्जदार हो जाता है। कर्जदार देव, गुरु की सेवा नहीं कर सकता है।

वह निश्चित भाव से सांसारिक कार्य भी नहीं चला सकता है। इसलिए धर्म और काम के साथ ही अर्थ की साधना करना भी अत्यत आवश्यक है। शका—धर्म और अर्थ की सेवा करने-वाला, न किसी का कर्जदार ही होता है और न उसके धर्म साधनमे ही कोई विघ्न आ सकता है, इसलिए क्या आवश्यकता है कि पाप मूल 'काम' की सेवा की जाय? यद्यपि विचार सुदर है तथापि काम सेवन विना गृहस्था-भावरूप आपत्ति आती है। इसलिए तीनों वर्गों की योग्य रीति से साधना करनेवाला गृहस्थ ही धर्म के योग्य होता है। कर्मवश यदि बाधा उपस्थित होगी तो वह, क्रमश धर्म, अर्थ, और फिर काममें बाधा होगी। मगर गृहस्थी पहिले के पुरु पार्थों में बाधा नहीं पडने देनी चाहिए। जैसे किसी की ४० वर्ष की उम्र में स्त्री मर जाय तो उसको फिरसे ब्याह न कर चतुर्थ व्रत—ब्रह्मचर्य व्रत ग्रहण करना चाहिए। ऐसे करने से यद्यपि 'काम' में बाधा पडेगी तथापि धर्म और अर्थ की रक्षा हो जायगी, व्यवहार विरुद्ध और शास्त्र विरुद्ध चलने का दोष भी उसको नहीं लगेगा। यदि दैवयोग से स्त्री और धन दोनों ही का नाश होजाय तो धर्मसेवा करना चाहिए। यदि धर्म होगा तो सब कुछ मिल जायगा। कहा है कि—'धर्मवित्तास्तु साधवः' सज्जन पुरुषों के पास धर्मरूपी द्रव्य होता है। धर्म से सारी वस्तुएँ मिलती हैं। कहा है कि —

आधारो यस्त्रिलोक्या जलधिजलधरार्केन्दवो यस्यियोज्या,
भुञ्ज त यत्प्रसादादसुरसुरनराधीश्वे सपदस्ता ।
आदस्या यस्य चिन्तामणिसुरसुरभिकामकुम्भादिभावा
श्रीमज्जिनेन्द्रधर्मं किशलयतु स व शाश्वतीं सौख्यलक्ष्मीम् ॥

भावार्थ—जो तीन लोक का आधार है, जिससे समुद्र, मेघ, चन्द्र और सूर्यादि की मर्यादा है, जिसके कारण से भुवनपति, वैमानिक, इन्द्र, नरेन्द्र, वासुदेव और चक्रवर्ती आदि की संपत्ति प्राप्त होती है और चिन्तामणि रत्न, देव और कामधेनु जिसके दास हैं, ऐसा जिनराज कथित धर्म हे भव्यजीवो ! तुम्हें शाश्वत मोक्षलक्ष्मी को देवे। ऐसे धर्म का काम और अर्थ की बाधा में भी सेवन करना चाहिए।

उन्नीसवाँ गुण।

यथावदतिथौ साधौ दीने च प्रतिपत्तिकृत्। अर्थात् अतिथि साधु और दीनकी यथायोग्य भक्ति करना, मार्गानुसारी का उन्नीसवाँ गुण है। अतिथि साधु और दीनका वास्तविक स्वरूप जाने बिना उनकी यथोचित भक्ति नहीं हो सकती, इसलिए उनके स्वरूप का वर्णन किया जाता है। जिसने तिथि और दीपोत्सवादि पर्वों का त्याग किया होता है वह अतिथि कहाता है। उनके अन्य वा दूसरे अभ्यागत कहाते हैं। कहा है कि—

तिथिपर्वोत्सवा सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
अतिथिं त विजानीयाच्छेशमभ्यागत विदु ॥

इस श्लोक का अर्थ ऊपर लिखा जा चुका है ।

साधु सदाचारत: पाँच महाव्रत रूप सदाचार का पालन करना सदाचार है । जो इस सदाचार में लीन रहता है उसको साधु कहते हैं। और जो धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष के साधन में अशक्त होता है उसको दीन कहते है । इन तीनों की उचित रीती से भक्ति करना चाहिए । अन्यथा आचरण से अधर्म के बजाय अधर्म होजाने की समावना रहती है । यानी पात्र को कुपात्र की पक्ति में बिठाने से और कुपात्र को पात्र की पक्ति में बिठाने से, धर्म करते घाटा-डाका पडने की समावना है। देखिए नीतिकार क्या कहते हैं ?

औचित्यमेकमेकत्र गुणाना कोटिमेकत ।
विषायते गुणग्राम औचित्यपरिवर्जित ॥

भावार्थ—नीतिरूपी तराजू के दोनों पलडों में से एक में उचितता और दूसरे में करोड गुण रक्खो, फिर तराजू को उठा कर देखो । तुम देखोगी कि उचिततावाला पलडा भारी है। अर्थात् करोड गुणों की अपेक्षा उचितता विशेष है । इसलिए पात्रानुसार पूजा करना ही उचित है । उचितता के बिना करोडों गुणों का समूह भी विष के समान होता है । इसलिए अतिथि,

साधु और दीनकी यथायेग्य रीतिसे सेवा करना चाहिए अतिथि, साधु और दीनकी सेवा किये बिना, गृहस्थी के लिए भोजन करना भी मना है। इनकी सेवा बिना जो गृहस्थ भोजन करता है, उसका भोजन नहीं होता। कहा है कि —

अर्हद्भ्य प्रथम निवद्य सकल सत्साधुवर्गाय च,
प्राप्ताय प्रविभागत सुविधिना दत्वा यथाशक्तित ।
देशायातसधर्मचारि भरल सार्द्धं च काल स्वय,
भुञ्जीतति सुभोजन गृहवता पुण्य जिनैर्भाषित ॥

भावार्थ—गृहस्थ पहिले सब चीजें जिनेश्वर भगवान के आगे नैवेद्य रूपसे रक्खे, तत्पश्चात् विधि सहित साधु वर्ग को दान दे और देशान्तर से आये हुए अपने साधर्मियों के साथ भोजन के समय भोजन करे। ऐसा भोजन ही गृहस्थियों का उत्तम भोजन है, यही जिनेश्वर भगवान की आज्ञा है।

बीसवाँ गुण ।

सदानभिनिविष्टश्च। अर्थात हमेशा आग्रह रहित रहना, मार्गानुसारी का बीसवाँ गुण है। आग्रही पुरुष धर्म-योग्य नहीं होता। जो आग्रही होता है, वह युक्ति को अपनी मान्यता की ओर खींच लेजाता है, और अनाग्रही मनुष्य युक्ति के पास अपनी मति को और अपनी मान्यता को लेजाता है। संसार में युक्तियों की अपेक्षा कुयुक्तियाँ विशेष व्यवहार में आती हैं।

जहाँ देखो वहीं कुयुक्ति करनेवाले ही दृष्टिगत होते हैं। सुयुक्ति के अनुसार बातें करनेवाले और सुयुक्ति का आदर करनेवाले बहुत ही कम लोग दिखाई देते हैं। युक्ति का वहीं आदर होता है कि, जहाँ आग्रह का अभाव होता है। अनाग्रही मनुष्य ही धर्म के योग्य होते हैं।

इक्कीसवाँ गुण।

पक्षपातीगुणेषु च–अर्थात् गुणों में पक्षपात करना मार्गानुसारी का इक्कीसवाँ गुण है। सुजनता, उदारता, दाक्षिण्य, प्रियभाषण, स्थिरता और परोपकार आदि यानी स्वपर हितकारक और आत्महित साधन के सहायक जो गुण हैं उनका पक्षपात करना, उन गुणों का बहुमान करना, उनकी रक्षा की मदद करना गुण पक्षपात है। गुणपक्षपाती भवान्तर में सुंदर गुण प्राप्त करता है और गुणद्वेषी निर्गुणी बनता है। व्यक्तिगत द्वेष के कारण कई, स्वात्मवैरी मनुष्य गुणों से ईर्ष्या करते हैं। ऐसा करना महान् अनर्थकारी बात है। गुणद्वेषी तो किसी समय भी नहीं बनना चाहिए। हमें सारे जगत के जीवों के गुणों की अनुमोदना करना चाहिए। जिससे हमें भवान्तर में गुणों की प्राप्ति हो।

तेईसवाँ गुण।

अदेशकालयोश्चर्यां त्यजन्–अर्थात् निषिद्ध देश और निषिद्ध

मर्यादा का त्याग करना मार्गानुसारीका बाईसवा गुण है । निषिद्ध देश में जानसे एक लाभ और हजारों हानिया होती है । निषिद्ध देश म जानस लाभ एक धन का होता है, परतु धर्म हानि, व्यवहार नि शूक्ता और हृदय निष्ठुरता आदि दुर्गुण–नुकसान होन है । जीव का स्वभाव है कि वह विषय की ओर विशेष रूपस झुकता है । अनार्य देश में जानेसे धार्मिक पुरुषों का सहवास छूटता है व प्रत्यक्ष प्रमाण ही को माननेवाले लोगों का और मासाहारी व्यक्तियों का समागम होता है, इससे उस का मन भी उसी प्रकार का बनने लगता है । यद्यपि गगा का जल मिष्ट, स्वादु और पवित्र समझा जाता है, पर तु वही समुद्रमें जा कर क्षार हो जाता है, इसी तरह विदेश जात समय मनुष्य पहिले धार्मिक, सरल स्वभावी और दृढ मनवाला होता है, परन्तु शनै शनै वह गगा क जल क समान खारा हो जाता है । शका–मान लिया कि यदि कोई स्वार्थसाधन के लिए विदेश जायगा तो समुद्र में मिलनेवाले गगाजल के समान खारा हो जायगा, मगर यदि कोई दृढ धर्मात्मा जगत् पूज्य पुरुष आर्य धर्म के तत्त्वों का प्रचार करने के लिए विदेश में जाय तो क्या उस की भी वैसी ही दशा हो सकती है ? उत्तर–यदि कोई सर्पमणि के समान हो तो वह चाहे जिस जगह जाय । उस क लिए कोई प्रतिबध नहीं है । जैस सर्प और मणि का जन्म और मरण एक ही साथ होता है,

परन्तु सर्प का विष मणि पर असर नहीं करता, इसी तरह मणि का अमृत सर्प पर असर नही करता। कारण यह है कि, दोनों अपने अपने विषय में सम्पूर्ण हैं। अर्थात् सर्प विषसे भरपूर है और मणि अमृतसे भरपूर है। इसी तरह जो मनुष्य अपने विषय में, और धर्म में पूर्ण हो उस के लिए कोई बाधा नहीं है। वह इच्छानुसार प्रत्येक स्थान में जा सकता है। बाधा केवल अपूर्ण मनुष्यके लिए है। अपूर्ण का धर्म उत्साह क्षणिक होता है, विचार विनश्वर होता है, और धर्म वासना हल्दी के रंग सदृश होती है। उस को यदि उपकार करने की इच्छा हो तो पहिले वह अपना उपकार करे पश्चात् दूसरे के उपकार का प्रयत्न करे। आर्य भूमि में हजारों मनुष्य जगली है, विदेशियों की भी लगभग ऐसी ही दशा है, व धन और स्त्री की लालच दे कर आर्य को भी अपने धर्म का बना लेते हैं। अत जो दृढ धर्मात्मा है उस को चाहिए कि, वह उन के पास जा कर उन को सुधारे। अपूर्ण भी पूर्णता प्राप्त कर, जा सकता है। अर्हन्नीति में विदेशागमन का जो निषेध है उस का कारण पूर्वोक्त धर्म हानि ही है। पूर्ण चाहे जहा जाय। अपूर्ण को निषिद्ध देश में कभी नहीं जाना चाहिए। निषिद्ध काल की मर्यादा भी त्याग करना चाहिए। कई मनुष्यों को रात्रि में बाहिर फिरने की मनाइ होने पर भी वे बाहिर फिरते हैं, इस लिए व कलङ्कित हो जाते हैं, उन के

मर्यादा का त्याग करना मार्गानुसारीका बाईसवा गुण है । निषिद्ध देश में जानेसे एक लाभ और हजारों हानिया होती हैं। निषिद्ध देश में जानेस लाभ एक धन का होता है, परतु धर्म हानि, व्यवहार निःशूकता और हृदय निष्ठुरता आदि दुर्गुण–नुक्सान होन हैं । जीव का स्वभाव है कि वह विषय की ओर विशेष रूपसे झुकता है । अनार्य देश में जानेसे धार्मिक पुरुषों का सहवास छूटता है व प्रत्यक्ष प्रमाण ही को माननेवाले लोगों का और मासाहारी व्यक्तियों का समागम होता है, इससे उस का मन भी उसी प्रकार का बनने लगता है । यद्यपि गगा का जल मिष्ट, स्वादु और पवित्र समझा जाता है, पर तु वही समुद्रमें जा कर क्षार हो जाता है, इसी तरह विदेश जाते समय मनुष्य पहिले धार्मिक, सरल स्वभावी और दृढ मनवाला होता है, परन्तु शनै शनै वह गगा के जल के समान खारा हो जाता है । शका–मान लिया कि यदि कोई स्वार्थसाधन के लिए विदेश जायगा तो समुद्र म मिलनेवाले गगाजल के समान खारा हो जायगा, मगर यदि कोई दृढ धर्मात्मा जगत् पूज्य पुरुष आर्य धर्म के तत्त्वों का प्रचार करने के लिए विदेश में जाय तो क्या उस की भी वैसी ही दशा हो सकती है ? उत्तर–यदि कोई सर्पमणि क समान हो तो वह चाहे जिस जगह जाय । उस के लिए कोई प्रतिबध नहीं है । जैसे सर्प और मणि का जन्म और मरण एक ही साथ होता है,

परन्तु सर्प का विष मणि पर असर नहीं करता, इसी तरह मणि का अमृत सर्प पर असर नही करता। कारण यह है कि, दोनों अपने अपने विषय में सम्पूर्ण हैं। अर्थात् सर्प विषसे भरपूर है और मणि अमृतसे भरपूर है। इसी तरह जो मनुष्य अपने विषय में, और धर्म में पूर्ण हो उस के लिए कोई बाधा नहीं है। वह इच्छानुसार प्रत्येक स्थान में जा सक्ता है। बाधा केवल अपूर्ण मनुष्यके लिए है। अपूर्ण का का उत्साह क्षणिक होता है, विचार विनश्वर होता है, और धर्म वासना हल्दी के रंग सदृश होती है। उस को यदि उपकार करने की इच्छा हो तो पहिले वह अपना उपकार करे पश्चात् दूसरे के उपकार का प्रयत्न करे। आर्य भूमि में हजारों मनुष्य जगली हैं, विदेशियों की भी लगभग ऐसी ही दशा है, वे धन और स्त्री की लालच दे कर आर्य को भी अपने धर्म का बना लेते हैं। अतः जो दृढ धर्मात्मा है उस को चाहिए कि, वह उन के पास जा कर उन को सुधारे। अपूर्ण भी पूर्णता प्राप्त कर, जा सक्ता है। अर्हन्नीति में विदेशागमन का जो निषेध है उस का कारण पूर्वोक्त धर्म हानि ही है। पूर्ण चाहे जहां जाय। अपूर्ण को निषिद्ध देश में कभी नहीं जाना चाहिए। निषिद्ध काल की मर्यादा भी त्याग करना चाहिए। कई मनुष्यों को रात्रि में बाहिर फिरने की मनाई होने पर भी वे बाहिर फिरते हैं, इस लिए वे कलङ्कित हो जाते हैं, उन के

लिए चोर होने की शङ्का की जाती है। चौमासे में प्रवास नहीं करना चाहिए, यात्रा नहीं जाना चाहिए। जो इस मर्यादा का उल्लंघन करता है वह दुःखी होता है, हिंसा होनसे धर्म करते घाड डालनवाला कार्य हो जाय।

तेईसवाँ गुण।

जानन् बलाबल—अर्थात् अपने और दूसरे के बल अबल को जानना, मार्गानुसारी का तेईसवाँ गुण है। अपने बल को जाने विना, प्रारंभ किया हुआ कार्य निष्फल जाता है। बलाबल का ज्ञान करके जो कार्य करता है, वही सफल होता है। बलवान् यदि व्यायाम करता है, तो उसका शरीर पुष्ट होता है, और निर्बल व्यायाम करता है तो उसका शरीर क्षीण हो जाता है। कारण यह है कि, अपनी शक्ति की अपेक्षा अधिक परिश्रम करना, अवयवों को हानि पहुंचाता है। इस लिए बल के प्रमाणानुसार कार्यारंभ करना चाहिए। ऐसा करनसे चित्त शान्त रहता है। चित्त की शान्ति धर्म साधन में उपयोगी होती है।

चोवीसवाँ गुण।

व्रतस्थज्ञानवृद्धाना पूजक—अर्थात् व्रति मनुष्यों और ज्ञानवृद्ध पुरुषों की सेवा करना, मार्गानुसारी का चौवीसवाँ गुण है। अनाचार का त्याग और शुद्धाचार का पालन व्रत है, इस में जो रहता है, वह व्रतस्थ कहलाता है। जिससे हेय और

उपादेय की जानकारी होती है, वह ज्ञान कहलाता हैं, उस में जो विशेष होता है, यानी जिस में विशेष ज्ञान होता हे वह ज्ञान वृद्ध कहलाता है। इन दोनों की सेवा करनेवाला महाफल प्राप्त करता हैं। व्रती पुरुषों की सेवा करनेसे व्रत का उदय होता हैं और ज्ञान वृद्धों की सेवासे वस्तु धर्म की पहिचान होती हे। इन की सेवा कल्पवृक्ष के समान फलदायिनी होती है।

पचीसवाँ गुण ।

पोष्यपोषकः- पोषण करने योग्य माता, पिता, भाई, बहिन, पुत्र, परिवार का पोषण करना, मार्गानुसारीका पचीसवा गुण है। परिवार को अप्राप्त पदार्थों की प्राप्ति कर देना और जो प्राप्त है उन की रक्षा करना ही उन की रक्षा करना है। ऐसा करनेसे लोक व्यवहार अबाधित चलता है। लोक व्यवहार की बाधा धर्म साधन में बाधक होती है। इस लिए पोषण करने योग्य का पोषण करनेवाला गृहस्थ धर्म के योग्य होता हैं।

छवीसवाँ गुण ।

दीर्घदर्शी—अर्थात् दूर का देखना–भावी का विचार करना मार्गानुसारी का छव्वीसवा गुण है। दूरदर्शी अर्थानर्थ का विचार करता है। वह कभी अनुचित साहस नहीं करता। अनुचित साहस करनेवाले मनुष्य का कभी कल्याण नहीं होना। कहा है कि —

सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धा स्वयमेव संपदः ॥

भावार्थ—सहसा-विना विचारे कोई काम नहीं करना चाहिए। करनेसे अविवक होता है। अविवेक परम आपदा का स्थान हैं। विचार करके कार्य करने वाले पर संपदा प्रसन्न होती हैं और स्वयमेव वह उस की पास चली आती हे।

दूरदर्शी मनुष्य में भूत और भविष्य का विचार करने की शक्ति होती है। जैसे-वह सोचता है कि, अमुक कार्य करने से लाभ होगा और अमुक करने से हानि। यह गुण पुण्य के उदय से मिलता है। पुण्यशाली धर्म की प्राप्ति कर सकता है।

सताइसवाँ गुण।

विशेषज्ञः—अर्थात् विशेष जानकार होना मार्गानुसारी का सत्ताइसवाँ गुण है। जो वस्तु, अवस्तु, कृत्य, अकृत्य, और आत्मा, परमात्मा के अन्तर को जो जानता है, वही विशेषज्ञ कहलाता है। अथवा जो आत्मिक गुण दोषों को विशेष रूपसे जानता है वह विशेषज्ञ कहलाता है। जिस को इन बातों का ज्ञान नहीं होता है, वह मनुष्य पशु तुल्य समजा जाता है। जिस मनुष्य में अपने आचरणों के उपर दृष्टि रखने की शक्ति नहीं होती वह पशु के सिवा और क्या हो सकता है? वह कभी ऊँचा नहीं उठ सकता है। कहा है कि —

इहोपपत्तिर्मम केनकर्मणा कुत प्रयातव्यमितो भवादिति ।
विचारणा यस्य न जायते हृदि, कथ स धर्मप्रवणो भविष्यति ॥

भावार्थ—किन कर्मों के कारण मैं यहाँ उत्पन्न हुआ हूँ ? इस भव को छोड़ कर मुझ को कहाँ जाना है ? ऐसे प्रश्न जिस मनुष्य के हृदय म नहीं उठते हैं, वह किस तरह धर्म में तत्पर हो सकता है ? इसी लिए विशेष पुरुष धर्म के योग्य गिने गये हैं।

अट्ठाईसवाँ गुण ।

कृतज्ञः—अर्थात् परकृत उपकार को सदा ध्यान में रखना, मार्गानुसारी का अट्ठाइसवाँ गुण है । ससार में ऐसे कृतज्ञ पुरुष ही कम होते हैं । कहा है कि —

विद्वास शतश स्फुरन्ति भुवन सन्त्येव भूमिभृतो,
वृत्ति वैनयिकीं च बिभ्रति कति प्रीणन्ति वाग्मि परे ।
दृश्यन्ते सुकृतक्रियासु कुशला दाताऽपि कोऽपि क्वचित्
कल्पोर्वीरुहवद्धन न सुलभ प्राय कृतज्ञो जन ॥

भावार्थ—ससार में सैकड़ों विद्वान् हैं, विनयवान् और दूसरों को मधुर भाषण से प्रसन्न करनेवाले राजा भी अनेक हैं और प्रायकृति कृदाऽ, कल्पवृक्ष के समान दाता भी कई हैं, परन्तु कृतज्ञ मनुष्यों का मिलना अतीव कठिन है ।

जो कृतज्ञ होते हैं वही धर्मकार्य कर निस्तार पा सकते हैं। कृतघ्नों का कहीं निस्तार नहीं होता है ।

उनत्तीसवाँ गुण ।

लोकवल्लभः–अर्थात् लोगों को प्रिय होना मार्गानुसारी का उनत्तीसवाँ गुण है। लोगों से अभिप्राय यहां सामान्य लोगों से नहीं है। क्योंकि सामान्य लोग धर्म करनेवाले की भी निंदा करत है और जो धर्म नहीं करता है उसकी भी निंदा करते है। उनका वल्लभ तो कोई भी नहीं हो सकता है। कार्य करनेवाले के व दूषण निकालत है और नहीं करनवाले को हतवीर्य बताते है। व साधु की भी निन्दा करते हैं और गृहस्थ की भी। इसी लिए कीसी ज्ञानीन कहा है कि–' **कहे उसे कहने दो, सिरपे टोपी रहने दो** ' इसलिए यहा लोगों से अभिप्राय प्रामाणिक लोगों से है, सामान्य लोगों से नहीं। प्रामाणिक लोगों का विनय, विवक करके वल्लभ होनवाला मनुष्य ही धर्मकृति भली प्रकार कर सकता है।

तीसवाँ गुण ।

सलज्जः–अर्थात सलज्ज होना, मार्गानुसारी का तीसवा गुण है। मर्यादावर्ती मनुष्य, लज्जावान् मनुष्य कभी अपने स्वी कृत व्रत का परित्याग नहीं करता है, अपने प्राणों क नष्ट होने पर भी व्रतमे च्युत नहीं होता है। इसलिए दशवैकालिक सूत्र में ' लज्जा ' शब्दमे सयम का स्वीकार किया गया है। सयम का कारण लज्जा है। यहा कारण में कार्य का उपचार

हुआ है, इस लिए लज्जा सयम गिना गया है । लज्जावान पुरुष सर्वत्र सुन्दर फल पाता है । निर्लज्ज मनुष्य की गिनती कभी उत्तम मनुष्यों में नहीं होती । लज्जा गुणधारी मनुष्य प्राणत्याग को अच्छा समझता है, मगर अकृत्य को कभी अच्छा नहीं समझता । कहा है कि —

लज्जा गुणौघजननीं जननीमिवार्या-
मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमाना ।
तेजस्विन सुखमसूनपि सन्त्यजन्ति,
सत्यस्थितिव्यसनिनो न पुन प्रतिज्ञाम् ॥

भावार्थ—गुण समूह को उत्पन्न करनेवाली माता के समान, और अपने अन्त करण को शुद्ध बनानेवाली लज्जा को, धारण करनेवाले सत्यस्थिति के तेजस्वी मनुष्य, मौका आ पडने पर अपने प्राणों का त्याग कर देंगे मगर अपनी की हुई प्रतिज्ञा को कभी नहीं छोडेंगे । अर्थात् लज्जावान मनुष्य मर जायगा, मगर स्वीकृत व्रत को कभी नहीं छोडेगा । इसीलिए लज्जावान मनुष्य धर्म के योग्य बताया गया है ।

इकत्तीसवाँ गुण ।

सदय —अर्थात् दयालु होना मार्गानुसारी का इकत्तीसवाँ गुण है । दुखी जीवों को दुखसे छुडाकर सुखी करना दया है । जो दयावान होता है वह सदय कहलाता है । दया बिना कोई

मनुष्य धर्म के योग्य नहीं होता। धर्म के नाम पचेन्द्री जीव का वध करने वाला कभी दयालु नहीं कहा जा सकता। जो अन्त-करण दुखी जीवों को देखकर दया से पिघल नहीं जाता है वह अन्त करण नहीं है बल्कि अतकरण–नाश करनेवाला–है। वास्तविक रीतिसे दान पुण्य वही करसकता है जो दयालु होता है।×

बत्तीसवाँ गुण।

सौम्य —अर्थात् शान्त स्वभावी, अक्रूर आकृतिवाला होना, मार्गानुसारी का बत्तीसवाँ गुण है। क्रूरमूर्ति लोगों के हृदय में उद्वेग उत्पन्न करनेवाली होती है। क्रूरमूर्ति या अक्रूर मूर्ति का होना पूर्व पुण्य क आधार पर है। पूर्व पुण्य या उस प्रकार के सबध विना मनुष्य धर्मध्यान की सामग्री नहीं पासक्ता है।

तेंतीसवाँ गुण।

परोपकृतिकर्मठः। अर्थात् दृढतापूर्वक परोपकार करना मार्गानुसारी का तेतीसवाँ गुण है। परोपकार करनेवाला मनुष्य सब के नेत्रों को ऐसा सुखदायी होता है जैसा कि अमृत। परोपकार गुण विहीन मनुष्य पृथ्वीका भार मात्र है। मनुष्य का शरीर असार है, क्योंकि इसक अवयव मनुष्यों के किसी काममें

× जो इन बातों का स्वरूप विशेष रूपसे जानना चाहें व हमारी लिखी हुई 'अहिंसा दिग्दर्शन' नामा पुस्तक पढें।

नहीं आते, जैसे कि दूसरे जीवों के आते हैं। इसलिए इस असार शरीर से परोपकार कर सार ले लेना चाहिए। जिसमें परोपकार करनेका गुण नहीं होता, मगर, ज्ञान, ध्यान, तप, जप, शील और संतोष आदि गुण होता है, वह आत्मतारक होसकता है, परन्तु शासनोद्धारादि कार्य नहीं करसकता है। आत्मतारक गुण भी बहुत बडा है। उसकी कभी निंदा नहीं करनी चाहिए। शक्ति के अनुसार जो कार्य किया जाता है, वही प्रशस्त गिना जाता है। मूककेवली और अंतकृत केवली आदि आत्मतारक होते हैं। यद्यपि कइयों में दूसरों को तारने की शक्ति होती है, परन्तु वे उसका उपयोग नहीं करते। इसका कारण शास्त्रकार उनके अन्तराय कर्म का उदय बताते हैं। इसीलिए कहा गया है कि जो परोपकार करने में शूरवीर होता है, वही धर्म के योग्य होता है।

चौतीसवाँ गुण।

अन्तरङ्गारिषड्वर्गपरिहारपरायणः। अंतरंग छः शत्रुओं का—काम, क्रोध, लोभ, मान, मद और हर्ष का—त्याग करना मार्गानुसारी का चौतीसवाँ गुण है। परस्त्री के, या कुंवारी लड़की के संबंध में विचार करने को काम कहते हैं। अपने आत्मा को या दूसरे के आत्मा को कष्ट देनेका विचार करना क्रोध है। दान देने योग्य स्थान में दान न देने को और दूसरे के धन को

अनीति पूर्वक ग्रहण करने को **लोभ** कहते हैं। व्यर्थ आग्रहकरने और दूसरे के यथार्थ वचन को ग्रहण न करनेका नाम **मान** है। कुल, बल, ऐश्वर्य, रूप और विद्यादि का अहकार करन को **मद** कहते हैं। निष्प्रयोजन दूसरे को दुःख पहुँचा कर और जुआ आदि खेलकर, आनद मानने का नाम **हर्ष** है। उक्त छ प्रकार के शत्रुओं का त्याग करनेवाला ही धर्म के योग्य होता है, उनको पोषण करनेवाला नहीं। इन अन्तरग शत्रुओंने कइयों का नाश किया है, उनमें से यहाँ एक एकका एक एक उदाहरण दिया जाता है। काम से दाण्डक्यभोज का, क्रोध से जन्मेजय का, लोभ से अजबिन्दु का, मान से दुर्योधन का, मद से हैहयअर्जुन का और हर्ष से वातापि का नाश हुआ है।

पैंतीसवाँ गुण।

वशीकृतेन्द्रिय ग्रामः। अर्थात् अपनी इन्द्रियों को वश में करना मार्गानुसारी का पैंतीसवाँ गुण है।

शका—जिसको धर्म की प्राप्ति नहीं हुई वह इन्द्रियों को कैसे वश में कर सकता है? और जो इन्द्रियाँ अपने वश में नहीं कर सकेगा वह गृहस्थाश्रम कैसे चला सकेगा? उत्तर— वशीकृतेन्द्रियग्राम का अर्थ यहाँ है इन्द्रियों की वासना तृप्ति को मर्यादित करना। इन्द्रिय वासना का सर्वथैव त्याग करना नहीं। सर्वथैव त्याग केवल मुनिजन ही कर सकते हैं। इस उत्तर से

दोनों बातों का समाधान हो जाता है। धर्मप्राप्ति के पहिले मनुष्य स्वभावसे ही मर्यादावृत्ति रखनेवाला होता है। धर्म प्राप्ति के बाद भी मर्यादापूर्वक ही विषयादि का सेवन करना बताया गया है। मनुस्मृति के तीसरे अध्याय में भी लिखा है कि —

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरत सदा।
पर्ववर्जं व्रजेचैना तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४९ ॥

भावार्थ—ऋतुकाल बीतने पर स्त्रीक पास जानेवाला, सदा अपनी ही स्त्री में सतोष रखनवाला और अमावस्या, एकादशी छोड़कर विषय की वाछा करनेवाला सद्गृहस्थ कहलाता है। इसमे विपरीत चलनवाला ब्रह्महत्या का पाप करनेवाला और निरतर सूतकी समझा जाता है। ससार में मनुष्य को शूरवीर बनने की बहुत ज्यादह आवश्यकता है। मनुष्य जब व्यावहारिक कार्य भी शूरवीरता क विना नहीं कर सकते हैं तब वे धर्म कार्य तो कर ही कैसे सकन हैं ? मगर यहाँ शूरवीर का लक्षण बता देना आवश्यकीय है। नीतिकारों का कथन है कि—'शतेषु जायते शूरः' यानी सौ मनुष्यों में शूरवीर एक ही होता है। मगर शूरवीर होता कौन है ? इसका उत्तर वही नीतिकार देते हैं—'इन्द्रियाणा जये शूरः' अर्थात् जो इन्द्रियों को जीतता है वही सच्चा शूर होता है। शूरवीरता दिखाकर मनुष्य जबतक, इन्द्रियों को वश में नहीं करता है, जबतक वह अपनी इन्द्रियों

अनीति पूर्वक ग्रहण करने को लोभ कहते हैं। व्यर्थ आग्रहकरने और दूसरे के यथार्थ वचन को ग्रहण न करनका नाम मान है। कुल, बल, ऐश्वर्य, रूप और विद्यादि का अहकार करन को मद कहते हैं। निष्प्रयोजन दूसरे को दुःख पहुँचा कर और जूआ आदि खेलकर, आनद माननेका नाम हर्ष है। उक्त छ प्रकार के शत्रुओं का त्याग करनवाला ही धर्म के योग्य होता है, उनको पोषण करनवाला नहीं। इन अन्तरग शत्रुओंने कइयों का नाश किया है, उनमें से यहाँ एक एकका एक एक उदाहरण दिया जाता है। काम से दाडक्यभोज का, क्रोध से जन्मेजय का, लोभ से अजबिन्दु का, मान से दुर्योधन का, मद से हैहयअर्जुन का और हर्ष से वातापि का नाश हुआ है।

पैंतीसवाँ गुण।

वशीकृतेन्द्रिय ग्रामः। अर्थात् अपनी इन्द्रियों को वश में करना मार्गानुसारी का पैंतीसवाँ गुण है।

शका—जिसको धर्म की प्राप्ति नहीं हुई वह इन्द्रियों को कैसे वश में कर सकता है? और जो इन्द्रियाँ अपने वश में नहीं कर लेगा वह गृहस्थाश्रम कैसे चला सकेगा? उत्तर—वशीकृतेन्द्रियग्राम का अर्थ यहाँ है इन्द्रियों की वासना तृप्ति को मर्यादित करना। इन्द्रिय वासना का सर्वथैव त्याग करना नहीं। सर्वथैव त्याग केवल मुनिजन ही कर सकते हैं। इस उत्तर से

दोनों बातों का समाधान हो जाता है। धर्मप्राप्ति के पहिले मनुष्य स्वभावसे ही मर्यादावृत्ति रखनेवाला होता है। धर्म प्राप्ति के बाद भी मर्यादापूर्वक ही विषयादि का सेवन करना बताया गया है। मनुस्मृति के तीसरे अध्याय में भी लिखा है कि —

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरत सदा।
पर्ववर्ज व्रजेच्चैना तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४९ ॥

भावार्थ—ऋतुकाल बीतने पर स्त्रीके पास जानेवाला, सदा अपनी ही स्त्री में सतोष रखनवाला और अमावस्या, एकादशी छोड़कर विषय की वाछा करनेवाला सद्गृहस्थ कहलाता है। इससे विपरीत चलनेवाला ब्रह्महत्या का पाप करनेवाला और निरतर सूतकी समझा जाता है। ससार मे मनुष्य को शूरवीर बनने की बहुत ज्यादह आवश्यकता है। मनुष्य जब व्यावहारिक कार्य भी शूरवीरता के बिना नहीं कर सकते हैं तब वे धर्म कार्य तो फिर ही कैसे सकते हैं? मगर यहाँ शूरवीर का लक्षण बता देना आवश्यकीय है। नीतिकारों का कथन है कि—' शतेषु जायते शूरः ' यानी सौ मनुष्यों में शूरवीर एक ही होता है। मगर शूरवीर होता कौन है? इसका उत्तर वही नीतिकार देते हैं—' इन्द्रियाणां जये शूरः ' अर्थात् जो इन्द्रियों को जीतता है वही सच्चा शूर होता है। शूरवीरता दिखाकर मनुष्य जबतक, इन्द्रियों को वश में नहीं करता है, जबतक वह अपनी इन्द्रियों

को मर्यादित नहीं बनाता है, तबतक वह गृहस्थ धर्म के योग्य नहीं होता है। (जिनको यह विषय विशेष रूप से जानने की इच्छा हो, व हमारी बनाई हुई 'इन्द्रिय पराजय दिग्दर्शन' नामा पुस्तक मँगवाकर पढ़ें।) इसलिये इन्द्रियों को वश में करने का गुण भी मनुष्य में अवश्यमेव होना चाहिए।

इसतरह धर्म के योग्य बनने की इच्छा रखनेवाले गृहस्थ चौथे प्रकरण में बताये हुए पैंतीस गुणों को प्राप्त करने का अवश्यमेव प्रयत्न करना चाहिए।

